Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0 Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ngs of ...

MOHUN'S
New Life
CORN
FLAKES

CC-0 Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुमित्रा वैदिकी

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Prachya Bharati series–4

NYĀSA OR PAÑCIKĀ COMMENTARY
OF ĀCĀRYA JINENDRABUDDHIPĀDA

AND

PADMAÑJARĪ
OF HARADATTA MIŚRA

ON

THE KĀŚIKĀVṚTTI

[Commentary on The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini]

OF VĀMANA-JAYĀDITYA

PART III

(3rd & 4th Sections of III Chapter & Chapter IV.)

CRITICALLY EDITED BY

SWAMI DWARIKADAS SHASTRI
Ācārya (Vyākaraṇa, Pāli & Bauddha Darshana)

AND

Pt. KALIKAPRASAD SHUKLA
M.A., Vyākaraṇācārya

TARA PUBLICATIONS.

VARANASI

1966

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Published by

© TARA PUBLICATIONS
KAMACHHA,
VARANASI,

KASIKA with PADAMANJARI
& NYASA

First Edition
Price : Rs. 60.00

Printed at
TARA PRINTING WORKS
KAMACHHA,
VARANASI.

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राच्यभारतीग्रन्थमालायाश्चतुर्थं पुष्पम्

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया

न्यासापरपर्यायकाशिकाविवरणपञ्जिकया

विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया

पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता

श्रीमद्वामन-जयादित्यविरचिता

काशिकावृत्तिः

[पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या]

तृतीयो भागः

(तृतीयाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ, चतुर्थाध्यायश्च)

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री — पं० श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः

व्याकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः — एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

तारा पब्लिकेशन्स,

वाराणसी

१९६६

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकाशक :
© तारा पब्लिकेशन्स
कमच्छा, वाराणसी

KASIK … ANJARI
& YASA

प्रथम संस्करण
मूल्य : रु० ६०.००

मुद्रक :
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा,
वाराणसी—१.

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षचराणां
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां रघुनाथशर्ममहाभागानां

शुभाशंसनम्

इदं खलु विलोकयतो विमृशतश्च मम मानसमवारितप्रसरमुद्वेलमुल्लोलकल्लोल-जालमुल्लासमासादयति यत् *काशिकावृत्ति-पदमञ्जरी-न्यास*-ग्रन्थैर्ग्रथितस्य ग्रन्थस्य तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः, चतुर्थोऽध्यायश्च प्राङ्मनोरथपथातीतोऽपि साम्प्रतं दृग्गोचरतामायाति ।

एतस्य शुक्लस्य सुकृतस्य कर्मणः कर्त्तारौ वैयाकरणमूर्धन्यौ—पण्डित-*श्रीकालिकाप्रसादशुक्ल*महोदयः, लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकः *स्वामी श्रीद्वारिकादास*महानुभावश्च । ग्रन्थस्यास्य सम्पादकाविमौ साम्प्रतमनवरतं सुलोक्यावग्रे च भविष्यति भविष्यतः, शताब्द्याः परतः सुश्लोक्यौ चैनेनैव सुकृतेन ।

आशासे अस्मिन् प्रवर्त्तमाने प्रवर्धमाने च भाषापरिष्कारविरोधिनि विषय-मात्रपरिष्कारप्रवणे कराले काले समावर्त्तनाय त्वरयति च च्छात्रवर्गे नूनमयं ग्रन्थोऽनूतमनवमं च पदमवाप्स्यत्यरमलञ्च ।

इदञ्चापरमप्याशासे

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

इति प्राक् परोक्षं कविभिः स्तूयमानोऽयं ग्रन्थ इतः परं प्रत्यक्षामपि स्तुतिं लप्स्यत इति ।

अध्येषये च कुतुकाक्रान्तस्वान्तो गीर्वाणवागनुरक्तान् विपश्चितो यत्तेऽस्य ग्रन्थस्य श्रुत्यङ्गस्य श्रवणमननाभ्यां श्रोत्रमनसी संस्कुर्वन्त्विति ।

कार्तिकी पूर्णिमा २०२३ वै० }
वाराणसी

रघुनाथशर्मा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥

—श्रीभर्तृहरिपादाः

❀ ❀ ❀

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

❀ ❀ ❀

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

—श्रीहरदत्तमिश्राः
(पदमञ्जरीकाराः)

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकाशकीयम्

देवैरपि स्पृहणीयस्यास्य महनीयस्यार्यावर्तस्य प्राचीनेतिवृत्तसङ्कलनेन गौरवमावहन्ती सुरभारतीयं विश्वस्याखिलासु भाषास्वतिप्राचीनतमा। प्रातः-स्मरणीयैर्विगतविविधकल्मषैर्मुनिभिः, आचार्यैः, पण्डितपुङ्गवैश्चास्यामेव देववाण्यां तानि तानि सन्दर्भरत्नानि ग्रथितानि, यैर्देशस्यास्य माहात्म्यं परां काष्ठां नीतम्।

परमिदानीं महदिदमसन्तोषकरमेव यदीदृश्या भाषाया भूयांसो ग्रन्थमणयः कालवशादेवं पारोक्ष्यमुपागताः, मन्ये ते विरचिता एव नासन्! तेषु केचित् लब्धात्मलाभा अपि कतिपयैः प्रकाशकैर्विकृतिं नीताः। केषाञ्चित्पत्त्राणि भ्रष्टानि, केषाञ्चिदङ्कनं न मनोहारि, केषाञ्चिच्च तत्रस्थः सन्दर्भ एव व्यत्यस्तः।

अतः, बहोः कालादस्माकं मनस्ययं विचारः पदमादधदासीद्यत् कश्चिन् मनस्वी दोषानिमान्निरस्यादर्शभूतान् दुर्लभान् संस्कृतसन्दर्भान् प्रकाशयेत्, येन संस्कृतसमाजस्य चिरायोपकृतिर्भवेत्। एतद्धियैवास्माभिरिदं *प्राच्यभारती-प्रकाशनं* समारब्धम्। अत्र वयं यथासमयं सुदुर्लभान् संस्कृतभाषानिबद्धान् महत्त्वशालिनो ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा प्रकाशयिष्यामः।

अस्य प्रथमं प्रकाशनम्—*माधवीया धातुवृत्तिः*, यत्र हि पाणिनीयधातु-पाठमाश्रित्य *श्रीमत्सायणाचार्येण* धातूनामतिविस्तृतं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानं कृतम्। ग्रन्थेनानेन वैयाकरणानां कियानुपकारो जात इति मात्सर्यरागविधुरा भाषातत्त्वविदो विद्वांसो विदन्त्येव।

ततश्चेदानीमयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो लुप्तप्रायोऽपरो ग्रन्थः पाणिनीयशब्दा-नुशासनसम्बद्धः *काशिकावृत्ति*नामा विद्वद्वर*वामन-जयादित्य*विरचितः, आचार्य-*जिनेन्द्रबुद्धिपादकृतन्यासेन श्रीहरदत्तमिश्रकृतपदमञ्जरी*व्याख्यया च सह षट्सु भागेषु विभज्य प्राकाश्यं नीयते, यस्य प्रथमो भागः प्रथमाध्यायमिती २०२२ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः। तथाऽस्य द्वितीयो भागोऽपि, यत्र द्वितीयाध्यायः, द्वितीय-पादान्तश्च तृतीयाध्यायोऽस्ति, पुरैव प्रकाशितः।

अयमिदानीमस्य तृतीयो भागः, यत्र तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः, चतुर्थोऽध्यायश्चास्ति, कतिपयैः कारणैः अस्मदीय-'तारापब्लिकेशन्स'-प्रति-ष्ठानतः प्रकाश्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुपदमेव च चतुर्थभागोऽपि प्रकाशयिष्यते, यत्र पञ्चमाध्यायः, षष्ठाध्यायस्य च कियानंशो भविष्यति।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भृशं प्रार्थिताविमौ विद्वद्धौरेयौ—प्रथमः विद्वत्पुङ्गवः स्वामिश्रीद्वारिकादासमहाभागः, व्याकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः, वाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डितप्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी *श्रीकालिकाप्रसादशुक्ल*महोदयः, एम. ए., व्याकरणाचार्यः, यो हि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति। आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनेके ग्रन्थाष्टीकिताः, सम्पादिताश्च।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभागानामपि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासाना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां समक्षं समुपस्थापयामः।

प्रकाशकः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्पादकीयम्

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषामधिकृत्य वैज्ञानिकसरण्या यावत्सुव्यवस्थितं सुदृढञ्च भारतीयैर्मनीषिमूर्धन्यैर्विचारितम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभवति। भाषाया वर्गीकारः, प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम्, पदानां मूलभूतशब्दान्वेषणम्, धातुप्रत्ययवाच्यनिश्चयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्थानञ्च भारतीयसंस्कृतशाब्दिकानां बुद्धिवैभवस्य परां कष्ठां बोधयति। देशेऽस्मिन् शताब्दीर्यावत् मेधाविनो वैयाकरणमूर्धन्याश्शब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्पन्नानि तानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिषुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम्। अमीषां निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा परामरतां भजति। किमधिकम्, वैदेशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषां निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमामुपयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम्। अथ च आ सृष्टेरद्य यावत् व्यवस्थितभाषाशास्त्रराहित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गताः, दुरवबोधा वा जाताः; परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयानुकम्पया संस्कृतवाङ्मयं परःसहस्रं परप्रहारान् सोढ्वाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां गच्छति।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्तामासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशायीति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत! संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसकलसामग्रीसम्भृतमिदं *पाणिनीयाष्टकमस्ति*। यस्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गकलङ्को मा भूदिति विरम्यते। एतावदपि, विद्वत्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि तदेव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काशिकावृत्तिः

गच्छति काले *पाणिनीयाष्टक*सूत्राणि सारवन्त्यपि अल्पाक्षरत्वात्, असन्दिग्धान्यपि विश्वतोमुखत्वात् मध्यमधियां मन्दधियाञ्च कृते दुरवगाहाणि जातानि। तेषामिदं मान्द्यमवलोक्य अनुग्रहैकहृदयो भगवान् *पतञ्जलि*स्तेषु सूत्रेषु *महाभाष्यं* प्रणिनाय। यत्र सर्वाण्येव दुरूहाणि पाणिनीयसूत्राणि सरलया प्राञ्जलया च भाषया तथा व्याख्यातानि, यथा वराका अपि कियतैवायासेन दुरधिगममेतच्छास्त्रं पारं गच्छेयुः। ततोऽप्यवरस्मिन् काले *महाभाष्य*स्यास्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानां सिद्धान्तानाञ्च दुरधिगमतया मन्दमतीनां ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य *कुणि-श्वोभूति-देवनन्दि-दुर्विनीत-चूर्णि-निल्लूरा*दिविद्वद्भिस्तानि सूत्राणि ताभिस्ताभिर्वृत्तिभिरुपबृंहितानि; परन्तु करालेन कलिकालेन ताः सर्वा एवाकरुणं कवलिताः। इदानीं संस्कृतसमाजस्तासामुद्धरणमात्रैकशरणः संवृत्तः। अथापि भगवतो भूतभावनस्यासीमयाऽनुकम्पया साम्प्रतमियं *काशिकावृत्ति*रेव पाणिनीयाष्टकसमुपासकान् सूपकरोति। सा चेदानीमियं पाणिनीयसूत्राष्टकस्योपलब्धवृत्तिषु सर्वतः प्राचीनतमा वृत्तिः। अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्ति-वृत्त्युदाहरण-प्रत्युदाहरणानि शङ्का-समाधानपुरःसराणि समुपलभ्यन्ते। वृत्तेरस्याः प्रौढा प्रतिपादनशैली प्रौढानामपि चेतांसि चमत्करोति।

सा चेयं वृत्तिरापञ्चमाध्यायं विद्वद्वर*जयादित्येन* (६५०-७०० वै० श०) विरचिता, शेषाश्चास्यास्त्रयोऽध्याया कोविदकुलकुमुदकलाधरेण *वामनेन* विवृताः—इति सम्प्रदायः।

वृत्तेरस्या *न्यास*व्याख्यापर्यालोचनेदमनुमीयते यदाभ्यां विद्वद्भ्यां पृथक् पृथगपि द्वे वृत्ती विरचिते; परं कालक्रमेण ते कथं विलुप्ते जाते, अथ वा तयोरेव सारमादायैषा नवीना वृत्तिस्ताभ्यामेव विद्वद्भ्यां परिष्कृता, अन्यैर्वा विद्वद्भिरर्वाचीने काले इत्थं प्रतिसंस्कृता—इत्येतत्सर्वं ग्रन्थस्यास्य भूमिकायां यथावसरं विस्तरतो विचारयिष्यते।

अथ च—यद्यपि विदुषोरनयोः क्वचित्तत्र तत्र *महाभाष्यतो* वैमत्यं दरीदृश्यते; परं नैतेनैवास्या माहात्म्यं क्षीयेत! अपि त्वस्यां बहुत्र भाष्यानुक्तानामपि विषयाणां मनोहारि प्रतिपादनं विपश्चिदपश्चिमानामपि मनांसि बलादावर्जयति—इति सर्वथैवाभ्यसनीयेयं वृत्तिः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याख्याद्वयी—न्यासः, पदमञ्जरी च

अस्याः काशिकावृत्तेरक्षुण्णं माहात्म्यमुररीकृत्यानेकैर्विबुधवरैरत्र पूर्णपाण्डित्याष्टीकाः कृताः। परं हन्त ! तामिमां व्याख्याद्वयीमतिरिच्य ताः सर्वा एव नामतोऽपि विलयमिताः। तत्रैका—बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्री*जिनेन्द्रबुद्धिपाद*-विरचिता *न्यासापरनामधेया काशिकाविवरणपञ्चिका*, अपरा च विद्वद्वरहरदत्त-*मिश्रविहिता पदमञ्जरी* च भगवत्या भारत्या भाण्डागारं बिभृतः। यद्यपि तत्र तत्र शास्त्रार्थविषयो महताडम्बरेण *पदमञ्जर्या*मेव विस्तरतः स्फोटितः; तथापि श्री*जिनेन्द्रबुद्धिपादानां* व्याख्याशैली प्रौढा, पाण्डित्यपूर्णा, अधिगमितयाथातथ्या च, अतस्तस्या एव महत्त्वमधिकतरां वर्त्ततेऽधिगन्तॄणामधिजिगमिषूणाञ्च कृते—इति द्वे अपीमे व्याख्ये अस्मिन् संस्करणे *काशिकया* सहैव समायोजिते। एतत्समायोजनमेवास्य संस्करणस्यापूर्वं महत्त्वं ख्यापयिष्यति।

अथ चान्ते—यद्यपि कालक्रमसमीक्षणे, *न्यासस्य* प्राचीनत्वं स्फुटतरमिति *काशिकातो*ऽनन्तरमत्र तस्यैव स्थानं निधित्सितमासीद्, तथाप्यस्माभिः पद-मञ्जर्या वर्त्तमानविद्वत्समाजे शास्त्रार्थसरणावभ्यर्हितत्वात्तस्या एव पूर्वनिपातः कृत इति क्षन्तव्या वयमेतिह्यैकचक्षुष्कैर्विद्वद्भिः।

सम्पादनशैली

गूढाशयायाः *काशिकावृत्तेः*, प्रतिपदं शास्त्रार्थमुद्रां बिभ्राणायाः *पदमञ्जर्याः*, स्पष्टपदाया अपि गभीरार्थायाः *काशिकाविवरणपञ्चिकाया* यथायथं सम्पादनं बालक्रीडैव नानुमेया ! आभिः पदे पदे यथा वयं व्यामोहे निपातितास्तदस्माकमेवानुभवैकगम्यम्। अथापि *'तारा-पब्लिकेशन्स'—प्रतिष्ठानाध्यक्षाणां* प्राच्य-संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशने कल्पनातीतमुत्साहं पर्यालोचं पर्यालोचम्, अविगणय्यापि महान्तमायासं सम्पादनेऽस्मिन् कर्मणि वयं व्यापृता अभूम। वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च गाम्भीर्यमालोच्य परिश्रमं चास्माकमनुमाय साधुत्वासाधुत्वे विद्वांस एव प्रमाणम्।

अस्माभिरनुसृता सम्पादनशैली तु पूर्ववदेव। तथा च—

(क) काशिकापाठः प्रायः सर्वत्र न्यासानुसार्येव स्वीकृतः।

(ख) प्रायः प्रतिपृष्ठम् अनुकाशिकावृत्ति व्याख्ये स्थापिते।

(ग) व्याख्याद्वयेऽपि प्रतीकरूपाणि पदानि विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि, येन द्रष्टॄणां चक्षूंषि सद्य एव तत्राभिनिपतेयुः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(घ) वृत्तौ व्याख्याद्वये वा समागतान्यन्यग्रन्थकर्तॄणां ग्रन्थानां वा नामानि तथैव विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि; उद्धरणानि च एककद्विकचिह्नादिभिः (' ' " ") संयोजितानि बोद्धॄणां सौकर्याय ।

(ङ) यत्र तत्र सत्यावश्यकत्वे टिप्पण्यादयोऽपि संयोजिताः ।

(च) वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च भाषाजाटिल्यनिरासार्थं तत्र तत्र दुरवगमः सन्धिजालोऽप्यस्माभिर्निरस्तः, येनायासमन्तरैवान्तेवासिनामप्यत्र सुखावगतिर्भवेत्, ग्रन्थस्यास्य च सौन्दर्यमक्षुण्णं स्यात् ।

(छ) अत एवास्माभिरधुनोपयुज्यमानानि विरामादिचिह्नान्यप्यत्र सर्वथोपयोजितानि, येन ग्रन्थकर्तुर्हृदयं वाचकैः सपदि समासादितं भवेत् ।

(ज) अनुसन्धित्सूनां विषयान्वेषणे समयव्ययो मा भूदिति प्रतिपदं कोणप्रदेशे व्याख्यायमानं सूत्रम्, अध्यायः, पादश्च स्थापितम् ।

(झ) व्याख्यायमानानि सूत्राणि सर्वत्र (वृत्तौ, व्याख्याद्वये च) विभिन्नाक्षरैरेव मुद्रापितानि । वृत्तौ च सूत्राणामष्टाध्यायीगतसङ्ख्यापि निर्दिष्टा ।

(ञ) ग्रन्थस्य प्रारम्भ एवाक्षरक्रमेण एतद्भागान्तःपातिसूत्रसूची सङ्कलिता ।

एवं प्रकाशकानां त्वरया विवशैस्त्वरमाणैरप्यस्माभिर्ग्रन्थस्य महत्त्वमवधारयद्भिरत्र हृदयेनैवैतत्कार्यं सम्पादितम्, यच्चं प्रकृतग्रन्थावलोकनेन लोचनपथमारोक्ष्यति । अथापि याः काश्चन त्रुटयः प्रमादात्सम्भूतास्ता विद्वद्भिः कालेकाले उद्बोधनीयाः, येनागामिनामध्यायानां सम्पादनावसरे कृतज्ञैरस्माभिस्तथाविधास्त्रुटयो निवारिताः स्युरिति । तथा हि—

मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।

अन्ते च—वृत्तिम्, वृत्तिकारम्, वृत्तिस्थविषयञ्चाधिकृत्य; पदमञ्जरीम्, पदमञ्जरीकारम्, पदमञ्जरीस्थविषयञ्च; एवमेव न्यासम्, न्यासकारम्, न्यासस्थविषयञ्चाधिकृत्य यद् बहु वक्तव्यं समालोच्यं वाऽस्ति, तत्सर्वं ग्रन्थस्यास्यान्तिमे भागे ग्रन्थभूमिकायां वक्ष्याम इति तावन्तं कालं प्रतीक्षमाणैः क्षन्तव्या वयं विद्वद्भिरिति ।

कार्तिकी पूर्णिमा २०२३ वै०
वाराणसी

सम्पादकौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत्रसूची

भागान्वःपातिसूत्राणामेतद्वृत्त्यनुसारिणाम् ।
सूची प्रदर्श्यते तावदक्षरक्रमपूर्विका ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् २४
अक्षेषु ग्लहः ५६
अग्नेर्ढक् ५३०
अग्राद्यत् ७६५
अ च ६३८
अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ५४४
अचित्ताददेशकालाट्ठक् ६८१
अजाद्यतष्टाप् २७४
अणञौ च ६३९
अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः० ३८२
अणृगयनादिभ्यः ६६६
अणो द्व्यचः ४८५
अण्कर्मणि च १६
अण्कुटिलिकायाः ७४४
अण्महिष्यादिभ्यः ७६०
अत इञ् ४३३
अतश्च ५०३
अदूरभवश्च ५६७
अद्भिः संस्कृतम् ८०६
अधिकरणे बन्धः १८१
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ६७५
अधीष्टे च १३३
अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ९१
अध्यायिन्यदेशकालात् ७७२
अध्यायेष्वेवर्षेः ६६४
अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ३१६
अनद्यतने लुट् १९
अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ११६
अनुदात्तादेरञ् ५३८
अनुदात्तादेश्च ७१५
अनुपसर्जनात् २८९
अनुब्राह्मणादिनिः ५५९
अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४४४
अनो बहुव्रीहेः २८६
अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ६५५
अन्तर्घनो देशे ६०
अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ३२०
अन्नाण्णः ७८०
अन्यतो ङीष् ३३०
अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् १७३
अन्येभ्योऽपि दृश्यते ९६
अन्वच्यानुलोम्ये १९९
अपघनोऽङ्गम् ६१
अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४८९
अपदातौ साल्वात् ६१२
अपमित्ययाचिताभ्यां० ७४६
अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो ३०८
अपादाने परीप्सायाम् १८६
अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४७०
अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ५२७
अ प्रत्ययात् ७४
अभिजनश्च ६७७
अभिनिष्क्रामति द्वारम् ६७५
अभिविधौ भाव इनुण् ४३

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमावास्याया वा ६३८
अरण्यान्मनुष्ये ६०८
अर्घाद्यत् ६२२
अर्हे कृत्यतृचश्च १३४
अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा १६०
अवक्रयः ७६०
अवचक्षे च १५६
अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ७११
अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ६०४
अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यः० ४५४
अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ४७
अवे तृस्त्रोर्घञ् ६१
अवोदोर्नियः ३२
अव्ययात्यप् ५८६
अव्ययीभावाच्च ६५४
अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः० १६२
अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ६५८
अश्वपत्यादिभ्यश्च ४००
अश्वादिभ्यः फञ् ४५०
अश्विमानण् ८०१
असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ७१६
असुरस्य स्वम् ७६८
अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ७६५
अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु १६०
अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ३५५
अ साम्प्रतिके ६२५

आत ऐ २२७
आकर्षात्ष्ठल् ७४०
आक्रन्दाट्ठञ्च ७५५
आक्रोशे नञ्यनिः ८५
आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ४४
आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ५२४
आङि युद्धे ५७
आडुत्तमस्य पिच्च २२५
आतः २३५
आतश्चोपसर्गे ७८
आतो युच् ९६
आथर्वणिकस्येकलोपश्च ७०८
आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च २०७
आभीक्ष्ण्ये णमुल् च १६६
आमेतः २२४
आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ६७८
आयुधाच्छ च ७४२
आरगुदीचाम् ४६५
आर्धधातुकं शेषः २३६
आवट्याच्च ३८१
आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः १३५
आवसथात्ष्ठल् ७७४
आशंसायां भूतवच्च १००
आशंसावचने लिङ् १०३
आशिषि लिङ्लोटौ १३७
आश्वयुज्या वुञ् ६४७

इङश्च २६
इच्छा ७४
इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने १२८
इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ १२५
इञश्च ५६६
इटोऽत् २३३
इतश्च २२६
इतश्च लोपः परस्मैपदेषु २२८
इतश्चानिञः ४६२
इतो मनुष्यजातेः ३७०
इनित्रकट्यचश्च ५४६
इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र० ३४८

ईश्वरेतोसुन्कसुनौ १५८

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ६४

उगितश्च २७८
उञ्छति ७५२
उणादयो बहुलम् १
उताप्योः समर्थयोर्लिङ् १२०
उत्करादिभ्यश्छः ५७६
उत्सादिभ्योऽञ् ४०५
उदक् च विपाशः ५६८
उदङ्कोऽनुदके ९२
उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ५२२
उदि ग्रहः ३६
उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ४६
उदीचां माङो व्यतीहारे १६१
उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४८५
उदीचामिञ् ४८१
उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ५९२
उद्घनोऽत्याधानम् ६०
उन्न्योर्ग्रः ३२
उपघ्न आश्रये ६२
उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ६४५
उपज्ञाते ६९८
उपदंशस्तृतीयायाम् १८३
उपमाने कर्मणि च १८२
उपसंवादाशङ्कयोश्च १५४
उपसर्गे घोः किः ६६
उपसर्गेऽदः ५२
उपसर्गे रुवः ३१
उप्ते च ६४७
उभोर्णयोर्वा ७२७
उरसोऽण्च ७८७
उरसो यच्च ६९८
उष्ट्राद् वुञ् ७२७

ऊङुतः ३७१
ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ७०
ऊरूत्तरपदादौपम्ये ३७४
ऊर्ध्वे शुषिपूरोः १८२

ऋतष्ठञ् ६७०
ऋतोऽञ् ७६०
ऋन्नेभ्यो ङीप् २७८
ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४५६
ॠदोरप् ५०

एकधुराल्लुक्च ७७६
एको गोत्रे ४२४
एण्या ढञ् ७२७
एत ऐ २२६
एरच् ४९
एरुः २२२

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ५९०

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ७४८
ओजसोऽहनि यत्खौ ८०४
ओरञ् ५६७, ७१४
ओर्देशे ठञ् ६००

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ० ७३३
कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ६०६
कच्छादिभ्यश्च ६११
कठचरकाल्लुक् ६९५
कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु ७७२
कण्वादिभ्यो गोत्रे ५९५
कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ५८४
कथादिभ्यष्ठक् ७९०
कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ३७६
कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् १४२
कन्यायाष्ठक् ५८८

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कन्यायाः कनीन च	४५६	काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः	६८८
कपिबोधादाङ्गिरसे	४४६	काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ	५६८
कम्बोजाल्लुक्	५०२	किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्	११७
करणाधिकरणयोश्च	८६	किंवृत्ते लिङ्लृटौ	११५
करणेऽयोविद्रुषु	६१	किंवृत्ते लिप्सायाम्	६
करणे हनः	१७६	किदाशिषि	२३१
कर्णललाटात्कनलङ्कारे	६५६	किशरादिभ्यष्ठन्	७६२
कर्तरि कृत्	२०१	कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्	५७८
कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः	६४	कुरुनादिभ्यो ण्यः	५०१
कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः	१८२	कुर्वादिभ्यो ण्यः	४७८
कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः		कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु	५४८
शरीरसुखम्	८७	कुलटाया वा	४६४
कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये	१७५	कुलत्थकोपधादण्	७३६
कर्मण्यधिकरणे च	६६	कुलात्खः	४६६
कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्	१६६	कुलालादिभ्यो वुञ्	६६६
कर्मन्दकृशाश्वादिनिः	६६७	कुसीददशैकादशात्०	७५१
कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्	४१	कृकणपर्णाद्भारद्वाजे	६१८
कर्माध्ययने वृत्तम्	७६७	कृञः श च	७३
कलापिनोऽण्	६६५	कृतलब्धक्रीतकुशलाः	६४२
कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च	६८६	कृते ग्रन्थे	६६६
कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन्	६४८	कृत्यल्युटो बहुलम्	११३
कलेर्ढक्	५१३	कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः	१५८
कल्याण्यादीनामिनङ्	४६४	कृत्याश्च	१३६
कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः	१८३	कॄ धान्ये	३३
कस्येत्	५२६	केदाराद्यञ्च	५३६
काण्डान्तात्क्षेत्रे	३११	केवलमामकभागधेयपापापर०	३१८
कापिश्याः ष्फक्	५८६	केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्	५४५
कामप्रवेदनेऽकच्चिति	१२१	कोपधाच्च	५७१,७१४
कालविभागे चानहोरात्राणाम्	१०८	कोपधादण्	६१०
कालसमयवेलासु तुमुन्	१३३	कोशाड्ढञ्	६४५
कालाट्ठञ्	६२६	कौपिञ्जलहास्तिपदादण्	७०७
कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु	६४६	कौमारापूर्ववचने	५१८
कालेभ्यो भववत्	५३०	कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च	३०४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ४८४
क्तादल्पाख्यायाम् ३५२
क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् १३८
क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगति० २१२
क्रतुयज्ञेभ्यश्च ६६३
क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ५५५
क्रमादिभ्यो वुन् ५५६
क्रियासमभिहारे लोट्० १४३
क्रीतवत्परिमाणात् ७२५
क्रीतात्करणपूर्वात् ३५०
क्रौड्यादिभ्यश्च ३६१
क्वणो वीणायां च ५४
क्षत्राद्घः ४६६
क्षिप्रवचने लृट् १०२
क्षीराड्ढञ् ५२२
क्षुद्राभ्यो वा ४६६
क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ७००

खः सर्वधुरात् ७७६
ख च ८०५
खण्डिकादिभ्यश्च ५३८
खनो घ च ६३
खलगोरथात् ५४६

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्० २०८
गम्भीराञ्ञ्यः ६५३
गर्गादिभ्यो यञ् ४४६
गर्त्तोत्तरपदाच्छः ६१३
गर्हायां च १४९
गर्हायां लडपिजात्वोः ११३
गहादिभ्यश्च ६१३
गुडादिभ्यष्ठञ्
गुरोश्च हलः ७५
गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ७८२
गृष्ट्यादिभ्यश्च ४६७
गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ९०
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ६८३
गोचरणाद् वुञ् ७०४
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४७२
गोत्रादङ्कवत् ६७१
गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ४३०
गोत्रावयवात् ३८८
गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४३७
गोत्रेऽलुगचि ४१२
गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य० ५३५
गोधाया ढ्रक् ४६५
गोपयसोर्यत् ७२७
गोपुच्छाट्ठञ् ७३९
गोयवाग्वोश्च ६१३
गोश्च पुरीषे ७१८
ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ५१
ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ६२४
ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ५३७
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ६५८
ग्रामाद्यखञौ ५८३
ग्रीवाभ्योऽण् च ६५३
ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ६४८
ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ६४९

घच्छौ च ७९६
घञः सास्यां क्रियेति ञः ५५२

ङ्याप्प्रातिपदिकात् २४५

चटकाया ऐरक् ४६५
चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४६७
चरणेभ्यो धर्मवत् ५४३
चरति ७४०

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चर्मोदरयोः पूरेः १७६
चित्रीकरणे च ११९
चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचचंश्च ७७
चूर्णादिनिः ७४७
चेले क्नोपेः १७८
छगलिनो ढिनुक् ६६६
छ च ५२७
छत्रादिभ्यो णः ७६६
छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ९६
छन्दसि ठञ् ६३०
छन्दसि लुङ्लङ्लिटः १५३
छन्दस्युभयथा २४१
छन्दसो निर्मिते ७८६
छन्दसो यदणौ ६६५
छन्दोगौक्थिकयाज्ञिक० ७०६
छन्दोनाम्नि च ३५
छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ५६२

जनपदतवदवध्योश्च ६०३
जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ् ४९८
जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन० ६८४
जनपदे लुप् ५७६
जम्ब्वा वा ७२०
जातरूपेभ्यः परिमाणे ७२२
जातुयदोर्लिङ् ११८
जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ३६५
जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनाग० ३३५
जालमानायः ९३
जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ६५८
जीवति तु वंश्ये युवा ४९१

झस्य रन् २३२
झेर्जुस् २३४

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ७२४

टाबृचि २८२
टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्० २९४
टित आत्मनेपदानां टेरे २१६
ट्वितोऽथुच् ६४

ठक्छौ च ५७७
ठगायस्थानेभ्यः ६६९
ठञ् कवचिनश्च ५३६

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् २८७
ड्वितः क्त्रिः ६३

ढकि लोपः ४६६
ढक्च मण्डूकात् ४६०
ढश्छन्दसि ७९१

ण्यासश्रन्थो युच् ७८

ततः आगतः ६६८
तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ७४९
तत्र जातः ६३५
तत्र नियुक्तः ७७१
तत्र भवः ६५०
तत्र साधुः ७८९
तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ५१९
तदधीते तद्वेद ५५४
तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ५६५
तदस्मै दीयते नियुक्तम् ७६९
तदस्य पण्यम् ७६१
तदस्य सोढम् ६५०
तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ५५२
तद्गच्छति पथिदूतयोः ६७४
तद्धिताः ३८१
तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ७७४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्वानासामुपधानो मन्त्र० ७९९
तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः २०६
तरति ७३९
तवकममकावेकवचने ६२१
तसिश्च ६९८
तस्थस्थमिपां तांतंतामः २२९
तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ६२०
तस्य धर्म्यम् ७६०
तस्य निवासः ५६६
तस्य विकारः ७०९
तस्य व्याख्यान इति च० ६५९
तस्य समूहः ५३३
तस्यापत्यम् ४२१
तस्येदम् ७००
ताभ्यामन्यत्रोणादयः २११
तालादिभ्योऽण् ७२१
तिकादिभ्यः फिञ् ४८२
तिङ्शित्सार्वधातुकम् २३८
तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ६८७
तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्० २१४
तिर्यच्यपवर्गे १९४
तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ १०६
तुग्राद्धन् ७९५
तुमर्थेसेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यै० १५६
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् १२
तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्० ६८०
तूष्णीमि भुवः १९८
ते तद्राजाः ५०२
तेन दीव्यति खनति जयति० ७३६
तेन निर्वृत्तम् ५६६
तेन प्रोक्तम् ६८७
तेन रक्तं रागात् ५०७
तेनैकदिक् ६९७
त्रपुजतुनोः षुक् ७१४
त्रेर्मम्नित्यम् ७४४
थासः से २१७
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ५८५
दृन्नष्ठक् ५२१
दामहायनान्ताच्च ३१५
दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने २०९
दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ६२४
दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः १९१
दिक्पूर्वपदान्ङीप् ३६२
दिगादिभ्यो यत् ६५१
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ४०१
दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ३६२
दुष्कुलाड्ढक् ४७१
दूतस्य भागकर्मणी ७९६
दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ६५२
दृशे विख्ये च १५७
दृष्टं साम ५१३
देयमृणे ६४८
दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठे० ३९२
द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नी० ५२९
द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ५८७
द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४४२
द्रोश्च ७२८
द्वन्द्वाच्छः ५१२
द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनिकयोः ७०३
द्विगोर्लुगनपत्ये ४०८
द्विगोः ३०८
द्वितीयायां च १८७
द्विषश्च २३८
द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ६२५
द्वैपवैयाघ्रादञ् ५१७

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वयचः ४६२
द्वयचश्छन्दसि ७२०
द्वयजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरण० ६६६
द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ५००

धनगणं लब्धा ७८०
धन्वयोपधाद् वुञ् ६०१
धर्मं चरति ७५७
धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ७८६
धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः १४०
धुरो यड्ढकौ ७७५
धूमादिभ्यश्च ६०६

न क्रोडादिबह्वचः ३६०
नक्षत्राद्घः
नक्षत्रेण युक्तः कालः ५०९
नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ६४२
नखमुखात्संज्ञायाम् ३६१
नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ६०७
नडशादाड् ड्वलच् ५७९
नडादिभ्यः फक् ४३९
नडादीनां कुक् च ५८०
न दण्डमाणवान्तेवासिषु ७०६
नद्यां मतुप् ५७७
नद्यादिभ्यो ढक् ५८५
न द्वयचश्च प्राच्यभरतेषु ५९६
नपुंसके भावे क्तः ८६
न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ५०४
न यद्यनाकाङ्क्षे १६६
न षट्स्वस्रादिभ्यः २८२
नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे १९७
नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः १०३
नाम्न्यादिशिग्रहोः १९२
नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ३५८

निकटे वसति ७७३
निघो निमितम् ६३
नित्यं ङितः २२९
नित्यं छन्दसि ३४४
नित्यं पणः परिमाणे ५४
नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ७१७
नित्यं संज्ञाछन्दसोः ३१८
नित्यं सपत्न्यादिषु ३२६
निपानमाहावः ५७
निमूलसमूलयोः कषः १७८
निरभ्योः पूल्वोः ३२
निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च० ४०
निवृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ७४४
निशाप्रदोषाभ्यां च ६२८
नौ गदनदपठस्वनः ५३
नौ ण च ५३
नोत्वद्वर्धबिल्वात् ७२०
नौद्वयचष्ठन् ७३९
नौवयोधर्मविषमूल० ७८३
नौ वृ धान्ये ४५

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ७५३
पङ्क्तेश्च ३७४
पत्त्रपूर्वादञ् ७०२
पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ७०३
पत्युनो यज्ञसंयोगे ३२२
पथः पन्थ च ६३८
पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ७९१
पदमस्मिन्दृश्यम् ७८१
पदरुजविशस्पृशो घञ् २०
पदोत्तरपदं गृह्णाति ७५६
परस्मिन्विभाषा १०९
परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः २१९
परश्वधाट्ठञ्च ७६४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परावनुपात्यय इणः	३८	पूतक्रतोरै च	३२७
परावरयोगे च	१६३	पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्०	६३७
परावराधमोत्तमपूर्वाच्च	६२३	पूर्वैः कृतमिनयौ च	८०५
परिक्लिश्यमाने च	१८८	पौरोडाशात् ष्ठन्	६६५
परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः	३७	प्रजने सर्त्तेः	५६
परिपन्थं च तिष्ठति	७५४	प्रतिकण्ठार्थललामं च	७५६
परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः	२७	प्रतिजनादिभ्यः खञ्	७८९
परिमुखं च	७५०	प्रतिपथमेति ठंश्च	७५७
परिवृत्तो रथः	५१६	प्रथने वावशब्दे	३५
परिषदो ण्यः	७५८, ७९०	प्रभवति	६७३
परौ घः	६२	प्रमदसंमदौ हर्षे	५५
परौ भुवोऽवज्ञाने	४६	प्रमाणे च	१८६
परौ यज्ञे	४५	प्रयच्छति गर्ह्यम्	७५०
पर्शादिभ्यः ष्ठन्	७४१	प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै	१५७
पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु	२००	प्रस्थपुरवहान्ताच्च	६०२
पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्	८४	प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्	५९३
पर्वताच्च	६१७	प्रहरणम्	७६३
पलाशादिभ्यो वा	७१५	प्राग्घिताद्यत्	७७४
पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च	३७०	प्राग्दीव्यतोऽण्	३९९
पाण्डुकम्बलादिनिः	५१७	प्राग्वहतेष्ठक्	७३५
पाथोनदीभ्यां ड्यण्	७९५	प्राचां कटादेः	६१६
पादोऽन्यतरस्याम्	२१८	प्राचां ष्फ तद्धितः	३००
पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः	६९६	प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्	४८७
पाशादिभ्यो यः	५४६	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्	७२२
पितुर्यच्च	६७१	प्रायभवः	६४३
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः	५३२	प्रावृष एण्यः	६३०
पितृष्वसुश्छण्	४६६	प्रावृषष्ठप्	६३६
पिष्टाच्च	७१९	प्रे द्रुस्तुस्रुवः	३२
पीलाया वा	४६०	प्रे लिप्सायाम्	४५
पुंयोगादाख्यायाम्	३४४	प्रे वणिजाम्	४७
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण	८९	प्रे स्त्रोऽयज्ञे	३४
पुत्रान्तादन्यतरस्याम्	४८७	प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च	१३१
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु	६९२	प्रोक्ताल्लुक्	५६०
पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्	३१२	प्लक्षादिभ्योऽण्	७२९

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ४२१
फले लुक् ७२८
फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४७७
फेश्छ च ४७६

बन्धने चर्षौ ७८८
बर्हिषि दत्तम् ७९६
बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ३१३
बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ३५३
बह्वचः कूपेषु ५६८
बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ६६२
बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ७६८
बह्वादिभ्यश्च ३४२
बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ३७४
बाह्वादिभ्यश्च ९६
बिल्वादिभ्योऽण् ७१३
ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ५३६
ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः २२०

भक्ताणः ७९०
भक्तादणन्यतरस्याम् ७७१
भक्तिः ६८०
भर्गात्त्रैगर्त्ते ४५१
भवतष्ठक्छसौ ५९८
भविष्यति गम्यादयः ६
भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् १०६
भवे छन्दसि ७९३
भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्या० २०४
भस्त्रादिभ्यष्ठन् ७४३
भावलक्षणो स्थेण्कृञ्वदिचरि० १६०
भाववचनाश्च १४
भावे २१
भावे च ८०९
भावेऽनुपसर्गस्य ५८

भिक्षादिभ्योऽण् ५३३
भीमादयोऽपादाने २१०
भुवश्च ३४४
भुवो वुक्च ४६३
भूते च ११२
भूतेऽपि दृश्यन्ते ६
भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ५४९
भ्रातरि च ज्यायसि ४६४
भ्रातुर्व्यच्च ४७१

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ७६३
मतजनहलात्करण० ७८८
मतोश्च बह्वजङ्गात् ५६७
मतौ च ८०७
मत्वर्थे मासतन्वोः ८०२
मदोऽनुपसर्गे ५४
मद्रवृज्योः कन् ६१०
मद्रेभ्योऽञ् ५९२
मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४४८
मधोः ८०८
मधोर्ञ च ८०४
मध्यान्मः ६२५
मध्वादिभ्यश्च ५७८
मनः २८५
मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ६१२
मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ४८८
मनोरौ वा ३२८
मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त ६९
मयट् च ६७२
मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या० ७१६
मये च ८०७
महाकुलादञ्खञौ ४७१
महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ५३१

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाराजाट्ठञ्	६८१
महेन्द्राद् घाणौ च	५२८
माङि लुङ्	१३८
मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः	४५८
मातृष्वसुश्च	४६७
माथोत्तरपदपदव्यनुपदं०	७५५
माने वयः	७२८
मायायामण्	७९८
मुद्गादण्	७४८
मूर्तौ घनः	५९
मूलमस्याबर्हि	७८१
मेर्निः	२२४
यङश्चाप्	३८०
यच्चयत्रयोः	११८
यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्	६४
यज्ञे समि स्तुवः	३४
यञश्च	२९९
यञिञोश्च	४४१
यथातथयोरसूयाप्रतिवचने	१७४
यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्	१५१
यमः समुपनिविषु च	५३
यावति विन्दजीवोः	१७६
यावत्पुरानिपातयोर्लट्	८
यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च	२३०
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च	६१९
यूनश्च कुत्सायाम्	४९७
यूनस्तिः	३८२
यूनि लुक्	४१८
रङ्कोरमनुष्येऽण् च	५८६
रक्षति	७५२
रक्षोयातूनां हननी	७९७
रथाद्यत्	७०२
रश्मौ च	४८
राजन्यादिभ्यो वुञ्	५४९
राजश्वशुराद्यत्	४६८
राज्ञः क च	६१६
रात्रेश्चाजसौ	३१९
राष्ट्रावारपाराद् घखौ	५८३
रेवतीजगतीहविष्याभ्यः	७९७
रेवत्यादिभ्यष्ठक्	४७२
रैवतिकादिभ्यश्छः	७०७
रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्	८०
रोणी	५७०
रोपधेतोः प्राचाम्	६०२
लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः	२०४
लङः शाकटायनस्यैव	२३६
लवणाट्ठञ्	७६२
लवणाल्लुक्	७४७
लस्य	२१३
लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्	५०८
लिङः सीयुट्	२२९
लिङर्थे लेट्	१५४
लिङाशिषि	२४०
लिङ् च	१२७
लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके	१२, १३२
लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ	११०
लिङ् यदि	१३४
लिटस्तझयोरेशिरेच्	२१८
लिट् च	२४०
लिप्स्यमानसिद्धौ च	१०
लुक् स्त्रियाम्	४५०
लुप् च	७३०
लुबविशेषे	५११
लृट् शेषे च	१७
लृटः सद्वा	१८

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लेटोऽडाटौ २२६
लोटो लङ्वत् २२१
लोट् च १३०
लोडर्थलक्षणे च ११
ल्युट् च ८७

वतण्डाच्च ४४९
वनो र च २८०
वयसि प्रथमे ३०५
वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ८०१
वरणादिभ्यश्च ५७६
वर्गान्ताच्च ६५८
वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ३२९
वर्णौ वुक् १०३
वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानद्वा ९७
वर्षप्रमाणे ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् १७६
वर्षाभ्यष्ठक् ६३०
वशं गतः ७८०
वसन्ताच्च ६३१
वसन्तादिभ्यष्ठक् ५५९
वसोः समूहे च ८०८
वस्तशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ६४१
वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ७४२
वाकिनादीनां कुक्च ४८६
वाच्छन्दसि २२४
वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४९४
वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ५१५
वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ५२९
वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ६८२
वाहः ३६४
वाहीकग्रामेभ्यश्च ६००
विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४५९
विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ४६३
विदूराञ्ञ्यः ६७३
विदो लटो वा २२०
विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ६७०
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट० १२८
विध्यत्यधनुषा ७७८
विभाषा कथमि लिङ् च ११४
विभाषा कदाकर्ह्योः ९
विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ६९
विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ८३
विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु १६७
विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ४७
विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि १२४
विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ६३५
विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी० ५२४
विभाषाऽमनुष्ये ६१७
विभाषा रोगातपयोः ६२७
विभाषा विवधवीवधात् ७४३
विभाषा सपूर्वस्य ३२४
विभाषोशीनरेषु ६००
विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमाना० १८८
विषयो देशे ५४८
वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्० ५७१
वृणोतेराच्छादने ४८
वृद्धस्य च पूजायाम् ४९६
वृद्धाच्छः ५९७
वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ४७४
वृद्धात्प्राचाम् ६०१
वृद्धादकेकान्तखोपधात् ६१६
वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् ५००
वृषाद्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ३२७
वेतनादिभ्यो जीवति ७४२
वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ७९४
वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ८०५
वैतोऽन्यत्र २२७

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वोताप्योः ११३
वोतो गुणवचनात् ३३८
वौ क्षुश्रुवः ३१
व्यञ्जनैरुपसिक्ते ७४८
व्यधजपोरनुपसर्गे ५३
व्यन्सपत्ने ४७१
व्याहरति मृगः ६५०
व्युपयोः शेतेः पर्याये ३८
व्रजयजोर्भावे क्यप् ७१
व्रीहेः पुरोडाशे ७१९

शकटादण् ७७७
शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहा-
र्हास्त्यर्थेषु तुमुन् १९९
शकि णमुल्कमुलौ १५८
शकि लिङ् च १३६
शक्तियष्ट्योरीकक् ७६४
शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ६७९
शम्याष्ट्लञ् ७१६
शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ४४२
शरीरावयवाच्च ६५२
शर्कराया वा ५७६
शब्ददर्दुरं करोति ७५२
शलालुनोऽन्यतरस्याम् ७६२
शाकलाद्वा ७०५
शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ३७६
शिखाया वलच् ५७९
शिल्पम् ७६२
शिवशमरिष्टस्य करे ८०९
शिवादिभ्योऽण् ४५२
शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ६७६
शीलम् ७६६
शुक्राद् घन् ५२७
शुण्डिकादिभ्योऽण् ६६९
शुभ्रादिभ्यश्च ४६२
शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः १७९
शूलोखाद्यत् ५२१
शेषे ५८०
शेषे लृडयदौ १२०
शोणात्प्राचाम् ३३७
शौनकादिभ्यश्छन्दसि ६९४
श्रविष्ठाफल्गुन्यानुराधास्वातितिष्य० ६३९
श्राद्धे शरदः ६२७
श्राणामांसौदनाट्टिठन् ७७०
श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३१
श्वगणाट्ठञ्च ७४१
श्वसस्तुट् च ६२८

षिद्गौरादिभ्यश्च ३३१
षिद्भिदादिभ्योऽङ् ७५

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ५५१
संज्ञायाम् ८२, १८१, ३७६, ६९९
संज्ञायां कन् ७१९
संज्ञायां जन्याः ७७८
संज्ञायां धेनुष्या ७८२
संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ० ७५८
संज्ञायां शरदो वुञ् ६३६
संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ५१२
संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविद० ७१
संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ६४९
संस्कृतम् ७३८
संस्कृतं भक्षाः ५२०
संसृष्टे ७४६
संहितशफलक्षणवामादेश्च ३७५
स उत्तमस्य २२८
सख्यशिश्वीति भाषायाम् ३६४
सगर्भसयूथसनुताद्यन् ७९४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संङ्कलादिभ्यश्च ५६६
सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् ३१४
सङ्ख्याङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ७०४
सङ्घे चानौत्तराधर्ये ४१
सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ६३
सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ६२६
सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः १८५
सभाया यः ७९१
समर्थानां प्रथमाद्वा ३९२
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले १६३
समानकर्तृकेषु तुमुन् १२६
समानतीर्थे वासी ७९१
समानोदरे शयित ओ० ७९२
समासत्तौ १८५
समि मुष्टौ ३७
समि युद्रुदुवः ३१
समुच्चयेऽन्यतरस्याम् १४९
समुच्चये सामान्यवचनस्य १५२
समुदोरजःपशुषु ५६
समुद्राभ्राद्घः ७९६
समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः १७९
सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे १२२
सम्भूते ६४५
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ३०२
सर्वत्राण् च तलोपश्च ६३१
सर्वदेवात्तातिल् ८०८
सवाभ्यां वामौ २२५
सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ३६१
सहस्रेण सम्मितौ घः ८०६
सायंचिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ६३३
सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ५२२
सास्य देवता ५२५
साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् १७३
साल्वेयगान्धारिभ्यां च ४९९
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च २३४
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ६७९
सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ६३९
सुट् तिथोः २३३
सुधातुरकङ् च ४३६
सुवास्त्वादिभ्योऽण् ५६९
सूत्राच्च कोपधात् ५६१
सृपितृदोः कसुन् १६०
सृ स्थिरे २०
सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४८१
सेनाया वा ७५८
सेर्ह्यपिच्च २२३
सोदराद्यः ७९२
सोममर्हति यः ८०७
सोमाट् ट्यण् ५२८
सोऽस्य निवासः ६७७
सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ५५०
स्तम्बे क च ६१
स्त्रियां क्तिन् ६६
स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ५०३
स्त्रियाम् २६५
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४०७
स्त्रीभ्यो ढक् ४६०
स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ५६६
स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ५२०
स्थागापापचो भावे ६८
स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ६४१
स्नेहने पिषः १८०
स्मे लोट् १३३
स्मोत्तरे लङ् च १३८
स्वनहसोर्वा ५३
स्वपो नन् ६५

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वसुश्छः	४७१
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्	३५६
स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः	१९५
स्वाङ्गेऽध्रुवे	१८७
स्वादुमि णमुल्	१९९
स्वे पुषः	१८१
स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस् ०	२६१
स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ	७९४
हनश्च वधः	५८
हरितादिभ्योऽञः	४४०
हरत्युत्सङ्गादिभ्यः	७४३
हरीतक्यादिभ्यश्च	७३२
हलश्च	९१
हलसीराट्ठक्	७०३, ७७७
हस्तादाने चेरस्तेये	३९
हस्ते वर्त्तिग्रहोः	१८०
हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्	१८४
हितं भक्षाः	७६९
हृदयस्य प्रियः	७८७
हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः	६७२
हेतुहेतुमतोर्लिङ्	१२४
हेमन्ताच्च	६३१
ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु	५७

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

'वर्त्तमाने' इत्येव, 'संज्ञायाम्' इति च। उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति। यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति। केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'—कारुः, वायुः, पायुः, जायुः, मायुः, स्वादुः, साधुः, आशुः।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।

पदमञ्जरी

उणादयो बहुलम् ॥ *वर्त्तमाने इत्येवेति*। 'वर्त्तमाने लट्' इत्यतो वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तेरविच्छेदमेवकारेण दर्शयति। *संज्ञायामिति चेति*। 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः॥

'उणादयः' इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपरिपठितानां साधुत्वानुज्ञानार्थमस्तु, किं बहुलग्रहणेन? तत्राह—*बाहुलकमिति*। 'ला आदाने', बहूनर्थान् लाति—बहुलम्, तस्य भावो बाहुलकम्, मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। तत्पुनर्बह्वर्थादानं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। बहवः पुनरर्थाः—क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणलक्षणाः। *प्रकृतेरिति*। जातावेकवचनम्। तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये

न्यासः

उणादयो बहुलम्॥ वर्त्तमान इत्येवेति। 'वर्त्तमाने लट्' इत्यतो वर्त्तमानग्रहणमनुवर्त्तत इति दर्शयति। संज्ञायामिति। वर्त्तत इति 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः।

बाहुलकमित्यादि। 'ला आदाने', बहूनर्थांल्लातीति बहुलम्। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। बहवः पुनरर्थाः क्वचित्प्रवृत्त्यादयः। तथा चोक्तम्—

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ इति।

बहुलस्य भावो बाहुलकम्। 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। बह्वर्थादानं बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैवायं भावप्रत्ययः। तद् बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरुक्तम्। प्रत्ययमनादिं कृत्वा यः पूर्वमुपादीयते शब्दः सा प्रकृतिरित्युच्यते। प्रत्ययात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतिः। प्रकर्षेण नियमेन प्रत्ययः क्रियते तस्या इति वा प्रकृतिः। प्रकृतेरिति। जातौ षष्ठ्येकवचनम्। तनुदृष्टेरिति। कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। तनुदृष्टिं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥

पदमञ्जरी

गुणमात्रवचनः। प्रकृतीनां तानवमल्पत्वं दृष्ट्वा तद्बाहुलकमुक्तम्, तेनापठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति, यथा—हृषेरुलजुक्तः शकेरपि भवति—शङ्कुलेति। तथा तेषामुणादीनां पञ्चपाद्यां प्रायेण समुच्चयनं कृतम्, न तु साकल्येन; बहुलवचनात्त्वविहिता अपि भवन्ति, यथा—अर्तेः फिडफिड्डौ भवतः—ऋफिडः, ऋफिड्ड इति। *कार्यसशेषविधेश्च*। कार्याणि च सशेषाणि विहितानि न निःशेषाणि। बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति। 'षणु दाने', 'ञमन्ताड्डः' 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति, कृते वा सत्वे षत्वं भवति। स्यादेतत्—यावत्यः प्रकृतयः पञ्चपाद्यामुपात्ताः, यावन्तश्च प्रत्ययाः, यावन्ति च कार्याणि विहितानि तावन्त्येव भवन्तु, मा भूदन्येषां बहुलग्रहणेन संग्रह इति?

न्यासः

वीक्ष्य बाहुलकमुक्तमिति। 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इत्यनेन त्विह पञ्चमी न भवति; अस्त्रियामिति प्रतिषेधात्।

अथ वा 'विभाषा गुणे' इति योगविभागादिह पञ्चमी वेदितव्या। तनुशब्दः शरीरवचनोऽप्यस्ति, गुणवचनोऽपि; इह तु गुणवचनः प्रकृतेरल्पत्वं नाम यो गुणस्तस्य वाचकः। दर्शनं दृष्टिः = उपलब्धिः, तनोर्गुणस्य दृष्टिस्तनुदृष्टिः। ततो गुणो नित्यं गुणिनमपेक्षत इति गमकत्वात् तनुशब्दस्य प्रकृतिमपेक्षमाणस्यापि दृष्टिशब्देन समासो भवति। अयं त्वर्थः—प्रकृतेर्गुणस्य, तयोर्दर्शनादिति।

अथ वा तनुर्दृष्टिर्यस्याः प्रकृतेः सा तनुदृष्टिः। अत्र पक्षे यद्यपि तनुगुणो दृष्टेर्विशेषणम्, तथाप्यसौ दृष्टेः प्रकृतेरपि विशेषणत्वेन प्रतीयत एव। प्रकृतेस्तनुत्वादेव हि तद्दृष्टितनुत्वं भवति। उणादिषु पञ्चपाद्यां स्वल्पाः प्रकृतयो दृश्यन्ते, ततोऽन्याभ्योऽपि च प्रकृतिभ्यः प्रत्यया दृश्यन्ते, तस्माद् बहुलग्रहणाद् भवन्ति। यथा हि 'हृषेरुलच्' इति 'हृषु अलीके' इत्यस्मादुलजुक्तः, तथा 'शकि शङ्कायाम्' इत्यतोऽपि भवति—शङ्कुलेति। किञ्च, प्रायसमुच्चयनादपि तेषां तदुक्तमिति सम्बन्धः। तदिति बाहुलकं परामृश्यते। तेषामुणादीनां प्रायेण बाहुल्येन समुच्चयनं ग्रहणं विधानं वा प्रायसमुच्चयनम्। 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः। अपिशब्दः समुच्चये। न केवलं प्रकृतेस्तनुदृष्टेस्तद् बाहुलकमुक्तम्, अपि तु प्रायसमुच्चयनादपि तेषामेतदुक्तम् भवति। न केवलं प्रकृतयस्तन्व्यः पठिताः, अपि तु प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिताः, न सर्वे, तदर्थं बाहुलकमिति। बाहुलकाद्यविहिता अपि ते चेत् प्रत्यया उन्नीय विधीयन्ते। तथा हि 'अर्तेः क्युरुच्च' इत्यर्तिधातुः पठितः, फिडफिड्डौ तु प्रत्ययौ न विहितौ; तथापि ऋफिडऋफिड्डशब्दयोर्दर्शनात् तावपि च विधीयेते।

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तमिति। चशब्दः समुच्चये। पूर्वोक्तकारणद्वयादेतस्मात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।

पदमञ्जरी

तत्राह—*नैगमरूढिभवं हि सुसाध्विति*। निगमः = छन्दः, तत्र भवा नैगमाः। निगमशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्त इति 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' इति ठञि प्राप्ते ऋगयनादिपाठादण्। रूढिः = प्रसिद्धिः, तत्र भवा रूढिभवाः = संज्ञाशब्दाः, तेषां साधुत्वमनुपात्तानां प्रकृत्यादीनां बहुलग्रहणेन संग्रहे सति भवति, नान्यथा। हिशब्दो हेतौ। यस्मादेवं तस्माद्बाहुलकमुक्तमित्यर्थः।

अन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनं कृतम्, अतोऽस्माभिरपि तत्कर्त्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह—*नाम चेति*। निरुक्तकारो हि *यास्क आचार्यः* स्वशास्त्रे निरुक्तैः सर्वमेव नाम धातुजमाह। *तोकमित्यपत्यं* नाम।

न्यासः

तद्बाहुलकमुक्तम्। विधानं विधिः = कारणम्, सह शेषेण वर्त्तते यो विधिः स सशेषः, सशेषश्चासौ विधिश्च सशेषविधिः, कार्याणां सशेषविधिः कार्यसशेषविधिः। तस्म च्च बाहुलकमुक्तम्। एतदुक्तं भवति—प्रकृतेः प्रत्ययाश्रितानि कार्याणि न निःशेषाणि पञ्चपाद्यां दर्शितानि, इष्यन्ते चादर्शितान्यपि तानि। अतस्तत्सिद्ध्यर्थं तद् बाहुलकमुक्तम्। तेन ऋफिड, ऋफिड्ड—इत्यत्र गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति। एवमादि तावत् प्रत्ययाश्रितं कार्यं सिद्धं भवति। 'षणु दाने', 'ञमन्ताड्डः' इति षण्डः। अत्र 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति। सत्यपि वा सत्वे पुनः षत्वमेव क्रियत इत्येवमादि प्रकृत्याश्रितमपि कार्यं बाहुलकाद्भवति। नैगमरूढिभवं हि सुसाध्विति। निगमः = छन्दः, तत्र भवा नैगमाः, ऋगयनादिपाठादण्। निगमस्य वेमे नैगमाः। रूढिः = प्रसिद्धिः; भवन्तीति भवाः, रूढौ भवाः। 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः। लोकप्रसिद्धा इत्यर्थः। नैगमाश्च रूढिभवाश्च नैगमरूढिभवम्। 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इत्येकवद्भावः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गता। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादेतदेव बाहुलकमनेकार्थस्य साधकम्, तस्मान्नैगमं रूढिभवं सुष्ठु साधु भवति; व्याकरणे बहुलग्रहणेन संस्कृतत्वात्। अन्यथाऽसंस्कृतत्वाद् गाव्यादिशब्दानामिव तस्यासाधुत्वं स्यात्।

अन्यैरपि प्रमाणपुरुषैर्नैगमरूढिभवानां व्युत्पाद्यत्वमभ्युपेतमिति दर्शयितुमाह—नाम च धातुजमित्यादि। निरुक्त इति। निरुक्ते शास्त्रे। नामेति। प्रातिपदिकम्। तस्य हीयमन्याचार्यसंज्ञा। धातोर्जातत्वाद्धातुजम्। धातुग्रहणमुपलक्षणम्, प्रत्ययागमादयोऽपि गृह्यन्ते। निरुक्तकारः स्वशास्त्रे निरुक्ते प्रातिपदिकं धातुजमाह; धातुप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादितत्वात्। चशब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च। धातुजमेवेत्येवं द्रष्टव्यम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥

पदमञ्जरी

शकटस्य तोकम् शाकटायनः । *यन्नेति* । पदमर्थः प्रयोजनमस्य व्युत्पाद्यत्वेनेति पदार्थः = प्रकृत्यादिः, पदार्थश्चासौ विशेषश्च पदार्थविशेषः, तस्मात्समुत्थितं पदार्थविशेषसमुत्थम् । यदेवंविधं न भवति, प्रकृत्यादिविशेषोपादानेनाव्युत्पादितमित्यर्थः, तद्धातुजत्वेनोह्यम् । कथमूह्यम् ? *प्रत्ययतः प्रकृतेश्च* । यत्र शब्दरूपे परभागः प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेन केनचित्सदृशः श्रुतः, तत्र तं भागं प्रत्ययं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः प्रकृतित्वेनोह्यते । 'हृषेरुलच्' इति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरूह्यते, तेन सिद्धं शङ्कुलेत्यस्य धातुजत्वम् । यत्र तु पूर्वो भागो धातुत्वेन प्रसिद्धेन केनचित्सदृशस्तत्र तं भागं प्रकृतिं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोह्यः । यथा—ऋफिडः, ऋफिड्ड इति, फिडफिड्डौ प्रत्ययौ ।

न्यासः

न केवलं निरुक्तकार एवेह, अपि तु —व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । तोकशब्दोऽपत्यपर्यायः । व्याकरणेऽपि यः शकटस्य पुत्रः शाकटायनः सोऽपि नाम धातुजमेवाह । तदेवं निरुक्तकारशाकटायनदर्शनेन त्रयो शब्दानां प्रवृत्तिः— जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दा इति; न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति । अथ वा – जातिगुणशब्दानामपि क्रियाशब्दत्वमेव; धातुजत्वात् । ततश्चैकैव शब्दानां प्रवृत्तिः—क्रियाशब्दा इति ।

अथ यदि प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषञ्चोपादाय न व्युत्पादितं शब्दरूपम्, तस्य कथं धातुजत्वं वेदितव्यम्, न हि प्रकृतिप्रत्ययानवधारणे धातुजत्वं शक्यं निश्चेतुमित्यत आह—यन्नेत्यादि । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची, पदमर्थः प्रयोजनं यस्य प्रकृत्यादेः स पदार्थः । कथं पुनः पदमर्थः प्रकृत्यादेर्भवति ? तदुद्दिश्य तदुपादानात् । पदं हि व्युत्पादयिष्यामीत्येवमर्थं प्रकृत्यादेरुपादानम् । कस्मात् ? प्रकृतिप्रत्ययश्च पदार्थः, तस्य विशेषः पदार्थविशेषः । समुत्थानं समुत्थः = प्रादुर्भावः, 'सुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागेन भाव एव कप्रत्ययः । पदार्थविशेषात् समुत्थः प्रादुर्भावो यस्य तत् पदार्थविशेषसमुत्थम् । यदेवंविधं न भवति शब्दरूपं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तदूह्यम् । धातुजत्वेनापि तदुक्तं भवति—यस्य प्रतिपदोक्ता प्रकृतिप्रत्ययविशेषानासादितात्मा निर्वृत्तिस्तस्य प्रकृतिविशेषात् प्रत्ययविशेषाच्च धातुजत्वं निश्चेतव्यमिति ।

ननु च तथाविधस्य प्रकृतिप्रत्ययविशेषस्यापरिज्ञानादेवाशक्यं धातुजत्वं निश्चेतुमिति मत्वा परेण चोदितम्, तत् कथं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमित्युक्तं युज्यते ? नैषः दोषः, एवं हि ब्रुवताऽनेन प्रकृतिप्रत्ययावेवं तावद्व्यूहितव्यौ, ततस्ताभ्यां तच्छब्दरूपमित्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । न ह्यनवधारिताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां शक्यं धातुजत्वं कस्यचिन्निश्चेतुमिति किमत्रायुक्तम् ?

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

पदमञ्जरी

स चायमूहोऽनादिप्रयुक्तास्वेव संज्ञासु, न सर्वत्रेत्याह — *संज्ञास्विति* । *कार्याद्* गुणप्रतिषेधादिकाद् *अनूबन्धं* ककारादिकं *विद्यात्* । तेन फिडफिड्डौ कितावूह्यौ । एतदेवानन्तरोक्तमूहात्मकं शास्त्रमुणादिष्वनुक्तेषु ॥

न्यासः

यत्र प्रसिद्धप्रत्ययावयवेन शब्दान्तरेण कस्यचिद् भागस्य सारूप्याधिगमोऽस्ति तत्र प्रत्ययं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रकृतित्वेनोत्प्रेक्षितव्यः । यथा—'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्' इति थन्प्रत्ययान्तमोष्ठादिकं प्रसिद्धप्रत्ययावयवम् । तेन च डित्थडवित्थशब्दयोः किञ्चित् सारूप्यमस्ति, तथैषामिव हि तेषां थशब्दोऽवयवो विशिष्टदेशवर्त्ती विद्यते । तत्र थन्प्रत्ययान्ते शब्दरूपे यो दृष्टस्थशब्दः प्रत्ययसंज्ञकस्तत्सादृश्याद् डित्थडवित्थशब्दस्थं थशब्दं प्रत्ययमवधार्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागो डिड्डुविदिति च धातुत्वेनोह्यः । ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यम्—डीङस्थण् डिड्डुविच्चेति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्मात् थन्प्रत्ययः, डीङश्च डिड्डुविदित्येतावादेशौ भवतः । यत्र तु शब्दरूपे निर्ज्ञातधात्ववयवेन शब्दान्तरेण किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति, तत्र प्रकृतिं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोहितव्यः, यथा—ऋतमिति दृष्टं शब्दरूपं प्रसिद्धप्रकृत्यवयवम् , तेन ऋफिडशब्दस्य ऋफिड्डुशब्दस्य च किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति, उभयेषां तेषामृकारादित्वात् । तत्र निष्ठाप्रत्ययान्त ऋतशब्दे य ऋकारावयवो धातुसंज्ञकस्तत्सादृश्यादृफिडऋफिड्डुशब्दस्थश्च ऋवर्णं धातुमवधार्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागः फिड इति फिड्डु इति च प्रत्ययत्वेनोह्यः । ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यम् 'अर्तेः फिडफिड्डौ' इति. 'ऋ गतौ' इत्यस्मात् फिडफिड्डौ प्रत्ययौ भवतः । ऋफिडः, ऋफिड्डुः । गुणः पूर्वोक्तात् कारणान्न भवति । अथ वा— कितावेवैतौ प्रत्ययौ विधातव्यौ । एवं प्रकृतिप्रत्ययावूहित्वा तस्य शब्दरूपस्य धातुजत्वमूहितव्यम् । यत् प्रकृतिप्रत्ययविशेषावयवानुगतं न तद्धातुजत्वं व्यभिचरति, यथा - कर्त्तव्यम् करणीयमित्येवमादय. शब्दाः । ऊह्यमिति । अनुज्ञातव्यम् ।

न यत्र क्वचिदूहः कर्त्तव्यः, अपि तु विशिष्ट एव विषय इति दर्शयन्नाह — संज्ञास्वित्यादि । य एते निरूढाः साधुत्वेन शब्दास्तेष्वेव संज्ञातः सूहः कर्त्तव्यो नान्यत्र । धातुरूपाणीति । कल्पयितव्यानीति शेषः । प्रत्ययाश्च ततः परे इति । कल्पयितव्या इति शेषः । कार्याद् गुणाभावादिकाद् । विद्यात् जानीयाद् । अनूबन्धं ककारादिकम् । एतदनन्तरोक्तं शास्त्रमुणादिषु । शास्त्रोपनिबन्धनत्वाच्छास्त्रविषयत्वाद्वा शास्त्रमित्युक्तम् ।

यदि तर्ह्यत्र सूत्रे 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्त्तते 'वर्त्तमाने' इति च, बहुलग्रहणं च क्रियते,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद् भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।

दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ *पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादिति* । तत्रैव वर्त्तमानग्रहणं न निवर्त्तितम्, बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति, क्वचिदेव भूते भवन्तीति किल विवेकप्रदर्शनायेति भावः । उदाहरणेषु 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इति संप्रदानापादानव्यतिरिक्ते कारके मनिन् प्रत्ययः, 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ यथा 'स्यदो जवे' इत्युक्ते जवशब्दपर्यायः स्यद-

न्यासः

तत् किमर्थमुणादिषु 'वर्त्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति वर्त्तमानग्रहणम्, 'घृषेर्घिष च संज्ञायाम्' इति संज्ञाग्रहणम्, 'बहुलमन्यत्रापि' इति बहुलग्रहणञ्च क्रियते ? 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' इति वचनाद् भूतेऽपि पृषदादयो भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । वर्त्तमानग्रहणं प्रकृताया एव संज्ञाया अनुवृत्तेर्दृढीकरणार्थम् । पुनः संज्ञाकरणं बहुलवचनादसंज्ञायामपि भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा । अस्यैव बहुलस्य स्मरणार्थं पुनर्बहुलग्रहणम् । एवं हि विस्मरणशीलानामनुग्रहः कृतो भवति ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ पूर्वत्र वर्त्तमानादिति । अथ पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणं कस्मान्न निवर्त्तितम्, युक्तं हि तत् तत्र निवर्त्तयितुम्, तथा हि—तस्मिंस्तत्र निवृत्ते सतीदं न कर्त्तव्यम् ? नैतदस्ति; अवश्यमेतत् कर्त्तव्यम्, यस्मात् केचिद् भूत एवेष्यन्ते । यदि च पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तिर्न स्याद् भविष्यत्यप्युणादयो न स्युः । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्येकं तु नियमार्थं विज्ञायेत—भविष्यत्येव गम्यादय इति । तस्मात् पूर्वत्रानुवर्तयितव्यं वर्तमानग्रहणम् । वर्त्मेति । 'आतो मनिन्' इत्यनुवर्तमाने 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः । 'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः । भस्मेति । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । दृशिग्रहणमित्यादि । विशिष्टप्रयोगमनुसृत्य यत्र शिष्टाः प्रयुञ्जते तत्र भूते प्रत्ययः कर्तव्यः, न तु सर्वत्रेति दृशिग्रहणेन यमर्थः प्रतिपादित इति दर्शयति ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ प्रत्ययस्यैवेत्यादि । एवं हि भविष्यति गम्यादयः साधवो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते, न प्रकृतेः । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥

❀ अनद्यतन उपसंख्यानम् ❀ । श्वो गमी ग्रामम् ॥

पदमञ्जरी

शब्दो भवति, तथेहापि भविष्यच्छब्दपर्याया गम्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याह— *प्रत्ययस्यैवेत्यादि* । प्रकृत्यर्थगता भविष्यत्कालता प्रत्ययस्यैव द्योत्यत्वेन विधीयते, न पुनः प्रकृत्यर्थपरित्यागेन समुदायस्येत्यर्थः । *न प्रकृतेरिति* । न प्रकृतेरपीत्यर्थः । गम्यादिषु केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगताः । *गमी, आगामीति* । 'गमेरिनिः' 'आङि णिच्च' इतीनिः । *भावी, प्रस्थायीति* । अस्मिन्नेवाधिकारे 'भुवश्च' 'प्रात्स्थः' इतीनिः, णित्त्वाद् वृद्धिर्युक्च । रुधिबुधियुधियातिभ्यः प्रतिपूर्वेभ्यो ग्रहादिनिः । अस्मादेव निपातनादित्यन्ये । 'सुप्यजातौ' इत्यन्ये । *प्रतियोगीति* । संपृचादिसूत्रेण घिनुणि 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । णिनि प्रत्यय एव न्यङ्क्वादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा कुत्वमित्यन्ये ।

अनद्यतन उपसंख्यानमिति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? लटायं निर्देशः क्रियते लट् चानद्यतने लुटा बाध्यते, तेन लट एव विषये एते स्युः । न वा वाक्यार्थत्वाद् गम्यादयः शब्दा विशेषे यत्सामान्यं तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते । अनद्य-

न्यासः

भवन्ति, यदि प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते, अथ तु प्रत्ययस्यान्यकालता स्यान्न ते भविष्यति साधवः स्युः । तस्मात् प्रत्ययस्यैवानेन प्रकारेण भविष्यत्कालता विधीयते । ग्रामं गमीति । 'गमेरिनिः' इतीनिप्रत्ययः, 'सौ' इति दीर्घः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां ग्रामशब्दात् 'कर्मणि द्वितीया' । आगामीति । 'गमेरिनिः' इति वर्त्तमाने 'आङि णित्' इतीनिः, णित्त्वादुपधावृद्धिः । प्रस्थायीत्यादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । 'बुध बोधने', 'युज समाधौ', 'या प्रापणे' – एभ्यः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । यातितिष्ठत्योः 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । युजः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । भावीति । आङि णित्' इति वर्तमाने 'भुवश्च' इतीनिः, णित्त्वाद् वृद्धिः ।

अनद्यतन उपसंख्यानमिति । कि पुनः कारणं न सिध्यति ? भविष्यतीति लटायं निर्देशः क्रियते, तेन च लट एव विषये भविष्यत्सामान्ये स्यात्, न भविष्यदनद्यतने,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

'भविष्यति' इत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते ।

निपातयोरिति किम् ? यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

पदमञ्जरी

तनाख्यस्तु विशेषः श्वःशब्दमहिम्ना गम्यते । विशेषविवक्षायां तु लुडेव भवति—श्वो गन्ता ग्राममिति । वासरूपविधिना च लडपि भवति । तेन भविष्यति, गमिष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ 'पुरा' इत्यविभक्तिको निर्देशः, कर्मधारयो वा । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः । निपातौ चैतौ निश्चयं द्योतयतः । एतयोश्च प्रयोगे वर्त्तमाने लण्न भवति; भविष्यत्कालतया वर्त्तमानकालताया बाधनात् ।

यावद्दास्यतीति । यत्परिमाणमस्य 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । *पुरा व्रजिष्यतीति* । 'पॄ पालनपूरणयोः' 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । अस्य तृतीयान्तत्वं द्योतयितुं *करणभूतयेत्युक्तम्* । प्रतिपदोक्तत्वादेव निपातयोर्ग्रहणे सिद्धे निपातग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'आतां पुग्णौ' इत्यत्र लाक्षणिकस्याप्याकारान्तस्य पुग्भवति, 'क्रीङ्जीनां णौ'—क्रापयति, जापयतीति ॥

न्यासः

ततो लुटो न विषयः, लटा बाधितत्वात् । तस्मादनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् - बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेनानद्यतनेऽपि भविष्यतीति ।

एते च गम्यादयो लुड्लृटोरुभयोरपि बाधकाः, अपवादत्वात् । अपवादत्वं तु येननाप्राप्तिन्यायेन । ननु च वासरूपविधिना लुड्लृटावपि प्राप्नुतः, तद्विधौ 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यनुवृत्तेः ? सत्यम् ; अस्यामप्यनुवृत्तौ पक्षे प्राप्नुत एवेति चेत् ? नैतदस्ति; एवं ह्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ यावद् भुङ्क्त इति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः ।

यावद्दास्यति तावद् भोक्ष्यत इति । यत् परिमाणमस्य, तत् परिमाणमस्येति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' 'दृग्दृशवतुषु' इत्यनुवर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । पुरा व्रजिष्यतीति । 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा, कर्हि—इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता। कर्हि भुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

'विभाषा' इति वर्त्तते। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। वृत्तग्रहणेन

पदमञ्जरी

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ 'अनद्यतने लुट्' इत्यत्राप्ययं योगोऽनुवर्त्तनीयः, तेन लुड्विषयेऽपि पक्षे लड् भवति। अत एव पक्षे लुडप्युदाहृतः। एतच्च पूर्वयोगेऽपि द्रष्टव्यम्। *कर्हि भोक्ष्यते इति*। ननु च कर्हिशब्दोऽनद्यतनविषयः, तत्प्रयोगे लुडेव भवितुमर्हति, न लट्; न वा वाक्यर्थत्वात्। भोक्ष्यत इति पदं भविष्यत्सामान्ये वर्त्तते, अनद्यतनावगतिस्तु कर्हि-शब्दाधीना। न च वाक्यार्थः पदसंस्कार उपयुज्यते॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ *किमो वृत्तं किंवृत्तमिति*। वर्त्ततेऽस्मिन्निति वृत्तम्;

न्यासः

इत्युत्त्वम्, करणे तृतीयैकवचनम्। ननु चाव्युत्पन्नावेव यावत्पुराशब्दौ निपातौ, तौ च व्युत्पादितौ, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव तयोर्निपातयोर्ग्रहणं भविष्यति, तत् किमर्थं निपातग्रहणम्? मन्दबुद्धीनां प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमित्येके। अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमित्यपरे। अनित्यत्वज्ञापनस्य तु प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ कदा भोक्तेति। लुट्। ननु च भविष्यतीत्यनुवृत्तेर्लट एव विषये भवितव्यम्, न लुटः। ततो लडेव पक्षे युक्त उदाहर्तुम्, तत् कथं लुडप्युदाहृतः? एवं मन्यते—'अनद्यतने लुट्' इत्यत 'विभाषा कदाकर्ह्योः' इत्यस्यानुवृत्तेर्लटो विषये विभाषा लुटा भवितव्यमिति। कर्हि भोक्ष्यत इति। लट्। ननु च कर्हिशब्दः 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इत्यनद्यतने व्युत्पादितः, तदसौ यत्र प्रयुज्यते तत्रानद्यतन एव कालः सम्भवति, तत् कुतो लटः प्राप्तिः, 'अनद्यतने लुट्' इति लुटैव पक्षे भवितव्यम्? नैतदस्ति; यस्माद् भोक्ष्यत इत्येतत् पदं भविष्यत्काल एव वर्त्तते। अनद्यतनकालावगतिस्तु कर्हिशब्दसन्निधाने सति वाक्याद् भवति। न च वाक्यगम्येऽर्थे लड् भवति। तथा हि पदमिह संस्क्रियते, न च पदसंस्कारे वाक्यगम्योऽर्थ उपयुज्यते। तस्माद् भविष्यत्सामान्ये विवक्षिते लड् भवति, भविष्यति विशेषेऽप्यनद्यतने विवक्षिते लुडिति॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ किमो वृत्तमित्यादि। किं पुनः किमो वृत्तमित्याह—वृत्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्। डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते। किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। लिप्सा=लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः। कं भवन्तो भोजयन्ति। कं भवन्तो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति—कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा। कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा।

लिप्सायामिति किम्? कः पाटलिपुत्त्रं गमिष्यति॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ ७॥

'विभाषा' इत्येव। लिप्स्यमानात्सिद्धिः=लिप्स्यमानसिद्धिः,

पदमञ्जरी

'क्तोऽधिकरणे च' इत्यधिकरणे क्तः। अस्मादेव निपातनाद् 'अधिकरणवाचिना च' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधाभावः, शेषषष्ठ्या वा समासः। यत्र किंशब्दोऽवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्वं किंवृत्तम्। ततश्च कीदृशः, किमीयः, किन्तरामित्यादावतिप्रसङ्गात्परिगणनम्। *वृत्तग्रहणेनेति*। तदिति शब्दरूपापेक्षं नपुंसकत्वम्। *डतरडतमौ चेति*। डतरडतमान्तं किंशब्दरूपमित्यर्थः। *कं भवन्तो भोजयितार इति*। अस्यापि 'अनद्यतने लुट्' इत्यत्रानुवृत्तिरिति भावः। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ 'लिप्स्यमानसिद्धौ' इति षष्ठीसमासः। वृत्तौ तु वस्तुमात्रमदर्शि। *लिप्स्यमानात्सिद्धिरिति*। अस्मादेव निपातनाद्वा पञ्चमी-

न्यासः

ग्रहणेनेत्यादि। तदित्यनेन किंशब्दः सम्बध्यते—किमेतच्छब्दरूपं विभक्त्यन्तं वृत्तग्रहणेन प्रतीयात्। डतरडतमौ च 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्', 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इत्येतौ प्रत्ययौ किंशब्दसम्बन्धिनावेव वृत्तग्रहणे प्रतीयात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेह डतरडतमान्तं प्रतीयादित्येषोऽर्थो वेदितव्यः। परिसंख्यानमिति। नियम इत्यर्थः। तेन कितराम्, किंगौः, किंपुरुष—इत्येवमादिषु पदेषु न भवति; तेषां किंवृत्तत्वस्य परिगणनेन निरस्तत्वात्। भोजयन्तीति। हेतुमण्ण्यन्ताल्लट्। भोजयितार इति। लुट्। 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति झे रसादेशः, 'रि च' इति सकारलोपः। लब्धुकामः पृच्छतीति। उदाहरणेषु लिप्साया गम्यमानत्वात्॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ लिप्सायामेव सत्यां सम्भवति, नासत्याम्। अतो यत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति, यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति, यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद्भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्षणम् ॥

पदमञ्जरी

समासः । लिप्स्यमानं भक्तादि तन्निमित्ता या स्वर्गादेः सिद्धिस्तस्यामित्यर्थः । ननु च यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते, लिप्सापि तत्र भवति, ततश्च पूर्वेणैव सिद्धं नार्थ एतेन ? तत्राह—*अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भ इति* । पूर्वसूत्रे किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किंवृत्त एव यथा स्याद्, अकिंवृत्ते मा भूदित्येवमर्थम् ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ *अध्ययनप्रैषस्येति* । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यत्र साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति वचनात्सप्तमीसमासः ॥

न्यासः

लिप्स्यमानसिद्धिर्गम्यते तत्रावश्यं लिप्सया भवितव्यम्, तथा च पूर्वेणैव सिद्धम्, तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह—अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भ इति । यद्येवम्, पूर्वसूत्र एव किंवृत्तग्रहणमकृत्वा प्रत्ययो विधेयः, एवं हीदं नारब्धव्यम् भवति ? नैतदस्ति; एवं हि यथा लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां किंवृत्तं चाकिंवृत्तं च भवति तथा यत्रापि लिप्स्यमानसिद्धिरहितं लिप्स्यमानं गम्यं तत्रापि स्यात् । किंवृत्त एव तत् तत्रेष्यते, तस्मात् पूर्वयोगे किंवृत्तग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च सतीदमप्यकिंवृत्तार्थमारब्धव्यम् । दातारं प्रोत्साहयतीति । भक्तदानविषयेऽस्य प्रोत्साहं जनयतीत्यर्थः ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ प्रैषादिरिति । आदिशब्देन विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टादयो गम्यन्ते । आगच्छतीति । 'इषुगमियमां छः' इति छत्वम् । अध्ययनप्रैषस्येति । अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रैषः, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । अथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति । अत्र 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इति लोट्, स च प्रैषोऽध्ययन-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

'भविष्यति' 'विभाषा' 'लोडर्थलक्षणे' इति सर्वमनुवर्त्तते। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च। ऊर्ध्वमुहूर्त्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः। निपातनात्समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च। भविष्यतश्चैतद्विशेषणम्। ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् = उपरि मुहूर्तस्य, उपाध्यायश्चेदागच्छेत् उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

'भविष्यति' इत्येव। क्रियार्थायां क्रियायामुपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्-ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः। भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति। भुजिक्रियार्थो व्रजिरत्रोपपदम्।

पदमञ्जरी

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ *निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्चेति*। ठञ्प्रत्ययश्चाध्यात्मादित्वात्। 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इत्यत्र तु 'ठ्याख्यातव्यनाम्नः' इति वर्त्तते। *उपाध्यायश्चेदागन्तेति*। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽनद्यतनत्वं सम्भवतीति चिन्त्यम् ॥

न्यासः

विषयः। तस्योपाध्यायागमनं ह्यपेक्ष्याध्ययने प्रैषतेत्यस्योपाध्यायागमनस्य प्रैषं प्रति निमित्तभावः ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ निपातनात् समास इत्यादि। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दस्योच्चारणमेव निपातनम्। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादिति विग्रहस्तस्मादेव निपातनात् समासः। ततः 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ्, तत उत्तरपदवृद्धिः; सा ह्यत एव निपातनात्। भविष्यतः प्रकृतत्वात् तस्यैवोर्ध्वमौहूर्त्तिकग्रहणं विशेषणं विज्ञायत इत्याह—भविष्यतश्चैतदित्यादि। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दश्चायं वर्तमानस्य प्रत्यासन्ने वर्त्तते। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके वर्तमानसमीप इत्यर्थः। आगच्छेदिति। यासुट्, 'अतो येयः' इतीयादेशः, 'आद् गुणः', 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य लोपः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारस्य ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः ।

अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते, यावता 'ण्वुल्तृचौ' इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति ? लृटा क्रियार्थोपपदेन

पदमञ्जरी

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ *भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति*। अत्र भिक्षणक्रियार्थत्वं जटानाम्, न तु क्रियात्वम्; द्रव्यत्वाज्जटानाम्। *धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति*। अस्त्यत्र धावनक्रियोपपदम्, न त्वसौ दण्डपातनार्थं धावति, किं तर्हि ? धावतोऽर्थात्पतिष्यति दण्डः। उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते, न तु हेतुत्वमात्रेण तादर्थ्यम्। *अथेत्यादि चोद्यम्*। परिहरति—*लृटा क्रियार्थोपपदेनेति*। तुमुना तु बाधो नाशङ्कनीयः; भिन्नार्थत्वात्—कर्त्तरि ण्वुल्, तुमुन् पुनर्भावे। कथम् ? 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यत्र तुमर्थग्रहणात्। यदि हि 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात्कर्त्तरि तुमुन् स्यात्तद्वदेव सेसेन्प्रभृतयोऽपि कर्त्तरि भविष्यन्ति। अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्त्तुस्तावदयमपकृष्यते। न चान्योऽर्थो निर्दिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। कश्च धातोः स्वार्थः ? भाव एव। लृट् तु यद्यपि भावकर्मणोश्चरितार्थस्तथापि क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति काले च विधानाद्विशेषविहितः। ण्वुल्विधौ तु कर्त्तरीति न श्रूयते, अतोऽसौ विशेषविहितेन लृटा बाध्यते। अथ वा किं न एतेन विशेषविहित इति, द्वयोः

न्यासः

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति। लृट्, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट्, टेरेत्त्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्। अत्रास्ति भिक्षिक्रियार्थमुपपदं जटाशब्दः, न तु जटाशब्दः क्रियावचनः; जटानां द्रव्यत्वात्। धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति। 'धावु गतिशुद्ध्योः', लट्, तस्य शत्रादेशः, षष्ठ्येकवचनम्। अथ वा 'सृ गतौ' इत्यस्य पाघ्रादिसूत्रेण धावादेशः। अस्त्यत्र धावतिक्रियोपपदम्, न तु क्रियार्थः। अर्थशब्दो ह्ययं प्रयोजनवचनः, यच्च यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते तत् तस्य प्रयोजनं भवति, न चासौ दण्डपतनमुद्दिश्य धावति, किं तर्हि ? कार्यान्तरार्थम्।

अथेत्यादि चोद्यम्। सामान्येन विहित एवेति। भविष्यत्यन्यत्र च काले क्रियायां क्रियार्थायामुपपदेऽन्यत्र चाविशेषेण विधानात्। लृटेत्यादि परिहारः। 'लृट् शेषे च' इति लृटं वक्ष्यति, तेन विशेषविहितेन लृटा बाध्यते, तन्मा भूत्तस्य बाधेति पुनरिह विधीयते। अथ तुमुन् क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इत्येतत् कस्मान्नोक्तम् ? भिन्नार्थ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाध्येत । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते— क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

सावकाशत्वेऽपि परत्वाल्लट् ण्वुलं बाधेत । पुनश्चोदयति—*वासरूपविधिनेति* । परिहरति—*एवं तर्हीति* । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनम्, किम् ? 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य प्रयोगे यथा स्यात्, वर्षशतस्य पूरकः पुत्त्रपौत्त्राणां दर्शक इत्यत्र मा भूदिति ? एवं मन्यते—पदान्तरसन्निधानादत्र भविष्यत्कालत्वं गम्यते । यदा हि बालविषयमेतत्प्रयुज्यते तदा तस्यामवस्थायां वर्षशतपूरणस्य पुत्त्रपौत्त्रदर्शनस्य चासम्भवात्तावन्तमसौ कालं जीविष्यतीत्यर्थाद्गम्यते, न त्वत्र पदार्थो भविष्यत्कालत्वमिति । स्थिते त्वस्मिन् ण्वुल्विधाने 'वर्षशतस्य पूरकः' इत्यादौ भविष्यत्कालस्य पदार्थत्वेऽपि न दोष इत्यभिप्रायेण 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इत्यत्रोक्तम्—भविष्यदधिकारविहितस्याकस्येदं ग्रहणम्, तेन वर्षशतस्य पूरकः पुत्त्रपौत्त्राणां दर्शक इत्यत्र न भवतीति ॥

भाववचनाश्च ॥ वक्तीति वचनः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्,

न्यासः

त्वात् । न हि भिन्नार्थयोर्बाध्यबाधकभावो भवति, भिन्नार्थौ च ण्वुल्तुमुनौ । तथा हि—कर्त्तरि ण्वुल्, तुमुन् पुनर्भावे । कथं ज्ञायते ? 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् । यदि तुमुन् 'कर्त्तरि कृत्' इत्यतो वचनात् कर्त्तरि स्यात्, ततः सेसेन्प्रभृतयोऽपि तत्रैव भविष्यन्तीति तुमर्थग्रहणं न कुर्यात्, कृतवांश्च, ततस्तुमर्थग्रहणादवसीयते—तुमुन् कर्त्तरि न भवति । न चान्यार्थो निर्दिश्यते, तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भाव एव तुमुन् भवतीति विज्ञायते । यदुक्तम्—लटा क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इति, तद् विघटयितुमाह—वासरूपविधिनेत्यादि । एवं तर्हीत्यादि । एतेन ज्ञापकार्थतां ण्वुल्विधानस्याचष्टे । यदि हि क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयः स्युर्ण्वुलपि तृजार्थाभिधायित्वाद् वासरूपविधिना भविष्यतीति पुनरिह तन्न विदध्यात्, विहितवांश्च; ततस्तेन ण्वुल्विधानेनास्मिन् विषये वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञाप्यते । तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । कर्त्तेति तृच् । विक्षिप इति 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । तुमुनो नकार आद्युदात्तार्थः, उकार उच्चरणार्थः । ण्वुलो लकारो लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तार्थः, णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'भविष्यति' इत्येव । 'भावे' इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति ।

किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते ? क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् ।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति, नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

पदमञ्जरी

करण एव वा—भाव उच्यते येन स भाववचनः । अत्र पुरुषाः कर्त्तारः, भावाधिकारविहिता एव भाववचना भवन्तीत्याह—*भाव इति प्रकृत्येति* । *तुमुना बाध्येरन्निति* । लट् तु भावकर्मकर्तृषु त्रिषु विधानादसमानार्थः । किञ्च, धात्वर्थस्य सिद्धतायां घञादयः, शुद्धे तु धात्वर्थे लकारः, अतोऽप्यसमानार्थत्वम् ।

इह 'भावे' इत्येतावद्वक्तव्यम्, एवमपि ह्युच्यमाने भावे ये विहितास्ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भवन्तीत्यर्थो लभ्यत एव, तदपार्थकं वचनग्रहणमिति मत्वा पृच्छति—*अथेति* । *वाचका यथा स्युरिति* । वचनग्रहणे हि सति भाववचनाः सन्तो घञादयोऽस्मिन्विषये भवन्तीत्यर्थो भवति, भावस्य वाचकाः सन्तो भवन्तीत्यर्थः । एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—*कथं चेति* । *याभ्य. प्रकृतिभ्य*

न्यासः

भाववचनाश्च ॥ भाववचना इति । ब्रुवन्तीति वचनाः, बहुलवचनात् कर्त्तरि ल्युट् । भावस्य वचना भाववचनाः । भाववचनत्वं पुनस्तेषां भावाधिकारे विधानादिति दर्शयितुमाह—भाव इति प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्य अधिकृत्येत्यर्थः । घञादय इति । आदिशब्देनाजबादीनां ग्रहणम् । किमर्थमिदमित्यादि चोद्यम् । क्रियार्थोपपदे विहितेनेत्यादि परिहारः । स्यादेतत्—वासरूपविधिना ते भविष्यन्ति । अत आह—वासरूपविधिश्च नास्तीत्युक्तमिति । एतच्च पूर्वसूत्र उक्तम् ।

अथेत्यादि । भाव इत्येतावद्वक्तव्यम्; एवं ह्युच्यमाने सतीदमेव घञादीनां विधायकं स्यात्, ततश्च ते धातुमात्रादविशेषेण प्रसज्येरन्; विशेषानुपादानात् । वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यते—भावे ये विहिताः प्रत्ययास्ते तथा भवन्ति यथा भावस्य वाचका भवन्तीति । यथा च ते भावस्य वाचका भवन्ति तथा प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह—कथञ्चेत्यादिना । नासामञ्जस्येनेति । न व्यतिकरेण, नानियमेनेत्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

'भविष्यति' इत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । 'कर्मण्यण्' इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावाद् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वाच्च कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि

पदमञ्जरी

इति । इवर्णान्तेभ्योऽच्, ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाबिति । एवम् *येन विशेषणेनेति* । 'हस्तादाने चेरस्तेये', 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यादिना । असामञ्जस्यम् = व्यतिकरः, अन्योऽन्यविषयावगाहनमिति यावत् । पाकायेत्यादौ 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥

अण् कर्मणि च ॥ *चकारः सन्नियोगार्थ इति* । अन्यथा पर्यायेण स्यात्— कदाचित्क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे, कदाचित्कर्मण्येव केवले; वचनं तु भविष्यति काले कादीनामपवादानां बाधनार्थं स्यात् । चकारात्तु सन्नियोगार्थात्समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वम् । उपपदसंज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति; प्रत्येकं सप्तमीनिर्देशात् । तेन केवलस्यापि कर्मणः समासो भवति । *काण्डलावो व्रजतीति* । *सोऽपवादत्वात् ण्वुलं बाधत इति* । ण्वुल्विधाने च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्, न पुनरस्मिन् प्रकरणे वासरूपविधिर्नास्तीति । तेन योऽयम् 'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल्, सोऽस्याणो विषयेऽपि वासरूपविधिना भवत्येव—एधानाहारको व्रजतीति । तथा च 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य भविष्यति प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रतिषिध्यते । *परत्वाच्च कादीनिति* । ननु

न्यासः

तत्र केचिदाहुः—वचनग्रहणाद् यैरेव विधिवाक्यैर्भाव एषां विधानं तैरेव क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति, एवञ्च ते वाचका भवन्ति, नान्यथेति । अन्ये त्वाहुः—एतदेव सूत्रं विधायकम्; वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अनेनापि तथैषां विधानं भवति यथा स्वैर्विधिवाक्यैः । यदि भावे हि तद्विधिः, नान्यस्मिन्नपि विषये भविष्यति । तत् तस्मात् पुनर्विधीयत इति ॥

अण् कर्मणि च ॥ कर्मण्यणित्यादि । 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादि सूत्रे ज्ञापितमेतद्—वासरूपविधिरिह नास्तीति । तेन यद्यपि विशेषेणाण् विहितः, तथापि वासरूपविधेरभावात् क्रियार्थोपपदे ण्वुला बाधितः, तस्मात् पुनर्विधीयते । सोऽपवादत्वाण्ण्वुलं बाधत इति । नाप्राप्ते ण्वुलीतरस्यारब्धत्वात्, विशेषविहितत्वाच्च । कादीनिति । बाधत इति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवत्येव—काण्डलावो व्रजति, अश्वदायो व्रजति, गोदायो व्रजति। कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

'भविष्यति' इत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि—करिष्यति, हरिष्यति ।

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

चापूर्वविधानात्प्रतिप्रसववचनस्य लाघवप्रतीति अण्विषय एव ण्वुलं बाधित्वाण् स्यान्नापवादविषये ? एवं मन्यते—इह कर्मणीति न वक्तव्यं वचनग्रहणानुवृत्तेरेव यो वचनेऽण् सोऽस्मिन्विषये भवतीति वचनव्यक्त्या कर्मण्येवोपपदेऽण् सिद्धः, तत्र पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽपि भवतीति। एवं च परत्वादिति कोऽर्थः ? उत्कृष्टत्वादाधिक्यादित्यर्थः । अन्ये तु विप्रतिषेधमेव व्याचक्षते ॥

लृट् शेषे च ॥ *शेषः क्रियार्थोपपदादन्य उच्यते इति* । क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्मिन् भविष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यादित्यर्थः । *चकारादिति* । यदि तर्हि शेषे चाशेषे च भवति लृडित्येवास्तु, क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्त्तिष्यते, तेन सर्वत्र भविष्यति ? एवमपि शेष एव स्यात्, अशेषे तु तुमुन्ण्वुलौ बाधकौ स्याताम् । वासरूपविधिना लृडपि भविष्यति । तदेतत् 'शेषे च' इति वचनं चिन्त्यप्रयोजनम् । *करिष्यामीति व्रजतीति* । इतिशब्दः परस्परसम्बन्धज्ञापनार्थः ॥

न्यासः

सम्बन्धः । आदिशब्देन टगादीनां ग्रहणम् । तेनापवादविषयेऽपि भवतीति । अपवादाः सामान्यविहितस्याणः कादयः, तद्विषयेऽपि भवति । 'अण् कर्मणि च' इत्यस्याऽनाकारान्तक्रियोपपदोऽवकाशः—काण्डलावो व्रजतीति, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याकारान्तः क्रियोपपदोऽवकाशः—गोद इति; इह ह्युभयं प्राप्नोति—गोदायो व्रजतीति, परत्वादण् भवति । तथा 'गापोष्टक्' इत्यस्यावकाशः—सुरापः शीधुपः, अणः स एव; इहोभयं प्राप्नोति—सुरापायो व्रजति, शीधुपायो व्रजतीति ॥

लृट् शेषे च ॥ चकारादित्यादि । एतेन क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इति दर्शयति । करिष्यामीति । 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन यथा लटः शतृशानचौ, तथा ऽस्यापि भवतः। अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्। अन्यत्र विकल्पः। करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य, करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य। हे करिष्यन्, हे करिष्यमाण। अर्जयिष्यमाणो वसति।

प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः—करिष्यन्देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्तः। करिष्यते, करिष्यति॥

पदमञ्जरी

लृटः सद्वा॥ 'लटः' इति वचनं स्थानिनिर्देशार्थम्, अन्यथा सत्संज्ञकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्यातां न त्वादेशौ। *अप्रथमासमानाधिकरणादिष्विति*। आदिशब्देन 'सम्बोधने च' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यस्मिन्विषये, तथा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः, कारिष्यमाणिः, करिष्यतो भक्तिः करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यन्ती भक्तिरस्य करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणा भक्तिरस्य करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यत्तरः, करिष्यमाणतरः, करिष्यमाणतमः, करिष्यद्रूपः, करिष्यमाणरूपः, करिष्यत्कल्पः, करिष्यमाणकल्पः। कथं 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन' इत्यनद्यतने शतृशानचौ भवतः? उक्तोऽत्र परिहारः—'व्यत्ययो बहुलम्' इति कालव्यत्ययेन लट्। अथ वा—उत्तरत्रानद्यतन इति योगविभागः, 'लटः सद्वा' इत्येव अनद्यतने यो लट् तस्यापि सत्संज्ञकौ भवतः। केन पुनरनद्यतने लट् भवति? एतदेव ज्ञापयति—भवत्यनद्यतने लडिति, यदयमनद्यतने लटः सत्संज्ञकौ शास्ति॥

न्यासः

लटः सद्वा॥ सत्संज्ञाविति। 'तौ सत्' इति संज्ञाविहितत्वाच्छतृशानचौ सत्संज्ञकौ। कथं पुनर्लटः शतृशानचौ भवत इत्याह—अप्रथमासमानाधिकरणेत्यादि। प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पेन यथा लटः शतृशानचौ, तथा लटोऽपि व्यवस्थितविभाषया सत्संज्ञकौ भवतः। अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यं भवतः—करिष्यन्तं पश्य, करिष्यमाणं पश्य, हे करिष्यन्, हे करिष्यमाण, अर्जयिष्यन् वसति, करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यद्रूपः, करिष्यमाणरूप इत्यप्रथमासमानाधिकरणे।

प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पः—करिष्यति देवदत्तः, करिष्यन् देवदत्तः; करिष्यते देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्त इति। लडिति वर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्; इतरथा हि प्रत्ययान्तरत्वं सत्संज्ञकयोर्विज्ञायेत। लण्मात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं वा।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

'भविष्यति' इत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । 'अनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः, तेन व्यामिश्रे न भवति – अद्य श्वो वा भविष्यतीति ।

❀ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या ❀ । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं कदाऽध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदमञ्जरी

अनद्यतने लुट् ॥ *अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति* । 'अनद्यतने लङ्' इत्यत्रैवैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ।

परिदेवने इति । परिदेवनम् = अनुशोचनम् । *श्वस्तनीति* । लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । *भविष्यन्त्यर्थ इति* । भविष्यन्तीति लृटः संज्ञा, तस्या अर्थे भविष्यत्सामान्य-इत्यर्थः । *भविष्यदर्थे इति* वा पाठः । भविष्यत्सामान्यरूपेऽर्थ इत्यर्थः । *यैवमिति* । विलम्बितम् । *अनभियुक्तः* = परिचयरहितः ॥

न्यासः

तेन योऽनद्यतने लृट् तस्यापि भवतः—श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेति । 'अभिज्ञावचने लृट्' इत्यस्य न भवतः; भविष्यतीत्यधिकारात्, अस्य च भविष्यत्कालविहितत्वात् । अनद्यतने पुनर्लङुत्तरसूत्रेऽनद्यतन इति योगविभागाद् भवतीति वेदितव्यम् । लुटष्टकारष्टेरत्वार्थः, ऋकारः 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यत्र विशेषणार्थः ॥

अनद्यतने लुट् ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति । अद्य भावो नास्यास्मिन्नित्यनद्यतनः । तेनेत्यादिना बहुव्रीहिसमासाश्रयणस्य फलं दर्शयति । एतच्च 'अनद्यतने लङ्' इत्यत्र व्याख्यातप्रायमिति तत एवावगन्तव्यम् । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति । अद्य श्वश्च गमिष्यतीत्यर्थः ।

परिदेवन इत्यादि । भविष्यदनद्यतने लुडुक्तो भविष्यत्सामान्ये न प्राप्नोति, इष्यते च, एतदर्थमिदमुच्यते । परिदेवनम् = अनुशोचनम् । श्वस्तनीति । लुट इयमन्याचार्यसंज्ञा । वक्तव्येति । व्याख्येया । तत्रेदं व्याख्यानम्—'लृट् शेषे च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । ततः परिदेवने श्वस्तनी भविष्यत्यर्थे भविष्यतीति । अन्यस्त्वयं नु कदा गन्तेत्यादावनद्यतन एव काले लुडिति दर्शयन्नाह — पदमन्वाख्यायते व्याकरणे च, तच्च पदं गन्तेत्यादिकमनद्यतन एव वर्त्तते । तस्य यदाऽनद्यतने भविष्यत्सामान्ये वा वृत्तिः सार्थात् प्रकरणाद्वा भवतीति वाक्यार्थेऽवतिष्ठते । न च वाक्यार्थः पदसंस्कारस्य निमित्तम्, किं तर्हि ? पदार्थः । तस्मादनद्यतने

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

'भविष्यति' इति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ पादः । रुजत्यसौ रोगः । विशत्यसौ वेशः ।

* स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् * । स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति—स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति

पदमञ्जरी

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ *पद्यतेऽसाविति* । करणस्यात्र कर्तृत्वेन विवक्षा । पदमित्येतत्तु 'खनो घ च' इत्यत्र साधयिष्यते । *रोग इति* । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । *स्पृश उपतापे इति* । उपतापः = रोगः ॥

सृ स्थिरे ॥ 'सृ' इत्यविभक्तिको निर्देशः । *सर्त्तेरिति* । 'सृ गतौ', 'ऋ सृ गतौ' इति द्वयोरपि ग्रहणम् । *स्थिरे कर्त्तरीति* । एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं नोपपदमिति दर्शयति । एतच्चार्धर्चादिषु सारशब्दपाठाद्विज्ञायते ।

न्यासः

लुडित्येव सिद्धमिति । अनेन तु न्यायेन परिदेवने श्वस्तनोत्यादि सम्यगेतत् । लुटोऽपि टकारष्टेरेत्वार्थः, उकारः 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति विशेषणार्थः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ पदेर्वुल्तृचोरपवादो घञ् विधीयते, रुजिविशिभ्यामिगुपधलक्षणस्य कस्य, स्पृशेश्च पचाद्यचः । पाद इति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । यद्येवम् पदमिति न सिध्यति ? न तु खलु न सिध्यति, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति निपातनात् ।

स्पृश उपतापे इति वक्तव्यमिति । उपतापः = रोगः, तत्र स्पृशेर्घञ्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'लटः सद्वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्पृशेरुपताप एव कर्त्तरि भवति, नान्यत्रेति । स्वरे विशेष इति । अचि हि सत्यन्तोदात्तत्वम् भवति, घञि तु पदस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । घञो ञकारो वृद्ध्यर्थः, आद्युदात्तार्थश्च । घकारः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वार्थः ॥

सृ स्थिरे ॥ सर्त्तेर्धातोरिति । 'सृ गतौ' इत्यस्माद् धातोः । स्थिरे कर्त्तरीति । एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति दर्शयति । घञ् प्रत्ययो भवतीति । तृजाद्यपवादः । कः पुनरयं स्थिरो नामेत्याह—स्थिर इति कालान्तरस्था-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते, स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः ।

स्थिरे इति किम् ? सर्त्ता, सारकः ।

❀ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ❀ । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

पदमञ्जरी

ननु स्थिरशब्दस्तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचिन उणादिषु किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, सर्त्तिस्तु गतिवचनः, तत्कथं सरणस्य स्थिरकर्त्ता युज्यते ? इत्याह—*स्थिर इति कालान्तरस्थायीत्यादि* । यतः कालान्तरगमनं सम्भवति, ततश्च सर्त्तेर्धातोरर्थस्य कर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्निति च हेतौ शतृप्रत्ययः । *खदिरसार इति* खदिरास्थि, तत् दृढत्वात् स्थिरम् । *अतीसारो व्याधिरिति* । शरीरान्तरावस्थितं रुधिरादिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति कृत्वा । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । *विसारो मत्स्य इति* । विविधं सरतीति कृत्वा । *सारो बलमिति* । सारयति चेष्टयतीति कृत्वा । अत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थः सरतिः । बलवान्हि चेष्टते, सारशब्द उत्कर्षे पुंल्लिङ्गः, न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्ग इति च दृश्यते ॥

न्यासः

यीत्यादि । तत्रैवोपपत्तिमाह—स चिरमित्यादि । सर्त्तेर्धातोर्गतिरर्थः । स च कालान्तरस्थायिन एव कर्तुः सम्भवति, नात्मलाभसमनन्तरनाशिनः । तस्मात् कालान्तरस्थाय्येव गतेर्धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यत इत्येवेह स्थिरशब्देनोच्यते । यदि कालान्तरस्थायिन एव गतिः सम्भवति स्थिरग्रहणमनर्थकम्, न ह्यस्थिरः सर्त्यर्थस्य कर्त्तोपपद्यते ? नानर्थकम्; प्रकर्षेण यः सरति तत्र कर्त्तरि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । अत एव स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति वृत्तौ चिरग्रहणं कृतम् । चन्दनसार इति । षष्ठीसमासः ।

व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति । अस्थिरार्थोऽयमारम्भः । एषु व्याध्यादिषु त्रिष्वपि घञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अतीसार इति । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घत्वम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवतिः, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते । यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः, तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते ।

पदमञ्जरी

भावे ॥

नित्यानामेव शब्दानां साङ्कर्यस्य निवृत्तये ।
अन्वाख्यानाद्भावशब्दे घञि नान्योऽन्यसंश्रयः ॥

राग इति । 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः । कथं पुनः पाकादिरुदाहरणं भवति, यावता भवतिनार्थनिर्देशः क्रियमाणोऽस्तिभवतिविद्यति-विषय एव कृतो भवति, न पचादिविषयः ? तत्राह—*क्रियासामान्यवाची भवतिरिति* । सत्ताख्यं सामान्यमपि भवतिना साध्यत्वेनाभिधीयत इति क्रियासामान्यवाची भवतिर्भवति । *तेनार्थनिर्देशः क्रियमाण इति* । हेतौ शानच्, यस्मात्सामान्यवाचिनार्थनिर्देशः क्रियते, न विशेषवाचिना पचादिना; तस्मात्सर्वधातुविषयः कृतो भवति सामान्यस्य, सर्वेष्वेव विशेषेषु भावात्, षण्डादिषु गोत्ववत् विशेषरूपाश्रयनिषेधस्याभावाच्च । इह भावो धात्वर्थः, स च पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्नः, तस्य घञ्वाच्यस्य कथं लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याह—*धात्वर्थश्चेति* । यथा पचति पाचक इत्यादौ प्रकृतिभागेन क्रियोच्यते, प्रत्ययभागेन तु तदीयं साधनम्; तथा पाकादिषु प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह,

न्यासः

भावे ॥ राग इति । 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इत्यनुनासिकलोपः । ननु च 'भावे' इति भवतिनायं घञन्तेन निर्देशः क्रियत इति भवतिविषय एव प्रत्ययार्थनिर्देशः कृतो भवति, ततश्च भवतेर्यो भावस्तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययः स्यात्, स च भवतेरेवो-त्पद्यमानेन प्रत्ययेन शक्योऽभिधातुम्, अतस्तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्, तत् कथं पाकस्त्यागो राग इति पचादिभ्यो भवति ? अत आह—क्रियासामान्यवाचीत्यादि । क्रियासामान्यं हि सर्वं धात्वर्थानुगतं भवतेरर्थः । तेन क्रियासामान्यवाचिनाऽर्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति, अतः पचादिभ्योऽपि प्रत्ययो भवतीत्यभिप्रायः । ननु धात्वर्थः पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्नः, ततो यदि तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवति तस्यासत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसंख्याभ्याम् प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धो न सिध्यति, तत आह—धात्वर्थश्चेत्यादि । एवकारः प्रत्ययव्यवच्छेदार्थः । धातुनैवोच्यते धात्वर्थः, न तु प्रत्ययेन । कथं तर्हि घञादयो विधीयन्त इत्यत आह—यस्तस्येत्यादि । तस्य धात्वर्थस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुंल्लिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रम्। लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि

पदमञ्जरी

प्रत्ययभागस्तु तस्यैव सिद्धरूपतां द्रव्यधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तिभिः सम्बन्धयोग्यमाकारमाहेत्यर्थः। उक्तं च—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥ इति॥

बहुवक्तव्योऽयमर्थः। इह 'भावे' इति पुंल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनेन च तत्र पुंल्लिङ्ग एव, भावे एकवचन एव च प्रत्ययाः स्युर्न लिङ्गान्तरे, न च सङ्ख्यान्तरे; ततश्च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धासम्भवात्—स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्ययः स्यात्, भावे तु पुंसीव 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यत्र 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्त्तरि क्तः स्याद्भावे तु पुंसि, द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यत आह—*पुंल्लिङ्गमेकवचनं चातन्त्रमिति*।

न्यासः

सिद्धता निष्पन्नता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते, ततो युक्तः प्रत्ययार्थस्य लिङ्गसंख्यायोगः। तस्य यो धर्मस्तस्य सत्त्वभूतत्वादित्यर्थः। भाव इति—इह पुंल्लिङ्गेनायं निर्देश एकवचनेन च। तेन पुंल्लिङ्ग एव भावे एकवचन एव प्रत्ययाः स्युः। न लिङ्गान्तरयुक्ते नापि वचनान्तरे। एवञ्च सति 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र 'भावे' 'स्त्रियाम्' इति चैतयोः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते, वैयधिकरण्यं हि स्यात्। ततः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्ययो न स्यात्, अर्थान्तर एव कर्मादौ स्यात्। भावे च पुंल्लिङ्गे पाकौ पाका इत्यत्रैकवचनं स्यात्।

यथाजातीयकं ह्यर्थमुपादातुं समर्थो भावशब्दस्तथाजातीयकेऽर्थे प्रत्ययेन युक्तं भवितुं नान्यत्रेत्यत आह—पुंल्लिङ्गमेकवचनञ्चात्र न तन्त्रमिति। सर्वलिङ्गसंख्यासम्बन्धयोग्यम् प्रातिपदिकार्थसामान्यनिमित्तं प्रत्ययनिमित्तत्वेनोपादीयते, तदेव प्रधानम्, न लिङ्गं नापि वचनम्। तत्र प्रातिपदिकार्थसामान्यं विना लिङ्गवचनाभ्यां न शक्यं निर्देष्टुमिति नान्तरीयकत्वात्[1] तयोरुपादानम्। प्रतीते तु तस्मिन्

१, "अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते, स च विनार्थे वर्त्तते—अन्तरे भवमन्तरीयम्। तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद् वा नलोपाभावः, ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः।"—इति ३।३।१८ (पा०) सूत्रे कैयटः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चात्र प्रत्यया भवन्त्येव – पक्तिः, पक्वम्, पचनम्। पाकौ, पाका इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति। प्रास्यन्ति तं प्रासः। प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः। आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः। मधुराहारः। तक्षशिलाहारः।

अकर्त्तरीति किम्? भिषत्यसौ मेषः। संज्ञायामिति किम्? कर्त्तव्यः कटः।

पदमञ्जरी

न विना लिङ्गसङ्ख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते।
इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम्॥
धान्यार्थिनामुपादानं पलालादेर्यथा मतम्।
शब्दसंस्कारमात्रं तु तन्निर्देशप्रयोजनम्॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ *प्रासः* = कुन्तः, *प्रसेवः* = सूच्या प्रसेवनेन निष्पाद्य आवपनविशेषः। *मधुराहार इति*। कर्मधारयः, षष्ठीसमासो वा।

मेष इति। पचादिषु पाठमनपेक्ष्यैतदुदाहृतम्, तथा च 'इगुपधज्ञाप्री'

न्यासः

प्रातिपदिकार्थसामान्यचरितार्थत्वाल्लिङ्गवचने परित्यज्येते। यथा पलालादयो धान्यार्थमुपात्ताश्चरितार्थाः कार्यपरिसमाप्तौ, अन्यत्र तु त्यज्यन्ते; तद्वत्। तस्माल्लिङ्गान्तरे च प्रत्यया भवन्त्येव। पक्तिरिति। भावे 'स्त्रियां क्तिन्'। पक्वमिति। 'नपुंसके भावे क्तः'। पचनमिति। 'ल्युट् च' इति ल्युट्। अत्रापि यदि भावे पुंल्लिङ्गस्तन्त्रं स्यात्, ततो भावनपुंसकशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्वैयधिकरण्यं स्यात्, ततश्च भावे नपुंसके ल्युण्न स्यात्, अर्थान्तर एव तु स्यात्। भावे च पुंलिङ्गे पचनमित्यस्य तुल्यत्वाच्चोद्यपरिहारस्योपन्यासः; अन्यथा ह्यन्यदेव भावग्रहणमधिकृत्य ल्युटो विधानादिदमिहानुपन्यसनीयमेव स्यात्। पाकावित्यादिकं वचनान्तरे भावप्रत्ययस्योदाहरणम्॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ प्रास इति 'असु क्षेपणे', प्रसेव इति 'षिवु तन्तुसन्ताने', उभयत्राप्यत्र कर्मणि घञ्। आहार इति। 'हृञ् हरणे'। मधुराहार इति। कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषो वा।

मेष इति। 'मिष स्पर्द्धायाम्', पचाद्यच्। कर्त्तव्य इति। कर्मणि तव्यः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थः । को भवता दायो दत्तः । को भवता

पदमञ्जरी

इत्यत्रोक्तम्—देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति । न हि पाठे सति द्रष्टव्यत्ववचनमुपपद्यते । अथ वा—प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रत्युदाहरणम्—बिभर्त्यसौ भर्त्तेति ।

चकार इत्यादि । चकारोऽयं भिन्नक्रमः—'संज्ञायां च' इति, तेनासंज्ञायामपि घञ् भवति । यद्येवम्, मा भूत्संज्ञायामिति, मा च भूच्चकारः 'अकर्त्तरि कारके' इत्येवास्तु ? सत्यम्; बाहुल्येन संज्ञायां भवति, क्वचिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । *दाय इति* । दीयमानं सर्वमुच्यत इति नेयं संज्ञा, एवं *लाभ* इत्यत्रापि, उभयत्र कर्मणि घञ् । *कारकग्रहणमित्यादि* । पर्युदासे हि नञिवयुक्तन्यायेन कर्तुरन्यस्मिंस्तत्सदृशे कारक एव प्रतीतिर्भवति, यथा—अब्राह्मण इति क्षत्रियादौ । तस्मात्पर्युदासे कारकग्रहणं न कर्त्तव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति, कर्त्तरि तु न भवतीत्येषोऽर्थो भवति । तत्र प्रथमे वाक्येऽर्थनिर्देशाभावाद् 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति स्वार्थ एव स्यात् । ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव ? नेत्याह; धात्वर्थस्य हि सिद्धताख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीत्युक्तम्, इह तु साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थे स्यात् । ननु च कर्त्तरि प्रतिषेधसामर्थ्यादनिर्दिष्टार्थोऽपि घञ् धात्वर्थसम्बन्धिनि कारक एव विज्ञास्यते ? नैतदस्ति; असति हि प्रतिषेधे 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनान्नायमनिर्दिष्टार्थः स्याद् । अतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थं कारकग्रहणम् । पर्युदासे

न्यासः

चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थ इति । चकारोऽयं भिन्नक्रमः संज्ञायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, तदनेन चार्थो द्योत्यते । 'संज्ञायाञ्च' इति चार्थं द्योतयन्नसौ संज्ञाव्यभिचाराय भवति, तेनासंज्ञायामपि च भवति । यद्येवम्, संज्ञाग्रहणमकृत्वा सामान्येनैव प्रत्ययो विधेयः; तत्रायमप्यर्थः—संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति ? सत्यमेतत्; तथापि बाहुल्येन संज्ञायां भवति, असंज्ञायां तु क्वचिदेवेत्यमुमर्थं सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । दीयत इति दायः । कर्मणि घञ्, पूर्ववद् युक् । लाभ इति । कर्मण्येव घञ् । कारकग्रहणमित्यादि । पर्युदासे हि 'अकर्त्तरि' इत्युक्ते कारकग्रहणमन्तरेणापि नञिवयुक्तन्यायेन कर्त्तुरन्यत्र तादृशे कारक एव कर्मादौ प्रतीतिर्भवति, यथा—अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ । तस्मात् पर्युदासे विनापि कारकग्रहणेन कारक एव प्रत्ययो लभ्यत इति कारकग्रहणं न कर्त्तव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु कर्त्तव्यम्, तत्र हि क्रियाप्रतिषेधमात्रं प्रतीयते, न सदृशं वस्त्वन्तरम् । तत्र यदि 'अकर्त्तरि संज्ञायाम्' इत्येतावदुच्येत, कर्त्तरि न भवतीत्येषोऽर्थः प्रतीयेत । एवञ्च विधायकस्य वाक्यान्तरस्याभावात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लाभो लब्धः। कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यम्? तत्क्रियते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्—'आदेच उपदेशेऽशिति' इति। इत उत्तरम् 'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति च द्वयमनुवर्त्तते॥

पदमञ्जरी

तु न कर्त्तव्यम्। यद्येवम्, स एवाश्रयिष्यते, किं कारकग्रहणेन? तत्राह—*तत्क्रियत इति*। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रयत्नलभ्यः समासः? असामर्थ्यात्तत्र हि नञः क्रियया सम्बन्धः, कर्त्तरि न भवतीति न कर्तृशब्देन। *आदेच उपदेशेऽशितीति*। अत्र यदि 'अशिति' इति पर्युदासः स्यात्, तदा शितोऽन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परत आत्वेन भवितव्यम्। ततश्च सुग्लः, सुम्ल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति को न स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरनाकारान्तत्वात्। प्रतिषेधे त्वनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम्॥

न्यासः

कर्मादिषु प्रत्ययो न स्यात्। क तर्हि स्यात्? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे। ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव? नैतदस्ति; 'धात्वर्थस्य हि सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयो विधीयन्ते' इत्युक्तम्। तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधे कारकग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदि हि पर्युदासे कारकग्रहणमन्तरेणापि सिध्यति, स एवाश्रयिष्यते, तत् किमर्थं कारकग्रहणं क्रियते? इत्यत आह—तत् क्रियत इत्यादि। यदि तर्हि पर्युदास एवैष नञ्समासः स्यात् कारकग्रहणमनर्थकं स्यात्, विनापि हि तेन कारक एव प्रत्ययो लभ्यते; प्रसज्यप्रतिषेधे तु सति कारकग्रहणमर्थवद् भवति, न हि तत्र विनापि तेन कारके प्रत्ययो लभ्यते। इदञ्चानन्तरमेव प्रतिपादितम्। तस्मात् कारकग्रहणेन प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञाप्यते। तेन 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे समासो लभ्यते, ततश्च यदुक्तम्—'अनैमित्तिकमात्त्वं शिति प्रतिषेधः' इति, तदुपपन्नं भवति। किं पुनः कारणं तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते? प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनिमित्तक आत्त्वे कृते सुग्लः सुम्ल इति 'आतश्चोपसर्गे' इति को यथा स्यात्। पर्युदासे तु तत्राश्रीयमाणे शितोऽन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परभूत आत्त्वेन भवितव्यम्, ततश्च ग्लायतिप्रभृतिभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययो न स्यात्। ननु चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवन्त्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्यय इति, यदयं कवाधनार्थम् 'ह्वावामश्च' इत्यणं शास्ति, तस्मादशितीति पर्युदासेऽप्याश्रीयमाणे ज्ञापकादेजन्तस्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययः सिध्यत्येव? नैतदस्ति; कर्मोपपदविषयमेवैतज्ज्ञापकं विज्ञायते। तस्मादशितीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयितुं युक्तः। तस्य चास्तित्वमिह कारकग्रहणेन ज्ञाप्यते। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधो न सिध्यति, यतस्तदस्तित्वज्ञापनं प्रतिपन्नं क्रियते? असामर्थ्यं कारणम्; सामर्थ्ये

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुलनिश्चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । 'कॄ विक्षेपे' – द्वौ

पदमञ्जरी

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ *परिमाणाख्यायामिति* । भावसाधनः परिमाणशब्दः, आख्यानमाख्या = उक्तिः, परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छित्तिः ? प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च । परिमाणाख्यायां गम्यमानायामिति वृत्तेरप्ययमेवार्थः । *तण्डुलनिचाय इति* । निचीयते राशीक्रियते इति निचायः = राशिः, तण्डुलानां निचाय इति षष्ठीसमासः । अत्र राश्येकत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते । अत्रैरचि प्राप्ते घञ् । प्रायेण तु *निश्चाय इति* पाठः, तत्राप्यर्थः स एव, 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्ते घञ् । *शूर्पनिष्पावाविति* । निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पाव इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । अत्र शूर्पसङ्ख्यया परिच्छित्तिः । यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूल्वोः' इति घञ् सिध्यति, तथापि सर्वापवादार्थसर्वग्रहणोपादानादनेनैव घञ् भवितुमर्हतीत्यस्योपन्यासः । *काराविति* । 'कॄ विक्षेपे'' कर्मणि घञ्, विक्षिप्तो धान्यादिः = कारः, अत्रापि सङ्ख्यया परिच्छित्तिः । ननु च धातोरिति सामान्याधिकारादन्तरेणापि सर्वग्रहणं धातुमात्राद् घञ् भविष्यति, नार्थः सर्वग्रहणेन ? तत्राह— *सर्वग्रहणमिति* । किं पुनः कारण-

न्यासः

हि सति समासेन भवितव्यम्, न च तत् प्रसज्यप्रतिषेधे । तथा हि तत्र नञ् क्रियया सम्बद्धः, नोत्तरपदेन ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ एकस्तण्डुलनिश्चाय इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्ते घञ् । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । अत्रापि 'ॠदोरप्' इत्यपि प्राप्ते । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वौ काराविति । 'कॄ विक्षेपे' । ननु च द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्यनेन घञ् सिद्धः, तत् किमर्थमिदमिहोक्तम् ? एवं मन्यते—अन्यार्थे सर्वग्रहणे क्रियमाणे परिमाणाख्यायां वाऽन्यत्रैव सिद्धम्, निष्पूर्वादपि ह्यप्रत्ययो युक्तः, 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्यस्य तु यत्र परिमाणाख्या न गम्यते सोऽवकाश इति । कः पुनस्तेन वानेन वा घञि सति विशेषः ? को न्यायो वाख्यायते ? न कश्चित् । ननु च धातोरिति सामान्यमधिकृतम्, न धातुविशेष इति, अन्तरेणापि सर्वग्रहणं धातुमात्राद् घञ् भविष्यति, तत् किमर्थं सर्वग्रहणमित्याह— सर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनः कारणमसति सर्वग्रहणेऽपो बाधा न सिध्यतीत्याह—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारौ। त्रयः काराः। सर्वग्रहणमपोऽपि बाधनार्थम्। पुरस्तादपवादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम्।

परिमाणाख्यायामिति किम्? निश्चयः। आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम्। तेन संख्यापि गृह्यते, न प्रस्थाद्येव। घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते – एका तिलोच्छित्तिः, द्वे प्रसूती।

पदमञ्जरी

मपो बाधनं यत्नसाध्यमित्यत आह—*पुरस्तादिति निश्चय इति*। अत्र न केनचिदियत्ता गम्यते। ननु च परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिषु रूढत्वात्प्रस्थस्तण्डुलनिश्चाय इत्यादावेव युक्तं भवितुम्, न तु द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र? इत्यत आह—*आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थमिति*। प्रस्थादिषु जिघृक्षितेषु परिमाण इत्येव वक्तव्यं किमाख्याग्रहणेन? आख्याग्रहणात्तु मात्रचो लोपो विज्ञायते परिमाणमात्रस्याख्यायामुक्तौ सत्यामिति। तेन परिमाणशब्दः क्रियाशब्द उपजायते—परिमितिः = परिमाणम् परिच्छित्तिरिति, सङ्ख्ययापि परिच्छित्तिर्भवति। एवञ्चोन्मानादावपि यथाभिधानं घञ् भवति। यदि तर्हि सर्वग्रहणात्परमप्ययं घञपं बाधते, स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेत, तत्राह—*घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति*। एतच्च 'सर्वेभ्यः' इति पञ्चमीनिर्देशाल्लभ्यते। पञ्चम्यन्तो हि सर्वशब्दो धातुशब्देन समानाधिकरणो भवति, तेन प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते, नार्थाश्रयः। *तिलोच्छित्तिरिति*। कर्मणि भावे वा क्तिन्। ऊर्ध्वीकृतो राशिः।

न्यासः

पुरस्तादित्यादि। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति। सति सर्वग्रहणे घञमनन्तरमचमेव बाधेत, नापम्। सर्वग्रहणे तु सत्यपमपि बाधते। तस्मादपोऽपि बाधा यथा स्यादिति सर्वग्रहणम्।

ननु च परिमाणशब्दोऽयं प्रस्थादिषु रूढो न संख्यायाम्, तत् कथं परिमाणाख्यायां प्रत्ययो विधीयमान एकस्तण्डुलनिश्चाय इत्यादौ संख्यायां गम्यमानायां भवतीत्यत आह—आख्याग्रहणमित्यादि। आख्याग्रहणमिह रूढेर्निरासस्त्यागो यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम्। तेन रूढौ त्यक्तायां संख्यापि गृह्यते। आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि परिमाणशब्दः क्रियाशब्दो जायते। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत् परिमाणम्, संख्ययापि च परिमीयत इति परिमाणम्, अतो युक्तं तस्यापि ग्रहणम्। यदि सर्वग्रहणात् परमप्ययं घञ् बाधते, स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेतेत्यत आह—घञनुक्रमणमित्यादि। अजपोर्विषये यद् घञन्तं तस्यानुक्रमणं विधानम्। तस्मादजपावेव घञा बाध्येते इत्यभिप्रायः। अत एवाह—स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्त इति। कुतः पुनर-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

※ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ※। दारयन्तीति दाराः[1]। जरयन्तीति जाराः ॥ व्यभिचारी।

इङश्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। अध्यायः। उपेत्यस्मादधीते उपाध्यायः।

पदमञ्जरी

णिलुक्चेति। णिलोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति लुग्विधीयते, तस्य परनिमित्तकत्वात्किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्दः सिध्यति। *जरयन्तीति*। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम्। जारः = प्रच्छन्नपतिः ॥

इङश्च ॥ *उपाध्याय इति*। उपेत्यस्मादधीयत इति अपादाने घञ्। *अध्याय* इत्यत्र कर्मणि घञ्।

न्यासः

यमर्थो लभ्यते ? 'सर्वेभ्यः' इति पञ्चम्यन्तेन निर्देशात्। पञ्चम्यन्तनिर्देशे हि सर्वशब्दो धातुसमानाधिकरणो विज्ञायते। तेन प्रकृत्याश्रयस्यापवादस्य सर्वग्रहणाद् बाधा भवति, नार्थाश्रयस्य। यदि त्वर्थाश्रयोऽप्यपवादो बाधितुमिष्टः स्यात्, तदा सर्वस्मिन्निति सर्वशब्दं सप्तम्यन्तमुच्चारयेत्। एका तिलोच्छ्रितिरिति। श्रिञ उत्पूर्वात् 'स्त्रियां क्तिन्', 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम्, 'शश्छोऽटि' इति छत्वम्।

दारजारावित्यादि। दारजारशब्दौ निपात्येते। किमत्र निपात्यते ? 'दॄ विदारणे', 'जॄष् वयोहानौ'—आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां कर्त्तरि तृजादिषु प्राप्तेषु घञि णिलुक्। ननु च 'णेरनिटि' इति णिलोपे हि सति 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञायां सत्यां णिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन जीर्यतेर्मितां ह्रस्वत्वं प्रसज्यते। अस्तु तर्हि मितां ह्रस्वत्वम्, पुनर्घञाश्रया वृद्धिर्भविष्यतीति चेद् ? अयुक्तमेतत्; न हि घञाश्रया वृद्धिः प्राप्नोति, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावे सति णिचा व्यवहितत्वात्। लुकि तु सति तस्यापरनिमित्तत्वादसति स्थानिवद्भावे घञमाश्रित्य वृद्धिर्भवति। न च प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्वत्वं प्रसज्यते; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। तस्माल्लुग् वक्तव्यः ॥

इङश्च ॥ अचोऽपवाद इति। 'एरच्' इति प्राप्तस्योत्तरस्यापीवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानोऽच एवापवादो वेदितव्यः। अध्याय इति। कर्मणि घञ्।

---

१. "अचि प्राप्ते घञ्, दारा इत्यचाऽपि सिध्यति। घञापि 'घञोऽन्त उदात्तः' इति स्वरसिद्धिः" इत्यधिकं क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् *। उपाध्याया, उपाध्यायी।

* शॄ वायुवर्णनिवृतेषु *। शारो वायुः। शारो वर्णः। शारो निवृतम्॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः।

पदमञ्जरी

अपादाने स्त्रियामिति। 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति वचनात् स्त्रियामप्राप्तो घञ् विधीयते। *उपाध्याया, उपाध्यायीति*। या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूपम्। पुंयोगे तु नित्यमेव ङीष् भवति। अत्र च 'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' इति वचनात्पक्षे आनुगागमः—उपाध्यायी, उपाध्यायानी।

शॄ वायुवर्णनिवृतेष्विति। 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। *शारो वायुरिति*। करणे घञ्। *शारो वर्ण इति*। चित्रीकरणमत्र धात्वर्थः—चित्रीक्रियतेऽनेनाश्रय इति, अत्रापि करणे घञ्। वर्णान्तरसंपृक्तश्चेद्वर्णः शारः। निव्रियते आव्रियतेऽनेन शरीरमिति निवृतमावरणमुच्यते, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे क्तः। *नीशार इति*। पूर्ववद्दीर्घः। *अकृतनीशार इति*। अकृतप्रावरण इत्यर्थः। 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति *वार्त्तिककार*प्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति॥

न्यासः

तदन्ताच्च वा ङीषिति। योऽयमपादाने घञ् तदन्तान् ङीष् प्रतिपाद्यः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'वोतो गुणवचनात्' इत्यत्र वेति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेनापादाने स्त्रियाभिङो यो घञ् विहितस्तदन्तान् ङीष् भविष्यतीति। यदा च पुंयोगो न विवक्ष्यते तदा ङीष् प्रतिपाद्यः। यदा तूपाध्यायस्य स्त्रीति पुंयोगो विवक्ष्यते तदा 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्येव ङीष् सिद्धः। उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी।

शॄ वायुवर्णनिवृतेष्विति। 'शॄ हिंसायाम्'—अस्माद्वाय्वादिषु वाच्येषु घञ् प्रतिपाद्यः। प्रतिपादनं तु तमेव चकारमनुक्तसमुच्चयार्थम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणं वाश्रित्य कर्त्तव्यम्। निवृतम्=निवारणम्। शीतादिदुःखोपशमहेतुर्निवारणमुच्यते।

अकृतनीशार इति। अकृतशीतनिवारण इत्यर्थः। पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घत्वम्॥

उपसर्गे रुवः॥ अपोऽपवाद इति। 'ऋदोरप्' इति प्राप्तस्य। उत्तरसूत्रेणाप्युवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गे उपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । संरावः । उपरावः ।

उपसर्गं इति किम् ? रवः ॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु, द्रु, दु—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः । संद्रावः । संदावः ।

समीति किम् ? प्रयवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि, णी, भू – इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । श्रायः । नायः । भावः ।

अनुपसर्गं इति किम् ? प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यज् भविष्यति ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु, श्रु—इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विक्षावः । विश्रावः ।

पदमञ्जरी

समि युद्रुदुवः ॥ संयावः = पिष्टविकारोऽपूपविशेषः, सम्पूयते मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा ॥

न्यासः

समि युद्रुदुवः ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ अनुपसर्गेभ्य इति । अविद्यमान उपसर्ग एषामिति बहुव्रीहिः 'अनुपसर्गेभ्यः' इति पञ्चम्यन्तेन विवरणं कुर्वन् सूत्रेऽनुपसर्ग इति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे एषा सप्तमीति दर्शयति ।

कथं प्रभावो राज्ञ इति । अनुपसर्गवचनादिह प्रशब्द उपसर्ग उपपदे न भवितव्यमिति भावः । कथं नयो राज्ञ इति । अनुपसर्गाद् घञात्र भवितव्यमिति मन्यते ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ विक्षाव इति । 'टुक्षु शब्दे' ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाविति किम् ? क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव, उत्—इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः । उन्नायः ।

कथमुन्नयः पदार्थानाम् ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यज् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द उपपदे द्रु, स्तु, स्रु—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः ।

प्र इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

'पू' इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । 'लूञ् छेदने' । यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्धः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलावः ।

निरभ्योरिति किम् ? पवः । लवः ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

'गॄ शब्दे', 'गॄ निगरणे'—द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः 'गॄ'

पदमञ्जरी

अवोदोर्नियः ॥ अधो नयनमवनायः, ऊर्ध्वं नयनमुन्नायः, उन्नयस्तु उत्प्रेक्षा ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ निष्पावः = कोशी धान्यविशेषः, निष्पूयते शूर्पादिभिरिति कृत्वा ॥

न्यासः

अवोदोर्नियः ॥ उन्नाय इति । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति वानुनासिकः । कथमुन्नयः पदार्थानामिति । उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवितव्यमित्यभिप्रायः ।

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ सामान्येन ग्रहणमिति । विशेषानुपादानात् । यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्ध इति । निसोपसर्गेण पुवः सम्बन्धः, अभिना लूञः । ननु च पूञ्पूङ्लूञस्त्रयो धातवः, उपसर्गौ द्वौ, अतो वैषम्याद् यथासंख्येन न भवितव्यम् ? पूल्पमुत्सृष्टानुबन्धसामान्यमेकमेव, ततो नास्ति वैषम्यमित्यदोषः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। उद्गारः समुद्रस्य। निगारो देवदत्तस्य।

उन्न्योरिति किम्? गरः॥

कॄ धान्ये ॥ ३० ॥

'उन्न्योः' इति वर्त्तते। 'कॄ' इत्येतस्माद्धातोरुन्न्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणम्, न हिंसार्थस्य; अनभिधानात्। उत्कारो धान्यस्य। निकारो धान्यस्य।

पदमञ्जरी

उन्न्योर्ग्रः॥ उद्गारः=अतिप्रवृद्धः शब्दः; निगारोः= भक्षणम्॥

कॄ धान्ये॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्प्रत्ययार्थस्य वा कारकस्योपाधिः? प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते; धान्यस्य द्रव्यत्वात्, धातोश्च क्रियावाचित्वात्। प्रत्ययार्थोपाधित्वे तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। अथापि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगः स्यात्। एवमपि प्रत्ययार्थेऽन्तर्भूतत्वाद्धान्ये षष्ठी न स्यात्, दृतिहरिः पशुरितिवत्सामानाधिकरण्यमेव तु स्यात्। तस्मान्नायं प्रत्ययार्थस्योपाधिः, नापि प्रकृत्यर्थः; किन्तु प्रत्ययार्थस्य विषयत्वेन विशेषणमित्याह—*धान्यविषयश्चेदिति*। उपपदत्वमपि न न भवति, व्याख्यानात्। *अनभिधानादिति*। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्।

न्यासः

उन्न्योर्ग्रः॥ 'ॠदोरप्' इति प्राप्तस्यायमपवादः। उत्तरत्रापि ॠकारान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्॥

कॄ धान्ये॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्? प्रत्ययार्थो वा स्यात्? प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते; धान्यस्य द्रव्यत्वात्, धातोश्च क्रियावाचित्वात्। प्रत्ययार्थस्तूपपद्यते धान्यम्; किन्तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। अथापि प्रयोगः स्यात्? एवमपि प्रत्ययार्थेऽन्तर्भूतत्वाद् षष्ठी नोपपद्यते—उत्कारो धान्यस्येति। सामानाधिकरण्यमेव प्रत्ययान्तेन स्यात्, एवं हि प्रत्ययार्थो भवति यदि प्रत्ययान्तेन सामानाधिकरण्यं भवति, यथा—दृतिहरिः पशुरिति। तस्मान्नेदम् प्रत्ययार्थः, नापि प्रकृत्यर्थः, अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणमिति मत्वाह—धान्यविषयश्चेदित्यादि। विक्षेपार्थस्येति। 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य। न हिंसार्थस्येति। 'कॄ हिंसायाम्' इत्यस्य ग्रहणं न भवति। किं कारणमित्याह—अनभिधानादिति। शब्दशक्तिस्वाभा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धान्य इति किम् ? भैक्ष्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्छन्दोगानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः 'संस्तावः' इत्युच्यते ।

यज्ञ इति किम् ? संस्तवश्छात्रयोः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

'स्तॄञ् आच्छादने'—अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः ।

अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तरः[1] ॥ कुशाओं का समूह

पदमञ्जरी

उत्कारनिकारशब्दाभ्यां धान्यविषयो विक्षेप एवाभिधीयते, न हिंसा । सापि धान्यस्य कीदृशीति चिन्त्यम् ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ *समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देश इति* । अधिकरणे ल्युटोऽपवादो घञिति दर्शयति । संस्तवः = परिचयः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ 'यज्ञे' इति प्रकृतत्वाद् 'अयज्ञे' इति पदच्छेदः । शङ्खादिषु प्रस्तारः = विस्तारः ।

बर्हिष्प्रस्तर इति । प्रस्तरः = मुष्टिविशेषः । बर्हिर्विकारः प्रस्तरो बर्हिष्प्रस्तरः, 'ऋदोरप्' इत्यप्, 'इदुदुपधस्य च' इति षत्वम् ॥

न्यासः

व्यादुत्कारनिकारशब्दाभ्यां धान्यविषयो विक्षेप एवाभिधीयते, न हिंसा । यस्य चार्थः प्रत्ययान्तेनाभिधीयते तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, नेतरस्य । उत्कारो धान्यस्येति । विक्षेपो धान्यस्येत्यर्थः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे इत्यादिना संस्तावशब्दस्याधिकरणसाधनत्वं दर्शयति ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ बर्हिष्प्रस्तर इति । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

---

१. प्रत्युदाहरणमिदं मुद्रितकाशिकायामनुपलब्धमपि न्यासपदमञ्जरीसम्मतम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

'स्तॄञ् आच्छादने'—अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति। प्रथनम् = विस्तीर्णता। पटस्य विस्तारः।

प्रथन इति किम्? तृणविस्तरः। । अशब्द इति किम्? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

'वौ', 'स्त्रः' इति वर्त्तते। विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति। वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः, न मन्त्रब्राह्मणम्; नामग्रहणात्। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। विष्टारबृहती-

पदमञ्जरी

प्रथने वावशब्दे ॥ विस्तारः = तिर्यगायतिः ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ अक्षराणामियत्ताविशिष्टो विन्यासविशेषोः = वृत्तम्। *यस्य गायत्र्यादय इति*। प्रसिद्धत्वादेवरुक्तम्। *न मन्त्रब्राह्मणमिति*। 'बहुलं छन्दसि' इत्यादौ यद्यपि तेषामेव ग्रहणं प्रसिद्धं तथापीह तेषां ग्रहणं न भवति, कुतः? इत्याह—*नामग्रहणादिति*। *विष्टारपङ्क्तिरिति*। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्, ततः कर्मधारयः, 'छन्दोनाम्नि च' इति षत्वम्। यद्यप्यत्र प्रथनं गम्यते, तथापि शब्दविषयत्वात्पूर्वेण न सिध्यति। केचित्तु 'वौ' इति नानुवर्त्तयन्ति, तेन प्रस्तारपङ्क्तिः, आस्तारपङ्क्तिः, संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीत्याहुः। 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इत्यादौ यथा प्रत्ययान्तश्चेदाख्या भवतीत्ययमर्थो भवति, एवमिहापि प्रत्ययान्तश्चेच्छन्दोनाम भवतीत्यर्थः स्याद्? इति शङ्कमानं प्रत्याह—

न्यासः

प्रथने वावशब्दे ॥ तृणविस्तर इति। तृणाच्छादनमित्यर्थः ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ छन्दःशब्दोऽयमस्त्येव मन्त्रब्राह्मणे, अस्त्यन्यदक्षराणामियत्ताविशिष्टवृत्ते यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः। तदिह कतरस्तदर्थो गृह्यते? इत्याह—वृत्तमित्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह—नामग्रहणादिति। यद्यत्र मन्त्रब्राह्मणमिष्टं स्यान्नामग्रहणं न कुर्यात्, छन्दसीत्येव ब्रूयात्। एवमपि ह्युच्यमाने मन्त्रब्राह्मणग्रहणं लभ्यत एव, यथा—'बहुलं छन्दसि' इत्यादौ वाक्ये। तस्मान्नामग्रहणाद् वृत्तमिह च्छन्दो गृह्यते। विष्टारपङ्क्तिरिति। 'छन्दोनाम्नि च' इति षत्वम्। विष्टारशब्द

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपम । तत्र त्ववयवत्वेन वर्त्तते । 'छन्दोनाम्नि' इत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः ॥

* छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः * । हकारस्य भकारः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

पदमञ्जरी

विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनामेति । *अवयवत्वेन वर्त्तत इति* । घञन्तशब्दरूपमित्यनुषङ्गः । क्वचित्तु *तद्वर्त्तत इति* तच्छब्दः पठ्यते, तत्र नानुषङ्गः । कथं तर्हि छन्दोनाम्नीत्यस्य निर्वाहः ? इत्याह— *छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति* । प्रत्ययान्तस्याधिकरणं छन्दोनाम, अवयवाश्चावयविनि वर्त्तन्त इति लौकिका मन्यन्ते, तेन न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥

उदि ग्रहः ॥ अपवाद इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति प्राप्तस्य ।

छन्दसि नीत्यादि । अवयवसन्निवेशविशिष्टा यज्ञपात्रविशेषाः स्रुचः । इह तु जुहूपभृतोर्ग्रहणम् ; 'उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं नियच्छति' इति वचनात् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् ॥

न्यासः

एवात्र घञन्तश्छन्दोनामेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, तन्निराकरणायाह-— विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्रेत्यादि । तत्र = विष्टारपङ्क्तिशब्दे । अवयवत्वेन वर्त्तत इति । घञन्तं शब्दरूपमिति सम्बन्धनीयम् । यदि घञन्तं शब्दरूपं न च्छन्दोनाम, किन्तु विष्टारपङ्क्तिशब्दः, तत्र घञन्तरूपमवयवत्वेन वर्त्तते, एवं तर्हि 'छन्दोनाम्नि' इत्येतत् कथमुन्नीयते ? अस्य हि छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येषोऽर्थः, प्रत्ययान्तं छन्दो नाम भवतीति यावत् । एवञ्चार्थ एवं सति नोपपद्यत इत्याह-—छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति । एतेन च्छन्दोनाम्नि प्रत्ययान्तस्याधिकरणभूते प्रत्ययो भवतीत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः, न च्छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येष इति दर्शयति ॥

उदि ग्रहः ॥ अपोऽपवाद इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति प्राप्तस्य ।

छन्दसि त्वित्यादि । यज्ञपात्रविशेषो येनाहुतिर्दीयते तत् स्रुगुच्यते, तस्योद्यमनम् = ऊर्ध्वंनयनम्, निपातनम् = अधस्तान्नयनम्, एतयोरर्थयोर्ग्रहेश्छन्दसि विषये घञिष्यते । स च 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति लभ्यत इति वेदितव्यम् । निग्राभमिति । हृग्रहोर्भश्छन्दस्युपसंख्यानाद् धकारस्य भकारः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

'ग्रहः' इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । मुष्टिः=अङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताऽऽख्यायते ।

मुष्टाविति किम् ? संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । द्यूताभ्रेषयोः—अत्रापि यथासंख्यमेव सम्बन्धः, द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः, अभ्रेषविषयश्चेदिणर्थः । पदार्थाना-

पदमञ्जरी

समि मुष्टौ ॥ *मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति* । 'कॄ धान्ये' इत्यत्र धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति एतदनुसारेणायं ग्रन्थो योज्यः । मुष्टिशब्दोऽयमस्त्येव परिमाणे—चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति, अङ्गुलीनां रचनाविशेषवचनोऽप्यस्ति—मुष्टिना हन्तीति; तत्र पूर्वस्य ग्रहणे परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धत्वाद् द्वितीयस्य ग्रहणमित्याह—*मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति* । अहोशब्द आश्चर्ये । मुष्टौ कुशलो मुष्टिकः, आकर्षादिपाठात्कन् ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । 'भ्रेष चलने' भ्रेषणं भ्रेषः = चलनम् । अभ्रेषः = अचलनम् । *भ्रेषविषयश्चेदिति* । अयमपि ग्रन्थः पूर्वा-

न्यासः

समि मुष्टौ ॥ ग्रहेः क्रियावाचित्वात् मुष्टेश्चाक्रियात्मकत्वात् तत्र ग्रहेर्न सम्भवति, तस्मान्मुष्टिग्रहे योऽर्थस्तस्य विषयो विज्ञायत इत्याह—मुष्टिविषयश्चेद् धात्वर्थो भवतीति । अस्त्येवायं मुष्टिशब्दः परिमाणे—शाकस्य मुष्टिरिति, अस्त्यङ्गुलीनां रचनाविशेषे, यथा – हन्ति मुष्टिनेति; तत्र यदीह परिमाणवृत्तेर्ग्रहणं स्यादस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्, 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इत्येव सिद्धत्वात् । तस्मादङ्गुलीनां रचनाविशेषवृत्तेर्ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति । सन्निवेशः = रचनाविशेषः । अहो मल्लस्य संग्राह इति । मुष्टेर्दार्ढ्यमित्यर्थः । अत एवाह—दृढमुष्टिताऽऽख्यायते इति ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ पदार्थानामित्यादि । पदार्थशब्दो वस्तुवाची । कुत्सितश्चारः = अपचारः । यथाप्राप्तस्याकरणमित्यर्थः । यथाप्राप्तस्याकरणमसाध्वेतदिति लोके कुत्स्यते, तस्मादन्यः शान्तश्चारोऽनपचारः । एतमेवार्थं पर्यायान्तरेण व्यक्तीकर्तुं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनपचारो यथाप्राप्तकरणम्=अभ्रेषः । द्यूते तावत्—परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेन । अभ्रेषे—एषोऽत्र न्यायः ।

द्यूताभ्रेषयोरिति किम् ? परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति, अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः=परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।

अनुपात्यय इति किम् ? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

पदमञ्जरी

नुसारेण योज्यः । *अनपचार इति* । कुत्सितश्चारोऽपचारः, तस्मादन्यः प्रशस्तः चारोऽनपचारः । एतदेव स्पष्टयति—*यथाप्राप्तस्येति* । यथा येन प्रकारेण प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे त्वम्भावः प्राप्नोति । क्वचित्तु *यथाप्राप्तकरणमिति* पठ्यते । *परिणायेनेति* । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । हन्तीति बाधते । *समन्तान्नयनेनेति* । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् । *एषोऽत्र न्याय इति* । एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थः । *परिणयः* = विवाहः । *न्ययः* = नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ इह द्विः परिग्रहणम्, द्विश्चेण्ग्रहणं क्रियते, सकृदेव तु कर्त्तव्यम्, एवं वक्ष्यामि—परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावभ्रेष इति ? सत्यम्; तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

माह—यथाप्राप्तस्य करणमिति । यद् यत् प्राप्तमिति 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । करणम् = सम्पादनम् । एतदुक्तं भवति – युक्तेरागमाल्लोकप्रसिद्धेर्वा यः पदार्थानां प्राप्नोति तस्य सम्पादनमभ्रेष इति । 'भ्रेष चलने' । भ्रेषणम् = भ्रेषः, स्वरूपात् तच्चलनम् = प्रच्यवनम् । अभ्रेषो भ्रेषस्वरूपादचलनम् । एवं हि पदार्थाः स्वरूपादचलिता भवन्ति यदि प्राप्तं नातिवर्त्तन्ते । परिणायेनेति । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । हन्तीति बाधते । समन्तान्नयनेनेति । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ अनतिपात इति । अनतिक्रम इत्यर्थः ॥

अतिपात इत्यर्थ इति । अतिक्रम इत्यर्थः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि, उप—इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्धातोर्घञ् भवति, पर्याये गम्यमाने। तव विशायः। मम विशायः। तव राजोपशायः। तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः।

पर्याय इति किम् ? विशयः। उपशयः॥

हस्तादाने चेरस्तेये॥ ४०॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्स्तेयं चौर्यं भवति। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। फलप्रचायः।

हस्तादान इति किम् ? वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण।

पदमञ्जरी

व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ पूर्वसूत्रेणानुपात्यये पर्यायशब्दो व्युत्पादितः, ततश्चानुपात्यय इत्यधिकारेणैव सिद्धे पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम्। तेनाभिविधिविवक्षायां परमपीनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवति। *राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थ इति*। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्यत्र कालेऽत्यर्थग्रहणम्। पर्यायोपादानं तु प्रपञ्चार्थम्, *यथा*—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति। तेन पर्यायशब्दयोगेऽपि तुमुन् भवति। तथा चावसरो भोक्तुम्, अवकाशो भोक्तुमित्याद्यपि दृश्यते। विशयः = संशयः, उपशयः = समीपशयनम्॥

हस्तादाने चेरस्तेये॥ *हस्तादानग्रहणेनेत्यादि*। यत्रोपायान्तरनिरपेक्षेण हस्तेनैवादेयमादीयते, तत्रावश्यमादेयस्य ग्राह्यस्य प्रत्यासत्तिर्भवति, अतः साहचर्यं लक्षणाहेतुः। *वृक्षशिखर इति*। वृक्षाग्रे यानि फलानि तेषां यष्ट्यादिना

न्यासः

व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ पर्यायोऽनुपात्यय एव, तत्रानुपात्ययग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। अभिविधिविवक्षायां परिमाणमपि बाधित्वा घञेव यथा स्यात्। एवञ्चार्थे शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति लभ्यते, न तु पर्यायशब्दोऽस्यार्थस्य वाचकः॥

हस्तादाने चेरस्तेये॥ हस्तादानग्रहणेनेत्यादि। हस्तेनोपायान्तरनिरपेक्षेणोपादानम् = प्रत्यासत्तिः, तत एव वस्तुनो भवति, तस्माद्धस्तादानग्रहणेन ग्राह्यस्य वस्तुनः प्रत्यासन्नतोपलक्ष्यते; हस्तादानशब्दाभिधेयस्यार्थस्य प्रत्यासत्तेः साहचर्यात्।

वृक्षशिखर इत्यादि। वृक्षशिखरग्रहणेनादेयस्याप्रत्यासन्नत्वं सूचयति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः * । (उच्चयः) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

'चेः' इत्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः=शरीरम्, राशीकरणम् = उपसमाधानम्—एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत्—चिखल्लिनिकायः । चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे—अनित्यकायः । उपसमाधाने – महागोमयनिकायः ।

एतेष्विति किम् ? चयः । इह कस्मान्न भवति—महान् काष्ठनिचयः ? बहुत्वमत्र गम्यते[1], नोपसमाधानम् ॥

पदमञ्जरी

प्रचयं करोतीत्यर्थः । यद्वा—आरुह्य हस्तेनादानेऽप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभावः ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ *एतेष्वर्थेष्विति* । अत्रोपसमाधानं धात्वर्थः, अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । *चिखल्लिनिकाय इति* । चिखल्लिः—जनपदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिर्निवासदेश इत्यर्थः । *आकायमिति* । आचीयतेऽस्मिन्निष्टका इत्यधिकरणे घञ् । *काय इति* । चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनि, अधिकरण एव घञ् । *गोमयनिकाय इति* । प्रकीर्णानां गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थः ।

बहुत्वमत्र गम्यते इति । तत्र तत्र विक्षिप्तानामेव काष्ठानामित्यर्थः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगन्तेऽप्यादेरेव यथा स्याद्, अनन्त्यस्याभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति—गोमयानां निकेचायः, गोमयानां पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः ॥

न्यासः

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ राशीकरणमिति । प्रकीर्णकस्यैकत्रकरणमित्यर्थः । चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिर्जनपदः, तस्य निकायः = निवासः । अथादिग्रहणं किम् ? अर्थस्य मा भूत् । यद्येवम्, 'चः कः' इति वक्तव्यम् ? एवं तर्हि यदा यङ्लुगन्तादुत्पद्यते तदा 'अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्य चकारस्य मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम् ॥

---

१. 'विवक्षितम्' इति मुद्रितः पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥

'चेः' इत्येव । प्राणिनां समुदायः=सङ्घः, स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति—एकधर्मनिवेशेन, औत्तराधर्येण वा; तत्र औत्तराधर्यपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः ।

अनौत्तराधर्ये इति किम् ? सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्सङ्घस्येह न भवति – कृताकृतसमुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म=क्रिया । व्यतिहारः=परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये, तच्च भावे । चकारो

पदमञ्जरी

सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ *प्राणिनां समुदायः सङ्घ इति* । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' इति गणमात्रे निपातितोऽपि सङ्घशब्दः प्राणिनामेव समुदाये रूढ इति भावः । *एकधर्मसमावेशेनेति* । एकधर्मोऽनुगतः । *औत्तराधर्येणेति* । उत्तरे चाधरे चोत्तराधराः, तेषां भाव औत्तराधर्यम् ।

सूकरनिचय इति । स्तनपानाय यदोत्तराधरभावेन शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणम्, यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेव तिष्ठन्ति, तदेदमुदाहरणमेव भवति ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ 'धातुः' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणं कर्मव्यतिहारग्रहणम्, कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानादित्यर्थः । धातोश्च क्रियावाचित्वम्, न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्तिः सम्भवति, अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणमित्याह—*कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहार इति* । *स्त्रीलिङ्गे ``भावे इति* । कर्तृवर्जिते तु कारके न स भवति; अनभिधानादिति भावः । *चकारो विशेषणार्थ इति* । न स्वरार्थः, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् । अस्य चाकारो न क्वापि श्रूयते, णजन्ताच्च नित्यमञ् विधीयते, तत्र सतिशिष्टत्वाञ्ञित्स्वरेणैव भवितव्यम् ।

न्यासः

सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ एकधर्मनिवेशेनेति । एकधर्मानुगमनेनेत्यर्थः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ 'धातोः' इत्यधिकाराद्धातुवाच्यं यत् कर्म तदेव गृह्यते, न साधनकर्म । न हि धातोस्तत्र वृत्तिरस्तीति मत्वाऽऽह — कर्म क्रियेति । चकारो विशेषणार्थ इति । अन्तोदात्तार्थश्चकारः कस्मान्न भवति ? नार्हत्यन्तोदात्तार्थो भवितुम्;

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेषणार्थः – णचः स्त्रियामञिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते ।

स्त्रियामिति किम् ? व्यतिपाको वर्त्तते ।

बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते – व्यावचोरी, व्यावचर्ची । इह न

पदमञ्जरी

णचः स्त्रियामित्यत्र णास्त्रियामित्युच्यमाने 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । *व्यावक्रोशीत्यादि* । 'क्रुश आह्वाने', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'हसे हसने' णजन्तादञ् । स च कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गादपि भवति, तद्धितत्वादादिवृद्धिः । 'न य्वाभ्याम्' इत्ययं तु विधिर्न भवति; न कर्मव्यतिहार इति प्रतिषेधात् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र प्रकरण एतन्नोक्तम् - वासरूपविधिर्यथा स्यात्, तेन व्यावकुष्टिरिति क्तिन्नपि भवति । *व्यावचोरीत्यत्र* 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् प्राप्नोति, क्तिनोऽपवादः, तथाऽयमपि णच् येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादः, तत्रापवादविप्रतिषेधाद्युचि प्राप्तेऽयमेव णजिष्यते । *व्यतीक्षा*,

न्यासः

णजन्तादञो विधानात् । सतिशिष्टस्वरेणाद्युदात्तेन भवितव्यम्, तत्र कुतोऽन्तोदात्तस्य सम्भवः ! तस्माद् विशेषणार्थ एव चकारः । 'स्त्रियाम्' इत्युच्यमाने 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इति प्राज्ञेत्यत्रापि स्यात् । व्यावक्रोशीत्यादि । 'क्रुश आह्वाने', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'हसे हसने'—एभ्यो णच्, 'णचः स्त्रियाम्' इति स्वार्थेऽञ्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यैजागमप्रतिषेधः । आदिवृद्धिरेव भवति ।

व्यतिपाक इति । तत्र पुंल्लिङ्गत्वाद् भावस्य घञ् भवति । अथ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे णच् कस्मान्नोक्तः, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, द्विः स्त्रियां ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? अस्ति गुणः, वासरूपविधिस्तु न स्यात्; अस्त्रियामिति प्रतिषेधात् । ततश्च क्तिनो णचा समावेशाभावाद् व्यावकुष्टिरिति न सिध्येत् । इह तु क्रियमाणे णच् सिध्यति; यस्माद् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य च स्वरितत्वात् स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययविषय एव 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधो विज्ञायते, न स्त्रीप्रत्ययमात्रविषये । तस्माद् यथान्यासमेव न्याय्यम् ।

व्यावचोरी, व्यावचर्चीति । 'चुर स्तेये', 'चर्च अध्ययने'—आभ्यां चुरादिणिजन्ताभ्याम् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् प्राप्नोति, स च विशेषविहितत्वात् परत्वाच्च बाधकः, तथापि तद्विषये तु णजेवेष्यते । व्यतीक्षा, व्यतीहेति । 'ईक्ष दर्शने', 'ईह

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति—व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्त्तते, व्यात्युक्षी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिः-अभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावे इनुण् भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते ।

अभिविधाविति किम् ? संकोटः । संरावः । संद्रावः ।

पदमञ्जरी

व्यतीहेति । अत्र क्तिनपवादः 'गुरोश्च हलः' इत्यकार एवेष्यते । *व्यात्युक्षीति* 'उक्ष सेचने', अत्राकारविषयेऽप्ययमेवेष्यते । *तदेतद्वैचित्र्यं कथं भवतीति* । न कथञ्चिदिति भावः । *कृत्यल्युटो बहुलमिति* । एवंविधं वैचित्र्यं कर्त्तुं बहुलग्रहणमेव भवतीति भावः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ *क्रियागुणाभ्यामिति* । अभिविधिस्वरूपकथनमेतत्, इह तु धातोः प्रत्ययविधानात्क्रियाविषय एवाभिविधिर्गृह्यते । *सांकूटिनमिति* । 'कूट दाहे' दीर्घोपधादिनुण्, 'अणिनुणः' इतीनुणन्तात्स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः, स च पूर्ववत्सगतिकारकाद्भवति, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः । समन्ताद्दाह इत्यर्थः, संशब्दोऽभिविधिद्योतकः । *सांराविणमिति* । 'उपसर्गे रुवः' इति घञ् उपसर्गान्तरेऽनभिविधौ चरितार्थः । *संराव इति* । अत्र

न्यासः

चेष्टाय मू'—आभ्याम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकार एव प्रत्ययो भवति । न णच् शक्यः कर्त्तुम्; यस्मात् क्वचिद् बाधकविषये स इष्यते, न सर्वत्र । बाधकत्वं त्वकारप्रत्ययस्य पूर्ववद्वेदितव्यम् । व्यात्युक्षीति । 'उक्ष सेचने' । अत्र बाधकस्याप्यकारस्य विषये णजेव भवति । तदेतद् वैचित्र्यं कथं लभ्यत इति । न कथञ्चित् । तल्लाभहेतोरभावादिति भावः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनेन । अतो हेतोर्वैचित्र्यमेतल्लभ्यत इति दर्शयति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ सांकूटिनमिति । 'कूट दाहे', 'अणिनुणः' इतीनुणन्तात् स्वार्थिकोऽण् । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति ।

संराव इति । 'उपसर्गे रुवः' इति घञ् । संद्राव इति । अत्रापि 'समि युद्रुदुवः' इति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाव इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थम्, तेन घञ् न भवति। ल्युटा तु समावेश इष्यते—संकूटनं वर्त्तते। तत्कथम्? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ ४५॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण्। 'अव', 'नि'—इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे

पदमञ्जरी

संशब्दः पूजायाम्। क्वचित्सन्द्राव इति प्रत्युदाहृणं पठ्यते, तदयुक्तम्; 'समि युद्रुदुवः' इत्यस्यानवकाशात्। ननु च 'भावे कारके' इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्द-स्वाभाव्यात्पूर्ववत्कारके न भविष्यति, तत् किं भावग्रहणेन? तत्राह—*भाव इति वर्त्तमान इति*। तेन घञ्, 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तश्च न भवति। *ल्युटा त्वित्यादि*। गतार्थम्। स्वभावतश्चेदमिनुणन्तं नपुंसकलिङ्गम्॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः। *दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति*। दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'द्व्येकयोः' इतिवद्भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशो दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यत्वादित्यर्थः। यद्वा—अनुवृत्तौ सामर्थ्यमनुवृत्तिसामर्थ्यम्, ततो दृष्टशब्देन कर्मधारयः।

न्यासः

ननु च भाव इति वर्त्तत एव, तत् किमर्थं पुनस्तद्ग्रहणमित्याह—भावे इति। वर्तमान इत्यादि। भावग्रहणमिहातिरिच्यते, तदतिरिच्यमानं वासरूपनिरासार्थं विज्ञायते। तेन क्तेन सहेनुणः समावेशो न भवति। ननु च कारक इत्यपि वर्त्तते, ततस्तन्निवृत्त्यर्थं भावग्रहणं कस्मान्न भवति? एवं मन्यते – भावे कारक इति द्वये प्रकृतेऽपि प्रयोगदर्शनवशाद्व्यवस्था भवति यथा णचः। स हि द्वयेऽपि प्रकृते लक्ष्यदर्शनानुरोधात् पुनर्ग्रहणमन्तरेणापि यथा भाव एव विज्ञायते न कारके, तथात्रेनुणपि भाव एव विज्ञास्यते। तस्माद्वासरूपविधिनिरासार्थमेव पुनर्भावग्रहणं युक्तमिति। यद्येवम्, तर्हि यथा घञेनुणः समावेशो न भवति तथा ल्युटापि न स्यादित्यत आह—लुटा त्वित्यादि। गतार्थम्। इनुणो णकारो वृद्ध्यर्थः। उकार उच्चारणार्थः॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ 'ग्रहवृदृ' इत्यादिना प्राप्ते वचनम्। दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति। प्रयोगोपस्थानेन घञोऽनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टम्, इनुणस्तु कल्पयितव्यम्। दृष्टसामर्थ्ययोश्च सन्निधौ दृष्टसामर्थ्यग्रहणं न्याय्यम्। अतो घञेवानुवर्त्तत इत्येके। एवं तु 'ग्रहवृदृ' इत्यादावपि सूत्रे घञेवानुवर्त्तते, नाप्। तस्मादन्यथा व्याख्यायते—दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यत्र तद् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम्, तत् पुनः स्वरितत्वम्। ततो हि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गम्यमाने। आक्रोशः=शपनम्। अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्।

आक्रोश इति किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य॥

प्रे लिप्सायाम्॥ ४६॥

'ग्रहः' इत्येव। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम्। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी। स्रुवग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी।

लिप्सायामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

परौ यज्ञे॥ ४७॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति। यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात्। उत्तरपरिग्राहः, अधरपरिग्राहः।

यज्ञ इति किम्? परिग्रहो देवदत्तस्य॥

नौ वृ धान्ये॥ ४८॥

पदमञ्जरी

आक्रोशः शपनमिति। न क्षेपः, स्वभावतो घञन्तस्य शपनविषयत्वात्। शपनम्= अनिष्टाशंसनम्। अवग्रहः= अभिभवः। निग्रहः= बाधः। हन्तशब्दः कोपं द्योतयति। अवग्रहः= पदस्य छेदः। निग्रहः निरोधः॥

प्रे लिप्सायाम्॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा। *पात्रप्रग्राहेण चरतीति*। भिक्षापात्रोपादानेन गृहीतपात्र इति यावत्। स्रुवग्रहणं तु दक्षिणार्थिनो लिङ्गम्, दाक्षिणहोमस्य स्रुवसाधनत्वात्। *प्रग्रहो देवदत्तस्येति*। प्रग्रहो मदः, प्रकृष्टो वाभिनिवेशः॥

परौ यज्ञे॥ *उत्तरपरिग्राह इति*। भावे घञ्। वेदेः स्फ्येन स्वीकरणं परिग्राहः, ततः कर्मधारयः। क्वचिदुत्तरः *परिग्राह* इत्यसमास एव पठ्यते॥

न्यासः

शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते। तदेतदुक्तं भवति— घञ एव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, नेनुणः। तस्मात् स्वरितत्वाद् घञेवानुवर्त्तते, नेनुणिति॥

प्रे लिप्सायाम्॥ परौ यज्ञे॥ नौ वृ धान्ये॥ अपोऽपवाद इति। 'ग्रहवृदृ' इत्यादिना प्राप्तस्य। नीवारा नाम व्रीहयो भवन्तीति। एतेन यद्यपि धान्यशब्देन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दे उपपदे 'वृ' इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयो भवन्ति ।

धान्य इति किम् ? निवरा कन्या ॥ कमारी लड़की

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः ।

कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' ? वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते ॥

पदमञ्जरी

नौ वृ धान्ये ॥ *नीवारा नाम व्रीहय इति* । धान्यसामान्योक्तावपि धान्यविशेषरूपव्रीहिविशेषे स्वभावतो घञन्तस्य वृत्तिरिति दर्शयति । अत्र कर्मणि घञ्, पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घः । *निवरा कन्येति* । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् कर्मण्येव । ननु च क्तिना स्त्रियां भवितव्यम्, 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति वचनात् ? सत्यम्; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् क्वचित् क्तिनादिविषयेऽप्यच् भवति, प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत् । एवं च 'घञजबन्ताः पुंसि' इति प्रायिकं द्रष्टव्यम् ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ *वक्ष्यमाणमिति* । एवं च यौतिप्रभृतिभ्यो विकल्पः प्राप्नोति । यदि नेष्यते, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति न भविष्यति ॥

न्यासः

सामान्यवाचिनायं व्युत्पाद्यते, तथापि प्रत्ययान्तं शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेष एव वर्त्तत इति दर्शयति । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घत्वम् ।

निवरेति । निव्रियत इति निवरा । स्वभावेनाबन्तमपि स्त्रियां वर्त्तते । एवञ्च यद् घञबन्तो घाबन्तश्चेति लिङ्गाधिकारेऽबन्तस्य पुंलिङ्गताप्रतिपादनं तत् प्रायिकं वेदितव्यम् ॥

उदि श्रयतियौतिपू-द्रुवः ॥ अजपोरपवाद इति । श्रयतेरिवर्णान्तत्वादचोऽपवादः, यौतिप्रभृतीनां तूवर्णान्तत्वादपः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इतीति । उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवितव्यमिति भावः । वक्ष्यमाणमित्यादि परिहारः । यदि तर्हि विभाषाग्रहणमिह सम्बध्यते, यौतिप्रभृतीनामपि विकल्पेन प्रत्ययः प्रसज्यते ? व्यवस्थितविभाषया न प्रसज्यत इत्यदोषः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति। आरावः, आरवः । आप्लावः, आप्लवः ।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

'विभाषा' इति वर्त्तते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावः=वर्षप्रतिबन्धः । अवग्राहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य ।

वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ? अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

'ग्रहः' इति वर्त्तते । 'विभाषा' इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सम्बन्धी भवति । वणिक्सम्बन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् ।

पदमञ्जरी

अन्ये तु भाष्येऽनुक्तत्वादसाधुरेवायं प्रयोगः । प्रदर्शितस्तु भारतप्रयोग आर्षत्वेन निर्वाह्य इत्याहुः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ *कुतश्चिन्निमित्तादिति* । 'सत्त्वकर्मापराधादेरनावृष्टिर्भवेन्नृणाम्' । सत्त्वशब्दः प्राणिवचनः, कर्मापराधः = कर्मविषयो दोषः, विहितानाचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं पापं सत्त्वकर्मापराधः । आदिशब्देन 'तयोर्मध्यगतो भानुः समुद्रमपि शोषयेत्' इत्यादेर्ग्रहणम् ।

अवग्राहो देवस्येति । देवकर्तृको वर्षाभाव इत्यर्थः ॥

प्रे वणिजाम् ॥ पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिजः, 'पणेरिज्यादेश्च वः', 'पण

न्यासः

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ रौतेः 'उपसर्गे रुवः' इति नित्यं घञि प्राप्ते प्लवतेरप्युवर्णान्तत्वादपि सूत्रारम्भः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ 'ग्रहवृद' इत्यादिनापि प्राप्ते तदपवादः, पक्षे घञभिधीयते । कुतश्चिन्निमित्तादिति । सत्त्वकर्मापराधाधिकारात् ॥

प्रे वणिजाम् ॥ वणिक्सम्बन्धेन चेत्यादि । तुलासूत्रं हि प्रायेण वणिजा सम्बद्धम् = सहचरम्, ततः साहचर्याद् वणिक्सम्बन्धेन तदुपलक्ष्यते । नात्र वणिजां प्राधान्यम् । तस्मात् तदेव तु तुलादिसूत्रं तदन्यशब्दस्याभिधेयम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः। तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिगन्यो वा।

वणिजामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

रश्मौ च॥ ५३॥

'ग्रहः', 'विभाषा,' 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते। रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जुः, सा रश्मिरिह गृह्यते। प्रग्रहः, प्रग्राहः॥

वृणोतेराच्छादने॥ ५४॥

पदमञ्जरी

व्यवहारे' इत्यस्मादिजिप्रत्ययो भवत्यादेश्च वकारः। *वणिक्सम्बन्धेनेति*। तुलासूत्रं हि प्रायेण वणिजां भवतीति साहचर्यं लक्षणाहेतुः। *अन्यो वेति*। न तु वणिजस्तन्त्रमित्यस्येदं प्रयोजनम्॥

रश्मौ च॥ *रथादियुक्तानामिति*। आदिशब्देन शकटस्य ग्रहणम्। *अश्वादेरिति*। अनडुदादेरप्युपलक्षणमेतत्। संयमनम् = नियमनम्। *सा रश्मिरिह गृह्यत इति*। रश्मिशब्दः पुंल्लिङ्गः, सेति रज्जुपरामर्शात्स्त्रीलिङ्गता। चन्द्रादिसम्बन्धिनां तु रश्मीनामग्रहणम्; अनभिधानात्। इह तु बहुकृत्वो ग्रहिरुपादीयते, सकृदेव तु कर्त्तुं शक्यम्; कथम्? एवं वक्ष्यामि 'उदि ग्रहः समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्यो प्रे लिप्सायां परौ यज्ञेऽवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजाम्' इत्यादि, 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इत्यस्यानन्तरमाङि रुप्लुवोरिति? तथा तु न कृतमित्येव॥

वृणोतेराच्छादने॥ अत्राप्याच्छादन इति सामान्येनोक्तावपि पूर्ववद्विशेष-

न्यासः

रश्मौ च॥ रथादियुक्तानामित्यादि। कुतः पुनरेतल्लभ्यते, यावता रश्मिशब्दः सामान्यवचनः, यथैवासावश्वादिसंयमनार्थायां रज्ज्वां वर्त्तते तथा चन्द्रार्कादिसम्बन्धिष्वपि रश्मिषु? एवं मन्यते—यथा 'नौ वृ धान्ये' इति धान्यशब्दस्य सामान्यशब्दस्यापि धान्यविशेष एव गृह्यते, प्रत्ययान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेषस्य वाभिधानात्; तथा यद्यपि रश्मिशब्दः सामान्यवाची, तथापि प्रत्ययान्तः स्वभावाद्रज्जुविशेष एव वर्त्तते। तस्मात् तस्यैव युक्तं ग्रहणमिति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'विभाषा' 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते। प्रावारः, प्रवरः।

आच्छादन इति किम्? प्रवरा गौः॥

परौ भुवोऽवज्ञाने॥ ५५॥

विभाषा' इत्येव। परिशब्द उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, अवज्ञाने गम्यमाने। अवज्ञानम्=असत्कारः। परिभावः, परिभवः।

अवज्ञान इति किम्? सर्वतो भवनं परिभवः॥

एरच्॥ ५६॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति प्रकृतमनुवर्त्तते, यावत् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति। इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। चकारो विशेषणार्थः — 'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इति। चयः। अयः। जयः। क्षयः।

* अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् *। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्।

पदमञ्जरी

प्रतिपत्तिरित्याह—*प्रत्ययान्तेन चेदिति*। *प्रावार इति*। पूर्ववद्दीर्घः। *प्रवरा गौरिति*। प्रशस्तेत्यर्थः॥

एरच्॥ *चकारो विशेषणार्थं इति*। विना हि तेन थाथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यस्यापि ग्रहणं स्यात्। *वर्षमिति*। वृषभो वर्षणादिति *भाष्यकार*प्रयोगाद्वर्षण-

न्यासः

वृणोतेराच्छादने॥ वृणोतेरिति। श्नुविकरणेन निर्देशो वृङो निवृत्त्यर्थः। अत्रापि सामान्यवाचित्वे प्राग्वदाच्छादनशब्दादन्यत्र न। पक्षे 'ग्रहवृद' इत्यादिनाब् भवति।

परौ भुवोऽवज्ञाने॥ एरच्॥ चकारो विशेषणार्थं इति। विनापि तेन थाथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यात्।

अज्विधौ इत्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनं तु 'कृत्यल्युटो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ *। ऊर्वोरस्तु मे जवः। पञ्चौदनसवः॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। पित्करणं स्वरार्थम्। करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्यः— यवः। स्तवः। लवः। पवः।

दकारो मुखसुखार्थः। मा भूत्तादपि परस्तपरः॥

पदमञ्जरी

मित्यपि भवति। *जवसवाविति*। अपि प्राप्तेऽञ् विधीयते। स्वरे विशेषः। एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति वचनम्, 'कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधवचनम्' इत्येतदेवास्ति। कल्प्यते इति कल्पः, अर्थ्यते इत्यर्थः, मन्त्र्यते इति मन्त्रः। अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति॥

ऋदोरप्॥ *लव इति*। न च तादपि परस्तपर इति उकारस्य तपरत्वान्नात्रापा भवितव्यम्? तत्राह—*दकारो मुखसुखार्थ इति*। नायं तकारः, किं तर्हि? दकारः। एतच्च 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्याद्यारम्भाद्विज्ञायते। मुखशब्देन ताल्वादिस्थानमुच्यते, तस्य सुखमनायासः। अचोर्हि हल्व्यवहितयोरुच्चारणे मुखस्य लाघवं भवति। असन्देहः, यस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनम्॥

न्यासः

बहुलम्' इत्येतदाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्यस्तु 'पञ्चमी भयेन' 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति निपातनाद् भयादीनां सिद्धिमिच्छति, न चासौ युक्ता; किमिदं भयवर्षशब्दयोर्नपुंसकलिङ्गयोरुच्चारणम्? उत पुंल्लिङ्गयोः? इति सन्देहात्। वक्तव्याविति। व्याख्येयावित्यर्थः। व्याख्यानं तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। जवः, सव इति। 'जु' इत्येतस्मात् सौत्राद्धातोः, 'षुञ् अभिषवे' इत्येतस्माच्चोत्तरसूत्रेणापि प्राप्तेऽञ् भवति। स्वरे विशेषः—अपि हि सत्यामाद्युदात्तं पदं स्यात्, अजन्ते सत्यन्तोदात्तत्वं भवति॥

ऋदोरप्॥ पित्करणं स्वरार्थमिति। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं यथा स्यात्। 'ऋदोरप्' इत्यत्र ऋकारस्तपरः स्यात्। एवं सति तादपि परस्तपरः इत्युकारोऽपि तस्य परः स्यात्। ततश्च 'तपरस्तत्कालस्य' इति परिभाषोपस्थानादिहैव स्याद्—यवः, स्तव इति; लवः, पव इत्यत्र तु न स्यात्। दकारे तु 'अण् सवर्णान् गृह्णाति' इति दीर्घादपि भवति। तस्मादुकारोऽयं सवर्णं गृह्णाति। अत्र च लिङ्गम्—'भुवः प्रभवः' इति निर्देशः। तपरे तु भवतेरप् न स्यात्, ततश्च 'प्रभवः' इति निर्देशो नोपपद्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरार्थम् ।

॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ । वशः । रणः ।

पदमञ्जरी

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ *निश्चिनोतेस्त्वचोपवाद इति* । 'एरच्' इति प्राप्तस्य । यस्तु 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ् स निपूर्वादपि पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते, यथोक्तम्—अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वादिति । कः पुनर्निश्चय इत्यत्राजपोर्विशेषः, यावता तदेव रूपं स एव स्वरोऽपि; थाथादिसूत्रेणोभयत्रान्तोदात्तत्वविधानादित्यत आह—*निश्चिग्रहणं स्वरार्थमिति* । निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरोऽत्र न प्रवर्त्तते, कृत्स्वरेण तु मध्योदात्तत्वमेव भवतीति भावः ।

वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति शब्दायन्तेऽस्मिन्निति रणः संग्रामः ।

न्यासः

तस्य तु दकारस्य मुखसुखार्थत्वादन्यत् प्रयोजनं न सम्भवतीत्येतत् सर्वमालोच्याह—दकारो मुखसुखार्थ इति ॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ 'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । दृ इति । 'दृङ् आदरे' । निश्चिनोतेरत्वचोऽपवाद इति । 'एरच्' इति प्राप्तस्य । अथ निश्चिग्रहणं किमर्थम्, यावता नास्मादच्यपि वा विहिते कश्चिद् विशेषोऽस्ति, तदेव हि रूपमुभयत्रापि समाप्यत इत्याह—निश्चिग्रहणं स्वरार्थमिति । अनुदात्तार्थमित्यर्थः । ननु च 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति चिनोतेर्घञ् विधीयमानो न स्यात्, निष्पूर्वादपि प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थमपि निश्चिग्रहणं युक्तम् ? नैतदस्ति; निष्पूर्वादपि हि चिनोतेश्चैष घञ् पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते । ननु च स्वरार्थमपि निश्चिग्रहणं नोपपद्यत एव, तथापि 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'अन्तः,' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वेनैव भाव्यते । तथा चापि प्रत्ययेऽपि सत्यनुदात्तत्वेनैव भवितव्यम् ? नैष दोषः, निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरस्तस्मिन् विषये न भवति । तस्मिन्नसत्युत्तरपदे प्रकृतिभावेनावस्थितेऽपोऽनुदात्तत्वाद्धातोश्चान्तोदात्तत्वान्निश्चय इति पदं कृत्स्वरेण मध्योदात्तं भवति, अचि सत्यन्तोदात्तं स्यात् ।

वशिरण्योरित्यादि । 'वश कान्तौ', 'रण' इति शब्दार्थः, अणरणेत्यादयः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् *। प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः पर्वतस्य। प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः। प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्ति तेनेत्याविधः। विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः। आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥

'अप्' इत्येव। उपसर्ग उपपदेऽदेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति। विघसः। प्रघसः।

उपसर्ग इति किम्? घासः ॥

पदमञ्जरी

घञर्थ इति। भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः। प्रस्थः सानुः, प्रस्नः कटाहः, प्रपा पानीयशाला—सर्वत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। *आविध इति*। ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। आयुधशब्दपर्यायोऽयम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ *अदेर्धातोरिति*। दारूपाणां धातूनामयं निर्देशो न भवति; 'घञपोश्च' इत्यपि परतोऽदेर्घस्लादेशविधानात्। व्यद्यत इति *विघसः* = वैश्वदेवशिष्टमन्नम्।

घासस्तु चतुष्पदां भक्ष्यम्। घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवाब्विधेयः। एवं ह्यदेरपि घस्लभावो न वक्तव्यो भवति। उत्तरार्थं त्वदेर्ग्रहणम्—नौ ण 'च' अदेर्यथा स्याद्, घसेर्मा भूदिति ॥

न्यासः

शब्दार्था धातवः। तयोर्वशिरण्योरप उपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते, तेन वशिरण्योरप्यब् भविष्यति।

घञर्थे क इत्यादि। घञर्थो भावः कर्तृवर्जितश्च कारकम्, तत्र कप्रत्ययस्य विधानं कर्त्तव्यं स्थाद्यर्थम्। एतत्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्येव सिद्धम्। पा इति लुग्विकरणपरिभाषया पानार्थस्य ग्रहणम्, न रक्षणार्थस्य। प्रस्थ इति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। प्रस्न इति। 'ष्णा शौचे'। आविध इति। 'व्यध ताडने'। 'ग्रहिज्या' इत्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। विघ्न इति। 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम्। आयुधमिति। 'युध संप्रहारे' ॥

उपसर्गेऽदः ॥ अदेर्धातोरप्प्रत्ययो भवतीति। घञपवादः। इत उत्तरत्रापि हलन्तादब् विधीयमानो घञोऽपवादो वेदितव्यः। विघसः, प्रघस इति। 'घञपोश्च' इति घस्लादेशः। अथ किमर्थमदेरब् विधीयते, न घसेः प्रकृत्यन्तरादेव विधीयते,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च। न्यादः। निघसः॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

'व्यध', 'जप' – इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। व्यधः। जपः।

अनुपसर्ग इति किम्? आव्याधः। उपजापः॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

'अनुपसर्गे' इत्येव। स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति। स्वनः, स्वानः। हसः, हासः।

अनुपसर्ग इति किम्? प्रस्वानः। प्रहासः।

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

'अनुपसर्गे, 'वा' इति वर्त्तते। सम्, उप्, नि, वि—इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। संयमः, संयामः। उपयमः, उपयामः। नियमः, नियामः। वियमः, वियामः।

अनुपसर्गात्खल्वपि – यमः, यामः॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

'अप्' इत्येव। निशब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन – इत्येतेभ्यो

पदमञ्जरी

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ व्यधजपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अनुपसर्ग इति प्रसज्यप्रतिषेधः– उपसर्गे सति न भवतीति। तेन केवलाभ्यामेव भवति, न तूपसर्गव्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नुपपदे। *वृत्तिग्रन्थोऽ*प्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयः। उपजापः= मन्त्रभेदः॥

न्यासः

कः पुनरेवं सति गुणो भवति? अदेरपि घस्लृभावो न कर्त्तव्यो भवति? सत्यमेतत्; तथाप्युत्तरार्थमदेर्विहितम्—'नौ ण च' इत्यदेर्यथा स्याद्, घसेर्मा भूदिति॥

नौ ण च॥ व्यधजपोरनुपसर्गे॥ स्वनहसोर्वा॥ यमः समुपनिविषु च॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

'नौ' 'वा' 'अनुपसर्गे' इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निक्वणः, निक्वाणः । अनुपसर्गात्—क्वणः, क्वाणः । वीणायां खल्वपि – कल्याणप्रक्वणा वीणा ।

एतेष्विति किम् ? अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

'पण व्यवहारे स्तुतौ च' – अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति, परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् ।

परिमाण इति किम् ? पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

क्वणो *वीणायां च* ॥ *सोपसर्गार्थमिदं वीणाग्रहणमिति* । निर्व्यतिरिक्तोपसर्गार्थमिदं द्रष्टव्यम् ; निपूर्वादनुपसर्गाच्च सामान्येन विधानात् । *कल्याणप्रक्वाणेति* बहुव्रीहिः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ *विद्यामद इत्यादि* । 'कर्तृकरणे' इत्यादिना समासः । 'क्वणो

न्यासः

नौ गदनदपठस्वनः ॥ क्वणो वीणायाञ्च ॥ सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणमिति । यदि वीणाविषयेऽप्यनुपसर्गादेव स्याद् , वीणाग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुपसर्गात् सामान्येन विधानाद् वीणायामपि प्रत्ययः सिद्धः ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ परिमित इति । परिमितो मितः परिच्छिन्नः । द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा मूलकादिद्रव्याणां यो मुष्टिः = परिमाणविशेषो बध्यते संव्यवहारार्थः स मूलकपण इत्यादिना शब्देनाभिधीयते ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ विद्यामद इति । विद्यया मदः । 'कर्तृकरणे' इत्यादिना

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः ।

अनुपसर्ग इति किम् ? उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

'प्रमद' 'संमद'—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः ।

हर्ष इति किम् ? प्रमादः । संमादः ।

प्रसंभ्यामिति नोक्तम्, निपातनं रूढ्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

वीणायां च' इत्यस्यानन्तरं 'नित्यं मदः प्रमदसंमदौ हर्षे पणः परिमाणे' इति यदि सूत्रन्यासः क्रियेत, अत्रानुपसर्गग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, अनुवृत्तेरेव सिद्धत्वात् ? सत्यम्; एवं विन्यासे हि क्रियमाणे 'पणः परिमाणे' इत्यत्राप्यनुपसर्ग इत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत । यथान्यासे तूत्तरत्राप्यनुपसर्ग इति वचनात् 'नित्यं पणः परिमाणे' इत्यत्रानुपसर्ग इति न संबद्ध्यत इति विज्ञायते । तेनोपसर्गेऽपि भवति यदि परिमाणाभिधानमस्ति ।

अपर[1] आह—"'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति" इति, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ *निपातनं रूढ्यर्थमिति* । उपात्तस्यैव रूढिरूपस्य साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थः । 'प्रसंभ्याम्' इत्युच्यमाने प्रसंमदः, संप्रमदः, विप्रमद इत्यादावपि प्राप्नोतीति मन्यते ॥

न्यासः

समासः । उन्माद इति । अत्रापि 'कुगतिप्रादयः' इति 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यत्रैव मदिग्रहणे कर्त्तव्ये 'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ननु च 'मदः' इत्यनुवर्त्तते, तत्र प्रसंभ्यामिति वक्तव्यम्, एवमप्यभीष्टं सिध्यत्येव, तत् किं निपात्यते ? इत्यत आह—प्रसंभ्यामित्यादि । रूढिशब्देनेह प्रमदसंमदाभ्यामन्यस्याश्रुतत्वादनयोश्च रूढिशब्दत्वादेतावेव विवक्षिताविति गम्यते । अवधारणं चेह द्रष्टव्यम्, सावधारणत्वात् सर्ववाक्यानाम् । तेन रूढ्यर्थं

---

१. अत्रैव सूत्रे न्यासकार इत्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । 'अज गतिक्षेपणयोः' इति पठ्यते, स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनाम् । समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनाम् । प्रेरणमित्यर्थः ।

पशुष्विति किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

'ग्लहः' इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः ।

अक्षेष्विति किम् ? ग्रहः पादस्य ।

अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः, ते घञं प्रत्युदाहरन्ति—ग्लाह इति ॥

प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥

पदमञ्जरी

अक्षेषु ग्लहः ॥ *अक्षस्य ग्लह इति* । भावेऽप्, अक्षस्य ग्रहणमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—अक्षशब्देनात्र तत्साधनं देवनं लक्ष्यते, अक्षकर्मणि देवनविषये यत्पणरूपेण ग्राह्यं तद् ग्लहशब्देनोच्यते । तथा च *माघः*—'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्' इति । वृत्तावप्यक्षस्य ग्लह इत्यक्षसाधनस्य देवनस्य पणवन्ध इत्यर्थः ॥

न्यासः

निपातनम् । प्रमदसम्मदशब्दार्थमेवैषोऽर्थः संपद्यते । अनेन सूत्रेण 'प्रमदसम्मदौ' इत्यनयोरेव रूढिशब्दयोर्व्युत्पत्तिर्यथा स्यान्न शब्दान्तराणामित्येवमर्थं निपातनमिति यावत् । यदि हि मदिग्रहणमनुवर्त्य प्रसंम्यामित्येतावदुच्येत, तर्हि यदापि प्रसंम्यां समस्ताभ्यामुत्तरो मदिर्भविष्यति तदापि प्रत्ययः स्यात् । तथा यदा प्रसमावन्यस्मादुपसर्गात् परौ भवतः प्रसंम्याश्च परो मदिर्भवति तदापि स्यात् । ततश्च प्रसम्मदः, अभिप्रसम्मदः, प्रनिसम्मदः—इत्येवमाद्यमरूढिशब्दार्थमपि सूत्रं स्यात्, न प्रमदसम्मदार्थमेव । निपातने तु सति नियमो विज्ञायते—प्रत्येकमेवैतौ; न समस्तौ, नाप्यन्योपसर्गसहिताविति । तेन रूढ्यर्थं सूत्रं सम्पद्यते ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ अक्षेषु ग्लहः ॥ ग्रहेरप् सिद्ध एवेति । 'ग्रहवृद' इत्यादिना । यद्येवम्, किमर्थं निपातनमित्याह—लत्वार्थमित्यादि ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजनम्=प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि – इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः ।

एतेष्विति किम् ? प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः ।

युद्ध इति किम् ? आह्वायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययः, वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमु-

पदमञ्जरी

प्रजने सर्तेः ॥ प्रजननं प्रजनः, भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः, ण्यन्ताद्वेरच् । प्रशब्दो धात्वर्थं विपरीतयति, यथा—प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावस्य च वैपरीत्यं गर्भग्रहणम्, तदाह—*प्रजनः प्रथमं गर्भग्रहणमिति* । कथमवसरः, प्रसर इति ? अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' ॥

ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ *निहव* इत्यादि रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्; अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । अर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः । इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि निह्वाय इति रूपं मा भूदिति ॥

न्यासः

प्रजने सर्त्तेः ॥ ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ॥ निहव इति । 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्' । संप्रसारणे कृते गुणावादेशौ । जुहोतेरेव निप्रभृत्युपसर्गपूर्वस्य 'निहवः' इत्यादिके रूपचतुष्टये सिद्धे सति ह्वयतेर्निप्रभृतिपूर्वस्य घञ्निवृत्त्यर्थमेवैतद् वचनम् ॥

आङि युद्धे ॥ आह्वाय इति । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दकाधार उच्यते । आहावः पशूनाम्, कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते ।

निपानमिति किम्? आह्वायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, भावेऽभिधेये । हवः । हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

अनुपसर्गस्येति किम्? आह्वायः । भावग्रहणम् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' 'इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

पदमञ्जरी

निपानमाहावः ॥ *आहाव इति* रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । अर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः । इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि आह्वाय इति रूपं मा भूदिति । आहाव इत्यधिकरणे निपातनमित्याह—*तत्र हीति* ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ *भावग्रहणमित्यादि* । ननु च ह्वयेऽप्यधिकृते लक्ष्यदर्शनवशाद्भाव एवार्थे विधिर्भविष्यति, यथा—'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इत्यत्र? सत्यमेष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते । अथ यथा—'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यत्र वासरूपनिवृत्त्यर्थं भावग्रहणम्, तथेहापि कस्मान्न भवति? असरूपस्य बाधनीयस्याभावात् । घञ् तावत्सरूपः, क्तल्युट्क्तिनस्तु नास्योत्सर्गाः, न हि तेषु नाप्राप्तेष्वस्यारम्भः, इष्यन्ते च ते—हूतः, ह्वानम्, हूतिरिति ॥

न्यासः

निपानमाहावः ॥ निपिबन्ति तस्मिन्निति निपानमित्यधिकरणे ल्युट् । कस्मादाहावशब्द उदकाधारे वर्त्तत इत्याह—तत्र हीत्यादि । एतेनाहावशब्दस्योदकाधारे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ भावग्रहणमित्यादि । ननु च यथा 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इत्यत्र ह्वये प्रकृते च लक्ष्यदर्शनवशाद् भाव एव प्रत्ययो विज्ञास्यते, तथेहापि, तत् किं भावग्रहणेन 'अकर्त्तरि च कारके' इत्येतन्निरासार्थेन? सत्यमेतत्; लक्ष्यदर्शनसामर्थ्यादेव प्राप्त एष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय । अथ यथा 'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यत्र 'भावे' इति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं विज्ञायते, तथेहापि कस्मान्न विज्ञायते? लक्ष्यदर्शनवशात् । दृश्यन्ते हि क्तादयः—हूतम्, ह्वानम्, हूतिरिति । घञादौ वासरूपेण भावः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

'भावे', 'अनुपसर्गस्य' इति वर्तते। हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः। तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति। वधश्चोराणाम्। वधो दस्यूनाम्। 'वे' भाव इत्येव–घातः। 'अनुपसर्गस्य' इत्येव–प्रघातः, विघातः।

चकारो भिन्नक्रमत्वान्नादेशेन संबध्यते, किं तर्हि ? प्रकृतेन प्रत्ययेन। अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति। तेन घञपि भवति – घातो वर्त्तते॥

मूर्त्तौ घनः॥ ७७॥

'हनः' इत्येव। मूर्तिः=काठिन्यम्। मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनश्चादेशः। अभ्रघनः। दधिघनः।

पदमञ्जरी

हनश्च वधः॥ स चान्तोदात्त इति। सूत्रे तथैवोच्चारणात्। किमर्थं पुनरकारान्तत्वम्, किमर्थं चान्तोदात्तत्वम्, यावता नायमकारः क्वचिच्छ्रूयतेऽतो लोपोऽस्य भवति ? तत्राह—*तत्रेति*। अन्तोदात्तत्वे सतीत्यर्थः। *उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति*। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्येव उदात्तनिवृत्तिनिमित्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः। *घात इति*। अत्र कर्मादौ कारके घञ्। *किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेनेति*। अथ धातोरनन्तरं श्रुतः प्रकृतेन धातुना कस्मान्न सम्बद्ध्यते—हनश्च वधादेशो भवति, ह्वयतेश्चेति ? पूर्वसूत्रे सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यात्॥

मूर्त्तौ घनः॥ अभ्रघन इति। अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः। *घर्मशब्देनेति*।

न्यासः

हनश्च वधः॥ स चान्तोदात्त इति। सूत्रे वधशब्दस्यान्तोदात्तस्योच्चारणात्। तत्रेत्यादिनाऽन्तोदात्ते वधादेशे यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति। अपि कृते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे च 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यप उदात्तत्वं भवति। घात इति। कर्मादौ कारके घञ्, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्; 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम्। चकारो भिन्नक्रमत्वादित्यादि। चकारो नादेशेन सम्बध्यत इति सम्बद्धः। कस्मान्न सम्बध्यते ? भिन्नक्रमत्वात्। यदि 'हनो वधश्च' इत्येष चकारस्य क्रमः स्याद्, एवमयमादेशेन सम्बध्येत; तदनन्तरं श्रूयमाणत्वात्। अस्य तु तत्क्रमाद् भिन्नोऽन्य एव क्रमः; आदेशानन्तरमनुच्चारणात्। तस्मात् भिन्नक्रमत्वात् क्रमभेदान्नादेशेन सम्बध्यते। अपि तु प्रकृतेन प्रत्ययेन। एवञ्च प्रकृतेन सम्बन्धं दर्शयितुमाह—अप् चेत्यादि। अप् प्रत्ययो भवति, चकारावृत्तेर्यः प्राप्नोति स च। तेन घञपि भवति॥

मूर्त्तौ घनः॥ अभ्रघन इति। षष्ठीसमासोऽयम्। अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः। यदि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं घनं दधीति ? धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च भवति, देशेऽभिधेये। अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते।

अन्ये णकारं पठन्ति – अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव।

देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण, प्रघाण – इत्येतौ शब्दौ निपात्येते, अगारैकदेशे वाच्ये। प्रघणः। प्रघाणः। द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते।

अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

शुक्लादिवदिति भावः। यद्येवम्, गुणेनेति प्रतिषेधात्समासो न प्राप्नोति, तत्स्थैश्च गुणैरित्येतदपि नास्ति ? इदानीमेव ह्युक्तम्—'धर्मशब्देन धर्मी भण्यते' इति वक्तव्योऽत्र समासः ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ *तदपि ग्राह्यमेवेति*। उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ *द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यत इति*। द्वारप्रदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ—आभ्यन्तरः, बाह्यश्च। तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनम्, नागारैकदेशमात्रे। एतच्च निपातनाल्लभ्यते। प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यत इति अप् कर्मणि, पक्षे वृद्धिश्च ॥

उद्घनोत्याधानम् ॥ *अत्याधानमिति*। अतिशब्द उपरिभावे वर्तते, आदधातिः

न्यासः

मूर्त्तावभिधेयायां घनशब्दो व्युत्पाद्यते—घनं दधीति, मूर्च्छिमतो दध्नो नाभिधानं प्राप्नोति, कथं हि नाम मूर्त्तौ व्युत्पादितस्ततोऽन्यत्र वर्त्तते ? इत्यत आह—धर्मशब्देन धर्मी भण्यत इति। मतुब्लोपादभेदोपचारः, यथा—शुक्लः पटः। शुक्लशब्देन शुक्लगुणः पट इति भावः ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ अन्तर्घन इति। अन्तर्हण्यन्ते प्राणिनोऽत्रेत्यधिकरणेऽप्। तदपि ग्राह्यमेवेति। उभयथा चाचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ उद्घनोऽत्याधानम् ॥ अत्याधानमिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यते, अत्याधानं चेद्भवति। उद्घनः, यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदभिधीयते। उद्घातोऽन्यः॥

अपघनोऽङ्गम्॥ ८१॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति। अपघनः, अङ्गम्। (अत्र) अवयवो न सर्वं एकदेशः, किं तर्हि? पाणिः पादश्चाभिधीयते। अपघातोऽन्यः॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ ८२॥

'हनः' इति वर्त्तते। अयस्, वि, द्रु – इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति। कथं णत्वम्? अरीहणादिषु पाठात्। 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति वा॥

स्तम्बे क च॥ ८३॥

'करणे' 'हनः' इति वर्त्तते। स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति। चकारादप्, तत्र घनादेशः। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः।

पदमञ्जरी

स्थापने, अधिकरणे ल्युट्। उद्घन इत्यत्राप्यधिकरण एवाप्॥

अपघनोऽङ्गम्॥ *अपघन इति*। करणेऽप्॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ *द्रुघन इति*। द्रुरिति वनस्पतिनाम, 'वनस्पतयो वै द्रवः' इति *निगमो* भवति। *पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वेति*। संज्ञा चैषा कुठारविशेषस्य॥

स्तम्बे क च॥ *तत्र चेति*। अनन्तरोक्तेऽपि के तु घनादेशो न भवति; पूर्वमेव घनादेशस्याप्सम्बन्धित्वात्। *स्तम्बघ्न इति*। उपपदसमासः, 'गमहन'

न्यासः

अतिशब्द उपरिभावे वर्त्तते। आदधातिः स्थापने। य उपरि निधीयते स्थाप्यते तस्मिन् सः, तदत्याधानम्। अधिकरणे ल्युट्। उद्घन इति उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणेऽप्॥

अपघनोऽङ्गम्॥ अपघन इति। अपहन्यतेऽनेनेति करणेऽप्॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ स्तम्बे क च॥ तत्र चेति। अनन्तरोक्तेऽपि। घनादेश

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते * । करण इत्येव — स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

'करणे' 'हनः' इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति, करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ।

आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात एवान्यः ॥

पदमञ्जरी

इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । *स्त्रियामित्यादि* । एतच्च कापोः प्रतिपदविधानात्सर्वापवादत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनाद्वा लभ्यते । अन्ये पुनः 'ऊतियूतिजूतिसातिहेति' इति हन्तेः क्तिनि निपातनान्निपातनस्य च सर्वापवादत्वात् स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति । अपरे तु 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि स्तम्बहननीति भवितव्यम्, यथा—रक्षोयातूनां हननीत्युक्तमित्याहुः । *स्तम्बघात इति* । भावे घञ्, षष्ठीसमासः ॥

परौ घः ॥ *पलिघ इति* । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति विभाषा लत्वम् ॥

उपघ्न आश्रये ॥ *आश्रयशब्द इत्यादि* । आश्रयणमाश्रयः, स प्रत्यासत्त्याऽविनाभावीत्येतल्लक्षणहेतुः । *पर्वतोपघ्न इति* । पर्वतेनोपहन्यते = सामीप्येन गम्यत इति कर्मण्यप् ॥

न्यासः

इति । 'मूर्तौ घनः' इत्यतः 'घनः' इत्यस्यानुवृत्तेः । स्तम्बघ्न इति । पूर्ववत् कुत्वोपधालोपौ ॥

परौ घः ॥ पलिघ इति । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति विभाषा लत्वम् ॥

उपघ्न आश्रये ॥ आश्रयशब्द इत्यादि । आश्रयणमाश्रयः = सेवा । सा च यत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र भवतीत्याश्रयः प्रत्यासत्तिसहचरः । तस्मादाश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिमुपलक्षयति; तदर्थस्य प्रत्यासत्तिसाहचर्यात् । पर्वतोपघ्न इति । पर्वतसमीपभूतोऽर्थ उच्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्द्धातोरप् प्रत्ययो भवति, टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम्। सङ्घः पशूनाम्। उद्घो मनुष्याणाम्।

गणप्रशंसयोरिति किम्? संघातः॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

'निघ' इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं भवति। समन्तान्मितम्=निमितम्, समारोहपरिणाहम्। निघा वृक्षाः। निघाः शालयः।

निमितमिति किम्? निघातः॥

ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

'भावे' 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। 'डु' इद्यस्य तस्माद्

पदमञ्जरी

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ संहननं सङ्घः, भावेऽप्। उद्घन्यते=उत्कृष्टो ज्ञायत इति कर्मण्यप्। गत्यर्था बुद्ध्यर्था इति हन्तिर्ज्ञाने वर्तते। उद्घो *मनुष्याणामिति*। मनुष्याणां मध्ये प्रशस्त इत्यर्थः॥

निघो निमितम् ॥ *समारोहपरिणाहमिति*। आरोहः=उच्छ्रायः, परिणाहः=विस्तारः, तौ समानौ यस्य तत्तथोक्तम्।। *निघा वृक्षा इति*। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति कर्मण्कप्॥

ड्वितः क्त्रिः। *भावेऽकर्तरि च कारके इति वर्तत इति*। अधिकारस्याविच्छेदं

न्यासः

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः॥ सङ्घोद्घाविति। संहननं सङ्घः। उत्कटं हन्यते ज्ञायत इति उद्घः। कर्मण्यप्। कथं पुनर्हन्तिर्ज्ञाने वर्त्तते? गत्यर्थत्वात्। सर्वेषां गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वात्।

निघो निमितम्॥ समन्तान् मितमिति निमितशब्दः। सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च तुल्यमित्यर्थः। एकमेवार्थं प्रसिद्धतरेण दर्शयितुमाह—समारोहपरिणाहमिति। समावारोहपरिणाहौ यस्य तत् तथोक्तम्। आरोहः=उच्छ्रायः। परिणाहः=विस्तारः। निघा वृक्षा इति। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्त इति निघाः। कर्मण्यपि समन्तात् तुल्या इत्यर्थः। एवं ते निर्विशेषं ज्ञायन्ते यदि समन्तादारोहतः परिणाहतश्च तुल्या भवन्ति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । 'डुपचष् पाके' – पक्त्रिमम् । डुवप् – उप्त्रिमम् । डुकृञ् – कृत्रिमम् ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

'टु' इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । टुवेपृ – वेपथुः । टुओश्वि – श्वयथुः । टुक्षु – क्षवथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति वर्तते । यजादिभ्यो

पदमञ्जरी

दर्शयति । अयं तु क्त्रिप्रत्ययः स्वभावाद्भाव एव भवति – पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिममित्युच्यते, न तु पक्वेनेति । *केवलो न प्रयुज्यत इति* । तेनावश्यमन्यशब्देनैव विग्रहः कर्तव्यः । तद्दर्शयति—*पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिममिति* । *उप्त्रिममिति* । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । अथ ड्वितः क्त्रिममित्येव कस्मान्नोक्तम्, एवं हि 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' इति न वक्तव्यं भवति ? नैवं शक्यम्, 'भावे' इत्यधिकाराद्भावेऽपि कृत्रिममिति प्राप्नोति । अथाप्युभयानुवृत्तावप्यभिधानस्वाभाव्यात्कारक एव कर्मणि भवेत् ? एवमपि भूतकालो न गम्येत । एतदप्यभिधानस्वाभाव्याद्भवतु नाम ? एवमर्थाभिधाने प्रकारभेदो न स्यात्, न हि पक्वपक्त्रिमशब्दयोः पर्यायतां मन्यन्ते ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव भवति । घञादेरपवादः । वासरूपविधना सोऽपि भवत्येव ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ नङो ङकारो विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थः, अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुकि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुक्कस्य छस्यादेशे कृते

न्यासः

ड्वितः क्त्रिः ॥ उप्त्रिममिति । 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । क्त्रेः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ।

ट्वितोऽथुच् ॥ वेपथुरिति । वेपनम् = वेपथुः । स्वभावत एवैतदुभयं भावे भवतीति घञोऽपवादो विज्ञायते । घञ् तु वासरूपविधिनापि न भवति; अनभिधानात् । अथुचश्चकारः स्वरार्थः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ 'यज देवपूजादौ' 'टुयाचृ याच्ञायाम्', 'यत प्रयत्ने', 'विच्छ गतौ', 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्', 'रक्ष रक्षणे'— अत्र स्वाभाविकत्वाद्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति। ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। रक्ष्णः।

प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् – 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति। नकारः स्वरार्थः। स्वप्नः ॥

पदमञ्जरी

लघूपधत्वाद् गुणः स्यात्। नङन्ताः सर्वे पुंल्लिङ्गाः। याचिस्तु स्त्रीलिङ्गः। वासरूपविधिश्च यथाभिधानं भवति। *प्रश्न इति*। अत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणं कस्मान्न भवतीत्याह—*प्रच्छेरिति* ॥

न्यासः

याचेरन्येषां नङ्प्रत्ययान्तानां पुंसि वृत्तिरिति तेभ्यो नङ् न घञापवादो भवति। यथादर्शनञ्च वासरूपविधिना घञपि भवति—याग इति। याचेस्तु नङन्तस्य स्वभावात् स्त्रियां वृत्तिरिति ततो नङ् 'गुरोश्च हलः' इति प्राप्तस्याकारप्रत्ययस्यापवादः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनाद्वासरूपविधिर्न भवति। ङकारो गुणप्रतिषेधार्थ इति। विच्छेर्लघूपगुणो मा भूदित्येवमर्थः। ननु चान्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकैव विच्छेस्तावद् भवितव्यम्, तत्रालघूपधत्वादेव गुणो न भविष्यति, तत् किं तत्प्रतिषेधार्थेन ङकारेण ? सत्यम्; यदा तुङ् न भवति तदानर्थः तेन। यदा त्वनित्यत्वादागमशासनस्य तुङ् न भवति तदावश्यं गुणप्रतिषेधार्थो ङकारः कर्त्तव्यः। 'अनित्यमागमशासनम्' इत्यस्य चैतदेव नङो ङित्करणं ज्ञापकम्। यदा तर्ह्यनित्यत्वात् तुङ् न, तदा 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुकस्य च्छकारस्य शादेशो विधीयमानः केवलस्य न प्राप्नोति ? नैष दोषः; यस्मात् 'च्छ्वोः' इति द्विच्छकारो निर्देशः। तत्रैकः सतुकः, द्वितीयः केवल एव, तेन केवलस्यापि शादेशो भविष्यति। यदि तु द्विच्छकारो निर्देशः 'च्छ्वोः' इति द्विवचनं न प्राप्नोति, बहुत्वात् स्थानिनाम् ? सौत्रत्वान्निर्देशस्य बहुवचनस्य व्यत्ययेन द्विवचनं भविष्यतीत्यदोषः। अवश्यं द्विच्छकारो निर्देशः कर्त्तव्यः; अन्यथा 'राज्ञोपः' इत्यत्र केवलस्य लोपो न स्यात्, केवलस्य च्छकारस्याप्रकृतत्वात्। वचनं तु वकारलोपार्थमेव स्यात्। यज्ञः, याच्ञेति। 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वेन नकारस्य ञकारः। यत्न इति। 'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः। विश्नः, प्रश्न इति। 'च्छ्वोः' इत्यादिना च्छकारस्य शकारादेशः। रक्ष्ण इति। 'ष्टुना ष्टुः' इति नकारस्य णकारः। अथ प्रच्छेः ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं प्रश्न इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्यत आह—प्रच्छेरित्यादि। किं ज्ञापकमित्याह—प्रश्ने चेत्यादि ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

'भावे', 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति। कित्करणमातो लोपार्थम्। प्रदिः। प्रधिः। अन्तर्द्धिः॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

'घोः' इत्येव। कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके। जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः। शरधिः।

अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम्। चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

'भावे', 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवति। घञजपामपवादः। कृतिः। चितिः। मतिः।

पदमञ्जरी

कर्मण्यधिकरणे च॥ कर्माधिकरणयोः पृथक् पृथक् सप्तमीनिर्देशान्न तावदुभयोरुपपदत्वम्, तत्र व्याख्यानात्कर्मोपपदम्, अधिकरणं तु प्रत्ययार्थ इत्याह—*कर्मण्युपपद इति*। *अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थमिति*। अर्थान्तरं भावः, करणादि च कारकम्॥

स्त्रियां क्तिन्॥ *घञजपामपवाद इति*। येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवादः, अज-

न्यासः

स्वपो नन्॥ उपसर्गे घोः किः॥ किप्रत्ययो भवतीति॥ घञोऽपवादः। कित्करणमातो लोपार्थमिति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपो यथा स्यादिति॥

कर्मण्यधिकरणे च॥ कर्माधिकरणयोः सप्तम्या भेदेन निर्देशान्नोभयोरुपपदत्वम्, नापि प्रत्ययार्थत्वम्, तस्मात् किञ्चित् तत्रोपपदम्, किञ्चित् प्रत्ययार्थः। कर्म उपपदम्, अधिकरणं प्रत्ययार्थः। एष तु विभागो व्याख्यानाल्लक्ष्यदर्शनाच्च विज्ञात इत्याह—कर्मण्युपपद इत्यादि। अथाधिकरणग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यस्यानुवृत्तेरेवाधिकरणे प्रत्ययो लभ्यते? इत्याह—अधिकरणग्रहणमित्यादि। असति ह्यधिकरणग्रहणेऽर्थान्तरेऽपि भावे करणादौ च कारके प्रकृतप्रत्ययः स्यात्, तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमधिकरणग्रहणम्॥

स्त्रियां क्तिन्॥ भावादाविति। आदिशब्देनाकर्त्तुः कारकस्योपादानम्। घञज-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः * । आबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः[1] । ध्वस्तिः । आस्तिः । लब्धिः ।

* श्रुयजिस्तुभ्यः[2] करणे * । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ।

* ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः * । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

* ॠकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् * । कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः ।

पदमञ्जरी

पोस्तु परत्वादपवादो बाधक इत्यर्थः । उक्तं च 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । अजपोरवकाशः—चयः, जयः, लव इति, क्तिनोऽवकाशः—कृतिः, हृतिः; चितिः, स्तुतिरित्यत्रोभयप्राप्तौ क्तिन् भवति विप्रतिषेधेन । *लब्धिः* । षित्त्वादङपि भवति—लभेति । ननु निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो *वार्त्तिककारस्य* 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति गम्यते, तत्कथमङ्विषये क्तिन्नुदाहृतः ? सत्यम्; प्रयोगबाहुल्यादिदमपि भवतीति मन्यते । एवं च युज्विषयेऽपि क्तिन्प्रयुज्यते—आस्तिरिति । अत एवाबादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या इत्युक्तम् ।

श्रुयजिस्तुभ्यः करण इति । ल्युटि प्राप्ते वचनम्, *श्रुतिः* श्रोत्रम्, इज्यतेऽनया देवता *इष्टिः* । *ॠकारल्वादिभ्य इति* । ॠकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परः

न्यासः

पामपवाद इति । य इकारान्तास्तेभ्योऽचोऽपवादः, य ॠकारान्ता उवर्णान्ताश्च तेभ्योऽपः, शेषेभ्यो घञः ।

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्येतदाश्रित्य कर्त्तव्यम् । आप्तिरित्यादि । 'आप्लृ व्याप्तौ', 'राध साध संसिद्धौ', 'दीपी दीप्तौ', 'स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने' 'डुलभष् प्राप्तौ' । लभेति षित्त्वाद् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङि प्राप्ते शेषेभ्यस्तु गुरुत्वाद् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारे क्तिन् विधीयते । इष्टिरिति । वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । कीर्णिः, गीर्णिः, शीर्णिरिति । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रषादिसूत्रेण णत्वम् । यथा 'रदाभ्याम्' इत्यादिना कीर्ण इति निष्ठायास्तकारस्य नत्वं भवति,

१. 'स्वरितः' इति पाठान्तरम् । २. 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः' इति पाठान्तरम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ संपदादिभ्यः क्विप् ❀ । संपत् । विपत् । प्रतिपत् ।

❀ क्तिन्नपीष्यते ❀ । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

'स्त्रियाम्' इति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् ।

कथमवस्था, संस्थेति ? 'व्यवस्थायामसंज्ञयाम्' इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

पदमञ्जरी

क्तिन्निष्ठाकार्यं लभते—'रदाभ्यां निष्ठातो नः', 'ल्वादिभ्यः' इति च; निष्ठायां विधीयमानं नत्वं क्तिनोऽपि भवतीत्यर्थः ।

क्तिन्नपीष्यते इति । 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ *अङोऽपवादस्य बाधक इति* । स्थादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति प्राप्तस्य । पचेस्तु षित्त्वात्प्राप्तस्याङोऽपवादः । कां स्थायिकाम्, स्थायिमित्यत्र 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोः' इति प्राप्तयोर्ण्वुलिञोरपि बाधकः कस्मान्न भवति ? 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति ।

कथमिति । न कथञ्चिद्; वासरूपविधेरभावात् । *नात्यन्तायेति* । नियमेन चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकोऽयं निपातः, यथा—चिरायेति ॥

न्यासः

तथेहापि क्तिनः । यथा 'ल्वादिभ्यः' इति लून इत्यत्र निष्ठातकारस्य नत्वं तथा लूनिः, यूनिरित्यत्रापि क्तिनः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ अङोऽपवादस्य बाधक इति । स्थादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति प्राप्तस्याङोऽपवादस्य बाधक इत्यर्थः । पक्तिरिति । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यस्य । प्रस्थितिरिति । 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वम् । संगीतिरिति । घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वम् । अत्र च 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति 'गै शब्दे' 'गाङ् गतौ' इति द्वयोरपि ग्रहणम् । पा इति । पूर्ववत् पानार्थस्य ग्रहणम्, न रक्षणार्थस्य । भावग्रहणमित्यादि । अर्थान्तरम्=कर्तृवर्जितं कारकम्, तन्निवृत्त्यर्थं भावग्रहणम् ।

कथमित्यादि । यद्यङोऽपवादस्यापवादोऽयं क्तिन्प्रत्ययस्तत् कथमवस्था संस्थेति सिध्यति ? न कथञ्चिदित्यभिप्रायः । व्यवस्थायामित्यादि । यदिदं व्यवस्थाशब्द-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

'भावे' 'स्त्रियाम्' इति वर्तते। मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः। प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः। कस्मादेवं कृतम्? वैचित्र्यार्थम्। वृष्टिः। इष्टिः। पक्तिः। मतिः। वित्तिः। भूतिः। वीतिः। रातिः।

सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन्। उदात्तार्थं वचनम्। इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति, ततः क्तिन्नपि विधीयते। मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः॥

पदमञ्जरी

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः॥ प्रकृतिप्रत्यययोरिति। प्रकृतिसामान्यविवक्षायां द्विवचनम्; अन्यथा बहुत्वात्प्रकृतीनां बहुवचनप्रसङ्गात्। *विभक्तिविपरिणामेनेति*। वृषादीनां द्वन्द्वे या प्रथमा तस्याः पञ्चमीभावेन यो विपरिणामस्तेन प्रकृतिप्रत्यययोः संबन्धः, अन्यथा संबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः। 'वृषु सेचने,' 'इषु इच्छायाम्' वृषिसाहचर्यादुदितो ग्रहणम्। सूत्रे त्वकारो न विवक्षितः। 'मन ज्ञाने', 'मनु अवबोधने' द्वयोरपि ग्रहणम्। विदादीनामपि यथादर्शनम्। *सर्वत्रेति*। मन्त्रे चामन्त्रे चेत्यर्थः। वृषादिभ्यः क्तिप्रत्यये विधातव्ये उदात्तवचनमुत्तरार्थम्, व्रजयजोर्भावे क्यबुदात्तो यथा स्यात्। प्रमतिरित्यादौ च 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च। पिबतेरपि मन्त्रे क्तिन्नुदात्तो दृश्यते—त्वं सुतस्य पीतये, मध्वः सोमस्य पीतये इति॥

न्यासः

स्याङन्तस्य सूत्र उच्चारणमेतदेव ज्ञापकम्, अतः क्तिनात्यन्तबाधा न भवतीति तेनावस्थेत्याद्यपि सिध्यति। अत्यन्तायेति। चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको निपातोऽयम्, यथा—चिरायेति॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः॥ 'वृषु मृषु सेचने', 'इषु इच्छायाम्', 'डुपचष् पाके', 'मन ज्ञाने', 'विद ज्ञाने', 'भू सत्तायाम्', 'वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु', 'रा आदाने'। प्रकृतिप्रत्यययोरिति। प्रकृतिसामान्यविवक्षायां द्विवचनम्, अन्यथा हि बहुत्वात् प्रकृतीनां बहुवचनं स्यात्। विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्ध इति। वृषादिभ्यो या प्रथमा तस्या अर्थात् पञ्चमीपरिणामः। तेन प्रकृतिप्रत्यययोः सम्बन्धः; अन्यथा सम्बन्धानुपपत्तेः। मतिरिति। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः।

सर्वत्रेत्यादि। मन्त्रे च, अमन्त्रे च—सर्वत्र वृषादिभ्यः क्तिन् विहितः। पचेरपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

'मन्त्रे' इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । 'उदात्तः' इति वर्त्तते । अवतेः 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इति ऊठ् – ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्जवतेश्च – यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः – स्यतेः इत्वाभावोऽपि निपात्यते । सनोतेर्वा – 'जनसनखनाम्' इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः – कीर्त्तिः ॥

पदमञ्जरी

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ *मन्त्रे इति नानुवर्त्तत इति*। तेन ब्राह्मणे भाषायां चायं विधिर्भवति। *स्यतेरिति*। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य। *इत्वाभाव इति*। 'द्यतिस्यति' इत्यादिना प्राप्तस्येत्वस्याभावः। *सनोतेर्वेति*। 'षणु दाने' इत्यस्य। *हन्तेर्हिनोतेर्वेति*। यदा हन्तेस्तदा नकारस्येत्वं निपात्यते, यदा हिनोतेस्तदा तु गुणः। *कीर्त्तयतेरिति*। 'कृत संशब्दने' इत्यस्य चुरादिणिजन्तस्य 'ण्यासश्रन्थो युच्', इति युचोऽपवादः क्तिन्निपात्यते, उदात्तत्वं च। इडभावस्तु 'तितुत्र' इत्यादिना सिद्धः, 'उपधायाश्च' इतीत्वम्, 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घत्वम्। *कालापास्तु* युचमपीच्छन्ति—कीर्त्तनेति ॥

न्यासः

स्थागादिसूत्रेण। यद्येवम्, किमर्थमिदमित्याह—उदात्तार्थमिति। इषेस्त्वित्यादि। इषेरिच्छेति निपातनं वक्ष्यति, तस्मात् क्तिन् विधीयते, अन्यथा निपातनेनैवास्य बाधा स्यात्। वृषादिभ्यः क्तिन्प्रत्यय एव विधातव्यः। उदात्तवचनमुत्तरार्थम्। 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यबुदात्तो यथा स्यात् ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ स्वरार्थं वचनमिति। न तु प्रत्ययार्थम्। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धत्वात्। नाप्यूडर्थम्; 'ज्वरत्वर' इत्यादिनैव सिद्धत्वात्। यौतेरिति। 'यु मिश्रणे' इत्यस्य। जवतेश्चेति। 'जु' इत्यस्य सौत्रस्य धातोः। दीर्घत्वञ्चेति। चकारादुदात्तत्वञ्च। क्तिन् सामान्यलक्षणेनैव सिद्धः। स्यतेरिति। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य। इत्त्वाभावोऽपि निपात्यत इति। 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वं प्राप्नोति, ततस्तस्याभावो निपात्यते। सनोतेर्वेति। 'षणु दाने' इत्यस्य। 'जनसन-खनाम्' इत्यात्त्वे कृते सातिरिति सिध्यतीति शेषः। यद्येवम्, किमर्थं निपातनमित्याह—स्वरार्थमित्यादि। असति हि निपातने सातिश्शब्द आद्युदात्तः स्यात्। अन्तोदात्तो यथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

'उदात्त' इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

'भावे' इति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो

पदमञ्जरी

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ *इज्येति* । वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । यद्युदात्त इति वर्त्तते, पित्करणं किमर्थमित्यत आह—*पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति* ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ *भाव इति न स्वर्यत इति* । पूर्वसूत्रे यद्भावग्रहणं तस्येहास्वरितत्वान्नानुवृत्तिरित्यर्थः । *समज्येति* । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानमिति वचनाद्वीभावाभावः । अन्ये तु संज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रूढ्यनुगमार्थत्वाच्च संज्ञाग्रहणस्य वीभावाभावमाहुः । न हि वीभावे सति संज्ञा गम्यते । समज्या = सभा, निषद्या = आपणः, निपत्या = पिच्छिला भूमिः, मन्या = गलपार्श्वशिरा मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते । क्यपोऽझलादित्वाद् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपो न भवति, तद्भावात्तुगपि न भवति । अन्ये तु—संज्ञायामिति वचनाद्यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवति, एवं मनेरनुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः; नात्राप्रवचनमस्ति ।

न्यासः

स्यादित्येवमर्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वेति । हेतिरिति यदा हन्तेः, तदा हकारस्यैत्वं निपात्यते, अनुनासिकलोपस्तु 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनैव सिद्धः । यदा तु 'हि गतौ' इत्यस्य, तदा गुणो निपात्यते । कीर्त्तिरिति । 'कृत संशब्दने' इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते । 'उपधायाश्च' इतीत्वम् भवति, हलि च' इति दीर्घत्वम् ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ इज्येति । वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । यद्युदात्तं विधीयते पित्करणं किमर्थमित्याह—पित्करणमुत्तरत्रेत्यादि ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ भाव इति न स्वर्यत इत्यादि । स्थागादिसूत्रे यद्भावग्रहणं कृतं तस्यैव स्वरितत्वं न क्रियते । 'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्येष एवाधिकारः । समज्येति । 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावो न भवति; संज्ञायामिति वचनात् । न हि वीभावे कृते संज्ञा गम्यते, नियतवर्णानुपूर्वीका

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः, संज्ञायां विषये। समजन्त्यस्यामिति समज्या। निषद्या। निपत्या। मत्या[1]। विद्या। सुत्या। शय्या। भृत्या। इत्या। कथं तदुक्तम्—

'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति' इति ?

भावाधिकारः=भावव्यापारः, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः॥

पदमञ्जरी

विद्यते गृह्यतेऽनयार्थ इति *विद्या*। सूयतेभिषूयते सोमोऽस्यामिति *सुत्या* = अभिषवदिवसः। सुत्यमहरुत्तममिति त्वार्षं नपुंसकत्वम्, शय्यतेऽस्यामिति *शय्या* = खट्वादिः, भरणं *भृत्या* = जीविका, ईयते गम्यतेनयेतीत्या = दीपिका।

'भृञोसंज्ञायाम्' इत्यत्रोक्तम्—'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति' इति, इह तु 'भाव इति न स्वर्यते' इत्युक्तम्, तत्र पूर्वापरविरोधं मन्यमानः पृच्छति—*कथं तदुक्तमिति*। परिहरति—*भावाधिकार इति*। संज्ञायामित्युच्यते, भृञश्च भाव एवोत्पद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यते, अतः संज्ञावशाद्योऽयं भावस्य भृत्याशब्दवाच्यत्वेन व्यापारः स एव तत्र भावाधिकारो विवक्षितः, न तु शास्त्रीयः स्वरितत्वनिबन्धन इत्यर्थः। संज्ञायामिति वर्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणं भावार्थम्, पूर्वकं हि संज्ञाग्रहणं कारकेण सम्बद्धम्। असंज्ञायां तु क्तिन्नेव भवति॥

न्यासः

हि संज्ञा भवति। निषद्येति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। निषीदन्ति तस्यामिति। निपत्येति। निपतन्ति तस्यामिति। मत्येति। मन्यन्ते तयेति मत्या। पूर्ववदनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्य तुक्। विदन्ति तया विद्या। सुन्वन्ति तस्यां सुत्या। शेरते तस्यां शय्या। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशः। भरणं भृत्या। एति तयेत्या = अयनमिति।

'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र—

'संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति।
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति'॥

इत्युक्तम्, इह 'भाव इति न स्वर्यते' इत्यभिहितम्, अतः पूर्वोत्तरवचनं व्याहतमिति मन्यमान आह—कथमित्यादि। यदीह 'भावे' इति न स्वर्यते तत् कथं 'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति' इत्युक्तम्, न हि 'भावे' इत्यस्वर्यमाणे भावाधिकारस्येहास्तित्वमुपपद्यते?

---

१. मन्येति मुद्रितकाशिकायां पाठः, स एव हरदत्तमाधवभट्टोजिभिर्गृहीतः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृञः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति। चकारात् क्यप् च। योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात्। क्रिया। कृत्या। कृतिः॥

पदमञ्जरी

कृञः श च॥ *योगविभाग इति*। कृञः क्यब् भवति, ततः श च, चकाराद्यथाप्राप्तं चेति। तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति; अन्यथा चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयः, न तु क्तिन इति क्तिन्न स्यात्। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः, तत्र यदा भावकर्मणोः शस्तदा 'सार्वधातुके यक्' 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, अन्यत्र शकार एव परतो रिङादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङ्॥

न्यासः

भावाधिकारो भावव्यापार इत्यादि परिहारः। भावाधिकारशब्देन तत्र व्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः। स पुनर्भृत्याशब्दाभिधेयभावोपगमनलक्षणः। अतएवैतदुक्तं भवति—'संज्ञायां समजनिषद' इत्यादिना व्युत्पादितस्य भृत्याशब्दस्य भाव एवाभिधेयत्वमुपयाति, न तु कवर्तृर्जितं कारकम्। तेन कर्मणि कारके भार्येति सिध्यतीति। न तु शास्त्रीयोऽधिकारोऽयं स्वरितत्वासङ्गात् प्रतियोगमुपतिष्ठते, स तत्र भावशब्देन विवक्षितो मा भूत्। समजन्ति तस्यां समज्या, निषीदन्ति तस्यां निषद्या, विदन्त्यनया विद्येत्येवमादीनां कारके करणादिके करणादसाधुत्वमिति न।

कथं पुनः 'भावेऽकर्त्तरि च कारके' सर्वस्मिन्ननुवर्तमाने क्वचिद् भावः क्यबन्तस्याभिधेयभावमुपयाति? क्वचिदकर्त्तृकारकमेवेत्येष नियमो लभ्यते? संज्ञावशात्। यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन संज्ञा गम्यते तत्र भाव एवाभिधेयत्वं प्रतिपद्यते, इतरद्वुदास्ते। यत्र त्वकर्त्तरि कारके प्रत्ययेनोत्पन्नेन संज्ञा गम्यते तत्र तदभिधेयतामुपयाति, भावस्त्वौदासीन्यमवलम्बते। 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति संज्ञाग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणं भावार्थम्, पूर्वकं हि संज्ञाग्रहणमकर्त्तृकारकेण सम्बद्धमिति। ततः कर्त्तृवर्जित एव कारके संज्ञायां स्यात्, न भावे। तस्माद् भावेऽपि संज्ञायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः संज्ञाग्रहणम्। अथ कथं भृतिः, मतिः, आसुतिरिति? निपातनात्। किं पुनर्निपातनम्? 'कर्मणि भृतौ', 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति॥

कृञः श च॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्य इति। कृञः क्यबिति भवति, ततः शश्च, यथाप्राप्तञ्चेति, तेन त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। तत्र 'कृञः' इति योगेन कृत्येत्येतद्रूपं सिध्यति, 'श च' इत्यनेन क्रिया कृतिरिति चेत्येतद्रूपद्वयं क्रियत इति। यदा भावे शब्दस्तदा 'सार्वधातुके यक्', 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः। यदा त्वकर्त्तरि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ।

* परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् * । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या ।

* जागर्तेरकारो वा * । जागरा, जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

पदमञ्जरी

इच्छा ॥ *इषेर्धातोरिति* । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्माद्भावे शप्रत्ययो भवतीति; न त्वकर्त्तरि कारके, स्वभावात् ।

परिचर्येत्यादि । परिचर्यादीनामपि निपातनस्योपसंख्यानम्, परिचर्याद-योऽपि शप्रत्ययान्ता निपातयितव्या इत्यर्थः । तत्र सर्वत्र शप्रत्ययो यक्च निपात्यते । *परिचर्या* = पूजा । *परिसर्या* = परिसरणम्, अत्र गुणोऽपि निपात्यते । 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः, अत्रातो लोपाभावः; निपातनात् । शे यकि णिलोपः—*मृगया* । अटतेः शे यकि यका सह टकारस्य द्विर्वचनम्, पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिर्दीर्घत्वमित्येतत्सर्वं निपात्यते । हलादिशेषस्तु नास्ति; षाष्ठिके द्विर्वचनेऽभ्याससंज्ञाविधानाद् । यदा त्वस्यत्त्र्यर्शूर्णोतीनामिति यङन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारः, तदातो लोपे यलोपे चाटाटेति भवति ।

जागर्त्तेरकारो वेति । वाशब्दात्पक्षे शः, तदा सार्वधातुके यक्, 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः ॥

न्यासः

कारके तदा यगभावाच्छ एव प्रत्यये परतो धातोरिङादेशे कृते 'अचि श्नुधातु' इत्यादिना तस्येयङ् । शकारः सार्वधातुकार्थः ॥

इच्छा ॥ इषेर्भावे शप्रत्ययो भवति; अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्, न कारके । यगभावश्चेति । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् स्यात्, अतस्तदभावो निपात्यते । इच्छेति । 'इषुगमि' इत्यादिना छत्वम् ।

परिचर्येत्यादि । 'चर गत्यर्थः', 'सृ गतौ', 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः, 'अट पट गतौ'—एभ्यो भावे शः, पूर्ववद् यक्, सर्त्तेर्गुणः । मृगयतेरकारलोपाभावः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । अटाट्येति । अटतेर्द्विर्वचनमात्त्वञ्चाभ्यासस्य ।

जागर्त्तेरकारो वेति । यदा शस्तदा 'सार्वधातुके यक्', 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः । जागरेति यदा त्वकारः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्त्रीया । पुत्त्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा ।

गुरोरिति किम् ? भक्तिः । हल इति किम् ? नीतिः ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

पदमञ्जरी

गुरोश्च हलः ॥ प्रकृतस्य धातोर्हला विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—*हलन्तो यो धातुरिति* । अज्विशेषवाचिनो गुरुशब्दस्य हलन्ते धातौ न मुख्या वृत्तिः सम्भवतीति तद्वति तच्छब्दो विज्ञायत इत्याह—*गुरुमानिति* । विपर्ययस्तु न न भवति—गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति; 'चेष्टायामनध्वनि' 'आशंसायां भूतवच्च' इति निर्देशात् । *कुण्डा, हुण्डेति* । 'कुडि दाहे', 'हुडि संघाते' ॥

न्यासः

अ प्रत्ययात् ॥ 'धातोः' इत्यधिकारात् प्रत्ययग्रहणं धातोर्विशेषणं विज्ञायत इत्याह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति । चिकीर्षेति । चिकीर्षशब्दात् सन्नन्तादप्रत्ययः । पुत्रीयेति । 'सुप आत्मनः क्यच्', 'क्यचि च' इतीत्वम् । पुत्रकाम्येति । 'काम्यच्च' इति काम्यच् । लोलूयेति । 'धातोरेकाचो हलादेः' इति यङ् ॥

गुरोश्च हलः ॥ 'धातोः' इत्यधिकाराद् गुरुग्रहणं हल्ग्रहणञ्च तस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्याह—गुरुमान् हलन्तो यो धातुरित्यादि । कथं पुनर्गुरोरित्युच्यमाने गुरुमान् धातुर्लभ्यते ? सामर्थ्यात् । न हि हलन्तस्य धातोः कस्यचिद् गुरुसंज्ञा विहिता, उच्यते चेदं गुरोरिति, तत्र सामर्थ्याद् गुरुमान् धातुर्गुरुसंज्ञकेनाभेदोपचारं कृत्वा गुरुशब्देनोक्त इति गम्यते । इष्यते ह्यभेदोपचाराद् विनापि मतुपा तद्वतोरभिधानम्, यथा—शुक्लः पट इति । अथ रुध्यादिभ्य एव यथा स्यात्, कुडिप्रभृतिभ्यो मा भूदित्येवमर्थो विपर्ययः कस्मान्न विज्ञायते ? 'गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वान्' इति ज्ञापकात्, यदयं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इत्यप्रत्ययान्तस्य चेष्टाशब्दस्य 'शकि शङ्कायाम्' इति च शङ्काशब्दस्य निर्देशं करोति, ततो ज्ञायते—नात्र विपर्यय इति । विपर्यये हि न हि चेष्टेति गुर्वन्तः, नापि शङ्केति । कुण्डेत्यादि । 'कुडि दाहे', 'हुडि संघाते', 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के'—इत्येषां रूपाणि ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति। गणपरिपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते।

जृष् – जरा। त्रपूष् – त्रपा।

भिदादिभ्यः खल्वपि – भिदा। छिदा। विदा। क्षिपा। * गुहा गिर्योषध्योः *। श्रद्धा। मेधा। गोधा। आरा। हारा। कारा। क्षिया। तारा। धारा। लेखा। रेखा। चूडा। पीडा। वपा। वसा।

पदमञ्जरी

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ *गणपरिपठितेष्विति*। गणे तावद्भिदा छिदेत्यङन्ता एव समुदायाः पठ्यन्ते, तेषु भिदिच्छिदिप्रभृतयोऽङः प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। कुत एतत्? धात्वधिकारात्। *भिदादिभ्यो धातुभ्य इति*। 'भिदिर् विदारणे', 'छिदिर् द्वैधीकरणे', 'विद ज्ञाने', 'क्षिप प्रेरणे', 'गुहू संवरणे', 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'मिधृ मेधृ हिंसासंक्लेशनयोः', 'ऋ गतौ', 'हृञ् हरणे', 'क्षि क्षये', अथ वा 'क्षि निवासगत्योः', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'धृञ् धारणे', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'चुद प्रेरणे', 'पीड अवगाहने', 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने', 'वस निवासे', 'मृजूष् शुद्धौ', 'कृप कृपायाम्' इत्येते वेदितव्याः।

जरेति। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। *गुहा गिर्योषध्योरिति*। गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते, अन्यत्र गूढिः, क्तिन्नेव भवति। *आरा.....धारेति*। गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते। *रेखा, लेखेति*। लिखेः पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते, गुणश्च। *चूडेति*। चुदेर्डत्वं दीर्घत्वं च निपात्यते। *भित्तिरन्येति*। भिद्यत इति

न्यासः

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ गणपरिपठितेष्वित्यादि। भिदादयोऽङन्ता एव गणे पठ्यन्ते, तेभ्यो यदि पुनरिहाङ् विहितः प्रातिपदिकेभ्यो विहितः स्यात्, तच्चायुक्तं स्यात्, धात्वधिकारात्, तस्मात् तेषु याः प्रकृतयोऽवयवभूतास्ता निष्कृष्य पृथक् कृत्वा 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति भिदादिग्रहणेन निर्दिश्यन्ते। ताः पुनः 'भिदिर् विदारणे', 'छिदिर् द्वैधीकरणे', 'विद ज्ञाने', 'क्षिप प्रेरणे', 'गुहू संवरणे', 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'मिधृ मेधृ हिंसासंक्लेशनयोः', 'ऋ गतौ', 'हृञ् हरणे', 'डुकृञ् करणे', 'क्षि क्षये', अथ वा 'क्षि निवासगत्योः', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'धृञ् धारणे', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'चुद समुच्छ्रये', 'पीड अवगाहने', 'डुवप बीजतन्तुसन्ताने', 'वस निवासे', 'मृजूष् शुद्धौ', 'कृप कृपायाम्' इत्येते वेदितव्याः। यदि तर्हि प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते भिदादीनां गणे पाठोऽनर्थकः? अथ पाठः क्रियते प्रत्ययविधानमनर्थकम्? गणे पाठस्तावन्नानर्थकः;

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सृजा । * कृपेः संप्रसारणं च * । कृपा । * भिदा विदारणे * । भित्तिरन्या । * छिदा द्वैधीकरणे * । छित्तिरन्या । * आरा शस्त्र्याम् * । आर्त्तिरन्या । * धारा प्रपाते * । धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

'चिति स्मृत्याम्', 'पूज पूजायाम्', 'कथ वाक्यप्रबन्धे', 'कुबि आच्छादने', 'चर्च अध्ययने' चुरादिः – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते

पदमञ्जरी

भित्तिः = कुड्यम्, छित्तिः = छिद्रम् । *आरा शस्त्र्यामिति* । शस्त्री शस्त्रजातिः, स्वभावाच्च विशेषः परिगृह्यते । आरा = प्रतोदः, अर्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनयाश्वा इति कृत्वा । *आर्त्तिरन्येति* । आङोऽर्तेश्च 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिः । धार्यते प्रपात्यते इति धारा । *धृतिरन्येति* । प्रीतिर्धैर्यं च ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ *युचि प्राप्त इति* । सर्वेषामेव ण्यन्तत्वात् ।

न्यासः

प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् । प्रसिद्ध्युपसंग्रहस्तु यत्र भिदादयः समुदायाः प्रसिद्धास्तत्रैवैषां साधुत्वं यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूदित्येवमर्थः । तेन यदुक्तं भाष्ये 'भिदा विदारणे' इत्येवमादि, तदुपपन्नं भवति । न च प्रत्ययविधानमनर्थकम्; असन्देहार्थत्वात् । असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात्—किमेषु 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्येवमादिना लक्षणान्तरेण कप्रभृतयः प्रत्यया विहिताः ? उताङ् प्रत्यय एवेति ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे स्त्रीत्वविवक्षायां क्तिन् प्रसज्यते, कस्मात् ? असन्देहार्थत्वात् । अतः प्रत्ययविधानं नानर्थकम् ।

आरेति । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । गुहा गिर्योषध्योरिति । गुहाशब्दो गिर्योषध्योरेव साधुर्भवति, नान्यत्र । गिरिशब्दश्चात्र 'समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' इत्येकदेशे वर्त्तते । गुहेति गिरेः कश्चिदेवैकदेश उच्यते । गुहा नामौषधिः । अन्यत्र गुहेः क्तिन् भवति-गूढिरिति । 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । हारा, कारा, धारेति । गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । लेखा, रेखेति । लिखेर्गुणो निपात्यते । पक्षे लकारस्य रेफश्चादेशः । चूडेति । चोदयतेर्डत्वादेशो निपात्यते, उपधाया दीर्घश्च । आरा शस्त्र्यामिति । आराशब्दः शस्त्र्यां साधुर्भवति, अत्रापि गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । आर्त्तिरन्येति । अर्त्तेराङ्पूर्वस्य क्तिन् । 'उपसर्गादृति धातौ' इत्येकादेशः, रपरत्वम् । धारा प्रपाते इति । यत्र प्रपातनं तत्र धारेति, यथा—जलधारा, क्षीरधारेति ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ चुरादिरिति । एतत् 'चिति स्मृत्याम्'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति – चिन्तना ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ।

* श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः * ॥ श्रद्धा । अन्तर्द्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, आस, श्रन्थ – इत्येताभ्यां च स्त्रियां

पदमञ्जरी

कुम्बा = अग्रम् । 'उदीचीनकुम्बां शम्याम्' इति हि दृश्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—तुलयतेस्तुला । अथ 'गुरोश्च हलः' इत्यस्यानन्तरं कस्मान्न कृतम्, किमङ्विधानेन ? तत्राऽपि कर्तव्यम्, को न्वत्र विशेषः । अपर आह—अङ्विधानसामर्थ्यात्पक्षे णिलोपो न भवति, चिन्तियेत्यादि भवतीति, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ *श्रदन्तरोरित्यादि* । उपसर्गे यादृशी वृत्तिः प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थः । तत्र श्रद्धाशब्दस्तारकादिपाठात्सिद्धः, यदयम् 'अन्तर्धौ' इत्युसर्गनिबन्धनं किप्रत्ययं निर्दिशति तद् ज्ञापयति—अन्तः-शब्दः उपसर्गवृत्तिरिति । एवं च कृत्वा अन्तर्णयतीति 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वमपि भवति ॥

न्यासः

इत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । युचि प्राप्ते इति । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इत्यनेन । यस्तु भ्वादौ कुम्बिः पठ्यते ततो 'गुरोश्च हलः' इत्यकारेण भवितव्यम् । न च कुम्बेरकारेऽङि वा सति कश्चिद्विशेषोऽस्तीति नासाविह ग्रहणं प्रयोजयति ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ श्रदन्तरोरित्यादि । उपसर्गे इवोपसर्गवत् । यादृश्युपसर्गे वृत्तिः प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा, तादृश्येव तयोरपि भवति । तेन यथा प्रधा, उपधेत्युपसर्गे भवति, तथा श्रदन्तरोरपि श्रद्धा, अन्तर्धेति । न चेयं वृत्तिरुपसंख्यानसाध्या; यतः श्रद्धाशब्दस्तारकादिषु च पाठात् साधुत्वमनुभवति । अन्तर्धाशब्दोऽपि ज्ञापकात्, यदयम् 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यन्तर्धिशब्दस्य किप्रत्ययान्तस्य निर्देशं करोति, ततो ज्ञायते—भवत्यन्तःशब्द उपसर्गकार्यस्य निमित्तमिति; अन्यथा हि तस्मिन्नुपपदे 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययो न स्यात्, ततश्च 'अन्तर्धौ' इति निर्देशो नोपपद्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युच्प्रत्ययो भवति । अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ।

कथमास्या ? 'ऋहलोर्ण्यत्' भविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।

श्रन्थिः क्र्यादिर्गृह्यते – 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः' इति, न चुरादिः – 'श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे' इति; ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥

* घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् * । घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणम् – 'घट्ट चलने' इति, न चौरादिकस्य— 'घट्ट संवरणे' इत्यस्य ग्रहणम्; तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ।

* इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः * । अध्येषणा । अन्वेषणा ॥

* परेर्वा * । पर्येषणा, परीष्टिः ॥

पदमञ्जरी

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ *ण्यद्भविष्यतीति* । ननु वासरूपविधिना ण्यत्स्यात् स चास्त्रियामिति प्रतिषिद्धः ? तत्राह—*वासरूपप्रतिषेधश्चेति* । *उत्सर्गापवादस्येति* । समाहारद्वन्द्वः । द्वयोरप्युत्सर्गापवादयोः स्त्र्यधिकारावस्थितयोरित्यर्थः । *घट्टि-वन्दिविदिभ्यश्चेति* । विदिर्लाभार्थो गृह्यते, न ज्ञानार्थः; 'विद चेतनाख्यान-निवासेषु' इत्यस्यैव चुरादेर्वेदनेति ज्ञाने सिद्धत्वात् । न च वेत्तेः क्तिनो निवृत्त्यर्थं वचनम्; संवित्तिरिति दर्शनात् । *अन्वेषणेति* । 'इष आभीक्ष्ण्ये' 'इष गतौ' इति वा । युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनः, 'उदात्तः' इति हि वर्त्तते तत्सामर्थ्या-दन्तोदात्तत्वं भविष्यति; प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्वसिद्धेः ॥

न्यासः

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ अकारस्यापवाद इति । 'अ प्रत्ययात्', 'गुरोश्च हलः' इति द्वाभ्यां यथायोगं प्राप्तस्य ।

कथमास्येति । न कथञ्चित् । अः स्यादासेः, अनेन सूत्रेण युज् वा भविष्यति, नान्य इति भावः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यादि परिहारः । ननु च वासरूपविधिना ण्यत्प्रत्ययः स्यात्, स च वासरूपविधिः स्त्रियां न भवति, 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधात्, तत् किमुच्यते—'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यद् भविष्यति ? इत्यत आह - वासरूपेत्यादि । एष चार्थस्तत्रैव प्रतिपादितः ।

उपसंख्यानमिति । प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्— वक्ष्यमाणं बहुलग्रहण-मुभयोरपि योगयोः शेषः, तेन घट्टिप्रभृतिभ्यो भविष्यतीति । वक्तव्य इति । व्याख्येय

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति। क्तिन्नादीनामपवादः। आख्याग्रहणम् – रोगस्य चेत्प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति। बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम्। प्रच्छर्दिका। प्रवाहिका। विचर्चिका। न च भवति – शिरोऽर्त्तिः।

* धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः *। आशिका। शायिका वर्त्तते ॥

पदमञ्जरी

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ *आख्याग्रहणमित्यादि*। यदि प्रत्ययान्तं रोगस्य नाम भवति, एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथेत्येचमर्थमाख्याग्रहणमित्यर्थः। तेन पदान्तरद्योत्ये रोगे न भवति—बुभुक्षा भस्मकेनेति। भस्मको नाम रोगविशेषस्तत्राशितपीतादिकं शरीरस्य व्यापकं न भवति, सर्वदा च बुभुक्षा भवति। *बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थमिति*। 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव' इत्ययं व्यभिचारः। *प्रच्छर्दिकेति*। 'छर्द वमने', वमिः। मुहुर्मुहुः प्रवाहयति प्रवर्तयतीति ग्रहणी *प्रवाहिका*। *विचर्चिकेति*। 'चर्च अध्ययने' प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः, पामा *विचर्चिका*। *शिरोर्त्तिः*= शिरस्तोदः। 'अर्द हिंसायाम्', 'तितुत्र' इतीडभावः, पूर्वपदस्य रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वम्, आद्गुणः', 'एङः पदान्तादति'।

धात्वर्थनिर्देश इति। क्रियानिर्देश इत्यर्थः।

न्यासः

इत्यर्थः। व्याख्यानं तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्वेषणेति। 'इष गतौ', 'इष आभीक्ष्ण्ये' इति वा ॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ क्तिन्नादीनामपवाद इति। आदिशब्देनाङादीनाम्। आख्याग्रहणमित्यादि। यदि प्रत्ययान्तं रोगस्य नाम भवत्येवं प्रत्ययो भवति। नान्यथेत्यस्यार्थस्य संवादनायाख्याग्रहणम्। तेन पदान्तरवाच्ये रोगे न भवति -- बुभुक्षा भस्मकेनेति। बहुलग्रहणमित्यादि। रोगाख्याया अन्यत्रापि ण्वुलो विधानं व्यभिचारः, तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेन धात्वर्थनिर्देशेऽपि सिद्धो भवति।

अपरोऽर्थः रोगाख्याया विषयाण्ण्वुलो विधेर्योऽन्यत्राप्यस्य लक्षणस्य विषये वृत्तिव्यभिचारः सः, तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेन 'इक्शितपौ धातुनिर्देशे' इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति। प्रच्छर्दिकेति। 'छर्द वमने' चुरादिः। प्रवाहिकेति। 'वह प्रापणे'। प्रचर्चिकेति। 'चर्च अध्ययने' चुरादिः। अत्र वहेः क्तिनि प्राप्ते ण्वुल्, इतरयोस्तु युचि। शिरोऽर्त्तिरिति। 'अर्द हिंसायाम्', 'अर्द गतौ' इति वा। 'खरि च' इति चर्त्वम्। शिरसा सह

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम् ❀। भिदिः। छिदिः। पचतिः। पठतिः।

❀ वर्णात्कारः ❀। निर्देश इति प्रकृतम्। अकारः। इकारः॥

पदमञ्जरी

इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति। धात्वनुकरण इत्यर्थः। बहुलवचनाच्च क्वचिन्न भवति—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्', 'मान्बधदान्शान्भ्यः' इति। श्तिपः श्तित्करण-सामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शबादयो भवन्ति। एवमभावकर्मवाचिन्यपि। क्वचिद्यगपि भवति, यथा—'विभाषा लीयतेः', अत्र लीलीङोर्यका निर्देशः कृतः, श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यात्, न तु लीनातेः। कथं पुनः श्तित्करणस्य सामर्थ्यम्, यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ श्तिपि पिबाद्यादेशार्थं ग्लायत्यदावात्वप्रतिषेधार्थं च श्तित्करणं स्यात्? एवं तर्हि 'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति', 'विभाषा लीयतेः', 'भवतेर्ण उपसंख्यानम्,' 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इत्येवमादिन्निर्देशाच्छबादयो भविष्यन्ति।

वर्णादिति। वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः, न तु वर्णादुच्चार्यमाणा-दिति। किं सिद्धं भवति? ककार इत्यादौ साच्कादपि संघातात्कारः सिद्धो भवति; अकारस्योच्चारणार्थत्वेन वर्णमात्रस्यानुकार्यत्वात्। ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति। बहुलग्रहणाद् 'अस्य च्वौ' 'यस्येति च' इत्यादौ कारप्रत्ययो न भवति। बहुलवचनादेव क्वचिद्वर्णसङ्घातादनुकरणादपि भवति—एवकार इति। अधातु-विहितत्वेऽपि कारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाधिकारसामर्थ्याद्भवति। तेन कृदन्तत्वा-त्प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, इडागमस्त्वनार्धधातुकत्वान्न भवति। किमर्थं पुनः कार-प्रत्ययो विधीयते, यावता करणं कारः, अस्य कारोऽकार इत्येवमस्तु? नैवं शक्यम्; एवं हि विज्ञायमाने ककारकरणमिति न स्यात्, करोतेः पौनरुक्त्यात्।

न्यासः

षष्ठीसमासः, 'ससजुषो रुः', 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः', 'एङः पदान्तादति' इत्येते विधयः कर्त्तव्याः।

इक्श्तिपाविति। ककारः कित्कार्यार्थः, तेन पचतिरिति सार्वधातुकनिबन्धनः शब् भवति। ननु च कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शब् विधीयते, न चात्र कर्त्ता प्रत्ययार्थः, तत् कुतः शपः सम्भवः? सार्वधातुकसंज्ञार्थश्तित्करणसामर्थ्यादकर्त्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके शब् भविष्यति; अन्यथा हि श्तित्करणमनर्थकं स्यात्। यद्येवम्, यगपि स्यात्? अनभिधानान्न भविष्यति।

वर्णात् कार इति। वर्णादित्युच्यते, तत्रएवकार इति न सिध्यति? बहुलग्रहण-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* रादिफः * । रेफः ।

* मत्वर्थाच्छः * । (अकारलोपश्च ।) मत्वर्थीयः ।

* इणजादिभ्यः * । आजिः । आतिः । आदिः ॥

* इक् कृष्यादिभ्यः * । कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति। उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । अभ्यूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

पदमञ्जरी

रादिफ इति । कारस्यायमपवादः । कथं तर्हि 'रकारादानि नामानि' ? वासरूपविधिना कारोऽपि भविष्यति, पूर्ववत्कृत्संज्ञायां प्रातिपदिकत्वम् । *मत्वार्थाच्छ इति* । मतुना समानार्थो मत्वर्थस्ततः स्वार्थे छः । बहुलवचनादभत्वेऽपि यस्येति लोपः, पूर्ववत्प्रातिपदिकत्वम् । बहुलवचनात्क्वचिन्न भवति, यथा—'तसौ मत्वर्थे' इति । बहुलवचनादेव च मतुबर्थशब्दादपि भवति—शैषिकान्मतुबर्थीयादिति ।

आजिरिति । बहुलवचनाद्वीभावाभावः ।

इक्कृष्यादिभ्य इति । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलोऽपवादः ॥

संज्ञायाम् ॥ उद्दालः = श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां सा *उद्दालपुष्पभञ्जिका* । वरणपुष्पाणि प्रचीयन्ते यस्यां *वरणपुष्पप्रचायिका* । अभ्यूषः = पूलिकाऽपूपविशेषः, स खाद्यते यस्यां सा *अभ्यूषखादिका* । तालस्य भञ्जनं यस्यां सा *तालभञ्जिका* । एवं *शालभञ्जिका* ॥

न्यासः

सन्निधौ वचनात् क्वचिदवर्णादपि भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा करणं कारः, एवस्य कार इति षष्ठीसमासोऽयम् ।

रादिफ इति । कारस्यायमपवादः ।

मत्वर्थाच्छ इति । अत्राकारलोपश्च वक्तव्यः । अभसंज्ञत्वाद्धि न प्राप्नोति । बहुलग्रहणाद्वाकारलोपो भविष्यति । इणजादिभ्यः । इक् कृष्यादिभ्य इति । अधातुनिर्देशार्थमेतत् । आज्यादयः शब्दाः संज्ञाशब्दा द्रष्टव्याः ॥

संज्ञायाम् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति षष्ठीसमासः । षष्ठी पुनरत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगलक्षणा ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम्; सूत्रेऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः। परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ण्वुलपि। विभाषाग्रहणात्परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति। कां त्वं कारिमकार्षीः, कां कारिकामकार्षीः, कां क्रियामकार्षीः, कां कृत्यामकार्षीः, कां कृतिमकार्षीः? सर्वां कारिमकार्षम्, सर्वां कारिकामकार्षम्, सर्वां क्रियामकार्षम्, सर्वां कृत्यामकार्षम्, सर्वां कृतिमकार्षम्। कां गणिमजीगणः, कां गणनामजीगणः? सर्वां गणिमजीगणम्, सर्वां गणिकाम्, सर्वां गणनाम्। एवं कां याजिम्,

पदमञ्जरी

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ ननु पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानं भवति, तत्कथं क्रमव्युदासेन सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देशः, पश्चात्परिप्रश्नस्य? तत्राह— *पूर्वं परिप्रश्न इत्यादि*। सत्यं पूर्वं प्रश्नः पश्चादाख्यानमिति, सूत्रे तु लक्षण-वशाद्विपर्यय आश्रित इत्यर्थः। स्वयं तु व्यत्यासेन व्याचक्षाणोऽर्थक्रमेण व्याचष्टे, उदाहरति च। *कारिकामिति*। ण्वुल्। *क्रियां कृत्यामिति*। 'कृञः श च', चकारात्क्यप् च। *कृतिमिति*। योगविभागात् क्तिन्। *गणिमिति*। 'गण सङ्ख्याने' चुरादिरदन्तः। *गणनामिति*। युच्। *एवमित्यादि*। *कां पाचिकां, पचाम्*। षित्त्वा-

न्यासः

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ इह सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देशः, पश्चात् परिप्रश्नस्य; वृत्तौ तु 'परिप्रश्ने चाख्याने च गम्यमाने' इति पूर्वं परिप्रश्नस्योपन्यासः, पश्चादाख्यानस्य; तत्र यश्चोदयेत्—किं कारणमेवं वृत्तौ विपर्ययः कृत इति? तं प्रत्याह—पूर्वं परिप्रश्न इत्यादि। परिप्रश्नपूर्वकं व्याख्यानं भवति, अतो वृत्तौ पूर्वं परिप्रश्नस्य तदुदाहरणस्य चोपन्यासः कृतः, पश्चादाख्यानस्य। क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रायः। सूत्रे तर्हि कस्मात् पूर्वं परिप्रश्नो न निर्दिष्टः, पश्चादा-ख्यानमित्याह—सूत्र इत्यादि। 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रेण द्वन्द्वे पदानां क्रमस्य नियतत्वादल्पाच्तरस्याख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातः कृत इति दर्शयति। कां कारि-मिति। इञ्। कां कारिकामिति। ण्वुल्। कां क्रियामिति। 'कृञः श च' इति शः। कां कृत्यामिति। तत्र चकारात् क्यप्। कां कृतिमिति। योगविभागात् क्तिन् कृतः। कां गणिमिति। इञ्। 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते। कां गणिकामिति। ण्वुल्। गणनामिति। युच्। एवम्—कां पाचिमित्यादि। कां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कां याजिकाम् ? कां याचिम्, कां याचिकाम् ? कां पाचिम्, कां पाचिकाम्, कां पचाम्, कां पक्तिम् ? कां पाठिम्, कां पाठिकाम्, कां पठितिम् ? इति द्रष्टव्यम् ।

आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः । हृतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः=परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः=तद्योग्यता । ऋणं तद्यत् परस्य धार्यते; उत्पत्तिः = जन्म—एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावत् — भवतः शायिका । भवतोऽग्रग्रासिका । अर्हे — अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम् । ऋणे — इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ — इक्षुभक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिका । पयः पायिका ।

विभाषेत्येव — चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दङ् । *पक्तिः*—'स्थागापापच' इति क्तिन् । *कां याजिं याजिकामिम्* । *कां पाठिं पाठिकां पठितिम्* । तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनादिट् ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ *परिपाटीति* । पटेः परिपूर्वात् 'इणजादिभ्यः' इति इण्, तदन्तात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । *तद्योग्यतेति* । तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । *परस्मै इति* । 'धारेरुत्तमर्णः' इति सम्प्रदानसंज्ञा । *परस्येति* तु पाठे परस्य वस्त्वित्यर्थः । धार्यते = बध्यते । *ग्रामगामिकेति* । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । *उदपादीति* । 'चिण् ते पदः' इति कर्त्तरि चिण् । *स्वरार्थमिति* । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । ण्वुलि तु 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥

न्यासः

पाचिमकार्षीः, कां पाचिकाम्, कां पचाम् । कां याजिम्, कां याजिकामित्यादि, कामिष्टिम् । कां पाठिम्, कां पाठिकाम्, कां पठितिमिति ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ क्तिन्नादीनामपवाद इति । आदिशब्देनाकारादीनाम् । अग्रगामिकेति । अग्रस्य गामिका । कृद्योगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठ्याः समासः । स्वरार्थमिति । अन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । ण्वुलि हि सति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

'विभाषा' इति निवृत्तम् । आक्रोशः=शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् ।

आक्रोश इति किम्? अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम्? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति – स्नानीयं चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् ।

अन्यत्रापि भवति – अपसेचनम्, अवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् ।

पदमञ्जरी

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ आक्रोशः = शपनम्, न क्षेपः; स्वभावाद् । अकरणिरित्यादिकं शपनवाक्यम् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ *स्नानीयमिति* । करणे कृत्यः । *दानीय इति* । संप्रदाने अवसेचनादौ कर्मणि ल्युट् ।

प्रस्कन्दनः, प्रपतन इति । कर्त्तरि । बहुलग्रहणं न कर्तव्यम्, आरम्भसामर्थ्या-

न्यासः

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्तीति । यद्येवम्, 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्येवमादेरर्थनिर्देशस्यानर्थकत्वं जायते? नैतदस्ति; योगतो हि कृत्यादयो भावादिष्वर्थेष्विष्यन्ते, कारकान्तरे त्वल्पः । सा च तथा तेषां वृत्तिरनर्थनिर्देशे सति सिध्यतीति कुतस्तस्यानर्थक्यम्! स्नानीयमिति । करणे कृत्यः । दानीय इति । दीयते तस्मै इति संप्रदाने । अप(व)सेचनमिति । अप(व)सिच्यते तदिति कर्मणि ल्युट् । अवस्रावणमिति । अवस्राव्यते तदिति 'स्रु गतौ' इत्यस्माण्ण्यन्तात् कर्मणि ल्युट् । भुज्यन्त इति भोजनाः । आच्छाद्यन्त इत्याच्छादनानि । कर्मण्येव ल्युट् । राज्ञो भोजना राज्ञ आच्छादनानीति षष्ठीसमासः । प्रस्कन्दनम्, प्रपतनमिति । प्रस्कन्दति, प्रपतत्यस्मादित्यपादाने ल्युट् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति – पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति। हसितम्। सहितम्। जल्पितम्[1] ॥

पदमञ्जरी

देव कृत्यल्युटो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्र भविष्यन्ति, ततो बहुलग्रहणात् कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचारः साधितो भवति। 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' 'कर्तरि कृत्' इत्ययं त्वर्थनिर्देशः 'बाहुल्याद्भावादिषु भवन्ति, क्वचिदेव त्वन्यत्र' इति ज्ञापनार्थः।

पादहारक इति। कर्मणि ण्वुलि पञ्चम्यन्तस्य साधनं कृतेति समासः। *गलेचोपक इति*। 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक् ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ननु च 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति नपुंसके भावे क्तः सिद्धः? सत्यं भूते सिद्धः, कालसामान्ये तु नपुंसके न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। इह सकर्मकेभ्योऽपि यथा भावे घञादयो भवन्ति—ओदनस्य पाकः, ओदनस्य भोजनमिति, तथायमपि क्तः सकर्मकेभ्यो भावे भवति; अत्राकर्मकेभ्य इत्यवचनादिति केचिदाहुः। अथ तदा कर्मणि का विभक्तिर्भवति? कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी। सा निष्ठायोगे प्रतिषिध्यते? नपुंसके भावे उपसंख्यानमिति षष्ठी भविष्यति—ओदनस्य भुक्तमुदकस्य पीतमिति। अस्मिन्पक्ष एतदर्थोऽप्ययमारम्भः, न हि तयोरेवेत्यनेन सकर्मकेभ्यो भावे क्तः सिद्ध्यति। अन्ये तु

न्यासः

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्, यावता सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रायेण भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञायत एवेत्यत आह—बहुलग्रहणादित्यादि। एतेनान्येऽपि कृतो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्राप्यभिधेय इष्यन्ते, तच्च बहुलग्रहणात् सिध्यति। अतो बहुलग्रहणं कृतमिति सूचयति। पादहारक इति। कर्त्तरि ण्वुल् विहितो बहुलग्रहणादिह कर्मणि भवति ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे क्तः सिद्धः। नपुंसके भावेऽपि क्तोऽयं विशेषविहितेन ल्युटा बाध्यत इति योगारम्भः ॥

---

१. 'शयितम्। भुक्तम्। आसितम्' इति क्वचित्पुस्तकेऽधिकम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। हसनं छात्रस्य। शोभनम्। जल्पनम्। शयनम्। आसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति। पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम्। उपपदसमासो हि नित्यः समासः। पयःपानं सुखम्। ओदनभोजनं सुखम्।

पदमञ्जरी

तयोरेवेत्येतदस्यापि क्तस्य विषयव्यवस्थापकं मन्यन्ते। तद्धि 'निष्ठा' इति विहितस्य क्तस्य भावमर्थं विधत्ते, 'अकर्मकेभ्यः' इति च विषयं व्यवस्थापयति। अस्य तु 'भावे क्तः' इत्यनुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषयं व्यवस्थापयति॥

ल्युट् च॥ *योगविभाग उत्तरार्थं इति*। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, क्तस्य मा भूदित्येवमर्थम्॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्त्तुः शरीरसुखम्॥ कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमाद्येनेति कर्तरि तृतीया, तदाह—*येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्येति*। कस्य शरीरसुखमित्यपेक्षायां कर्तुः सन्निधानात्तस्यैव विज्ञायत इत्याह—*कर्त्तुः शरीरसुखमुत्पद्यत इति*। किमिदं शरीरस्य सुखमिति? ननु शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनो धर्मः सुखम्? सत्यम्; यस्मिन् सुखे समुत्पन्ने शरीरेऽपि स्वास्थ्यमुत्पद्यते तच्छरीरसुखमित्युच्यते। *नित्यसमासार्थं वचनमिति*। कथं तर्हि 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यत्रोदाहृतम्—साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेनेति? यत्र प्रतिकूलतया सुखं नोत्पद्यते तत्र तदुदाहृतं द्रष्टव्यम्। *पयःपानं सुखमिति*। तत्र पानेन सुखं न स्पर्शेन, इदं तूदाहर्तुमुचितम्—चन्दनानुलेपनं सुखमिति? नैष

न्यासः

ल्युट् च॥ योगविभाग उत्तरार्थं इति। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, क्तस्य मा भूत्॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्॥ नित्यसमासार्थं वचनमिति। नित्यः समासोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। कथं पुनरेतद्वचनं नित्यसमासार्थं भवतीत्याह--उपपदसमासो हि नित्यसमास इति। अनेन हि सूत्रेण कर्मण्युपपदे प्रत्ययो विधीयत इति, 'उपपदमतिङ्' इत्युपपदसमासो भविष्यति, स च नित्यः; तद्विधौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि ? कर्म । शरीरग्रहणं किम् ? पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखम्=मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् ? कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

पदमञ्जरी

दोषः; यत्र संस्पर्शनमन्तरेण न सुखमुत्पद्यते तद्विषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणम् । तत्र स्पर्शनादेव सुखं भवतु तत्पूर्वकात्पानाद्वेर्वा सर्वत्र भविष्यति ।

तूलिकाया इति । तूलेन निर्मितः कशिपुस्तूलिका, तत्र शयित्वोत्थानं सुखम् । *अग्निकुण्डस्योपासनमिति* । अत्राग्निकुण्डेनास्पृश्यमानस्यैव सुखम् । *गुरोः स्नापनमिति* । यद्यप्यत्र गुरुः सुखानुभवस्य कर्त्ता, तथापि न तदत्राश्रितम्; अव्यभिचारात्, किं तर्हि ? ल्युट्प्रकृतौ यत्कर्तृत्वं तदाश्रितम्, तदाह—*स्नापयतेर्न गुरुः कर्तेति* । *मानसी तु प्रीतिरिति* । पुत्रेण बलवत्परिष्वज्यमानस्य शरीरतोद एव भवति, मानसी तु प्रीतिः । ननु प्रत्युदाहरणेष्वपि सर्वत्र ल्युट् प्रयुज्यते, तत्कथं प्रत्युदाहरणत्वम् ? तत्राह—*सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियत इति* ॥

न्यासः

'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यतो नित्यग्रहणस्यानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रेण चेदिह ल्युड् विधीयते तदन्तेन षष्ठीसमासो भवति, स च पाक्षिकः; विभाषेत्यनुवृत्तेः । पयःपानं सुखमिति । कथं पुनरेतदस्योदाहरणं भवति, यावता नात्र संस्पर्शात् सुखमुत्पद्यते, किं तर्हि ? अभ्यवहारात् ? नैष दोषः, सर्वे हि तेऽभ्यवहारादयो न विना स्पर्शेन न भवन्तीति नान्तरीयकत्वात् स्पर्शो नापेक्ष्यते ।

तूलिकाया उत्थानं सुखमिति । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । अस्तीह कर्तुः शरीरसुखम्, न तु कर्मणा संस्पृश्यमानस्य, किं तर्हि ? अपादानेन तूलिकाख्येन । अग्निकुण्डस्योपासनमिति । 'आस उपवेशने' उपपूर्वः । अत्रास्पर्शात् सुखं भवति; अग्निकुण्डेनोपास्यमानेनोपस्पृश्यमानस्यैव तदुत्पत्तेः । गुरोः स्नापनमिति । 'ष्णा शौचे', हेतुमण्णिच् । 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । ननु चात्रापि गुरुः सुखस्य कर्त्ता भवतीत्यस्तीह कर्तुः सुखम् । तत् कथमिदं प्रत्युदाहरणं भवतीत्याह—स्नापयतेर्न गुरुरिति । अनेनैतद्दर्शयति – नात्र सुखापेक्षं कर्तृत्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? क्रियापेक्षम् । न चात्र स्नापनक्रियाया गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि ? शिष्यः, तस्य च गुरुः कर्मैव भवति । कर्मसंज्ञा पुनर्गुरोः 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रेण; तस्याकर्मके स्नातावण्यन्ते कर्तृत्वात् । परिष्वञ्जनमिति । 'ष्वन्ज परिष्वङ्गे', 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना मूर्धन्यः । मानसी प्रीतिरिति । तेन पुत्रपरिष्वञ्जनजन्मनः प्रीतिविशेषस्य शरीरसुखत्वं दर्शयति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। अधिकरणे – गोदोहनी। सक्तुधानी॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

'करणाधिकरणयोः' इत्येव। पुंल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते।

पदमञ्जरी

करणाधिकरणयोश्च ॥ *करणे चाधिकरणे चाभिधेये इति*। उपपदे तु करणाधिकरणे न भवतः, करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्देशात्। क्रियतेऽनेनेति करणम्, अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणमिति करणाधिकरणसाधनौ ह्येतौ। यद्येवम्, सति निर्देशे प्रत्ययविधानम्, सति च प्रत्ययविधाने निर्देश इतीतरेतराश्रयः प्राप्नोति ? न; नित्यत्वाच्छब्दानां नास्मान्निर्देशात्करणाधिकरणशब्दौ स्तः। *इध्मप्रव्रश्चन इति*। कर्मणि षष्ठ्याः समासः। दात्रादिरुच्यते। *पलाशशातन इति* ॥ 'शद्लृ शातने' हेतुमण्णिच्, 'शदेरगतौ तः' इति तत्वम्। येन दण्डेन वृक्षस्य पर्णानि पात्यन्ते स एवमुच्यते। *गोदोहनी* सक्तुधानी पात्री। योगश्चायं येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादः। अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद्बाधते। उक्तं हि—'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ *दन्तच्छद इति*। 'छद आवरणे' चुरादिः,

न्यासः

मर्दनमिति। 'मृद क्षोदे'। सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियत इति। न तु ल्युडभावः; ल्युटः पूर्वसूत्रेण सर्वत्र भावात्॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ करणेऽधिकरणे च कारके इत्यनेन करणाधिकरणयोः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयति। अत्रोपपदे करणाधिकरणे कस्मान्न भवतः ? 'करणाधिकरणयोः' इत्यत एव निर्देशात्। करणाधिकरणशब्दौ हि ल्युडन्तौ करणाधिकरणसाधनौ च। तत्र यद्युपपदत्वमेतयोः स्यादेष निर्देशो नोपपद्यते। यद्येवम्, सति निर्देशे प्रत्ययविधानं च, सति च तस्मिन् निर्देश इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत ? न; नित्यत्वाच्छब्दानाम्। न ह्यपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते; शब्दानां नित्यत्वात्। सतामेव तु तेषामन्वाख्यानं क्रियत इति कुत इतरेतराश्रयतायाः प्रसङ्गः ! इध्मप्रव्रश्चन इति। 'ओव्रश्चू छेदने', इध्मानां प्रव्रश्चन इति षष्ठीसमासः। पलाशशातन इति। 'शद्लृ शातने', हेतुमण्णिच्, 'शदेरगतौ तः' इति तत्वम्। गोदोहनीति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ समुदायेन चेदित्यादि। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन यदि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थम्। दन्तच्छदः उरश्छदः पटः। अधिकरणे खल्वपि – एत्य तस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः। आलयः।

पुंसीति किम्? प्रसाधनम्। संज्ञायामिति किम्? प्रहरणो दण्डः। घकारः 'छादेर्घे' इति विशेषणार्थः॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे। 'हलश्च' इति घञं वक्ष्यति, तस्यायमपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः। संचरन्तेऽनेनेति संचरः। वहन्ति तेन वहः। व्रजन्ति तेन व्रजः। निपातनाद् 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावो न भवति। एत्य तस्मिन्नापणन्ते इत्यापणः। निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कषः। निकषः॥

पदमञ्जरी

'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः। एत्यास्मिन्कुर्वन्ति व्यवहारमित्याकरः= उत्पत्तिस्थानम्॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ *गावश्चर-त्यस्मिन्निति* । रूढिशब्दोऽयं विषयपर्यायः, तस्य यथाकथंचिन्निर्वचनम्। तथा च गोचरः, इन्द्रियगोचर इत्याद्यपि। *सञ्चरन्तेऽनेति*। 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यात्मनेपदम्। सञ्चरः = मार्गः, वहः = स्कन्धः, व्रजः = गोष्ठम्, व्यजः = तालवृन्तम्, आपणः = पण्यस्थानम्, निगमः = छन्दः। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, पूर्वेणैव

न्यासः

संज्ञा गम्यत एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथा। अकार्त्स्न्यार्थमिति। अकार्त्स्न्यम् = असाकल्यम्, प्रयोजनमर्थो यस्य तत् तथोक्तम्। एतेनाकृत्स्नविषयतां प्रत्ययस्य दर्शयति। दन्तच्छद इति। 'छद अपवारणे', चुरादिणिच्। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः, पूर्ववत् समासः। प्रसाधनमिति। 'राध साध संसिद्धौ', अस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् पूर्वसूत्रेण करणे ल्युट्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः॥

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ पूर्वस्मिन्नेवार्थ इति। करणेऽधिकरणे च। ननु पूर्वसूत्रेणैव गोचरादिषु घः सिद्धः, तत् किमित्ययं योग आरभ्यते? इत्याह— हलश्चेत्यादि। ननु च प्रत्ययग्रहणं तत्रानुवर्त्तिष्यते, तेन गोचरादिषु घञ् भविष्यति? प्रतिपत्तिगौरवं तु स्यात्; प्रायग्रहणानुवृत्तेरज्ञापकत्वात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

'अव' उपपदे तरतेस्स्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति। घस्यापवादः। ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च। घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः। अवतारः। अवस्तारः।

कथमवतारो नद्याः? न हीयं संज्ञा। प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

'पुंसि संज्ञायाम्', 'करणाधिकरण्योश्च' इति सर्वमनुवर्त्तते। हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति। घस्यापवादः। लेखः। वेदः। वेष्टः। बन्धः। मार्गः। अपामार्गः। वीमार्गः॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

पदमञ्जरी

घः सिद्धः। 'हलश्च' इति घञ् कस्मान्न भवति? प्रायेणग्रहणं तत्रानुवर्त्तते, यथा—कषो निकष इत्यत्र घञ् न भवति, एवं गोचरादिष्वपि न भविष्यति॥

अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥ *अवतारः* = रूपादिः, *अवस्तारः* = जवनिकादिः। *नद्यवतारः* = तीर्थम्। *प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवतीति*। ननु घञ् विधेयः प्रधानम्, तस्य प्रायग्रहणमुपाधिः, ततश्च संज्ञायामेव क्वचिन्न भवतीत्यर्थः स्यात्? एवं मन्यते—संज्ञायामित्युपाधेरेव प्रायग्रहणमुपाधिः। उपाधेरुपाधिर्भवति, विशेषणस्यैव वा विशेषणमिति तु नाश्रीयते; लक्ष्यानुरोधादिति॥

हलश्च॥ लेखः = लेखनी। वेष्टः = वस्त्रादिः। 'वेष्ट वेष्टने'। विद्येते ज्ञायेते अनेन धर्माधर्माविति वेदः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः = वीरुद्विशेषः। वीमार्गः = समूहनी, पूर्ववत्कुत्वदीर्घत्वे॥

न्यासः

अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥ स्तृणातेरिति। 'स्तॄञ् आच्छादने' इत्यस्मात्। प्रायानुवृत्तेरित्यादि। प्रायशब्दस्यानुवृत्तौ सत्यामेव उपपदे तॄस्त्रोर्घञ्प्रत्ययो भवति संज्ञायां प्रायेणोपाधिभूतायामित्येषोऽर्थो लभ्यते। न संज्ञायामिति। अस्योपाधेः प्रायिकत्वात् क्वचिदसंज्ञायामपि भवति॥

हलश्च॥ वेष्ट इति। 'वेष्ट वेष्टने'। मार्गोऽपामार्ग इति। 'मृजूष् शुद्धौ'। 'चजोः' इत्यादिना कुत्वम्, मृजेर्वृद्धिः, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते। पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ्विधीयते। अहलन्तार्थ आरम्भः। अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः। नीयतेऽनेनेति न्यायः। उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः। संह्रियन्तेऽनेनेति संहारः। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः – अवहारः॥

उदङ्कोऽनुदके॥ १२३॥

'उदङ्कः' इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्निपात्यते, ननु च 'हलश्च' इति सिद्ध एव घञ्? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्। तैलोदङ्कः।

अनुदक इति किम्? उदकोदञ्चनः। घः कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते? विशेषाभावात्। घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव॥

पदमञ्जरी

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥ *आवयन्तीति*। एत्यावयन्तीत्यर्थः।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति। 'घञ्विधाववहारावायानामुपसंख्यानम्' वार्त्तिकम्। वृत्तिकारस्तु आधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्दं साधयति स्म, विचित्रा हि वृत्तेः कृतिर्वृत्तिकारेण॥

उदङ्कोऽनुदके॥ तैलमुदच्यते, उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति तैलोदकम् = चर्ममयं भाजनम्।

घः *कस्मादिति*। 'पुंसि संज्ञायाम्' इत्यादिना घे प्राप्ते घञ्विहितः, ततश्च तेन मुक्ते घ एव भवितुमर्हतीति भावः। *विशेषाभावादिति*। ननु घे सति प्रत्ययस्वरः घञि ञित्स्वरेणाद्युदात्तः, तत्कथं विशेषाभावः? स्तत्राह—*घञ्यपि हीत्यादि*॥

न्यासः

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥ अहलन्तार्थ आरम्भ इति। हलन्तेभ्यः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात्॥

उदङ्कोऽनुदके॥ ननु चेत्यादि चोद्यम्। उदकप्रतिषेधार्थं वचनमिति परिहारः। यद्येतन्नारभ्येत तदोदकेऽपि पूर्वेण स्यादित्यर्थः। तैलोदङ्क इति। षष्ठीसमासः। षष्ठी पुनः कर्मणि कृद्योगलक्षणा।

उदकोदञ्चन इति। करणे ल्युट्। घः कस्मादित्यादि। एवं मन्यते—'पुंसि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जालमानायः ॥ १२४ ॥

'आनायः' इति निपात्यते, जालं चेत्तद्भवति । आङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च । आखनः, आखानः ।

❈ डो वक्तव्यः ❈ । आखः ।

❈ डरो वक्तव्यः ❈ । आखरः ।

❈ इको वक्तव्यः ❈ । आखनिकः ।

❈ इकवको वक्तव्यः ❈ । आखनिकवकः ॥

पदमञ्जरी

जालमानायः ॥ 'जल घात्ये' इत्यतः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णे कृते जालमिति भवति । आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः ॥

खनो घ च ॥ घित्करणं किमर्थम्, यावता न खनः कश्चिदवयवः कुत्वभागस्ति ? ज्ञापनार्थं तु, एतज् ज्ञापयति—अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन भजेर्भगः, पदेः पदम्—करणे घः, 'खल सञ्चलने' अधिकरणे घः खल एवमादि सिद्धं भवति । आखनादयः खनित्रवचनाः ॥

न्यासः

संज्ञायाम्' इत्यादिना घे प्राप्ते घञ् विहितः, ततश्च तेन युक्ते विषये घेनैव युक्तं भवितुमिति । विशेषाभावादिति । न ह्यत्राञ्चतेर्घञि घे वा सति विशेषोऽस्ति । तत्र यद्युदकेऽपि घः स्यादनुदकप्रतिषेधेनार्थो न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च घे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त उदङ्कशब्दो भवति, घञि सति ञित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, तत् किमुच्यते विशेषाभावादित्यत आह घञ्यपीत्यादि । थाथादिस्वरेणेति । 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्येतद्विहितेन ॥

जालमानायः ॥ खनो घ च ॥ डो वक्तव्य इत्यादि । सर्वत्र वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन डादयोऽपि प्रत्यया भविष्यन्तीति । ननु च घञनुकर्षणार्थश्चकारः ? नैतदस्ति; स्वरितत्वादेव हि घञुपतिष्ठते । अथ किमर्थं खनेर्घः प्रत्ययो विधीयते, यावता कुत्वार्थं तस्य विधानम्, न च खनेः कश्चिदवयवः कुत्वभागस्ति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन खलः, भगम्, पदमित्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

'करणाधिकरणयोः' इति निवृत्तम्। ईषत्, दुस्, सु—इत्येतेषूपपदेसु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति। कृच्छ्रं दुःखम्, तद् दुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रं सुखम्, तदितरयोर्विशेषणम्; संभवात्। ईषत्करो भवता कटः। दुष्करः। सुकरः। ईषद्भोजः। दुर्भोजः। सुभोजः।

ईषदादिष्विति किम्? कृच्छ्रेण कार्यः कटः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम्? ईषत्कार्यः।

लकारः स्वरार्थः। खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे

पदमञ्जरी

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ *तद्दुर इति*। 'सुदुरोरधिकरणे' इति-निर्देशाद् दुःशब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति। *सम्भवादिति*। दुर एव कृच्छ्रे सम्भवः इतरयोरेवाकृच्छ्रे, अतः सामान्येनोक्तावपि विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यत इति भावः। *ईषत्कार्यमिति*। मनागित्यर्थे ईषच्छब्दः ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ *कर्त्तरि कर्मणि* चोपपदे *इति*। प्रत्ययार्थत्वं तु

न्यासः

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ तदितरयोरिति। सुशब्देषच्छब्दयोः। कथं पुनः सामान्योक्तेनापि विशेषो लभ्यते? इत्याह—सम्भवादिति। यत्र यस्य सम्भवस्तत्र तस्य विशेषणं भवति। कृच्छ्रमेव दुःशब्दस्यार्थे वर्त्तते, नाकृच्छ्रम्। इतरयोस्त्वर्थेऽकृच्छ्रमेव वर्त्तते, न कृच्छ्रम्। तस्मात् कृच्छ्रं दुर एव विशेषणम्, अकृच्छ्रं त्वितरयोरेव। ईषत्करः कटो भवतेति। अकृच्छ्रेणायत्नेन क्रियते भवता कट इत्यर्थः। ईषत्कार्य इति। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। ईषच्छब्दोऽत्र मनागित्यस्यार्थे वर्त्तते।

लकारः स्वरार्थ इति। लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। ननु च ह्रस्वादिकं खित्कार्यं 'खित्यनव्ययस्य' इत्येवमादिशास्त्रेणानव्ययस्य विधीयते, ईषदादयश्चाव्ययसंज्ञा, तत् किमर्थं खलः खित्करणमित्याह—खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थमिति। उत्तरत्रानव्ययेऽप्युपपदे खल् विधास्यते, तत्र 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम् यथा स्यादित्येवमर्थं खित्करणम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति। ईषदाढ्यम्भवं भवता। दुराढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यङ्करः, स्वाढ्यङ्करो देवदत्तो भवता॥

पदमञ्जरी

कर्तृकर्मणोर्न भवति; चकारस्योपपदसमुच्चयार्थत्वात्। किं च, यदि तयोः प्रत्ययार्थत्वं स्याद् ईषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्ययः स्यात्, तत्र खित्करणमनर्थकं स्याद्; अनव्ययस्य हि मुम् विधीयते। तस्मात्सुष्ठूक्तम्—कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे इति। अत्र चकारः सन्नियोगार्थः क्रियते, यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपदुपपदत्वं तदा प्रत्ययो भवति, समासस्तु युगपत्पर्यायेण वा भवति। किं पुनरत्र परमुपपदम्? कर्तृकर्मणी। कुत एतत्? खलः खित्करणात्। तद्धि मुमर्थम्, मुमागमश्चानव्ययस्य। तत्रेषदादीनां धातोश्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थकं स्यात्। ननु मा भूदीषदो धातोश्चानन्तर्यम्, यत्रैतन्नास्ति—ते प्राग्धातोरिति, यत्र त्वस्ति सुदुरोः, तत्र तयोरेव प्राक् प्रयोगो युक्तः, खित्करणं त्वीषदाढ्यम्भवन्तीम् इत्यादौ मुमर्थं स्यात्, सुदुरोरपि 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति तत्रापि मुमर्थं स्यात्, यथा 'उदिकूले रुजिवहोः' कूलमुद्रुज इति? वक्तव्योऽत्र परिहारः—कृत्यल्युटो वहुलमिति। वहुलग्रहणं वाऽत्राश्रयणीयम्। *ईषदाढ्यम्भवमिति*। अनाढ्येन भवता सुखेनाढ्येन भूयत इत्यर्थः। *ईषदाढ्यङ्कर इति*। अनाढ्यो देवदत्तः सुखेनाढ्यः क्रियत इत्यर्थः। *स्वाढ्येन भूयत इति*। प्रमाद-

न्यासः

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥ कर्तृकर्मणोरुपपदत्वं भवति, न तु प्रत्ययार्थत्वम्। यदि च तयोः प्रत्ययार्थत्वं स्यादीषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्ययः स्यात्, ततश्च खित्करणमनर्थकं स्यात्; अनव्ययस्य खित्कार्यविधानात्। ईषदादीनाञ्चाव्ययत्वात्; तस्मादतोऽपि खित्करणम्। उपपदे कर्तृकर्मणी, न तु प्रत्ययार्थावेतावित्यवसीयते। अत्र च कर्तृकर्मणी ईषदादयश्च न प्रत्येकं प्रत्ययस्य निमित्तम्, किं तर्हि? तत्समुदायः। चकारेण ह्यत्र सन्नियोगः क्रियते, तेन कर्तृकर्मणोरीषदादीनाञ्च युगपदुपपदत्वं भवति; नान्यथा। यद्येवम्, कथं द्वयोरुपपदयोर्युगपत् समासः? कः पुनराह—युगपत् समास इति? पूर्वं हि परस्योपपदस्य समासं कृत्वा पश्चात् पूर्वस्य क्रियते। अथ वा 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र 'सुप्' इति निवृत्तम्, तेनानेकस्यापि युगपदेव समासो भवति। किं पुनरत्र परमुपपदम्? कर्तृकर्मणी। कुत एतत्? खित्करणसामर्थ्यात्। खित्करणं हि मुमर्थम्, मुमागमश्चानव्ययस्य विधीयते। तत्रेषदादीनां धातोश्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थकं स्यात्। ईषदाढ्यम्भवं भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्येन भूयते भवतेत्यर्थः। ईषदाढ्यङ्करो देवदत्तो भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्यः क्रियते देवदत्तो भवतेत्यर्थः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत्—स्वाढ्येन भूयते ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते । 'कर्तृकर्मणोः' इति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदोहनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् ॥

पदमञ्जरी

पाठोऽयम् । अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाव्यम्, तस्मादाढ्येन सुभूयते इति पाठः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ *अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्य इति* । गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्य इत्यर्थः । अथ वा नञोऽत्र प्रश्लेषः—अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः, कोऽर्थः ? अगत्यर्थेभ्य इति ।

न्यासः

कर्तृकर्मणोरित्यादि । च्व्यर्थोऽभूततद्भावः । तदर्थयोः कर्तृकर्मणोरुपपदयोः खल् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—प्रायग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, तेन यदा कर्तृकर्मणो च्व्यर्थे भवतस्तदैव प्रत्ययो भवति, नान्यदेति । स्वाढ्येन भूयत इति । अत्र च्व्यर्थस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययो न भवति ॥

आतो युच् ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ सूपसदनमिति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', उपपूर्वः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ सुदोहनमिति । 'दुह प्रपूरणे' । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अपिशब्दोऽत्र क्रियते, स च सर्वव्यभिचारार्थः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः * । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्द्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्त-

पदमञ्जरी

भाषायामिति । 'छन्दसि' इत्यधिकाराद्यमारम्भः । 'शासु अनुशिष्टौ', 'युध संप्रहारे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये', 'मृष तितिक्षायाम्' ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते—"समीपस्य भावः सामीप्यम्, भावे ष्यञ्, वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यम्, षष्ठीसमासः, वर्तमानस्य भूतभविष्यन्तौ प्रति यत्सामीप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः, ये हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् भवन्त्येव, अतो वर्तमानं प्रति भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यं तदत्र वर्तमानसामीप्यमित्युच्यते, समीपद्वारकाच्च वर्तमानस्य सामीप्येनाभिसम्बन्धात्समासो नानुपपन्नः, यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति; यस्माद्गुणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासनिषेधः । न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणित्वात्" इति । तदिदं क्लिष्टं व्याख्यानम्, ष्यञ्निर्देशश्च केवलं गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे—*समीपमेव सामीप्यमिति* । न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह—*ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यत इति* ।

न्यासः

तेन 'शासु अनुशिष्टौ', 'युध संप्रहारे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये', 'मृष तितिक्षायाम्' - इत्येतेभ्योऽपि भाषायां युज् भवतीति । कथं पुनरेतदवसितम्—'सर्वव्यभिचारार्थोऽपिशब्द इति ? सूत्रारम्भात् । यदि हि गत्यर्थव्यभिचार एवात्राभिसंहितः स्यात् सूत्रमिदं नारभेत । पूर्वसूत्र एव च गत्यर्थग्रहणं न कुर्यात् ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ यदि समीपस्य भावोऽभिधीयेत तद्धि स्यात्, एवं सति वर्त्तमानस्य सामीप्येन च समासो न स्यात्; सम्बन्धाभावात् । न हि सामीप्यस्य वर्त्तमानेन सम्बन्धः, अपि तु तत्समीपेन; तस्य तद्गुणत्वात् । तस्मात् स्वार्थ एवायमिह भविष्यतीति मत्वाऽऽह—समीपमेव सामीप्यम् । किमर्थं पुनः स्वार्थिकं ष्यञं विधायैवं निर्देशः क्रियते, न वर्त्तमानसमीप एवोच्येत यतो लाघवं भवति ? इत्यत आह ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यत इति । स्वार्थे ष्यञपि स्यादनेनेति । स्वार्थे ष्यञ् भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयितुं स्वार्थिकः ष्यञ् कृत इति । चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थमिति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । 'वर्त्तमाने लट्' इत्यारभ्य यावद् 'उणादयो बहुलम्' इति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि, अयमागमम्, एषोऽस्म्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि, एष गमिष्यामि, गन्तास्मि ।

वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया

पदमञ्जरी

स्वार्थेऽपि ष्यञ् भवतीति एतमर्थं ज्ञापयितुं ष्यञा निर्देशः कृतः इत्यर्थः । *चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति* । आदिशब्देन चातुराश्रम्यम्, अन्यस्य भावोऽन्यभावः, अन्यभाव एवान्यभाव्यमित्येवमादीनां ग्रहणम् । *कदा देवदत्त आगतोऽसीति* । भूतकालेन प्रश्नः, उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमेष इत्यागमनाविनाभूतं यद्रूपं श्वेतपरिकरबन्धादियुक्तं तद्रूपं प्रतिनिर्दिश्यते । इदानीमागममित्यर्थः । एवं च कदेति प्रश्ने चोत्तरं सङ्गच्छते, सामीप्यं च द्योतितं भवति । *आगममिति* । लुङ्, मिपोऽम्भावः, लृदित्त्वादङ् । *कदा देवदत्त गमिष्यसीति* । अत्रापि भविष्यत्कालेन प्रश्न उदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये । *गन्तास्मीति* । अनद्यतने लुट् । अत्रापि सामीप्यं यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ।

अथ वत्करणं किमर्थम्, यावताऽसत्यपि तस्मिन् प्रत्ययाधिकाराद्वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यत एव, नार्थो वत्करणेनात आह—*वत्करणं सर्वसादृश्यार्थमिति* । असति वत्करणे वर्तमाने ये प्रत्यया इत्यनेन प्रत्ययानां रूपमात्रं लक्ष्येत, ततश्च सङ्करोऽपि स्यात्—अन्यस्माद्धातोर्यो वर्तमाने विहितः प्रत्ययः स धात्वन्तरादपि स्यात् । वत्करणे तु

न्यासः

अनेनापि ज्ञापनस्य प्रयोजनमुच्यते । आदिशब्देन चातुराश्रम्यादीनां ग्रहणम् । अयमागच्छामीति । अयमागममित्यस्यार्थं एतद्वर्त्तते । आगममिति । लुङ्, उत्तमैकवचनम्, 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिना मिपोऽम्भावः, पुषादिसूत्रेण च्लेरङ् । एष गच्छामीति । एष गमिष्यामीत्यस्यार्थं इदं वर्त्तते । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इतीट् । गन्तास्मीति । लुट्, तासिः, मिप् ।

अथ वत्करणं किमर्थम्, यावता 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाने' इत्युच्यमाने वर्त्तमानकालविहिताः प्रत्यया वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यत एवेत्यत आह—वत्करणमित्यादि । असति वत्करणे वर्त्तमानकालेन रूपमात्रमेषां प्रत्ययानामुपलक्ष्यते, न तु प्रकृत्यादय उपादीयेरन्, ततश्च धातुमात्रात् स्युः । वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विहिताः प्रकृत्योपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति। पवमानः। यजमानः। अलङ्करिष्णुः।

सामीप्यग्रहणं किम्? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत्। परुदगच्छत् पाटलिपुत्रम्। वर्षेण गमिष्यति।

यो मन्यते—"गच्छामीति पदं वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरगतिस्तु वाक्याद्भवति। न च वाक्यगम्यः कालः पदसं-

पदमञ्जरी

सति सर्वसादृश्यावगतेः सङ्करो न भवति। सर्वसादृश्यमेव दर्शयति—*येन विशेषणेनेति*। आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम्। *पचमानो यजमान इति*। वर्तमाने पूङ्यजोः शानन्विहितः, सामीप्ये स ताभ्यामेव भवति। *अलङ्करिष्णुरिति*। तच्छीलादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात्कृञ इष्णुज्विहितः, स सामीप्येऽपि तस्मादेव तत्पूर्वादेव तस्मिन्नेवार्थे भवति।

परुत् पूर्वस्मिन् संवत्सरे।

यो हि मन्यते इत्यादिना प्रतिपत्तृविशेषं प्रति प्रकरणं प्रत्याचष्टे। *कालान्तरगतिस्त्विति*। कालान्तरं वर्तमानसमीपो भूतो भविष्यंश्च कालः तस्य या गतिः = प्रतीतिः सा 'अयं गच्छामि' इत्यतो वाक्यात् 'कदा देवदत्त गमिष्यसि' इत्यस्योत्तरत्वेन प्रयुक्ताद्भवति, ततः किमित्यत्राह—*न चेति*।

न्यासः

गम्यते; तत्रैव वर्तेर्विधानात्, तेन सङ्करो न भवति। तमेव सङ्कराभावं दर्शयितुमाह—येनेत्यादि। एवं हि सर्वसादृश्यं भवति यदि येन विशेषणेन वर्त्तमाने विहितास्तेनैव वर्त्तमानसामीप्ये भवन्ति, नान्यथा। प्रकृत्योपपदोपाधिनेति। आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम्। पवमानो यजमान इति। 'पूङ्यजोः शानन्' विहितः, स वर्त्तमानसामीप्येऽपि ताभ्यामेव भवति; न धात्वन्तरात्। अलङ्करिष्णुरिति। ताच्छील्यादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात् कृञ इष्णुज् विहितः, वर्त्तमानसामीप्येऽपि तत्पूर्वादेव भवति। तस्मिन्नेव चार्थे परुदगच्छदित्यत्र विप्रकर्षविवक्षायां लङेव भवति। वर्षेण गमिष्यतीति। अत्रापि लृडेव भवति।

यो मन्यत इत्यादिनापि प्रतिपत्तृविशेषं प्रति सूत्रं प्रत्याचष्टे। कालान्तरगतिस्त्वित्यादि। कालान्तरं वर्त्तमानसमीपो भूतो भविष्यंश्च कालः, तस्य या गतिः = प्रतीतिः। आगच्छामीत्यस्य पदस्य वर्त्तमानकालविशेषेऽप्ययं गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्तो गमिष्यसीत्येतद्वाक्यसमनन्तरं प्रयुज्यमानाद् भवति। वाक्यगम्योऽपि कालो यदि पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यते युज्येत सूत्रारम्भः, न चासौ तत्रोपयुज्यते; यस्माच्छास्त्रेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्कारवेलायामुपयुज्यते" इति, तादृशं वाक्यार्थप्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते, तथा च – श्वः करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

'वा' इत्येव। 'वर्त्तमानसामीप्ये' इति नानुवर्त्तते। आशंसनमाशंसा = अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा, तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः। तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा

पदमञ्जरी

वाक्यार्थप्रतिपत्तारमिति। वाक्यार्थोऽयं न पदार्थ इति यः प्रतिपद्यते स वाक्यार्थप्रतिपत्ता, कर्मणि षष्ठ्याः समासः। 'कर्तरि च' इति प्रतिषेधस्त्वनित्यः; 'जनिकर्त्तुः' इति निर्देशात्, शेषषष्ठ्या वा समासः। *प्रकरणमिति*। इत आरभ्याष्टसूत्री प्रकरणशब्देनोच्यते। *तथा च श्वः करिष्यतीत्यादि*। यदि वाक्यगम्योऽपि कालः पदसंस्कार उपयुज्यते, तदा नैवमाद्युपपद्यते—अनद्यतने लुटैव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ *तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय इति*। भविष्यत्कालोऽस्येति भविष्यत्कालो धात्वर्थः, स आशंसाविषयः, सा तु वर्तमानकालैव। एवं च सामर्थ्याद्भविष्यद्विषयोऽयमतिदेशो विज्ञायत इत्याह – *भविष्यत्काल इति*। *आशंसायां गम्यमानायामिति*। आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थः। उपाध्या-

न्यासः

पदस्य संस्कारः क्रियते, न वाक्यस्य। पदे संस्क्रियमाणे तद्गम्य एव काल उपयुज्यते, तेन वाक्यगम्य इत्यभिप्रायः। इतिकरणः प्रकृतप्रत्यवमर्शक इति। एवं यो मन्यते = अवगच्छति तं प्रतीदं नारब्धव्यमेव। यदर्थमारभ्यते तेषां प्रत्ययानाम् 'वर्त्तमाने लट्' इत्यादिनैव शास्त्रेणासिद्धत्वात्। प्रकरणग्रहणेन केवलमिदं सूत्रं नारब्धव्यम्, अपि तु 'आशंसायां भूतवच्च' इत्येवमादीन्यपि नारब्धव्यानीति दर्शयति। तादृशमित्यादि। एवञ्च यस्तु तादृशः प्रतिपत्ता न भवति मन्दबुद्धिस्तं प्रत्यारब्धव्यमेवेत्युक्तं भवति। न ह्यसावेवं न्यायेन प्रतिपत्तुं समर्थः। तथा चेत्यादि। यस्मात् तत्रैवं वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायां नोपयुज्यते, एवञ्च सति श्वः करिष्यतीत्येवमाद्युपपद्यते। तत्रापि हि करिष्यतीत्येतत् पदं भविष्यत्येव काले वर्त्तत इति 'लृट् शेषे च' इत्येव लृट् सिद्धः। भविष्यदनद्यतनस्तु कालोऽयम्। यद्युत्तरकालः प्रतीयते तथाप्यसौ वाक्यार्थ इति पदसंस्कारे नाश्रीयते। यदि तु वाक्यगम्योऽपि कालः पदसंस्कारे समाश्रीयेत, तदा तु करिष्यतीत्येवमादि नोपपद्येत—भविष्यदनद्यतने लुटैव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यगीष्महि, एते व्याकरणमधीतवन्तः, अधीमहे, अध्येष्यामहे ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः ।

आशंसायामिति किम्? आगमिष्यति ॥

पदमञ्जरी

श्चेदित्यादिकमाशंसावाक्यम्, तत्रोपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं चोभयमाशंस्यमानमित्युभयत्रापि प्रत्ययः । *अध्यगीष्महीति* । 'विभाषा लुङ्लृटोः' इति इङो गाङादेशः, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सिचो ङित्त्वम्, घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् ।

सामान्यातिदेशे इति । अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते, न तु तद्विशेषोऽनद्यतनः । सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते, ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते, न तु माठरादिविशेषप्रयुक्तम्, तेनानद्यतनप्रयुक्तौ लङ्लिटौ न भवतः । इहानिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः, देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति वस्तुस्वरूपकथनमेतत्, नात्राशंसा, तेन सूत्रेणाप्राप्तिः? नैष दोषः; अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वृत्तेः । अत एव लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । देवश्चेद्वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति उक्ते, वक्तारो भवन्ति—मैवं वोचः, सम्पन्नाः शालय इति ब्रूहीति, हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वात्सिद्धम् । हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्यस्य सम्प्रेक्षितः स एव कार्यस्यापि कालो व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनाय । ततश्च कारणस्यैव कार्यरूपेण विवक्षितत्वादभेदाध्यवसायात्कारणस्य भूतत्वात्कार्यस्यापि भूतत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

इह तु कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति—अमुष्मिन्नवकाशे कूपो भविष्यतीति, अनद्यतने कूपो भवितेति समासाद्य कूपोऽस्तीति, अतिक्रम्य कूपोऽभूदिति, अतिक्रम्योषितत्वात् कूप आसीदिति, अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति; तदत्र सर्वत्र कूपसत्ताया वर्तमानत्वं भूतभविष्यद्रूपत्वमिति सर्वत्र लडेव प्राप्नोति, लुङादयस्तु वक्तव्याः? तदाह—'अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुविद्यमानार्थत्वात्' इति । भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । यदि वचनेन

न्यासः

आशंसायां भूतवच्च ॥ आगमदिति । लुङ् । आगत इति निष्ठा । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । अधीमह इति । इङो लट्, महिङ्, अदादित्वा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

'आशंसायाम्' इत्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति, क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे ।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रम्, शीघ्रम्, आशु, त्वरितम् अध्येष्यामहे । 'न' इति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्—श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

पदमञ्जरी

वर्तमान एव लुङादयो विधीयन्ते कूपोऽभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत, तस्माद्यथास्वमेता विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथम् ? इन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्तां प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वम्; ततश्चेन्द्रियव्यापारे भाविनि भविष्यद्विभक्तिः, वर्तमाने वर्तमानविभक्तिः, भूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम् । उक्तं च—

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात्सैव सत्ता विशेष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।
यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥ इति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ *वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति* । असति तस्मिन् 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात्क्षिप्रशब्द एवोपपदे स्यात्, सति तु पर्यायेष्वपि भवति । ननु भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः, स च भविष्यत्कालविषयस्तत्र नेत्येव वक्तव्यम्,

न्यासः

च्छपो लुक् । अध्यगीष्महीति । लुङ्, 'विभाषा लुङ्लृङोः' इतीङो गाङादेशः, गाङ्कुटादिना सिचो ङित्वाद् 'घुमास्था' इत्यादिनेत्वम् । भूतवच्चेत्यतिदेशे लङ्लिटावपि प्राप्नुतः, तौ कस्मान्न भवत इत्याह—सामान्यातिदेश इत्यादि । भूतसामान्यातिदेशोऽयम्, भूतविशेषप्रत्ययौ च लङ्लिटौ । सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशः, तेन ताविह न भवतः ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ भूतवच्चेत्यस्यायमपवाद इति । न प्राप्ते भूतवच्चेत्यस्मिन्नस्यारम्भात् ।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम्, यावता क्षिप्रे लृडित्यनेनैव सर्वं सिद्धमित्यत आह—वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति । असति हि वचनग्रहणे क्षिप्रशब्द एवोपपदे लृट् स्यात्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः। उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय। आशंसेऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं

पदमञ्जरी

तस्मिन्प्रतिषिद्धे 'लट् शेषे च' इत्यनेनैव लट् सिद्धः, तत्किं लङ्ग्रहणेन? तत्राह—*नेति वक्तव्ये इत्यादि*। नेत्युच्यमाने 'लट् शेषे च' इत्यनेन लङ् भवन्ननद्यतने न स्यात्; लुटा बाधितत्वाद्। अतो लुड्विषयोऽपि यथा स्यादिति लङ्ग्रहणं क्रियत इत्यर्थः ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ अधीयीयेति। इङो लिङः 'इटोऽत्', सीयुट्, लिङः सलोपः, धातोरियङ्, उपसर्गेण सह सवर्णदीर्घत्वम्। क्षिप्रवचने लट्, आशंसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचने लडित्यस्यावकाशः—क्षिप्रमध्येष्यामह इति, आशंसावचने लिङित्यस्यावकाशः—आशंसे युक्तोऽधीयीयेति; इहोभयं प्राप्नोति—आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति, लिङ् भवति विप्रतिषेधेन। तदेतदुदाहरणे दर्शयति—*आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति* ॥

न्यासः

तस्मिंस्तु सति यावन्तः क्षिप्रवचनास्तेषु सर्वेषु भवति। अथ लङ्ग्रहणं किमर्थम्, न क्षिप्रवचन इत्येवोच्येत, भूतवच्चेत्यस्यातिदेशस्य भविष्यत्कालविषयत्वात् तस्मिन् प्रतिषिद्धे 'लट् शेषे च' इत्यनेनैव सिद्धः? इत्याह—नेति वक्तव्य इत्यादि। नेति वक्तव्ये यल्लङ्ग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—लुटोऽपि विषये भविष्यदनद्यतने काले लङ् यथा स्यात्, अन्यथा हि लङपवादो लुडेव स्यात् ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ आशंसे युक्तोऽधीयीयेति। इङः लिङः सीयुट्, उत्तमपुरुषस्यैकवचनम्, इट्, 'इटोऽत्' इत्यद्भावः, 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाद् गुणाभावः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारलोपः, धातोरियङ्, उपसर्गेण सह 'अकः सवर्णे दीर्घः'। आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति। अत्र यद्यपि क्षिप्रवचनमुपपदमाशंसावचनमपि, तथापि परत्वाल्लिङेव भवति, न लट्। तस्य तु यत्राशंसावचनमुपपदं नास्ति सोऽवकाशः—क्षिप्रमध्येष्यामह इति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः=सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यम्=तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति ।

सामीप्ये खल्वपि – येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽ-

पदमञ्जरी

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ कालानां सामीप्यमिति । 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यारभ्य कालप्रायत्वादस्य प्रकरणस्य सामान्येनोक्तावपि कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्याश्रयणमिति भावः । *तुल्यजातीयेनेति* । तत्रैव लोके सामीप्यव्यवहारादिति भावः । *अदादिति* । 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । *अध्यापिपदिति* । इङो णिच्, 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्, लुङि चङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पिशब्दस्य द्विर्वचनम्, णिलोपः ।

येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति । पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहिता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमुच्यते । सापि यद्यप्यमावास्ययान्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता; तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येनाव्यहितत्वात्सामीप्यं नातिवर्त्तते ।

न्यासः

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ कालानां सामीप्यमित्यनेन कालसम्बन्धि सामीप्यमिहाश्रीयत इति दर्शयति । कुतः पुनः सामान्योक्तेन कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्त्तमानसामीप्य इत्यत आरभ्य प्रायिकत्वादस्य प्रकरणस्य । एतदपि कुतः ? वर्त्तमानादिशब्दानां कालशब्दत्वात् । अपि च लङ्लुटोः प्रतिषेधः, तो च कालविहितौ । अतो यत्र हि तौ, तत्र तत्सम्बन्धेनैव कालसामीप्यमिहाश्रीयत इति विज्ञायते । तत् पुनः कीदृशमित्याह—तुल्यजातीयेनेत्यादि । तुल्यजातीयग्रहणं भिन्नजातीयनिवृत्त्यर्थम् । कालमात्रेण व्यवधानेन गृह्यमाणे येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधितेत्येवमादावुदाहरणे सामीप्यं न स्यात्; अमावस्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवधानात् । तस्मात् समानजातीयेनाव्यवधानमाश्रीयते । अदादिति । 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । अध्यापिपदिति । 'हेतुमति च' इति णिच् । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्, लुङ्, च्लेः 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पीत्येतस्य द्विर्वचनम्, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः, णिचो लोपः ।

येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति । पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहिता या पौर्णमासी, तामधिकृत्येदमाह । सा हि यद्यप्यमावास्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता, तथापि तुल्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्नीनाधित, सोमेनायष्ट, गामदित। येयममावास्याऽऽगामिनी, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते। स गां दास्यते।

द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

पदमञ्जरी

आधितेति। दधातेराङ्पूर्वस्य 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीत्त्वम्, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। *अयष्टेति*। 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्। *अदितेति*। ददाते रूपं पूर्ववत्। *यक्ष्यते इति*। व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, सर्वत्र 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम्।

इह क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लृटौ इष्येते, नानद्यतनप्रत्ययौ लङ्लृटौ, तौ च लुङ्लृटौ 'अद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्युच्यमानेऽपि सिद्ध्यत एव, किमर्थं द्वौ प्रतिषेधावुच्येते? इत्यत आह—*द्वौ प्रतिषेधाविति*। *यथाप्राप्तस्येति*। यथा येन प्रकारेण प्राप्तं प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अव्ययीभावे त्वम्भावः स्यात्। इहाद्यतनवचने सति विधानमिदं विज्ञायेत, तत्र लङ्विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसंशब्दनेन विहितस्य कस्यचित्प्रत्ययस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशः, लृट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूतभविष्यतोः प्रसङ्गः, लुङ्लृटोश्चायथाकालं विधिः प्रसज्येत—लुङो विषये लृट्, लृटश्च विषये लुङ्। ननु च वत्करणात्सादृश्यार्थात्सङ्करो न भविष्यति? नैतदस्ति; इह लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टौ, तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशो हातव्यः। तत्राद्यतनांशत्यागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ्, भविष्यदनद्यतने लृडिति सिद्धम्। यदा तु भूतभविष्यदंशपरित्यागेनातिदेशः; तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने, भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य भूताद्यतने विधानमिति सङ्करः स्यादेव, लृट् चोभयत्र प्रसज्येत। वत्करणं

न्यासः

जातीयेन पौर्णमास्याख्येन कालेनाव्यवहितत्वात् सामीप्यं नातिवर्त्तते। अग्नीनाधितेति। दधातेराङ्पूर्वस्य 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीत्त्वम्, सिचश्च कित्वम्, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। अयष्टेति। व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। अदितेति। ददाते रूपम्। पूर्ववत्। यक्ष्यत इति। यजेर्लृट्, स्यः, तस्मिन् परतस्तथा षत्वे कृते 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। आधितेत्यादौ सर्वत्र 'स्वरितञितः' इत्यादिनात्मनेपदम्। किमर्थं प्रतिषेधद्वयमुच्यते, 'नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्येवोच्येत ? क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर्ह्यद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लृटाविष्येते, नानद्यतनप्रत्ययौ लङ्लुटौ। तौ च लङ्लुटावेवमुच्यमाने सिध्यत एवेत्यत आह—द्वौ प्रतिषेधावित्यादि। एवं मन्यते—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

'नानद्यतनवत्' इति वर्त्तते। अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थञ्च वचनम्। भविष्यति काले मर्यादावचने सत्यवरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्यय-

पदमञ्जरी

तु यस्माद्धातोर्यस्मिन्नुपाधौ यः प्रत्ययो विहितः स तस्मादेव तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात्। तेन—'पूङ्यजोः शानन्' इत्यादौ कालव्यत्यास एव भवति, न धात्वादिव्यत्यासः। यदि पुनरयं द्वौ प्रतिषेधौ कृत्वा तूष्णीमास्ते, स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सर्गाः स्वेषु स्वेषु कालेषु अपवादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्गः। अतो यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानान्नायं वतिः; किं तर्हि? मतुप्—अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत्, सामान्यविवक्षायां नपुंसकत्वम्। *अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीति*। अस्याप्यनद्यतनवांश्चासौ प्रत्ययश्च तस्य विधिरित्यर्थ इति सर्वथा यदनद्यतने विहितं तत्सर्वं न भवति। वृत्तौ 'लङ्लुटौ विहितौ तयोः प्रतिषेधः' इत्युपलक्षणम्॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्॥ *अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनमिति*। 'क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इति नानुवर्त्तते, तदनुवृत्तौ हि नियमार्थमेतत् स्याद्—भविष्यत्येव मर्यादावचन एवावरस्मिन्नेवेति वा। विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति भावः। *मर्यादावचने सतीति*। *मर्यादोक्तौ सत्यामित्यर्थः*। वचनग्रहणमभिविध्यर्थम्, वचनग्रहणे हि सति मर्यादामात्रवचने मर्यादावचन इत्यर्थो भवति। सैव हि मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बद्ध्यते तदा 'अभिविधिः'

न्यासः

यदि 'नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्येवोच्येत तदैतदेवं सूत्रं विधायकं स्यात्, ततश्च सङ्करः प्रसज्येत—लुङोऽपि विषये लट्, लटश्च विषये लुङ्। नह्यत्रायं विशेष[1] उपादीयते। भूते लुङ् भविष्यति लडिति प्रतिषेधविषय उच्यमाने नायं दोषः, ततो नानेन किञ्चिद् विधीयते, केवलमनद्यतनप्रत्ययानां प्रतिषेधः क्रियते, तेषु प्रतिषिद्धेषु स्वैरेव वाक्यैर्विधायकैर्लुङादय उत्सर्गाः स्वे स्वे कालेऽपवादविनिर्मुक्ते भवन्ति। अतो यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञापनाय प्रतिषेधद्वयमुच्यते॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्॥ मर्यादावचने सतीति। वचनग्रहणमभिविधावपि यथा स्यात्। मर्यादाविशेष एवाभिविधिश्च। सैव मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बध्यते तदाभिविधिरित्युच्यते, यदा तु न सम्बध्यते तदा मर्यादेति। तत्रेह वचनग्रहणा-

---

१. 'विषयः' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । तत्र सक्तूनपास्यामः ।

भविष्यतीति किम्? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्र द्विरोदनम् अभुञ्ज्महि, तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचन इति किम्? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, सक्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम्? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, तत्र सक्तून्पातास्मः ।

इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता; तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

पदमञ्जरी

इत्युच्यते । *अवरस्मिन्प्रविभाग इति* । अपरभागविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीत्यर्थः, अपरस्मिन्निति वचनाद्यस्य मर्यादा तस्य द्वौ भागौ कल्पयितव्याविति गम्यते । *गन्तव्य इति* । अध्वगमनस्य भविष्यत्वं दर्शयँस्तत्र कर्त्तव्यस्य भोजनादेर्भविष्यत्त्वं दर्शयति । *तस्य यदपरमिति* । अनेनाध्वनो विभागो द्विरित्यनेनापि क्रियाप्रबन्धाभावो द्विरेव, नानवरतमिति ।

योऽयमध्वागत इति । भूतकालतां दर्शयति । *अध्यैमहीति* । इङो लङ्, शपो लुक्, 'आडजादीनाम्', 'आटश्च' । *अभुञ्ज्महीति* । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, 'श्नसोरल्लोपः', चुत्वम् ।

न्यासः

द्विशेषो नाश्रीयते, तेन मर्यादाया उक्तिमात्रे भवति । विनापि वचनग्रहणेनाभिविधौ प्रतिषेधो न भवेत्; यस्माद् यत्राभिविधौ कार्यमिच्छति तत्राभिविधिग्रहणं वा करोति, यथा—'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति; वचनग्रहणं वा, यथा—आङ् मर्यादावचने' इति । तदभिविधावपि यथा स्यादित्येवमर्थं वचनग्रहणं क्रियते । अवरस्मिन्निति । अर्वागित्यर्थः । गन्तव्य इति । भविष्यत्कालतामध्वनो दर्शयति । तस्य यदवरमिति । अनेनाध्वनो विभागम् द्विरिति । एतेनापि क्रियाप्रतिबन्धाभावम् । भोक्ष्यामह इति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, 'चोः कुः' इति गकारः, 'खरि च' इति गकारस्य ककारः ।

अध्यैमहीति । महिङ्, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, आटश्चेति वृद्धिः, उपसर्गस्य यणादेशः । अपिबामेति । पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः, 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । भोक्तास्मह इति । लुट् । तत्र च विशेषं वक्ष्यतीति । अनहोरात्राणामित्यनेन ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

'भविष्यति' 'मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति वर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागः, तैस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे।

पदमञ्जरी

तत्र उत्तरसूत्रे विशेषं वक्ष्यतीति । अनहोरात्राणामित्यनेन ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ *कालमर्यादाविभागे सतीति* । मर्यादा च विभागश्च मर्यादाविभागम्—समाहारद्वन्द्वः, तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः। *न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति* । एतेनानहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, न 'कर्तृकर्मणोः' इति दर्शयति। एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्दर्शयति—*तैरिति*। तैरन्यस्य कालस्य विभागोऽन्येन वा तेषां तैरेव वा सर्वथा प्रतिषेधः। ननु पूर्वसूत्रे एवानहोरात्राणामिति वक्तव्यम्, एवमपि हि सामर्थ्यात्कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायते, न हि देशविभागस्याहोरात्रैः सम्बन्धोऽस्ति, तत्किं योगविभागेन ? तत्राह—*योगविभाग उत्तरार्थ इति* । उत्तरसूत्रे कालविभाग एव विभाषा यथा स्याद्, देशविभागे मा भूदिति। *आग्रहायणी* = मार्गशीर्षी।

न्यासः

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ कालमर्यादाविभागे सतीति मर्यादाविभागशब्दयोः समाहारे द्वन्द्वः। तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः। तेषाञ्चेति। तैस्तेषाञ्चेति युक्तं यत् तेषां विभागे प्रतिषेधो भवति; तत्सम्बन्धित्वाद् विभागस्य। यदा तैरन्यस्य विभागस्तदा न युक्तम्, न हि तदा तत्सम्बन्धी विभागः। किं तर्हि ? विभज्यमानसम्बन्धी। तथाप्यहोरात्रकृतत्वाद् विभागस्य सम्बन्धित्वमस्त्येव; निमित्तस्य नैमित्तिकसम्बन्धादित्यदोषः। यदि वचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थम्, एवं सति योगविभागोऽनर्थकः, पूर्वसूत्र एव हि प्रतिषेधो वक्तव्यः—भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्ननहोरात्राणामिति, स च सामर्थ्यात् कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञास्यते, न देशविभागस्य, न हि देशविभागस्याहोरात्रैः सह सम्बन्धोऽस्तीत्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे कालविभाग एव यथा स्यादित्येवमर्थम्, देशविभागे मा भूदिति। अभुञ्ज्महीति 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'भविष्यति' इत्येव – योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।

'मर्यादावचने' इत्येव – योऽयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्महे ।

'अवरस्मिन्' इत्येव । परस्मिन्विभाषां वक्ष्यति ।

अनहोरात्राणामिति किम् ? त्रिविधमुदाहरणम् – योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून्पातास्मः । सर्वथा अहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

'भविष्यति मर्यादावचने' 'कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इति

पदमञ्जरी

त्रिविधमुदाहरणमिति। प्रथमं तैर्विभागस्य, द्वितीयं तेषां विभागस्य, तृतीयं तैस्तेषामहोरात्रसंस्पर्शे = अहोरात्रगन्धे, एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयणाल्लभ्यते । दर्शितश्च प्रसज्यप्रतिषेधः 'न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभागः' इति; अन्यथा 'अनहोरात्रसम्बन्धिनि विभागः' इत्यवक्ष्यत् ॥

न्यासः

त्रिविधमुदाहरणमिति । तत्र प्रथमे शब्दान्तरवाच्यस्य कालस्याहोरात्रैर्विभागः, द्वितीयेऽहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेन विभागः, तृतीयेऽहोरात्रवाच्यस्य कालस्याहोरात्रवाच्येन कालेन । सर्वथेति । सर्वेण प्रकारेण । यद्यहोरात्रैरन्यस्य[1] विभागोऽथाप्यन्येन तेषां यद्यहोरात्रैरेव तेषामेवमपि प्रतिषेध इति[1] सर्वथाशब्दस्यार्थः । अहोरात्रसंस्पर्श इति । अहोरात्राणां विभागेन सम्बन्धः = अहोरात्रसंस्पर्श इति ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहर्त्तव्या इति । भूतानद्यतने - तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महीति सर्वत्र लङुदाहर्त्तव्यः । भविष्यदनद्यतने तु - तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्मह इति सर्वत्र लुडुदाहर्त्तव्यः ॥

१-१. 'यद्यहोरात्रैरन्यस्य विभागोऽथास्याहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेनाथवाहोरात्रवाच्येनैवैवमपि प्रतिषेधः' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पास्यामः, तत्र सक्तून्पातास्मः ।

'अनहोरात्राणाम्' इत्येव – योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः ।

'भविष्यति' इत्येव – योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।

'मर्यादावचने' इत्येव – योऽयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून्पातास्मः ।

'कालविभागे' इत्येव – योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९ ॥

'भविष्यति' इत्यनुवर्त्तते । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इत्येवमादिकं लिङो निमित्तम् । तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः = क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि

पदमञ्जरी

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ कुतश्चिद्वैगुण्यादिति । प्रतिबन्धकोदयः

न्यासः

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ इत्येवमादिकमिति । आदिशब्देन 'कथमि लिङ् च' इत्येवमादयो गृह्यन्ते । कुतश्चिद् वैगुण्यादिति । विधुरप्रत्ययोपनिपातात्, कारणान्तरवैकल्याद्वा । आयास्यदिति । 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्ययः । 'इतश्च'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमलकमाह्वास्यद्दक्षिणेन मार्गेणन्न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान्घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत्।

भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम्, भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत्, तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम्। लिङ्गिलिङ्गे बुध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते – यदि कमलकमाह्वास्यन्न

पदमञ्जरी

सामग्रीवैकल्यं वा वैगुण्यम्। *दक्षिणेन मार्गेण न शकटं पर्याभविष्यदिति*। तस्य मार्गस्य ऋजुत्वात्स्थाण्वादेरभावाच्च। पर्याभवनम् = भङ्गः। कमलकः = कश्चित्पुरुषः, स शकटादीनां विषमेष्वपि स्थानेषु मुसलाद्यवष्टम्भप्रयोगेन नेता। *अभोक्ष्यत भवान् घृतेनेति*। घृतमात्रस्यातिपत्तौ भोजनक्रियाभिनिर्वृत्तावपि लृङ् भवति; कारणभेदाद्विभिन्नैव भोजनक्रिया, ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपन्नैव।

भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनमिति। कथं तर्हि भविष्यतोऽर्थस्येदानीमवगतिस्तत्राह—*भविष्यदपर्याभवनमिति*। *हेतुमत् तत्र हेतुभूतमिति*। एतेन लिङ्निमित्तं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति। *लिङ्गेन बुध्वेति*। असकृत्प्राक्कमलकाह्वाने सति शकटापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुध्वा। लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानत्वम्। 'भविष्यत्कमलकाह्वानमपि शकटापर्याभवनस्य हेतुः कमलकाह्वानत्वात्पूर्वकमलकाह्वानवत्' इति एवं बुध्वेत्यर्थः। *तदतपत्तिमिति*। प्रकरणाद् द्विवचनान्तस्य समासः, तयोराह्वानापर्याभवनयोरतिपत्तिमित्यर्थः, तत्र कमलकस्य देशान्तरगमनादिना तदाह्वानस्यातिपत्तिरवसीयते; तदतिपत्त्यैव च पर्याभवनस्याप्यति-

न्यासः

इतीकारलोपः। आह्वास्यदिति। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्'। पर्यासिष्यतेति। 'आस उपवेशने', अनुदात्तेत्। तद्धेतुभूतमिति। शकटपर्याभवनस्य हेतुभूतम्। एतेन लिङ्निमित्तं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति। लिङ्गिलिङ्गे बुध्वेति। असकृत् प्राक् कमलकाह्वाने सति शकटस्यापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटस्यापर्याभवनस्य हेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुध्वा। लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानसामान्यं धर्मम्। तदतिपत्तिञ्चेति। कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनस्य चातिपत्तिम्। तत्र कमलकाह्वानस्य चातिपत्तिं कमलकस्य देशान्तरगमनादिना लिङ्गेनावगम्यते, शकटपर्याभवनस्यातिपत्तिमत्र शकटस्य गुरुभारारोपणादिना। इतो वाक्यादिति। यदि कमलकमाह्वास्यदित्यादेर्वाक्यात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते। पूर्वेण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते। भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति। 'उताप्योः' इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्। प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति। दृष्टो मया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

पदमञ्जरी

पत्तिः, शकटस्य गुरुतरभारारोपणादिना। *भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्याद् गम्यते इति*। नेदानीं कमलक आह्वातुं शक्यते, तच्च शकटमपि पर्याभविष्यत्येवेत्यवगमात् ॥

भूते च ॥ *अन्नार्थी चङ्क्रम्यमाण इति*। भोक्तुकामः क्षुधा कुटिलं गच्छन्नित्यर्थः। *अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थीति*। चङ्क्रम्यमाणो दृष्ट इत्यनुषङ्गः। ब्राह्मणार्थी भोक्तारं मार्गयमाण इत्यर्थः। सोऽपि संभ्रमात्कुटिलं गच्छति। ततः किमित्यत आह—*यदीत्यादि*। *यदि दृष्टोऽभविष्यदिति* क्वचित्पठ्यते तत्तु 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' इति यदिलिङ्निमित्तत्वात् लङ्, किं तूत्तरसूत्रेण विकल्पितः। दृष्ट इत्येव तु पाठो युक्तः। *न तु भुक्तवानिति*। क्रियातिपत्तिं दर्शयति। तत्र हेतुः—*अन्येन पथा स गत इति* ॥

न्यासः

अथ किमर्थं क्रियाग्रहणम्, न त्वेतावद्वक्तव्यम्—लिङ्निमित्ते लृङतिपत्ताविति, धात्वधिकाराद् विनापि क्रियाग्रहणेन धात्वर्थस्यातिपत्ताविति विशेषोऽर्थो लभ्यते, ततोऽनर्थकं क्रियाग्रहणमिति मन्यते, नैतत्; लिङ्निमित्त इति श्रूयते, प्रकृतस्य सम्बन्धाच्छ्रुतस्य सम्बन्धो बलवानिति लिङ्निमित्तस्यैवातिपत्तिर्विज्ञायते। ततश्च 'उताप्योः समर्थयोः' इति सामर्थ्यातिपत्तावुताप्योश्चातिपत्तौ लिङ् प्रसज्येत। तस्मात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

भूते च ॥ उताप्योरित्यारभ्येत्यादि। 'उताप्योः समर्थयोः' इत्येतत्प्रभृतिषु लिङ्नमित्तेषु ह्येतल्लृङ्विधानम्। कुत एतदित्याह—प्रागित्यादि। यस्मात् प्राग् 'वोताप्योः' इति वक्ष्यते, ततश्च पारिशेष्याद् भूते चेति लिङो विधानम् 'वोताप्योः' इत्यादिष्वेवावतिष्ठते। न तु भुक्तवानित्यादि। क्रियातिपत्तिं दर्शयति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

'भूते' 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते। वा+आ+उताप्योः=वोताप्योः। मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ। 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। वक्ष्यति – 'विभाषा कथमि लिङ् च', कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत्। यथाप्राप्तं च – याजयेत्॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा, कुत्सेत्यनर्थान्तरम्। गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वो-

पदमञ्जरी

वोताप्योः ॥ *वा आ उताप्योरिति* आङः प्रश्लेषं दर्शयति। तत्राङ उताप्योरित्यनेन सम्बन्धादल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण सहाद्गुणे कृते पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् 'ओमाङोश्च' इति पररूपम्, यथा—आ+ऊढा = ओढा, अद्य ओढा अद्योढा, कदोढेति। अत्रोताप्योः समर्थयोरिति यत्सप्तम्यन्तं तदवधित्वेनोपादीयते, तत्र प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यनुकरणस्याप्यप्रत्यय इति प्रतिषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाङोऽपि योगे पञ्चम्यभावः। *मर्यादायामाङिति*। एतच्च विभाषा गर्हाप्रकृतौ प्रागुतापिभ्यामिति स्मरणादवसीयते। गर्हाप्रकृतौ गर्हाविशिष्टे प्रकृत्यर्थे। गर्हाग्रहणमनवक्लृप्त्यादेरपि लिङ्निमित्तस्योपलक्षणम्। 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति लिङ्निमित्ताभावादुत्तरसूत्रातिक्रमः॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ *कालसामन्ये न प्राप्नोतीति*। विधीयते इत्यनेन

न्यासः

वोताप्योः॥ वा आ उताप्योरिति। एतेनाङः प्रश्लेषं दर्शयति। यद्याङोऽत्र प्रश्लेषः, वोताप्योरिति न प्राप्नोति, परत्वाद् गुणे कृते पूर्वेण सह वृद्धया भवितव्यम्? सौत्रत्वान्निर्देशस्येत्यदोषः। निपातनत्वात् पूर्वेण सहैकादेशं कृत्वा परेण सहाद्गुणः करिष्यते। ननु चाङो योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्या भवितव्यम्, तदयुक्तोऽत्रोताप्योरिति सप्तम्या निर्देशः? नैतत्; यतः पदमेवात्र सप्तम्यन्तमवधित्वेनोपादीयते। न च पदादाङो योगे पञ्चमी भवति; अप्रातिपदिकत्वात्। मर्यादायामित्यादि। यद्यभिविधौ स्याद् 'उताप्योः समर्थयोः' इति लिङ् विकल्पेन प्रसज्येत, नित्यश्चेष्यते। तस्मान्मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ। यथाप्राप्तञ्चेति। लिङादिः; वाग्रहणात्॥

गर्हायां लडपिजात्वोः॥ कालसामान्ये न प्राप्नोतीति। एतेन भविष्यतीत्यादेः

काशि० ३ : ६

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। वर्त्तमाने लडुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते। कालविशेषविहिताँश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते। अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति। गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत्। लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ १४३॥

'गर्हायाम्' इति वर्त्तते। कथंशब्दे उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च। विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम्। कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र

पदमञ्जरी

भविष्यतीत्यादेः कालविशेषवाचिनो निवृत्तिं सूचयन् कालसामान्ये विधिरिति दर्शयति। *कालविशेषविहितांश्चेत्यादि*। *भाष्ये* त्वेष निर्णयः—'गर्हायां लड्विधानानर्थक्यम्, क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वात्। ताच्छील्यप्रतिपादनेनात्र गर्हा, ततश्च यदनेन क्रियते तत्सर्वं वृषलयाजनार्थमिति सर्वदासौ वृषलं याजयन्नेव भवति, ततश्च क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति 'वर्तमाने लट्' इत्येव सिद्धः। यद्येवम्, शतृशानचावपि प्राप्नुतः, दृश्येते च शतृशानचावपि-मां याजयन्तं पश्य, अपि मां याजमानं पश्येति, प्रत्युत सूत्रारम्भे सत्यवर्त्तमानकालविहितत्वाल्लुटस्तौ न न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भः' इति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ *विभाषाग्रहणमित्यादि*। स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ये लडादयो विहितास्तेषां च बाधा मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। यद्येवम्,

न्यासः

कालविशेषवाचिनोऽनुवृत्तिं सूचयन्नयं कालसामान्ये विधिरिति दर्शयति—कालविशेषविहितानिति। भूते कालविशेषे लङ्लिटौ विहितौ, भविष्यति लुड्लृटौ च। तान् सर्वान् कालसामान्ये विधीयमानो लट् परत्वाद् बाधते। याजयतीति। यजेर्हेतुमण्ण्यन्ताल्लट्। लिङ्निमित्ताभावादिति। हेतुहेतुमदादेर्लिङ्निमित्ताभावादिह यद्यपि क्रियातिपत्तिर्विवक्ष्यते, तथापि लृङ् न भवति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ विभाषाग्रहणमित्यादि। यस्मिन् काले लृङादयो विहितास्तेषां बाधनं मा भूदित्येवमर्थं विभाषाग्रहणम्। यद्येवम्, अनर्थकश्चकारः, विभाषाग्रहणादेव हि लटोऽप्यबाधितत्वात् सिध्यत्येव ? सत्यं सिध्यति वर्त्तमाने, कालान्तरे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयीयजत् । अयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयाञ्चकार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यम् ।

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

'गर्हायाम्' इत्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं लटोऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याज-

पदमञ्जरी

विभाषाग्रहणादेव लडपि भविष्यति, नार्थश्चकारेण ? सत्यम्; वर्त्तमाने सिद्ध्यति, कालान्तरे तु न सिद्ध्यति, तस्मात्तदर्थश्चकारेण लटः समुच्चयः । *अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति* । कथमीत्येतद् गर्हा च ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' इत्यत्र किंवृत्तं व्याख्यातम् । इह किंवृत्ते लट् चेति वक्तव्यम्, चकारात्प्रकृतो लिङ् भविष्यति, नार्थो लिङ्ग्रहणेन ? तत्राह—*लिङ्ग्रहणमिति* । चकारेण लिङ इव लटोऽपि समुच्चयः स्यात्; तस्यापि प्रकृतत्वात्, तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

न्यासः

तु न सिध्यति । न हि तत्र कथमित्युपपदे लटः प्राप्तिरिति तत् कथं विभाषाग्रहणेन सिध्यति ! तस्माल्लडर्थश्चकारः कर्त्तव्यः । याजयेदिति । लिङ् । याजयिष्यतीति । लृट् । अयीयजदिति । लुङ्, च्लेश्चङ्, णौ चङि ह्रस्वः, णिलोपः, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, 'सन्यतः' इतीत्वम् । अयाजयदिति । लङ् । याजयाञ्चकारेति । लिट्, 'कास्प्रत्ययात्' इत्याम्, 'आमः' इति लेर्लुक्, तस्याव्ययत्वात् सुब्लुक्, 'कृञ्' इत्यादिना लिट आम्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः, णल्, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम्, 'अयामन्त' इत्यादिनायादेशः । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति कथमित्येतत् ? गर्हा च ? तदेतद् गर्हायां लिङो विधानाद् भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ लृङिति भूते चेति वर्त्तमाने 'वोताप्योः' इति वचनाद् भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यमिति; भविष्यतीति वर्त्तमाने 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति वचनात् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ किंवृत्त इति । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयते । डतरडतमौ चेति । किंवृत्ते च लृडित्येवं कस्मान्नोक्तम्, प्रकृतो हि लिङ्, ततश्चकारेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येत् । यं तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति तु नित्यम् – को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

'गर्हायाम्' इति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिः=असंभावना । अमर्षः= अक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातो लक्षण-

पदमञ्जरी

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ अपिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, कथम् ? यथा 'उपकादिभ्योऽन्यरस्यामद्वन्द्वे' इत्यत्राद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहणं किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम्, अस्मिन्निवृत्ते किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । तथाऽकिंवृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थमेव, अस्वरितत्वादेव 'किंवृत्ते' इत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वयं भविष्यति । आह च - किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमिति । ननु चाकिंवृत्तग्रहणेन किंवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते, तस्योपपदसञ्ज्ञां वक्ष्यामीत्यकिंवृत्तग्रहणं स्यात् । किं पुनरुपपदसंज्ञायाः प्रयोजनम् ? समासः ? न; अतिङिति प्रतिषेधात् । यदा तर्हि लटः सत्संज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात्, नास्य लटः सत्संज्ञकौ भवतः, 'लटः सद्वा' इत्यत्र भविष्यतीत्यधिकारा-

न्यासः

तस्यैव समुच्चयो विज्ञास्यते, किं लिङ्ग्रहणेनेत्याह—लिङ्ग्रहणमित्यादि । असति हि लिङ्ग्रहणे यथा प्रकृतत्वाच्चकारेण लिङ् समुच्चीयते, तथा लडपि समुच्चीयेत, सोऽपि हि प्रकृत एव । तस्माल्लटो निवृत्त्यर्थं लिङ्ग्रहणं कृतम् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ अत्र द्वावर्थौ, प्रत्ययावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—बह्वच इत्यादि । अमर्षशब्दो ह्यनवक्लृप्तिशब्दापेक्षयाल्पाच्तरः, तत्र 'अल्पाच्तरम्' इति तस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये योऽयमिह बह्वचोऽनवक्लृप्तिशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः स लक्षणव्यभिचारार्थतां दर्शयति । यथेह पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचारात् स्वविषये न प्रवर्त्तते, तथा यथासंख्यलक्षणमपीति तेन यथासंख्यं न भवति । अपिग्रहणं किंवृत्तेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा ह्यकिंवृत्तग्रहणे किंवृत्ते न स्यात् । यदि यथा 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम्'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यं न भवति। अनवक्लृप्तौ तावत् – नावकल्पयामि, न संभावयामि, न श्रद्दधे तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत्। तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति। को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्। को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अमर्षे – न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति। को नाम वृषलो यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति।

भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति भविष्यति नित्यम् – नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत्॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्त्तते। किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदम्। अस्त्यर्थाः=अस्तिभवतिविद्यतयः। किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति। लिङोऽपवादः। किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अस्ति नाम तत्र भवान्वृषलं

पदमञ्जरी

द्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लृटो ग्रहणम्। अयं तु कालमात्रे विधानाद्यद्यपि भवति, तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति नास्य शतृशानचौ भवतः॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥ *समुदाय उपपदमिति*। केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात्। *लिङोऽपवाद इति*। पूर्वेणाप्राप्तस्य। *अस्ति नामेत्यादि*। भवत्कर्तृकं वृषलयाजनमस्तीत्यर्थः। उक्तं हि 'पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति॥

न्यासः

इत्यत्राद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहणं किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तस्मिन्निवृत्ते किंवृत्तेऽकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यतीति व्याख्यायते तदा शक्यतेऽपिग्रहणमकर्तुम्। तर्हि तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥ किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदमिति। एतेन किंकिलशब्दयोः प्रत्येकमुपपदत्वं निरस्यति, कस्मात् पुनस्तयोश्च प्रत्येकमुपपदत्वं न भवति? केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात्, समुदायस्य च सम्भवात्। लिङोऽपवाद इति। पूर्वेण प्राप्तस्य।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याजयिष्यति। भवति नाम तत्रभवान्वृषलं याजयिष्यति। विद्यते नाम तत्र भवान्वृलं याजयिष्यति, न श्रद्दधे, न मर्षयामि। लिङ्-निमित्तमिह नास्ति, तेन लृङ् न भवति॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव। जातु, यदा—इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। लृटोऽपवादः। जातु तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, न श्रद्दधे, न मर्षयामि॥

* जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् * यदा भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत्, यदि भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत्, न श्रद्दधे न मर्षयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव। यच्च, यत्र— इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। लृटोऽपवादः। योगविभाग उत्तरार्थः। यथासंख्यं नेष्यते। यच्च तत्र भवान् वृषलं

पदमञ्जरी

जातुयदोर्लिङ्॥ *लृटोऽपवाद इति*। अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण लिङ्लृटोर्द्वयोरपि प्राप्तयोर्लिङ्ङेव यथा स्यात्, लृण्मा भूदित्येवमर्थ इत्यर्थः।

यदायद्योरुपसङ्ख्यानमिति। सूत्रवत् लृटोऽपवादः॥

यच्चयत्रयोः॥ *लृट एवापवाद इति*। पूर्ववत्प्राप्तस्य। एवकारः पौनर्वचनिकः। *योगविभाग उत्तरार्थ इति*। उत्तरत्र यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, जातु-

न्यासः

लिङ्निमित्तमिह नास्तीति। लृट एव विधानात्॥

जातुयदोर्लिङ्॥ लृटोऽपवाद इति। अनवक्लृत्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य।

यदायद्योरुपसंख्यानमिति। लिङ्ङेव यथा स्यात्, लृङ् मा भूत्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—अनवक्लृप्त्यादिसूत्रादिहापिशब्दोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन यदायद्योरपि भविष्यति।

यच्चयत्रयोः॥ लृटोऽपवाद इति। अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य। अथ पूर्वसूत्र एव यच्चयत्रयोर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्, किं योगविभागेन? इत्यत आह—योगविभाग

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति निवृत्तम् । गर्हा, निन्दा, कुत्सा-इत्यनर्थान्तरम् । यच्च, यत्र—इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेद् ऋद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

'यच्चयत्रयोः' इत्येव । चित्रीकरणम्=आश्चर्यम्, अद्भुतम्, विस्मयनीयम् । यच्च-यत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

पदमञ्जरी

यदोर्मा भूदिति । इहानवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ, यच्चयत्रयोरित्युपपदे अपि द्वे एव, ततश्च यथासङ्ख्यं प्राप्नोति ? तत्राह—*यथासङ्ख्यमिह नेष्यते इति* । पूर्ववल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् बह्वचः पूर्वनिपातात् ॥

गर्हायां च ॥ दरिद्रश्चेद्वृषलयाजनमपि युक्तं स्यात्, तत उक्तम्—*ऋद्ध इति* । ऋद्धस्याप्युपभोगबाहुल्येन सम्भाव्येत, अत उक्तम्—*वृद्ध इति* । वृद्धस्यापि जातिमात्रब्राह्मणस्य युक्तं स्यात्, अत उक्तम्—*सद्ब्राह्मण इति* । सद्वंशजः सदाचारश्चेत्यर्थस्ततो गर्हामहे इति ॥

न्यासः

उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, जातुयदोर्मा भूत् । यथासंख्यमिह नेष्यत इति । पूर्वोक्तादेव लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । स च बह्वचः पूर्वनिपातः सर्वत्रैव चात्र प्रकरणे लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, न तु तत्रैव सूत्रे । अथ वा—यथासंख्यार्थस्य स्वरितत्वस्याभावादिह न भवति यथासंख्यम् । उक्तं हि प्राक्—स्वरितेन चिह्नेन यथासंख्यं भवतीति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः। शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। सर्वलकाराणामपवादः। आश्चर्यम्, चित्रम्, अद्भुतम्, अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति। बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते।

अयदाविति किम्? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। यदि सोऽधीयीत। लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न भवति॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत, अपि – इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्व-

पदमञ्जरी

शेषे लृडयदौ ॥ *यच्चयत्राभ्यामिति*। चित्रीकरणापेक्षस्तु शेषो न भवति, तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारात्। *आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति*। अत्रानवक्लृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते, तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानमित्यनवक्लृप्तौ लिङ्। *भाष्ये* तु "सम्भावनार्थो यदिशब्दः प्रयुज्यते, ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थः, न चित्रीकरणम्; ततश्चायदाविति न वक्तव्यम्, लिङपि 'सम्भावनेऽलम्' इत्यनेनैव" इत्युक्तम्। यदाह—चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वादिति॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ *समर्थयोरिति*। सूत्रे समशब्दस्य निपातनाद् 'अतो लोपः', शकन्ध्वादित्वाद्वा पररूपत्वम्। संशब्द एव वा वृत्तौ समशब्देन समानार्थः, यथा—'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्', यथा—मुखसंमुखस्येत्यत्रेति भावः।

न्यासः

गर्हायाञ्च॥ चित्रीकरणे च॥ शेषे लृडयदौ॥ यच्चयत्राभ्यामित्यादिना यच्चयत्रापेक्षं शेषं दर्शयति। चित्रीकरणापेक्षया शेषो न शक्यते विज्ञातुम्; चित्रीकरणस्येह स्वर्यमाणत्वात्। आरोक्ष्यतीति। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'। 'हो ढः', 'षढोः कः सि'। आश्चर्यं यदि भुञ्जीतेति। अनवक्लृप्तेरत्राश्चर्यं गम्यते। तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' इत्यनवक्लृप्तौ लिङ्॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ्॥ समर्थयोरिति। धातुना सामर्थ्यमिह नाश्रीयते; तयोरुपपदत्वेनैव तस्य लब्धत्वात्। तस्मात् परस्परसामर्थ्यं समर्थशब्दादिह गृह्यते। तदपि व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणमुभयमुताप्योर्न सम्भवति; पर्यायेण तयोरुपपदत्वात्, तस्मात् समानार्थतालक्षणमिह सामर्थ्यं समर्थशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यत आह—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लकाराणामपवादः। बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः। उत कुर्यात्। अपि कुर्यात्। उताधीयीत। अप्यधीयीत। बाढमध्येष्यत इत्यर्थः।

समर्थयोरिति किम्? उत दण्डः पतिष्यति। अपि द्वारं धास्यति। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। 'वोताप्योः' इति विकल्पो निवृत्तः। इतः प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ्। भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ १५३॥

स्वाभिप्रायाविष्करणम् = कामप्रवेदनम्। कामः, इच्छा, अभिलाष इत्यनर्थान्तरम्, तस्य प्रवेदनम् = प्रकाशनम्। तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपादः। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान्।

अकच्चितीति किम्?

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता।

पदमञ्जरी

प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यत इति। आद्ये प्रश्नो गम्यते, द्वितीये प्रच्छादनम्। ननु चापिशब्दोऽपि प्रश्ने दृष्टः—'अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणाम्'[1] 'अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः' इति, ततश्च प्रश्नेऽपि समानार्थत्वमनयोरिति उत दण्डः पतिष्यतीति प्रत्युदाहरणानुपपत्तिः? एवं मन्यते—अप्यग्रणीरित्यादौ प्रष्टव्यमर्थान्तरमपेक्ष्य समुच्चयार्थ एवापिशब्दः, प्रश्नस्त्वर्थः प्रकरणादिना गम्यते; तेन नानयोः प्रश्ने समानार्थत्वमिति॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ *स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनमिति*। एतदेवावयवार्थप्रकाशनेनोपपादयति—*काम इच्छेति*।

न्यासः

समानार्थत्वमनयोरिति। कुर्यादिति। उप्रत्यये कृते गुणो रपरत्वञ्च, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्वम्, 'ये च' इत्युकारलोपः॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ कामो मे भुञ्जीत भवानिति। स्वाभिप्रायं परस्यानेनाविष्करोति॥

---

१. रघुवंशे ५–४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मारावित्त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

'लिङ्'इत्येव । संभावनम्=क्रियासु योग्यताध्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणम्—सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । क्व

पदमञ्जरी

मारावित्त्वां पृच्छामीति । माराविशब्दं ददातीति मारावित्, मारावि रवो माकारीत्यर्थः । संज्ञैषा शुकविशेषस्य, तं हस्ते निधाय कश्चिल्लालयति । पार्वत्यपि शुकस्यैव काचिदिष्टा । प्रायेण तु *मातापितरौ पृच्छामीति* पाठः, तत्र तदुपक्रमं वाक्यम्—मातापितरौ पृच्छामि । किमत्र पृच्छ्यते ? कच्चिज्जीवति ते मातेति ॥

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ *योग्यताध्यवसानमिति* । योग्यताया निश्चयः । एतदेव स्फोरयति—*शक्तिश्रद्धानमिति* । शक्तिः = सामर्थ्यम्, श्रद्धीयते विषयीक्रियते येन ज्ञानेन तत्तथोक्तं तदिति । सम्भावनपर्याप्त्येत्येतेन पर्याप्ताविहालंशब्दः, न भूषणादावित्याह—*यद्येवं सम्भावन इति* । सप्तम्यन्तस्य कथमलमिति चेदित्येतद्विशेषणमुपपद्यत इत्याशङ्क्य विपरिणामेन व्याचष्टे—*तच्चेत्सम्भावनमिति* । सम्भावनमलमिति चावर्तते—सम्भावने लिङ् भवति तच्चेत्सम्भावनमलमात्मकं भवतीति । एवं पर्यवसानेनालमा सम्बन्धः, अतोऽत्रेतिशब्दो न सम्बन्धनीयः । ततोऽलमित्यस्मिन् सिद्धाप्रयोगे सतीत्यन्वयः । अत्र चेच्छब्दो न सम्बन्धनीयः; सप्तम्यन्तेन सम्बन्धासम्भवात् । वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम्-सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोग इति, न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वयः । *पर्याप्तमिति* । स्वकार्यनिर्वर्त्तने समर्थम्, स्वकार्यं पुनस्तस्याविपरीतमविषयपरिच्छेदः, तद्दर्शयति—*अवितथमिति* । अतथाभूतार्थविषयत्वं ज्ञानस्य वैतथ्यम्, यथा—शुक्तिकायां

न्यासः

सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ योग्यताध्यवसानमिति । योग्यता = सामर्थ्यम्, तस्याध्यवसानम् । सा येनाध्यवसीयते निश्चीयते तद् योग्यताध्यवसानम् = ज्ञानम्, सम्भावनमुच्यते । तमेवार्थं पर्यायान्तरेण विस्पष्टीकर्तुमाह—शक्तिश्रद्धानमिति । शक्तिः = सामर्थ्यम्, सा श्रद्धीयते येन ज्ञानेन तच्छक्तिश्रद्धानम् । तदिति । सम्भावनम् । पर्याप्त्येति । सामर्थ्येन । एतेन पर्याप्ताविह वर्त्तमानोऽलंशब्दो गृह्यते, न तु भूषणादाविति दर्शयति । पर्याप्तमिति । शक्तम्, स्वकार्यनिर्वर्त्तनक्षममित्यर्थः । स्वकार्यम् पुनस्तस्य विपरीतविषयपरिच्छेदः । अवितथमिति । विद्यमानविषयत्वात् । एतेन पर्याप्त्यर्थ एवास्य स्वीकृतः । एवं हि तद्विपरीतविषयं भवति यदि विद्यमानविषय-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चासौ सिद्धः ? यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते। तदीदृशसंभावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत।

अलमिति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम्। सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति। क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् भवति॥

पदमञ्जरी

रजतज्ञानस्य; तद्विपरीतमवितथम्, तथाभूतार्थविषयमित्यर्थः। *तदीदृशसम्भावनोपाधिक इति*। तदिति वाक्योपन्यासे ईदृशमलमर्थविशिष्टं सम्भावनमुपाधिर्यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः। क्वचित्तुईदृशे *सम्भावनोपाधिक* इत्यसमासः पठ्यते, तत्रेदृश इति न सङ्गच्छते; न हि धात्वर्थस्य किञ्चिद्रूपं प्राङ्निर्दिशितं यदीदृशमित्युच्येत। *सर्वलकाराणामपवाद इति*। सम्भावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भविष्यद्विषयाणां सर्वलकाराणामित्यर्थः। *अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति*। अत्र यत्पर्वतभेदविषयं सामर्थ्यं पुंसः सम्भाव्यते तद्यस्य भीमसेनादेर्विद्यत एव, तत्र सम्भावनमवितथमिति तद्विषयमुदाहरणम्। *अपि द्रोणपाकं भुञ्जीतेति*। यत्पक्वस्य भोजनं तदेव पाकस्य भोजनम्, कर्मसाधनो वा पाकशब्दः। *विदेशस्थायी* = देशान्तरगतः। *प्रायेणागमिष्यतीति*। प्रायिकस्वदक्षिणाक्षिस्पन्दनादेर्लिङ्गाभासादागमनं सम्भाव्य तत एतत्प्रयुज्यते, तत्तथ्यमपि भवति, विपरीतमपि भवति। *अलं देवदत्त इति*। पर्याप्तं हनिष्यतीत्यर्थः। भाविविषयत्वात् सम्भावनस्य सर्वत्र लृट् प्रत्युदाहृतः।

न्यासः

त्वादवितथं भवति, नान्यथा। अलम इति। अलंशब्दस्य। कुत एतत्? इतिकरणेनार्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकतयाऽलंशब्दस्य व्यवस्थापनात्। यद्येवम्, अलमर्थः सम्भावनस्य विशेषणं नोपपद्यते, ततश्च यदुक्तम्—'तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते' इति तद्विघटते? नैष दोषः, आवृत्तिरलंशब्दस्य करिष्यते, तत्रैकस्य सूत्रोपात्तस्यार्थपदार्थकता भविष्यति, आवृत्तस्येतिकरणेनाभिसम्बन्धादर्थपदार्थकतायाः प्रच्युतस्य शब्दपदार्थकता चात्र गम्यते। चार्थ इति। अर्थात्, प्रकरणाद्वा। न तु प्रयुज्यत इति। अवगतार्थत्वात्। क्रियासम्भावनोपाधिक इति। क्रियासम्भावनमुपाधिविशेषणं यस्यार्थस्य स तथोक्तः। अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति। पूर्ववत् 'असोरल्लोपः'। अत्र यत् पर्वतभेदनविषयं सामर्थ्यं पुंसः सम्भाव्यते तत् तस्य विद्यत एवेत्यवितथत्वात् पर्याप्तं सम्भावनम्। प्रायेण स गमिष्यतीति। अस्त्यत्र सम्भावनम् प्रायशब्दात् प्रतीयमानम्, अलमर्थस्तु नास्ति; तेन भविष्यत्कालविवक्षायां लृडेव भवति, न लिङ्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति सर्वमनुवर्त्तते। संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः। संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति। पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम्। संभावयामि भुञ्जीत भवान्। संभावयामि भोक्ष्यते भवान्। अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्। श्रद्दधे भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्।

अयदीति किम्? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान्॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

पदमञ्जरी

अपरा व्याख्या—सम्भावनं भाविवस्तूत्प्रेक्षणम्, असति विरुद्धप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनेति ज्ञानम्, यथा प्रत्युदाहरणे–प्रायेणागमिष्यतीति, तस्य विशेषणमलमिति चेदिति, अलमिति चेत् तत्सम्भावनमिति विपरिणामेनान्वयः। तत्र यथा घट इति ज्ञानं पट इति ज्ञानमित्युक्ते ज्ञानस्य विषयनिर्देशः प्रतीयते, तथेहापि सम्भावनाख्यस्य ज्ञानस्य विषयनिर्देशोऽयमलमिति चेत् तत्सम्भावनमलमर्थविषयं चेदित्यर्थः। अलमर्थश्च पर्याप्तिर्न भूषणादिः, धातोश्च प्रत्ययविधानात्तदर्थगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते। इमं धात्वर्थमनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेत् तत्सम्भावनमित्यर्थः। सिद्धाप्रयोगे कस्मिन् सन्निधानादलंशब्दः। एवं तावत्सूत्राक्षराणां निर्वाहः। वृत्तेस्तु—*यत्क्रियासु योग्यताध्यवसानमिति* तदिह सूत्रे जिघृक्षितस्य सम्भावनस्य लक्षणं न सम्भवनमात्रस्य; अन्यथा प्रत्युदाहरणमनुपपन्नं स्यात्, न हि तत्र शक्तिश्रद्धानं गम्यते। कथं पुनरत्रेदृशं सम्भावनं गृह्यत इत्यत्राह—*तदिदानीमिति*। तत्खलु सम्भावनमेतत्सूत्रप्रणयनकालेऽस्मिन्सूत्र इत्यर्थः। अलमर्थेन विषयेणाविशेष्यते अलमिति चेत् सम्भावनमिति, पर्याप्तिमिति। पर्याप्तिरलमर्थः, न भूषणादिरित्यर्थः। विपरिणामेनान्वयं दर्शयति—*तच्चेत्सम्भावनमिति*। पर्याप्तिविषयत्वात् पर्याप्तम्, अवितथविषयत्वात् अवितथम्, एतद्धात्वर्थानुष्ठाने पर्याप्तो वितथारम्भोऽयमस्मिन् धात्वर्थे इत्येवंरूपं चेत्सम्भावनमित्यर्थः। *अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति*। एवं नामायं बलवानित्यर्थः, पर्वतं तु भिनत्तु मा वा भिदत्॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥ *सम्भावयामि भुञ्जीत भवानिति*। भोजने भवांश्शक्त इत्युत्प्रेक्ष इत्यर्थः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतुः कारणम्, हेतुमत्फलम्। हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकमाह्वयेन्न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन यानं हेतुः, अपर्याभवनं हेतुमत्।

विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले, तेन लृडपि भवति – दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते।

लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न भवति—हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ १५७॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। इच्छामि भुङ्क्तां भवान्। कामये। प्रार्थये॥

पदमञ्जरी

हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ *भविष्यति च काल इति*। इष्यत इत्यपेक्ष्यते। कथं पुनरेतद् द्वयं सूत्रेऽनुपात्तमेव लभ्यते? इत्याह–*तत्रेति*। *लिङिति वर्त्तमाने इति*। 'उताप्योः' इत्यादेः सूत्रात्। *हन्तीति पलायत इति*। अत्र हननं हेतुः, पलायनं हेतुमत्। वर्षणं हेतुः, सरणं हेतुमत्। *पलायत इति*। 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम्। अत्र 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शत्रादेशोऽपि न भवति, 'इतियोगे च सद्विधिः' इति व्यवस्थितविभाषासु पठितत्वात्॥

न्यासः

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ भविष्यति काल इति। इष्यत इत्यपेक्षते। कथं पुनर्विभाषा भविष्यत्कालश्च लभ्यते, यावता नेह सूत्रे विभाषाग्रहणं विनापि भविष्यत्कालोऽस्ति? अत आह–यस्माद् विभाषाग्रहणमनुवर्तत इति। तेन विभाषा लिङ्प्रत्ययो लभ्यते। यद् 'उताप्योः' इत्यादेः सूत्राल्लिङिति वर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियतेऽतो भविष्यत्कालो लभ्यते। पुनर्लिङ्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्–कालविशेषे भविष्यति यथा स्यादिति। तेन हन्तीति पलायत इत्येवमादौ वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति। अत्र हननं हेतुः, पलायनं हेतुमत्। पलायत इति। 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ❀ ॥ इह मा भूत्—इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् ।

पदमञ्जरी

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ *कामप्रवेदन इति वक्तव्यमिति* । 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इत्ययं तर्हि योगः किमर्थः, यावता कामो मे भुञ्जीत भवान्, अभिलाषो मे भुञ्जीत भवानित्यत्राप्यनेनैव सिद्धम् ? यत्रेच्छार्थमुपपदं न भवति, अर्थप्रकरणादिना तु कामप्रवेदनं गम्यते, तत्रापि लिङ् यथा स्यात् । इदं तर्हि किमर्थम् ? लोडर्थम्, लिङ्ग्रहणं तु लोटा बाधा मा भूदिति । एवमपि 'लोट् च' इति वक्तव्ये किं लिङ्ग्रहणेन ? प्रकृतं लिङ्ग्रहणं विभाषासम्बन्धम्, अतस्तदनुकर्षणे विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षणं सम्भाव्येत ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ *तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमिति* । तुमुन्प्रकृतौ यः कर्त्ता स चेदिच्छार्थेष्वपि भवतीति, एतच्च साान्निध्याल्लभ्यते । *इच्छति भोक्तुमिति* । आत्मनो भोजनमिच्छतीत्यर्थः । य एवेषेः कर्त्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् । इच्छाया भुजिक्रियां प्रति तादर्थ्यस्याप्रतीतेः 'तुमुण्वुलौ' इत्यादिना

न्यासः

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ भुङ्क्तामिति । टेरेत्वे कृत आम् ।

कामप्रवेदन इति वक्तव्यमिति । कामस्येच्छायाः प्रवेदने = प्रकाशने इमौ लिङ्लोटौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इत्यतः कामप्रवेदनग्रहणमनुवर्त्तते, तेन कामप्रवेदन एव भवतः । अत्र लिङ्ग्रहणं किमर्थम्, न 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येवोच्येत, चकारेण समुच्चीयमानोऽपि प्रकृतो लिङ् भविष्यति ? नैतदस्ति; विभाषया हि भविष्यत्काल इत्युक्तम्, ततो यद्यसावनुवर्त्तते विकल्पः स्यात् । तद्बाधनार्थमेव पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियते ॥

समानकर्त्तृकेषु तुमुन् ॥ पूर्वेण लिङ्लोटोः प्राप्तयोस्तुमुन् विधीयते । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेवेति । यस्माद् धातोस्तुमुन् विधीयते स तुमुन्प्रकृतिः, तां यदपेक्षते तत् तुमुन्प्रकृत्यपेक्षम् । इच्छार्थानां धातूनामेव तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमुपपदत्वम्, अतः प्रत्यासत्तेस्तदपेक्षमेव समानकर्तृकत्वं ज्ञायते—तुमुन्प्रकृतेर्यः कर्त्ता स चेदिच्छार्थानामपि भवतीति । इच्छति भोक्तुमिति । योऽत्रेषेः कर्त्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समानकर्तृकेष्विति—किम्? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः। इह कस्मान्न भवति—इच्छन्करोति? अनभिधानात् ॥

लिङ् च १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। भुञ्जीयेतीच्छति। अधीयीयेतीच्छति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति। योगविभाग उत्तरार्थः॥

पदमञ्जरी

तुमुन् न सिद्ध्यतीत्ययमारम्भः। अथापि कथञ्चित्तादर्थ्यं स्यात्, एवमपि समानकर्तृकेष्विति वक्ष्यामीत्यायमारम्भः, तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति। *इच्छन्करोतीति*। अत्रार्थे इच्छन्कर्तुमिति न भवतीत्यर्थः। इच्छन्कर्तुं गच्छतीत्यादौ 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिना तुमुन्। ननु भावे तुमुन् विधीयते, तत्कथमिच्छन्करोतीत्यत्र कर्त्तरि प्रसङ्गः? एवमपीच्छता क्रियते इत्यत्र प्रसङ्गादनभिधानमेवाश्रयणीयम् ॥

लिङ् च॥ किमर्थमिदमुच्यते? लिङ् यथा स्यात्। सिद्धोऽत्र लिङ् 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति? तस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् बाधकः प्राप्तः। वासरूपविधिश्च क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धस्तत्र यथा लोण्न भवति एवं

न्यासः

'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यादिनैवात्र तुमुनि सिद्धे पुनस्तस्य विधानं समानकर्तृकेषु लिङ्लोटौ च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ मा भूतामित्येवमर्थः, ण्वुल् मा भूदित्येवमर्थश्च।

देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति। अत्र भुजेर्देवदत्तः कर्त्ता, इच्छतेस्ततोऽन्य इति नास्ति समानकर्तृकत्वम्, तेन वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति। अनभिधानादिति। न ह्यत्र तुमुनोत्पद्यमानेन विवक्षितोऽर्थः शक्यतेऽभिधातुमिति। अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासाः। अथ वा—अनभिधानादिति। इच्छन् कर्तुमित्यभिधानस्याभावादित्यर्थः। लोकप्रसिद्धानां हि शास्त्रेऽन्वाख्यानं क्रियते, न त्विच्छन् कर्तुमित्यादयो लोकप्रसिद्धाः॥

लिङ् च॥ भुञ्जीयाधीयेति। 'इटोऽत्'। किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता वासरूपविधिनैवात्र लिङ् भविष्यति? नैतदस्ति; लिङ्लोटोरपवादत्वाद् बाधकयोः प्राप्तयोस्तद्बाधनार्थस्तुमुन् विधीयते। तेन बाधितत्वाद् यथा लोड् न भवति, तथा लिङपि न स्यात्। तस्माल्लिङ्विधानार्थमिदमुच्यते। योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे लिङ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, तुमुनो मा भूत्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति, इच्छेत् । वष्टि, उश्यात् । कामयते, कामयेत ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः=प्रेरणम् । निमन्त्रणम्=नियोगकरणम् । आमन्त्रणम्=कामचारकरणम् । अधीष्टः=सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः=संप्रधा-

पदमञ्जरी

लिङपि न स्यात् । अथापि वासरूपविधिः स्याद् ? एवमपि लिङेव यथा स्याल्लोण्मा-भूदित्येवमर्थमेतदारब्धव्यमेव ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ *उश्यादिति* । 'वश कान्तौ' अदादिः, ग्रहिज्या-दिना सम्प्रसारणम् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ *विधिः प्रेरणमिति* । भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचित्प्रवर्तनमाज्ञापनमित्यर्थः । नियोगतोऽवश्यम्भावेन यत्करण-मनुष्ठानं तन्निमन्त्रणम्, स निमन्त्रणस्य विषय इत्यर्थः । अवश्यकर्त्तव्ये श्राद्ध-भोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनेति यावत्, श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादि-रभुञ्जानः प्रत्यवैति । *कामचारकरणमिति* । कामचार इच्छाप्रवृत्तिस्तया यत्करणमनुष्ठानं तदामन्त्रणम्, तद्विषयमामन्त्रणमित्यर्थः । यत्राननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तत्र प्रवर्त्तनेति यावत् । कल्याणादौ ह्यामन्त्रितोऽभुञ्जानोऽपि न प्रत्यवैति । *अधीष्टमिति* । अधिपूर्वादिच्छतेर्नपुंसके भावे क्तः । पुंल्लिङ्गेन पाठस्त्व-युक्तः । *सत्कारपूर्वको व्यापार इति* । गुर्वादेराराध्यस्य व्यापारणेत्यर्थः, ण्यन्तादेरच् । इदं वा कर्त्तव्यमिदं वा कर्त्तव्यमित्येवं भूतविचारणासम्प्रधारणम् । यथेदमिह सम्प्रधार्यते इति याच्ञा प्रसिद्धा ।

न्यासः

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ॥ वष्टीति । 'वश कान्तौ', अदादित्वाच्छपो लुक्, व्रश्चादिना षत्वम् । उश्यादिति । ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । कामयत इति । 'कमेर्णिङ्' ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ प्रेरणमिति । नियोगः । निमन्त्रणं नियोगकरणमिति । असत्यामपीच्छायामकरणे सत्यधर्मोत्पत्तेर्नियमेनावश्य-म्भावेन यत् करणं तन्निमन्त्रणम् ॥ कामचारकरणमिति । कामचारः = इच्छाप्रचारः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रणम् । प्रार्थनम् = याच्ञा । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति ।

पदमञ्जरी

न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥
अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

अयं विध्यादिः प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थविशेषणम्, प्रत्ययार्थविशेषणं वेति चत्वारः पक्षाः । तत्राद्ये पक्षे विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः स्यात्, ततश्च यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्रैव स्यात्—विदध्यान्निमन्त्रयेत, आमन्त्रयेत, अधीच्छेत्, संप्रच्छेत्, प्रार्थयेतेति ; तत्रापि प्रकृत्यर्था भावकर्मकर्त्तारश्चेत्येतावदवगम्येत, न प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेणापरं विध्यादिकम् । यथा चेच्छार्थेभ्यः 'विभाषा वर्त्तमाने' इत्यत्र लिङि इच्छेदिति लडादयश्च न स्युः; अनेन लिङा बाधितत्वात् । द्वितीये नाप्राप्तेषु भावकर्मकर्तृषु विध्यादयोऽर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः स्युरिति लिङा कर्त्रादीनामभिधानं न स्यात्, द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिश्च, विध्यादीनामेकत्वात् । तृतीये तु यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्र न स्यात्—विदध्यान्निमन्त्रयेतेति, न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये तद्विशेषणभूता विध्यादयः सन्ति । चतुर्थे तु विध्यादीनां कर्त्रादीनां च स्पष्ट एव भेद इति दोषाभाव इति तमेवाश्रयति—*विध्यादयश्चेत इति* । *विध्यादिविशिष्टेष्विति* । विध्यादयः प्रवर्त्तनाविशेषास्तैर्विशिष्टेषु प्रवर्तितेष्वित्यर्थः । सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्तु सम्पृच्छ्यमाने प्रार्थ्यमाने च कर्त्तरि । ननु च प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधीयते तत्रैव

न्यासः

तेन यत्करणं तदामन्त्रणम् । एतदुक्तम्भवति—यदिच्छयैव करणं नानिच्छया अकरणेऽपि दोषाभावात्, तदामन्त्रणम् । इहायं विध्यादिरर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं वा स्यात् ? प्रत्ययार्थो वा ? प्रत्ययार्थविशेषणं वा ? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदा यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनर्थानाचष्टे तत्र न सिध्येत्—विदध्यान् निमन्त्रयेतामन्त्रयेताधीच्छेदिति, न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये विशेषणभूता विध्यादयः सन्तीत्येष दोषः प्रतिविधेयः स्यात् । प्रतिविधीयमानेऽपि तस्मिन् प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अथ द्वितीयः ? भावकर्मकर्तृप्रत्ययार्थानां विध्यादयो वाचकाः स्युरित्येवमनयोर्दोषं दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—विध्यादयश्चेत्यादि । प्रत्ययार्थास्त एव भावकर्मकर्तारः । तेषु 'लः कर्मणि च' इत्यादिना प्रत्ययस्य विधानात् तेषामयं विध्यादिरर्थो विशेषणमिति मत्वाऽऽह—विध्यादिविशिष्टे-

काशि० ३ : १०

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधौ तावत् – कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे – इह भवान्भुञ्जीत । इह भवानासीत । आमन्त्रणे – इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे – अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने – किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने – भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत् – कटं तावद्भवान्करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे–अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे- इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे – अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं

पदमञ्जरी

प्रत्ययेन भाव्यम्, न तु प्रकृत्याभिहिते; 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात्, ततश्चास्मिन्नपि पक्षे विदध्यादित्यादौ तदवस्थ एवाप्रसङ्गः ? एवं तर्हि सन्त्येवात्र व्यतिरिक्ता विध्यादयो विषयभेदात्, तथा हि—श्राद्धे मां निमन्त्रयेत भवानिति मत्कर्मकं निमन्त्रणं तवानुष्ठेयमित्यर्थः, तत्र प्रकृत्यभिहितं निमन्त्रणं भोजनविषयम्, लिङभिहितं तु निमन्त्रणविषयमिति विस्पष्ट एव निमन्त्रणभेदः । यथैषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगस्तद्वत् । एवं विध्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि नातीव दोषः । *आमन्त्रणे इह भवान् भुञ्जीतेति* । यदीच्छतीत्यर्थः । *अध्येष्यामह* इत्यपपाठोऽयम्; न हीच्छतेरेतद्रूपं सम्भवति, इष्यतिरपि परस्मैपदी, गुणश्च श्यनि दुर्लभः; इङश्चात्रार्थो नास्ति, सूत्रे चाधीष्टेति इङ् न प्रयुक्तः, तस्मादधीच्छाम इति पाठः । *उपनयेतेति* । आचार्यकरण आत्मनेपदम् ॥

लोट् च ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र लोट एवानुवृत्तिर्यथा स्याल्लिङो मा भूदिति । *अध्ययै इति* । इट्, उत्तमैकवचनम्, टेरेत्वम्, 'एत ऐ',

न्यासः

ष्वित्यादि । एतेनादिशब्देन निमन्त्रणादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन भावकर्मणोः । आसीतेति । अदादित्वाच्छपो लुक् । अध्यापयेदिति । पूर्ववदात्वपुकौ ॥

लोट् च ॥ यदि विध्यादिष्वेव लोड् भवत्येवं योगविभागः किमर्थः क्रियते ? इत्याह— योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे लोट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, लिङो मा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवानध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । संप्रश्ने–किं न खलु भो व्याकरणमध्ययै । प्रार्थने–भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै, छन्दोऽध्ययै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणम्=प्रैषः, कामचाराभ्यनुज्ञानम् = अतिसर्गः, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः = प्राप्तकालता–एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः, कर्त्तव्यः, कृत्यः, कार्यः । लोट् खल्वपि – करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ॥

किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति ? विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते । वासरूपविधिना भविष्यन्ति ? एवं तर्हि ज्ञापयति–'स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवति' इति ।

पदमञ्जरी

'आड्‌डुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः, 'आटश्च' इति वृद्धिः, प्रकृतेर्गुणायादेशौ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ *कृत्य इति* । 'विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् । भवान् हि प्रेषित इत्यादिर्वाक्यशेषः सर्वेष्वेवोदाहरणेषु योज्यः ।

न सामान्येनेति । भावकर्मणोरित्युपलक्षणम्; भव्यगेयादीनां कर्त्तर्यपि भावात् । *एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयतीति* । 'प्रैषादिष्वेव कृत्या भवन्ति नान्यत्र' इति नियमार्थं चैतन्न

न्यासः

भूदिति । करोत्विति । 'एरुः' इत्युत्वम् । अध्ययै इति । 'आड्‌डुत्तमस्य पिच्च' इत्याट्, टेरेत्वे कृते 'एत ऐ', 'आटश्च' इति वृद्धिः, प्रकृतेर्गुणायादेशौ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ कार्य इति । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । कृत्य इति । 'विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् ।

किमर्थमिदमित्यादि द्रेष्यम् । विशेषविहितेत्यादि परीहारः । कृत्या हि सामान्येन विहिताः । लोट् तु प्रैषादिनार्थविशेषेण । अतस्तेन विशेषविहितेन कृत्याः प्रैषादिविषये बाध्येरन्निति पुनर्विधीयते । वासरूपेत्यादिना परीहारं विघटयति । एवं तर्हीत्यादिना प्रैषादिषु कृत्यविधानस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । ननु चाऽसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, इह चास्ति प्रयोजनम्, किं तत् ? प्रैषादि येन नियमेन कृत्या भवन्ति,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः, प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैषादयो वर्त्तन्ते। प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वंमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। चकाराद्यथाप्राप्तं च। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् = उपरिमुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः, करणीयः, कार्यः। भवान्खलु कटं कुर्यात्, भवान्खलु करोतु। भवानिह प्रेषितः। भवानतिसृष्टः। भवान्प्राप्तकालः ॥

पदमञ्जरी

भवति, अनिष्टत्वात्। अन्यत्रापि कृत्या दृश्यन्ते—तृणेन शोष्यम्, बुधेन बोध्यमिति, अग्निस्तोकं तृणेन दीपनीय इति। वस्तुस्वरूपकथनमेतत्, न त्वत्र प्रैषादिप्रतीतिः। *अधिकारात्परेणेति*। एनपा योगे पञ्चमी मृग्या। *नावश्यमिति*। क्वचिद्भवति, क्वचिन्नेत्यर्थः।

को विशेष इति। विधिः प्रेरणमिति पूर्वत्र व्याख्यातत्वात् नास्त्येव भेद इति प्रश्नः। यद्यविशेषः, कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत्? शब्दरूपस्याभिधेयत्वात्। 'को विशेषः' इति कोऽनयोः शब्दयोर्विशेषोऽभिधेय इत्यर्थः। *केचिदिति*। एवमामन्त्रणातिसर्गयोरपि विशेषो ज्ञेयः। केचिदिति वचनादपरेऽनयोर्विशेषं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति। तेषामपि प्रैषातिसर्गग्रहणं कर्त्तव्यमेव, तत्रैव कृत्या यथा स्युरिति। 'प्राप्तकाले च' इति ह्युक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्याः स्युः। चकारेण लोडप्यनुकर्षणीयः— प्राप्तकाले यथा स्यादिति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ चकाराद्यथाप्राप्तं चेति। लोट्, कृत्याश्च ॥

न्यासः

नान्यत्रेति? नैतत्; अनिष्टत्वात्। अन्यत्रापि हि कृत्या दृश्यन्ते—तृणेन शोष्यम्, बुधेन बोध्यमिति। तच्च नियमे सति न सिध्येत्, न ह्यत्र प्रैषादयो गम्यन्ते। तस्मान्नेह नियमोऽभीष्टः, न चानिष्टार्था प्रक्लृप्तिः शास्त्रे युक्ता। ततो युक्तं ज्ञापकमेव; कृत्यविधानस्यावश्यम्भावात्। अवश्यंग्रहणेन क्वचिदपि भवतीति दर्शयति। एतच्च स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिः क्वचित् स्वरितत्वप्रतिज्ञानाल्लभ्यते। तेन कालादिषूपपदेषु वासरूपविधिना ल्युडपि भवति—कालो भोजनस्येति। यदि तु सर्वथा वासरूपविधिर्न स्यात् तदा 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन्नेव नित्यं स्यात्। केचिदाहुरिति वचनादपरे त्वेतयोर्विशेषं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ यथाप्राप्तञ्चेति। लोट्, कृत्याश्च ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

'प्रैषादिषु' 'ऊर्ध्वंमौहूर्तिके' इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वंमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवान्कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

'स्मे' इति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन्माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

इह कस्मान्न भवति—'कालः पचति भूतानि' इति ? प्रैषादिग्रहणमिहाभिसंबध्यते ॥

पदमञ्जरी

स्मे लोट् ॥ लिङ्कृत्यानामपवाद इति । अनन्तरसूत्रेण प्राप्तानाम् । करोतु *स्मेति* । स्मशब्दोऽधिकारं सूचयति -- भवानत्राधिकृत इत्यर्थः ॥

अधीष्टे च ॥ अङ्ग स्म राजन्निति । अङ्गशब्दोऽनुनये । ब्राह्मणानामेवाध्यापनं वृत्तिरतो राजन्नित्यभ्यर्हितेत्यर्थः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ प्रैषादिग्रहणं सम्बद्ध्यते इति । न चेह प्रैषादयो गम्यन्त इति भावः । *इह कस्मादिति* । *कालो भोजनस्येति* । तस्माद् भुङ्क्तां भवानिति

न्यासः

स्मे लोट् ॥ लिङ् कृत्यानामपवाद इति । अनन्तरसूत्रविहितानाम् ॥

अधीष्टे च ॥ लिङोऽपवाद इति । विध्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य । अध्यापयेति । सेर्हिरादेशः, तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । जुहुधीति । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ प्रैषादिग्रहणमिह सम्बध्यत इति । न चेदिह प्रैषादयो गम्यन्ते, तेन तत्र न भवतीत्यभिप्रायः । कालो भोजनस्येत्युक्ते तस्माद् भुङ्क्तां भवानिति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इह कस्मान्न भवति—कालो भोजनस्य ? वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदम्—'स्त्र्यधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्यः' इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद्भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः = तद्योग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या

पदमञ्जरी

वाक्यार्थः, तेन गम्यतेऽत्र प्रैष इति प्रश्नः । *वासरूपविधिनेति* । ननु प्रैषादिषु कृत्यविधानात् स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितम् ? तत्राह—*उक्तमिति* । अनित्यत्वमेव तत्र ज्ञापितं न सर्वथाभाव इत्यर्थः । पर्यायोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वाहुः—अवसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते, 'व्युपयोः शेतेः' इत्यत्र राजानमुपशयितुं पर्याय इति प्रयुक्तो *वृत्तिकारेण* । तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादानम्, यथा—'निमित्तकारणहेतुषु' इत्यत्रेति ॥

लिङ् यदि ॥ *तुमुनोऽपवाद इति* । कर्तृकर्मणोः सावकाशोऽपि लिङ् प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्परत्वाच्च भावे तुमुनो बाधक इत्यर्थः ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ *अर्हतीत्यर्ह इति* । पचाद्यच् । *तद्योग्य इति* । तच्छब्देन धात्वर्थः परामृश्यते । *अर्हे कर्त्तरि गम्यमान इति* । क्वचिद्वाच्ये, क्वचिद्गम्यमान

न्यासः

प्रैषो गम्यते । ततश्च प्रैषादिग्रहणेऽनुवर्त्तमानेऽपीह प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह—इह कस्मान्न भवतीत्यादि । स्यादेतत्—प्रैषादिषु कृत्यविधानाज् ज्ञापकात् स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिर्नास्तीति, तत् कथं ल्युडपि भवतीत्यत आह—उक्तमित्यादि । न हि स्त्र्यधिकारात् परेणापि सर्वत्र वासरूपविधिर्नास्तीति, किं तर्हि ? अनित्यः । ततः क्वचिद् भवति । एतच्च 'एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति' इत्यादिना प्रागेवाभिहितम् ॥

लिङ् यदि ॥ तुमुनोऽपवाद इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ।

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ वोढव्येति । 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्येते विधयः कर्त्तव्याः । अथेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वोढव्या, वाह्या, वहनीया। भवान् खलु कन्याया वोढा। भवान् खलु कन्यां वहेत्। भवानेतदर्हेदिति।

अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते, यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्ति? योऽयमिह लिङ् विधीयते, तेन बाधा मा भूदिति। वासरूपविधिश्चानित्यः॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ १७०॥

अवश्यं भावः = आवश्यकम्। उपाधिरयम, नोपपदम्। अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति। अवश्यंकारी। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।

पदमञ्जरी

इत्युभयथानुग्रहाय गम्यमान इत्युक्तम्। क्वचिद् *वाच्ये गम्यमाने वेति* पाठः, तत्र यथासम्भवमित्यन्वयः। तत्र तृच् अजर्यकुप्यादिषु, कृत्याश्च वाच्यत्वे भवन्ति; लिङ् भव्यगेयादिषु, कृत्याश्चोभयत्र भवन्ति। अथ कस्मात् 'कृत्यतृचौ' इति सूत्रे कृत्यभेदविवक्षया बहुवचनम्, इह तु सामान्यविवक्षया द्विवचनम्? क्वचित्तु वृत्तावपि बहुवचनमेव पठ्यते। *तेन बाधा मा भूदिति*। वासरूपविधिश्च नावश्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम्॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ *अवश्यं भाव आवश्यकमिति*। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। *उपाधिरिति*। प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः। *नोपपदमिति*। 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि', 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति निर्देशात्। उपपदत्वे हि केवलाण्णिनिर्न स्यात्, तत्साहचर्यादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव, नोपपदम्। *शतं दायीति*। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति॥

न्यासः

योऽयमित्यादि परीहारः। वासरूपविधिः स्त्र्यधिकारात् परेण नावश्यम्भवतीत्युक्तमेव॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ आवश्यकमिति। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। उपाधिरयमिति। प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः। नोपपदमिति। उपपदत्वे तु कारी, हारीति रूपं न स्यादित्यभिप्रायः। 'ओरावश्यके' इत्यत्र प्रतिपादितमेवावश्यमुपाधिः, नोपपदमिति, तदिहापि तद्वदेवोपाधिकत्वमावश्यकस्य वेदितव्यम्। तेन सह निर्देशादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव, नोपपदमिति। यद्यावश्यकमुपाधिर्नोपपदम्, 'उपपदमतिङ्' इति समासो न स्यात्, न चान्यल्लक्षणमस्ति येनेह समासः स्यादिति यो मन्येत, तं प्रत्याह—मयूरव्यंस-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आधमर्ण्ये खल्वपि—शतं दायी । सहस्रं दायी । निष्कं दायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः, अवश्यं करणीयः, अवश्यं कार्यः, अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्ये—भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् ॥

किमर्थमिदम्, यावता सामान्येन विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति ? विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् ॥

कर्त्तरि णिनिः, भावकर्मणोः कृत्याः, तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र केचिदाहुः—भव्यगेयादयः कर्तृवाचिनः कृत्याः, त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

'शकि' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ्

पदमञ्जरी

कृत्याश्च ॥ भव्यगेयादयः कर्तृवाचकाः कृत्या इति । भव्यगेयादिष्ववयत्वेन स्थिताः कृत्या इत्यर्थः । आदिशब्देन न भव्यगेयादिसूत्रनिर्दिष्टानामेव ग्रहणम्, किं तर्हि ? अजर्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्यादीनामपि ग्रहणम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

शकि लिङ् च ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमिति । नोपपदम्, 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति लिङ्गात्, उपपदत्वे हि केवलौ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे न सम्भवतः । भवान्खलु

न्यासः

कादित्वात् समास इति । सहस्रं दायीति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां द्वितीयैव भवति ॥

कृत्याश्च ॥ किमर्थमित्यादि चोद्यम् । विशेषविहितेनेति परीहारः । कर्त्तरीत्यादिना परीहारविघटनञ्च । केचिदित्यादिना परकीयमतेन परीहारसमर्थनम् । भव्यगेयमिति । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति भव्यगेयादयः शब्दा अवयवभूतेषु कृत्येष्विह वर्त्तन्ते । कर्तृवाचिन इति । भव्यगेयादिसूत्रेणैषां पक्षे कर्त्तरि निपातनात् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

शकि लिङ् च ॥ शकीति प्रकृत्यर्थविशेपणमेतदिति । एतेनोपपदत्वं शकोऽपाकरोति । उपपदत्वे ह्यप्रयुज्यमाने शको न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च सामान्येन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययो भवति। चकारात्कृत्याश्च। भवता खलु भारो वोढव्यः, वहनीयः, वाह्यः। भवान् खलु भारं वेहत्। भवानिह शक्तः।

सामान्यविहितानां पुनर्वचनम् – लिङा बाधा मा भूदिति।

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः = अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। चिरं जीव्याद् भवान्। चिरं जीवतु भवान्।

आशिषीति किम्? चिरं जीवति देवदत्तः॥

पदमञ्जरी

शक्त इति वाक्यशेषः सर्वेषु योज्यः। *लिङा बाधा मा भूदिति*। स्त्रियाः परेण वासरूपविधेरनित्यत्वाल्लिङा बाधाशङ्का। 'पराजेरसोढः' इत्यत्रासोढो योऽर्थः— सोढुं न शक्यत इति। शक्यार्थे क्तप्रत्ययो व्याख्यातः स 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वा, वासरूपविधिना वा समर्थनीयः॥

आशिषि लिङ्लोटौ॥ आशीर्विशिष्ट इत्याशास्यमान इत्यर्थः। विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहणं न कृतम्, 'स्मे लोट्' इत्यादिविषयेऽपि परत्वादेष विधिर्यथा स्यादिति। अवश्यं चोत्तरार्थमिहाशीर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

न्यासः

कृत्यानामभिधानाच्छकेरपि भविष्यति, तत्किमर्थमित्याह—सामान्येन विहितानामित्यादि॥

आशिषि लिङ्लोटौ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणञ्चैतदिति। पूर्वेणाभिप्रायेणोपपदनिरासार्थमिदमुच्यते। जीव्यादिति। 'स्कोः' इति सलोपः। अथ किमर्थं लिङ्ग्रहणम्, 'लोट् च' इत्येव सिद्धम्, चकारेण ह्यनुकृष्यमाणो लिङपि भविष्यति? नैवं शक्यम्; यथैव हि चकारेण लिङनुकृष्यते तथा कृत्या अप्यनुकृष्येरन्। ननु निवर्त्तिष्यन्ते कृत्याः, तेषु निवृत्तेषु लिङ एवानुकर्षणार्थश्चकारो भविष्यति? सत्यमेतत्; एवं यदि तेषां निवृत्तिर्विज्ञास्यते लिङोऽपि निवृत्तिः स्यात्। व्याख्यानादनुवर्त्तिष्यत इति चेदेवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं यथान्यासमेव न्याय्यम्। अथ विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्, एवं हि लिङ्लोटोर्ग्रहणं न कृतं भवति? नैवं शक्यम्; विध्यादिसूत्रे पाठे सति 'स्मे लोट्' इत्येवमादिभिः परत्वाद् बाधा स्यात्। इह तु क्रियमाणे परत्वादेष योगस्तेषां बाधको भविष्यतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः। अवश्यञ्चोत्तरार्थमाशीर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्—'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इत्याशिषि यथा स्याताम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

'आशिषि' इत्येव। आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। तनुतात् तन्तिः। सनुतात् सातिः। भवतात् भूतिः। मनुतात् मन्तिः। क्तः खल्वपि – देवा एनं देयासुर्देवदत्तः।

सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते – क्तिचा बाधा मा भूदिति। चकारो विशेषणार्थः – 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। मा कार्षीत्। मा हार्षीत्।

कथं मा भवतु तस्य पापम्, मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम्। केचिदाहुः – अङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति। चकाराल्लुङ्

पदमञ्जरी

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ *तन्तिरिति*। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः प्राप्नोति, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घत्वं च, तदुभयमपि न भवति; 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति प्रतिषेधात्। *सातिरिति*। सनः क्तिचि 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यात्वम्। क्तिचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनः; 'न क्तिचि दीर्घश्च' इत्यत्र एकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

न्यासः

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ समुदायेनेति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन। एतेन समुदायोपाधितां संज्ञाया दर्शयति। तन्तिरिति। 'तनु विस्तारे', अत्र 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः प्राप्नोति, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपश्च; तदुभयम् 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति निषिध्यते। सातिरिति। 'षणु दाने', 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्त्वम्। देवदत्त इति। डुदाञो निष्ठायाम् 'दो दद् घोः' इति ददादेशः, 'खरि च' इति चर्त्वम्।

माङि लुङ् ॥ मा कार्षीदिति। 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभावः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च। मा स्म करोत्, मा स्म कार्षीत्। मा स्म हरत्, मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

स्मोत्तरे लङ् च॥ अत्रोत्तरशब्द आधिक्यवचनो न दिग्वचनः, तेन पूर्वभूतेऽपि स्मशब्दे भवति, तद्दर्शितम्—स्मशब्दसहित इति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

न्यासः

स्मोत्तरे लङ् च ॥ स्मशब्द उत्तरमधिकं यस्य माङः स तथोक्तः ॥

श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्धः = विशेषण-विशेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो

पदमञ्जरी

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ प्रयोगे स्वार्थाभिधानव्यग्रयोर्धात्वोः परस्परेण सम्बन्धाभावादुपचरितवृत्तिरत्र धातुशब्द इत्याह—*धात्वर्थे धातुशब्द इति*। *धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति*। सम्बन्धस्यानेकाधिष्ठानत्वात् वृत्तावपि संख्याविशेषोऽवगम्यत इति भावः। सकलविषयापेक्षया च बहुवचनम्। एकैकं विवक्षायां तु धात्वर्थयोः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम्। यदि तु कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमितिवद्धात्वोरेवार्थद्वारकः सम्बन्ध आश्रीयेत, इह तु न स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति, द्वयोर्हि प्रयुज्यमानयोः सम्बन्धो भवति, न चात्र वर्तमानकालेऽस्तिः प्रयुज्यते। कीदृशः पुनरयं धातुसम्बन्धः? इत्याह—*विशेषणविशेष्यभाव इति*। तत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यं तत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य; सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणम्, कारकस्य क्रियां प्रति गुणभावात्। *अयथाकालोक्ता अपीति*। यस्मिन्काले विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रयुक्ता इत्यर्थः। एतेन कालमात्रस्यात्र बाधः, न तूपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामिति दर्शयति। एतच्च 'वर्त्तमानसामीप्ये' इत्यारभ्य प्रायेण कालान्यत्वप्रतिपादनाल्लभ्यते।

न्यासः

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ धात्वर्थे धातुशब्द इति। अभिधेयेऽभिधानोपचारं कृत्वा धात्वर्थोऽत्र धातुशब्देन निर्दिष्ट इति दर्शयति। भ्वादिष्वेवायं धातुशब्दो वर्त्तते, स्वार्थे गुणीभूतस्य धातुशब्दस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धो न स्यात्; तस्माद् धात्वर्थ एवायं धातुशब्दो वर्त्तते, न भ्वादिषु। ततश्च धातुसम्बन्ध इत्यस्य धात्वर्थसम्बन्ध इत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह—धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति। कः पुनः सम्बन्ध इत्याह—विशेषण-विशेष्यभाव इति। अयथाकालोक्ता अपीत्यादि। यो यस्यात्मीयः कालो यथाकालम्। 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः, यथाकाले उक्ता यथाकालोक्ताः, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः, न यथाकालोक्ताः = अयथाकालोक्ताः। एतदुक्तं भवति—स्वैः स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्यत्र यस्मिन् यस्मिन् काले ये ये विहितास्ततोऽन्यत्रकालेऽपि प्रयुक्ताः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति ।

पदमञ्जरी

अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति । भूतः कालो यस्येति बहुव्रीहिः, एतेन भविष्यत्काल इति व्याख्यातम् । *तत्रेति* । तयोर्मध्ये । भूतकालोऽग्निष्टोमयाजीत्येवशब्दो भविष्यत्कालेन जनितेत्यनेन सम्बद्ध्यमानः साधुर्भवति । अयमपि भविष्यत्कालः सन्साधुर्भवतीत्यर्थः । अथ वा—स्वयमपि भविष्यत्कालेनाभिसम्बद्ध्यमानः, स्वकालपरित्यागेन भविष्यत्कालः सन्नित्यर्थः । अयं ह्यत्रार्थः—पुत्त्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति, तत्र यदि भूतकाल एव णिनिरवतिष्ठेत तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । एवमितरयोरप्युदाहरणयोर्द्रष्टव्यम् । अथ विपर्ययः कस्मान्न भवति, भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बद्ध्यमानः स्वकालपरित्यागेन भूते साधुर्भवति, ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जात इत्ययं वाक्यार्थं इति ? तत्राह = *विशेषणं गुणत्वादिति* । प्रधानानुवर्त्ती गुणः, न गुणानुवर्त्ति प्रधानम् , उभयोश्च स्वकालनिष्ठयोः सम्बन्धानुपपत्तिरिति प्रधानानुरोधेन गुणस्य कालपरित्याग इत्यर्थः ।

न्यासः

प्रत्ययाः साधवो भवन्तीति । अग्निष्टोमयाजीत्यादीन्युदाहरणानि दर्शयति । सर्वत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यः, सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणम् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति । भूतः कालोऽस्येति बहुव्रीहिः । भूतकालत्वं तु भूताधिकारे 'करणे यजः' इति णिनेर्विधानात् । जनितेति भविष्यत्काल इति । भविष्यन् कालोऽस्येति बहुव्रीहिरेव । भविष्यत्कालत्वं तु भविष्यदनद्यतने लुटो विधानात् । तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी । तयोर्भूतकालभविष्यत्कालयोर्मध्ये यो भूतकालः स भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुर्भवति । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालो जनितेति भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्काल एव सम्पद्यते । द्वितीयेऽप्युदाहरणे कृत इति भूतकालः; भूते निष्ठाविधानात् । भवितेति भविष्यत्कालः; पूर्ववदेव । तत्र भूतकाल इतरेणापि सम्बध्यमानः साधुर्भवति । तृतीयेऽपि भावीति भविष्यत्कालः; 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात् । आसीदिति भूतकालः; भूतानद्यतने लङो विधानात् । तत्र भविष्यत्कालो भूतकालेनापि सम्बध्यमानः साधुर्भवति ।

इहाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जनितेति भूतकालो भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्कालः सम्पद्यते । तथा ह्ययमत्रार्थः प्रतीयते सोऽस्य पुत्त्रो जनिता योऽग्निष्टोमेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणम्— अधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति। गोमानासीत्। गोमान्भविता। गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मतुप्, आसीद्, भवितेति सम्बन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययाधिकार इति। यद्यपि प्रकृतः प्रत्ययशब्दः स्वरूपपदार्थकः, तथापीह संज्ञिनामनिर्देशात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः। *अधात्वधिकारविहिता अपीति*। अन्यथा प्रकृतानां धातुप्रत्ययानामेव ग्रहणं स्यात्। प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालान्तरेऽपि साधुत्वं भवति। *गोमानासीत्, गोमान्भवितेति*। 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्यर्थेन विशिष्टेऽर्थे विहितः। धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुर्भवति। ततश्चायमत्रार्थः—गावोऽस्यासन् गोमानासीत्, गावोऽस्य भवितारः गोमान् भवितेति। धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थम्, तेनास्तिभूजनिसम्बन्धे तद्विशेषणानामेव कालान्यत्वेन साधुत्वं भवतीति केचित्। न चायं पक्षो भाष्ये सिद्धान्तत्वेन स्थापितः, तस्मादविशेषेण भवतीत्यन्ये। दृश्यते चान्यत्रापि कालान्यत्वम्—'साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो ये प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी' इत्यत्र। नदन्त इति वर्त्तमानकालः प्लावयिष्यन्तीति अवर्त्तमानेनाभिसम्बद्ध्यमानो भविष्यत्कालः सम्पद्यते।

न्यासः

यष्टेति। न च भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बध्यमानो भूतकालतां प्रतिपद्यते, न ह्यत्रायमर्थः प्रतीयते—सोऽस्य पुत्रो जातो योऽग्निष्टोमेनेष्टवानिति। इतरयोरप्युदाहरणयोर्विशेषणं विशेष्यकालतामापद्यते, यतस्तत्रायमर्थोऽवगम्यते—स श्वो भविता कटो यः करिष्यते, तत् कृत्यमासीद् यद् भूतमिति। तदेतत् कथं भवति? विपर्ययः कस्मान्न भवति? इत्याह - विशेषणमित्यादि। विशेषणं हि परार्थत्वाद् गुणोऽप्रधानमित्यर्थः। तेन च प्रधानकालस्य विशेष्यस्योपकारः कर्त्तव्यः। न च तत् प्रधानमपरित्यज्य स्वकालं प्रधानकालमप्रतिपद्यमानं प्रधानोपकारक्रियां कर्त्तुं समर्थं भवतीति प्रधानस्य यः कालस्तमनुरुध्यते। विशेष्यं तूपकार्यत्वात् प्रधानम्। न च प्रधानस्य गुणकालापत्तिर्युक्ता, अन्यथा यदि गुणकालं प्रधानकालः प्रतिपद्येत तदा तस्य प्रधानत्वं हीयेत। तेन न भवति विपर्ययः।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रत्यय इत्यनुवर्त्तत इत्यत आह —प्रत्ययाधिकार इत्यादि। पूर्वकं प्रत्ययग्रहणं धातुसम्बद्धम्, अतस्तदिहाश्रीयमाणं धात्वधिकारविहितानां प्रत्ययानां साधुत्वे सम्बध्यते। अत्र पुनः प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं गृह्यते, तेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

'धातुसंबन्धे' इति वर्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट्

पदमञ्जरी

सूत्रप्रत्याख्यानं तु–अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिः, जनितेत्येतत्सम्बन्धात्तु केवलं व्यपदेशस्य भावित्वप्रतीतिः, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेतिवत् । ततश्च भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रत्येष्यते । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः, अन्यथा भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् । तस्मादिदानीमासीदित्येवं तत्रार्थः । गोमानासीदित्यत्रापि देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद् भूतप्रत्ययः । तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्वं प्रतीयते, गोमच्छब्दस्तु स्वमहिम्ना वर्त्तमानसत्ताविशिष्टमेव प्रकृत्यर्थमाह ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ *धातुसम्बन्ध इति वर्त्तत इति* । अनुप्रयोगधातुना च सम्बन्धः । क्वचित्त्वयं ग्रन्थो न पठ्यते । *प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति* । उपपदत्वाशङ्कां निरस्यति । व्याख्यानाच्चोपपदत्वाभावः । *समभिहारविशिष्टक्रियावचनादिति* । क्रियाधर्मे समभिहारमात्रे धातोर्वृत्त्यसम्भवादेतदुक्तम् । अत्र यदि 'लोटो हिस्वौ' इति वचनात्तस्यैव हिस्वौ स्याताम्, तदा सामान्यविहितानां तिङां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधा स्यात्,

न्यासः

तद्धितानामधात्वधिकारविहितानामपि प्रत्ययानां सम्बन्धे कालान्तरप्रयुक्तानां साधुत्वमुपपद्यते, तदर्थं पुनः प्रत्ययग्रहणम् । कालभेदे इति । कालविशेषे, अस्मात् कालादन्यस्मिन् काल इत्यर्थः । गोमानासीदिति । गोमानिति वर्तमानकालः; 'तदस्य' इत्यादिना वर्तमानकालमस्तीत्युपादाय मतुपो विधानात् । स भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बध्यमानः साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । एतेनोपपदत्वं निरस्यति । उपपदत्वे हि केवलाद् हेतोर्न स्यादित्यभिप्रायः । अत्र तिङादेशौ वा हिस्वौ स्याताम्, लोडादेशौ वेति द्वौ पक्षौ । ननु च प्रथमपक्षाशङ्कायाः प्रसङ्ग एव नास्ति; लोटः इति वचनात्, तत् कथमसावाशङ्कितः ? लोट्स्थानिकत्वादादेशोऽपि लोड्व्यपदेशमासादयतीति युक्तमाशङ्कितुम् । तत्र हि यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते तदा 'भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवाहं भुञ्जे' इति 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति पित्त्वाद् ङित्त्वं नास्ति, ततश्च 'श्नसोरल्लोपः' इत्याकारलोपो न स्यात् । उभावपि च परस्मैपदा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु। सर्वलकाराणामपवादः। तस्य च लोटो हि, स्व–इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु वा भवतः।

पदमञ्जरी

ततस्तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावात् 'वा च तध्वमोः' इति तयोः स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नमिति लोट्शब्देन तदादेशानां ग्रहणमित्युपलक्ष्यते। अस्तु तथा, को दोषः? इह हि तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावाल्लुनीहीतीत्त्वं न स्यात्, ब्रूहीति 'ब्रुव ईट्' स्यात्, तृण्ढीति 'तृणह इम्' स्यात्, अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत? नैष दोषः; 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यत्र योगविभागः करिष्यते, तत्सामर्थ्याद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति नाश्रीयते, सेर्हिर्भवति अपिच्च भवति यावान्कश्चिद्धिर्नामेति। यौ तर्ह्युत्तमादेशौ हिस्वौ, तयोराडागमः प्राप्नोति—लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि, अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीय इति? नैष दोषः; आटि कृते साट्कस्यादेशौ भविष्यतः, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्। हिस्वयोः पुनराट् न भविष्यति, इह ह्याट् क्रियतां हिस्वाविति सम्प्रधारणायामुभयोरनित्ययोः 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' इति परत्वादाटि कृते साट्कस्य हिस्वाविति सिद्धमिष्टम्। एवमपि हेर्योगविभागेन पित्त्वाभावेऽपि स्वशब्दस्योत्तमादेशस्य पित्त्वाद्भुङ्क्ष्वभुङ्क्ष्वेत्येवाहं भुञ्जे इत्यत्र 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपो न प्राप्नोति, ब्रूष्वब्रूष्वेत्येवाहं ब्रुवे 'ब्रुव ईट्' प्राप्नोति, सर्वेषां च तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु 'परस्मैपदानां हिः, इतरेषां स्वः' इति नियामकमस्ति। तस्माद् दुष्ट एवायं पक्ष इति मत्वा लकारस्यैवादेशौ हिस्वावाश्रयणीयाविति दर्शयति। *तस्य च लोट इति*। नन्वस्मिन्पक्षे 'वा च तध्वमोः' इत्यनुपपन्नमित्युक्तं तत्राह—*तध्वम्भाविनस्तु वा*

न्यासः

नामात्मनेपदानामनियमेन स्याताम्; नियमहेतोरभावात्। सामान्येन तिङां स्थाने विधीयमानयोः कुत एतल्लभ्यते! यतः परस्मैपदानां ह्यादेशेन भवितव्यम्, इतरेषां स्वादेशेनेति। तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वा द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—तस्य च लोट इत्यादि। यस्मिन् पक्षे दोषः प्रसजति तं प्रतिविधास्यति। तध्वंभाविनस्तु वा भवत इति। लोट इत्यपेक्ष्यते। तश्च ध्वश्च तध्वमौ, तौ भाविनौ यस्य लोटः स तध्वम्भावी। एतेन तादेशार्थो लोडेव स्थानी; तादर्थ्यात्, सूत्रे तशब्देन व्यपदिष्टो ध्वमादेशार्थश्च ध्वंशब्देनेति दर्शयति। अथ तध्वमावेव स्थानिनौ कस्मान्न विज्ञायेते? अशक्यं हि तौ स्थानित्वेन विज्ञातुम्। तयोरपि स्थानित्वेऽलोडादेशयोरपि हिस्वौ स्याताम्। अथ तध्वमौ विशेषयिष्यामः—लोटो यौ तध्वमाविति, ततोऽयमदोष इति चेत्; एवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तध्वम्भाविनो लोट एव स्थानित्वं युक्तम्, न तध्वमोः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः, क्रियासमभिहारे लोड् भवति, ततो लोटो हिस्वौ। लोडित्येव, लोड्धर्माणौ हिस्वौ भवत इत्यर्थः। तेना-

पदमञ्जरी

भवत इति। मुख्यार्थासम्भवे तद्वम्भावी लोडेव तथोच्यते इत्यर्थः।

यदि तर्हि लोट एव हिस्वावादेशौ न तदादेशानाम्, 'लः परस्मैपदम्' इति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याताम्। तिङ्द्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात्, ततश्च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न प्राप्नोति। हिस्वयोश्च कृत्त्वात्तदन्तस्य शतृशानजन्तस्यैव प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति, तत्र च विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोः 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' 'निपातोऽव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायां यद्यपि विभक्तीनां श्रवणं न भवति, तथापि ततः परस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः प्राप्नोति, द्वावपि च कर्तर्येव स्याताम्, न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात्। तस्मादयमपि पक्षो दुष्ट एव, तत्राह—*योगविभागश्चात्र कर्त्तव्य इति*। योगविभागे यथेष्टं सिद्धयति तथा दर्शयति—*लोडित्येवेति*। एतेन द्वितीययोगे प्रथमान्तस्य लोड्ग्रहणस्यानुवृत्तिं दर्शयति। तत्र च सामानाधिकरण्येन लोडित्यनेन हिस्वौ विशेष्येते, न षष्ठ्या विपरिणामेन, न च हिस्वौ लोटौ भवतः; उच्यते चेदं लोटो हिस्वाविति, ततश्च धर्मातिदेशो विज्ञायते, तदाह—*लोड्धर्माणौ तौ भवत इत्यर्थ इति*। अत्र च लोट्शब्देन लोट्संबन्धिनौ हिस्वावुच्येते मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्यातिदेश्यस्यासम्भवात्प्रसिद्धौ लोट्संबन्धिनौ यौ हिस्वौ, 'सेर्ह्यपिच्च' 'सवाभ्यां वामौ' इति विहितौ, तद्धर्माणावित्यर्थः। किं सिद्धं भवति? तद्दर्शयति—*तेनेति*। तयोर्हि परस्मैपदा-

न्यासः

यदि तर्हि लोटो हिस्वावादेशौ, न तदादेशानां तिङामेव, एवञ्च 'लः परस्मैपदम्' इति तयोः परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इत्युभावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याताम्; तिङ्क्ष्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात्, ततश्च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न स्यादित्यत आह—योगविभागश्चेत्यादि। लोडित्येवेति। एतेन द्वितीये योगे लोडित्यस्यानुवृत्तिं दर्शयति। लोड्धर्माणावित्यादि। लोट इव धर्मस्तिङ्त्वादिर्ययोस्तौ लोड्धर्माणौ। ननु च लोडादेशानां तिङ्त्वादि धर्मः, न लोटः? आदेशद्वारेण स्थानिनोऽपि लोटस्तिङ्त्वादिधर्मो भवतीत्यदोषः। कथं पुनर्योगविभागे सति लोड्धर्माणौ तौ भवतः? योगविभागे सति द्वितीये योगे लोट्शब्दो योऽनुवर्त्तते तेनार्थाद् विभक्तेर्विपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्ततामापन्नेन हिस्वौ विशेष्येते—लोटो यौ हिस्वाविति। ततश्च लोडादेशयोः सिप्थासोः स्थाने यौ हिस्वौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते, तिङ्त्वं च द्वयोरपि भवति ॥

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवां लुनीथः, यूयं लुनीथ। अथ वा — लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः ॥

पदमञ्जरी

त्मनेपदत्वं भेदेन व्यवस्थितम्—हेः परस्मैपदत्वम्, स्वस्यात्मनेपदत्वमिति। अतस्तद्धर्मातिदेशादिहापि तदुभयं भेदेन व्यवतिष्ठते, भेदेन भविष्यतीत्यर्थः। *तिङ्त्वं च भवतीति*। तथा च - हीत्यस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वशब्दस्य तु भावकर्म-कर्त्तारः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्यान्न भवतः, यदि हि ते अपि स्याताम्, हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्नं स्याद्; वचनान्तरेणैव तयोस्तादृशयोः सिद्धत्वात्।

लुनीहि लुनीहीत्यादि। पुनः पुनर्लवनमयं करोतीत्यादिरर्थः। तत्र च लोडन्तं पुनः पुनर्लवनमाह, अनुप्रयोगधातुस्तु कृतिं तद्विषयां वदन्

न्यासः

'सेह्यपिच्च' इत्यादिना शास्त्रेण विधास्येते, तावेव यथास्वमुपात्तविशेषाविह लोटः स्थाने विधीयेते, नापूर्वाविति। तेन लोड्धर्माणौ तौ भवत इत्येषोऽर्थो लभ्यत एव। तेनेत्यादि। अत एव = यथोक्तेन प्रकारेण, लोड्धर्माणौ तौ हिस्वौ लोटः स्थाने भवतः। तेन परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च भेदेन विषयविभागेन व्यवतिष्ठते। तत्र हिशब्दे परस्मैपदत्वं व्यवतिष्ठते; लोट्सम्बन्धिनो हेः परस्मैपदसंज्ञकत्वात्। स्वशब्दे चात्मनेपदत्वं व्यवतिष्ठते; स्वशब्दस्य लोट्सम्बन्धिन आत्मनेपदसंज्ञकत्वात्। तिङ्त्वञ्च द्वयोरपि भवतीति। लोट्सम्बन्धिनोस्तयोर्द्वयोरपि तिङन्तत्वात्। ननु च सिप्थासोर्लोडादेशयोस्तौ सम्बन्धिनौ, तदादेशत्वात्, न लोटः, तत् कथं लोट्सम्बन्धित्वेन व्यपदिश्येते? आदेशद्वारेण लोट्सम्बन्धित्वं तयोरप्यस्तीत्यदोषः। यदि तर्हि लोड्धर्माणौ भवतः, एवमेकवचनसंज्ञा स्यात्, मध्यमपुरुषसंज्ञा च, तयोरपि लोड्धर्मत्वात्, ततश्च वचनान्तरभाविनः पुरुषान्तरभाविनश्च लोटो न स्याताम्? नैष दोषः; यदि ह्येकवचन-मध्यमपुरुषसंज्ञे अपि स्यातां वचनमिदमनर्थकं स्यात्, विनाप्यनेन वचनेन मध्यमपुरुषैकवचनयोर्हिस्वयोः सिद्धत्वात्।

लुनीहि लुनीहीति। 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम्। 'ई हल्यघोः' इतीत्वम्। लुनन्तीति। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। अथ वेत्यादिना 'वा च तध्वमोः' इति वाग्रहणस्य फलं दर्शयति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूते–लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत् , अलाविष्टाम् , अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् ॥

भविष्यति–लुनीहि लुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यतः, लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् ॥

अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । अथ वा – अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम् ॥

पदमञ्जरी

अभिव्यनक्ति, संमुग्धं तद्गतं साधनादिकम् । एवं च सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद् धातुसम्बन्ध उपपद्यते, इत्येवशब्दौ लोडन्तानुप्रयोगयोः सम्बन्धार्थौ, अयन्त्वमहंशब्दाः पुरुषविशेषाभिव्यक्तिहेतवः । *अथ वेति* । 'वा च तध्वमोः' इत्यस्य फलं दर्शयति ।

अलावीदिति । लुङ् , सिचि वृद्धिः, सिच इट् , तिपः 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् , 'इट ईटि' इति सिचो लोपः, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः' इति सवर्णदीर्घत्वम् । *एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यमिति* । लुनीहि लुनीहीत्येव त्वमलावीः अलाविष्टमलाविष्ट । अथ वा लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट । लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलाविषम् अलाविष्व अलाविष्म । *एवं मध्यमोत्तमयोरपीति* । लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लविष्यसि लविष्यथः लविष्यथ । अथ वा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं

न्यासः

अलावीदिति । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट् , 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् , 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । अलाविष्टामिति । 'तस्थस्थ' इत्यादिना तसस्ताम् । अलाविषुरिति । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुसादेशः । एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति । लुनीहि लुनीहित्येव त्वमलावीर्युवामलाविष्टं यूयमलाविष्ट । अथ वा—लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट । लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलाविषम् , आवामलाविष्व, वयमलाविष्म ।

एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति । लुनीहि लुनीहित्येव त्वं लविष्यसि, युवां लविष्यथः, यूयं लविष्यथ । अथ वा – लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लविष्यथ । लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लविष्यामि, आवां लविष्यावः, वयं लविष्यामः ।

अधीयाते इति । इयङ् । अधीयत इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते — क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति। यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

पदमञ्जरी

लविष्यथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लविष्यामि लविष्यावः लविष्यामः। *एवं सर्वेषु लकारेषूदाहार्यमिति*। लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात् लुनातु लुनीयात् लूयात् लुलाव लविता लविष्यति अलविष्यत्; अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत अधीताम् अधीयीत अध्येषीष्ट अधिजगे अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्येता अध्यैष्यत अध्येष्यते। कर्मणि—लूयस्व लूयस्वेत्येवायं केदारो लूयत इत्यादि। भावे तु प्रसिद्धः स्वशब्दो दृष्टो न वेति चिन्त्यम्।

अथोदाहरणेषु कथं द्विर्वचनम्, यावता क्रियासमभिहारं द्योतयितुं द्विर्वचनं विधीयते, स चात्र तस्मिन्नेव विधीयमानेन लोटैव द्योतितः, अथ द्योतितेऽपि तस्मिन् 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति वचनसामर्थ्यादत्र द्विर्वचनं यङन्तेऽपि प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषः? तत्राह—*क्रियासमभिहाराभिव्यक्ताविति*। 'लः कर्मणि च' इति वचनाद्भावकर्मकर्त्तारोऽस्य वाच्याः, समभिहारस्तु द्विर्वचनेनैव द्योत्यः, यङस्तु न किञ्चिदन्यद्वाच्यं द्योत्यं वा विद्यते इति तेनैव

न्यासः

एवं सर्वलकारेषूदाहार्यमिति। लङ्—लुनीहि लुनीहीत्येवायमलुनात्, इमावलुनीताम्, इमेऽलुनन्। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वमलुनः, युवामलुनीतम्, यूयमलुनीत। अथ वा—लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलुनीत। लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलुनाम्, आवामलुनीव, वयमलुनीम। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत, इमावध्यैयाताम्, इमेऽध्यैयत। अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमध्यैथाः, युवामध्यैयाथाम्, यूयमध्यैध्वम्। अथ वा—अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमध्यैध्वम्। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमध्यैषि, आवामध्यैवहि, वयमध्यैमहि। अन्येषु लकारेष्वतिग्रन्थविस्तरभयान्नोदाह्रियते। अनया दिशा स्वयमेवाभ्युपगम्योदाहार्यम्।

अथ लुनीहि लुनीहीति कथमत्र द्विर्वचनम्, यावता धातुनैव क्रियासमभिहारोऽवगमितः; तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोड्विधानात्? अथ वा – अवगमिते सति तस्मिन् द्विर्वचनं भवतीति चेदेवं यङन्तस्यापि द्विर्वचनं स्यात्? इत्यत आह—क्रियासमभिहाराभिव्यक्तावित्यादि। यद्यपि क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियाभिधायिनो धातोर्लोड् भवति, तथापि या तस्य क्रियासमभिहाराभिव्यक्तिः सा धातुना न क्रियते, किं तर्हि? लोडैव। स च तां कर्तुं द्विर्वचनसहित एव समर्थो भवति, न केवलः; तत्र तस्याविधानात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः = समुच्चयः । समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तध्वंभाविनस्तु वा भवतः ।

भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येव

पदमञ्जरी

क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । ननु च सन्तु भावकर्मकर्त्तारोऽस्य वाच्याः, समभिहारोऽप्युपाधित्वेन श्रुतः, सोऽपि लोटो द्योत्यो भवतु, यथा—लडादिषु वर्त्तमानादयः ? एवं तर्ह्यसति द्विर्वचने शुद्धस्य लोटोऽस्य च साधारणं रूपमिति समभिहाराभिव्यक्तयेऽवश्यं द्विर्वचनमपेक्ष्यते । शब्दशक्तिवैचित्र्यं चात्र हेतुः, यथा—स्त्रीत्वं क्वचिदेकेनैव प्रत्ययेन द्योत्यते, क्वचिद् द्वाभ्याम्, क्वचित् दृषदित्यादौ प्रातिपदिकेनैवेत्यलं प्रबन्धेन ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ 'समुच्चये' इति समान्योक्तावपि क्रियासमुच्चय एव दृश्यते, धातोः प्रत्ययविधानादित्याह—*अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति* । अनेकासां क्रियाणामेकस्मिन् सम्बन्धिनि निचीयमानतेत्यर्थः । एतेनैकक्रियाविषयात्समभिहारात्समुच्चयस्य भेदो दर्शितः । धातोः क्रियावाचित्वात्क्रियाधर्मे समुच्चयमात्रे वृत्तिर्न भवतीत्यभिप्रायेणाह—*समुच्चीयमानक्रियावचनादिति* । एकस्मिन्साधने याः क्रियाः समुच्चीयन्ते तद्वाचिभ्यो धातुभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः ।

भ्राष्ट्रमटेत्यादि । भ्राष्ट्राटनादीनि करोतीत्यर्थः । तत्रानुप्रयुज्यमानो धातुः

न्यासः

स हि लोट् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मादिषु विधीयते, न क्रियासमभिहारे । तस्मात् तदभिव्यक्तौ कर्त्तव्यायां लोट् स्वयमसमर्थ इति द्विर्वचनमपेक्षते, तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं भवतीति भावः । केन पुनर्विधीयमानं द्विर्वचनमपेक्षत इत्याह—क्रियासमभिहार इत्यादि । यङ्प्रत्ययः पुनरित्यादि । यङ्प्रत्ययो हि क्रियासमभिहार एव विधीयते । तेनासौ तत्र विधीयमानस्तदभिव्यक्तौ स्वयमेव समर्थ इति नापेक्षते द्विर्वचनम् । तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं न भवतीति भावः ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति । अनेकासां क्रियाणां चीयमानतेत्यर्थः । एतेन समभिहारात् समुच्चयस्य भेदं दर्शयति । समभिहारोऽपि पौनःपुन्यम्, भृशार्थो वा, स चैकस्या एव क्रियायाः सम्भवः । समुच्चयः पुनरनेकासां क्रियाणाम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ। अथ वा – भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ। भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः।

अथ वा – भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्थाल्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि स्थाल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ। भ्राष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्थाल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः।

छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। अथ वा – छन्दोऽधीध्वं व्याकरणमधीध्वं निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे।

अथ वा – छन्दोऽधीते व्याकरणमधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोऽधीषे व्याकरणमधीषे

पदमञ्जरी

साधनभेदेन भिन्नेष्वटनेष्वनुवर्तमानं कृतिव्यापारं वदँस्तद्गतानि साधनादीनि प्रकाशयतीति परस्परसम्बन्धः। भ्राष्ट्रम् = चुल्लि, खस्य दूरं खदूरम् = अपवरकम्, स्थाल्यः प्रक्षालिता यत्र निधाय पिधीयन्ते तत्स्थाल्यपिधानम्।

अथ वेति। प्रथमेनाथवाशब्देन 'वा च तध्वमोः' इत्यस्य व्यापारं दर्शयति, द्वितीयेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य। एवं द्वितीयेऽप्युदाहरणे द्रष्टव्यम्॥

न्यासः

भ्राष्ट्रमटेति। 'अतो हेः' इति लुक्। अत्र साधनभेदाद् भेदमुपागतानामनेकासामटनक्रियाणां समुच्चयः।

अथ वेत्यादि। प्रथमेनाथवेति ग्रहणेन 'वा च तध्वमोः' इति वाग्रहणप्रतिपादितं विकल्पं दर्शयति, द्वितीयेनान्यतरस्यांग्रहणप्रतिपादितम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। छन्दोऽधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीय इत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। यस्माद्धातोर्लोड्विहितस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः। धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविध्यर्थं तु वचनम्। तथा चैवोदाहृतम् —

पदमञ्जरी

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ *यथाविधीति*। पदार्थानतिवृत्तौ 'यथार्थे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभावः, अनुप्रयोग इत्यनुशब्दो धात्वर्थानुवादी, न पश्चाद्भावेनानन्तर्येऽर्थे। तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोऽपि भवति। पूर्वस्मिन्निति वचनं विस्पष्टार्थम्। समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोगं वक्ष्यति, तेन ततोऽन्यत्रायं विधिरन्यश्च विषयः पूर्वमेव लोड्विधानम्। *धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादिति*। ननु च हिस्वान्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकम्, संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्, अतस्तदर्थाभिव्यक्त्यर्थमेवानुप्रयोगः सिद्धः? अस्त्वेवम्, किमेतावता वृत्तिकारोक्तो हेतुर्न भवति! अथ वा यावन्तमर्थमभिव्यङ्क्तुं हिस्वान्तं समर्थं तावतो विवक्षायामनुप्रयोगासिद्धिं मत्वैवमुक्तम्। *यथाविध्यर्थं वचनमिति*। ननु च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति वक्ष्यति, तत्र नियमो विज्ञास्यते—समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति, ततश्च क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुयोगो भविष्यति? एवं मन्यते—समुच्चये सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोग इति नियमादन्यत्र धात्वन्तरस्यापि स्यादिति छिनत्तीति नानुप्रयुज्यत इति। पचतीत्यादेर्भिन्नार्थस्य त्वप्रसङ्गः, लोडन्तेनानन्वयात्। समानार्थस्य तु सम्भवति सम्बन्धः, यथा—तस्यैव। एवं सामान्यवचनस्य करोत्यादेरप्यनुप्रयोगप्रसङ्गः, तस्यापि हि सन्निहितलोडन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात्सम्भवत्येवान्वयः। ननु चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवति, एतच्च 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र

न्यासः

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ पूर्वस्मिन् लोड्विधाने इत्यादेर्वाक्यस्य यस्माद् धातोरित्यादिनार्थं स्पष्टीकरोति। धातुसम्बन्धे इत्यादि। धातुसम्बन्ध इत्यनुवृत्तेर्धातुसम्बन्ध एव लोड्विधानम्, अतोऽनुप्रयोगः सिद्ध एव, न हि तेन विना धातुसम्बन्धो भवति; तस्य द्विष्ठत्वात्। यद्येवम्, किमर्थमिदं वचनम्? इत्याह—यथाविध्यर्थं त्विति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून्पिब धाना खादेत्येवायमभ्यवहरति ।

पदमञ्जरी

व्याख्यातम्, तत्र यथा गवां स्वामी अश्वेषु चेति न भवति, तथेहापि येनैव धातुना लोट्प्रयोगः प्रारब्धस्तेनैवासौ समापयिष्यते ? न; अस्यापि न्यायस्य वेदे लोके च व्यभिचारात् । वेदे तावत्–इन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्थीप्रयोगप्रकरणे क्षिप्रश्येनस्य वर्त्तिका ते धातुरिति षष्ठी, मयुः प्राजापत्य इति तद्धितश्च देवतासम्बन्धे दृश्यते । लोकेऽपि—सस्नुः, पयः पपुरिति लिटा सहानेनिजुरिति लङ् प्रयुक्तः । तस्मादारभ्यमेवैतत् ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ननु च हिस्वान्तस्यानभिव्यक्तपदार्थकत्वाद्धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाच्चानुप्रयोगः सिद्धः, नार्थ एतेन ? तत्राह—*सर्वविशेषेति* । असत्यस्मिन्यतो धातोर्लोड्विहितः स तस्यानुप्रयुज्येत । एवमपि हिस्वान्तार्थस्याभिव्यक्तिर्भवत्येव धातुसम्बन्धश्चोपपद्यते ।

ननु च सर्वेषु विशेषेषु यदनुगतं सामान्यं तद्वाचिनोऽनुप्रयोगेऽपि तस्य सामान्यस्य सन्निहितेषु विशेषेषु पर्यवसानादर्थाभिव्यक्तिश्च सर्वेषां भवति, धातुसम्बन्धश्च । तत्र सामान्यवचनस्यैकस्यानुप्रयोगोऽस्तु, बहूनां विशेषवाचिनां

न्यासः

अथ व्यवहितप्रयोगस्य वा पूर्वस्य प्रयोगस्य वा निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति, यथा—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति ? न; तयोरपीष्टत्वात् ; इष्यते हि व्यवहितप्रयोगः—लुनीहि लुनीहित्येवायं देवदत्तो लुनाति । पूर्वप्रयोगोऽपीष्यते – लुनाति देवदत्तो लुनीहि लुनीहीति । तस्माद् यथाविध्यर्थमेवेदं युक्तम् । ननु च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति धात्वन्तरस्य समानार्थस्य प्रयोगाभ्यनुज्ञानात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यतीति, तत् किमनेन वचनेन ? नैतदस्ति; समुच्चय एव हि नियमः स्यात्, क्रियासमभिहारे तु यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात्, धात्वन्तरस्य च समानार्थस्य । तस्मादारब्धव्यमिदम् ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यावद्भ्यो धातुभ्यो लोड् विहितस्तावतामेवानुप्रयोगः प्रसज्येत; ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । ननु चान्तरेणापीदं वचनं लाघवात् सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्। लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते। भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ् लङ्लिटः ॥ ६ ॥

'धातुसम्बन्धे' इत्येव। छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति। 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते। तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति। लुङ्—शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत्। अहं तेभ्योऽकरं नमः। लङ्—अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः। लिट्—अद्य ममार। अद्य म्रियते ॥

पदमञ्जरी

वेति सम्प्रधारणायामेकस्यैव भविष्यति, लघुत्वात्तत्राह—*लाघवं चेति*। अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोगः स्यात्, न वनस्पत्यादिशब्दानामिति भावः। ननु भ्राष्ट्रमटेत्यादौ तस्यैवानुप्रयोगात्कथं सामान्यवचनता ? तत्राह—*भ्राष्ट्रमटेत्यादि*। *कारकभेदात् क्रियाभेदे सतीति*। भेदनिबन्धनः समुच्चयोऽप्येवमेवात्रोपपाद्यः ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः। *अकरदिति*। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङादेशः, 'ऋदृशोऽङि गुणः' ॥

न्यासः

भविष्यति। सर्वविशेषानुप्रयोगे ह्योदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिब धानाः खाद इत्येवायं भुङ्क्ते पिबति खादतीति सर्वेषु विशेषेष्वनुप्रयुज्यमानेषु गौरवं स्यादित्यत आह—लाघवञ्चेत्यादि। यदि लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवमाद्रियेत तदा तरुशब्दस्यैव प्रयोगः स्यात्, वनस्पतिशब्दप्रभृतयस्तूच्छिद्येरन्, न चैवम्, तस्मान्नास्ति लौकिकशब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यादरः। ननु च भ्राष्ट्रमटेत्यादावुदाहरणे कारकस्यैव समुच्चयो भ्राष्ट्रादेः, न क्रियायाः, तस्या एकत्वात्; अनेकाधारत्वञ्च सामान्यम्, एकत्वे क्रियायास्तन्न सम्भवति, तत् कथं सामान्यवचनस्यानुप्रयोग उपपद्यते ? इत्याह—भ्राष्ट्रमटेत्यादि। गतार्थम् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ यथायथमिति। यथास्वम्। यो यस्यात्मीयो विषयः स तत्रेत्यर्थः। अकरदिति। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ्, 'ऋदृशोऽङि गुणः'। अकरमिति। मिपोऽम्। अवृणीतेति। वृञो लङ्, क्र्यादित्वाच् श्ना, पूर्ववदीत्वम्। ममारेति। लिट्, 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति नियमात् परस्मैपदम्, णल्, वृद्धिः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

'छन्दसि' 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते। लिङर्थे–यत्र लिङ् विधीयते विध्यादिः 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इत्येवमादिः, तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। नेता नेषत्। तक्षिषत्। पतातिं विद्युत्। उदधि च्यावयाति ॥ साविषत् = करे

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः = परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्धः – 'यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवते इदं दास्यामि' इति। कारणतः कार्यानुसरणं तर्कः उत्प्रेक्षा = आशङ्का। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति। उपसंवादे–अहमेव पशूना-

मैं ही पशुओं का स्वामी हूँ (सांसारिक जीवों का)

पदमञ्जरी

लिङर्थे लेट् ॥ *जोषिषदिति*। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' अनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इति तिपोऽडागमः, 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, इडागमः। *तारिषदिति*। सिब्विधौ बहुलं णिद्वद्भाव उक्तः, ततो वृद्धिः। *पतातीति*। 'पत्लृ गतौ', तिप आडागमः ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ *यदि मे भवानित्यादिनोपसंवादस्य स्वरूपं दर्शयति*। *कारणत इत्यादिना*। शङ्कायाः अनुसरणमनुगमनमित्यर्थः। *अहमेवेत्यादि*।

न्यासः

रपरत्वम्, 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् मृ इत्येतद् द्विरुच्यते, 'उरत्' इत्यत्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेषः ॥

लिङर्थे लेट् ॥ नेषत्। तक्षिषदिति। नयतेस्तक्षतेश्च लेट्, तिप्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः, 'सिब् बहुलं लेटि' इति सिप्, 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्। तक्षिषदित्यत्र 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यादिनेट्। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि 'सिब् बहुलं लेटि' इत्यत्र व्युत्पादितानि ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ उपसंवादः परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्ध इति। उपसंवादशब्दस्येमौ पर्यायौ। यदि मे भवानित्यादिनोपसंवादस्य स्वरूपं दर्शयति। कारणत इत्यादिनाप्याशङ्कायाः। अनुसरणमिति। अनुगमनम्, अनुमानमित्यर्थः। तर्क उत्प्रेक्षेति। आशङ्काया इमौ पर्यायौ। अहमेवेत्यादि। देवैः पशुपतिरुक्तस्त्रिपुरं जहीति, तेनोक्तम्– अहमेव पशूनामीशै इति। ब्रह्महत्याभागं गृहाणेत्युक्ते आदित्य इदमुक्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोम पात ग्रहण करना चाहिए।

मीशै। मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै इति। मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै। आशङ्कायां च—नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम। जिह्माचरणेन नरकपात आशङ्क्यते।

लिङर्थ एवायम्, नित्यार्थं तु वचनम्। पूर्वसूत्रे 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते॥

पदमञ्जरी

त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य देवस्यैतद्वचनम्। 'ईश ऐश्वर्ये', उत्तमैकवचनमिट्, टेरेत्वम्, 'वैतोन्यत्र' इत्यैकारः। पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च। 'वायुं देवा अब्रुवन्सोमं राजानं हनामेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै, *मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै इति*। मद्ग्रहोऽग्रं प्रथमं येषां ते तथोक्ताः, ग्रहेः कर्मण्यात्मनेपदं यक्, ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्, झस्याडागमः, पूर्ववदैत्वम्। 'देवाः सोममघ्नन्, सोऽपूयदशक्यतामागमत्, ते वायुमब्रुवन् इमं नः स्वदयेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै, *मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै* इति। अहं देवता येषां तानि तथोक्तानि। उच्यान्तै इति वचेः 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणम्, शेषं पूर्ववत्। *नेज्जिह्मायन्त इति*। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। जिह्मचरणेन नरकपातः सम्भाव्यते, स मा भूदित्यर्थः। जिह्मम् = कुटिलं पापम्, 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्, 'अश्वाघस्यात्' इति योगविभागेनात्वम्। वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम्। *जिह्माचरणेनेति*। न पुनराचारे उपमानादन्यत्र क्यजस्ति। हेतौ शतृप्रत्ययः। *लिङर्थं एवायमिति*। हेतुहेतुमद्भावे, कथम्? उपसंवादे तावत्करणं हेतुः, दानं हेतुमत्; अन्यथा यदि मे भवानिदं कुर्यादिति लिङ् न स्यात्, विभाषा तु लिङिति। अहमपि ते इदं दास्यामीति लट्। *भाष्ये* तु ददातेरपि लिङ् प्रयुक्तः। आशङ्कापि कारणतः कार्यानुसरणम्, तत्र कारणं हेतुः, कार्यं हेतुमत्। अथापि करणमवधिः, दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते, न हेतुहेतुमद्भावः, आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो

न्यासः

वःन् मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै। मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै। ईशै इति—'ईश ऐश्वर्ये', उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट्, टेरेत्वम्, 'एत ऐ'। गृह्यान्तै इति—'ग्रह उपादाने', 'झोऽन्तः', कर्मणि 'सार्वधातुके यक्', ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। शेषं पूर्ववत् साधनम्। उच्यान्तै इति—'वच परिभाषणे', वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। शेषं पूर्ववत्। पतामेति —'पत्लृ गतौ', मस्, 'लेटोऽडाटौ इत्याट्। जिह्माचरणेनेत्यादिना पूर्वोक्तमाशङ्कालक्षणमुदाहरणे दर्शयति। लिङर्थं एवायमिति। हेतुहेतुमद्भावः। कथम्? उपसंवादे तावद्—यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दास्यामीत्येवं-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

'छन्दसि' इत्येव। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति। तुमर्थो भावः। कथं ज्ञायते ? वचनसामर्थ्यात्। तावदयं कर्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते। अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। स्वार्थश्च धातूनां भाव एव। से—वक्षे रायः। सेन्—ता वामेषे रथानाम्। असे, असेन्—क्रत्वे दक्षाय जीवसे।

पदमञ्जरी

नास्तीत्युच्येत, तथापि लिङ्प्रयोगसिद्धयेऽवश्यं वक्तव्योऽत्र हेतुहेतुमद्भावः, अतो लिङर्थ एवायमित्यर्थः। *नित्यार्थं तु वचनमिति*। छन्दसि नित्योऽत्र लिङ् दृश्यत इति मन्यते, तथापि व्यवस्थितविभाषया सिद्धमिति चेत्तदेव तर्हि वचनेन ज्ञाप्यते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ *कथं ज्ञायत इति*। 'कर्तरि कृत्' इति वचनात् भावस्तुमर्थो नोपपद्यत इति प्रश्नः। अपकर्षः=अपनयः, स्वार्थश्च धातूनां भाव इति साध्यमानरूपः। स एव हि धातुवाच्यो भावः। घञादिवाच्यस्तु भावो धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धतारूपः।

न्यासः

विधं परिभाषणलक्षणम्। तत्र च करणं हेतुः, दानं हेतुमदिति युक्त उपसंवादो लिङर्थः। आशङ्कापि कारणतः कार्यानुसरणम्। तत्रापि कारणं हेतुः, कार्यानुसरणं हेतुमदित्याशङ्कापि लिङर्थ एव। यद्येवम्, पूर्वेणैव सिद्धम्, तत् किमर्थमिदमुच्यते ? इत्याह—नित्यार्थं वचनमिति ! स्यादेतत्, पूर्वेणैव नित्यं भविष्यतीत्याह —पूर्वसूत्र इत्यादि ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ कथं ज्ञायत इति ॥ 'कर्तरि कृत्' इति वचनात् कर्त्तैव तुमर्थो युक्त इति मन्यते। वचनसामर्थ्यादित्यादि। यदि कर्त्तैव तुमर्थः स्यात् तुमर्थवचनमनर्थकं स्यात्, कृत्वादेव हि सयादयः कर्त्तरि भविष्यन्ति। तस्मात् तुमर्थग्रहणाल्लिङ्गात् कर्त्तरि तुमुन्न भवति। अपकृष्यते। अपनीयते। कर्त्तरि न भवतीति यावत्। स्यादेतत्, कर्मादिरस्यार्थो भविष्यतीत्याह—न चेत्यादि। अन्यस्मिन्निति। कर्मादौ। यथा तर्हि कर्मादावनिर्देशान्न भवति तथा भावेऽपि न स्यात्। भावेऽपि नैव तुमुन्निर्दिश्यत इत्याह—अनिर्दिष्टार्था इत्यादि। अर्थान्तरस्य निर्देशाद् या प्रकृतिः प्रत्ययानां निमित्तत्वेनोपादीयते तदर्थस्य प्रत्यासत्तेस्तत्रैवानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, स

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरे विशेषः । क्से, कसेन् – प्रेषे, भगाय श्रियसे । अध्यै, अध्यैन् – कर्मण्युपचारध्यै । स्वरे विशेषः । कध्यै–इन्द्राग्नी आहुवध्यै । कध्यैन् – श्रियध्यै । शध्यै, शध्यैन्–पिबध्यै । सह मादध्यै । तवै – सोममिन्द्राय पातवै । तवेङ् – दशमे मासि सूतवे । तवेन्–स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ।

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

'तुमर्थे छन्दसि' इत्येव । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै–इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः – प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम् । रुहेः इष्यैप्रत्ययः – अपामोषधीनां रोहिष्यै, रोहणाय । व्यथेर्नञ्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः – अव्यथिष्यै, अव्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

पिबध्यै इति । 'यको बहुलं छन्दसि' इति लुकि पिबादेशः । *मादयध्यै इति* । यकः प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् ॥

न्यासः

पुनरिह स्वार्थो भावः । कुत एतत् ? धात्वधिकारात्, धातोश्च भाववचनत्वात् । यद्येवम्, भावग्रहणमेव कुर्यात्, लघुत्वात् ? नैवं शक्यम्; भावग्रहणे सति 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात् तुमुन् कर्त्तर्येव स्यात् । तुमर्थग्रहणे हि तुमुनोऽपि हि भाव एवार्थं इत्येतद् ज्ञापितं भवतीति न कश्चिद्दोष इति । वच्च इति । 'वच परिभाषणे', सेप्रत्ययः, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । एष इति । इणः सेन्प्रत्ययः । जीवस इति । 'जीव प्राणधारणे' । प्रत्ययद्वयस्याप्येतदेवोदाहरणम्, स्वरस्तु भिद्यते । प्रेष इति । इणः प्रपूर्वात् क्से, 'आद् गुणः' । श्रियस इति । 'श्रिञ् सेवायाम्', अस्मात् कसेन्, इयङ् । उपाचरध्यै इति । 'चर गत्यर्थः', उपाङ्पूर्वः । प्रत्ययद्वयस्यापीदमुदाहरणम्, स्वरभेदात्तु भेदः । आहुवध्यै इति । जुहोतेराङ्पूर्वात् कध्यैप्रत्ययः, उवङादेशः । श्रियध्यै इति । श्रयतेः कध्यैन्, इयङ् । पिबध्यै इति । 'पा पाने', शध्यै, पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः । मादयध्यै इति । 'मदी हर्षे', हेतुमण्णिच्, शध्यैन्, गुणायादेशौ । पातवै इति पिबतेस्तवै । सूतवे इति । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने', तवेङ्, ङित्त्वाद् गुणाभावः । गन्तवे इत्यादीन्युदाहरणानि गमिकरोतिहरतीनां यथाक्रमेण ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ प्रयै इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'तुमर्थे', 'छन्दसि' इत्येव । दृशे, विख्ये—इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः — दृशे विश्वाय सूर्यम्, द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि, विख्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

'छन्दसि' इत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्, कमुल् — इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन्। विभक्तुमित्यर्थः । अपलुपं नाशक्नुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

'तुमर्थे', 'छन्दसि' इत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

'छन्दसि' इत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे

पदमञ्जरी

दृशे *विख्ये* च ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

ईश्वरे *तोसुन्कसुनौ* ॥ *वितृद इति* । 'ओतृदिर् हिंसानादरयोः' ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ *कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति* । यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्रर्थोऽप्यर्थः, वह्यं करणम्, स्नानीयं चूर्णमित्यादिषु करणादयः; तथापि न

न्यासः

दृशे विख्ये च ॥ दृशे इति । दृशेः केप्रत्ययः । विख्ये इति । विपूर्वाच्चक्षिङः ख्यातेर्वा केप्रत्ययो निपात्यते ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ विभाजमिति । विपूर्वाद् भजेर्णमुल् । अपलुपमिति । 'लुप्लृ च्छेदने', कमुल् ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ अभिचरितोरिति । चरतेरभिपूर्वात् तोसुन् प्रत्ययः । विलिखः, वितृद इति । लिखतेः, 'तृदिर् हिंसादानयोः' इत्येतस्माच्च कसुन् ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति । 'तयोरेव

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दसि विषये तवै, केन्, केन्य, त्वन्–इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तवै–अन्वेतवै, अन्वेतव्यम्। परिधातवै, परिधातव्यम्। परिस्तरितवै, परिस्तरितव्यम्। केन्–नावगाहे, नावगाहितव्यम्। केन्य–दिदृक्षेण्यः, शुश्रूषेण्यः; दिदृक्षितव्यम्, शुश्रूषितव्यम्। त्वन्–कर्त्वं हविः, कर्त्तव्यम्।

'तुमर्थे छन्दसि' इति सयादिसूत्रेऽपि तवै विहितः, तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः॥

अवचक्षे च॥ १५॥

'कृत्यार्थे छन्दसि' इत्येव। अवपूर्वाच्चक्षिङ एश्प्रत्ययो निपात्यते। नावचक्षे। नावख्यातव्यमित्यर्थः॥

पदमञ्जरी

तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानम्, किं तर्हि? स्वरूपेण, अतः कृत्यतया विधानं भावकर्मणोरेवेति भावः। *दिदृक्षेण्य इति*। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः। *शुश्रूषेण्य इति*। शृणोतेः। *सयादिसूत्रेऽपीति*। येन सयादयो विधीयन्ते तत्र 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यत्रेत्यर्थः। *तस्य तुमर्थादन्यत्रेति*। अन्यथाऽनेनैव तुमर्थे भावेऽपि सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्॥

अवचक्षे च॥ *एश्प्रत्यय इति*। शित्करणं सार्वधातुकत्वार्थम्, तेन चक्षिङः ख्याञ् न भवति॥

न्यासः

कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावकर्मणोः कृत्यानां विधानात्। अन्वेतवै इति। अनुपूर्वादिणस्तवै। परिधातवै इति। परिपूर्वाद्दधातेः। परिस्तरितवै इति। परिपूर्वादेव 'स्तृञ् आच्छादने' इत्यस्मात्। अवगाहे इति। 'गाहू विलोडने' अवपूर्वः। दिदृक्षेण्य इति। दृशः सन्, द्विर्वचनम्, उरत्वम्, रपरत्वम्, 'सन्यतः' इतीत्वम्, 'हलन्ताच्च' इति गुणाभावः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, दिदृक्ष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः, 'अतो लोपः'। शुश्रूषेण्य इति। शृणोतेः सन्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम्, शुश्रूष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः। कर्त्वमिति। करोतेस्त्वन्। सयादिसूत्रेऽपि तवै विहित इति। सयादीनां सूत्रं सयादिसूत्रम्, येन सयादयो विहितास्तत्रापि तवैप्रत्ययो विहितः। तस्य तुमर्थादित्यादि। यदि तु तस्य तुमर्थ एव भावे विधिः स्यात् तस्यानर्थक्यं स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात्। तस्माद् यद्यपि तत्र तुमर्थ इत्युच्यते, तथापि ततोऽन्यत्र कर्मकारके कर्त्रादौ तवैप्रत्ययविधानं वेदितव्यम्॥

अवचक्षे च॥ एश्प्रत्ययो निपात्यत इति। शित्करणं सार्वधातुकसंज्ञार्थम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

'कृत्यार्थे' इति निवृत्तम् । 'तुमर्थे' इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण्—पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । कृञ्—पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । वदि—पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि—पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । हु—आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि—आ तमितोरासीत । जनि—आ विजनितोः संभवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

'भावलक्षणे' 'छन्दसि' इति वर्त्तते । सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जर्तृभ्य आतृदः ।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

'छन्दसि' 'भावलक्षणे' इति सर्वं निवृत्तम् । अलं, खलु—इत्ये-

पदमञ्जरी

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणभावः । *आ समाप्तेरिति* । सम्पूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः; सन्तिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ दर्शनात् । *आतमितोरिति* । 'तमु ग्लानौ' ॥

न्यासः

तेनार्धधातुके विधीयमानः सार्वधातुके 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशो न भवति ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ आसंस्थातोरित्यादि । आसंस्थातोः शब्देन समाप्तिरुच्यते, तया वेद्यां सदनं लक्ष्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोराध्रेय इति । अत्राप्याधानक्रिया सूर्यस्योदयेन । पुरा वत्सानामित्यादौ वत्सानामपाकरणेनासनम् । पुरा प्रवदितोरित्यादौ प्रवदनेन हवनम् । पुरा प्रचरितोरित्यादौ प्रचरणेन हवनमेव । उत्तरयोरुदाहरणयोराहवनेनावस्थानम् । आ तमितोरिति । 'तमु काङ्क्षायाम्' । आ विजनितोरित्यादावाविजननेन सम्भवनम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा ।

अलंखल्वोरिति किम् ? मा कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम् ? अलंकारः ।

प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम् । अलं रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत् पूजार्थम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

'क्त्वा' तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य

पदमञ्जरी

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ 'तुमर्थे' इत्येव । *अलंकृत्वेति* । 'अमैवाव्ययेन' इति नियमादुपपदसमासाभावः । न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

वासरूप इति चेदिति । पूर्वं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनेन 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्ति' इति ज्ञापितत्वादिह तदभावमभिप्रेत्य प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ *अपमित्येति* । 'मेङ् प्राणिदाने' क्त्वो ल्यपि

न्यासः

सूपितृदोः कसुन् ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ प्रतिषेधवाचिनोरिति । प्रतिषेधयोरित्यस्येदं विवरणम् । एतेन प्रतिषेधवाचित्वादलंखलुशब्दौ सूत्रे प्रतिषेधशब्देनोक्ताविति दर्शयति । भवति हि तद्वाचित्वात्ताच्छब्द्यम्, यथा— 'क्षुद्रजन्तवः' इति, तत्र क्षुद्रजन्तुवाचित्वाद् यूकालिक्षादयः शब्दाः क्षुद्रजन्तुशब्देनोक्ताः ।

अलङ्कार इति भावे घञ् । भूषणवचनोऽत्रालंशब्दः ।

अलंबाले रोदनेनेति । भावे ल्युट् । वासरूपविधिरिति चेदिति । विनापि प्राग्ग्रहणेन विकल्पो लभ्यत एव । यस्मादसरूपोऽपवादो बाधको भवतीत्येवं चेन्मन्यसे एवं तर्हि पूजार्थं प्राग्ग्रहणम्, पूर्वं स्त्र्यधिकारात् । परेण वासरूपविधिर्नास्तीति चेतसि कृत्वा विकल्पार्थं प्राग्ग्रहणमुक्तम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ अपमित्येति । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप्, 'मयतेरिदन्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति – याचित्वाऽपमयते, हृत्वाऽपमयते ।

मेङः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो ज्ञापनार्थः – 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति, तेन 'दाधा घ्वदाप्' इति दैपोऽपि प्रतिषेधो भवति ॥

पदमञ्जरी

'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इतीत्वं, ह्रस्वस्य तुक् । *अपूर्वकालत्वादिति* । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते । यदा चास्माद्वचनान्मयतेः क्त्वो भवति तदा 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना याचेर्न भवति, अनेन बाधितत्वात् , यथा – द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनम् । अनभिधानाद्वा । *मेङ इत्यादि* । मेङोऽयं कृतात्वस्य निर्देशः कृतः, न पुनः 'माङ् माने' इत्यस्य, तस्य व्यतिहारे वृत्त्यसम्भवादित्यर्थः । यद्येवम , मेङ इत्येव वक्तव्यम् , तत्रायमप्यर्थो व्यतीहारग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तत्राह— *ज्ञापनार्थमिति* । किं ज्ञाप्यत इत्याह—*नानुबन्धकृतमिति* । प्रयोजनमाह—*तेनेति* । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत, ततः श्रूयमाणे पकारे दैप आत्वं न स्यात् ; अनेजन्तत्वात् , ततश्चादाबिति प्रतिषेधे तस्य ग्रहणं न स्याद् , 'दाप् लवने' इत्यस्यैव तु स्यात् ॥

न्यासः

तरस्याम्' इतीत्वम्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । ननु च 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेनैवात्र क्त्वाप्रत्ययो भवति, अस्ति ह्यत्रापि समानकर्तृकत्वम् । तथा हि—य एवापमयतेः कर्त्ता स एव याचतेः, तत् किमर्थं विधीयते ? इत्याह—अपूर्वकालत्वादित्यादि । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयत इति नास्ति पूर्वकालत्वम् , तस्मादप्राप्त एव क्त्वा विधीयते । विधीयतान्नाम; अयन्तु दोषः—यदैवास्माद्वचनान्मयतेः क्त्वा भवति, तदैव समानकर्त्तृकयोरित्यस्माद्वचनाद् याचतेरपि स्यात् ? नैष दोषः; यस्मात् 'समानकर्त्तृकयोः' इत्यत्र 'उदीचाम्' इति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन यदा मयतेः क्त्वा भवति तदा याचतेः क्त्वा न भविष्यति । उदीचांग्रहणादित्यादि । उदीचांग्रहणमिह विकल्पार्थम् । तेन यथाप्राप्तमपि पक्षे भवति । याचतेः क्त्वा । मयतेर्लडादिः ।

माङिति 'माङ् माने' इत्यस्यायं निर्देश इति कस्यचिदाशङ्का स्यात् , अतस्तां निराकर्त्तुमाह–मेङः कृतात्वस्यायं निर्देश इति । कुतः पुनरेतदवगतम् ? व्यतीहारग्रहणात् । मेङेव व्यतीहारे वर्त्तते, न माङ् , तस्मान्मेङ एवायं निर्देश इति विज्ञायते । किमर्थं पुनरेवं निर्देशः कृतः, कृते यत्र सति सन्देहः स्यात्, न मेङ इत्येवासन्दिग्धः कर्त्तव्यः स्यादित्यत आह – ज्ञापनार्थ इति । मेङ इत्येवं निर्देशे कर्त्तव्ये यः सानुबन्धकस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः कृतः स ज्ञापनार्थः । तेनैतज् ज्ञाप्यते—नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेनेत्यादिना

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पराव रयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः। परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। परेण तावत्—अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः। परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते। अवरयोगे—अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता। अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमाना-

पदमञ्जरी

परावरयोगे च॥ परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वम्, तयोः पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो गम्यते, इत्याह—*परेण पूर्वस्येति*। पूर्वशब्देनात्रावरो विवक्षितः। *अप्राप्य नदीमिति*। नद्याः पूर्वदेश इत्यर्थः। *ततश्च नदी परा भवतीति*। परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते। *अतिक्रम्य पर्वतमिति*। पर्वतस्य परस्तादित्यर्थः। ततश्चावरः पर्वतो भवति तेनावरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते। अयमप्यपूर्वकालार्थ आरम्भः, अतिक्रमोऽत्र कीदृश इति चिन्त्यम्॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वधिकारेऽपि तदर्थ-

न्यासः

ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति। यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत ततो हलन्तत्वाद् दैप एजन्तत्वं न स्यात्। तत्र को दोषः? दाब्ग्रहणेन दैब्ग्रहणं न स्यात्; भिन्नरूपत्वात्। ततश्च 'दाधा घ्वदाप्' इत्यत्र दैपः प्रतिषेधो न स्यात्। अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञापिते सति भवति॥

परावरयोगे च॥ इहेमौ परावरशब्दौ सम्बन्धिशब्दौ। पूर्वञ्चापेक्ष्य परो भवति, परञ्चापेक्ष्यावरः, सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति, तस्मात् सूत्रे यद्यपि विशिष्टप्रतियोगी न निर्दिश्यते, तथापि पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो गम्यत इत्याह—परेण पूर्वस्येत्यादि। परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यत इति। तथा ह्यप्राप्य नदीं पर्वत इत्युक्ते परया नद्या पर्वतस्य यो योगस्तद्विशिष्टः पर्वतः प्रतीयते। अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यत इति। यस्मादतिक्रम्य पर्वतं नदीत्युक्तेऽवरेण पर्वतेन नद्या च यो योगस्तद्विशिष्टा नदी विज्ञायते।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ धात्वधिकाराद् धात्वर्थस्यैव समानकर्तृकत्वं विज्ञायत इत्याह—समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरित्यादि। निर्धारणे चायं षष्ठी। समानशब्द-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता। भुक्त्वा व्रजति। पीत्वा व्रजति। द्विवचनमतन्त्रम्। स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा दत्त्वा व्रजति।

पदमञ्जरी

स्यैव समानकर्तृकत्वं विज्ञायते, न धातोरित्याह—*समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरिति*। समानशब्दोऽयमेकवाची, तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीं दर्शयति। षष्ठ्यामपि न दोषः। सप्तमी त्वाश्रिता। *पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानादिति*। *प्राभाकरास्तु* पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते, अनुष्ठाने पौर्वकाल्यं नाद्रियन्ते; तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। उक्तं हि—आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वादिति। ननु च शक्तिः कारकम्, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते, तत्कुतः समानकर्तृकत्वम्? इत्यत आह—*शक्तिशक्तिमतोरिति*। इह समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशः क्रियते, तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्यात्, बहूनां न स्यात्, तत्राह—*द्विवचनमतन्त्रमिति*। अवश्यं येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः, तत्र समानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालत्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदनिबन्धनयोर्द्विवचनबहुवचनयोः प्रथमभावित्वाद् द्विवचनं प्रयुक्तम्, न त्वेतत्तन्त्रमित्यर्थः। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिद्ध्यति, तद्यथा लोके—अमीषां ब्राह्मणानां पूर्व आनीयताम् इत्युक्ते सर्वपूर्व एवानीयते, एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति, तस्मादेवं वक्तव्यम्—सर्वेषामेवात्र व्रजि प्रति पौर्वकाल्यम्, स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। आख्यातवाच्या हि क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानम्, तेन तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणासम्बन्धः, तदुक्तम्—'गुणानां च

न्यासः

श्चायमेकवाची। ननु शक्तिः कारकम्, अन्या च पूर्वकालक्रियायाः शक्तिः, अन्या चोत्तरकालक्रियायाः, तत् कुतः समानकर्तृकत्वं विज्ञायते? इत्याह—शक्तिशक्तिमतोरित्यादि। शक्तिः शक्तिमांश्च शक्तिशक्तिमन्तौ। यश्च शक्त्याधारो या च शक्तिस्तयोरिह भेदो न विवक्षितः। तेन शक्त्याधार एक एव देवदत्तः कर्त्ता, स चोभयोरपि क्रिययोरेक एवेति युक्तं समानकर्तृकत्वम्। पीत्वेति। पूर्ववदीत्वम्। इह 'समानकर्तृकयोः' इति द्विवचनेन निर्देशः कृतः, तेन द्वे एव क्रिये प्रत्युपस्थास्येते, न बह्वयः, ततश्च द्वयोरेव क्रिययोः प्रत्युपस्थापितयोः स्यात्, न बह्वीषु? इत्याह—द्विवचनमित्यादि। क्रियाप्रधानत्वादस्य निर्देशस्य। नात्र द्विवचनं प्रधानम्; नान्तरीयकत्वात्। तेन द्विवचनेन निर्देशः कृतः। अवश्यं येन केनचिद् वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः, तस्मादतन्त्रत्वाद् द्विवचनस्य, बह्वीष्वपि क्रियासु भवत्येव।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समानकर्तृकयोरिति किम् ? भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः। पूर्वकाले इति किम् ? व्रजति च जल्पति च ॥

❀ आस्यं व्यादाय स्वपिति चक्षुः संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकलत्वात् ❀ ॥

पदमञ्जरी

परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति। एवं च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति—स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति, पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति।

भुक्तवति ब्राह्मण इति। ननु तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययः, क्तवतुस्तु कर्तरि ? एवं तर्ह्यस्मिन्विषये भावे न भवतीति प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यम्, 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' इत्येवमादीनां कर्तृभेदविषयाणां प्रयोगाणामसाधुत्वमेव। *व्रजति जल्पति चेति*। यौगपद्यादिह पूर्वकालता नास्ति। *अपूर्वकालत्वादि*। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद् व्याददाति, यदैव हसति तदैव संमीलयति, न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात्, अवश्यं ह्यसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति संमील्य च हसति, ततश्चोत्तरकालभाविस्वापहासाद्यपेक्षं पौर्वकाल्यं तदाश्रयश्च प्रत्ययः। इह कस्मान्न भवति—पूर्वं भुङ्क्ते, ततो व्रजतीति ? स्वशब्देनोक्तत्वात्। 'विभाषाग्रे' इत्यनेनापि न भवति, किं कारणम् ? साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्र्यादीनां तत्र ग्रहणम्, अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति। इह तु ब्रज्यपेक्षं भोजनस्य यत्पौर्वकाल्यं तत्र क्त्वाप्रत्ययश्चोद्यते, तत्पूर्वशब्देनोक्तम्। न च वचनसामर्थ्यादुक्तेऽपि प्रसङ्गः; साधनपौर्वकाल्यविषयेऽग्र्यादावुपपदे चरितार्थत्वात्। क्रियाविषयत्वाच्च कालव्यवहारस्य तद्द्वारकमेव साधनपौर्वकाल्यं द्रष्टव्यम्। उक्तं हि—

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका। इति।

इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लड् भवति, यदा आसेः क्त्वा भवति तदा

न्यासः

भुक्तवति ब्राह्मणे व्रजतीति। अत्र भुजिक्रियाया ब्राह्मणः कर्ता, व्रजतिक्रियायास्तु देवदत्त इति समानकर्तृकत्वाभावः। व्रजति च जल्पति चेति। यौगपद्यादिह क्रियायाः पूर्वकालता नास्ति।

व्यादायेति। ददातेर्व्याङ्पूर्वस्य रूपम्। संमील्येति। 'मील स्मील क्ष्मील निमेषणे' इत्यस्य संपूर्वस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य। किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्याह—अपूर्वकालत्वादित्यादि। यदैव ह्यसौ स्वपिति तदैव व्याददाति, यदैव हसति तदैव संमीलयतीति—इह नास्ति पूर्वकालत्वम्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्येव । आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतः, न केवलौ । 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति, पीत्वा पीत्वा व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकांक्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किञ्चदाकांक्षत इति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते ।

पदमञ्जरी

भुजेर्लडादय एव भवन्ति—आसित्वा भुङ्क्त इति, न तु तुमुन्; अनभिधानात् । आसित्वा भोक्तुमित्युक्ते प्रक्रमत इत्यादीनां सम्बन्धः प्रतीयते ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ द्विर्वचनसहिताविति । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह—*आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानाद् द्विर्वचनमिति* । 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र तु वामनो वक्ष्यति—'तिङ्क्षु नित्यता अव्ययकृत्सु च' इति । तन्मते नित्यग्रहणादेवात्र द्विर्वचनम् । *पायंपायमिति* । 'आतो युक्' ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ अनाकाङ्क्ष इति । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः, तद्दर्शितम् । *नापरं किञ्चिदाकाङ्क्षते इति । क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपीति* । णमुल्

न्यासः

प्रतिपादनम्—पूर्वयोगाच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ पूर्वकालत्वाभावेऽपि भविष्यतीति ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ द्विर्वचनसहितावित्यादि । आभीक्ष्ण्यं हि द्योतयितुं द्विर्वचनसहितयोरेव क्त्वाणमुलोः सामर्थ्यम्, न केवलयोः; शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तस्माद् द्विर्वचनं विधेयमिति भावः । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह—आभीक्ष्ण्य इत्यादि । पायम्पायमिति । 'आतो युक्' ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ अनाकाङ्क्ष इति । न विद्यत आकाङ्क्षा = अपेक्षा यस्य स तथोक्तः । क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपीति । अपिशब्दादनन्तरविहितोऽपि युक्तं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनाकांक्ष इति किम्? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥२४॥

अप्राप्तविभाषेयम्। 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तते। अग्रे, प्रथम, पूर्व – इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ

पदमञ्जरी

चेत्युक्तम्, तदपेक्षं पूर्वत्वमपिशब्दादनन्तरसूत्रविहितोऽपि आभीक्ष्ण्येनाभीक्ष्ण्ये च क्त्वामात्रस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। एतच्च पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्येवं प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविज्ञानाल्लभ्यते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति—प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति, इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात्कालविशेषवाचिनो ग्रहणम्। अनुकरणत्वाच्चाग्रे इति विभक्तेर्लुगभावः–अस्यवामीयमिति यथा। *आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तत इति*। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेयं युक्तिः। तदनुवृत्तौ हि पूर्वसूत्रेण प्राप्ते विभाषा स्याद्, एवं च ब्रुवता साधनपौर्वकाल्यविषया अग्र्यादय इत्युक्तं भवति। क्रियापौर्वकाल्ये हि अग्र्यादिभिरेव तस्योक्तत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि क्त्वाणमुलोरप्राप्तिरिति 'आभीक्ष्ण्ये' इत्यनुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्। न च द्विर्वचनमन्तरेणाभीक्ष्ण्यं द्योतयितुं शक्यमिति न तद्द्योतनायापि क्त्वाणमुलोर्विधानमुपपद्यते। नन्वननुवर्तमानेऽप्याभीक्ष्ण्यग्रहणे पूर्वसूत्रस्यावकाशो यत्राग्र्यादयो न सन्ति, अस्य तु यत्राभीक्ष्ण्यं नास्ति सोऽवकाशः; आभीक्ष्ण्ये चाग्र्यादिषु च सत्सूभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोतीत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता? एवं मन्यते–पूर्वविप्रतिषेधेनाभीक्ष्ण्ये नित्य एव विधिर्भवतीति –अग्रेभोजंभोजं व्रजति, अग्रेभुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति। एवं पूर्वप्रथमयोरपि द्रष्टव्यम्। नन्वेवं णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना प्राप्ते सत्ययमारम्भ इति पुनरप्युभयत्रविभाषैव युक्ता? नैतदस्ति; सह विहितौ यौ क्त्वाणमुलौ यद्विषये वासरूपविधेरभावो ज्ञापयितुमिष्टः,

न्यासः

यदनन्तरसूत्रविहितः प्रतिषिध्यते–'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कृत्वा। पूर्वसूत्रेण विहितस्य तु कथं प्रतिषेधः? प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविधानात्। पूर्वकालप्रकरणे यत् प्राप्नोति तन्न भवतीत्येवमयं पूर्वकालप्रकरणापेक्षया प्रतिषेधः क्रियते। तस्माद् युक्तः पूर्वसूत्रविहितस्यापि प्रतिषेधः॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तत इति। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेयं युक्तिः। ननु च प्राप्तविभाषेयं युक्ता, णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययौ विभाषा भवतः। अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथमं भोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भोजं व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति।

विभाषाग्रहणम् – एताभ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति।

ननु च वासरूप इति भविष्यति? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते, तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति।

उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्— 'अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते, नान्यत्' इति॥

पदमञ्जरी

तावनन्तरसूत्रविहितौ क्त्वाणमुलावभिप्रेत्याप्राप्तविभाषेयमुच्यते, न तु क्त्वाणमुल्मात्रापेक्षया। *क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत इति*। किमर्थं पुनः क्त्वा विधीयते, यावता नाभीक्ष्ण्येऽपि समानकर्तृकयोरित्येवासौ सिद्धः? सत्यम्; विभाषाग्रहणेन वासरूपविधेरभावो ज्ञाप्यत इति वक्ष्यति। न च केवलं णमुल्विधौ तदभावो ज्ञापयितुमिष्यते, किं तर्हि? क्त्वासहितणमुल्विधौ। तस्माण्णमुलः क्त्वासहितस्य विधिर्यथा स्यादिति णमुल् चेत्यनुवृत्त्या क्त्वोऽप्यनुवादः क्रियते। एवं हि द्वयोः सह विधातुमुपादीयमानं विभाषाग्रहणं तादृश एव विषये वासरूपविधेरभावं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम्। *अग्रेभोजं व्रजतीति*। अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः। *आभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्तीति*। अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्येवं न भवतीत्यर्थः।

उपपदसमासः कस्मान्न भवतीति। प्राप्तविभाषायामस्यामग्र्यादीनां पक्षे

न्यासः

'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना प्राप्ते सत्यारम्भात्? नैतदस्ति; अनन्तरसूत्रविहितौ हि क्त्वाणमुलावित्यधिकृत्याप्राप्तविभाषेयमित्युच्यते। यस्तु 'समानकर्तृकयो.' इत्यादिना केवलः क्त्वा विहितस्तं प्रति विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यमेव; वासरूपविधिना तत्प्रतिपादितस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। ननु चेत्यादिनाऽनन्तरोक्तविभाषाग्रहणस्य प्रयोजनं विघटयति। क्त्वाणमुलौ यत्रेत्यादि। वासरूपविधिनैव पक्षे लडादिषु सिद्धेषु यत् तदर्थं विभाषाग्रहणं क्रियते तेन यत्र क्त्वाणमुलौ युगपद् विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते। किमेतस्य प्रयोजनं ज्ञापनस्य? इत्याह—तेनेत्यादि।

उपपदसमास इत्यादि। 'अमैवाव्ययेन' इत्युपपदसमासः प्राप्नोति, स

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे गम्यमाने। चोरंकारमाक्रोशति। चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति। चोरकरणमाक्रोशसम्पादनार्थमेव, न त्वसौ चोरः क्रियते॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले', 'कृञः' इति चानुवर्त्तते। 'स्वादुमि' इत्यर्थग्रहणम्। स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति। स्वादुङ्-

पदमञ्जरी

प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वम्, न तु प्रत्ययोत्पत्तौ, तयोः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपपदत्वम्। अप्राप्तविभाषायां त्वग्रथादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्राप्नोतीति भावः। *अमैव यत्तुल्यविधानमिति*। एतच्च तत्रैव व्याख्यातम्॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ उदाहरणेषु करोतिरुच्चारणे वर्त्तते, तस्य शब्दात्मकमेव कर्म भवति। तत्र चोरादिशब्दाः शब्दप्रधानाः। *चोरङ्कारम्*। कोऽर्थः? चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः, तदाह—*चोरोऽसीत्यादि*। *चोरकरणमिति*। चोरशब्दोच्चारणम्। *आक्रोशसम्पादनार्थमिति*। निन्दितशब्दोच्चारणमन्तरेण तस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात्। *न त्वसाविति*। न हि चोरोऽसीति वचनेन चोरः क्रियते॥

स्वादुमि णमुल्॥ *स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति*। एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते। *स्वाद्वर्थेष्विति*। मान्तत्वमपि सर्वेषां भवति; अर्थे सम्भवात्। लवणसम्पन्नशब्दा-

न्यासः

कस्मान्न भवतीत्याह—उक्तमित्यादि। 'अमैव यत् तुल्यविधानमुपपदं तत् समस्यते' इत्युक्तं प्राक्। अग्रेप्रभृतीन्युपपदान्यमा चान्येन क्त्वाप्रत्ययेन तुल्यविधानम्, अतो न समस्यन्ते॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ चौरङ्कारमिति। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम्। चौरकरणमित्यादि। करोतिरत्रोच्चारणक्रियः। चौरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चौरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम्। न हि तेन विनाऽऽक्रोशः शक्यते प्रतिपादयितुम्। न त्वसौ चौरः क्रियत इति। अशक्यत्वात्। न च चौरोऽसीति शतकृत्वोऽपि ब्रुवता पुरुषस्य शक्यते चौरत्वमुत्पादयितुम्॥

स्वादुमि णमुल्॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति। ननु च 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारं भुङ्क्ते। संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते। लवणङ्कारम्। स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थम्, च्व्यन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च।

पदमञ्जरी

वपि स्वादुशब्दपर्यायौ। अथ 'स्वादुमि' इति मकारान्तनिपातनं किमर्थम्, यावता खमुञ् प्रकृतः, सोऽनुवर्त्तिष्यते, तत्र 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मान्तत्वं सिद्धमिति? तत्राह—*मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थमिति*। भावप्रत्ययविषये मान्तत्वे निपात्यमाने 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् न भवति, मकारान्तत्वादुकारान्तत्वाभावादित्यर्थः। *च्व्यन्तस्येति*। खमुञ्यपि न सर्वत्र मुम् सिद्ध्यति; तद्विधौ 'अनव्ययस्य' इत्यधिकारादिति भावः। एवं तर्हि मान्तत्वमेव निपात्यताम्, प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधेयः? नैतदस्ति; अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीप्स्यादेव। णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते। अवश्यं चोत्तरत्र णमुल् विधेय इति लाघ-

न्यासः

इति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्? नैतदस्ति; शब्दानुशासनप्रस्तावादेव हि शब्दस्येति सिद्धे शब्दग्रहणं यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वं रूपं गृह्यते नार्थपरनिर्देश इति ज्ञापनार्थं कृतम्, इह चार्थपरो निर्देशः। तस्मादर्थग्रहणमेव युक्तम्। अर्थपरत्वं तु निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाद् विज्ञायते। अर्थग्रहणे च सति तत्पर्यायेष्वपि प्रत्ययो लभ्यत इत्याह—स्वाद्वर्थेष्वित्यादि। अथ 'स्वादुमि' इति किमर्थं मकारान्तत्वं निपात्यते, मान्तस्योपपदस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत्? न; यद्येतत् प्रयोजनम्, न निपातयितव्यम्, अनन्तरसूत्रे खमुञः प्रकृतत्वात् स एव विधास्यते। अस्मिंश्च विहिते मुमैव मान्तत्वमुपपदस्य भविष्यतीत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—स्वादुमीत्यादि। एतेनैतद् दर्शयति—यद्यपि खमुञि सति सिध्यति मकारान्तत्वम्, ईकारप्रतिषेधस्तु न सिध्यति, ततश्च स्वादुशब्दादुपपदाद् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् प्रसज्येत, तथा चानिष्टं रूपं स्यात्। मकारान्तत्वनिपातने हि निमित्तस्य विहतत्वान् ङीष्प्रसङ्गो नास्ति। तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनाप्यवश्यमीकारप्रतिषेधार्थं मकारान्तत्वं निपातयितव्यमिति। यदपि परस्याभिमतम्—'खमुञि विहिते मुमैव मकारान्तत्वं भविष्यति' इति, तदपि न सर्वत्रेति सूचयितुमाह—च्व्यन्तस्येत्यादि। अनेनैतद् दर्शयति—यदि मकारान्तत्वं न निपात्येत तदा सत्यपि खमुञि मकारान्तत्वं च्व्यन्तस्योपपदस्य न स्यात्; तस्याव्ययत्वात्। मुम्विधौ च 'खित्यनव्ययस्य' इत्यधिकारात्। तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनापि मकारान्तत्वनिपातनं कर्त्तव्यम्। एवं हि मकारान्तत्वनिपातनमेव क्रियताम्, प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधातव्यः? अशक्यः खमुञ् विधातुम्; खमुञ्प्रत्यये हि मकारान्तत्व-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते। वासरूपेण क्त्वापि भवति– स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते।

तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रत्ययाः। यद्येवम्, स्वादुङ्कारं

पदमञ्जरी

वाभावादिहैव कृतः। *अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वेति*। द्वयोर्वाक्ययोस्तन्त्रेणोपादानमेतत्। स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्त इतीकाराभावस्योदाहरणम्, अस्वादुं स्वादुं भुङ्क्त इत्यव्ययस्य। इह यदि क्त्वादयः प्रत्ययाः 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात्कर्त्तरि स्युः, इह पक्त्वोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्तृतीया न स्यात्, क्त्वाप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्तेति। अथ क्त्वाप्रत्ययेनाभिधाने सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रया विभक्तिर्भवति तृतीया? यद्येवम्, ओदने द्वितीया प्राप्नोति, किं कारणम्? भुजिप्रत्ययेनाभिधानेऽपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति। तथा यदि कर्मणि स्युः, पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति, ओदनात्प्रथमा–पक्त्वोदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन, पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति। तथास्मिन् णमुल्यपि स्वादुङ्कारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेनेति यवाग्वा द्वितीया न भवति, स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया भवति, कर्त्तरि तृतीया च न भवति। एवमा तुमुनो द्रष्टव्यम्। तथा 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यत्रापि तुमुनि भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेन, इष्यते ग्रामो गन्तुं देवदत्तेन, भोक्तुमोदनं पचति देवदत्तः, ग्रामं गन्तुमिच्छति देवदत्त इति सर्वत्रानुप्रयोगात् यत्र लादयस्तदनुरोधेनैव कर्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति। तस्मादव्ययकृतः समानाधिकरण इति वक्तव्यम्, केन सामानाधिकरण्ये? अनुप्रयोगेण। एतदुक्तं भवति–अनुप्रयुज्यमानाद्धातोर्यस्मिन्कारके लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययकृतोऽपि भवन्तीति। एवं ह्युभाभ्यां कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्यथायथं विभक्तयः सिद्ध्यन्ति।

वृत्तिकारस्त्विममर्थमन्यथा साधयितुमाह—*तुमर्थाधिकाराच्चेति*। तत्र

न्यासः

निपातनमव्ययार्थं विज्ञायते, ततश्च 'च्वौ च' इति दीर्घत्वं स्यादेव। णमुलि सति सर्वविध्यपवादस्तु विज्ञायेत, तेन दीर्घत्वमपि न भवति। अवश्यञ्चोत्तरार्थं णमुल् विधेयः, न च तस्मिन्नुत्तरत्र विधीयमाने लाघवं भवति, नापीह गौरवम्।

क्व पुनरर्थे एते प्रत्यया भवन्तीत्याह—तुमर्थाधिकाराच्चेत्यादि। एत इति। ये तुमर्थाधिकारे विहिताः। यद्येवमिति। यदि तुमर्थे भवन्तीत्यर्थः। भुजिप्रत्ययेनेत्यादि। यद्यपि णमुलाऽनभिहितः कर्त्ता, तथापि भुजिप्रत्ययेन लटाभिहित इति न

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

पदमञ्जरी

सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन् भावे भवतीति ज्ञापितम्, तदेव च तुमर्थग्रहणं 'शकधृषज्ञा' इतियावदनुवर्त्तते, अतः सर्वे एते क्त्वादयो भावे भवन्तीति तत्र चोदयति—*यद्येवमिति* । *तृतीया कस्मान्न भवतीति* । एतच्चोपलक्षणम्, स्वादुङ्कारं यवागूःभुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि द्वितीया कस्मान्न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अनभिहिते' इति पर्युदासे चैतच्चोद्यम्—तदा हि सत्यभिधानेऽनभिधाने च यतोऽनभिधानं तदाश्रया विभक्तिः प्राप्नोति । परिहरति–*भुजिप्रत्ययेनेति* । 'अनभिहिते' इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते इति भावः । तदा हि यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति । ननु च शक्तिः कारकम्, अन्या च करणविषया शक्तिः, अन्या च भुजिविषया, तत्र यद्येकस्या शक्तेरभिधानमनभिधानं च स्यात्, स्यादयं परिहारः, यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेध इति शक्तिभेदात्त्वयुक्तः ? इत्यत्राह—*न चास्मिन्निति* । किं कारणं भेदो न विवक्षितः ? इत्याह—*समानकर्तृकत्वं हि विरुध्यत इति* । ननु च मा नामास्मिन्प्रकरणे शक्तिभेदो विवक्षितः, 'अनभिहितेन' इत्यत्र कस्मान्न विवक्ष्यते ? असम्बद्धमेतत्; कथं हि तस्मिन्नेव प्रयोगे तदैव विवक्षाविवक्षे स्याताम् । किञ्च—'अनभिहिते' इत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशोऽनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्रेति, द्रव्यमेव चैकत्वादीनामाधारो न शक्तिः, अतस्तत्रापि द्रव्यमेवानभिहितमित्युच्यते, तस्य च शक्तिद्वारेणाभिधानानभिधानयोः सतोर्यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवतीति युक्तमेव । अभ्युपेत्यापि शक्तिभेदविवक्षां परिहारमाह—*प्रधानशक्त्यभिधाने चेति* । आख्यात-

न्यासः

भवितव्यं तृतीयया । ननु च शक्तिलक्षणः कर्त्ता, अन्या च स्वादुकरणविषया शक्तिः, अन्या च भुजिक्रियाविषया, तत्र लटाभिहितायामपि भुजिक्रियाविषयायां शक्तावितरस्याः शक्तेः कर्तृसंज्ञाया अनभिधानात् प्राप्नोतीत्येव तृतीयेत्याह—न चास्मिन्नित्यादि । अत्र हि समानकर्तृकप्रकरणे शक्तिमतः शक्तीनाञ्च भेदो न विवक्ष्यते । तेन शक्तिमान् देवदत्तः कर्त्ता । स चैक एवाभिहितश्चेति कुतस्तृतीयाप्रसङ्गः ! किं कारणं भेदेनोपादानं न विवक्षितम् ? इत्याह—समानकर्तृकत्वं हीत्यादि । अभ्युपगम्यापि भेदविवक्षाम्, परिहारान्तरमाह—प्रधानशक्त्यभिधान इत्यादि । किं कृतः पुनरत्र कर्त्तृशक्त्योः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

'कृञः' इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति ।

कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः ? निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थस्तावानेव अन्यथा कारं

पदमञ्जरी

पदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानम्, विशेषणभूता त्वप्रधानम्, तद्द्वारेण तद्विषययोः शक्त्योरपि गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानानुवर्तित्वाद् गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावाद्यथायथं विभक्तिसिद्धिरित्यर्थः । उक्तं च—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्ध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥ इति ।

वयं तु ब्रूमः—सकृत् श्रुतस्य युगपदुभाभ्यां सम्बन्धाभावादेकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वय इति, इतरेण तु सन्निधानादार्थ इति ॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ *कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोग इति* । सिद्ध ओदन इत्यादौ सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः, ततश्च सिद्धश्चेदप्रयोगः कथमप्रयुज्यमानात्ततो णमुल्विधिरिति प्रश्नः । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इतिवत्प्राप्तवचनः सिद्धशब्द इत्युत्तरम् । *निरर्थकत्वादिति* । निष्प्रयोजनत्वात् । *एवमेवेति* । निरर्थक एव सन्नित्यर्थः । एतदेव स्फोरयति— *अन्यथा भुङ्क्त इति* । *यावानर्थ इति* । उदाहरणेष्वनुप्रयोगेषु या क्रिया तत्प्रकारवचना अत्रान्यथादयः ।

न्यासः

प्रधानगुणभावः ? क्रियाकृतः; स्वादुङ्कारं हि गुणभूतम्, भुजिक्रियार्थत्वात् । भुजिक्रिया तु प्रधानम्; तेनोपकार्यत्वात् । क्रियायाश्च गुणप्रधानभावात् तद्विषययोरपि कर्तृशक्त्योः प्रधानगुणभावो भवति । तत्र प्रधानशक्तावभिहितायामप्रधानशक्तिरभिहितत्वात् प्रकाशते=प्रतिभासते; प्रधानानुयायित्वाद् गुणानाम् । तेन तृतीया न भवतीति भावः ॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ सिद्धाप्रयोग इति । सिद्धोऽप्रयोगो यस्य स तथोक्तः । निरर्थकत्वादित्यादि । अभिधेयाभावात् प्रयोजनाभावाद्वा निरर्थकत्वम् । एवमेवेति । निरर्थकत्वमेवेत्यर्थः । अन्यथा भुङ्क्त इत्यादिना

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भुङ्क्ते इति गम्यते। अन्यथाकारं भुङ्क्ते। एवंकारं भुङ्क्ते। कथङ्कारं भुङ्क्ते। इत्थंकारं भुङ्क्ते ॥

सिद्धाप्रयोग इति किम्? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

'कृञः' 'सिद्धाप्रयोगे' इति वर्त्तते। यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने। यद्यसूयन्

पदमञ्जरी

अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्त इति। अत्र तु विना करोतिना शिरसोऽन्यथाकरणं न प्रतीयते, भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते, अतोऽवश्यं प्रयोज्यः करोतिः ॥

यथातथोरसूयाप्रतिवचने ॥ *यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्तीति*। पृच्छति सति यद्यसूयन्प्रतिवक्तीत्यर्थः। 'असु मानसोपतापे' कण्ड्वादिः। *तत्रेति*। एवम्भूते विषये यत्प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः। *यथाकारमिति*। प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। *यथा कृत्वाहं भोक्ष्य इति*। तत्त्वकथनमेतत्। कथं पुनरत्र क्त्वाप्रत्ययः, यावता 'सिद्धाप्रयोगे' इति वचनादनर्थकोऽत्र करोतिः,

न्यासः

तदेवानर्थकत्वं चेतसि कृत्वा सिद्धाप्रयोगतां दर्शयति। अन्यथा भुङ्क्त इति यावानेवार्थः करोतावप्रयुज्यमाने गम्यते तावानेवार्थोऽन्यथाकारं भुङ्क्त इति करोतौ प्रयुज्यमानेऽपि। तस्मादनर्थकः करोतिः। कथं पुनः प्रयुज्यमान एवानर्थको भवति? अन्यथादय एते प्रकारवचनाः, ते यदानुप्रयोगधातोरर्थस्य प्रकारमाचक्षते तदा कृञपि तैर्विशेष्यमाणस्तदीयप्रकारमाचष्टे, स चान्यत एवागत इत्यनर्थको भवति। यद्येवम्, अवगतार्थत्वात् तस्य प्रयोगो न प्राप्नोति? नैवम्; अवगतार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते, यथा—अपूपौ द्वावानय, पचाम्यहमिति।

अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्त इत्यत्रान्यथाशब्देन पदान्तरस्य शिरसः प्रकारमाख्यायते। स विना करोतिना नावगम्यते। यदि हि करोतिर्न प्रयुज्येत, भुजिक्रियागत एव प्रकारोऽन्यथालक्षणः प्रतीयेत, न शिरोगतः। शिरसस्तु भुज्यमानतैवावगम्येत। तस्मान्नात्र करोतिः सिद्धाप्रयोगः ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ असूयाप्रतिवचन इति। असूयाप्रभवं प्रतिवचनमसूयाप्रतिवचनम्। यद्यसूयन्नित्यादि। असूयन्निति शत्रन्तमेतत्। कण्ड्वादियगन्तः। अस्य प्रतिवक्तीत्यनेन सम्बन्धः। प्रतिवक्ति = प्रतिभणति, प्रतिवचनं ददातीत्यर्थः। पृच्छतीति। सप्तम्यन्तमेतत्। पृच्छति सति यद्यसूयन् = असूयां कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा यत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम् – यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहम्, किं तवानेन ?

असूयाप्रतिवचन इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यसि ।

सिद्धाप्रयोग इत्येव–यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ?

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । जिस कन्या को देखता उसको वरण करता है ।

पदमञ्जरी

ततश्च भेदनिबन्धनस्य पौर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावान्नात्र प्राप्नोति, णमुल् पुनरुभयाभावेऽपि वचनसामर्थ्याद्भवति ? उच्यते; क्रियासामान्यवचनः करोतिस्तद्विषयप्रकारो यथातथाशब्दाभ्यामुच्यते, तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति, ततश्च यथा भोक्ष्यते इति यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतावित्येतावता सिद्धाप्रयोगत्वमुच्यते, न पुनरत्यन्तमभिधेयाभावात्, ततश्च क्रियाभेदनिबन्धन उपपन्न एव क्त्वाप्रत्ययः । एवं च कृत्वा पूर्वसूत्रेऽपि वासरूपेण क्त्वा भवति । *भाष्ये*ऽपि तत्र तत्र प्रयुज्यते—'अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार उक्तः', 'कथं कृत्वा बाधकम्' इत्यादि ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ *कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट* इति । सकलस्य भावः साकल्यम्, तद्विशिष्टे कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । *कन्यादर्शं वरयतीति* । अत्र दर्शनविषयभूतानां सर्वासामेव कन्यानां वाक्यार्थेनान्वयात्साकल्यम्, सर्वाः कन्या वरयतीत्यत्रापि दर्शनविषयभूता इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरं चैतत्;

न्यासः

पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनम् । यथाकारमित्यादि । कथं भवान् भोक्ष्यते इत्येवं वचनं पृच्छति सत्यसूयाप्रतिवचनमेतत् । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसीति । नैतदसूयाप्रतिवचनम् । किं तर्हि ? तद्व्याख्यानम् ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति । एतेन साकल्यग्रहणं कर्मविशेषणमिति दर्शयति । यं यं जानाति लभते विचारयति वेति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साकल्ये इति किम् ? ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावद् भुङ्क्त इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

'कर्मणि' इत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

'कर्मणि' इत्येव । पूरयतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य

पदमञ्जरी

यस्मात्कस्याश्चित्परित्यागेऽपि भवत्येव । *जानाति लभते विचारयति वेति* । सत्तार्थस्य तु विदेरकर्मकत्वादग्रहणमिति भावः ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ *विन्देति* विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम्, तस्य हि विन्दतीत्यादौ 'शे मुचादीनाम्' इति नुमस्ति । *यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति* । एतेनासाकल्यं दर्शयति, साकल्ये हि पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तेः पूरेरिति ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्, केवलस्याकर्मकत्वादित्याह—*पूरयतेरिति* । *उदरपूरं भुङ्क्त इति* । उदरं पूरयन् भुङ्क्त इत्यर्थः । एवमादिषु प्रायेण पौर्वकाल्यं नास्ति, तस्मात् 'पूर्वकाले' इति न सम्बन्धनीयमित्याहुः ॥

न्यासः

एतेन ज्ञानलाभविचारणार्थानां विदीनां ग्रहणमिति दर्शयति । कुतः पुनः सत्तार्थस्य ग्रहणं न भवति ? तस्याकर्मकत्वात्, कर्मणीति चोपादानात् ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ विन्दतेरिति । 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ पूरयतेरिति । एतेन निर्देशे ण्यन्तस्येदं ग्रहणमित्याचष्टे । इह कर्मणीति वर्त्तते । न चाण्यन्तस्य पूरेः कर्म सम्भवति; अकर्मकत्वात् । ण्यन्तस्य सम्भवति; अकर्मका हि धातवो ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति । तस्माण्ण्यन्तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूरयतेरन्यतरस्यां भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणम् = इयत्ता गम्यते। गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। सीतापूरं वृष्टो देवः, सीताप्रं वृष्टो देवः॥

अस्यग्रहणं किमर्थम्? उपपदस्य मा भूत् — मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः, मूषिकाबिलप्रम्॥

पदमञ्जरी

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ *गोष्पदपूरमिति*। गोः पदं पूरयन्वृष्ट इत्यर्थः, वृषरेकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः। अत्रापि 'पूर्वकाले' इति न सम्बन्धनीयमित्याहुः। *सीतापूरमिति*। सीता = लाङ्गलपद्धतिः।

अस्यग्रहणं किमर्थमिति। सन्निधानादेव पूरयतेरूलोपो विज्ञास्यत इति प्रश्नः। *उपपदस्य मा भूदिति*। अस्येत्यनुच्यमाने वर्षप्रमाणवदूलोपोऽपि समुदायविषयो विज्ञायेत—प्रकृत्युपपदसमुदाये सन्निहितो य ऊकारस्तस्य लोप इति, ततश्चोपपदस्यापि स्यादिति भावः।

'ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति शक्यमकर्तुम्। कथं गोष्पदप्रमिति? 'प्रा पूरणे' इत्यस्माद्धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः', क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुंसकत्वे, न रूपभेदः, नार्थभेदः, न स्वरभेदः। कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम्; णमुल्यूलोपे कृते पूर्वस्य स्वरभाजोऽभावात् 'लिति' इत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरः, तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावस्थानमित्यन्तोदात्तत्वमेव। ननु च णमुलि सति 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तीनां श्रवणं न भवति, तरपि च गोष्पदप्रतरमिति भवति, कल्पबादौ च गोष्पदप्रकल्प इति भवति, अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकज्भवति, के तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति? उच्यते; इष्यते तावद्विभक्तीनां श्रवणमेकेन गोष्पदप्रेणेति, तरबादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्त एव। एतच्च भाष्ये ऊलोपप्रत्याख्यानादवसीयते।

ननु च गोष्पदपूरमित्याद्यपि घञैव सिद्धम्? न सिद्ध्यति, यदि तावत्करणे

न्यासः

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ समुदायेनेति। प्रकृतिप्रत्ययोपपदसमुदायेन। एतेन वर्षप्रमाणस्य समुदायोपाधित्वं दर्शयति।

अस्यग्रहणं किमर्थमिति। प्रकृतत्वात् पूरयतेः, अस्येति वचनमन्तरेणापि तस्यैव लोपो विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः। उपपदस्य मा भूदिति— यद्यस्येति नोच्येत ततो यथा वर्षप्रमाणं समुदायोपाधिर्विज्ञायते, ऊलोपोऽपि तथा समुदायोपाधिर्विज्ञायेत। प्रकृतिप्रत्ययोपपदस्य समुदायस्य य ऊकारस्तस्य लोपो भवतीति, ततश्चोपपदस्यापि स्यात्। तस्मात् मा भूदेष दोष इति 'अस्य' इत्युच्यते॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥

'कर्मणि' इत्येव। 'क्नूयी शब्दे उन्दने च'—अस्माण्ण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति, वर्षप्रमाणे गम्यमाने। चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपम्। वसनक्नोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

'कर्मणि' इत्येव। निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति। निमूलकाषं कषति। समूलकाषं कषति। निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः। इतः प्रभृति कषादीन्यान्वक्ष्यति, तत्र 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति ॥

पदमञ्जरी

घञं विधाय तदन्तेन कर्मणि षष्ठ्याः समासः क्रियते, ततस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्याद्। अथ भावे घञि व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः क्रियते—गोष्पदस्य पूरणमस्मिन्वर्षे इति, ततः पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। गोष्पदपूरन्तराम्, गोष्पदपूरङ्कल्पमित्यादि च न सिद्ध्यति, तस्माद् 'वर्षप्रमाणे' इति वक्तव्यम् ॥

चेलेः क्नोपेः ॥ *अस्माद्धातोर्ण्यन्तादिति* । पुका निर्देशादेव ण्यन्तत्वमवसीयते, व्याख्यानाच्चेल इत्यर्थग्रहणमित्याह—*चेलार्थेष्विति* । *चेलक्नोपं वृष्ट इति* । चेलं क्नोपयन् = शब्दाययन्वृष्ट इत्यर्थः। यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इति यावत् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ अत्र प्रकरणे समानकर्तृकत्वमेव। *निमूलकाषमिति* । कषतिर्हिंसार्थः। एकस्यैव धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन भेदे सति विशेषणविशेष्यभावः। निर्गतं मूलमस्य निमूलम्। सह मूलेन समूलं कषणं करोति, सह मूलेन कर्षतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

न्यासः

चेले क्नोपेः ॥ ण्यन्तादिति। सपुकस्यायं निर्देशः। पुक् च 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना णावेव परतो भवतीति। तस्मादत एव निर्देशाण्ण्यन्तताऽवगम्यते। चेलार्थेष्विति। चेलमर्थो येषामिति बहुव्रीहिः। एतेन 'चेल' इत्यस्यार्थग्रहणतां दर्शयति। अर्थग्रहणे च या युक्तिः सा 'स्वादुमि णमुल्' इत्यत्रोक्ता, सैवेहार्थग्रहणे द्रष्टव्या। चेलक्नोपमिति। वलि यलोपः, 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः, णिलोपः ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ कष इति। 'कष शिष' इति हिंसार्थधातुवर्गे पठ्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

'कर्मणि' इत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

'कर्मणि' इत्येव । समूल, अकृत, जीव—इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन्, कृञ्, ग्रह—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणे उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति ।

'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽयमारम्भः । नित्यसमासार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ।

पदमञ्जरी

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ *जीवग्राहमिति* । जीवतीति जीवः, इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥

करणे हनः ॥ *नित्यसमासार्थं चेति* । 'हिंसार्थानाम्' इत्यनेन णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पितः समासः स्याद्, अतो हिंसार्थेऽप्यनेनैव णमुलेषितव्य इत्यर्थः ।

न्यासः

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ पिष इति । 'पिष्लृ सञ्चूर्णने' ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ समूलघातमिति । 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम् ॥

करणे हनः ॥ अहिंसार्थोऽयमारम्भ इति । हिंसायाम् 'हिंसार्थानाम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धत्वात् । नित्यसमासार्थं इति । हिंसार्थस्यापीति शेषः । 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासो यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः । तेन तु प्रत्यये सति 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन स्यात् । यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति । यस्माद् धातोर्णमुल् विहितस्तस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात्, तेन तु प्रत्यये सति धात्वन्तरस्यानुप्रयोगः स्यात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेष्यते – असिघातं हन्ति, शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

'करणे' इत्येव। स्निह्यते येन तत् स्नेहनम्। स्नेहनवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। उदपेषं पिनष्टि। तैलपेषं पिनष्टि। तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

'करणे' इत्येव। 'हस्ते' इत्यर्थग्रहणम्। वर्त्तिर्ण्यन्तः। हस्तवाचिनि

पदमञ्जरी

कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, यावताऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोऽयं विधिः, 'हिंसार्थानाम्' इत्यस्य तु हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थोऽवकाशः; हिंसार्थे हन्तावुभयप्रसङ्गे परत्वात्स एव विधिः प्राप्नोति ? तत्राह—*पूर्वविप्रतिषेधेनेति*। कथं तर्हि 'हिंसार्थानाम्' इत्यत्रोदाहरिष्यते—दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातं वेति ? अत्राहुः—यत्रैक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः; 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति वचनात्। अत्यन्तभिन्नधात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव णमुल् भवतीति। एवं च नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति, कोऽर्थः ? यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थ इत्यर्थः।

इह द्विर्हन्ग्रहणं समूलग्रहणं च क्रियते, सकृदेव तु शक्यं कर्तुम्, कथम् ? एवं वक्ष्यामि—जीवाकृतयोर्ग्रहकृञ्भ्यः; शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः, निमूले कषः, समूले हनश्च, चकारात्कषश्च, ततः करणे हन इत्येव, यदेतत्कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति एतद्ग्रहादिष्विति वक्तव्यम्। तथा तु न कृतमित्येव ॥

स्नेहने *पिषः* ॥ व्याख्यानात्स्नेहने इत्यर्थग्रहणमित्याह—*स्नेहनवाचिनीति*। उदपेष*मिति*। 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदभावः। 'शुष्कचूर्ण' इत्यत्र स्नेहनग्रहणं न कृतम्, कर्मणि तत्र प्रत्ययः, इह तु करणे ॥

न्यासः

ननु च यदा हन्तिर्हिंसार्थो भवति तदा परत्वात् तेनैव भवितव्यम्, तत् कथं नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च हिंसार्थस्य हन्तेरयमारम्भो युज्यते ? इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि ॥

स्नेहने पिषः ॥ स्नेहनवाचिनीत्यनेन 'स्नेहने' इत्यस्यार्थमाचष्टे ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि– हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

'करणे' इत्येव । 'स्वे' इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धम्, अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

पदमञ्जरी

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ 'जीवे ग्रहः, हस्ते च, वर्त्तेश्च' इति नोक्तम्, तत्र कर्मोपपदम्, इह तु करणम् । *वर्त्तिर्ण्यन्त इति* । निर्देश एवात्र प्रमाणम् । *हस्तवर्त्तं वर्त्तयतीति* । हस्तेन वर्त्तयति, गुलिकां करोतीत्यर्थः ॥

स्वे पुषः ॥ *स्वपोषमिति* । *पितृपर्यायवचनस्य चेति* । स्वरूपेऽपि भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थोऽयमारम्भः, पूर्वयोगस्त्वसंज्ञार्थः । कथं तर्हि ग्रामे बन्ध इति ? वासरूपविधिना घञ् भविष्यति ॥

न्यासः

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ वर्त्तिर्ण्यन्त इति । निर्देशादेव वर्त्तेर्ण्यन्तत्वं प्रतीयते ॥

स्वे पुषः ॥ स्वपोषमिति । आत्मवाचिनि स्वशब्द उपपदे प्रत्ययः । गोपोषमिति । आत्मीयवाचिनि । धनपोषमिति धनवाचिनि । पितृपोषमिति ज्ञातिवाचिनि ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ॥

कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषेणोढः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः । कर्त्तरि

पदमञ्जरी

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ *जीवेन नष्ट इति* । जीवेन करणेनापदं प्राप्त इत्यर्थः । *पुरुषेणोढ इति* । पुरुषेण करणेन देशान्तरं प्रापितो देवदत्तादिरित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ *ऊर्ध्वशोषं शुष्यतीति* । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । *ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थ इति* । ऊर्ध्वमुख एव सन् घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

न्यासः

अधिकरणे बन्धः ॥ संज्ञायाम् ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ नष्ट इति । नशेर्व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'मस्जिनशोर्झलि' इत्यागमस्य नुमः 'अनिदिताम्' इत्यादिना लोपः । पुरुषेणोढ इति । वहेर्वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'संप्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम्, 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ऊर्ध्वं पूर्यत इति । ऊर्ध्वं पूरितो भवतीत्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, दिवादित्वाच्छ्यन् ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ घृतनिधायमिति । पूर्ववद् युक् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खल्वपि—अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

'निमूलसमूलयोः' इत्येतदारभ्य कषादयः, एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः ॥

ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ? 'यथाविधि' इति नियमार्थं वचनम्, तथा चैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

'दंश दशने'—अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम्, आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासः 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति । मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजेः करणम् ॥

पदमञ्जरी

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ इतः प्रभृति पौर्वकाल्यमप्यस्ति । *मूलकोपदंशं भुङ्क्ते इति* । ननु च नात्र तृतीयान्तस्योपदंशिना संबन्धः, न हि मूलकेनान्य उपदश्यते, किं तर्हि ? तदेवोपदश्यते, भुजिना तु संबन्ध उपपद्यते; तम्प्रति करणत्वात्, किं तूपदंशिना सामर्थ्याभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति, उपपदसंज्ञा च न स्यात्, तदभावादुपपदसमासोऽपि न प्राप्नोति, वचनस्य तु दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते इत्यादिरवकाशः स्यात् ? इत्यत आह-*मूलकादि चेति* । सत्यं मूलकादेर्भुजिनैव शाब्दोऽन्वयः, उपदंशिना तु कर्मापेक्षायां सन्निधानाद्योग्यत्वाच्च वस्तुतः सम्बन्धोऽस्त्येव, भुजिं प्रति करणत्वमन्यथा नोपपद्यते, ततश्चायमर्थः—मूलकेन

न्यासः

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ इह मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादौ करणे तृतीया, तदन्तं मूलकाद्युपपदम् । तच्च करणमुपदंशेर्वा स्यात्, भुजेर्वा ? तत्रोपदंशेस्तावन्नोपपद्यते; अन्यस्मिन् ह्युपदिश्यमानेऽन्यत् करणं भवति, इह च तदेव मूलकाद्युपदश्यते, नापरं किञ्चित् । भुजिं तु प्रत्युपपद्यत एव करणभावः, किन्तूपपदसंज्ञा न स्यात्, तदभावादुपपदसमासश्च; यस्मादुपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं समर्थपरिभाषाया व्यापारार्थम्, तेनेह तस्यामुपस्थितायां यमेव प्रति यस्य सामर्थ्यं तमेव प्रति तस्योपपदसंज्ञया भवितव्यम् । भुजिं तु प्रति मूलकादेः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

'तृतीयायाम्' इत्येव । हिंसा = प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् ।

समानकर्मकाणामिति किम् ? चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ।

पदमञ्जरी

भुङ्क्ते, किं कृत्वा ? उपदश्य, किमुपदश्य ? तदेव मूलकमिति । यदि तु यत्र तृतीयान्तेनैव शाब्दोऽन्वयस्तत्रैवायं प्रत्ययोऽभिमतः स्यात्, करण इत्येव ब्रूयाद्, यथा—करणे हन इति । तस्मादार्थेन सम्बन्धेन सामर्थ्ये सति प्रत्ययादिकं सर्वं भविष्यति ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ 'धातुसम्बन्धे' इत्यधिकारादनुप्रयोगधातुना समानकर्मत्वं विज्ञायते, इत्याह—*अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणामिति* । *कालयति* । 'कल विक्षेपे' चुरादिः । *दण्डताडमिति* । 'तड आघाते' चुरादिरेव । *उपहत्येति* । 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्य तुक् ॥

न्यासः

सामर्थ्यम्, नोपदंशिं प्रतीति चोद्यमाशङ्क्याह—मूलकादि चोपदंशेरित्यादि । यद्यपि भुजिं प्रति मूलकादेः करणभावः, तथाप्युपदंशिना सह सामर्थ्यमुपपद्यत एव; यतस्तस्य कर्म । न च भुजिना सह सम्बन्धे सत्युपदंशिना सह सम्बन्धो निवर्त्तते; विरोधाभावात् । तस्मादुपपद्यत एवोपपदत्वम्, तस्मिंश्च सत्युपपदसमासः ।

क्रियाभेदे सतीति । क्रियाभेदग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति । यत्र क्रियाणां पौर्वापर्यं समानकर्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः । एतच्चोभयं क्रियाभेदे सति भवतीति क्त्वाप्रत्ययस्य विषय उपलक्ष्यते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्त इति । 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः ॥

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारादनुप्रयोगेण भवितव्यम्, द्विष्ठत्वात् सम्बन्धस्य । तत्र प्रत्यासत्तेरनुप्रयोगधात्वपेक्षयैव समानकर्मत्वं विज्ञायत इत्याह—अनुप्रयोगधातुनेत्यादि । कालयतीति । 'कल विक्षेपे' । दन्तताडमिति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रजे उपरोधम्, व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

'सप्तम्याम्', 'तृतीयायाम्' इति वर्त्तते । समासत्तिः = सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ॥ *उपशब्दः प्रत्येकमिति* । पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वोपपूर्वः 'पीडरुधकर्ष' इत्युत्तरपदलोपी समासः । सौत्रः पुंल्लिङ्गनिर्देशः । करणाधिकरणविवक्षाभेदेनोपपदेषु विभक्तिद्वयम् । कर्षतेरिति भौवादिकस्य, न कृषतेरिति; तौदादिकस्य शपा निर्देशात् । शपा निर्देशस्तु विहितगुणस्योच्चारणाद्विज्ञायते । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, किञ्च स्याद्यदि तौदादिकस्य ग्रहणं स्यात्, यावतोभयोरपि विलेखनार्थत्वान्नार्थभेदो नापि रूपभेदः ? यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठः, तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्तिः— पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति तौदादिकात् क्त्वाप्रत्यय एव भवति, न णमुल् ॥

समासत्तौ ॥ *सप्तम्यां तृतीयायामित्यनुवर्त्तते इति* । पूर्वसूत्रेऽपि स्वरितत्वादेव तृतीयाऽनुवर्त्तते, सप्तम्यां तु तस्या निवृत्तिर्मा विज्ञायीति चकारः क्रियते ।

न्यासः

'तड आघाते', चुरादिरेव । दण्डेनाहत्येत्यादि । अत्र हन्तेश्चौरः कर्म, अनुप्रयोगधातोश्च गौरिति समानकर्मकत्वाभावः । तेन क्त्वाप्रत्यय एव भवति । आहत्येति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ उपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति । रुधिकर्षिभ्यामुपपूर्वाभ्यामेव यथा स्यात् । पार्श्वोपपीडमिति । 'पीड अवगाहने', चुरादिः । कर्षतेरित्यादि । 'कृष विलेखने' भ्वादौ तुदादौ च पठ्यते, तत्रेह भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तौदादिकस्य; शपा निर्देशात् । शपा निर्देशस्तस्य कृतगुणस्योच्चारणाल्लभ्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति । केशग्राहं युद्ध्यन्ते, केशेषु ग्राहम्, केशैर्ग्राहम् । हस्तग्राहम्, हस्तेषु ग्राहम्, हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

'तृतीयासप्तम्योः' इत्येव । प्रमाणम् = आयामः, दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुले उत्कर्षम्, द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा = त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति, शय्याया उत्थाय । एवं

पदमञ्जरी

तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तते इति न चोदनीयम् । *युद्धसंरम्भादिति* । कोपादिना मनःक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारः = संरम्भः, युद्धार्थः संरम्भो युद्धसंरम्भः, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः । *अत्यन्तं सन्निकृष्य युद्ध्यन्ते इत्यर्थ इति* । सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्केशग्रहणं भवतु, मा वा भूदिति ॥

प्रमाणे च ॥ *तृतीयासप्तम्योरित्येवेति* । अर्थानुवृत्तिप्रदर्शनमेतत्, न ह्येवंविधः शब्दः प्रकृतोऽस्ति । *द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति* । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यच्समासान्तः, द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । ह्रस्वाः खण्डाः = खण्डिकाः ।

अपादाने परीप्सायाम् ॥ *परीप्सा त्वरेति* । 'ञित्वरा सम्भ्रमे' घटादिः, 'घटादयः षितः', षित्त्वादङ् । *शय्योत्थायमिति* । 'उदः स्थास्तम्भोः' इति तिष्ठतिसकारस्य तकारः, पूर्ववद्युक् । *अवश्यकर्त्तव्यमपीति* । अक्षिप्रक्षालनादिकम् ।

न्यासः

समासत्तौ ॥ युद्धसंरम्भादिति । संरम्भः = मनःसंक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः, युद्धाय संरम्भो युद्धसंरम्भः, तस्मादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते, प्रत्यासीदन्तीति यावत् ॥

प्रमाणे च ॥ प्रमाणमायाम इति । 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । दैर्घ्यमिति प्रसिद्धतरार्थेन शब्दान्तरेण प्रमाणशब्दस्यैवार्थं स्पष्टीकरोति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यादिनाऽच् । तेन द्व्यङ्गुलेन खण्डिकाया दैर्घ्यं परिच्छिद्यते ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ शय्योत्थायमिति । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम त्वरते यदवश्यंकर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति ।

परीप्सायामिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

'परीप्सायाम्' इत्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते; यष्टिं ग्राहम्, लोष्टग्राहम्, लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किंचिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

'द्वितीयायाम्' इत्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिकाणं जल्पति । भ्रूविक्षेपं कथयति ।

अध्रुव इति किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति ।

पदमञ्जरी

द्वितीयायां परीप्सायामित्येवेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यत्रापि परीप्सा भवत्येव, कथम् ? परिभाषेयम्, पदग्रहणं च परिभाषार्थम् । तेनोदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्त्तव्यम्, न विलम्बितव्यमिति ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ स्वाङ्गलक्षणं चतुर्थे वक्ष्यते—अद्रवं मूर्त्तिमदित्यादि । *अक्षिनिकाणमिति* । 'कण निमीलने' चुरादिर्निपूर्वः । *उत्क्षिप्य शिरः कथयतीति* । ननु च ध्रुवमिति नित्यमुच्यते—ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवीति यथा; अध्रुवमनित्यम्,

न्यासः

पूर्वसवर्णः, 'आतो युक्' । एवमित्यादिना परीप्सां दर्शयति । रन्ध्रापकर्षमिति । एवं नाम त्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरन्ध्रादेवापकृष्य मुखेन पयः पिबतीत्यर्थः । भ्राष्ट्रापकर्षमिति । एवं नाम त्वरते यद् भाजनमपि दीयमानं नापेक्षते, भ्राष्ट्रादेवापकृष्य हस्तेन भक्षयति ॥

द्वितीयायाञ्च ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ स्वाङ्गलक्षणमद्रवादि चतुर्थे वक्ष्यति । अक्षिनिकाणमिति । 'कण निमीलने', चुरादिर्निपूर्वः । यस्मिन्नङ्गे च्छिन्ने प्राणी न म्रियते तदध्रुवमिति । पाणिपादादिकम् । अध्रुवत्वं पुनस्तस्य जीवत्यपि प्राणिनि कदाचिदभावाद् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् – 'अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम्' ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

'स्वाङ्गे', 'द्वितीयायाम्' इत्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः = सर्वतो विबाधनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युद्धचन्ते, उरःप्रतिपेषं युद्धचन्ते । शिरःपेषम्, शिरःप्रतिपेषम् । कृत्स्नमुरः पोडयन्तो युध्यन्ते ।

ध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

'द्वितीयायाम्' इत्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति, व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यम्=

पदमञ्जरी

शिरश्चाप्यनित्यमेव, प्राणिनामेवानित्यत्वादत आह—*यस्मिन्नङ्ग इति* । अयं भावः—विशेषणसामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते, प्रकर्षेण यदध्रुवमिति । प्रकर्षश्च जीवत्यपि प्राणिनि कदाचिदभाव इति ॥

परिक्लिश्यमाने च[1] ॥ *परिक्लिश्यमान इति* । 'क्लिशू विबाधने' इत्येतस्यैतद् रूपम्, न तु 'क्लिश उपतापे' इत्यस्य, परिश्च सर्वतो भाव इत्याह—*परिक्लेशः सर्वतो विबाधनमिति* ॥

न्यासः

यस्मिंस्त्वङ्गे च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् ध्रुवम्, शिरः प्रभृति । ध्रुवत्वं पुनस्तस्य सदा प्राणिनि सन्निवेशात् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ परिक्लेशः सर्वतो विबाधनमिति । सर्वतःशब्देन परिशब्दस्यार्थमाचष्टे । विबाधनशब्देनापि क्लिशेर्धातोः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ विश्यादिभिः क्रियाभिरिति । आदिशब्देन पत्यादित्रयाणां ग्रहणम् । अनवयवेनेति । साकल्येन । पदार्थानामिति । गेहादीनाम् । तात्पर्यमिति । क्रियाणां पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यमित्यर्थः ।

---

१. 'परिक्लिश्यमानसिद्धौ च' इति मुद्रितः पाठोऽपपाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आसेवा। द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा। गेहानुप्रवेशमास्ते। समासेन व्याप्त्यासेवयोरुक्तत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न भवति। असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायां तु क्रियावचनस्य। तथा च वक्ष्यति–'सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यता' इति।

गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते। आसेवायाम्–गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते। पति–गेहानुप्रपातमास्ते, गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते। पदि–गेहानुप्रपादमास्ते, गेहंगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम्। स्कन्दि–गेहावस्कन्दमास्ते, गेहंगेहमवस्कन्दम्, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् ॥

पदमञ्जरी

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ *अनवयवेनेति*। साकल्येन। *पदार्थानामिति*। गेहादीनाम्। *तात्पर्यमिति*। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यमित्यर्थः। *द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना* व्याप्त्यासेवयोर्विषयविभागं दर्शयति। *गेहानुप्रवेशमिति*। ननु व्याप्तौ वीप्सा गम्यते, आसेवायां च नित्यत्वमिति 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत्कस्मान्न भवतीत्याह–*समासेनेति*। यद्यपि समास एतयोरर्थयोर्न विधीयते, तथापि स्वभावत एतयोस्तेनाभिधानम्, यथा—सप्तपर्णं इति, पर्वगताया वीप्सायाः–पर्वणिपर्वणि सप्त पर्णान्यस्येति। *तथा च वक्ष्यतीति*। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र वक्ष्यति *भाष्यकारः*। *तिङ्क्षु नित्यतेति*। उपलक्षणम्, 'अव्ययकृत्सु च' इत्यपि द्रष्टव्यम्।

न्यासः

द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना व्याप्यमानासेव्यमानयोर्विषयविभागं दर्शयति। यदि व्याप्यमान आसेव्यमाने चार्थे प्रत्ययो भवति, एवञ्च सति तयोरर्थयोर्नित्यता वीप्सा च विद्यत इति 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनेन भवितव्यम्, तत् कस्मान्न भवति ? इत्याह–समासेनेत्यादि। यद्यपि समासस्तयोरर्थयोर्न विधीयते, तथापि स्वभाव एव तेन तयोरभिधानम्। न हि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकम्, अपि तु स्वाभाविकमिति पुरस्तादेव प्रतिपादितम्। तथा च वक्ष्यतीति। भाष्यकारः। सुप्सु वीप्सेति वचनाद् 'व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनं भवति' इत्युक्तं भवति। तिङ्क्षु नित्यतेति वचनात् 'आसेव्यमानतायां क्रियावचनस्य द्विर्वचनम् भवति' इत्युक्तं भवति।

गेहंगेहमिति। द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमिति क्रियावचनस्य।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते।

ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्विहित एव, आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थं पुनरासेवायां णमुलुच्यते ? क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; इष्टत्वात्तस्य। द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात्। तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

'द्वितीयायाम्' इत्येव। क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः = क्रियाव्यव-

पदमञ्जरी

क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेदिति। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेन क्त्वाणमुलौ द्वावपि विहितौ, तत्र विश्यादिभ्यो णमुलेव यथा स्यात्, क्त्वाप्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थं पुनर्णमुलुच्यत इति चेदित्यर्थः। दूषयति—*नेष्टत्वादिति*। इष्यते ह्यासेवायां विशिप्रभृतिभ्यः क्त्वा—गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति। *द्वितीयोपपदार्थं तर्हीति*। अत्र हि 'द्वितीयायां च' इत्यधिकाराद् द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञा लभ्यते, किमर्थं पुनरुपपदत्वमिष्यते ? इत्याह—*उपपदसमास इति*। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वचनात्पक्ष इत्युक्तम्। *तेन हि सत्युपपदाभाव इति*। सप्तमीस्थस्य कस्यचिदभावात् ॥

न्यासः

ननु चेत्यादि देश्यं क्त्वानिवृत्त्यर्थमित्यादिना परमतमाशङ्क्य निराकरोति। स्यादेतत्—'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेन क्त्वाणमुलौ द्वावपि विहितौ, तत्र यदि विश्यादिभ्यः पुनरासेवायां णमुल् विधीयेत तदा क्त्वाप्रत्ययोऽपि स्यात्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्णमुलुच्यत इति ? एतच्च नास्ति; इष्टत्वात्। इष्यते ह्यासेवायां विशिप्रभृतिभ्यः क्त्वा—गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति। तस्मादयुक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्णमुल्ग्रहणम्।

द्वितीयान्तोपपदार्थमित्यादि। यदि क्त्वानिवृत्त्यर्थं न प्रयुज्यते तदा द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थं पुनर्वचनम्। अनेन 'द्वितीयायाञ्च' इत्यधिकाराद् द्वितीयान्त उपपदे प्रत्ययविधानम्। अतो द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञा लभ्यते। किमर्थं पुनर्द्वितीयान्तस्योपपदत्वमिष्यते ? इत्याह—उपपदसमास इत्यादि। पक्षग्रहणं 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन समासविधानात्। स्यादेतत् तेनापि णमुल्विधान उपपदसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह—तेन हीत्यादि। न हि तेनोपपदसम्बन्धे णमुल् विधीयते; सप्तमीस्थस्य कस्यचिच्छब्दस्याभावात्। तस्मात् तेन णमुल्विधाने सत्युपपदत्वाभाव एव स्यात् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति । द्व्यहात्यासं गाः पाययति, द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । त्र्यहात्यासं गाः पाययति, त्र्यहमत्यासं गाः पाययति । द्व्यहतर्षं गाः पाययति, द्व्यहं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते = विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

अस्यतितृषोरिति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तर इति किम् ? अहरत्यस्येषून् गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति

पदमञ्जरी

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ 'असु क्षेपणे', 'ञितृषा पिपासायाम्' । *क्रियामन्तरयतीति क्रियान्तर इति* । व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि 'कर्मण्यण्' । *पाययतीति* । पिबतेर्णिचि 'शाच्छासाह्वा' इत्यादिना युक् । *अत्यसनेनेत्यादि* । यच्चाद्य पानं यच्च द्व्यहे गते भविता, तन्मध्यवर्त्तित्वादत्यसनतर्षणयोः, एतदेव स्पष्टयन्नुदाहरणस्यार्थमाह—*अद्य पाययित्वेत्यादि* ।

द्व्यहमुपोष्येति । उपपूर्वाद्वसेः क्त्वा ल्यप्, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्, अत्रोपवासेन भोजनं व्यवधीयते । *अहरिति* । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । कृत्स्नमहरिषूनत्यस्य क्षिप्त्वा गत इत्यर्थः ।

न्यासः

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ अस्यतितृषोरिति । 'असु क्षेपणे', 'ञितृषा पिपासायाम्' । क्रियामन्तरयतीत्यादि । अन्तरं करोतीति 'तत्करोति' इत्यादिना णिच् । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः । कर्मण्यण्, णिलोपः । अन्तरशब्दश्चायमिह व्यवधाने वर्त्तत इति दर्शयन्नाह क्रियाव्यवधायक इति । पाययतीति 'पा पाने', णिच् । 'शाच्छा' इत्यादिना युक् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयत इति । यच्चाद्य पानं यच्च द्व्यहेऽतीते पानं भविता तन्मध्यवर्त्तित्वादत्यसनतर्षणयो. । अद्य पाययित्वेत्यादिना द्व्यहात्यासं गाः पाययतीत्यस्यार्थमाचष्टे । एतदनुसारेणान्यस्याप्यर्थो गम्यत इति न व्याख्यातः ।

द्व्यहमुपोष्येति । 'वस निवासे', वच्यादिना संप्रसारणम्, क्त्वो ल्यबादेशः, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम् । अत्रोपवसने भुजिक्रियाव्यवधायके वसिर्वर्त्तते । तत्र 'अस्यतितृषोः' इति यदि नोच्येत तदेहापि स्यात् । न गतिर्व्यवधीयत इति । यथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकम्, न कालकर्मकम् ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

'द्वितीयायाम्' इत्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्याचक्षे !

पदमञ्जरी

योजनमत्यस्येति । क्वचित्सुघ्नादौ पाययित्वा ततो योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ *आदिशेर्ग्रहेश्चेति* । एतेनाङो दिशिनैव सम्बन्धः, न ग्रहिणेति दर्शयति ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ 'अयथाभिप्रेताख्याने' इति नञः प्रश्लेषः पश्चान्निर्देशाद्विज्ञायते, अन्यथाऽसन्देहार्थं पूर्वं निर्दिशेत्, अयथाभिप्रेतशब्दश्चाख्यानक्रियाविशेषणं यथाभिप्रेतं न भवति तथाख्यान इत्यर्थः । पुत्रजन्म प्रार्थयमानं ब्राह्मणं गत्वा केनचिद्गोपनीयवर्त्म चैराख्यातम्-ब्राह्मण पुत्रस्ते जात इति, तममृष्यमाणो ब्राह्मण आह-*किं तर्हीति* । पुत्रजन्मा-

न्यासः

मूलोदाहरणेऽत्यसनेन तर्षणेन च मध्यवर्त्तिना पानक्रिया व्यवधीयते, न तथेह गतिः । तत्र चाहञ्छब्दात् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सकलस्याह्न इष्वत्यसनेन व्याप्तत्वादिषुशब्दात् कर्मण्येव । योजनमत्यस्य गाः पाययतीति । अत्राध्ववाच्युपपदम् । क्वचित् सुघ्नादौ पाययित्वा योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः । 'अध्वकर्मकम्', 'न कालकर्मकम्' इति द्वावपि बहुव्रीही ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ आदिशेरिति । 'दिश अतिसर्जने', आङ्पूर्वः ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ अयथाभिप्रेताख्यान इति । यद् यदभिप्रेतमिष्टम् यथाभिप्रेतम्, 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावसमासः, न यथाभिप्रेतमयथाभिप्रेतम् । अप्रियमित्यर्थः । आचक्ष इति । आङ्पूर्वाच्चक्षिङो लट्,

१. वागक्षेपणेनेत्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीचैःकृत्वा, नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषल उच्चैःकृत्याचक्षे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैःकारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ।

अयथाभिप्रेताख्यान इति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम्, यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम् ? समासार्थं वचनम् । तथा च 'क्त्वा च' इत्यस्मिन्सूत्रे 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । णमुलधिकारे पुनर्णमुल्ग्रहणं तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

पदमञ्जरी

ख्यानस्य प्रियत्वेऽपि आख्यानप्रकारस्यानभिप्रेतत्वाद्भवत्युदाहरणम्, अत एवायथाभिप्रेताख्यान इत्युक्तम्, न पुनरप्रियाख्यान इति । *आचक्ष इति* । लट्, 'थासस्से', शपो लुकि 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः, 'षढोः कः सि' । उदाहरणेऽयथाभिप्रेताख्यानं दर्शयति—*उच्चैर्नामेति* । नामशब्दः प्रसिद्धौ, न पुनरिदं ब्राह्मणवाक्यमुक्तमिति 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यत्रेदमुक्तम् । *समासार्थं वचनमिति* । एतदेवोपपादयति—*तथा हीति* । 'क्त्वा च' इत्यत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, तस्मादनेन यः क्त्वा विहितस्तेनैव पक्षे समासो लभ्यते, न तु समानादिसूत्रविहितेन, न हि तेन तृतीयाप्रभृतिषूपपदेषु क्त्वा विधीयत इत्यर्थः । णमुल्ग्रहणमनर्थकम्, प्रकृतो ह्यसौ तत्र क्त्वा चेति वक्तव्यम् ? इत्यत आह—*णमुलधिकार इत्यादि* । तुल्यकक्षत्वम् = तुल्यबलत्वम् । *तेनेत्यादि* ।

न्यासः

'थासः से', 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति ककारलोपः, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'इण्कोः' इति षत्वम् ।

उक्तमिति । क्वोक्तम् ? 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यत्र । उपपदसमासार्थं वचनमिति च । 'क्त्वा च' इत्यनेन उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । कस्मात् पुनरनेन यः क्त्वा विहितस्तेन समासो भवति ? यस्तु 'समानकर्त्तृकयोः' इत्यादिना विहितस्तेन न भवति ? इत्याह—तथा हीत्यादि । 'क्त्वा च' इत्यत्र 'तृतीयाप्रभृतीनि' इत्यनुवर्त्तते । तस्मादनेन यः क्त्वा विहितस्तेनैव पक्षे समासो भवति, न तु तेन, तृतीयाप्रभृतिषूपपदेषु क्त्वा विधीयते । अथ णमुल्ग्रहणं किमर्थम्, यावता णमुलनुवर्त्तत एव, ततः क्त्वा चेति वक्तव्यम् ? इत्याह—णमुलधिकार इत्यादि । तुल्यकक्षत्वं तद्वत् तुल्यबलत्वम् । तेनेत्यादि । ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । यदि क्त्वा चेत्युच्येत चकारेण यत्नादनुकृष्टो णमुलुत्तरत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः, अपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः = समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः, तिर्यक्कृत्वा गतः, तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः ।

अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ।

'तिर्यचि' इति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवित-

पदमञ्जरी

यदि तु चकारेण यत्नेन णमुलनुकृष्येत, उत्तरत्र नानुवर्त्तेत; यत्नाभावात् । पुनर्णमुल्ग्रहणे तु द्वन्द्वनिर्दिष्टयोर्द्वयोरप्युत्तरत्रानुवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ *तिर्यक्कृत्येति* । तिरोऽञ्चतीति 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विन्, 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिर्यादेशः । व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति, समुदायो ह्ययमपवर्गे वर्त्तते तद्दर्शितम् । *समाप्य गत इत्यर्थ इति* । *तिर्यक्कृत्वेति* । अनृजु कृत्वा, अग्रतः स्थितं पार्श्वे क्षिप्त्वेत्यर्थः ।

'तिर्यचि' इत्ययुक्तोऽयं निर्देशः, भसंज्ञायां सत्याम् 'अचः' इत्यकारलोपे तिरश्चीति भवितव्यम् ? अत आह–*तिर्यचीति शब्दानुकरणमेतदिति* । 'अच' इत्यर्थ-

न्यासः

नानुवर्त्तेत; यत्नाभावात् । यथा तेन क्त्वाप्रत्ययस्यान्वाचीयमानता विज्ञायेत ततश्चोत्तरत्र तस्याप्राधान्यादनुवृत्तिर्न स्यात् । पुनर्णमुल्ग्रहणे सति सहनिर्देशात् क्त्वाणमुलोर्गुणप्रधानभावो न भवतीति द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भवति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ तिर्यक्कृत्वेति । तिरोऽञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विन् । 'झलां जशोऽन्ते' इति चकारस्य जकारे कृते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—गकारः, तस्यापि चर्त्वम्—ककारः, 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिर्यादेशः ।

तिर्यक् कृत्वा काण्डं गत इति । अनृजु कृत्वा । पार्श्वतः कृत्वेत्यर्थः ।

अथ 'तिर्यचि' इति कोऽयं निर्देशः, यावता भसंज्ञायां सत्याम् 'अचः' इत्यकारलोपे कृते तिरश्चीति भवितव्यमित्यत आह–तिर्यचीत्यादि । सर्वत्र ह्यनुकरणभूतशब्दः शब्दस्वरूपस्यैवानुकरणम् । एतावांस्तु विशेषः–क्वचिच्छब्दपदार्थकस्यानुकरणम्, क्वचिदर्थपदार्थस्येति । तत्रानुकरणमित्येतावति वक्तव्ये शब्दरूपग्रहणं शब्दरूपमात्रस्यार्थरहितस्यैतदनुकरणमिति ज्ञापनार्थम् । तदेतदुक्तं भवति—शब्दपदार्थको यस्तिर्यक्छब्दस्तस्येदमनुकरणम्, न तु स एव । तेन शब्दान्तरत्वादकारलोपो न भवतीति भावः । नन्वेवमपि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इति भवितव्यमेवात्र प्रकृतिकार्येणाकारलोपेन ? इत्यत आह—न चेत्यादि ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यम्; अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् – 'एतदोऽश्', 'अदसो मात्' इति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्यु-

पदमञ्जरी

वतोऽजित्यस्य ग्रहणम् । स चार्थो लोकप्रसिद्धो गृह्यते; 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायात् । अतोऽञ्जेः स्वार्थे वर्तमानस्याल्लोपः । एतत्तु तत्र स्थितस्य शब्दरूपस्यानुकरणम्, तेनानुकार्येण रूपेणार्थवन्न तु लौकिकार्थेन, तेन लोपाभाव इति भावः । नन्वेवमपि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इति लोपः प्राप्नोत्येवात आह—न च *प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यमिति* । कस्मादित्याह—*अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति* । यादृशं रूपमनुकर्तुमिष्टं तादृशं न प्रतीयेत, लौकिक एव त्वर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः । क्व च यथा प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्याह—*एतदोऽशित्यादि* । यद्यनुक्रियमाणरूपविनाशेऽपि प्रकृतिवदनुकरणं स्यात्, एतदः, अदस इत्यत्रोभयत्रापि त्यदाद्यत्वादिके प्रकृतिकार्ये सति एतस्य, अमुष्येति रूपं स्यात् । ननु प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणं ततश्चेल्लोपः प्राप्नोति कर्त्तव्य एवायम्? कथम्? 'यत्तदेतेभ्यः' इति त्यदाद्यत्वम्, अस्यवामीयमिति यस्येति लोपः, गवित्ययमाहेत्यवादेशः, पटिति करोतीत्यनुक्रियमाणरूपविनाशे सत्यपि 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' इति पररूपत्वं वा भवति । तस्मादुभयथा निर्देशदर्शनात् क्वचित्प्रकृतिवदनुकरणं भवति, क्वचिन्नेति वाच्यम् । तथा चास्मिन्नेव सूत्रे भाष्यम्—सौत्रो निर्देश इति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ 'तस्प्रत्यये' इति बहुव्रीहिनिर्देश इत्याह–*तस्प्रत्ययो*

न्यासः

अत्रैवोपपत्तिमाह—अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति । यद्यत्र प्रकृतिकार्यं स्यात् ततो यादृशमनुकरणं तिर्यगिति शब्दरूपं तस्य विनाशोऽनुपलब्धिः स्यात् । यादृशमनुकर्तुमिष्टमकृताकारलोपं तादृशं न प्रतीयेतेत्यर्थः । यत एवं प्रकृतिवदनुकरणभावे सत्येष दोष आपतति, ततो नेह प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इत्यस्य तु यत्रार्थपदार्थस्यानुकरणं सोऽवकाशो वेदितव्यः । क्व च यथा प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्याह—एतदोऽशित्यादि । एतदोऽदस इत्युभयमप्येतच्छब्दरूपपदार्थकस्यानुकरणम् । यदि च शब्दपदार्थकस्य यदनुकरणं तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात्, तदा त्यदाद्यत्वादिके प्रकृतिकार्ये कृते—एतस्य, अमुष्येति रूपं स्यात् । तस्माद् यथेह प्रकृतिभावो न भवति, तथा तिर्यञ्चीत्यत्रापि ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। यथासंख्यमत्र नेष्यते; अस्वरितत्वात्। मुखतःकृत्य गतः, मुखतः कृत्वा गतः, मुखतःकारं गतः। मुखतोभूय तिष्ठति, मुखतो भूत्वा तिष्ठति, मुखतोभावं तिष्ठति। पृष्ठतःकृत्य गतः, पृष्ठतः कृत्वा गतः, पृष्ठतःकारं गतः। पृष्ठतोभूय गतः, पृष्ठतो भूत्वा, पृष्ठतोभावम्।

स्वाङ्ग इति किम्? सर्वतः कृत्वा गतः। तस्ग्रहणं किम्? मुखीकृत्य गतः। मुखीभूय गतः। प्रत्ययग्रहणं किम्? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः॥

पदमञ्जरी

यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यत इति। न च 'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः' इतिवत्कदाचित्तस्प्रत्ययान्तत्वेन दृष्टे संप्रत्ययतदन्तेऽपि स्वाङ्गे प्रसङ्गः, तस्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। कर्मधारयो वायम्—तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे इति। वृत्तौ तु वस्तुमात्रं प्रदर्शितम्। *यथासंख्यमत्र नेष्यत इति*। व्याख्यानात्। *मुखत इति*। आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः।

मुखे तस्यतीत्यादि। 'तसु उपक्षये' इत्यस्मान्मुखशब्द उपपदे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्—मुखतः, 'अत्वसन्तस्य च' इति दीर्घो न भवति; 'अधातोः' इति प्रतिषेधात्।

प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवात्राप्रसङ्गात् नार्थः प्रत्ययग्रहणेन॥

न्यासः

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः॥ यथासंख्यमत्र नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणमपि न भवति, यावता द्वे प्रकृती, प्रत्ययावपि द्वावेवेत्यस्ति यथासंख्यप्राप्तिनिमित्तम्? 'कृभ्वोः' इति निर्देशाल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। इह प्रत्यये विधीयमाने 'परश्च' इति सम्बन्धाद् दिग्योगलक्षणया पञ्चम्या भवितव्यम्, तत्र कृभूभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशे कर्त्तव्ये योऽयम् 'कृभ्वोः' इति षष्ठीनिर्देशः स लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्याभाव इति वेदितव्यम्। मुखत इति। 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः।

मुखीकृत्येति। अत्र मुखशब्दश्च्व्यन्तः। 'अभूततद्भावे' इत्यादिना च्विः, 'अस्य च्वौ' इतीत्वम्। मुखे तस्यतीति। 'तसु उपक्षये', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, रुत्वविसर्जनीयौ। धातुरत्र तसूशब्दः, न तु प्रत्ययः। तेन तदन्त उपदेशे क्त्वाणमुलौ न भवतः, 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वैव भवति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते। नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थं उपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। अनाना नाना कृत्वा गतः नानाकृत्यगतः, नाना कृत्वा गतः, नानाकारं गतः। विनाकृत्यगतः, विना कृत्वा गतः, विनाकारं गतः। नानाभूय गतः, नाना भूत्वा गतः, नानाभावं गतः। विनाभूय गतः, विना भूत्वा गतः, विनाभावं गतः। द्विधाकृत्य गतः, द्विधाकारं गतः, द्विधा कृत्वा गतः। द्विधाभूय गतः, द्विधा भूत्वा गतः, द्विधाभावं गतः। द्वैधंकृत्य गतः, द्वैधं कृत्वा गतः, द्वैधंकारं गतः। द्वैधंभूय गतः, द्वैधं भूत्वा गतः, द्वैधंभावं गतः।

प्रत्ययग्रहणं किम्? हिरुक् कृत्वा। पृथक् कृत्वा।

पदमञ्जरी

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ नार्थो धार्थश्चेति। नाधासहचरितोऽर्थो नाधाशब्दाभ्यामुक्तः, नार्थो यस्य स नार्थः, नार्थार्थ इत्यर्थः। एतेन धार्थो व्याख्यातः। *प्रत्ययो यस्मादिति*। यदि पञ्चम्यां विग्रहः क्रियते, ततः प्रकृतेरुपलक्षणं नाधार्थग्रहणं स्यादिति सम्प्रत्यतदन्तत्वेऽपि प्रकृतिमात्रे प्रसङ्गः? न प्रसङ्गः, एवं हि विनञ्सङ्ख्यास्विति वक्तव्यं स्यात्, षष्ठ्या विग्रहः कर्त्तव्यः—नाधार्थः प्रत्ययो यस्य समुदायस्यावयव इति। ल्यब्लोपे वा पञ्चमी व्याख्येया—यं समुदायमुद्दिश्य नाधार्थः प्रत्ययो विधीयत इति। *विनाकृत्य नानाकृत्येति*। 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' इति नानाञौ। *द्विधाकृत्येति*। 'सङ्ख्याया विधार्थे धा'। *द्वैधंकृत्येति*। 'द्वित्र्योश्च धमुञ्'। हिरुक्पृथक्शब्दौ विनार्थे।

न्यासः

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ नार्थो धार्थश्चेति। नाप्रत्ययसहचरितोऽर्थो ना इत्युच्यते, धाप्रत्यय सहचरितश्च धा इति। नाऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य स नार्थः, धाऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य स धार्थ इति। द्विधाकृत्येति। 'संख्याया विधार्थे धा'। द्वैधं कृत्वेति। 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इति धमुञ्। द्वैधाकृत्येति। 'एधाच्च' इत्येधाच्।

हिरुक् कृत्वा, पृथक् कृत्वेति। असति प्रत्ययग्रहणे हिरुक्पृथक्शब्दयोरसहार्थत्वात् नार्थत्वमस्तीति तयोरप्युपपदयोः क्त्वाणमुलौ स्याताम्। पूर्वसूत्रादेव प्रत्ययग्रहणानुवृत्त्या सिद्धे पुनरिह प्रत्ययग्रहणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। पूर्वकं हि प्रत्ययग्रहणं समासैकदेशत्वाद्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्व्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ।

धार्थमर्थग्रहणम्, ना पुनरेक एव—'विनञ्भ्यां नानाञौ' इति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति । पूर्वमेव नाना सन्ति काष्ठान्यन्यत्र कृत्वा गत इत्यर्थः । *धार्थमर्थग्रहणमिति* । बहवो हि धार्थाः प्रत्ययाः, तत्रासत्यर्थग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्, नान्येषाम्; तदर्थानामर्थग्रहणे तु तेषामपि भवति । यश्चाधादेशो धार्थः 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्' इति तदर्थमर्थग्रहणम्—द्वैधकृत्य द्वैधकारं द्वैधभूय द्वैधभावमिति । धमुञादीनां तु स्थानिवद्भावादेव सिद्धं तद्विधौ ध इत्यधिकारेणादेशपक्षस्याश्रयणात् । अथ नार्थमप्यर्थग्रहणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—*ना पुनरेक एवेति* । ननु च नाप्रत्ययावपि द्वौ भवतः—निरनुबन्धकः, सानुबन्धकश्चेति, तत्रासत्यर्थग्रहणे निरनुबन्धकस्यैव ग्रहणं स्यात्, नेतरस्य ? एवं मन्यते—तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमस्याश्रयणात्तस्यापि भविष्यति ॥

न्यासः

यत्नानुवृत्तं स्यात् । नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति । च्व्यर्थोऽत्र नास्ति; प्रकृत्यन्यावस्थाया अविवक्षितत्वात् । धार्थमर्थग्रहणमिति । धाप्रत्ययोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तः । धार्था हि प्रत्यया बहवः, तत्रासत्यर्थग्रहणे धाप्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्, नान्येषां तदर्थानाम् । अर्थग्रहणे तु सति तेषामपि ग्रहणं भवति । अथ नार्थमप्यर्थग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—ना पुनरेक एवेति । अर्थग्रहणं हि तत्र क्रियते यत्र बहवो ग्राह्याः सम्भवन्ति, नाप्रत्ययस्त्वेक एव, तस्य चार्थग्रहणमन्तरेण सिध्यतीति न तदर्थमर्थग्रहणम् । ननु च धमुञादीनामपि स्थानिवद्भावादेव धाग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति, अतो धार्थमप्यर्थग्रहणमयुक्तम् ? नैष दोषः; अधादेशोऽपि धार्थप्रत्ययोऽस्ति, 'धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्' इति वचनात् । तस्माद्धार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

वयं तु ब्रूमः—नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेव । तथा हि—द्वौ नाप्रत्ययौ; एको निरनुबन्धकः, द्वितीयः सानुबन्धकः । तत्रासत्यर्थग्रहणे 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति नाप्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्, न सानुबन्धकस्य नाञः । अर्थग्रहणे तु सति तस्यापि ग्रहणं भवति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ननु च स्वाङ्गे तस्प्रत्यये 'कृभ्वोः' इत्यतो भूग्रहणमनुवर्त्तत एव, तत् किमर्थं भुव इतीहोच्यते ? इत्याह—भूग्रहणमित्यादि । पूर्वं हि भूग्रहणं कृञा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यम् = अनुलोमता, अनुकूलत्वम्, परिचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वाऽऽस्ते । अन्वग्भावमास्ते ।

आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् ।

पदमञ्जरी

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ *अन्वग्भूयेति* । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वाऽऽस्ते इत्यर्थः । *अन्वग्भूत्वेति* । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः । अनुकूलोऽननुकूल इति शब्देन न स्पृश्यते ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ अत्रानन्तरेणास्तिशब्देनैवार्थशब्दः सम्बद्ध्यते, शकधृषज्ञानां घटार्हयोश्च पृथगुपादानात्, तदाह— *शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वेति* । *तुमुन् प्रत्ययो भवतीति* । भावे । *अक्रियार्थोपपदार्थं आरम्भ इति* । 'क्रियार्थोपपदे तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । तत्र तावत् *शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति, जानातीति* भोजने प्रावीण्यं गम्यते ।

न्यासः

सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्; अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिह भूग्रहणम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ अन्वचीति निर्देशस्तिर्यचीत्यनेन व्याख्यातः । अन्वग्भूयेति । पूर्ववत् क्विनि कृते तदन्तस्य जश्त्वे कुत्वे च रूपम् । अन्वग्भूत्वेति । अनुचरो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ननु च 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्येवं शकादिषूपपदेषु तुमुन् सिद्धः, तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह —अक्रियार्थोऽयमारम्भ इति । अक्रियार्थेष्वपि शकादिषु तुमुन् यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः । न हि शक्नोति भोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं गम्यते । किं तर्हि ? अर्थान्तरम्, अन्यदेव । इह तावच्छक्नोति भोक्तुम्, उत्सहते भोक्तुम्, जानाति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि—अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिः = अन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति ।

पर्याप्तिवचनेष्विति किम् ? अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते ।

पदमञ्जरी

ग्लायति भोक्तुमिति । तत्राशक्तिः । *घटतेऽर्हतीति* योग्यता । *आरभते प्रक्रमत इति* । भुजेरेवाद्यावस्था । *लभते भोक्तुमिति* । अप्रत्याख्यातं भोजनं लभते इत्यर्थः । *उत्सहते भोक्तुमिति* । भोजने व्याप्रियत इत्यर्थः । *अस्ति भोक्तुमिति* । भोजनमस्तीत्यर्थः । प्रवीणो भोक्तुम्, कुशलो भोक्तुम्, पटुर्भोक्तुमित्यादौ पर्याप्तिविवक्षायामुत्तरसूत्रेण तुमुन् भवति ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ *पर्याप्तिः* = अन्यूनता, परिपूर्णतेत्यर्थः । अन्यूनता च द्विधा सम्भवति—भोजनस्य प्रभूततया वा, भोक्तुः समर्थतया वा, अतः सामर्थ्येनालमर्थेन विशिनष्टि । *अलमर्थेषु पर्याप्तिवचनेष्विति* । *पर्याप्तो भोक्तुमिति* । भोजने न न्यूनीभवति समर्थ इत्यर्थः । *पर्याप्तमिति* । प्रभूतमित्यर्थः ।

न्यासः

भोक्तुमिति प्रावीण्यं गम्यते । ग्लायति भोक्तुमिति तदशक्तता गम्यते, घटयति भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुमिति तद्योग्यतामात्रम् । आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुमिति भुजेरेवाद्यावस्थानक्रियान्तरम् । लभते भोक्तुमिति अप्रत्याख्यानम् । अस्ति भोक्तुमित्यादौ सम्भवमात्रम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ पर्याप्तिरन्यूनतेति । परिपूर्णतेत्यर्थः । अलमर्थविशिष्टेष्विति । यद्यपि भूषणादयोऽलमर्थाः, तथापि पर्याप्तिवचने सामर्थ्यमेव सम्भवतीति तदेव गृह्यते । प्रयोगदर्शनार्थबोधेन व्याख्यानतो वा । तेनालमर्थविशिष्टेष्वित्ययमर्थो भवति । यद्येवम्, सामर्थ्येष्वित्येवं कस्मान्नोक्तम् ? नैवं शक्यम्; एवं ह्युच्यमाने सामर्थ्येन भुङ्क्ते, बलेन भुङ्क्त इत्यादावपि स्यात् । यथान्यासे तु न दोषः; न ह्यत्र पर्याप्तिर्दृश्यते । किं तर्हि ? सामर्थ्यमात्रम् ।

अलं कृत्वेति । प्रतिषेधवचनोऽत्रालंशब्दः । 'अलंखल्वोः' इत्यादिना क्त्वा । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति नात्र सामर्थ्यं विवक्षितम्, किं तर्हि ? पर्याप्तिमात्रम् । अन्यूनं भुङ्क्ते इति । प्रभूतं भुङ्क्त इत्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम् — शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

शक्यमेवं कर्तुमिति । सुकरमेतदित्यर्थः । सम्भवमात्रं वाऽत्र विवक्षितम्—सम्भवत्येवंविधस्य करणमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । यत्र वचनेनार्थो निर्दिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति, तद्यथा—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्', 'यावादिभ्यः कन्' इति, एवमिमे कृतः स्वार्थे स्युः, स्वार्थे मा भूवन् कर्त्तरि स्युरिति । ननु च यमिच्छति स्वार्थे, आह तं भावे घञ् भवतीति ? तन्नियमार्थं भविष्यति—घञेव भावे नान्यः कृदिति । असति ह्येतस्मिन्सूत्रे घञित्येतावत्सूत्रं कर्त्तव्यम्—धातोर्घञ् भवतीति, तत्रानिर्दिष्टार्थत्वाद्भाव एव घञ् भविष्यतीति; ततः 'पदरुजविश' इति द्वितीयं सूत्रं कर्त्तव्यम्, ततश्च 'भावे' इति न कर्त्तव्यम्, क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति—घञेव भावे नान्यः कृदिति, ततश्चान्यः कृद्धात्वर्थाक्षिप्ते कर्त्तरि भविष्यति । स्यादेतत्—कर्मादीनामपि धात्वर्थेनाक्षेपात्तेष्वपि कृतः स्युरिति ? न; 'धः कर्मणि ष्ट्रन्', 'करणाधिकरणयोर्ल्युट्', 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने', 'भीमादयोऽपादाने' इत्यत्र 'ष्ट्रनेव कर्मणि नान्यः' इत्यादिको नियमो विज्ञास्यते । यद्येकं कर्मादि नियतं

न्यासः

यदि पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन् विधीयते, अनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणं किमर्थम् ? इत्यत आह —पूर्वसूत्र इत्यादि । शक्यमेव कर्तुमिति । नात्रालमर्थो विवक्षितः, किं तर्हि ? सौकर्यम् । सुकरमेतदित्यर्थः । यथाविध्यस्य सम्भवमात्रं विवक्षितम्, सम्भवत्येवंविधस्य करणमित्यर्थः ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ किमर्थमिदम् ? कर्त्तरि तृजादयो यथा स्युः । क्व तर्हि स्युः ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे । ननु च स्वार्थे यत्र प्रत्ययमिच्छति तत्र भावग्रहणं करोति, यथा—घञादिविधौ भाव इति, न चैते घञादयः स्वार्थे भवन्ति, किं तर्हि ? तस्य धर्मे सिद्धताख्ये; तथा लकारादिविधौ 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यत्र सूत्रे लकारा अपि नैव स्वार्थे विधीयन्ते, किं तर्हि ? तस्य धर्मे साध्यताख्ये ? यद्यपि घञादीनां लकाराणाञ्च भावे विधानम्, तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेष विषयविभागो लभ्यते । घञादीनां हि धात्वर्थस्य सिद्धतामेवाभिधातुं सामर्थ्यम्, लकाराणां साध्यतामेव । तदेवं यदनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति तस्मात् तृजादयोऽपि तत्रैव भवेयुः, अतः कर्तर्येव ते यथा स्युरित्येवमर्थमिदमारभ्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

प्रत्ययास्त्वनियता इति कारकान्तरेऽपि ष्ट्रनादयः स्युः ? नैष दोषः; एकमिदं वाक्यम्—धः कर्मणि ष्ट्रनिति, तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकान्तरेऽपि स्यात् ! द्वितीयोऽपि वा नियमो विज्ञास्यते—कर्मण्येव ष्ट्रनिति, एवं सर्वत्र। य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेणापि वचनं कर्त्तर्येव भविष्यति। 'कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ' 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः' इत्युभयत्रापि करणनिवृत्त्यर्था कर्तृश्रुतिर्विध्यर्थैवेति खिष्णुजादिषु कर्तृनियमो न भविष्यति। तदेव तर्हि प्रयोजनम्—स्वार्थे मा भूवन्निति ? ननु चोक्तम्—'भावे इति नियमो विज्ञास्यते' इति ? स्वार्थादन्यः स भावो धात्वर्थस्य सिद्धता नाम। शुद्धे स्वार्थे कृतः स्युः, लः कर्मणि च भावे चेति। अयं तर्हि नियमो भविष्यति—ल एव भावे इति ? नायं नियमः शक्यो विज्ञातुम्, कर्तृकर्मणोर्निर्देशेन निर्दिष्टार्थत्वात् लकाराः स्वार्थे न स्युः, 'अकर्मकेभ्यः' इति च वक्ष्यामीत्येवमर्थमेतत्स्यात्। अतः सुष्ठूक्तम्—कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानादिति।

अत्र च द्वैधम्—एतद्वाक्यनिरपेक्षैः स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्विहितानां कृतां पश्चादेनेनार्थ आदिश्येत ? कृदुत्पत्तिवाक्यानां वायं शेषः स्यात्-ण्वुल्तृचौ कर्त्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः कर्त्तरीति ? तत्राद्ये पक्षे यथानेन तृजादीनामर्थ आदिश्यते, तथा ख्युनादीनामप्यादिश्येत; विशेषानुपादानात्। ततश्चैतेऽप्यनेन कर्त्तरि च स्युः, स्वेषु स्वेषु विधिवाक्येषु करणादीनामप्युपादानात्करणादिषु च। ननु च ख्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात् कर्त्तुश्च बाधको भविष्यति ? न; नानावाक्यत्वात्। इह 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति अभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टदानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते। यदा तु पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयताम्' इत्युच्यते, अपराह्णे तु 'तक्रं कौण्डिन्याय दीयताम्' इति, न तदा बाध्यबाधकभावः। तथास्मिन्पक्षेऽपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो न लभ्यते।

न्यासः

अत्र च द्वैधम्—कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषो वा स्याद्—ण्वुल्तृचौ कर्त्तरि, नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच. कर्त्तरीति ? अर्थादेशो वा ? निरपेक्षैः स्वैः स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्विहितानां कृतां पश्चादनेनार्थ आदिश्येत—ये न लक्षणान्तरैः कृतो विहितास्ते कर्त्तरि वाच्ये भवन्तीति। तत्र यदि द्वितीयः पक्ष आश्रीयेत ततो यथा तृजादीनामनेनार्थ आख्यायते, तथा ख्युनादीनामपि; विशेषानुपादानात्, ततस्तेऽपि कर्त्तरि स्युः। स्वेषु विधिवाक्येषु करणादीनामुपादानात् करणादिष्वपि। यद्यप्येकस्य प्रत्ययस्य कर्तरि करणे च युगपद्वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि वचनसामर्थ्यात् पर्यायेण कर्तरि करणे च स्युरिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषः । तत्र येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते, अर्थाकांक्षत्वात् । न ख्युन्नादिवाक्येषु, साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकांक्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

पदमञ्जरी

तस्माद् दुष्ट एवायं पक्ष इति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह— *कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषः स्यादिति* । प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव ? तत्राह—*येष्वित्यादि* । कुत एतदित्याह— *अर्थाकाङ्क्षत्वादिति* । येषु वाक्येष्वर्थो न निर्दिश्यते तान्यर्थाकाङ्क्षाणि । तथा हि—'ण्वुल्तृचौ भवतः' इत्युक्तेऽर्थविषया आकाङ्क्षा जायते—कैतौ भवत इति ? 'कर्तरि कृत्' इत्यस्याकाङ्क्षा भवति—कः कृत् कर्त्तरि भवतीति ? अतस्तृजादिविध्यनुपस्थाने शेषशेषिणोरुभयोरप्याकाङ्क्षापूर्तये ततस्तत्रैवोपतिष्ठत इत्यर्थः । *ख्युनादिवाक्येष्विति* । उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः । कारणमाह—*साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षत्वादिति* । न च रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षोत्थापनेनोपस्थानं युज्यते; स्वत एव साकाङ्क्षे तृजादिविध्यनुपस्थानेन शेषस्यापि चरितार्थत्वात् । रक्तः पटो भवतीत्यत्र तु पटो भवतीत्यस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि रक्तपदार्थस्य साकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षोत्थापनेनान्वयः । न च विदेशस्थानां कथमेकवाक्यत्वमिति वाच्यम् ; शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । यथा—द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते, तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगपवादः 'गोत्रेऽलुगचि', 'अलुगुत्तरपदे' इति ॥

न्यासः

तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति प्रथमं पक्षमाश्रित्याह—कृदुत्पत्तिवाक्यानामित्यादि । अनेन तेषामस्य चैकवाक्यतामाह । यद्येवम्, ख्युन्नादिवाक्येष्वप्यनेनोपस्थातव्यम्—तेषामप्ययं शेष इति कृत्वा, ततश्चास्मिन्नपि पक्षे द्वितीये पक्षे भावी दोषः स्यात् ? इत्यत आह— तत्र येष्वित्यादि । तत्रैव हेतुमाह—अर्थाकाङ्क्षत्वादिति । शेषो हि तेषां भवति यान्यपरिसमाप्तत्वादर्थमाकाङ्क्षन्ति, नान्येषाम् । अतो येषु वाक्येष्वर्थो नादिश्यते तेषामेव साकाङ्क्षत्वात् शेषोऽयं युक्तः । तृजादीनामेव विधायकानि वाक्यान्यर्थानादेशादर्थाकाङ्क्षाणि । तथा हि—'ण्वुल्तृचौ भवतः' इत्युक्तेऽर्थविशेषाकाङ्क्षा भवति—केमौ भवत इति । तस्मात् तेषामेवायं शेष इति तेष्वेवोपतिष्ठते । न ख्युन्नादिवाक्येष्विति । उपतिष्ठते इति । प्रकृतेनैव सम्बन्धः । साक्षादित्यादि । अनुपस्थाने कारणम् । ख्युन्नादिवाक्यान्यर्थाकाङ्क्षाणि न भवन्ति, तेषु करणादीनामर्थानां साक्षान्निर्देशात् । तस्मान्न तेषामयं शेष इति न तेषूपतिष्ठते, अतो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ॥

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।। ६८ ।।

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । 'तयोरेव कृत्यक्त-खलर्थाः' इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नाम्, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य, प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायतेऽसौ जन्यः, जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।। ६९ ।।

'लः' इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते, प्रथमाबहुवचनान्तं चैतत् ।

पदमञ्जरी

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।। *भव्य इति* । 'अचो यत्', गुणः, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः । *गेयो माणवकः साम्नामिति* । एतेन 'कै गै शब्दे' इत्यस्येदं निपातनम्, न 'गाङ् गतौ' इत्यस्येति दर्शयति । एतच्च निपातनाल्लभ्यते । 'ईद्यति' इतीत्वम् । *जन्य इति* । 'अचो यत्' इत्यत्र 'तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानम्' इति वचनाद्यत् । *आप्लाव्य इति* । 'ओरावश्यके' । *आपात्य इति* । 'ऋहलोर्ण्यत्' ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।। 'लः' इति लङ्लटोरकारानुबन्धयोः सामान्येन ग्रहणमेकवचनं चेति शङ्कामपाकरोति—*ल इत्युत्सृष्टानुबन्धसामान्यमेकं*

न्यासः

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।। भव्यादिषु गेयप्रवचनीयोपस्थानीयाः सकर्मकाः । तेन तेषां कर्मणि प्राप्ते कर्तरि च निपातनम् । शेषाणामकर्मकाणां भावे कर्त्तरि च । भव्य इति । 'अचो यत्', गुणः, 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यवादेशः । गेय इति । 'ईद् यति' इतीत्वम्, गुणः । साम्नामिति । कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी । उपस्थानीय इति । अनीयर् । जन्य इति । 'अचो यत्' इत्यत्र 'तकिशसियतिचतिजनीनामुपसंख्यानम्' इति यत् । आप्लाव्य इति । प्लवतेः 'ओरावश्यके ण्यत्', वृद्धिः, पूर्ववदावादेशः । आपात्य इति । 'ऋहलोर्ण्यत्' ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।। पूर्वसूत्रेण कृत्संज्ञकत्वाल्लकारः कर्त्र्येव

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात्कर्तरि च। अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात्कर्तरि च। गम्यते ग्रामो देवदत्तेन। गच्छति ग्रामं देवदत्तः। अकर्मकेभ्यः—आस्यते देवदत्तेन। आस्ते देवदत्तः। सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

पदमञ्जरी

गृह्यत इति। *प्रथमाबहुवचनं चैतदिति*। सामान्यस्यैकत्वेऽपि 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्'। अथादेशापेक्षया षष्ठ्येकवचनं कस्मान्नाश्रीयते—लः लस्य य आदेश इति, यथा—'लः परस्मैपदम्' इति ? उच्यते; एवं विज्ञायमाने लादेशानामनेनार्थो निर्दिश्येत, ततश्चाम्विषयस्य लकारस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात्, लुगत्रादेशः। न चाभावरूपस्य तस्यार्थादेशनं युज्यते, ततश्चासौ 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्तर्येव स्यात्। ननु च तस्य 'आमः' इति लुकापहारे सत्यनुप्रयोगे ये लादेशास्तैरेव भावादीनामभिव्यक्तिर्भविष्यति ? नैतदस्ति; यदा ह्याम्विषयो लकारः कर्तर्येवेति स्थितम्, तदा विरोधाद्भावकर्मवाचिप्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो नैव प्राप्नोति, श्रुतस्यैव च संबन्धोपपत्तावादेश इत्यध्याहारो न युक्तः। तस्मात्प्रथमाबहुवचनान्तमेव युक्तम्। तत्र द्विविधो लकारः—तिङ्भावी, अतिङ्भावी च। तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात् 'कर्तरि कृत्' इत्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति, अतिङ्भाविनस्तु 'कर्तरि कृत्' इति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोति, न भावकर्मणोः—आस्यमानं शय्यमानमित्यादाविति वचनमिदमारभ्यते।

ननु च भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते, शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, ततश्च लकारस्य भावकर्मकर्त्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते। यद्वा लकारस्य प्रयोगेऽसमवायादा-

न्यासः

प्राप्नोति, न भावकर्मणोः, अतस्तयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदमारब्धम्। ल इत्युत्सृष्टानुबन्धकमित्यादि। लडादीनां दशानां लकाराणां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य 'लः' इति सामान्यं गृह्यते। प्रथमाबहुवचनान्तञ्चैतदिति। पञ्चमीषष्ठ्येकवचनाशङ्कां निराकरोति। पञ्चम्यां ह्यस्यां लकारात् परो यस्तस्यैवार्थो निर्दिष्टः स्यात्, ततश्च कर्तर्येव लकारः स्यात्, षष्ठ्यामेवास्यामानन्तर्यलक्षणा विज्ञायेत। तथा च लकारस्य योऽनन्तरस्तस्यैवार्थनिर्देशः स्यात्, ततश्च स एव दोषो यः पञ्चम्याम्। अत्राप्यादेशापेक्षया षष्ठी विज्ञायते ? एवमपि लकारादेशानामनेनार्थो निर्दिश्यत इत्ययमेव विषयार्थो न निर्दिष्टः स्यात्। ननु च लकारस्य प्रयोग एव नास्ति, तत् कथं तस्यैव कर्त्रादयोऽर्थाः ? सामर्थ्यात् तदादेशानामेतेऽर्था विज्ञास्यन्त इत्यदोषः। सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्तीति। अकर्मकेभ्य इति वचनात्; अन्यथा हि तदनर्थकं स्यात् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः ।

पदमञ्जरी

देशानामेव तेऽर्था भविष्यन्ति, नार्थ एतेन ? इत्याशङ्क्याह—*सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्तीति* । अनारभ्यमाण एतस्मिन्यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्योऽपि भावे भवन्ति–ओदनस्य पाकः, सूत्रस्य कृतिरिति, तथा 'भावकर्मणोः' इत्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि स्यात्, ततश्च पच्यते यवागूं देवदत्तेनेति प्रयोगः प्राप्नोति, अतः 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति वक्ष्यामीत्ययमारब्धः । अथ तत्रैव 'भावकर्मणोरकर्मकात्' इत्युच्यते, तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यं स्यात्, ननु चेहापि क्रियते ? इहावश्यं कर्तव्यम्—'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था भावे चाकर्मकेभ्यः' इति, तस्मात्सकर्मकेभ्यो भावे मा भूदित्येवमर्थमयमारम्भ इति स्थितम् । किं चाम्विषयस्य लकारस्यार्थादेशनार्थमपीदं वक्तव्यम्; इतरथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादित्यलमियता ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ *तयोर्भावकर्मणोरिति* । पूर्वसूत्रे साक्षात् श्रुतयोर्भावकर्मणोस्तच्छब्देन परामर्शः, न चकारेण संनिधापितस्य कर्तुरिति भावः । अत एवोत्तरसूत्रे पुनः 'कर्तरि च' इत्युक्तम् । यदि ह्यनन्तरवाक्ये चकारेण संनिधापितस्य कर्तुर्भावस्य चात्र प्रत्यवमर्शः स्यात् तत्र कर्तृग्रहणमनर्थकं स्यात्; कर्तर्यनेनैव सिद्धत्वात् । *एवकार इत्यादि* । कृत्त्वात्कर्तरि कृत्याः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरवकृष्यन्ते = व्यावर्त्यन्ते । ननु च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न कर्तुरप-

न्यासः

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ तयोरेव भावकर्मणोरिति । एतेन 'तयोः' इत्यनेन 'भावकर्मणोः' इत्यस्य प्रत्यवमर्श इति दर्शयति । ननु चानन्तरसूत्रे द्वे वाक्ये–'लः कर्मणि भवन्ति कर्तरि च' इत्येकं वाक्यम्, 'भावे चाकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति कर्तरि च' इति द्वितीयम्, तत्रानन्तरवाक्यश्रुतयोः कर्तृभावयोरेव तयोरित्यनेन प्रत्यवमर्शो युक्तः ? नैष दोषः; यदयमुत्तरसूत्रे 'कर्तरि च' इति करोति, ततोऽवसीयते—भावकर्मणोरेव प्रत्यवमर्श इति । यदि भावकर्त्रोरेव प्रत्यवमर्शः स्यात्, कर्तृग्रहणमनर्थकं स्यात्; कर्तर्यनेनैव सिद्धत्वात् । एवं हि तत्र वक्तुं युक्तं स्यात्—कर्मणि चेति, कर्मणि केनचिदप्राप्तः स्यात् । यदा पुनरिह भावकर्मणोः प्रत्यवमर्शस्तदा युक्तं कर्तरिग्रहणम्, कर्तर्यप्राप्ते यथा स्यात् । यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । तस्माद् भावकर्मणोरेव प्रत्यवमर्शो युक्तः । एवकार इत्यादिना एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । अपकर्षणार्थः = निवृत्त्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्याः कर्मणि—कर्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे—आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ।

क्तः कर्मणि—कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे — आसितं भवता । शयितं भवता ॥

खलर्थाः कर्मणि—ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे— ईषदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं भवता । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूत-

पदमञ्जरी

कर्षो भविष्यति, यथा 'वडवाया वृषे वाच्ये' इत्यत्र वक्ष्यते—अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य वृषे विधीयते, अपत्ये त्वणेव भवति इति ? सत्यम् ; न्यायप्राप्त एवार्थ एवकारेणानूद्यते ।

शयितमिति । 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः' इत्यकित्त्वाद्गुणो भवति ।

भावे चाकर्मकेभ्य इति वर्त्तत इति । वयं तु ब्रूमः— एवकारः कर्तुरपकर्षणाय न कर्तव्य इत्युक्तम् , तस्यात्रोपयोगः—ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यूनानतिरिक्तयोः कृत्यादयो भवन्तीति । यदि च सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तयोस्तादृशयोरेव तु न कृताः स्युरिति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ *आदिकर्मणीति* । कर्मधारयः, कर्मशब्दश्च क्रियावचन इत्याह—*आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्मेति* । साधनकर्म तु न गृह्यते, आदिशब्देन विशेषणात् । बहूनां समवाये आदिमध्यान्तभावः, साधनकर्म क्त्वे-

न्यासः

शयितमिति । 'निष्ठा शीङ्' इत्यादिना कित्त्वप्रतिषेधाद् गुणः ।

ईषत्करः, सुकर इति । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना खल् ।

ईषदाढ्यंभवमिति । अत्रापि 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः' ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ आदिकर्मणीति । आदिश्चासौ कर्म चेति विशेषणसमासः । क्रियाक्षण इति । एतेन कर्मशब्दोऽत्र क्रियां कर्माचष्टे, न साधनं कर्मेति दर्शयति । कुतः पुनरेतदवसितम्—क्रियां कर्माचष्ट इति ? आदिशब्देन विशेषणात् । बहूनां क्रियाक्षणानामादिमध्यान्तभावे सत्यनादिभूतक्रियाक्षणव्यवच्छेदादादिभूतो यः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः। प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतः कटो देवदत्तेन, प्रकृतं देवदत्तेन। प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः, प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन, प्रभुक्तं देवदत्तेन॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ ७२॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति। चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः। गतो देवदत्तो ग्रामम्, गतो देवदत्तेन ग्रामः, गतं देवदत्तेन। अकर्मकेभ्यः — ग्लानो भवान्। ग्लानं भवता। आसितो भवान्। आसितं भवता। श्लिष—उपश्लिष्टो गुरुं भवान्, उपश्लिष्टो गुरुर्भवता, उपश्लिष्टं भवता। शीङ्—उप-

पदमञ्जरी

मेवेति किं तत्रादिशब्देन। *तस्मिंश्चादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षित इति*। एतेन 'निष्ठा' इत्यनेनैवादिकर्मणि क्तः सिद्धः, न पुनरादिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति दर्शयति। आद्ये हि क्रियाक्षणे भूते समूहरूपारोपादेकदेशे समूहे चेति न्यायाद्वा धात्वर्थ एव भूतो भवतीति युक्त एव क्तः। *प्रकृतः कटं देवदत्त इति*। प्रारब्धवानित्यर्थः। *प्रकृतं देवदत्तेनेति*। अत्र कर्मणोऽविवक्षितत्वेन धातोरकर्मकत्वाद्भाव एव क्तः। एवं प्रभुक्तं देवदत्तेनेत्यत्रापि॥

न्यासः

क्रियाक्षणस्तदादिकर्मेति युक्तं प्रतिपादयितुम्। आदिग्रहणेन साधनं कर्म त्वेकमेवेत्यादिशब्देन विशेषयितुं न शक्यते; आदेरनादिभूतत्वापेक्षत्वादादिशब्दस्य तत्राप्रवृत्तिः, व्यवच्छेद्याभावात्। आदिकर्मणि च 'भूते' इत्यनुवर्तमाने 'निष्ठा' इत्यनेनैव विहित इति दर्शयन्नाह—तस्मिन्नित्यादि। आद्यो यः क्रियाक्षणः स परिनिष्पन्नत्वाद् भूतो भवतीति युक्ता तस्य भूतत्वेन विवक्षितता। प्रकृतः कटं देवदत्त इति। कर्तरि क्तः। तेनैव कर्ताभिहित इति देवदत्तशब्दात् तृतीया न भवति। कर्मणस्त्वनभिहितत्वात् कटशब्दाद् द्वितीया भवत्येव। प्रकृतः कटो देवदत्तेनेति। अत्र कर्मणि क्तः। तेनैव कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति। कर्तुरनभिहितत्वाद् देवदत्तशब्दात् तृतीया भवत्येव। प्रकृतं देवदत्तेनेति। भावे क्तप्रत्ययः। सर्वत्र प्रशब्द आदिकर्म द्योतयति। ननु चादिभूतक्रियाक्षणकाले कटोऽनभिनिर्वृत्त एव भवति, कटकारणभूता एव वीरणादयस्तदानीं सन्ति, न च तदवस्थः कटः, तत् कथं प्रकृतः कट इति भूतकालेन प्रकृतशब्देन कटस्य सामानाधिकरण्यम्? आद्येन क्रियाक्षणेन यो वीरणादीनां विशेष आहितस्तत्र तादर्थ्यात् कटशब्दो वर्तते, स च भूत एवेत्यदोषः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शयितो गुरुं भवान्, उपशयितो गुरुर्भवता, उपशयितं भवता। स्था—उपस्थितो गुरुं भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता, उपस्थितं भवता। आस—उपासितो गुरुं भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, उपासितं भवता। वस—अनूषितो गुरुं भवान्, अनूषितो गुरुर्भवता, अनूषितं भवता। जन—अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणवकेन माणविका, अनुजातं माणवकेन। रुह — आरूढो वृक्षं भवान्, आरूढो वृक्षो भवता, आरूढं भवता। जीर्यति—अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन, अनुजीर्णं देवदत्तेन।

शिलषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति, तदर्थमेषामुपादानम्॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने॥ ७३॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते। 'दाशृ दाने', ततः पचाद्यच्। स कृत्संज्ञकत्वात्कर्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते।

पदमञ्जरी

गत्यर्थाकर्मकशिलषशीङ्स्थासजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ *अनूषित इति*। 'वसतिक्षुधोरिट्'। अनुप्राप्य जातोऽनुजातः। एवमनुजीर्णः। सकर्मकेभ्यः कर्माविवक्षायां भावे क्तः॥

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने॥ *गोघ्न इति*। अत्र दानपूर्वके हनने हन्तिर्वर्तते।

न्यासः

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ उपस्थित इति। 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इतीत्वम्। अनूषित इति। वच्यादिना संप्रसारणम्, 'वसतिक्षुधोः' इतीट्, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम्। अनुजात इति। 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम्। आरूढ इति। 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इति दीर्घः। अनुजीर्ण इति। 'जॄ वयोहानौ', 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घत्वम्, 'रदाभ्याम्' इत्यादिना नत्वञ्च।

ननु च श्लिषादीनामकर्मकत्वादेव सिध्यतीति तत् किमर्थमेषां ग्रहणमित्याह—श्लिषादय इत्यादि। तदर्थमिति। सकर्मकार्थमित्यर्थः।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने॥ गोघ्न इति। स एव हन्तेः पचाद्यच्। सम्प्रदानेऽच् निपात्यते, उपधालोपश्च। अथ वा—टक् प्रत्ययो निपात्यते, उपधालोपश्च 'गमहन'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाशन्ति तस्मै इति दाशः। आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नः, अर्घार्होऽतिथिः। टगत्र निपात्यते। निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः। असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते। उणादिप्रत्ययान्ता एते, 'श्याधूसूभ्यो मक्' भियष्षुक्च' इत्येवमादयः। 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः'

पदमञ्जरी

अर्घार्ह इति। अर्घः = मधुपर्कः, तदङ्गत्वेन गोहननं विहितम्। एतावद् गोरालम्भनस्थानम्—अतिथिः, पितरः, विवाहश्चेति। यदि सम्प्रदाने गोघ्न इति निपात्यते चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति, अस्मै अपि ह्यागताय गां दातुमर्हन्ति सुहृदादयः? अत आह—*निपातनसामर्थ्यादिति*। *असत्यपि चेति*। यथाऽपचन्नपि योग्यतया 'पाचकः' इत्युच्यते, तथेहापीत्यर्थः ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ *उणादिप्रत्ययान्ता एत इति*। बाहुल्यादेतदुक्तम्, प्रस्कन्दनप्रपतनयोरप्यौणादिकत्वात्। *ताभ्यामन्यत्रोणादय इति* पर्युदासे प्राप्त *इति*। यद्यप्यसत्यस्मिन्सूत्रेऽपादानस्य प्रकृतत्वात्ताभ्यामिति निर्देशो नोपपद्यते

न्यासः

इत्यनेनैव सिद्धः, 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम्। यदि संप्रदाने 'गोघ्नः' इति निपात्यते, ततश्चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति; यस्मात् तस्मै अपि ये ह्यागताय गां दातुं घ्नन्ति तेऽपि सुकृत इत्यत आह—निपातनसामर्थ्यादित्यादि। यथैव ह्यत्र निपातनसामर्थ्यात् किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं लभ्यते तथार्थविशेषोऽपि। तस्माद् यद्यपि 'गोघ्नः' इत्यविशेषेण निपात्यते, तथापि विशिष्टस्यैव। तेन ऋत्विगादेरभिधानम्, नान्यस्य चाण्डालादेः। यदा तर्हि तस्मै दातुं गौर्न हन्यते तदा तस्य गोघ्न इत्यभिधानं न प्राप्नोतीत्यत आह—असत्यपीत्यादि। यथा ह्यपचन्नपि योग्यतया पाचक इत्युच्यते, तथाऽसत्यपि गोहनने गोघ्न इति ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ उणादिप्रत्यया एत इति। उणादयः प्रत्यया येषां ते तथोक्ताः। के पुनस्त उणादयः प्रत्ययाः? इत्यत आह—श्याधूसूभ्यो मगित्यादि। आदिशब्देन मङ्क्वादीनां ग्रहणम्। यदि तर्ह्युणादिप्रत्यया एते, एवं सत्युणादिप्रत्ययानां रूढिशब्दात् क्रियाकारकसम्बन्धाभावादपादाने वृत्तिर्न सम्भवत्येव? नैष दोषः; रूढिशब्देष्वपि केषाञ्चित् क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्त्येव, यथा—तैलपायिकादिषु। अतोऽ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । स्रुचः । स्रुक् । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दाः ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्त्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । 'ताभ्याम्' इति संप्रदानार्थः प्रत्यवमर्शः, अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत; अनन्तरत्वात् । कृषितोऽसौ कृषिः । तनित इति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

पदमञ्जरी

तथाप्ययमर्थस्तावत्तत्र वक्तव्यः—ततोऽपादानाच्चान्यत्रोणादय इति, ततश्च स्यादेव पर्युदास इत्यर्थः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ननु च 'अन्यत्रोणादयः' इत्यप्युक्ते प्रकृतत्वादेव ताभ्यामन्यत्रेति विज्ञास्यते ? अत आह—*सम्प्रदानार्थ इति* । *कृषित इत्यादिना* कर्मणि वृत्तिं दर्शयति । अत्रेडागमश्चिन्त्यः । एवं *तनित* इत्यत्रापि ।

केचिदाहुः—'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधोऽनित्यः, कृतिनृत्योरीदित्करणात् । तद्धि 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधार्थं क्रियते तत्र 'सेऽसिचि

न्यासः

देश्यमेतत् । ताभ्यामित्यादि । ननु चासत्यस्मिन् सूत्रे ताभ्यामित्येष निर्देशो नोपपद्यते; अपादानस्याप्रकृतत्वात्, तत् कुतः पर्युदासस्य प्रसङ्गः ? नैष दोषः; अर्थकथनमेतत् । अस्मिन् ह्यसति तत्रैवं सूत्रं कर्तव्यम्—ततोऽपादानाच्चान्यत्रोणादय इति । तथा च यदीदं नोच्येत, तदा स्यादेव पर्युदासः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ अथ किमर्थं ताभ्यामित्यनेन संप्रदानापादानप्रत्यवमर्शः क्रियते, एतावदेव वक्तव्यम्—अन्यत्रोणादय इति. प्रकृतत्वादेव हि तयोस्ताभ्यामन्यत्रोणादयो विज्ञास्यन्ते ? अत आह—संप्रदानप्रत्यवमर्शार्थमित्यादि । अन्यथा हीत्यादि । यदि 'ताभ्याम्' इत्यनेन तयोः प्रत्यवमर्शो न क्रियत इत्यर्थः । अनन्तरत्वादित्यादि । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायादपादानस्यैव पर्युदासः स्याद्, यदि ताभ्यामिति निर्देशो न क्रियेत । कृषिरिति । इक् कृष्यादिभ्यः' इतीक् । तन्तुरिति । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन् । चर्मेति । मनिन् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्थाः = अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्थाः = अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः। ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति। चकाराद्यथाप्राप्तं च—ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु। ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्—आसितो देवदत्तः, आसितं तेन, इदमेषामासितम्। गत्यर्थेभ्यः—यातो देवदत्तो ग्रामम्, यातो देवदत्तेन ग्रामः, यातं देवदत्तेन, इदमेषां यातम्। प्रत्यवसानार्थेभ्यः—भुक्त ओदनो देवदत्तेन, देवदत्तेन भुक्तम्, इदमेषां भुक्तम्॥

कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति ? अकारो मत्वर्थीयः—भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषामस्तीति।

पदमञ्जरी

कृति' इति विभाषितेट्त्वादेव 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधो भविष्यतीति किमीदित्करणेन।

अपर आह—चुरादावदन्तौ कृपितनी पठितव्याविति॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ *स्वनिकायप्रसिद्धिरिति*। यथा यूपचषालादयो याज्ञिकानामेव प्रसिद्धास्तथा वैयाकरणानां निकाये एषां प्रसिद्धिः। *निघण्टुषु* तु अभ्यवहारपर्यायतया प्रत्यवसानशब्दस्य पाठो वैयाकरणप्रसिद्धिमूलः। *इदमेषामासितमिति*। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी।

कथमित्यादि। कर्तरि निष्ठां मन्यमानस्य प्रश्नः। *अकारो मत्वर्थीय इति*। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्यय इत्यर्थः।

न्यासः

क्तेऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ ननु च नेयं लोके प्रसिद्धिः—ध्रौव्यार्था अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति, तत् कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह—स्वनिकायप्रसिद्धिरिति। स्वनिकायः = वैयाकरणसङ्घः, तत्रेयं प्रसिद्धिः। कर्तृभावाधिकरणेष्विति। कर्तरि 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना, भावे 'तयोरेव' इत्यादिना। कर्तृकर्मभावाधिकरणेष्विति। कर्त्तरि पूर्ववत्। भावकर्मणोस्तु 'तयोरेव' इत्यादिना। कर्मभावाधिकरणेष्विति। भावकर्मणोः 'तयोरेव' इत्यादिना। इदमेषामिति। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लस्य ॥ ७७ ॥

'लस्य' इत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं लस्येति ? दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद्

पदमञ्जरी

इह द्विर्गत्यर्थाकर्मकग्रहणं च क्तग्रहणं च क्रियते, सकृदेव तु शक्यं कर्तुम्, कथम् ? एवं वक्ष्यामि—'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः, ततो गत्यर्थाकर्मकेभ्यः कर्तरि च, चकारादधिकरणे च, अनुवृत्ताच्चकाराद्यथाप्राप्तं च, ततः श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च, कर्तरीत्येव, एतेभ्यश्च कर्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्तं च, अधिग्रहणग्रहणं तु नात्रानुवर्तते, योगविभागकरणसामर्थ्यात्, तत आदिकर्मणि च कर्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्तं च, ततो दाशगोघ्नावित्यादि ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

लस्य ॥ *अकार उच्चारणार्थ इति* । नानुबन्धः, अन्यथा लङ्लटोरेव ग्रहणं स्यात् ; ततश्च परस्मैपदानां णलादयः, 'लोटो लङ्वत्', 'एरुः' इत्यादिकार्यविधानमनुपपन्नं स्यात् ; लिङ्लोटोस्तिबादीनामभावात् । *लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियत इति* । ननु चेत्संज्ञायां लोपः प्राप्नोति ? वचनसामर्थ्यात्सत्यामपीत्संज्ञायां लोपो न भविष्यति । एवमपि लित्स्वरः प्राप्नोति ? णलो लित्करणं ज्ञापकम्—न लादेशेषु लित्स्वरो भवतीति । *किञ्चेदमिति* । लकारमात्रस्य ग्रहणं

न्यासः

कथमित्यादि । भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति । कर्तरि निष्ठा, अन्यथानभिहितत्वात् कर्तुर्ब्राह्मणशब्दाद् गोशब्दाच्च कर्तरि तृतीया स्यात् । न प्रत्यवसानार्थेभ्यः केनचित् कर्तरि क्तो विहितः, तत् कथमेतौ प्रयोगावुपपद्येते ? इत्याह—मत्वर्थीयोऽकार इति । अर्शआदित्वात् । अथ गत्यर्थाकर्मकादिसूत्रादनन्तरमिदं कस्मान्न पठ्यते, एकः एवं सति गुणो भवति, द्विः क्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तदेवं वक्तव्यम्—आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च, ततः श्लिषशीङ्स्थासवजनरुहजीर्यतिभ्यश्च, ततोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इति, एवञ्च द्विः क्तग्रहणं गत्यर्थाकर्मकग्रहणञ्च न कर्तव्यं भवति ? अशक्यमेवं वक्तुम् ; एवं ह्युच्यमाने यथा ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तरि क्तो भवति, तथा प्रत्यवसानार्थेभ्योऽपि स्यात्, स च नेष्यते । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

लस्य ॥ अकार उच्चारणार्थ इति । एतेनानुबन्धशङ्कां निराकरोति । अनुबन्धे ह्यस्मिन्नकारानुबन्धविशिष्टयोरेव लङ्लटोर्ग्रहणं स्यात्, नान्येषां लिडादीनाम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृह्यते । षट्टितः, चत्वारो ङितः । अक्षरसमाम्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति ॥

अथ लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति—लुनाति, चूडाल इति ? धात्वधिकारोऽनुवर्तते, कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोतीति मन्यमानस्य प्रश्नः । 'धात्वधिकारोऽनुवर्तते' इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणाह—*दश लकारा इति* । अक्षरसमाम्नाये ययानुपूर्व्याऽकारादयः, तदानुपूर्वीविशिष्टैरकारादिभिरनुबन्धैः कथ्यन्ते; न तु विधानक्रमेणेत्यर्थः ।

लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न प्राप्नोतीति । विशेषानुपादानात्प्राप्नोत्येवेति भावः । वर्णग्रहणेषु चार्थवद्ग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते, तथा च यस्येति लोपोऽनर्थकस्यापि भवति—दैवदत्तिरिति, अकुर्वह्यत्रेति यणादेशः । *धात्वधिकारोऽनुवर्तत इति* । धातुग्रहणमनुवर्तत इत्यर्थः । एवमप्यग्निर्चिल्लुनाति—अत्रापि प्राप्नोति ? विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । एवमपि 'शामामलिभ्यो लः' औणादिकः—शाला, माला, मल्लः, अत्रापि प्राप्नोति ? उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । तथापि परिहारान्तरमाह—*कर्त्रादय इति* । 'लः कर्मणि च' इत्यत्र निर्दिष्टा अर्थाः कर्तृकर्मभावा इहानुवर्तन्ते, तैश्च लकारो विशिष्यते—कर्त्रादिषु विहितस्य लस्येति, तेन विशिष्टविषयस्यैव लस्य ग्रहणम् , न सर्वस्य ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ तिबादीनां

न्यासः

अर्थविशेषे इति । कर्तृकर्मादौ । कालविशेषे इति । वर्तमानादौ । अक्षरसमाम्नायवदिति । यथाक्षरसमाम्नाये प्रत्याहारेऽकारादयो वर्णा आनुपूर्व्या कथ्यन्ते, तद्वदित्यर्थः ।

अथ लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीति । विशेषानुपादानादिति भावः । चूडाल इति । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् । धात्वधिकार इति । 'धातोः' इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते, तेन च लकारो विशिष्यते—धातोर्विहितस्य लस्येति । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यादौ प्रकरणे येऽर्थाः कर्तृकर्मभावा निर्दिष्टास्त इहानुवर्तन्ते, तैश्च लकारो विशिष्यते—कर्त्रादिषु विहितस्य लस्येति । तेन विशिष्टस्यैव लकारस्य ग्रहणं भवति, न सर्वस्येति भावः ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिडवहिमहिङ् ॥ पकारः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति। तिप्सिप्मिपां पकारः स्वरार्थः। इटष्टकारः 'इटोऽत्' इति विशेषणार्थः, तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वान्न

पदमञ्जरी

समाहारद्वन्द्वः। *पकारः स्वरार्थ इति*। प्रदर्शनमेतत्, 'सार्वधातुकमपित्' इत्याद्यपि प्रयोजनम्। *इटष्टकार इत्यादि*। ननु 'इटोऽत्' इत्यत्र लिङित्यनुवर्तते, तेनेकारस्यात्वविधानेऽपि नास्त्यतिप्रसङ्गः? एवमपि तिबाद्यवयवस्य प्राप्नोति, यथा 'एरुः' इत्येतल्लोट इत्यनुवृत्तावपि तिबाद्यवयवस्य भवति। न हि तत्रावयवषष्ठी, लिङ इति तु स्थानषष्ठीत्यत्र प्रमाणमस्ति। अथ 'आद्यन्तौ टकितौ' इति देशविध्यर्थष्टकारः कस्मान्न भवतीत्याह—*तिबादिभिरित्यादि*। तुल्यत्वम् = सदृशत्वम्, तच्चैकयोगनिर्दिष्टत्वेन। लस्येत्येका षष्ठी, तत्र तिबादयः सप्तदशादेशाः स्थाने योगं

न्यासः

स्वरार्थ इति। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तो यथा स्यात्। इटष्टकार इत्यादि। ननु चासत्यप्येतस्मिन् विशेषणार्थे नैव किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, 'इटोऽत्' इत्यत्र सूत्रे लिङादेशस्येटोऽद्विधानात्, ततोऽन्यस्य लिङादेशस्येकारस्यासम्भवात्। तिबाद्यवयवोऽस्तीति चेत्? न; तस्यालादेशत्वात्। तिबादयो हि समुदाया लादेशाः, न च तदवयवा इकारादयः। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवदिकारस्य ग्रहणे सति कुतस्तिबाद्यवयवस्य प्रसङ्गः! न हि तेऽर्थवन्तः; तिबादीनामेव समुदायानामर्थवत्त्वात्। तस्मान्न कर्तव्य एव टकारः? सत्यं न कर्तव्यं य एवं प्रतिपत्तुं समर्थस्तं प्रति; यस्त्वसमर्थस्तं प्रति कर्तव्य एव। अथ 'आद्यन्तौ टकितौ' इति विशिष्टदेश आगमभूतस्यास्य विधानं यथा स्यादित्येवमर्थष्टकारः कस्मान्न विज्ञायते? इत्याह—तिबादिभिरित्यादि। तुल्यत्वम् = सदृशत्वम्, तत् पुनरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन। तस्मिन् सति लस्येत्यनया षष्ठ्या सर्वेषां तिबादीनां सम्बन्धो भवति। सा स्थानषष्ठी समाश्रीयेत? अवयवषष्ठी वा? तत्राद्ये पक्षे सर्वेषां तिबादीनामनुग्रहो भवति। द्वितीये त्विट एव। तत्र यस्मिन् पक्ष आश्रीयमाणे सर्वेषामनुग्रहो भवति स एवाश्रयितुं युक्त इति स्थानषष्ठीयमङ्गीकर्तव्या। इटोऽप्यादेशत्वं तेन भवतीति न भवति देशविध्यर्थष्टकारः। अथ वा - तिबादिभिरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन यत् तिबादिभिस्तुल्यत्वं तत् साहचर्योपलक्षणम्। तिबादिभिस्तुल्यत्वात् तत्साहचर्यादित्यर्थः। साहचर्येण सन्दिग्धार्थनिश्चयो भवति, यथा—सवत्सा धेनुरिति। तथेहापि सन्देहो जायते—किमयमादेशः? उतागमः इति? तथापि तिबादिभिरसन्दिग्धादेशभावैः साहचर्यादादेशोऽयमिति निश्चीयते। तेन देशविध्यर्थता टकारस्य न भवति। यद्येवम्, 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च' इत्यत्रापि पट्यादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाद् गुगागमोऽप्यादेशः स्यात्? नैष दोषः; 'संज्ञायाम्' इति तत्रानुवर्तते, न चादेशेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशविध्यर्थः। महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः। पचति। पचतः। पचन्ति। पचसि। पचथः। पचथ। पचामि। पचावः। पचामः। पचते। पचेते। पचन्ते। पचसे। पचेथे। पचध्वे। पचे। पचावहे। पचामहे। एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम्॥

टित आत्मनेपदानां टेरे॥ ७९॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति। तथा चैवोदाहृतम्॥

पदमञ्जरी

प्रयोजयन्ति, तानेको नोत्सहते विहन्तुमित्यर्थः। *महिङो ङकार इत्यादि*। तिङित्युपलक्षणम्। तङित्यपि प्रत्याहारो भवति। चिनुमहे इत्यादौ तु गुणप्रतिषेधार्थो न भवति; 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्र ह्यार्धधातुकम्-एषिषिमहीति, तत्र ङित्त्वार्थः कस्मान्न भवति? प्रत्याहारे चरितार्थस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वे प्रमाणाभावात्। तृनि कथम्? तस्यापि हि नकार 'न लोकाव्यय' इत्यत्र प्रत्याहारे चरितार्थः, 'औङ आपः' इत्यत्र च वक्ष्यते-'सामान्यग्रहणार्थो ङकारः, अन्यथा निरनुबन्धकस्य प्रथमाद्विवचनस्यैव ग्रहणं स्याद्, न सानुबन्धकस्यौटः' इति, तच्च विरुध्येत; तस्यापि टकारस्य सुडिति प्रत्याहारे चरितार्थतया औकारस्य निरनुबन्धकत्वात्। तस्मान्महिङो ङकारः प्रत्याहारार्थः, न त्ववयवानुबन्ध इत्याचार्याणां स्मृतिपरम्परैवात्र शरणम्॥

टित आत्मनेपदानां टेरे॥ *टितो लकारस्य स्थाने इति*। एतेन टितः, आत्मनेपदानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्याविति दर्शयति। यदि तु प्रत्येकसंबन्धादेकवचनमित्याश्रित्य टितामात्मनेपदानामित्याश्रीयते, अकुर्वीत्यत्रापि प्रसज्येतेति भावः।

न्यासः

संज्ञा गम्यते, किन्त्वागमेन। तस्माद् गुक आगमत्वं वेदितव्यम्। तत्रैकापि षष्ठी यदादेशेन सम्बध्यते तदा स्थानषष्ठी भवति, यदा त्वागमेन तदावयवषष्ठी। महिङो ङकार इत्यादि। अथ ङित्वार्थो ङकारः कस्मान्न भवति? तस्य 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्।

टित आत्मनेपदानां टेरे॥ इह कस्मान्न भवतीत्यादि। शानजपि टितो लकारस्य सम्बन्ध्यात्मनेपदसंज्ञकश्च, तस्मात् तस्यापि टेरेत्वेन भवितव्यमित्यभिप्रायः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इह कस्मान्न भवति—पचमानः, यजमानः ? प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासः से ॥ ८० ॥

'टितः' इत्येव । टितो लकारस्य यस्थास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

पदमञ्जरी

प्रकृतैरित्यादि । य एते तिबादयः प्रकृतास्तेषां मध्ये यान्यात्मनेपदानि विहितानीत्येवमात्मनेपदानि विशिष्यन्ते । न च तिबादीनां मध्ये शानच् सन्निविशिष्टस्ततो न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं च तङामित्येव वक्तव्यम् । केचित्तु 'आने मुक्' इति निर्देशं ज्ञापकं वर्णयन्ति—तिङामेवैत्वं नान्येषामिति; इतरथा ह्यानयीति वक्तव्यं स्यात् । नेति वयम्, योऽलादेश आनः 'पूङ्यजोः शानन्' तस्यायं निर्देशः स्याद्—वयमानः, यजमान इति ॥

थासः से ॥ *पेचिषे इति* । लिट्, 'अत एकहल्मध्ये' इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ, क्रादिनियमादिट् । इह 'थः सः' इति वक्तव्यम्, थकारस्य सकारे कृते परभागस्य टेरेत्वे सति सिद्धमिष्टम् । पचथः पचथ अत्रापि प्राप्नोति ? 'आत्मनेपदानाम्' इति वर्तते । एवमप्याथामस्थकारस्य प्राप्नोति ? धातोरिति वर्तते—धातोरनन्तरो यस्थकार इति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—पचसे, चिनुषे इति ? विकरणेन व्यवधानात् । क्व तर्हि स्यात् ? य एते लुग्विक-

न्यासः

प्रकृतैरित्यादि । प्रकृतानां तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानि—इत्येवमिहात्मनेपदानि विशिष्यन्ते, तेन न भवत्येष दोषः । न हि शानच् तिबादिषु सन्निविष्टः । लाघवार्थम् 'टितस्तङाम्' इति वाच्ये 'आत्मनेपदानाम्' इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । ननु च 'तङाम्' इत्युच्यमाने तसस्तकारेण प्रत्याहारग्रहणं स्यात् ? अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया न भविष्यति । यस्तर्हि थस्य स्थान आदिश्यते तेन स्यात् ? न; तिबादिषु सन्निविष्टा ये तेषां तिङां ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रत्यासत्तेर्वा आत्मनेपदीयेन तशब्देन प्रत्याहारग्रहणं विज्ञास्यते । व्याप्तेस्त्वनाश्रयः; लक्ष्यस्थित्यनुरोधात् ।

थासः से । पेचिष इति ॥ लिट्, 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । पक्तास इति । लुट्, तासिः, 'तासस्त्योर्लोपः' इति सकारलोपः । पक्ष्यस इति । लृट्, 'चोः कुः' इति कुत्वम्—ककारः । अथ थकारमात्रस्यैव सकारादेशः कस्मान्न भवति—थः स इति, थकारस्य सकारे कृते परस्य भागस्य टेरेत्वे सत्यभीष्टं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोर्यथासंख्यम् एश्, इरेच् – इत्येतावादेशौ भवतः। शकारः सर्वादेशार्थः। चकारः स्वरार्थः। पेचे, पेचाते, पेचिरे। लेभे, लेभाते, लेभिरे॥

पदमञ्जरी

रणाः, श्लुविकरणाः, श्नम्विकरणाः। तस्मात् 'थासः से' इति वक्तव्यम्। एवमपि संशब्द एवादेशो विधेयो टेरेत्वेनैव सिद्धम्? ज्ञापकार्थम्। एतज्ज्ञापयति—आत्मनेपदानां य आदेशास्तेषां टेरेत्वं न भवतीति। तेन पक्ता, पक्तारौ, पक्तार इति डारौरसामेत्वं न भवति॥

लिटस्तझयोरेशिरेच्॥ पूर्वसूत्रे ज्ञापितम्—आत्मनेपदादेशानां टेरेत्वं न भवतीति, तेन इशिरच्-इत्येतावादेशौ न विहितौ। *शकारः सर्वादेशार्थ इति*। अन्यथा धातोरित्यधिकाराद् 'आदेः परस्य' इति तकारस्य प्रसज्येत। अथ 'शे' इत्येव कस्मान्नोक्तम्, शइरेजिति ह्युक्ते मात्रालाघवं भवति? नैवं शक्यम्; 'शे' इति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। इह च पपे सोममिति पिबादेशः प्राप्नोति, जग्ले मम्ले इत्यादौ चात्वं न स्यात्। एशि तु न दोषः, 'वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ' इति न्यायात्॥

न्यासः

सिध्यत्येव? नैतच् शक्यम्; एवं ह्याथांशब्दस्य यस्थकारस्तस्यापि स्यात्। धात्वधिकाराद्धातोर्यो विहित इति विशेषणान्न भवतीति चेत्? न; असम्भवात्। न हि तथाविधस्तकारो धातोर्विहितः सम्भवति। अथ धातोरनन्तरस्येति विशिष्येत? एवमप्यनादित्व एव परस्य स्यात्, नेतरेभ्यो विकरणेभ्यः; व्यवधानादिति यथान्यासमेवास्तु। टेरेत्वेनैव सिद्ध एकारान्तत्वे यदेकारान्तत्वमादेशस्य क्रियते, तत् 'तिङामादेशानां टेरेत्वं न भवति' इति ज्ञापनार्थम्। तेन डारौरस्प्रभृतिषु टेरेत्वं न भवतीति—पक्ता, पक्तारौ, पक्तार इति॥

लिटस्तझयोरेशिरेच्॥ शकारः सर्वादेशार्थ इति। असति तस्मिन् धात्वधिकारात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादेः परस्य तकारस्य प्रसज्येत। शकारे तु सति 'अनेकाल्शित् सर्वस्य' इति वचनात् सर्वस्य भवति। अथ 'शे' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्? नैवं शक्यम्; 'शे' इति हि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। इह च व्यतिपप इति पिबादेशः स्यात्। एशि तु सति न भवति, वक्ष्यति ह्येतत्—'वर्णे यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादौ' इति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

'लिटः' इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ, पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच, पपच । पेचिव । पेचिम ॥

पदमञ्जरी

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ तिबादीनामिति । एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, तेन क्वसोर्णलादयो न भवन्ति । विधानसामर्थ्याद्वा क्वसोर्णलाद्यभावः । *लकारः स्वरार्थ इति* । अन्यथा प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेऽपि धातुस्वरे कृते द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति द्वयोरप्युदात्तत्वं प्राप्नोति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज़म्' इति नास्ति, यौगपद्येन सम्भवः पर्यायेण प्रसज्येत । *णकारो वृद्ध्यर्थ इति* । इदमन्यथासिद्धम्, 'णलुत्तमो वा' इत्यत्र योगविभागः—अल् णिद्भवतीति, तत उत्तमो वा—वा णिद्भवतीति । *पपाचेति* । कथमयं सर्वादेशः, यावता 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्', ततश्च 'धातोः' इत्यधिकाराद् 'आदेः परस्य' इति वकारस्य प्राप्नोति ? अनित्त्वात्सिद्धम् ? न ह्ययं णल्विधानसमये प्रत्यय इत्यनित्त्वाद् णकारस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशः, ततो णकारस्येत्संज्ञेत्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । ननु च णकारो न कर्तव्य इत्युक्तम् ? एवं तर्हि लकार आदौ क्रियते तस्याप्यनित्त्वात्सिद्धम्, ल उत्तमो वेति वक्तव्यम्, एवम् आत औ ल्स्येति, हल्ङ्यादिसूत्रे चाप्यपृक्तं हलिति हल्ग्रहणं लिङ्गं सर्वादेशो णलिति, तद्धि पपाचेत्यादौ मा भूदिति । सर्वादेशत्वे च तदुपपद्यते । *पपक्थेति* । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् 'उपदेशेऽत्वतः' इति प्रतिषेधान्न भवति । क्वचित्*पेचिथेति* पाठः, 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमादिट्, 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । *पेचेति* । धातोरित्यधिकारात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' इति थकारस्याकारे द्वयोरतो गुणे पररूपत्वम् ॥

न्यासः

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ पपक्थेति । 'उपदेशेऽत्वतः' इतीडभावः । पेचिथेति क्वचित् पाठः, तत्र हि 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमादिट् । 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । पेचेति । 'धातोः' इत्यधिकारात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' इति थकारस्याकारादेशः । द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । अथ वा—आन्तरतम्याद् बह्वर्थस्याकारस्य बह्वर्थ एव स्थानी युक्त इति समुदायस्यैव भवति । पेचिव, पेचिमेति । क्रादिनियमादिट् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

'परस्मैपदानाम्' इत्येव । 'विद ज्ञाने'–अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म ॥

न च भवति–वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

'परस्मैपदानाम्' इत्येव । 'लटो वा' इति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्-

पदमञ्जरी

विदो लटो वा ॥ *विद ज्ञाने इति* । सत्ताविचारार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात्तिबादीनामसम्भवः, लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तराणामसम्भव इति भावः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ *पञ्च णलादय इति* । आदेशा अपि पञ्चैव, तत्राप्यादितो णलादयः पञ्च, न पुनरिच्छातः पञ्चेत्यर्थः । कथं पुनर्द्वितीयं पञ्चग्रहणमादिग्रहणं चान्तरेणादेशेष्वयं विशेषो लभ्यते, ननु सर्वैरेव णलादिभिः पञ्चानां स्थाने युक्तम्भवितुम् ? उच्यते; पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ख्यं प्रवर्तते, ततश्च तत्रैव निर्ज्ञातः स्थानिविशेषेण णलादीनां सम्बन्धः, त एवेहानुवर्तन्त इत्यत्रापि तथैव भविष्यति, ततश्च स्थानिसम्बन्धादिति पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषेण सम्बन्धस्य

न्यासः

विदो लटो वा ॥ 'विद ज्ञाने' इति । एतेन ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणम्, नान्येषामिति दर्शयति । एवं मन्यते—विद इति पञ्चमी, तेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनन्तराणां तिबादीनामादेशेन भवितव्यम् । न चान्यस्माद् विदेः परस्मैपदान्यनन्तराणि सम्भवन्ति; विकरणैर्व्यवधानात् । विचारसत्तार्थयोश्चात्मनेपदित्वात् परस्मैपदानुपपत्तिः । तस्मात् ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणमिति ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ पञ्चैवेत्यादि । ननु च नेह द्वितीयं पञ्चग्रहणम्, नाप्यादिग्रहणमादेशविशेषणम्, तत्र पञ्चानामाद्यानां स्थाने सर्वैरेव णलादिभिः पर्यायेण भवितव्यम्, तत् कथं पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यते ? इत्यत आह—स्थानिसम्बन्धादित्यादि । इह हि स्थानिनः पञ्चैवाऽऽद्या निर्दिष्टाः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः ।

न च भवति—ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम् ? परेषां मा भूत् ।

'ब्रुवः' इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थम्, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

पदमञ्जरी

निर्ज्ञातत्वादित्यर्थः । *आत्थेति* । 'आहस्थः' । *परेषामिति* । थादीनाम् । ननु च 'ब्रुवः' इति यदेतत्पञ्चम्यन्तं तदेवार्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीत्यादेशसम्बन्धे षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यते, नार्थो ब्रुव इति पुनर्वचनेन ? तत्राह—*ब्रुव इति* । *पुनर्वचनमित्यादि* । *परस्मैपदानामेव हि स्यादिति* । असति श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो भवति, इह तु परस्मैपदानामिति श्रुतत्वात्तेषामेव स्यादित्यर्थः ॥

न्यासः

तेषाञ्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषया पञ्चभिरेवाद्यैः सम्बन्धः सम्भवति, नेतरैश्च । तथा हि—पञ्चानामेवाद्यानामान्तरतम्यमस्ति, तुल्यार्थत्वात् । नान्येषाम्, विपर्ययात् । तस्मात् स्थानिसम्बन्धादादेशेष्वपि पञ्चत्वमादित्वञ्च विज्ञायत इति युक्तम्—पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्तीति । आत्थेति । 'आहस्थः' इति हकारस्य थकारः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः । ब्रवीतीति । 'ब्रुव ईट्' ।

परेषामिति । थादीनाम् । अथ 'ब्रुवः' इति किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता ब्रुव इति यदेतत् पञ्चम्यन्तं तदेवार्थाद्विभक्तेर्विपरिणामो भविष्यतीति षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यत इत्याह—ब्रुव इति पुनर्वचनमित्यादि । असति हि श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो युक्तः । इह परस्मैपदानामिति प्रकृता एव तिबादयः षष्ठ्यन्ताः सम्बन्धिन इति न युक्तो विभक्तिविपरिणामः । 'ब्रुवः' इति यदि पुनर्नोच्येत ततो यथा णलादयः परस्मैपदानां भवन्ति, एवमाहादेशोऽपि स्यात् । तस्मात् तं प्रति ब्रुवः स्थानित्वं यथा स्यादित्येवमर्थं 'ब्रुवः' इति पुनरुच्यते । परस्मैपदानामेव हि स्यादिति । यदि 'ब्रुवः' इति पुनर्नोच्येतेति शेषः । अयञ्च 'ब्रुवः' इति पुनर्वचनस्य हेतुः । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादसति पुनर्वचने परस्मैपदानामेवाहादेशः स्यात्, तस्माद् 'ब्रुवः' इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थं कर्त्तव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिदेशोऽयम्। लोटो लङ्वत्कार्यं भवति। तामादयः, सलोपश्च। पचताम्। पचतम्। पचत। पचाव। पचाम।

अडाटौ कस्मान्न भवतः, तथा झेर्जुसादेशः – 'लङः शाकटायनस्यैव' इति–वान्तु, यान्तु? 'विदो लटो वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

'लोटः' इत्येव। लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति। पचतु। पचन्तु।

पदमञ्जरी

लोटो लङ्वत् ॥ *लोटो लङ्वत्कार्यं भवतीति*। अत्र लोडादेशेषु लोट्शब्दो वर्तते, लङादेशेषु च लङ्शब्दः, लोडादेशानां लङादेशवत्कार्यं भवतीत्यर्थः, तदाह—*तामादयः सलोपश्चेति*। यद्यप्येते लङ्याहत्य न विहितास्तथापि लङि दृष्टत्वादतिदिश्यन्ते। *अडाटौ कस्मान्न भवत इति*। लङ्येवाहत्य विहितत्वात्, प्रत्युत तयोरेवातिदेशो युक्त इति प्रश्नः। *तथा झेर्जुसादेश इति*। कस्मान्न भवतीति विभक्तिविपरिणामेनानुषङ्गः। 'लङः शाकटायनस्य' इति जुस्भावोऽपि लङ एवाहत्य विहितः। इह तु जाग्रतु, विदन्तु 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति लङि दृष्टो जुस्भावः प्राप्नोति। *वाग्रहणमनुवर्तत इति*। लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशात् दुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते—लङो यत्कार्यं तल्लोटो भवतीति, न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीत्यडाटोः परिहारान्तरम्। झेर्जुस्भावस्य तु परिहारान्तरम् 'लङः शाकटायनस्य' इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ॥

न्यासः

लोटो लङ्वत् ॥ तमादय इति। येषाम् 'तस्थस्थ' इत्यादिना विधानम्। सलोपश्चेति। यस्य 'नित्यं ङितः' इति विधानम्।

अडाटावित्यादि। 'लुङ्लङ्लृङ्क्षु' इत्यादिनाट्, 'आडजादीनाम्' इत्याट् लङः कार्यं विधास्यते। 'लङः शाकटायनस्यैव' इति झेर्जुसादेशश्च। न चेह कश्चिद्विशेष उपादीयते, ततश्च यस्मादतिदेशात् तामादिकार्यं भवति तथा 'आडजादीनाम्' लङ्कार्येणापि भवितव्यमित्यभिप्रायः। 'इतश्च' इति लोपः, मिपोऽम्भावश्च। न देश्यमेतत्; तयोः 'एरुः' इत्युत्वस्य 'मेर्निः' इति निरादेशस्य चापवादस्य विधास्यमानत्वात्। सा च व्यवस्थितविभाषेति। तेन तामादिरेवादेशो भवति, न त्वडादिरिति मन्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः * । न वा, उच्चारणसामर्थ्यात् । अथ वा 'वा' इति वर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

'लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य सेः 'हि' इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्भावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राध्नुहि । तक्ष्णुहि ॥

पदमञ्जरी

एरुः ॥ *लोडादेशानामिकारस्येति* । अथ तु—लोडादेशो य इकारस्तस्य इत्यर्थोऽभिप्रेतः स्यादिट इत्येव ब्रूयात् , 'तुह्योः विदाङ्कुर्वन्तु' इति च निर्देशोऽनुपपन्नः स्याद् । अथेदानीमिटोऽपि व्यपदेशिवद्भावेनोत्वं कस्मान्न भवति ? पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् टेरेत्वं भविष्यति । *न वोच्चारणसामर्थ्यादिति* । यदि हिन्योरुत्वं स्यात् 'सेहुः' 'मेनुः' इत्येव ब्रूयाद्, एवं हि प्रक्रियालाघवं भवतीति भावः । 'आनि लोट्', 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति लिङ्गं हिन्योरुत्वाभावस्य ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ *लुनीहीति* । पित्त्वाभावाङ्ङित्त्वे सति 'ई हल्यघोः' इतीत्वं भवति । *राध्नुहीत्यत्र* गुणाभावः । इह सेर्हिर्ङिच्चेति वक्तव्यम् । नन्वेवं ङित्त्वान्ङित्कार्यं भवतु, स्थानिवद्भावेन पित्त्वमप्यस्तीत्यनुदात्तत्वमपि प्राप्नोति ? 'ङिच्च पिन्न भवति' इति वचनान्न भविष्यति, यथा—अपि स्तुयाद्राजानमिति, अत्र 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति पिति विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । ब्रूताद्भवानिति, ब्रुव इण्न भवति । किं च नाप्राप्ते पित्त्वे ङित्त्वमारभ्यमाणं तद्बाधिष्यते ॥

न्यासः

एरुः ॥ हिन्योरित्यादि । हिश्च निश्च हिनी, तयोरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्यथा हि लुनीहि पचानीति न सिध्येत् । न वोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदि हीकारे कृते सत्युकारेण भवितव्यं तदोकारमेवोच्चारयेत् । अयं हि लघीयान् शब्दव्युत्पत्तावुपायः । न चेकारोच्चारणे सूत्रस्य लाघवं भवति, तदुकार एवोच्चारयितव्ये यदिकारोच्चारणं करोति, तस्यैतत् प्रयोजनम्—उत्वं मा भूदिति ॥

सेर्ह्यपिच्च । लुनीहीति ॥ पित्त्वे प्रतिषिद्धे 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वम् , ततस्तन्निबन्धनम् 'ई हल्यघोः' इतीत्वं भवति । राध्नुहीति । 'राध साध संसिद्धौ', स्वादित्वाच् श्नुः । तक्ष्णुहीति 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', 'तनूकरणे तक्षः' इति श्नुः । अत्रापि पूर्ववद् ङित्वे सति गुणो न भवति । अथ किमर्थं गुरुसूत्रं क्रियते, न 'सेर्हिङिच्च' इत्येवोच्येत ? नैवं शक्यम् ; ङित्वस्य विधाने स्थानिवद्भावात् पित्वं स्यादेव ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाच्छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिद् भवति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः, प्रीणाहि, प्रीणीहि ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

'लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

'लोटः' इत्येव । लोट्संबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

पदमञ्जरी

वाच्छन्दसि ॥ *अपित्त्वं विकल्प्यत इति* । अनन्तरत्वात् । नादेश इति, व्यवहितत्वात् । *युयोधीति* । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लौ द्विर्वचनम् । अत्र पित्त्वान्न ङित्त्वाभावे 'अङितश्च' इति धिभावः ॥

मेर्निः ॥ *उत्वलोपयोरपवाद इति* । यथाक्रमम् 'एरुः' 'लोटो लङ्वत्' इति प्राप्तयोः, 'इतश्च' इतीकारलोपस्यापि लङि दृष्टत्वादतिदेशतः प्राप्तिः । वयं तु ब्रूमः—'लोटो लङ्वत्' इति प्राप्तस्यामादेशस्यापवाद इति ॥

आमेतः ॥ *लोट्सम्बन्धिन इति* । लोडादेशसम्बन्धिन इत्यर्थः । एतेन

न्यासः

ततश्च ङित्वाद् ङित्कार्यं गुणनिषेधादिकं स्यात्, पित्त्वाच्चानुदात्तत्वम् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

वाच्छन्दसि ॥ अपित्त्वं विकल्प्यते । लादेश इति । तस्यानन्तरत्वात् । आदेशस्तु तेन व्यवहितत्वादनन्तरो न भवतीति विकल्प्यते । युयोधीति । 'यु मिश्रणे', 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । अत्रापि पित्त्वेन ङित्वं नास्ति, तेन गुणो न भवति । 'अङितश्च' इति धिभावः । प्रीणीहीति । 'प्रीञ् तर्पणे', क्र्यादित्वाच्छ्ना । अत्राप्यपित्त्वे सति पूर्ववदीत्वम् ॥

मेर्निः ॥ उत्वलोपयोरपवाद इति । यथाक्रमम् 'एरुः' लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशेन प्राप्तयोः । इकारलोपस्य च लङि 'इतश्च' इति विधानादतिदेशेन तस्य प्राप्तिः । पचानीत्यत्र 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याट् ॥

आमेतः ॥ अत्रैकारेण लोड् विशिष्यते, लोटा वैकार इति द्वौ पक्षौ । तत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

'लोटः' इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व, अम् – इत्येतावादेशौ भवत। आमोऽपवादः। पचस्व। पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

'लोटः' इत्येव । लोट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्याऽऽडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिद्भवति। करवाणि, करवाव, करवाम। करवै, करवावहै, करवामहै ॥

पदमञ्जरी

लोटैकारो विशेष्यत इति दर्शयति। एकारेण तु लोटि विशेष्यमाणे तदन्तविधौ सत्येकारान्तस्य लोट आम्विधीयमानोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यात्, तत्र हि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिहारो वाच्यः स्यादित्यर्थः ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ *स चोत्तमपुरुषः पिद्भवतीति*। आट एव पित्त्वं कस्मान्न विज्ञायते, तुल्यविभक्तिकयोर्हि युक्तः सम्बन्धः—आट् पिदिति ? निरर्थकत्वात्। अनुदात्तत्वं तावदागमत्वादेव सिद्धम्; करवाणि, मार्जानीत्यादौ गुणवृद्ध्योरपि प्रत्यय एव निमित्तं न त्वागमः ॥

न्यासः

यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदैकारस्य विशेषणत्वाद्विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्येकारान्तस्य लोट आम् विधीयमानोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यादित्येष दोषः प्रतिविधेयः। द्वितीये तु पक्ष एकार एव विशेष्यत्वात् प्रधानम्। न च प्रधाने तदन्तविधिरित्येकारस्यैव भविष्यतीति न किञ्चित् प्रतिविधेयम्। तेन द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—लोट्सम्बन्धिन एकारस्येत्यादि। पचतामिति। टेरेत्वे कृत आम्। इह पचावेदम्, यजावेदमिति यद्यप्यन्तादिवद्भावाद् गुणो लोड्ग्रहणेन गृह्यते, तथापि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यन्तरङ्ग आमादेशे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याद्गुणस्यासिद्धत्वादामादेशो न भवति। बहिरङ्गत्वं तु गुणस्य द्विपदाश्रयत्वात्। आमस्त्वन्तरङ्गत्वमेकपदाश्रयत्वात् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ पचस्वेति। 'थासः से' इति कृते वकारः। पचध्वमिति। टेरेत्वे कृतेऽमादेशः ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ स चोत्तमपुरुषः पिद्भवतीति। अथाट एव पित्त्वं कस्मान्न क्रियते ? निरर्थकत्वात्। पित्त्वं ह्यनुदात्तार्थं वा स्याद्, गुणवृद्ध्यर्थं वा; तत्राटोऽनुदात्तत्वमागमत्वादेव सिद्धम्, गुणवृद्ध्योस्तु नैवासौ निमित्तम्; अप्रत्ययत्वात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एत ऐ ॥ ९३ ॥

'लोट्' 'उत्तमस्य' इति वर्तते। लोडुत्तमसम्बन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति। आमोऽपवादः। करवै, करवावहै, करवामहै ॥

इह कस्मान्न भवति–पचावेदम्, यजावेदम्? बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटोऽडाटागमौ भवतः पर्यायेण। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। पताति विद्युत्। उदधि च्यावयाति ॥

पदमञ्जरी

एत ऐ ॥ *इह कस्मादिति*। गुणस्यान्तवद्भावेन लोड्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति प्रसङ्ग इति भावः। *बहिरङ्गलक्षणत्वादिति*। द्विपदाश्रयत्वाद् गुणस्य बहिरङ्गत्वम्, ऐकारस्त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गः, अत एव हेतोः 'आमेतः' इत्ययमपि विधिर्न भवति ॥

लेटोऽडाटौ ॥ *पर्यायेणेति*। न यौगपद्येन; अड्विधानसामर्थ्यात्, अन्यथा सवर्णदीर्घत्वे सत्यड्विधानमकिञ्चित्करं स्यात्।

न्यासः

तस्मादाटं प्रति पित्त्वमनर्थकमित्युत्तमस्यैव विधीयते। करवाणीति। पित्त्वादुत्तमस्य ङित्त्वं नास्ति, तेन गुणो भवति। करवै इति। 'एत ऐ', 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

एत ऐ ॥ आमोऽपवाद इति। 'आमेतः' इति प्राप्तस्य। पचावेदं यजावेदमिति। 'लोटो लङ्वत्' इति सलोपे सति 'आद्गुणः' ॥

लेटोऽडाटौ ॥ पर्यायेणेति। अथ युगपदेव कस्मान्न भवतः? एवं मन्यते—टितावेतौ विधीयेते, टित्त्वञ्चादिविधानार्थम्। न च युगपद् द्वयोरादित्वं भवति, एकेनैवादिदेशस्यावष्टब्धत्वान्न युक्तं यौगपद्यमिति। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि 'सिब्बहुलं लेटि' इत्यत्र व्युत्पादितानि। अत्रापि व्युत्पाद्यन्ते। जोषिषदिति—'जुषी प्रीतिसेवनयोः', सिप इकार उच्चारणार्थः, अनेनाट्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट्, लघूपधगुणः, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। तारिषदिति—'तॄ प्लवनतरणयोः', 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति व्यत्ययेन धात्वकारस्य दीर्घः। शेषं पूर्ववत्। मन्दिषदिति—'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' 'इदितो नुम्'। पदातीति। 'पद गतौ' दिवादावनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शप्-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत ऐ ॥ ९५ ॥

'लेटः' इत्येव । लेट्सम्बन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते, मन्त्रयैथे । करवैते, करवैथे ।

आटः कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

'लेटः' इत्येव । लोट्सम्बन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते—'आत ऐ' इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति । सप्ताहानि शासै । अहमेव पशूनामीशै । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै ।

न च भवति—यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

अन्यत्रेति किम् ? मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ।

पदमञ्जरी

आत ऐ ॥ *करवैते इति* । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाद्विकरणः, आर्द्धधातुकत्वान् ङित्त्वाभावे विकरणस्य गुणः, करोतेश्चोत्वाभावः, पवैते, अश्नवैथे, प्रवैते, विग्रन्थैथे ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ *एतद्विषयमिति* । षष्ठीसमासः । *एवंविषयमिति* तु युक्तः पाठः । उदाहरणानि 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' इत्यत्र व्युत्पादितानि ।

दधस इति । 'थासः से', शपः श्नुः, अट्, 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्याकारलोपः ॥

न्यासः

प्रत्ययश्च, अटा सहाकः सवर्णे दीर्घत्वम्, तिप् । इकारलोपोऽत्र न भवति; तद्विधौ 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेः । चयावयातीति । 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ', हेतुमण्णिच् ॥

आत ऐ ॥ मन्त्रयैते इति । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे', चुरादि णिच्, शप्, गुणायादेशः । आटः कस्मान्न भवतीति । पदाति विद्युदित्यादौ । विधानसामर्थ्यादिति । यद्याट ऐत्वं स्यात् ऐडागममेव विदध्यात्, एवं प्रक्रियालाघवं भवतीति मन्यते ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ शासै इति । उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, टेरेत्वम् । ईशै इत्यादीनि उदाहरणानि 'उपसंवादाशङ्कयोः' इत्यत्र व्युत्पादितानि । दधत इति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'थासः से', शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, अट्, 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यकारलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

'लेटः' इत्येव । लेट्सम्बन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् ।

न च भवति—पताति दिद्युत् । उदधि च्यावयाति ।

परस्मैपदग्रहणम्—इड्वहिमहिङ्गं मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

'लेटः' इति, 'वा' इति च वर्तते । लेट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाव, करवाम ।

न च भवति—करवावः, करवामः ।

उत्तमग्रहणम्—पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

पदमञ्जरी

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ *परस्मैपदग्रहणमित्यादि* । अन्यथा टेरेत्वस्यावकाशः—अन्ये लकाराः, लेट्यपीकारादन्यत्र इतो लोपस्य—परस्मैपदानि; इडादिषूभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोपः स्यात् ॥

स उत्तमस्य ॥ *करवाव, करवामेति* । पूर्ववद् गुणोत्वाभावौ, 'लेटोऽडाटौ' इत्याट् । *उत्तरग्रहणमित्यादि* । इह वस्मस्ग्रहणमेव कर्तव्यम् । तत्रायमप्यर्थः—स इति न वक्तव्यं भवति, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येव सिद्धम् । यदा च पुरुषान्तरस्य स्थाने वस्मसौ भवतः, एतयोश्च स्थाने सकारान्तं पुरुषान्तरम्, तदापि वाग्रहणानुवृत्त्यैव लोपालोपौ यथादर्शनं व्यवस्थितौ भविष्यतः । यथाक्रियमाणेऽप्युत्तमग्रहणे वाग्रहणं चानुवर्तते, उत्तरत्र नित्यग्रहणं स्यात् 'नित्यं ङितः' ॥

न्यासः

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ परस्मैपदग्रहणमित्यादि । ननु च टेरेत्वमिडादिषु बाधकं भविष्यति, तत् किं परस्मैपदग्रहणेन ? नैतदस्ति; टेरेत्वस्यावकाश अन्येषु लकारादिषु, इतो लोपस्य च परस्मैपदेषु; उभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोपः स्यात् ॥

स उत्तमस्य ॥ करवावेति । 'लेटोऽडाटौ' इत्याट् । उत्तमग्रहणमित्यादि । यदि तर्हि पुरुषान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुत्तमग्रहणं क्रियते ? न; वस्मस्ग्रहणमेव कर्तव्यम्, अत्राप्ययमर्थः—सकारग्रहणं कर्तव्यं न भवति, अलोऽन्त्यपरिभाषयैव सकारलोपो भवति ? अवश्यं वस्मस्ग्रहणं कर्तुम्; तस्मिन् सति यदा व्यत्ययेन पुरुषान्तरस्य स्थाने

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥

'लेटः' इति निवृतम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति । अपचाव । अपचाम ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

'ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपाक्षीत् ।

परस्मैपदेष्वित्येव–अपचावहि, अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

'ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम्, अपचतम्, अपचत, अपचम् । अपाक्ताम्, अपाक्तम्, अपाक्त, अपाक्षम् ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

पदमञ्जरी

लिङः सीयुट् ॥ लिङ्शब्दोऽत्र लिङादेशेषु स्थानिवद्भावात् प्रयुक्त इत्याह—

न्यासः

तौ भवतस्तदापि लोपः स्यात्, यदा चोत्तमपुरुषस्य स्थाने थस् क्रियते तदा लोपो न स्यात् । उत्तमग्रहणे सत्येष दोषो न भवति स्थानिवद्भावेन मध्यमोत्तमसंज्ञयोर्भवन्त्योरेकसंज्ञाधिकारादसति समावेश उत्तमसंज्ञया मध्यमसंज्ञाया निवृत्तिः । सकारग्रहणञ्च यदि न क्रियेत, तदोत्तमस्य व्यत्ययेन वचनान्तरेषु कृतेषु वर्णान्तरस्यापि लोपः स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

नित्यं ङितः ॥ अपचावापचामेति । लङ्, 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः ।

इतश्च ॥ अपचदिति । लङ् । अपाक्षीदिति । लुङ्, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् ॥

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ॥ अपाक्तामिति । पूर्ववद् वृद्धिः, 'झलो झलि' इति सिचो लोपः ॥

लिङः सीयुट् ॥ पचेतेत्यादौ 'विधिनिमन्त्रण' इत्यादिना लिङ्, 'लिङः सलोपो-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति। टकारो देशविध्यर्थः। उकार उच्चारणार्थः। पचेत, पचेयाताम्, पचेरन्। पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीरन्।

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३॥

'लिङः' इत्येव। परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति, ङिच्च। सीयुटोऽपवादः। आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्त्वं तु लिङ एव विधीयते; तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य।

पदमञ्जरी

लिङादेशानामिति। सीयुट्सकारस्यार्धधातुके लिङि श्रवणम्, सार्वधातुके 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपः। यकारस्याजादिषु श्रवणम्, अन्यत्र लोपः॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ *परस्मैपदविषयस्येति*। लिङः परेषां परस्मैपदानामसम्भवात्। *सीयुटोऽपवाद इति*। नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात्, तेन यासुटि कृते तस्य तिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति न चोदनीयम्। सत्यपि हि सम्भवे सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। कथं तर्हि कृषीष्ट इत्यादिषु सुटि कृते सीयुड् भवति, ननु तत्रापि सुटा सीयुड् बाधनीयः? अत्र परिहारं सुड्विधौ *वृत्तिकारः* स्वयमेव वक्ष्यति। *आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्त इति*। अत एव यासुडुदात्तवचनाद्विज्ञायते—आगमा अनुदात्ता भवन्तीति, अन्यथा यासुटः प्रत्ययभक्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वम्। नैतदस्ति ज्ञापकम्, यानि पिद्वचनानि तदर्थमेतत्स्यात्। यद्येतावत्प्रयोजनम्, अपिदित्येव ब्रूयात्! तदेतदुदात्तवचनं ज्ञापकमेव—आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। *तत्र तत्कार्याणां सम्भवादिति*।

न्यासः

ऽनन्तस्य' इति सकारलोपः, शपा सह 'आद्गुण.', वलि लोपः। पक्षीष्टेत्यादौ आशिषि लिङ्, चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'इण्कोः' इति षत्वम्॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ परस्मैपदविषयस्येति। एतेन 'परस्मैपदेषु' इत्यस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति, न परसप्तमीत्वम्। परसप्तमीत्वं तु न सम्भवति; लिङः परस्मैपदानामसम्भवात्। आगमानुदात्तत्वे प्राप्त इति। कुतः पुनरागमानुदात्तत्वं भवतीति निश्चितम्? अत एव यासुट उदात्तवचनात्। यदि ह्यागमा अनुदात्ता न स्युस्तदोदात्तवचनमनर्थकं स्यात्; प्रत्ययभक्तत्वेनैव यासुटः प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तस्य सिद्धत्वात्। ननु यानि पिद्वचनानि तदर्थमुदात्तवचनं स्यात्, तेषां ह्यनुदात्तत्वात् तद्भक्तो यासुडनुदात्त एव स्याद् यद्युदात्त इति नोच्येत? नैतदस्ति; यद्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यात्, अपिदित्येवं ब्रूयात्। तदैतदुदात्तवचनमागमानुदात्तस्य ज्ञापकमेव। तत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ।

स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्त्वे सिद्धे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापनार्थम्–लकाराश्रयङित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ।

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किद्वद्भवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वम्, नागमस्य; प्रयोजनाभावात् । ङित्त्वे

पदमञ्जरी

ग्रहिज्यादिसूत्रेऽपि धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । *कुर्यादिति* । विकरणाश्रयो धातोर्गुणः, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वम्, 'ये च' इत्युकारलोपः । *कुर्युरिति* । झेर्जुस्, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' 'उस्यपदान्तात्' ।

स्थानिवद्भावादेवेति । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यतिदेशादिति नोक्तम्; पिदर्थत्वान् ङिद्वचनस्य । *यासुटो ङिद्वचनमिति* । यासुडादेर्लिङो ङिद्वचनमित्यर्थः । इदानीमेव ह्युक्तम्–ङित्त्वं तु लिङ एव विधीयते इति ? एतच्च ज्ञापनम्—'पिच्च ङिन्न भवति' इत्येतदनाश्रित्योच्यते । तदाश्रयणे तु स्थानिवद्भावेन प्राप्तं ङित्त्वमौपदेशिकेन पित्त्वेन बाध्यते इति प्राप्त्यर्थमेव ङिद्वचनं स्यात् ॥

किदाशिषि ॥ *तस्य यासुट्''किद्वद्भवतीति* । तस्य यासुड् भवति स च लिङ्किद्वद्भवतीत्यर्थः । अन्यथा 'प्रत्ययस्येदं कित्त्वम्' इत्यनन्तरग्रन्थेन विरोधः

न्यासः

ङित्कार्याणामसम्भवादिति । न सर्वेषामित्यभिप्रायः । कुत एतत् ? यावता उष्यात् इत्यत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण यत् संप्रसारणं तत् यासुट्यपि ङिति सम्भवति । ङिन्मात्रनिबन्धनं हि संप्रसारणम्; विशेषानुपादानात् । तत्र यदि यासुटो ङित्त्वं विधीयेत तदा ग्रहेः संप्रसारणस्यैवैकस्यानुग्रहः स्यात् । लिङस्तु ङित्त्वे विधाने सर्वस्य ङित्कार्यस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधादेवानुग्रहो भवतीति लिङ एव ङित्त्वं विधीयते । ङित्कार्याणामिति । ङिति कार्याणामित्यर्थः । कुर्यादिति । विकरणाश्रयो धातुर्गुणः, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम्, 'ये च' इत्युकारलोपः । कुर्युरिति । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम् । अचिनवमिति । मिपोऽम् । अत्र ङित्त्वाभावाद् गुणः । एतच्च ज्ञापकस्य प्रयोजनम् ॥

किदाशिषि ॥ प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वमिति । यद्येवम्, आशिषि लिङ् विहितस्तस्य यासुट् किद् भवतीत्येतद् विरुध्यते ? नास्ति विरोधः; यासुड्वचनं लिङ एवोपलक्षणम् । तेन लिङवयवद्वारेण लिङ एव कित्त्वमनेन विधीयते; यासुडवयवत्वाल्लिङः । नागम-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राप्ते कित्त्वं विधीयते। गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणम्, जागर्तेर्गुणे च विशेषः। इष्यात्, इष्याताम्, इष्यासुः। जागर्यात्, जागर्यास्ताम्, जागर्यासुः।

आशिषीति किम्? वच्यात्। जागृयात्॥

झस्य रन्॥ १०५॥

'लिङः' इत्येव। झस्य लिङादेशस्य रन्—इत्ययमादेशो भवति। झोऽन्तापवादः। पचेरन्। यजेरन्। कृषीरन्॥

पदमञ्जरी

स्यात्। *प्रयोजनाभावादिति*। 'वचिस्वपि' इत्यत्रापि 'धातोः स्वरूपग्रहणे' इति प्रत्ययस्यैवेदं ग्रहणं स्यात्; अन्यथा वाच्यति वाचिकं कथयति, वाग्जहातीत्यत्रापि स्यात्। *गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्य इति*। किमर्थं तर्हि कित्त्वविधानमित्यत आह—*सम्प्रसारणमिति*। *जागर्यादिति*। 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः॥

झस्य रन्॥ झस्येत्यकारोच्चारणात्सङ्घातस्यैव ग्रहणं न वर्णस्य, अन्यथान्तादेशविधाविव 'झः' इत्येव ब्रूयादिति मन्यमान आह—*लिङादेशस्य झस्येति*। *झोऽन्तापवाद इति*। झकारस्य योऽन्तादेशस्तस्यापवाद इत्यर्थः। 'झोऽन्तः' इत्यस्य वा विधेरपवाद इत्यर्थः। ननु झवर्णस्यान्तादेशः समुदायस्य रन्निति कथं भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभावः? विरोधात्, येन नाप्राप्तिन्यायाच्च। झोऽन्तापवाद इत्युपलक्षणम्; कृषीरन्, तृषीरन्नित्यत्र 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यस्याप्यपवादः। ननु चापवादविप्रतिषेधादद्भाव एव प्राप्नोति, न; प्रतिपद-

न्यासः

स्येति। अत्रापि नागममात्रस्येत्येषोऽर्थो वेदितव्यः। प्रयोजनाभावादिति। न सर्वस्य कित्त्वप्रयोजनस्याभावादिति भावः। कुतः? वच्यादिसूत्रेण यद् वचिस्वप्योः संप्रसारणं तस्य यासुट्यपि किति सम्भवात्। किन्मात्रे हि संप्रसारणमुच्यते, विशेषापरिग्रहात्। यदि गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्य एवेति कस्तर्हि ङित्त्वात् कित्त्वस्य विशेषो येन तस्मिन् प्राप्ते कित्त्वं विधीयेत? इत्याह—संप्रसारणमित्यादि। ङित्त्वे हि वच्यादिसूत्रेण किति विधीयमानं संप्रसारणं न स्यात्। 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति विधीयमानो गुणः। इष्यादिति। 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः।

वच्यादिति। कित्वाभावाद्वचेः संप्रसारणं न भवति। जागृयादिति। पूर्वसूत्रेण ङित्त्वम्, तेन गुणो न भवति। उभयत्रादादिकत्वाच्छपो लुक्॥

झस्य रन्॥ कृषीरन्निति। आशिषि लिङ्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटः 'अत्'-इत्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । हृषीय ।

तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति – 'न विभक्तौ तुस्माः' इति ? नैवायमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि ? मुखसुखार्थं उच्चार्यते ।

आगमस्येटो ग्रहणं न भवति, 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

पदमञ्जरी

विधेर्बलीयस्त्वात्, प्रतिपदविहितो हि रन्भावः । यद्वा—कृषीरन्, तृषीरन्नित्यत्रापि प्रवर्त्ततामद्भावः, सत्यपि तु तस्मिन्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सङ्घातस्य रन् भविष्यति ॥

इटोऽत् ॥ *नैवायमादेशावयव इति* । तेन नास्येत्संज्ञया प्रयोजनम्, स्वयमेव निवृत्तत्वादित्यर्थः । प्रत्युतेत्संज्ञायां स्वरितत्वं स्यात्, 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्यत्राभ्युपगमवादेनोक्तम्—'किमोदिटोदिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यनित्यत्वादस्य' इति । *अर्थवद्ग्रहण इत्यादि* । ल स्थाने य इडिति विशेषणादप्यागमस्येटो ग्रहणाभावः ॥

सुट् *तिथोः* ॥ 'तिथोः' इति सप्तमी वा स्यात्? षष्ठी वा? आद्ये पक्षे 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तकारथकारादेर्लिङादेशस्य सुटा भाव्यमिति

न्यासः

इटोऽत् ॥ कृषीयेति । आशिषि लिङ् । नैवायमादेशावयव इति । अकारमात्रस्यादेशत्वात् । यद्येवम्, अकारोऽयमादेशो विधीयत इति 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति सवर्णानां ग्राहकः स्यात्? 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इति न भविष्यति । सत्यपि वा सवर्णग्रहणे मात्रिकस्यान्तरतम्यान्मात्रिक एव भविष्यति ।

अथ लविषीष्टेत्यत्रागमस्येटः कस्मादकारो न भवतीत्याह—आगमस्येटो ग्रहणं न भवतीति । अत्र कारणमाह—अर्थवद्ग्रहणे नेत्यादि । ननु चागमानामप्यर्थवत्त्वमस्त्येव, तथा हि—यासुट्सहितेनैव लिङोऽर्थोऽभिधीयते, न केवलेन? नैतदेवम्, अन्येषु लकारेषु विनापि तेनार्थवत्ता दृष्टा, आगमानां तु न क्वचित् । तेन तेऽर्थवन्तो न भवन्तीति ॥

सुट् तिथोः ॥ अथ तकारथकाराभ्यां लिङ् विशिष्यते—तकारथकारयोर्यो लिङ् स्थानीति? तेन वा तौ लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोरिति? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्री-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'लिङः' इत्येव। लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति। तकारथकारावागमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम्। सीयुटस्तु लिङेवागमी। तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति। तकारे इकार उच्चारणार्थः। कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्। कृषीष्ठाः, कृषीयास्थाम्॥

झेर्जुस्॥ १०८॥

'लिङः' इत्येव। लिङादेशस्य झेर्जुस् आदेशो भवति। झोऽन्तापवादः। पचेयुः। यजेयुः॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ १०९॥

पदमञ्जरी

कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्यत्रैव स्यात्, कृषीयास्तां कृषीयास्थामित्यत्र न स्यात्; सुटा च सीयुटो बाधः स्यात्, उभयोरपि लिङादेशभक्तत्वादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—*लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोरिति*। एतदेव स्पष्टयति—*तकारथकाराविति*। *लिङ् तद्विशेषणमिति*। लिङ्शब्देन तदादेशा उच्यन्ते। एवं लिङ्संबन्धिनोरित्यत्रापि। *कृषीष्टेति*। विध्यादौ लिङि सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपः' इति लोपेन सुटः श्रवणाभावादाशिषि लिङेवोदाहृतः॥

झेर्जुस्॥ *झोऽन्तापवाद इति*। पूर्ववद् व्याख्येयम्। जागृयुरित्यादौ च पूर्ववदेव 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्यापि बाधः। *पचेयुरिति*। 'अतो येयः' इतीयादेशः, शपा सह 'आद्गुणः'॥

न्यासः

येत, तदा विशेष्यत्वाल्लिङः प्राधान्यम्। ततश्च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाल्लिङ एव सुडागमः स्यात्। एवञ्च परत्वाद् विशेषविहितत्वाच्च सुटा सीयुड् बाध्येत। तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—लिङ्सम्बन्धिनोरिति। यदुक्तम्—तकारथकारयोः सुडागमो भवतीति, तस्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—तकारथकारावागमिनाविति। विशेष्यत्वेन प्राधान्यादिति भावः। यदुक्तञ्च—लिङ्सम्बन्धिनोरिति, तस्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—लिङ् तद्विशेषणमिति। सीयुटस्तु लिङेवागमीति। तकारथकारावेवकारेण व्यवच्छिद्येते। तेनेत्यादि। यत एवं तकारथकारावागमिनौ सुटः, सीयुटस्तु लिङेव, तेन भिन्नदेशत्वात् सुटा सीयुड् न बाध्यते। न च भिन्नदेशयोर्बाध्यबाधकभावो युक्तः; विरोधाभावात्। कृषीष्ट, कृषीष्ठा इति। तथासोरेकवचनयो रूपे। कृषीयास्ताम्, कृषीयास्थामिति। आतामाथामोः। सर्वत्राशिषि लिङ्, 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः॥

झेर्जुस्॥ पचेयुरिति। 'अतो येयः' इतीयादेशः, 'आद् गुणः', पररूपत्वम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलिङर्थं आरम्भः। सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चो-त्तरस्य झेर्जुस् आदेशो भवति। अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम्। 'ङितः' इति चानुवर्तते। सिचस्तावत् – अकार्षुः, अहार्षुः। अभ्यस्तात् – अबिभयुः, अजिह्रयुः, अजागरुः। विदेः – अविदुः॥

आतः॥ ११०॥

सिज्ग्रहणमनुवर्तते। सिच आकारान्ताच्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति। कथमाभ्यामानन्तर्यम्? सिचो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, श्रुत्या चाकारान्तादिति। अदुः, अधुः, अस्थुः। तकारो मुखसुखार्थः।

पदमञ्जरी

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ सत्ताविचारणार्थयोर्विदोरात्मनेपदित्वादसम्भव एव झेः, लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तरस्य झेरसम्भवः, तस्माल्लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्याह— *वेत्तेश्चेति*। *अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थमिति*। न चैवं लोडादिष्वपि प्रसङ्ग इत्याह—*ङित इति चानुवर्तत इति*॥

आतः॥ *सिच आकारान्ताच्च परस्य झेरिति*। द्वाभ्यामनन्तरस्येत्यर्थः। *कथमिति*। आतः सिचा व्यवधानाद् द्वाभ्यामानन्तर्यं न सम्भवतीति प्रश्नः।

न्यासः

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ वेत्तेश्चेति निर्देशेन लुग्विकरणस्यैवेह ग्रहणमिति दर्शयति। तस्यैव हि झिरनन्तरः सम्भवति, नान्येषां विदीनाम्; विकरणैर्व्यवधानात्। सत्ता-विचारणार्थयोरात्मनेपदित्वात् झेरसम्भव एव, तस्माल् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं युक्तम्। अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थमिति। यद्यभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम्, एवं सति लङादि-सम्बन्धिनोऽपि झेः प्राप्नोतीत्यत आह—ङित इति चानुवर्तत इति। तेन ङिल्लकार-सम्बन्धिन एव झेर्जुस् भविष्यति, नान्येषामित्यभिप्रायः। अबिभयुः, अजिह्रयु-रिति। 'ञिभी भये', 'ह्री लज्जायाम्', 'जुसि च' इति गुणः, 'जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः', 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्। अजागरुरिति। अदादित्वाच्छपो लुक्, जागर्तेः 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा॥

आतः॥ सिचः परस्याकारान्तादुत्तरस्य झेरिति ब्रुवता द्वाभ्यामप्यनन्तरस्य झेरि-त्युक्तं भवति। उभाभ्याञ्चानन्तर्यं न सम्भवति, आतः सिचा व्यवधानादिति मन्यमानः पृच्छति कथमित्यादि। सिचो लुकीति। 'गातिस्था' इत्यादिना यदा सिचो लुक्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्— आत एव सिज्लुगन्तात्, नान्यस्मादिति। अभूवन्।

प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते; तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य। श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव – अकार्षुः; अहार्षुः॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

'आतः' इत्येव। आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन। अयुः। अवुः। अन्येषां मते— अयान्।

पदमञ्जरी

सिज्लुगन्ताद् झेर्जुस् भवतीत्युक्तं भवति। *अभूवन्निति*। 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुक्। *तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चेति*। द्वाभ्यामानन्तर्यस्याश्रवणात् सिज्लुगन्तस्य ग्रहणमित्युक्तम्। तेन—सिज्लुगन्ताद्यदि भवति आत एवेति नियमाश्रयणात् श्रूयमाणे सिचि अकार्षुरित्यादावनाकारान्तादपि भवत्येवेत्यर्थः॥

लङः शाकटायनस्यैव॥ *अयुः, अवुरिति*। शपो लुक्, 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम्।

न्यासः

क्रियते तदा प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः सम्भवति। श्रुत्या चाकारान्तादिति। तदनन्तरश्रूयमाणत्वात्। श्रुत्येति श्रोत्रेन्द्रियसाध्योपलब्ध्येत्यर्थः। तदेवं द्वाभ्यामप्यानन्तर्यस्याश्रयणात् सामर्थ्यादातः सिज्लुगन्ताद् झेर्जुस् भवतीत्युक्तं भति। न हि श्रूयमाणे सिचि द्वाभ्यामानन्तर्यं सम्भवति। तकारो मुखसुखार्थ इति। व्यावर्त्याभावात्। न हि ह्रस्वात् प्लुताद्वा वर्णात् परः सिच् सम्भवति।

पूर्वेणैव सिद्ध इति। लुप्तेऽपि सिचि प्रत्ययलक्षणेन झेः सिजनन्तरत्वादभूवन्निति नियमस्य व्यावर्त्यं दर्शयति। 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' इति वुक्। ननु च नैवेह पूर्वसूत्रेण प्राप्नोति, न हीह सिजपेक्षयानन्तर्यं झेर्विद्यते, तत् किं प्रतिषिध्यत इत्याह — प्रत्ययलक्षणेनेत्यादि। लुप्ते हि प्रत्ययलक्षणेनानन्तर्यमस्ति, अतः पूर्वेण प्राप्नोति। जुस् नियमेन प्रतिषिध्यते। यदि तर्हि नियमार्थमिदम्, अकार्षुरित्यत्रापि न स्यात्, न ह्यत्रातः सिज्लुगन्तात्परो झिर्भवति? इत्यत आह—तुल्यजातीयेत्यादि। आतः सिज्लुगन्तान्नियमार्थमयं जुस् विधीयते। स च नियमस्तुल्यजातीयापेक्षः, तेन समानजातीयमेव व्यवच्छिनत्ति। कश्च समानजातीयः? अन्यः सिज्लुगन्तः। न चाकार्षुरित्यत्र झेः पूर्वः सिज्लुगन्त इति नायं नियमस्य विषयः, तेन भवत्येव जुस्॥

लङः शाकटायनस्यैव॥ अयुः,अवुरिति। पूर्ववच्छपो लुक्, पूर्ववच्च पररूपत्वम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु 'ङितः' इत्यनुवर्तते, अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो ङित्संभवति नान्यः, तत्किं लङ्ग्रहणेन ? एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्,' लोटो लङ्वत्' इति — यान्तु, वान्तु। 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्ययमपि झेर्जुस् लोटो न भवति— बिभ्यतु, जाग्रतु, विदन्तु। जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते। एवकार उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

लङेवेति। लुङ्लिङोस्तावद्भवितव्यम्, लङस्तु स्यप्रत्ययेन झेर्व्यवधानमिति भावः। *यान्तु, वान्त्विति*। 'लोटो लङ्वत्' इत्यत्र तु वाग्रहणानुवृत्त्याप्ययमर्थः साधितः। ननु च लङ्ग्रहणाद्यत्नाज्जुस्भावोऽयं लोटो मा भूत्, 'सिजभ्यस्त' इत्ययं तु स्यादेव ? तत्राह—*सिजभ्यस्तेत्यादि*। कथमित्यत्राह—*जुस्भावमात्रं हीति*। कथं पुनः 'आतः' इत्यनुवर्तमाने जुस्भावमात्रं मुख्येन लङा शक्यं विशेषयितुम् ? 'लङः' इति योगविभागः कर्तव्य इति मन्यते। ननु च 'आत इत्येतत्सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थम्' इत्युक्तम्, ततश्चायुरित्यत्र केनचिदप्राप्तत्वाद्विध्यर्थमेतत्किमेवकारेण ? इत्यत्राह—*एवकार उत्तरार्थ इति*। 'लिट् च', 'लिङाशिषि' इत्यत्रास्य प्रयोजनं दर्शयिष्यति ॥

न्यासः

लङेवेत्यादि। यत्सम्बन्धिनो झेर्जुस्भावो विधेयः। तिङ्त्वमधिकृत्येदमुक्तम्। कुत एतत् ? लङ्लिङोरप्याकारान्तादनन्तरयोः सम्भवात्। तत्सम्बन्धिनोस्तु 'झेर्जुस्' इत्येवमादिनैव शास्त्रेण जुस्भावो विहित इति न तावदधिकृत्येदमुच्यते। एवकारस्तु लङ्व्यवच्छेदार्थः; स्यप्रत्ययेन झेर्व्यवधानात्। लङेव यो लङिति। येन केनचित् प्रकारेण यो लङ् न भवति स लङेव लङ्। स पुनर्मुख्यो लङ् यथा स्यात्। स चातिदेशद्वारेण यस्य लङ्वद्भावो न भवति स वेदितव्यः। यस्य ह्यतिदेशद्वारेण लङ्वद्भावो विहितः स उपचारेण लङित्युच्यते। परमार्थतस्तु लोडेवासौ, न लङेव। लङ्वद्भावेन य इति। लङिति सम्बध्यते। लङा तुल्यं वर्तत इति लङ्वत्, लङ्सदृश इत्यर्थः, तस्य भावो लङ्वद्भावः। येन लङ्वद्भावेन लङ् व्यपदिश्यते तस्य मा भूदिति मुख्यस्यैव लङो ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं लङ्ग्रहणं क्रियते। केन पुनर्लङ्वद्भावो भवतीत्याह— लोटो लङ्वदिति। अनेन हि सूत्रेण लोटो लङ्वत् कार्येष्वतिदिष्टेषु लङ्कार्ययोगात् तस्य लङ्वद्भावो भवति। तेन लङ्सदृशभूत उपचारेण लङिति व्यपदिश्यते। अत्रायमर्थः—यदि मुख्यस्य लङः परिग्रहार्थं लङ्ग्रहणं न क्रियते, ततः 'लोटो लङ्वत्'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

'लङः शाकटायनस्यैव' इत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते—अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । भवति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पवमानः । यजमानः ।

पदमञ्जरी

द्विषश्च ॥ द्विषिरदादिः ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ *तरति नयतीति* । तिङः सार्वधातुकत्वाच्छप्, शपः सार्वधातुकत्वाद्धातोर्गुणः । *रोदितीति* । शपो लुकि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । *पवमानो यजमान इति* । पूर्ववच्छब्गुणौ ॥

न्यासः

इत्यतिदेशाद् यथा तामादि कार्यं लोटो भवति, तथेदमपि स्यात् । अतोऽस्य दोषस्य निवृत्त्यर्थं लङ्ग्रहणं क्रियत इति मा भून्नामायं जुस्; लोटो लङ्ग्रहणाद् यत्नात् । यस्तु 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्येनेन विधीयते स बिभ्यतु, जाग्रतु, विदन्त्वित्यादौ कस्मान्न भवति, न हि किञ्चित् तत्र यत्नान्तरमस्ति ? इत्याह—सिजभ्यस्तेत्यादि । कथं पुनर्विना यत्नेन पूर्वको जुस् लोटो न भवतीत्याह—जुस्भावमात्रं हीत्यादि । न ह्ययमेव जुस् मुख्येन लङा विशिष्यते, किं तर्हि ? जुस्भावमात्रम् । योऽस्मिन् प्रकरणे जुस् विहितः स मुख्यस्यैव लङो भवति, नेतरस्येति । तेन पूर्वकोऽपि जुस् न भवति । एवकार उत्तरार्थ इति । अथ तदर्थ एवकारः कस्मान्न भवति ? विध्यर्थत्वात् तस्य । नहि विध्यर्थवाक्य एवकारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । स हि नियमार्थेषूपयुज्यते, न हि विध्यर्थेषु । न चेदं नियमार्थम्; सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवति, न च सिद्धेऽयमारभ्यते । तस्मादुत्तरार्थं एवकारः । ननु शाकटायनस्यैव मतेन यथा स्यादन्येषां मते मा भूदित्येवमर्थमिहैवकारः स्यात् ? न; तेन विनाप्यस्य नियमस्य सिद्धत्वात् । यद्यन्येषां मते न स्यात्, शाकटायनग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

द्विषश्च ॥ अद्विषुरिति । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ भवति नयतीति । तिङः सार्वधातुकसंज्ञायां तन्निबन्धनः कर्तरि शप्, तस्यापि शितः सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । रोदितीति । पूर्ववच्छपो लोपः, 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । पवमानः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सार्वधातुकप्रदेशाः – 'सार्वधातुके यक्' इत्येवमादयः ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् ।

'धातोः' इत्येव—वृक्षत्वम्, वृक्षताऽस्ति । लूभ्याम्, लूभिः । जुगुप्सते ॥

पदमञ्जरी

आर्धधातुकं शेषः ॥ *धातुसंशब्दनेनेति* । धातुशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । अत्र हि यङ्विधौ यद्धातुग्रहणं शमिधातोरिति वा, यच्च धातोरिति, तदुभयमनुवर्तते; तत्रैकेनाधातुप्रत्ययो व्यावर्त्यते, अपरेण धातुप्रत्ययो विशिष्यते, धातोरित्येवं यो विहित इति, तेनायमर्थः । *लूभ्याम्, लूभिः, जुगुप्सते इति* । यद्यप्यत्र धातोरेव विहिस्तथापि धातुशब्दमुच्चार्य न विहित इति भवति प्रत्युदाहरणम् । शेषग्रहणम्—तिङ्शितोर्मा भूत; अन्यथैकसंज्ञाधिकाराभावात्प्रत्ययादिसंज्ञानामिव समावेशः स्यात् ।

यद्येवकारोऽनुवर्तते शक्यं शेषग्रहणमकर्तुम् ॥

न्यासः

यजमान इति । 'पूङ्यजोः- शानन्', तस्य सार्वधातुकत्वात् शप्, तस्यापि सार्वधातुकत्वाद्धातोर्गुणः ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ लवितेति । तृच्, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट् । वृक्षत्वमिति । 'तस्य भावस्त्वतलौ' । लूभ्यामिति । लुनातेः क्विबन्ताद्भ्याम् । जुगुप्सत इति । गुपादिसूत्रेण सन् । त्वतलादीनामार्धधातुकत्वाभावादिडभावः । युक्तं वृक्षत्वं प्रत्युदाहरणम्, त्वप्रत्ययस्य धातोरविधानात्, लूभ्यामित्याद्ययुक्तम्, 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति न्यायाद् भ्याम्प्रत्ययो धातोरेव विहितः, सन्प्रत्ययोऽपि धातोः, गुपादेर्धातुत्वात् ? नैतदस्ति; अस्यैव हि दोषस्य परीहाराय धातुशब्देन यो विहित इत्युक्तम् । तस्य चायमर्थः—धातोरित्येवं यो विहितो धातुशब्दमुच्चार्य यो विहित इति यावत् । यस्य विधायकलक्षणे धातुग्रहणमस्ति, न चैवं भ्यांसनौ विहितौ; तद्विधौ धात्वधिकारस्य धातुग्रहणस्य चासम्भवात् । कथं पुनर्धातुसंशब्दनेन यो विहित इत्येषोऽर्थो लभ्यते, यावता धातोरित्येकमेव धातुग्रहणमनुवर्तते, तच्चाधातुप्रत्ययनिवृत्तौ चरितार्थत्वान्नापरं किञ्चिद्विशिष्टमभिधातुमुत्सहते ? एवं मन्यते—यङ्विधानसूत्रात् 'शमिधातोः संज्ञायाम्' इत्यतो वा द्वितीयधातुग्रहणमनुवर्तते, तत्रैकेन धातुना अधातुप्रत्ययो निवर्तते, अपरेण धातुप्रत्ययो विशिष्यते धातोरित्येवं यो विहित इति । शेषग्रहणं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञो भवति। सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः। पेचिथ। शेकिथ। जग्ले। मम्ले।

ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ? सत्यमेतत्; इह त्वेवकारोऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्धधातुकसंज्ञो भवति। सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः। समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति। लविषीष्ट। पविषीष्ट।

आशिषीति किम्? लुनीयात्। पुनीयात् ॥

पदमञ्जरी

लिट् च ॥ *पेचिथ, शेकिथेति*। 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमादिट्, 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। *जग्ले मम्ल इति*। आर्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। यदुक्तम्—सार्वधातुकसंज्ञाया अपवाद इति, तद्विघटयति—ननु *चेति*। *सत्यमित्यादिना* अपवादत्वं समर्थयते ॥

न्यासः

किम्? तिङ्शितोर्मा भूत्, अन्यथा ह्येकसंज्ञाधिकाराभावात् प्रत्ययादिसंज्ञानामिव समावेशः स्यात् ॥

लिट् च ॥ शेकिथेति। आर्धधातुकत्वाल्लिटः 'ऋतो भारद्वाजस्य' इतीट्। तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनामित्यषोऽर्थोऽभिमतः। 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। जग्ले, मम्ले इति। आर्धधातुकत्वाद् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः।

ननु चेत्यादिना यदुक्तम् 'सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः' इति तद् विघटयति। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति, यथा—प्रत्ययादिसंज्ञानाम्। न चात्रैकसंज्ञाधिकारोऽस्ति, तदयुक्तमस्याः सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादत्वमित्यभिप्रायः। सत्यमेतदित्यादिना अपवादत्वमेव समर्थयते ॥

लिङाशिषि ॥ लविषीष्टा इति। थास्, 'सुट् तिथोः' इति सुट्, षत्वम्, ष्टुत्वञ्च ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति – सार्वधातुकमार्धधातुकं च ।

किं लिङेवानन्तरः सम्बध्यते ? नैतदस्ति; सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शिदादि छन्दस्युभयथा भवति ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते ।

शेषं च सार्वधातुकम्—स्वस्तये नावमिवारुहेम । क्तिनः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति ।

लिट् सार्वधातुकम्–ससृवांसो विशृण्विरे। सोममिन्द्राय सुन्विरे ।

लिङ् उभयथा भवति – उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वात् – 'लिङः सलोपः', आर्धधातुकत्वात् – एत्वम् ।

'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

पदमञ्जरी

छन्दस्युभयथा ॥ *सर्वमेव प्रकरणमिति* । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यारभ्य चतुःसूत्रीप्रकरणम् ।

भूभावो न भवतीति । तदानीमेवार्धधातुकत्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यस्याभावः ॥

न्यासः

छन्दस्युभयथा ॥ अस्तय इति । 'अस भुवि', स्त्रियां क्तिन् । सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति ।

विशृण्विरे इति । अत्र लिटः सार्वधातुकत्वाच् 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च । सुन्विरे इति । 'स्वादिभ्यः श्नुः' ।

उपस्थेयामेति । तिष्ठतेर्लिङ्, यासुट्, मस्, 'एतेर्लिङि' इत्येत्वम् ।

ननु 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेनेव सिद्धं सर्वमेवेदम्, तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह—व्यत्ययो बहुलम् इत्यस्यैवेति । गतार्थम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

पदमञ्जरी

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

—:*:—

न्यासः

श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः

* समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः *

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी-विवरणपञ्चिकासहिता

काशिकावृत्तिः

(चतुर्थोऽध्यायः)

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

काशिकावृत्तिः

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । 'ङी' इति—ङीब्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणम्, टाब्डाप्चापाम् – आबिति, प्रातिपदिकमुक्तम् – 'अर्थवत्', 'कृत्तद्धितसमासाश्च'

पदमञ्जरी

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ *अधिकारोऽयमिति* । विधेयपरिभाष्ययोरनिर्देशाद्वक्ष्यमाणानां च स्वादीनां प्रकृत्यपेक्षत्वात्स्वरितत्वाच्च । *आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति* । अधिकारस्यावधिं दर्शयति । अधिकारोऽनेकप्रकारः—संज्ञाधिकारः, विशेषणाधिकारः, प्रकृत्यधिकारश्चेति, तत्र कीदृशोऽयमधिकारः ? इत्यत आह—*स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते इति* । *टाब्डाप्चापामाबितीति* । सामान्यग्रहणमित्य-

न्यासः

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ अधिकारोऽयमिति । स्वरितेनासञ्ज्ञितत्वात् । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । अनेनाधिकारस्यावधिं दर्शयति । ततः परं नायमनुवर्तते ; अस्वरितत्वात् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेष्विति । अधिकारस्य विषयमाचष्टे । ङी इति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणमित्यादि । 'ङी' इति विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत् सामान्यं ङीमात्रं तदिह गृह्यते । टाब्डाप्चापामाबिति । सामान्येन ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । ननु च ङ्यादीनां बहुत्वाद् बहुवचनेन भवितव्यम्, तत् कथं 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येकवचनेन निर्देश इत्याह—तेषामित्यादि । समाहारद्वन्द्वेनेह ङ्यादीनामयं निर्देशः कृत इत्यर्थः । इतरेतरयोगे हि द्वन्द्वे[१] स्याद् बहुवचनम्[१] । न चायमितरेतरयोगे द्वन्द्वः, किं तर्हि ? समाहारे । तस्य चैकार्थत्वादेकवचनमेव युक्तम् ।

१-१. 'द्वन्द्वपदार्थस्य बहुत्वाद् बहुवचनं स्यात्' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति, तेषां समाहारनिर्देशः—ङ्याप्प्रातिपदिकादिति ।

पदमञ्जरी

नुषङ्गः । *समाहारनिर्देश इति* । समाहारद्वन्द्वेन तेषां ङ्यादीनामयं निर्देश इत्यर्थः । ततश्च समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेव युक्तम्, न बहुवचनमिति भावः ।

किमर्थमिदमुच्यते ? ङ्याप्प्रातिपदिकात्परे स्वादयो यथा स्युरिति केवलानां प्रयोगो मा भूत् । 'परश्च' इति वचनात्केवलानां प्रयोगो न भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—ङ्याप्प्रातिपदिकादेव यथा स्युरिति प्रकृत्यन्तरान्मा भूवन् । असति ह्यस्मिन्नधिकारे धातुः, तिङन्तम्, वाक्यम्, सुबन्तं चेति ङ्याप्प्रातिपदिकव्यतिरिक्तापि चतुर्विधा प्रकृतिरस्ति, वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाश्चतुर्विधाः—स्वादयः, टाबादयः, अणादयः, स्वार्थिकाश्चेति; तदिह चतुर्विधाभ्यः प्रकृतिभ्यश्चतुर्विधाः प्रत्यया मा भूवन्निति कर्त्तव्य एवायमधिकारः ।

न कर्त्तव्यः । ननु चासत्यस्मिन् धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः, कृदुपपदसंज्ञे च स्याताम्, वासरूपविधिश्च स्यात् ? न; निवृत्तत्वाद्धातुग्रहणस्य । यदि परं धातोरपि स्युः, तदपि न; कर्मादीनामभावात् । कर्मादिषु च कारकेष्वेकत्वादिकायां च संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य कर्मादिभिर्योगः सम्भवति । कथं तर्हि कर्मणि तव्यदादयो भवन्ति ? नैव धात्वर्थस्य कर्मत्वे तव्यदादयो भवन्ति, किं तर्हि ? धात्वर्थं प्रति यत्कर्म तस्मिन्वाच्ये—कर्त्तव्यः कट इति । स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्था नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्ति, तव्यदादिभिश्च

न्यासः

समाहारनिर्देश इति वचनमितरेतरयोगनिवृत्त्यर्थम्, समासान्तरनिवृत्त्यर्थञ्च, अन्यथा हि ङ्यापोः प्रातिपदिकं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्यपि षष्ठीसमास आशङ्क्येत । ततो ङ्यन्तमाबन्तञ्च समासप्रातिपदिकं यत् ततः स्याद् राजकुमार्यादिभ्यः, न तु केवलेभ्यः कुमार्यादिभ्यः । ङ्यापोस्तु विधानेनैव प्रातिपदिकं प्रकृतिः स्यात् । तस्मात् समाहारद्वन्द्वेनायं निर्देशः । तत्र तु त्रयं प्रकृतित्वेनाधिक्रियते, तेन सर्वतो भवति ।

अथ कथं पुनरत्र विग्रहः ? केचिदाहुः—"ङीश्च आप्च प्रातिपदिकञ्चेति । ननु च 'अप्रत्ययः' इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधाद् ङीश्चेति विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् ? उच्यते; नायं प्रत्ययः, अपि तु प्रत्ययानुकरणमिदम् । एवमपि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इति स्यादेव प्रतिषेधः ? नैषः दोषः; अनुकरणं द्वैधम्—अर्थस्य, शब्दमात्रस्य चेति । ज्ञापितमाचार्येणैतद् द्वेधा निर्देशात्—'परिव्यवेभ्यः क्रियः' 'विपराभ्यां जेः' इतीयङादेशस्य करणाकरणाभ्याम् । अतोऽत्र शब्दमात्रमनुकृतम्, न त्वर्थसहितम् । तेनात्र 'अप्रत्ययः' इति नास्त्येव प्रतिषेधः । प्रकृतिवदतिदेशस्त्वर्थवत्यनुकरणे । ननु चैवमपि हल्ङ्यादिलोपेन भाव्यम् ?

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

बाधितत्वाद्धातोः स्वादीनामभावः। ननु च धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं दृष्टम्—सन्प्रकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ? एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव, अव्ययेभ्यस्तु 'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकात्स्वादयो भवन्ति। यत्पुनः 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्रोक्तम्—यत्र च संख्या सम्भवतीति, तदस्यां दशायां तथा नाश्रीयते। टाबादयस्तर्हि धातोर्मा भूवन्निति? स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति। कथं तर्हि स्त्रियां क्तिन्नादयो विधीयन्ते? नैवात्र धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिन्नादयः स्मर्यन्ते, कस्य तर्हि? यस्तस्य सिद्धत्वं नाम धर्मस्तस्य। क्तिन्नादिभिश्च बाधितत्वाट्टाबादीनामभावः।

अणादयस्तर्हि धातोर्मा भूवन्निति? अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादीनामनुत्पत्तिः, 'तस्यापत्यम्', 'तेन रक्तम्', 'तत्र भवः' इत्येवमादिभिः षष्ठ्यादिविभक्त्यन्तादणादयो विधीयन्ते, न च धातोर्विभक्तिः सम्भवति। स्वार्थिका अपि स्वार्थिकैस्तुमुन्नादिभिर्बाधितत्वादेव धातोर्न भविष्यन्ति।

तिङन्तात्तर्हि स्वादयो मा भूवन्निति? तिङन्तेषु क्रिया प्रधानभूता, साधनं गुणभूतम्, तत्र प्रधानभूतायाः क्रियायाः कर्मादीनामभावात्स्वादयो न भविष्यन्ति। पचति भवति, भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यादौ कर्तृत्वं दृष्टमिति चेत्, एवमपि संख्याया अभावः सिद्ध एव। यस्तु गुणभूतः कर्त्ताऽभिधीयते; तत्र अभिहितत्वादेव विभक्त्यभावः सिद्धः। न च गुणभूतस्य कर्तुः क्रियान्तरावेशः सम्भवति; यतः पाचकं पश्येत्यादिवद्

न्यासः

उच्यते; ङ्यन्तात् सुलोपः, न ङीमात्रात्। व्यपदेशिवद्भावात् स्यादिति चेत्? न; 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके न' इत्युच्यते, प्रातिपदिकञ्चेदम्। तस्मान् ङीश्च'' इति। अथ प्रत्ययविधिविषयैषा परिभाषा, 'पूर्वादिनिः' सपूर्वाच्च' इत्यत्र ज्ञापित्वात्? न चायं प्रत्ययविधिः, कस्तर्हि? लोपविधिरिति, अतः परिभाषा न प्रवर्त्तत इत्यस्त्येव व्यपदेशिवद्भाव इति ततः प्रवर्त्तते लोपशास्त्रम्। अतः सुलोपेन भवितव्यम्—ङी चेति। सामान्येन परिभाषाप्रवृत्तिमाश्रित्य ङीश्चेति विग्रहः।

अन्यस्त्वाह—"प्रयोगस्थ एव कुमारी-गौरीत्यादिषु य ईकारः सोऽत्रानुकृत एव लुप्तविभक्तिकः, तेन ङी इत्येव भवति। यद्येवम्, कुतो ङकारः सामान्यग्रहणार्थं आसज्यते? ननु चानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवत्त्वात् पुनरपि विभक्त्युत्पत्तिः प्राप्नोति, ततश्च ङीश्चेति भवितव्यम्? नैतदस्ति; प्राक्कालभाविनी या विभक्तिस्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्याप्रत्यय इति प्रतिषेधात्। अथापि स्यात्—'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति ज्ञापकात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

द्वितीयादयो भवेयुः। ननु पुत्रीयवदेतत्स्यात्, तद्यथा—पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतक्रियाकर्मवाचिनः कर्त्तरि लकार उत्पद्यते—पुत्रीयतीति, तथेहापि पचतिशब्दात् कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युरेव ? नैष दोषः; उक्तमेतत्—प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्थाः स्वादयो नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्तीति। न चैकक्रियापेक्षयोर्भिन्नयोः साधनयोरेकस्मिन्पदे युगपदभिधानं सम्भवति। पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावचन इति, ततः कर्त्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अर्थाभावादेव तिङन्ताद् द्वितीयादयो न भवन्तीति। यो हि मन्यते—ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारान्न भवन्तीति; रूपबाद्यन्तात्तस्य द्वितीयादयः स्युरेव, पचतिरूपं पश्य, पचतिरूपेण कृतमित्यादि, भवति ह्येतत्प्रातिपदिकम्। कथं तर्हि रूपबाद्यन्तात्प्रथमैकवचनमपि भवति ? उक्तत्वात्सङ्ख्यायाः, न हि तत्कर्तुः सङ्ख्यायामेकवचनम्। यदि तथा स्यात् पचतेरूपं पचन्तिरूपमिति द्विवचनबहुवचने स्याताम्। 'प्रातिपदिकार्थ' इत्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात्प्रातिपदिकमात्रानुबन्धिनी प्रथमा भवति। तत्राप्येकवचनमेव; 'एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते' इति वचनात्। न चैवं तिङन्तेऽपि प्रसङ्गः; तस्याप्रातिपदिकत्वात्।

टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति ? स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति। यदि परं साधनस्य स्त्रीत्वे टाबादयः स्युः पचेद् ब्राह्मणः, पचेरन् ब्राह्मण्य इति ? तदपि न; स्वभावतो हि तिङन्तानि साधनाश्रयां सङ्ख्यामेवोपाददते, न लिङ्गम्। उक्तं च—

न्यासः

प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिध्यते" इति। असदेतत्; नलोपविधिविषयमेवैतज्ज्ञापकम्। अतोऽत्र नास्त्येव प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेध इति स्थितमेतत्।

ननु च प्रत्ययत्वे सति 'परश्च' इति वचनात् परे भवन्तः स्वादयः पूर्वां प्रकृतिमाक्षिप्य भवन्ति, न ह्यन्यथा परत्वमुपपद्यते, तस्य परत्वस्य पूर्वापेक्षत्वात्, न च ङ्यादिभ्योऽन्या प्रकृतिरुपपद्यते। तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमन्तरेणापि पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते। तथा हि, प्रकृत्यन्तरं धातुरस्ति—तिङन्तञ्च, वाक्यञ्च। प्रत्यया अपि स्वादयः, टाबादयः, अणादयश्च। तत्र धातोस्तावत् स्वादिभिर्न भवितव्यम्, ते ह्येकत्वादिष्वर्थेषु विधीयमानास्तद्वन्तं शब्दमाक्षिपन्ति। न च धातुरेकत्वादिमान्। अथाप्यविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानां तु नियमः क्रियते ? तथापि नैव तेषां धातोरुत्पत्तिर्युक्ता; सामान्यविहितानां स्वादीनां विशेषविहितैस्तव्यदादिभिर्बाधितत्वात्। टाबादयस्तर्हि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥ इति।

शोभनं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्यैव लिङ्गेन योगः, न क्रियायाः, तत्रापि नपुंसकेन। पचति रूपमित्यादावपि रूपबाद्यन्तवाच्यायाः क्रियायाः स्वभावतो लिङ्गेन योगः, तत्रापि नपुंसकेन। विचित्रा हि शब्दानां शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—स्त्रीत्वाभावात्तिङन्ताट्टाबादयो न भवन्तीति, अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपबाद्यन्ताट्टाप्स्यादेव।

अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति? अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति। अप्रधानस्य त्वप्रधानत्वादेवापत्यादिभिर्योगाभावः, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणाद्यभावः सिद्धः। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा यः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति रूपबाद्यन्तादणादयः स्युरेव।

स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्तान्न भविष्यन्ति, यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—'अतिशायने तमबिष्ठनौ', 'तिङश्च' इति। वाक्यादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति; कर्मादीनामभावात्। न खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य भेदरूपस्य वा वाक्यार्थस्य कर्मादिभिः स्त्रीत्वेनापत्यादिभिर्वा योगः सम्भवति। 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ दृष्टमिति चेत्? एवमपि संख्यायोगाभावः सिद्धः। स्वार्थिका अप्यभिधानाभावान्न वाक्याद्भविष्यन्ति। तथा हि—'देवदत्तारोहाश्वम्' इत्यस्माद्वाक्यात्प्रागिवीयेष्वर्थेषु के सुब्लुकि च कृते वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गसङ्ख्यायोगाभावात्स्वाद्युत्पत्तेरभावाद् देवदत्तारोहाश्वकेति भवितव्यम्, न चैवम्भूतेन वाक्यार्थगताः कुत्सादयो गम्यन्त इति।

न्यासः

धातोर्भवेयुरिति चेत्? स्यादेतत् असति ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेऽकारान्तेभ्यो धातुभ्यो जुगुप्सादिभ्यः 'अतः' इति टाप् स्यात्, उगिद्भ्यो वञ्चुप्रभृतिभ्यः 'उगितश्च' इति ङीप् स्यात्, नकारान्तेभ्यो मन्प्रभृतिभ्यः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्प्रत्यय इति? एतच्च नास्ति; यतः स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, क्रियावचनश्च धातुः। क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गेन योगो नास्ति; तस्य द्रव्यधर्मत्वात्। एतेन तिङन्ताद् वाक्याच्च टाबादीनामुत्पत्तिः प्रतिक्षिप्ता; तयोरपि क्रियाप्रधानत्वात्। अणादीनामपि नैव धातोरुत्पत्तिरुपपद्यते। ते ह्यपत्यादिनार्थेन सम्बन्धे सति विधीयन्ते। धातुवाच्यस्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाद् यथा स्त्रीत्वेन योगो न सम्भवति, तथाप्यपत्यादिना ह्यर्थेन। एतेन तिङन्ताद् वाक्याच्चाणादीनामुत्पत्तिर्निरस्ता; तदर्थस्यापि क्रियाप्रधानस्यापत्यादिना सम्बन्धाभावात्। देवदत्तस्य पचति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि

पदमञ्जरी

सुबन्तादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति। न हि स्वादिषु विधीयमानेषु तदन्ता प्रकृतिः सम्भवति, यथोक्तम्—'सनन्तान्न सनिष्यते' इति। किञ्च सुबन्तमपि सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं वा, न चास्यापरैः कर्मादिभिर्योगः सम्भवति।

टाबादयोऽपि स्त्रीत्वाभावान्न भविष्यन्ति। अणादिषु पुनर्नास्ति विशेषः, सुबन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। यथा चैतत्तथा 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र प्रतिपादयिष्यामः। सर्वथा रूपबाद्यन्तात्प्रातिपदिकादप्यनिष्टः प्रत्ययो यद्वत् तद्वद्धात्वादिकादपीति नार्थ एतेनेत्याक्षिप्ता शङ्कते तावत्—*यद्यपीति*।

न्यासः

यस्तस्यापत्यमिति सत्यपि सम्बन्धे 'तिङश्च' इति ज्ञापकान्न भवति। येऽपत्यादिनार्थेन सम्बन्धे तद्धिता विधीयन्ते तेऽनन्तरोक्तया नीत्या मा भूवन्, ये तु स्वार्थे विधीयन्ते तैर्युक्तमेव भवितुमिति चेत्? वार्त्तमेतत्; यथैव हि स्वादीनां सामान्यविहितानां विशेषविहितैस्तव्यदादिभिर्बाधितत्वात् तदुत्पत्तिर्नोपपद्यते तथा स्वार्थिकानामपि सामान्यविहितानां स्वार्थिकैस्तुमुन्नादिभिर्विशेषविहितैर्बाधितत्वान्नोपपद्यत एव। तिङन्तात् तर्हि के स्युरिति चेत्? ज्ञापकान्न भविष्यन्ति। यदयं क्वचित् तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—'अतिशायने तमबिष्ठनौ' तिङश्च' इति, तज्ज्ञापयति-- तिङन्तात् तद्धिता न भवन्तीति। वाक्यात् तर्हि भवेयुरिति चेत्? अनभिधानान्न भविष्यन्ति। न हि 'देवदत्तस्याश्वकः' इत्युक्ते वाक्यार्थगता अज्ञातादयोऽर्थाः कप्रत्ययेन द्योत्यन्ते, किं तर्हि? अश्वशब्दगता एव।

स्वादिभिरपि नैव तिङन्ताद् भवितव्यम्, तेषां ह्येकत्वादयोऽर्थाः, ते च तिङ्भिरेवोक्ताः। न चोक्तार्थानां प्रयोगो युक्तः; 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति वचनात्। ननु चोक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते, यथा—एको द्वौ बहव इति चेत्? युक्तोऽत्र प्रयोगः वचनग्रहणात्। 'प्रातिपदिक' इत्यादौ हि सूत्रे वचनग्रहणस्यैतत् प्रयोजनं व्यवस्थापितम्—युक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति। इह तु यत्नाभावात् तिङन्तादुक्तार्थानां स्वादीनामुत्पत्तिर्न युक्ता।

वाक्यादपि हि स्वादयो नैव भवितुमुत्सहन्ते; 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिना शास्त्रान्तरेणैकवाक्यात् तेषां निवर्त्तितत्वात्। न हि वाक्यार्थस्य क्रियात्मनः कर्मादौ कश्चिदन्तर्भावोऽस्ति, नापि प्रातिपदिकार्थलिङ्गादिषु। न च ङ्यादिभ्योऽन्या प्रकृतिरस्ति यत एते वक्ष्यमाणाः प्रत्यया उत्पद्येरन्। अतः पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तत् किं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेन? इत्यत आह—यद्यपीत्यादि। प्रत्ययपरत्वेनेति। हेतौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यच्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिक-ग्रहणं कर्तव्यम्; इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात्।

पदमञ्जरी

प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिर्लभ्यते। पारिशेष्याच्चेयमेव प्रकृतिर्लभ्यत इत्यर्थः।

परिहरति- *तथापीति*। वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। *इतरथा हीति*। यदि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः। *समर्थविशेषण-मेतत्स्यादिति*। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात्। किं च समर्थम्? सुब-न्तम्। समर्थविशेषणे सति को दोषः? 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति फिन्। इह च प्रसज्येत—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, एतद्धि समर्थं वृद्धम्। इह च न स्यात्—ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, न ह्येतत्समर्थं वृद्धम्। *अवृद्ध*—'प्राचाम-वृद्धात्फिन् बहुलम्', इह च प्रसज्येत—ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, एतद्धि सम-र्थमवृद्धम्। इह च न स्यात्—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, न ह्येतत्समर्थम-वृद्धम्। यत्र ह्यादेशादिवशेन सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति न भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तानामपि वृत्तिः—तावकः, मामक इति। यथा इह च फिनुत्पद्य-मानो बहुत्वमन्तरेण वृद्धत्वानुपपत्तेर्बहुत्वं गमयेत्, एवं फिन्नपि द्वित्वमिति स्यादेवायं प्रसङ्गः। *अवर्ण*—'अत इञ्' इहैव स्यात् दक्षस्यापत्यमिति, दक्षयोः

न्यासः

तृतीया। अङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमित्याद्युपक्षिप्य भाष्यानुसारेण तदन्यप्रयो-जननिरासेन प्रत्याख्यातस्य सूत्रस्य वृत्तिकारः प्रयोजनमाह वृद्धावृद्धेत्यादिना। वृद्धादीनां द्व्यच्पर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वा लक्षणशब्देन बहुव्रीहिनिर्देशः कृतः। वृद्धा-दयो लक्षणं चिह्नं कारणं वा यस्य प्रत्ययविधेः स तथोक्तः। प्रत्ययविधिशब्दः प्रत्येकम-भिसम्बध्यते। तत्संप्रत्ययार्थमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकसम्प्रत्ययार्थम्। एतदुक्तं भवति—वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानीत्येष संप्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं ङ्याप्प्राति-पदिकग्रहणं कर्त्तव्यम्। इतरथा हीत्यादि। यदि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः। समर्थविशेषणमेतत् स्यादिति। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनेन समर्थानां प्रत्ययविधानाद् यतः प्रत्ययो विधीयते तस्यैव समर्थस्य सुबन्तस्यैतद् वृद्धादिकं विशेषणं स्यात्, ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणं न स्यात्।

यदि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेत, कः पुनर्वृद्धादीनां समर्थविशेषणत्वे दोषो यतस्तन्नेष्यते? 'तिकादिभ्यः फिञ्' इति वर्तमाने 'उदीचां वृद्धादगोत्रम्' इतीह फिञ् प्रसज्येत। ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति ज्ञशब्दोऽयम् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययान्तो यद्यपि प्रातिपदिकावस्थायामवृद्धः, समर्थावस्थायां तु 'नामि' इति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

दक्षाणामित्यत्र तु न स्यात्। स्वर—'अनुदात्तादेरञ्', इह च प्रसज्येत—वाचो विकारः, त्वचो विकारः, एतद्धि समर्थमनुदात्तादि, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्। नन्वत्रैकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयटा भाव्यम्? इदं तर्हि पञ्चानां विकार इति 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे सति समर्थमनुदात्तादि, प्रातिपदिकं तु 'त्रः सङ्ख्यायाः' इत्याद्युदात्तम्। इह च न स्यात्—सर्वेषां वि.ार इति, 'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्तं पदम्, प्रातिपादिकं त्वन्तोदात्तं निपातितम्। द्व्यच्—'नौद्व्यचष्ठन्', इह च प्रसज्येत—वाचा तरति, त्वचा तरति, एतद्धि समर्थं द्व्यच्। नौग्रहणं तु नियमार्थं स्यात्—औकारान्ताद्यदि भवति नौशब्दादेवेति। इह च न स्यात्—घटेन तरतीति। साम्ना तरतीत्यादौ पुनरुभयथापि सिद्धम्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणं वृद्धादि भवति, समर्थाधिकाराच्च समर्थात्प्रत्ययः। तत्रैवमभिसम्बन्धः—वृद्धादि यद् ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात् समर्थात् प्रत्ययः इति।

'यस्मात्प्रत्ययविधिः' इति प्रत्ययविधौ पञ्चमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरित्येतत्तु प्रयोजनं न भवति, कथम्? नैवेन हि जानता यतः प्रत्ययो विहितस्तस्यैताः संज्ञाः पञ्चम्या निर्दिश्यतां मा वा निर्देशि। इह च 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च' इति प्रातिपदिकात्परयोश्छयतोर्लुग्यथा स्यादौणादिकयोरुकारसशब्दयोर्मा भूदित्येतदपि न प्रयोजनम्, कथम्?

न्यासः

दीर्घत्वे कृते वृद्ध एव भवति। इह तु न स्यादेव—ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति, अत्र हि ज्ञाशब्दष्टाबन्तो यद्यपि प्राग् वृद्धः, षष्ठीद्विवचनान्तस्त्वोसि कृतेऽयादेशे च पश्चाद् वृद्धो न भवति। ननु च प्रत्यये कृते लुप्तायां विभक्तौ वाक्यगम्यः संख्याविशेषो वृत्तौ न प्रतीयते, तत् कथं द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययप्राप्त्यप्राप्ती चोद्येते? वृत्तावपि कदाचिदर्थात् प्रकरणाद्वा विशेषप्रतीतिर्भवतीति युक्तं चोदयितुम्। 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इतीहैव स्यात्—ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति, एतद्धि समर्थमवृद्धं भवति। इह च न स्यात्—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, ज्ञशब्दो हि प्रागवृद्धोऽपि पश्चात् सामर्थ्यावस्थायामिह वृद्धो भवति। अवर्ण—'अत इञ्' इहैव स्यात्—दक्षस्यापत्यमिति, एतद्धि समर्थमकारान्तं भवति। इह च न स्यात्—दक्षयोर्दक्षाणामपत्यमिति, एतद्धि समर्थमकारान्तं न भवति। स्वर—'ओरञ्', 'अनुदात्तादेश्च' इति, इहैव स्यात्—त्वचो विकार इति, एतद्धि समर्थमनुदात्तादि भवति, 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते शेषस्यानुदात्तत्वात्। प्रातिपदिकावस्थायां त्वेतदाद्युदात्तमेव, क्विबन्ताद् धातुस्वरेण। इह तु न स्यात्—सर्वेषां विकार इति, एतद्धि सुबन्तमाद्युदात्तम्; 'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्तत्वविधानात्। प्रातिपदिकावस्थायां त्वेतदनुदात्तादि।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ ङ्याब्ग्रहणं किम्, न 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि

पदमञ्जरी

'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि,' उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः। एतच्च 'अतः कृकमिकंस' इत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे पुनः कंसग्रहणाद्विज्ञायते, तस्माद् वृद्धाद्येव प्रयोजनमधिकारस्य।

ङ्याब्ग्रहणं क्रियते; प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्। 'यूनस्तिः' युवतिरित्यस्य तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। 'ऊङुतः' इत्युवर्णान्तादूङ् विधीयते, तत्रैकादेशस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वम्। 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इति श्वश्रूरित्यत्र 'श्वशुरः श्वश्र्वश्च' इति निपातनाद्विभक्त्यादिसिद्धिः, एवं स्थिते चोद्यम्—*अथेति* । *न प्रातिपदिकग्रहण इति* । नञः काका प्रयोगात्सिद्धमेवेत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्वा निपातानाम्। ननुशब्दस्यार्थे नशब्दो द्रष्टव्यः। *लिङ्गविशिष्टस्येति* । लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेनाधिकस्येत्यर्थः।

अस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनम्—सर्वनामस्वरसमासोपचारेष्ठवद्भावाः। *सर्वनाम* - भवच्छब्दस्य विधीयमाना सर्वनामसंज्ञा भवतीशब्दस्यापि भवति, 'सर्वनाम्नास्तृतीया च', भवता हेतुना, भवतो हेतोः, भवत्या हेतुना, भवत्या हेतोरिति। *स्वर*—'कुशूलकूपकुम्भशालं बिले', कुशूलबिलं कुशूलीबिलम्। *समास*—'पूर्वसदृश', मातृसदृशः, मातृसदृशी; 'सदृशप्रतिरूपयोः' इति स्वरोऽप्यत्र भवति। तथा 'कुमारः श्रमणादिभिः'। कुमारीश्रमणा, कुमारश्रमणा,

न्यासः

'इण्शीभ्यां वन्' इति वर्तमाने 'सर्वनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे' इत्यन्तोदात्तस्य सर्वशब्दस्य निपातनात्। द्व्यचू—'नौद्व्यचष्ठन्' इहैव स्यात्- त्वचा तरतीति, एतद्धि समर्थं द्व्यच्। इह तु न स्याद्—घटेन तरतीति, एतद्धि समर्थं द्व्यज् न भवतीति।

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति यद्यपि समर्थात् प्रत्ययो विधीयते, तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव वृद्धादिकं विशेषणं विज्ञायते; तदुपादानसामर्थ्यात्। तत्रैवमभिसम्बन्धः कर्तव्यः— समर्थं हि यद् वृद्धादि ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात् प्रत्ययो भवतीति। ननु चाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे वृद्धादीनि समर्थविशेषणानीति न भविष्यन्ति; ज्ञापकात्, यदयं 'नौ द्व्यचष्ठन्' इति नौग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति— नैतानि समर्थविशेषणानीति। यदि ह्येतानि समर्थविशेषणानि स्युः, नौग्रहणं न कुर्यात्; द्व्यच एव सिद्धत्वात्। एतदपि सुबन्तं द्व्यज्भवति—नावा तरतीति ? नैतदस्ति; नियमार्थमपि नौग्रहणं विज्ञायेत—औकारान्ताद् द्व्यचो नौशब्दादेव, नान्यस्मादिति। तेन ग्लौशब्दात् प्रत्ययो निवर्तितो भवति। तस्मात् कर्तव्यं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

एवं युवतिर्वलिना, युववलिना। उपचार—'अतः कृकमिकंसकुम्भ', अयस्कुम्भः, अयस्कुम्भी। इष्टवद्भाव—'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य,' कुमारीमाचष्टे कुमारयति। इह तु 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्', हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति, 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते हस्तिशब्द एवायमिति ठक्सिद्धिः। 'तद्धिते' इत्येषा हि विषयसप्तमी। अवश्यं च पुंवद्भाव एवाश्रयणीयः, अन्यथा हस्तिनीशब्दाट्ठकि यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न स्यात्। इह च 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च स्थण्डिलशायिनि' इति 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सतीन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यलुक्प्रतिषेधः सिद्धः। एवं 'शयवासवासिष्वकालात्' ग्रामेवासिनीत्यलुक्। तथा 'क्यङ्मानिनोश्च' 'स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि' दर्शनीयमानिनी, दीर्घमुखमानिनी—मानिन्शब्द एवोत्तरपदमिति पुंवद्भावः सिद्धः। इह च 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि' 'कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्या येन सह समासः प्राप्तः स सर्वो न भवतीति विज्ञानादपां स्रष्ट्रीत्यत्रापि समासनिषेधः सिद्धः। यदि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' भवति, अतिप्रसङ्गो भवति—'द्विषत्परयोस्तापे' द्विषतीतप इत्यत्रापि स्यात्, उक्तमत्र—'द्विषत्परयोरिति द्वितकारकोऽयं निर्देशः तकारान्तो द्विषच्छब्दः' इति। इह च गार्ग्या अपत्यम्, दाक्ष्या अपत्यमिति 'यञिञोश्च' इति फकं परत्वात् स्त्रीभ्यो ढग्बाधते। इह च 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' दाक्षिः, ग्लुचुकायनिरित्यस्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वे कृते पश्चात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीषि सति शिष्टः प्रत्ययस्वर एव भवति—दाक्षी, ग्लुचुकायनी। न चास्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वं पुनः प्रवर्त्तते; पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्। तथा बह्वो गोमन्तोऽस्यां बहुगोमतीति प्रागेव बहुस्वरे प्रवृत्ते पश्चान्ङीप्, पित्त्वादनुदात्तो भवति। न च पुनरपि 'बह्वोर्नञ्वद्' इत्यस्य प्रवृत्तिः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्समासाच्चात्र ङीबुत्पन्न इत्युत्तरपदं न लिङ्गविशिष्टम्। इह तर्हि 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' मद्राणां राज्ञीति टच् स्यात्, ततश्च 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन ईकारे निवृत्ते टिलोपे च टित्त्वान्ङीपि मद्रराजीति स्यात्, मद्रराज्ञीति चेष्यते। तथा महती प्रिया यस्य महतीप्रिय इति पुंवद्भावप्रतिषेधविषये 'आन्महतः' इत्यात्वं स्यात्। तथाऽऽर्ययोर्ब्राह्मणकुमारयोः, राजा च राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात्। तथा विभक्त्याश्रयं यत्कार्यं विभक्तौ परतो विभक्तेर्वा तत्रापि दोषः, यथा—'न गोश्वन्साववर्ण' इति शुना, शुन इत्यत्र 'सावेकाचः' इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तथा गौरादिङीषन्तात् शुन्या, शुन्यै इत्यादावपि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यस्यापि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहणं भवति' इत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति; स्वरूपविधिविषये परिभाषेयम्— 'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवति' इति । तथा च

पदमञ्जरी

निषेधः स्यात् । 'उगिदचाम्' इति नुम् गोमतीत्यादावपि स्यात् । 'चतुरनडुहोराम्' अनडुहीत्यत्रेकारात्परः स्याद् । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' शोभनः पन्था अस्यामिति 'न पूजनात्' इति समासान्ते निषिद्धे ऋन्नेभ्यो ङीपि भस्य टेर्लोपे सुपथीत्यत्रापि स्यात् । अङ्गाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणात्सुपन्था इतिवत् 'पुंसोऽसुङ्' सुपुंसीत्यत्रापि स्यात् । शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति विभक्त्यन्तस्य पाठादेकवचनान्तादेव नित्यं कप् भवति, बहुवचनान्तस्य तु 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पित एवेति कबभावपक्षे पूङो ह्रस्वः, मसुश्च प्रत्ययः, आकार उच्चारणार्थः, तत्र प्रत्ययस्योगित्त्वात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'सख्युरसम्बुद्धौ' 'अनङ् सौ' इति णित्त्वानङौ सखौ सख्यावित्यादावपि स्याताम् । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीष्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात् । 'विभाषा भवद्भगवदघवताम्' इत्यत्र त्ववशब्दः सम्बुद्धाविति विशेष्यते, तत्र 'येन नाव्यवधानम्' इत्येकेन वर्णेन व्यवाये ओत्वं प्रवर्त्तमानमिह न भवति—हे भगवति, हे अघवतीति, तदभावात्तत्सन्नियोगशिष्टस्य रुत्वस्याप्यभावः । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इत्यत्रापि 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः 'अनः' इत्यपकर्षाद्युवतीः पश्येति सम्प्रसारणाभावः ।

तदेवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि, सन्ति च दोषाः । यानि प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु । प्रतिविधानं च 'शक्तिलाङ्गल' इत्यत्र घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति । तदेवं स्थितमेतत्—ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ।

परिहरति—*नैतदस्तीति* । *स्वरूपविधिविषय इति* । स्वरूपाश्रयो विधिः स्वरूपविधिः, स चासौ विषयश्च तत्रेत्यर्थः । किमुक्तं भवतीत्याह—*प्रातिपदिकस्वरूप-*

न्यासः

स्वरूपविधिविषय इति । स्वरूपाश्रयो विधिः स्वरूपविधिः, स एव विषयस्तस्य वा विषयः स्वरूपविधिविषयः, तत्रेयं परिभाषा । स्वरूपविधिस्तु यत्र प्रातिपदिकं स्वरूपेणोपादाय कार्यं विधीयते तत्र भवति । अत एवाह—प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीत्यादि । कथं पुनर्ज्ञायते स्वरूपविधिविषयैव परिभाषा? इत्यत आह—तथा चेत्यादि । तथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः' इति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव ।

पदमञ्जरी

ग्रहणे सतीति । कुत एतदित्यत आह—*तथा चेति* । यथा च युवञ्छब्दस्य जरतीशब्देन समासवचनमत्रार्थे ज्ञापकं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । *तादृशमेवेति* । 'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः । यदि स्वरूपविधिविषये परिभाषेयम् , कथमिष्ठवद्भावः—कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति ? बाहुलकात्सिद्धिं मन्यते, चुरादौ हीदं पठ्यते 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति । भाष्ये तु यथाकथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थितम् । तथा च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके' इति क्विप् ङ्यन्तादपि भवति—यामिनयन्त्यहानीति ।

न्यासः

हीत्यर्थः । 'पूर्वकालैकसर्व' इत्यादेः सूत्रात् 'समानाधिकरणेन' इत्यनुवर्तमाने युवशब्दस्य जरतीशब्देन समानाधिकरणेन 'युवाखलतिपलत' इत्यादिशास्त्रेण समासो विधीयते, स च समासो नोपपद्यते; भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च शक्यते वक्तुम्—युवतिशब्दस्य समासो जरतीशब्देन सामानाधिकरण्येन भवतीति ; युवशब्दस्य समास उच्यमानो यथा शब्दान्तरस्य गोशब्दस्य न सिध्यति तथा युवतिशब्दस्यापि । तस्मात् तत्रैवायं ज्ञापयति—अस्तीयं परिभाषा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इति । तस्यां हि सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति युज्यते तस्य जरतीशब्देन समानाधिकरणेन समासः । तदेवं युवशब्दस्यापि प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे यस्मादियं परिभाषा ज्ञापिता, तस्मात् स्वरूपविधिविषय एवावतिष्ठते, यत्र प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण ग्रहणम् । न चेह प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण ग्रहणम् ; अतो नोपतिष्ठते । तादृशमेवेत्यादि । यादृशोऽस्या विषयः प्रदर्शितः स्वरूपग्रहणविशिष्टस्तादृशं स्वरूपग्रहणविशिष्टमेव ।

यदि तर्हि स्वरूपविधिविषये परिभाषेयमुपतिष्ठते, तर्हि 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यत्र नोपतिष्ठते; अत्र स्वरूपग्रहणाभावात् , ततश्चेहैव तृतीयाषष्ठ्यौ स्याताम् - भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति; इह तु न स्याताम्—भवत्या हेतुना, भवत्या हेतोरिति, भवच्छब्दस्यैव हि सर्वनामसंज्ञा; तस्य सर्वादिषु पाठात् ? नैष दोषः ; 'सर्वादीनि' इत्यत्र सूत्रे यद्यपि प्रत्येकं सर्वादीनि सूत्रे न पठ्यन्ते, सर्वादिगणे तु पठ्यन्ते । तत्र गणपठितानि सर्वादीनि स्वरूपेणोपदिश्य संज्ञा विधीयमाना लिङ्गविशिष्टानामपि तेषां भवति; तत्रास्याः परिभाषाया उपस्थानात् । तेन लिङ्गविशिष्टानामपि सर्वादीनां सर्वनामकार्यमुपपद्यते । यद्येवम्, इममेव न्यायमाश्रित्य शक्यं ङ्याब्ग्रहणमकर्तुम् ? नैतदस्ति; न हि प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यार्थवतः शब्दरूपस्य भवितुमर्हति;

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किञ्च – तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणम्। कालितरा, हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा इति। विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वं स्यात्॥

पदमञ्जरी

किञ्चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति। *कालितरेति*। कालशब्दात् जानपदादिसूत्रेण ङीषि तरपि 'घरूपकल्प' इत्यादिना ह्रस्वः। किं पुनः कारणं तदन्तात्तद्धितविधिर्न सिध्यतीत्याह—*विप्रतिषेधाद्धीति*। स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः—प्रकर्षाविवक्षायां कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः—स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति; उभयविवक्षायामुभयप्रसङ्गे परत्वात्तद्धितः स्यात्। ङ्याब्ग्रहणे तु सति तरब्विधौ प्रकृतित्वेनाधिकारसामर्थ्यात्पूर्वं ङ्यापौ भवतः, पश्चात्तरबिति सिद्धमिष्टम्।

न्यासः

'अप्रत्यय' इति प्रतिषेधात्। न च प्रातिपदिकसंज्ञाविधौ सर्वेऽर्थवन्तः संज्ञिनः स्वरूपेण शक्या दर्शयितुम्; तेषामानन्त्यात्। यद्येवम्, 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इत्यत्रापि तर्हीयं परिभाषा नोपतिष्ठते; स्वरूपाग्रहणात्, ततश्च लिङ्गविशिष्टेष्विष्ठवद्भावो न स्यात्। तत्र को दोषः? कुमारीमाचष्टे कुमारीयतीत्यत्र टिलोपो न स्यात्? नैष दोषः; बहुलमिष्ठवद्भाव इष्यते, तथा च चुरादौ पठ्यते—'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति। तस्माद् बहुलवचनाल्लिङ्गविशिष्टस्यापीष्ठवद्भावो भविष्यति।

किञ्चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति। तदिति ङ्यापोः प्रत्यवमर्शः। ङ्यन्तादाबन्ताच्च तद्धितविधानं यथा स्यादित्येवमर्थं च ङ्याब्ग्रहणम्। कालितरेति। कालशब्दाज्जनपदादिसूत्रेण ङीष्, तदन्तात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यादिना तरप्, 'घरूपकल्प' इत्यादिना ह्रस्वः। हरिणितरेति। हरितशब्दाद् 'वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः' इति ङीप्, तकारस्य नकारः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्यत आह—विप्रतिषेधाद्धीत्यादि। स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वमेव विवक्ष्यते न तु प्रकर्षः—कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो विवक्ष्यते न तु स्त्रीत्वम्—कालतर इति; उभयविवक्षायां तूभयं प्राप्नोति। तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यसति ङ्याब्ग्रहणे परत्वादातिशयिकः स्यात्। अस्मिंस्तु सति ङ्यापोस्तद्धितविधाने प्रकृतित्वेनाश्रयणात् पूर्वं ङ्याब्भ्यां भवितव्यमिति तदन्तात् तद्धितविधिः सिध्यति। ननु चान्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः, बहिरङ्गास्तद्धिताः, तथा हि 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकाराद् विभक्त्यन्तात्ते उत्पद्यन्ते, विभक्तयश्च कर्माद्यपेक्षाः, कर्मादयश्च बाह्यक्रियानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गाः, ततश्च निमित्तस्य बहिरङ्गत्वात् तद्धिता अपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

ननु च स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः, प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम्। योऽप्यज्ञातादिष्वर्थेषु 'प्रागिवात्कः' विधीयते सोऽप्यज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग एव, विभक्त्यन्तस्य हि सतः पश्चादज्ञातादियोगो भवति, विभक्तयश्च संख्याकर्माद्यपेक्षाः। प्रागेव संख्याकर्मादियोगाल्लिङ्गेन प्रातिपदिकं युज्यते। उक्तं च—'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानवेक्षमाणश्च पूर्णमात्मानमप्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्ते' इति; युक्तं चैतत्, तथा हि—नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति पूर्वं विशेषणभूतः स्वार्थोऽभिधातव्यः, पश्चात्तद्विशिष्टं द्रव्यम्; तस्य धर्मित्वेन प्रधानत्वात्, ततो लिङ्गमन्तरङ्गत्वात्। संख्या हि भेदापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा, सापि तु सजातीयापेक्षा विजातीयकर्मादिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कारकेभ्योऽन्तरङ्गेति ततस्तस्या अभिधानम्, ततः कारकाणाम्, एवं परिपूर्णार्थस्य पश्चात्कु-

न्यासः

बहिरङ्गाश्रया एव भवन्ति ; लिङ्गस्य तु सम्बन्ध्यन्तरानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वञ्च, अतस्तन्निमित्ता अपि टाबादयोऽन्तरङ्गा भवन्ति, ततश्चान्तरङ्गत्वादेव टाबादिभिस्तावद् भवितव्यम्, पश्चात् तदन्तात् तद्धितैरित्यपार्थकं ङ्याब्ग्रहणम्? नैतदस्ति; तदन्तात् तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणमित्यत्र हि वाक्ये तद्धितग्रहणेन स्वार्थिका ये तद्धितास्त एव विवक्षिताः। इममेवार्थं सूचयितुं कालितरा, हरिणितरेति स्त्रीप्रत्ययान्तात् स्वार्थिक एव तरप्प्रत्यय उदाहृतः।

स्वार्थिकेषु च 'समर्थानाम्' इत्येतन्नानुवर्त्तते। तथा हि वक्ष्यति वृत्तिकारः—"स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति यावत्। स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति" इति। एवञ्च सति विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य प्रातिपदिकादेव स्वार्थिकैर्भवितव्यमिति कुतस्तेषां बहिरङ्गत्वम्? नन्वेवमपि कालितरेत्याद्यनुदाहरणम्; तरप्प्रत्ययस्य बहिरङ्गत्वात्। स हि यद्यपि विभक्त्युत्पत्तिं नापेक्षते, प्रतियोगिनं तु बाह्यार्थमपेक्षत एव, स्त्रीप्रत्ययस्य तु न क्वचित् प्रतियोग्यपेक्षेति तस्यान्तरङ्गत्वम्? नैष दोषः; उदाहरणदिगियं वृत्तिकारेण दर्शिता।

एतानि त्वत्रोदाहरणानि दर्शयितव्यानि—एनिका, श्येनिका, रोहिणिकेति। अत्र हि यदि पूर्वं तद्धितः स्यात् तदेतश्येतरोहितशब्देभ्योऽज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कप्रत्यये कृते 'वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः' इत्यनेन ङीन्नकारौ न स्याताम्। यदि तर्हि ङ्याबन्तात् तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणम्, समासान्ता अपि तदन्तादेव स्युः, ततश्च बहवो गोमन्तोऽस्यां नगर्यामिति स्याद्, बहुव्रीहौ कृते 'उगितश्च' इति ङीप्, ततश्च 'नद्यृतश्च' इति कपि बहुगोमतीकेति रूपं स्यात्, बहुगोमत्केति चेष्यते? नैष दोषः; न हि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

त्सनादिभिर्योगः। स्वार्थादयो हि कुत्सनादिहेतवः, द्रव्यस्य पण्डितक इत्यादौ तथावसायात्। तदेवमन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः, बहिरङ्गास्तद्धिताः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः? इह तर्हि 'वर्णे चानित्ये,' 'रक्ते' 'कालाच्च' इत्यस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालक इति, स्त्रीप्रत्ययस्य कालीत्यवकाशः; कालिकेत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्कन् स्यात्। तस्य चात्यन्तस्वार्थिकत्वान्न तदपेक्षं स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वमस्ति। नास्त्यत्र विशेषः, कालशब्दादप्युत्पत्तौ 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वे कालिकेति सिद्धम्? यदा तर्हि हरितशब्दात् 'न सामिवचने' इति प्रतिषेधेन ज्ञापितोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् क्रियते तदा 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीब्नकारौ बाधित्वा परत्वात्कन् स्यात्, ततश्च हरिणिकेति न स्यात्। हरितशब्देन समानार्थो हरिणशब्दोऽस्ति, ततः कन्नित्वे च भविष्यति, हरितशब्दात्तु हरितिकेति? अयं तर्हि—'लोहितान्मणौ' इत्यत्यन्तस्वार्थिकः कन् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीब्नकारौ परत्वाद्बाधेत, ततश्च लोहितिकेत्येव स्यात्, न लोहिनिकेति; उभयमपीष्यते, तदर्थं ङ्याब्ग्रहणम्।

नन्वु च 'लोहिताल्लिङ्गबाधनं च' इत्यनेनैवैतत्सिद्धम्, तन्न वक्तव्यं भवति, कथम्? 'वर्णादनुदात्तात्' इत्यत्र वेति वर्तते, तत्र ङ्याबन्ताभ्यां लोहिनीलोहिताशब्दाभ्यां कनि विहिते यथायोगं ह्रस्वत्वेत्वयोः कृतयोर्लोहिनिका लोहितिकेति सिद्धमिष्टम्। तदेवं सति ङ्याब्ग्रहणे लिङ्गनिमित्तेन प्रत्ययेन विकल्पेन बाधा यथा स्यान्नित्यं मा भूदित्येवमर्थं तावन्न वक्तव्यम्—लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति। नापि प्रतिपदविहितत्वेन कना लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नित्ये बाधे प्राप्ते विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थमपि वक्तव्यम्; ङ्याब्ग्रहणस्यानन्यार्थत्वात्। यदि ह्येतश्वेतशब्दाभ्यामत्यन्तस्वार्थिकः कन्निष्यते, तदा तत्र ङ्याब्ग्रहणस्य चरितार्थत्वाल्लोहितशब्दात्प्रतिपदविहितेन कना ङीपो नित्ये बाधे प्राप्ते तद्वक्तव्यम्? तदापि वा न वक्तव्यम्, 'लोहितान्मणौ' इत्यस्यापि पुन्नपुंसकयोश्चरितार्थत्वात्। तदेवमत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् ङ्यन्ताद्यथा स्यादिति ङीब्ग्रहणं तावत्कर्त्तव्यम्।

आब्ग्रहणं तु विस्पष्टार्थम्। तत्र समासान्तेषु दोषः—बह्वो गोमन्तोऽस्यां

न्यासः

समासान्ताः समासादुत्पद्यन्ते। किं तर्हि? अकृत एव समासे तदर्थादुत्तरपदात्। तथा हि 'न कपि' (७.४.१४) इत्यत्र वक्ष्यति वृत्तिकारः—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति, समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति' इति। न च बह्वो गोमन्तोऽस्यां नगर्यामित्यत्र वाक्ये

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

नगर्यामिति बहुव्रीहौ कृते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वान्ङीप् च प्राप्नोति कप् च, ङ्याब्ग्रहणान् ङीपि कृते कप् स्यात्, ततश्च बहुगोमतीकेति रूपं स्यात्, बहुगोमत्केति चेष्यते ? नैष दोषः; समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता भवन्ति पश्चात्तदन्तेन समासः, एवं हि समासं प्रत्यन्तावयवत्वमुपपद्यते समासान्तानाम्, तथा च 'न कपि' इत्यत्र वक्ष्यति। तत्र चोत्तरपदे समासार्थाया विभक्तेः पुरस्तात्समासान्ता इति केचित्। परस्तात्समासान्तेषु सुब्लुकि तद्धितान्तत्वेन ततः सुपि सुबन्तस्य समास इत्यन्ये। सर्वथा बहुचर्मिकेतीत्वं प्राप्नोति, 'असुपः' इति प्रतिषेधात्, यथा बहुपरिव्राजका मधुरेति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। 'नञस्तत्पुरुषात्' इत्यादौ तु ग्रन्थविरोधं तत्र तत्र परिहरिष्यामः। तदेवं स्थितमेतत्—तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणं विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वमिति।

न्यासः

समासार्थमुत्तरपदं स्त्रियां वर्तत इति प्राक्कपैव भवितव्यम्, पश्चात् समासेन, ततः स्त्रीप्रत्ययेन प्रत्ययानुपूर्व्या बहुगोमत्केति सिद्धं भवति।

यदि तर्ह्यकृत एव समासे तदर्थादुत्तरपदात् समासान्ता भवन्ति, तदा 'नञस्तत्पुरुषात्' इत्यत्र 'नञः परे वक्ष्यमाणा य ऋगादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्ता न भवन्ति' इत्येष वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते, तेभ्यस्तत्पुरुषसमासार्थेभ्यः समासान्ता न भवन्तीति वक्तव्यं स्यात् ? नास्ति विरोधः; तत्र ह्यन्तशब्दः समीपवाची, ऋगादयोऽन्तभूताः समीपभूता यस्य स तथोक्तः। कः पुनरसौ ? नञः प्रकृतत्वात् स एव विज्ञायते। 'तत्पुरुषात्' इत्यत्रापि तत्पुरुषशब्दस्तादर्थ्यात् तत्पुरुषार्थे उत्तरपदे वर्तते। तत्र पुनः ऋगादेः श्रुतत्वादृगादिरेव विज्ञायते, तदन्तात् तत्पुरुषादिति च व्यधिकरणे पञ्चम्यौ। ततोऽयमर्थः—नञः परे य ऋगादयस्ते समीपभूता यस्य नञस्तस्मात् परं यत् तत्पुरुषार्थमृगादिपदं ततः समासान्तो न भवतीति। अथ वा—अवयववचनोऽन्तशब्दः, समानाधिकरण एव पञ्चम्यौ; तादर्थ्यात्। ऋगाद्यन्तं तत्पुरुषार्थं यदुत्तरपदं तदेव। तदन्तात् तत्पुरुषार्थादित्युक्तम्। ततश्चायमर्थः—नञः परे य ऋगादयस्तदन्तात् तत्पुरुषार्थादुत्तरपदात् समासान्ता न भवन्तीति। तत् पुनस्तदन्ततत्पुरुषार्थम् उत्तरपदं सामर्थ्यादृगाद्येव विज्ञायते। 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इत्यत्र तर्हि योऽयं वृत्तिग्रन्थः—'संख्येये योऽयं बहुव्रीहिर्वर्तते तस्माद् बहुगणान्ताड् डच्प्रत्ययो भवति' इति, तस्य विरोधः ? नास्ति विरोधः; अत्र हि बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदमेव तादर्थ्याद्बहुव्रीहिरित्युक्तं भवति। तदयमर्थः—संख्येये यद्बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदं वर्तते तस्माद् डच्प्रत्ययो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसो-साम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

यद्येवम्, 'यूनस्तिः' 'ऊङुतः' इति त्यूङोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यं तदन्तात्तद्धित-विधानार्थम्—युवतितरा। भाष्यकारप्रयोगात् 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावो न भवति, खिद्घादिषु पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वा पर्जन्य-वल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन बाधितत्वात्। ब्रह्मबन्धूतरा 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' इति ह्रस्वाभावपक्षे 'जातेश्च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः। पूर्वत्र त्वनेन प्रतिषेधो न लभ्यते; यौवनस्याजातित्वात्। यावद्द्रव्यभाविनी हि जातिः, तथा च युवजानिरित्युदा-हृतम्। नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव त्यूङौ भविष्यतः, अत्यन्तस्वार्थिके तु कनि ब्रह्म-बन्धुकेत्यत्र 'केऽणः' इति ह्रस्वे सति नास्ति विशेषः—ऊङन्ताद्वोत्पत्तौ सत्याम्, उकारान्ताद्वा, युवतिशब्दादपि कनि पुंवद्भावेन भाव्यमिति नास्त्येव विशेषः। न चास्मात्कन्निष्यत इत्यत्रापि प्रमाणमस्ति। तस्मान्नार्थस्त्यूङोर्ग्रहणेन ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥

न्यासः

भवतीति। अनया दिशाप्यन्य एवंजातीया विरोधाः परिहर्त्तव्याः। तदेवं स्थितमेवैतत्—तदन्तात् तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणमिति, विप्रतिषेधात् तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहण-मिति, विप्रतिषेधात् तद्धितबलीयस्त्वमिति।

यद्येवम, 'यूनस्तिः' 'ऊङुतः' इत्येतयोरपि त्यूङोर्ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते, तदन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्याद्—युवतितरा, ब्रह्मबन्धूतरेति? 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' इत्यूङो विकल्पेन ह्रस्वत्वं न कर्तव्यम्; ङ्याब्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्। 'स्त्रियाम्' इति प्रकृत्य येषां विधानं तदुपलक्षणार्थमिह ङ्याब्ग्रहणम्। अतस्त्यूङोरपि ग्रहणमिह कृतमेव वेदितव्यम्।

ङ्याब्ग्रहणं यद्युपलक्षणार्थम्, अन्यतरस्यैव ग्रहणं कर्त्तव्यम्, एकेनापि हि स्त्रीप्रत्यया उपलक्ष्यन्त एव? सत्यमेतत्; वैचित्र्यार्थं तु द्वयोर्ग्रहणम्। 'यावादिभ्यः कन्' 'लोहिता-न्मणौ', 'वर्णे चानित्ये' इत्यनेन तु विकल्पेन स्वार्थिकेन स्त्रीप्रत्ययस्य बाधनमिष्यते। तत्र यदा बाधा तदा लोहितशब्दात् कनि टापि कृते चेत्त्वे लोहितिकेति भवितव्यम्; यदा तु न बाधा तदा 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात् तो नः' इति ङीब्नकारयोः कनि च 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वे कृते लोहिनिकेति भवितव्यम्। तस्माद् वक्तव्यमेवैतत्—लोहिता-ल्लिङ्गबाधनं वेति।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति। उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः। औटष्टकारः 'सुट्' इति प्रत्याहारग्रहणार्थः। पकारः 'सुप्' इति प्रत्याहारार्थः।

पदमञ्जरी

उकारादयोऽनुबन्धा इत्यादि। तत्र प्रथमैकवचनस्योकारः 'एतत्तदोः सुलोपः', 'दीर्घात्सुतिसि' इत्यत्र केवलस्य व्यञ्जनस्योच्चारयितुमशक्यत्वादुच्चारणार्थः। अत्र तु सूत्रे औकारोपश्लेषाच्छक्यते सकारमात्रमुच्चारयितुम्। 'अनङ् सौ' इत्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति; व्यावर्त्यस्याभावात्। न च 'अनङ् सि' इत्युच्यमाने वर्णनिर्देशे च तदादिविधिसम्भवात्सप्तमीबहुवचनेऽपि प्रसङ्गः; 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तेः। जसो जकारोऽस्मिन्नेव सूत्रेऽसन्दिग्धोच्चारणार्थः; अन्यथा ह्यौकारस्यावादेशे सन्देहः स्यात्—किमौकारस्योच्चारणम्, अथावित्यस्येति। 'जसः शी' इत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति; 'असः शी' इत्युच्यमानेऽप्यतिप्रसङ्गाभावात्, शसादीनां सानुबन्धकत्वात्। शसश्शकार औटष्टकारस्यासन्दिग्धोच्चारणार्थः; अन्यथा डकारष्टकार इति सन्देहः स्यात्। 'तस्माच्छसः' इत्यादौ विशेषणार्थस्तु न भवति; जसादीनां सानुबन्धकत्वात्। 'टा' इत्यत्र टकारः 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति विशेषणार्थः; अन्यथा 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विहितस्याकारस्यापि ग्रहणं स्यात्। तदेवमेषां चतुर्णामुकारादय उच्चारणविशेषणार्थाः। इत्संज्ञाप्येषां प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति, न पुनरित्कार्यं किञ्चिदस्ति। औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः। ङेप्रभृतिषु ङकारः 'घेर्ङिति' इति विशेषणार्थः। ङसेरिकारः 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यत्र ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थः। *पकारः प्रत्याहारग्रहणार्थ इति*। *उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्था* इत्यनेनागतार्थत्वादिदमुक्तम्। एवं च—'औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः' इत्यग्रिमग्रन्थेन भवितव्यम्।

न्यासः

उकारादयोऽनुबन्धा इत्यादि। तत्र प्रथमैकवचनस्योकार उच्चारणार्थः। 'अनङ् सौ' इति विशेषणार्थः कस्मान्न विज्ञायते? व्यावर्त्याभावात्। जसो जकारोऽसंदिग्धोच्चारणार्थः, असति हि तस्मिन्नौकारस्यावादेशे कृते सन्देहः स्यात्—कीदृशस्य प्रत्ययस्योच्चारणमिति, तत्र व्याख्यानं कर्तव्यमापद्यते। अथ 'जसः शी' इत्यत्र विशेषणार्थः कस्मान्न विज्ञायते? 'असः शी' इत्युच्यमानेऽप्यतिप्रसङ्गाभावात्। औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः। वृत्तौ त्वेष ग्रन्थो नास्ति; भवितव्यं त्वनेन। लेखकप्रमाददोषादिदानीमन्तर्हितः। शसः शकार औटष्टकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वेनासन्दिग्धोच्चारणार्थः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता ।

पदमञ्जरी

क्व पुनरिमेऽर्थे स्वादयो भवन्तीत्याह—*संख्याकर्मादयश्चेति* । *शास्त्रान्तरेणेति* । 'बहुषु बहुवचनम्', कर्मणि द्वितीया' इत्यादिना । *तेन सहास्यैकवाक्यतेति* । पूर्वं त्ववान्तरवाक्यभेदापेक्षया शास्त्रान्तरेणेत्युक्तम् । आकांक्षायोग्यतावशेन भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यता भवत्येव । प्रकरणभेदेन तु पाठस्तिङादिविधिनाप्येकवाक्यत्वं यथा स्यादिति । 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्र तु भिन्नवाक्यत्वमाश्रित्योक्तम्—ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो लस्य तिबादय इति बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वं संख्यावाच्यत्वेन विधीयते इति । अव्ययेयस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति च । एकवाक्यतायां तु विशिष्टे एवार्थे कर्मादिसम्बन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधानात्सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते । तस्माद् 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यव्ययादुत्पन्नस्य सुपो लुग्विधानाल्लिङ्गादव्ययेभ्योऽस्मिन्पक्षे स्वाद्युत्पत्तिः । उदाहरणानि यथायोगं स्वे स्वे वाक्ये प्रकटीकरिष्यन्ते ॥

न्यासः

शकारः सन्देहनिरासार्थः, इतरथा ह्यौडसित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किं टकारस्येदमुच्चारणम्, उत डकारस्येति ? तत्र डकारोच्चारणाट्टिलोपः स्यात् । ननु च सत्यपि शकारे भवितव्यमेव सन्देहेन—किमिदं कृतचर्त्वस्य डकारस्योच्चारणम् ? टकारस्य वेति ? नैतदस्ति; यदि हि डकारस्य स्यात्, शकारोच्चारणमनर्थकं स्यात् । अथ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति तत्र विशेषणार्थः शकारः कस्मान्न भवति ? असग्रहणेऽपि सत्यतिप्रसङ्गाभावात् । 'टा' इत्यत्र टकारो विशेषणार्थः 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इत्यत्र । 'सुपां सुलुक्' इत्यादौ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे इत्याकारप्रश्लेषः, तत्रासति टकारे तस्यापि ग्रहणं स्यात् । चतुर्थ्येकवचनादिषु ङकारः 'घेर्ङिति' इति विशेषणार्थः । पञ्चम्या एकवचन इकारः षष्ठ्येकवचनाद् विशेषणार्थः, इतरथा हि 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यत्र पञ्चम्येकवचनस्यापि ग्रहणं स्यात् । संख्याकर्मादयश्चेत्यादि । संख्या स्वादीनामर्थे विहिता 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण । कर्मादयश्च 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिना । तेन सहास्यैकवाक्यतेति । कर्मणि बहुत्वे बहुवचनं शस् । कर्मणि द्वित्वैकत्वयोर्द्विवचनैकवचने औडमौ । एवमन्यत्राप्येकवाक्यता वेदितव्या ।

यदि तर्हि तेन सहास्यैकवाक्यता, तदा यदुक्तम् 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्र—'यत्र च संख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः, अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव' इति, तद् विरुध्यते; एकवाक्यतायां हि विशिष्ट एवार्थे कर्मादिसम्बन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधानात् सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ङ्यन्तात्तावत्—कुमारी। गौरी। शार्ङ्गरवी। ङीब्ङीष्ङीनां क्रमेणोदाहरणम्।

न्यासः

यदपीदं तत्रोक्तम्—'ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो लस्य तिबादय इति बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते' इति, तदपि विरुध्यत एव; न ह्येकवाक्यतायां विहितस्य बहुवचनस्य पश्चाद् बहुत्वसंख्याया वाच्यत्वेन विधानं युक्तम्। तेन शास्त्रान्तरेणानेन च संहृत्य बहुत्वसंख्यायामेव बहुवचनविधानात् पूर्वकस्तावन्नास्ति विरोधः। एकवाक्यतायामपि हि यथा स्वादीनां सामान्येन विधानमुपपद्यते तथा 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्रैव प्रतिपादितम्। योऽपि द्वितीयो विरोध उद्भावितः सोऽपि न भवत्येव; ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो लस्य तिबादय इति बहुवचनं विहितमिति 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनेन सहैकवाक्यतामापन्नेनेत्ययं तत्राभिप्रायो वेदितव्यः। तस्यानेन सूत्रेण बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयत इत्यत्रापि स्वादिसूत्रेण 'लस्य' इत्यादिना च शास्त्रेण सहैकवाक्यतां प्रतिपन्नेनेत्येषोऽभिप्रायो द्रष्टव्यः। एवञ्च संहत्यैव बहुवचनं विहितम्। संहत्यैव च तस्य बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयत इति कुतो विरोधः; ननु च 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येकमिदं शास्त्रम्, तस्य यदि स्वादिसूत्रेणैकवाक्यता, ततो 'लस्य' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण सा नोपपद्यते? अथ तेनैकवाक्यता, स्वादिसूत्रेण सा नोपपद्यते? नैष दोषः; द्वे ह्येते वचने तन्त्रोच्चारिते, तत्रैकस्य स्वादिसूत्रेणैकवाक्यता, अपरस्य 'लस्य' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण।

अथ वा—अन्यथा विरोधाभावः प्रतिपाद्यते। इह हि स्वादयोऽनेन सूत्रेण 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिकं शास्त्रमनपेक्ष्य वा विधीयेरन्? तद्वापेक्ष्य तेन सहैकवाक्यतामापन्ने ते? इति द्वौ पक्षौ। तत्राद्ये पक्षेऽविशेषेणैव स्वादयो विधीयन्त इति, तथा विहितानां तु तेषां नियमः क्रियते—यत्र संख्या सम्भवति तत्रासौ 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण कर्मादिसम्बन्ध्येकत्वादिसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते, यानि तु निःसंख्यान्यव्ययानि तेभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयः सन्तीत्येव। द्वितीये तु पक्षे विशिष्ट एवार्थे कर्मादिसम्बन्धिनि बहुत्वादौ स्वादयो विधीयन्ते। तत्र 'बहुषु बहुवचनम्' इत्याद्यः पक्ष आश्रितः, इह तु द्वितीय इति नास्ति विरोधः; पक्षान्तरमाश्रित्य तथाभिधानात्। अथ द्वितीये पक्षे कथमव्ययेभ्यः सुबुत्पत्तिः, न ह्येकवाक्यतायां संख्याकर्माद्यर्थरहितेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिरुपपद्यते? नैष दोषः; ज्ञापकाद् भविष्यति। यदयम् 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यव्ययादुत्पन्नस्य सुपो लुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति—भवत्यव्ययाद् विभक्त्युत्पत्तिरिति।

कुमारीति। 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्। गौरीति। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। शार्ङ्गरवीति। 'शार्ङ्गरवाद् यञो ङीन्'। खट्वेति। 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः। कुमारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः। कुमार्या, कुमारीभ्याम्, कुमारीभिः। कुमार्यै, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः। कुमार्याः, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः। कुमार्याः, कुमार्योः, कुमारीणाम्। कुमार्याम्, कुमार्योः, कुमारीषु। एवं गौरी, शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये।

आपः खल्वपि—खट्वा। बहुराजा। कारीषगन्ध्या। टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणम्। खट्वा, खट्वे, खट्वाः। खट्वाम्, खट्वे, खट्वाः। खट्वया, खट्वाभ्याम्, खट्वाभिः। खट्वायै, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः। खट्वायाः, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः। खट्वायाः, खट्वयोः, खट्वानाम्। खटवायाम्, खट्वयोः, खट्वासु। एवं बहुराजा-कारीषगन्ध्ये चोदाहार्ये।

एवं प्रातिपदिकात्—दृषद्, दृषदौ, दृषदः। दृषदम्, दृषदौ, दृषदः। दृषदा, दृषद्भ्याम्, दृषद्भिः। दृषदे, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः। दृषदः, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः। दृषदः, दृषदोः, दृषदाम्। दृषदि, दृषदोः, दृषत्सु।

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदितव्यम्। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सर्वाधिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते; ङ्यापोरनेनैव विधानात्।

पदमञ्जरी

स्त्रियाम् ॥ *ङ्यापोरनेनैव विधानादिति* । प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणेऽभि-

न्यासः

बहुराजेति। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाप्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति। 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः', 'उपमानाच्च' इतीत्वम्; करीषगन्धेरपत्यमिति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः, 'अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः' इत्यादिना ष्यङादेशः, 'यङश्चाप्' इति चाप्॥

स्त्रियाम्॥ ङ्यापोरनेनैव विधानादिति। एतेन 'स्त्रियाम्' इत्यधिकृत्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'स्त्रियाम्' इत्युच्यते, केयं स्त्री नाम ? सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः।

पदमञ्जरी

सम्बध्यत इत्यत्रायं हेतुः। प्रकरणापेक्षया चैतदुच्यते, सूत्रान्तरव्यापारसमये तु सूत्रान्तरविहितप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव। ननु चात्र प्रकरणे सर्वत्र सति सम्भवे 'अतः' इति सम्बध्यते, न च ङ्याबन्तमदन्तम्। उक्तार्थत्वाच्च ङ्याबन्तात् ङ्यापोरप्रसङ्गः ? सत्यम्; न्यायस्तु निरूप्यते।

चोदयति—*स्त्रियामित्युच्यते इति*। सप्तमीनिर्देशेन कार्यान्तरविधानार्थमनूद्यते इत्यर्थः। ततः किमित्याह—*केयं स्त्री नामेति*। इह शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे च खट्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात्प्रसिद्धवदनुवादोऽनुपपन्न इत्यर्थः। स्वरूपस्य च जिज्ञासितत्वात्प्रथमान्तेन प्रश्नः, कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्। स्त्रीग्रहणं च प्रसङ्गेन पुन्नपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थम्। अत एवोत्तरे सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शितम्। एवं च प्रथमोपनिपातिनि 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणमुचितम्, तथा तु न कृतमित्येव। तत्र *लौकिकानां लक्षणम्*—

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्॥ इति।

न्यासः

प्रत्ययविधौ ङ्याबन्तायाः प्रकृतेरभावमाह। एष च प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे सम्बध्यते इत्यत्र हेतुः। यदि हि ङ्याबन्ता प्रकृतिरिह प्रकरणे सम्भवेत् ततो ङ्यापावपि सम्बध्येयाताम्, सा ङ्याब्रूपा न सम्भवति, अतो न ताविह सम्बध्येते।

इह च स्त्रीत्वं प्रत्याचार्याणां दर्शनभेदः, क्वचिच्च दर्शने दोषो दृश्यते।

तत्र केषाञ्चिद् दर्शनम्—

'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्'॥ इति।

'स्तनकेशवती' इति, भूम्न्यतिशायने वा मतुप्। 'लोमशः' इत्यत्रापि लोमादिपामादिसूत्रेण शप्रत्ययः। 'उभयोरन्तरम्' इति, उभयोः स्त्रीपुंसयोः सदृशमित्यर्थः। तत् पुनः सादृश्यं लिङ्गवत्त्वेन। एवं तर्हि तदुभयं समुदितं यत्र तन्नपुंसकं प्राप्नोति। भवति हि समुदायरूपं समुदायिरूपेण लिङ्गित्वेन सदृशमित्यत आह—'तदभावे' इति। एतदुभयं यत्र नास्ति तत् 'नपुंसकम्' इति। तेन न संभवत्येष दोषः। यदि तदभावे नपुंसकमित्येतदु-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

भूमादौ मतुप्, तथैव लोमश इति शः। स्तनकेशवत्त्वं च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि कुमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरुपलक्षणम्। लोमशत्वं च पुंविज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्य। उभयोरपि स्त्रीपुंसयोर्यदन्तरं सदृशं स्तनलोमाद्युभयव्यञ्जनं तन्नपुंसकमित्यर्थः। तेनाव्ययाख्याताथस्य स्त्रीपुंसत्वाभावेऽपि नपुंसकत्वं न भवति, अन्यथा 'तदभावे' इत्येतावत्युक्ते स्यात्प्रसङ्गः, तदभाव इत्यनेन कुकुटमयूर्यादेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य द्वन्द्वार्थस्य नपुंसकत्वं न भवति। भवति हि समुदायः समुदायिनः सदृश इति स्यात्प्रसङ्गः। नायं प्रसङ्गः, 'परवल्लिङ्गम्' इत्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशात्? सत्यम्; इदं तु वस्तुस्वरूपनिरूपणपरं द्रष्टव्यम्। तदनेन स्तनकेशादिसम्बन्धः, स्तनादय एव वा विशिष्टसंस्थानाः, तदुपव्यञ्जना वा जातयः स्त्रीत्वादय इत्युक्तं भवति।

अत्र पक्षे भ्रुकुंसे टाप् प्रसज्येत, भ्रुकुंसः = स्त्रीवेषधारी नटः, तस्य स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते, खरकुट्यादीनां च लोमशत्वात्पुंस्त्वे सति खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति। खरकुटी = नापितगृहमुच्यते। ननु च स्वाभाविकपरिणामशालिभिः स्तनादिभिरत्र सम्बन्धो विवक्षितः, न यथाकथञ्चित्; स्तनादि च प्रसिद्धस्यान्यस्याप्युपलक्षणमुक्तं तत्कुतोऽयं प्रसङ्गः? एवं तर्हि खट्वावृक्षौ न सिध्यतः, खट्वावृक्षादीनां स्तनलोमाद्यभावात्। स्यादेतत्— यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यत इति? तन्न; वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते खट्वावृक्षयोस्तिलशस्तत्क्षणेऽपि लिङ्गं नोपलभ्यते। यथा तर्ह्यादित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्या त्वनुमीयते, तथा खट्वावृक्षयोरपि सदेव लिङ्गं सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते।

सतामपि हि भावानां षड्भिः प्रकारैरनुपलब्धिर्भवति—अतिसन्निकर्षाद्, यथा–स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः। अतिविप्रकर्षात्, यथा–उड्डीनस्य शकुनेः। मूर्तान्तर्द्धानात्, यथा–कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः। अन्धकारावृतत्वात्, यथा–अन्धकाराक्रान्तस्य घटादेः। इन्द्रियदौर्बल्यात्–तिमिराद्युपघाते चक्षुरादेः। अतिप्रमादात्—'प्रमादोऽनवधानता', विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि सन्निकृष्टमप्यर्थं नोपलभ्यते। सौक्ष्म्यं तु—इन्द्रियदौर्बल्य एवान्तर्भूतम, दिव्यचक्षुःश्रोत्रो हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभते। एवं समानाभिहारोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः, तद्यथा माषराशौ माषः प्रक्षिप्तः पृथग्नोपलभ्यते। एवमभिभवोऽपि, तद्यथा—सौरीभिः प्रभाभिरभिभूतानि नक्षत्राणि दिवा नोपलभ्यन्ते। केन पुनरेतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यत इति? टाबादेस्तत्कृतस्यानन्यकार्यस्य दर्शनात्। यद्येवम्, इतरेतराश्रयं प्राप्नोति— लिङ्गावगमाट्टाबादिशब्दप्रयोगः, तद्योगाल्लिङ्गावगतिरिति? इन्द्रियदौर्बल्यं कदाचिदुपलब्धस्य कदाचिदनुपलम्भे कारणं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

शक्यमभिधातुम्, खट्वादिषु च लिङ्गस्य कदाचिदप्यनुपलम्भाल्लिङ्गविविक्त-खट्वादिवस्तुग्राहिणा प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयात्तद्विरुद्धमनुमानं नोदेतुमर्हति। न हि शक्यते वक्तुम्-भिक्षुगृहं गजवद् देशत्वाद्गजशालावत्, प्रत्यक्षेणेन्द्रियदौर्बल्यात्तु गजो नोपलभ्यत इति, तस्मादसदेव लिङ्गं शब्दप्रयोगमहिम्न खट्वादिषु प्रतीयते। भवत्वेवं श्रोतुः प्रतीतिः, यस्त्वसौ प्रयोक्ता स केन लिङ्गमवगम्य तदनुरूपं शब्दं प्रयुङ्क्ते! किञ्च—कुमार्यर्थः, कुमारी वस्त्विति कुमार्यादिष्वर्थवस्तु-शब्दयोः पुन्नपुंसकयोरनुपपत्तिः। भाष्ये तु—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः।
धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः॥

आविर्भावः = उपचयः, पुंस्त्वम्; तिरोभावः = अपचयः, स्त्रीत्वम्; अन्तरालावस्था स्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः। कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गम्? सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तदात्मकानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। शब्दादिसङ्घातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिक्षणपरिणामस्वभावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्नात्मनि मूहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते। एवं शब्दादय आकाशादयो घटादयश्च।

उक्तञ्च—

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणे गणे।
त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः॥ इति।
कथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता।
अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता॥ इति च।

तथा—

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम्।
काचित्प्रलीयते काचित् कथंचिदभिवर्धते॥ इति।
प्रवृत्तिमन्तः सर्वे हि तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः॥ इति च।

टाबाद्यन्तः शब्द एवैता अवस्था गोचरयतीत्यर्थः। पुरुषो यद्यप्यपरिणामी, तथापि—

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम्॥

ततश्च—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥
सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।
प्रवृत्तिधर्म तद्द्वारा शशशृङ्गादिवाक्षु तु ॥
तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवाल्लिङ्गयोगिता ।
प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥
पुन्नपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यलिङ्गता ।

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयान्तरालावस्थास्त्रीणि लिङ्गानि । एवं च नक्षत्रे तारका तिष्यः, कुमार्यर्थो वस्तु इति एकस्याप्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते; आविर्भावादित्रयस्यापि गुणभेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वदा सम्भवात् । न चैवं तद्वृत्तेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गताप्रसङ्गः; न ह्यस्ति नियमः—यः शब्दो यत्रार्थे पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति, किन्तु य आकारोऽभिधीयते तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्यथा—तक्षा, युवा, कृष्णः, कामुक इति तक्षादिशब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः । तथा लिङ्गेष्वपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च—

सन्निधाने पदार्थानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ इति ।

उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्यचिद्धर्मस्यापचयमेवाह । शब्दान्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्योपचयः प्रतीयते । एवं क्षीयते वृक्ष इत्यत्रापचयः, तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् ।

वृत्तिकारस्तु लौकिकानामेवं प्रतिपत्तेरभावात्तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं पक्षं दर्शयति—*सामान्यविशेषा इति* । कानिचित्सामान्यानीत्यर्थः ।

यद्वा—सत्ताव्यतिरिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दो रूढः । तिस्रोऽवान्तरजातय इत्यर्थः । उक्तं च—

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित्समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥
हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः ।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ इति ।

ननु चैषां त्रयाणामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः, न गोत्वादिवत्कतिपयेष्वेवार्थेषु, कथमन्यथार्थव्यक्तिवस्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्! ततश्च सर्वत्र त्रिलिङ्गप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यत

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा – ब्राह्मणत्वादयः ।

पदमञ्जरी

आह—*बहुप्रकारा व्यक्तय इति* । व्यज्यन्ते सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तयः = आश्रयाः । एतदुक्तं भवति—विचित्रत्वादाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदाश्रयः कस्यचित्सामान्यविशेषस्य व्यञ्जकः, न सर्वः सर्वस्येति । तत्र चेतनेषु स्तनादिमती व्यक्तिः स्त्रीत्वस्य व्यञ्जिका, लोमशत्वादिमती पुंस्त्वस्य, उभयव्यञ्जना नपुंसकत्वस्य; अचेतनेषु कथम्, न हि तत्र किञ्चिदपि लिङ्गं व्यज्यते ? तथा चेतनेऽप्यर्थव्यक्तिवस्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामप्यनुपपत्तिः, दारशब्दस्य च पुंलिङ्गस्य भार्यायामनुपपत्तिः ? अत आह–*क्वचिदाश्रयविशेषाभावादिति* । तदभिव्यञ्जनसमर्थ आश्रयविशेषः । तत्राचेतनेषु सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः । उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु । अत्रैव दृष्टान्तमाह –*यथा ब्राह्मणत्वादय इति* । ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यन्तसादृश्यादुपदेशादेव ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति; नो खलु ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरोऽवस्थितयोरयं ब्राह्मणः, अयं क्षत्रिय इति प्रागेवोपदेशात्प्रत्यय उदेति । यथा गवाश्वव्यक्त्योरभावे शशविषाणादावप्युत्तरपदार्थद्वारकः सामान्ययोगः, सामान्यं जातिः, स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेत्यादौ सामान्येऽपि सामान्यान्तरस्य सद्भावः, यथा—गोत्वादौ सत्तासामान्यस्य । न ह्यस्माकं वैशेषिकाणामिव निःसामान्यानि सामान्यानि ।

न्यासः

च्यते, ततोऽव्ययानां तिङन्तानाञ्चैव नपुंसकत्वं स्यात् । तथाप्युभयोरन्तरं यदित्येतावदुच्यते एवमपि कुक्कुटमयूर्यौ इत्येवमादीनां लिङ्गसमुदायवतां समुदायानां नपुंसकत्वं प्रसज्येत । तस्मादुभयोरन्तरं यत् तदभाव इति च द्वयमप्युक्तम् । तदेवं यत्र स्त्री न पुमान् लिङ्गवच्च वस्तु तन्नपुंसकमित्युच्यते, ततोऽव्ययानां तिङन्तानाञ्च नपुंसकत्वं न भवतीत्युक्तं भवति । अत्र दर्शने भ्रुकुंसे च टाप् प्रसज्यते, तस्य हि स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते । भ्रुकुंसः स्त्रीवेशधारी नर्तकः, पुरुष उच्यते । खट्वादीनाञ्च स्तनकेशाभावात् स्त्रीत्वं न स्यात्, वृक्षादीनाञ्च लोमशत्वाभावात् पुंस्त्वाभावः प्राप्नोति, खरकुट्यादीनाञ्च लोमशत्वात् पुंस्त्वम्, ततश्च खरकुटीः पश्येति 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वमापद्येत ।

अन्येषां तु दर्शनम् —संस्त्यानम्, प्रसवः, स्थितिश्चेति । संस्त्यानम् = अपचयस्वभावं स्त्रीत्वम्, तद् यत्रास्ति सोऽर्थः स्त्री । प्रसवः = उपचयात्मकः पुंस्त्वम्, तद् यत्रास्ति स पुमान् । उपचयापचयरहिता यावस्था तदात्मिका स्थितिर्नपुंसकत्वम्, तद् यत्रास्ति तन्नपुंसकमिति । अत्रापि दर्शने संस्त्यानादेस्त्रयस्य सर्वत्र भावादेकैकं वस्तु स्त्री, पुमान्, नपुंसकञ्च प्रसज्येत । संस्त्यानविवक्षायामेव स्त्रीत्वं भवति, प्रसवविवक्षायामेव पुंस्त्वम्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यासः

स्थितिविवक्षायामेव नपुंसकत्वम्, अतोऽयमदोष इति चेत्? अयुक्तमेतत्; तथा हि—उपचीयते कुमारीत्यपि कुमारी स्त्री भवति, न पुमान्। अपचीयते वृक्ष इति संस्त्यानविवक्षायामपि वृक्षः पुमानेव भवति, न स्त्री। उपचीयते कुण्डमपचीयते वेत्युपचयापचययोरन्यतरविवक्षायामपि कुण्डं नपुंसकमेव भवति, न पुमान्, नापि स्त्री।

तदेवमाचार्याणां स्त्रीत्वं प्रति दर्शनभेदाद् दोषदर्शनाच्च पृच्छति—स्त्रियामित्युच्यते, केयं स्त्रीत्यादि। वृत्तिकारस्तु विदिताभिप्रायो दर्शनान्तरमाश्रित्याह—सामान्यविशेषा इत्यादि। सामान्यानि विशेषाश्चेति। तथा सामान्यानि च तानि तुल्यजातीयपदार्थसाधारणत्वाद् विशेषाश्च परस्परतो विजातीयेभ्यश्च विशिष्यन्ते = व्यावर्त्यन्त इति सामान्यविशेषाः। स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इवेति। यथैव हि गोत्वादयः सामान्यविशेषा भिन्नेष्वपि स्वाश्रयेष्वभिन्नाकारबुद्ध्यभिधानहेतवस्तथा स्त्रीत्वादयोऽपि। यथैव हि गोत्वादयस्तुल्यजातीयेषु सर्वेषु वर्तन्ते, विजातीयेभ्यस्तु व्यावर्तन्ते, तथा स्त्रीत्वादयोऽपि। तस्मात् तद्वदेव तेऽपि सामान्यविशेषाः। ननु च सामान्यविशेषाणां सर्वव्यक्त्यनुगतत्वादस्मिन्नपि दर्शने स एव सर्वत्र सर्वलिङ्गताप्रसङ्गः, तत् किमिति दर्शनान्तरमुत्सृज्येदं दर्शनमाश्रितमित्याह—बहुप्रकारा व्यक्तय इति। व्यज्यन्त आभिरिति व्यक्तयः—सामान्यविशेषाणामाश्रयाः। बहुप्रकारा व्यक्तयो येषां सामान्यविशेषाणां ते तथोक्ताः। अनेनैतत् सूचयति—विचित्रत्वात् सामान्यविशेषाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदेव सामान्यविशेषः केनचिदेवाश्रयेण व्यज्यते, न सर्वः सर्वेण। प्रतिनियतविषयत्वात् पदार्थशक्तीनाम्। तत्र येनार्थेन स्त्रीत्वमेव व्यज्यते न पुंस्त्वं नापि नपुंसकत्वम्, सा स्त्र्येव भवति, न पुमान् नापि नपुंसकम्। येन पुंस्त्वमेव व्यज्यते स पुमानेव, येन नपुंसकत्वं तन्नपुंसकमेव। यस्तु द्वयोस्त्रयाणां वा व्यञ्जकः स द्विलिङ्गस्त्रिलिङ्गो वेष्यते—अर्धर्चः, अर्धर्चम्; पद्मः, पद्मम्; तटः, तटी, तटमिति। तेन नास्मिन् दर्शने पूर्वदोषावसरः। यस्तर्हि सामान्यविशेषस्याश्रयो व्यञ्जको न भवति स कथं तद्योगात् स्त्री भवति? पुमान् नपुंसकञ्चेति? अत आह—क्वचिदित्यादि। आशात्माकाशादिषु हि सामान्यविशेषा स्त्रीत्वादयः क्वचिदुपदेशमात्रव्यङ्ग्या एव, न त्वाश्रयव्यङ्ग्याः; तदाश्रयाणामतीन्द्रियत्वात्। तत्र यस्मिन्नुपदेशेन स्त्रीत्वं व्यज्यते सा स्त्री भवति, यथा—इयमाशेति। यत्र पुंस्त्वं स पुमान्, यथा—अयमात्मेति। यत्र नपुंसकत्वं तन्नपुंसकमेव, यथा—इदमाकाशमिति। कथं स्त्रीत्वादयः क्वचिदुपदेशमात्रव्यङ्ग्या भवन्तीत्याह—यथेत्यादि। ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादीनां हि तथाविध आश्रयो नास्ति यस्तान्यभिव्यञ्जयेत्; सामान्यविशेषाश्रयाणामाशात्माकाशादीनामतीन्द्रियत्वात्। तदाश्रयाणामन्यत्र सादृश्यादुपदेशमात्रादेव तु ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति। यथा च तेषां तथा च क्वचित् स्त्रीत्वादीनाम्। किं पुनरिदं स्त्रीत्वम्, प्रत्ययार्थः? उत

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि युज्यते —

पदमञ्जरी

स्त्रीशब्दोऽयं शुक्लादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते, तत्र यदा गुणमात्रे स्त्रीशब्दो वर्तते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वेऽभिधेये टाबादयो भवन्तीति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षो भवति। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं सम्भवति-स्त्रीत्वमुपलक्षणम्, विशेषणं वेति। तत्राद्ये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति, अयं स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षो भवति। द्वितीये तु स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणं स्त्रीत्वमिति पक्षो भवति। तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः—भूतमियं ब्राह्मणी, प्रधानमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्ट्रिकेति। उभयोस्तु पक्षयोर्नैष दोषः, कथम्? भूतादयः चैतन्यप्राधान्यसम्भवनवद्वृत्तयः, न तु स्त्रीत्वाङ्गीकारेण वर्तन्ते। तदेवमत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरन्यतरदाश्रयणीयमित्याह—*स्त्रीत्वं चेति*। *उभयथापि युज्यते इति*। ननु प्रत्ययार्थपक्षे द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, कथम्?

न्यासः

प्रातिपदिकविशेषणम्? इत्याह—स्त्रीत्वं चेत्यादि। यदा स्त्रीशब्दो विनापि भावप्रत्ययेन स्त्रीत्वे वर्तते तदा स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्तीति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थो भवति। यथैव हि गोशब्दो जातिपदार्थपक्षे भावप्रत्ययरहितोऽपि गोत्वे वर्तते तथा स्त्रीशब्दोऽपि स्त्रीत्वे। यदा तु स्त्रीत्वं विशेषणमुपादाय तद्वति द्रव्ये स्त्रीशब्दोऽपि वर्तते तदायं पक्षोऽपि भवति—स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रकृतेर्विशेषणं भवति। उभयथापि युज्यत इति। कथं पुनरुभयथा युज्यते, यावता स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे स्त्रीत्वं प्रधानमापद्यत इति तत्र व्यतिरेकलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति, यथा—स्त्रीत्वं देवदत्ताया इति ततश्च कुमारी देवदत्तेति सामानाधिकरण्यं न स्यात्? द्विवचने बहुवचने च कुमार्यौ कुमार्य इति न स्याताम्, एकत्वात् स्त्रीत्वस्य? अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्गायणी, कारीषगन्ध्या, कालितरेति; एकत्वात् स्त्रीत्वस्य, तस्य च प्रथमोत्पन्नेनैव ष्फष्यङादिनाभिहितत्वात्? स्त्रीति च ईकारो न प्राप्नोति; संस्त्याने 'स्त्यायतेर्ड्रट्' इति ड्रट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीत्यनेनैव प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्? नैष दोषः; न हि सामान्यविशेषाणामाश्रयाद् भेदः स्त्रीप्रत्ययान्तेनाभिधीयते, यतो व्यतिरेकलक्षणा षष्ठी स्यात्। कस्मात् पुनर्नाभिधीयते? शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। द्विवचनबहुवचने अपि चोपपद्येते; यस्मात् सामान्यविशेषाणामेकत्वेऽप्याश्रयसंख्यास्तद्वाचिन उपाददते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तेनाश्रयस्यानेकत्वात् द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। गार्ग्यायणीत्येवमादौ द्वाभ्यामेव स्त्रीप्रत्ययाभ्यां स्त्रीत्वं व्यज्यते। नैकेन ष्फष्यङादिनेत्यनेकोऽपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति। वक्ष्यति— 'अजाद्यतष्टाप्', अजा। देवदत्ता। स्त्रियामिति किम्? अजः। देवदत्तः॥

पदमञ्जरी

एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तदेव च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययेनाभिधीयते, तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति? अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी, कारीषगन्ध्या, कालितरेति, कथम्? एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयः प्रत्ययो न प्राप्नोति—उक्तार्थानामप्रयोग इति? स्त्रीशब्दे चेकारो न प्राप्नोति, संस्त्याने 'स्त्यायतेर्ड्रट्' इति ड्रट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात् संस्त्यानं स्त्रीत्वम्? सामानाधिकरण्यं च न स्यात्— कुमारी देवदत्तेति, स्वस्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नयोः स्त्रीत्वयोः प्राधान्येनाभिधानात्, तत्र व्यतिरेकनिबन्धा षष्ठी प्राप्नोति, कुतः? न तावदन्यऽन्यतः; परस्परं गुणगुणिभावाभावात्, नापि स्त्रीप्रत्ययप्रकृतेः; टाबादिभिर्बाधितत्वात्? यत्र तर्हि प्रतियोगिनि स्त्रीप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी प्राप्नोति—पञ्च ब्राह्मण्यः, स्वसाभिरूपेति? पक्षान्तरे तु द्वयोरपि द्रव्यनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावः सामानाधिकरण्यं च भवति, द्रव्यस्य चानेकत्वाद् द्विवचनबहुवचने अपि युक्ते। यथैव च प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे टाबादयो भवन्ति, तथानेकोऽपि प्रत्ययो नानुपपन्नः, तद्द्योतको हि तदा नानाप्रत्ययः, प्रदीपादेश्चानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टम्। प्रत्ययार्थपक्षेऽपि न दोषः। यद्यपि स्त्रीत्वमात्रे वाच्ये प्रत्ययः क्रियते, तथापि स्त्रीत्वतदाश्रययोरभेदविवक्षया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावस्य द्वयोरपि दृष्टत्वेन सामानाधि-

न्यासः

प्रत्ययो युक्त एव। अथ वा—गार्गायणीत्यत्र 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति विहितस्य ष्फस्य षित्करणसामर्थ्याद् ङीष् प्रत्ययो भविष्यति। कारीषगन्ध्येति। ष्यङन्ताद् 'यङश्चाप्' इति वचनसामर्थ्याच्चाब् भविष्यति। कालितरेति। जानपदादिसूत्रविहितेन ङीषा स्त्रीत्वमप्रकर्षविशिष्टमुक्तम्, न तु प्रकर्षविशिष्टम्, अतस्तस्यानभिहितत्वात् तरबन्ताद् टाब्भविष्यति। स्त्रीति 'स्त्रियाम्' इति निर्देशाल्लिङ्गाट् टित्करणसामर्थ्याद्वा ङीब् भविष्यति। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु प्रातिपदिकेन स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते, टाबादयस्तु द्योतका इति। तत्र व्यतिरेकाभावात् षष्ठ्या अप्रसङ्गादेव द्विवचनबहुवचने अपि। अनेकत्वाद् द्रव्यस्य युक्तेऽनेकोऽपि प्रत्ययो युक्त एव। यथैव हि प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे खट्वेत्यादौ टाबादयो भवन्ति, तथा गार्ग्यायणीत्यादावनेकेऽपि ष्फादयो भवन्ति। अनेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वादिति युक्तमुक्तम्—उभयथापि युज्यत इति।

काशि० ३ : १९

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।

तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः, कीलालपाः ब्राह्मणी—'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपः स्यात् ।

पदमञ्जरी

करण्यं वचनभेदश्च भविष्यति । गार्ग्यायणीत्यादौ च द्वाभ्यामेव स्त्रीत्वमभिधातुं शक्यते, नैकेन; स्वभावात् । यद्वा—ष्फस्य षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् सिद्धः, ष्यङि 'यङश्चाप्' इति वचनसामर्थ्याच्चाब् भविष्यति । तथा हि—अत्र यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोनुबन्धद्वयं कृतम्, कालितरेत्यत्रान्यः प्रकर्षयुक्तोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः, तत्रावस्थाभेदादेक एवार्थो भिद्यत इति प्रकर्षयुक्तस्यानभिहितं स्त्रीत्वमिति तदभिधानाय टाबपि भविष्यति । स्त्रीशब्देऽपि 'स्त्रियाम्' इत्यस्मादेव निपातनादीकारः सिद्ध इति सुष्ठूक्तम्—उभयथापि युज्यत इति ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ *अदन्ताच्चेति* । अकारान्तादित्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति; अच्छब्दान्तात् नीतत् परीतत् कलिङ्गगदित्यादेः स्त्रीलिङ्गादिति, 'तदाद्याचिख्यासायाम्' इत्यादेर्निर्देशात् । पकारः *सामान्यग्रहणार्थं इति* । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यादौ । पकारानुरोधस्तु टाब्डापोः स्वरार्थः । टकारः *सामान्यग्रहणाविघातार्थं इति* । अन्यथैकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्, न तु डाप्चापोः । *खट्वेति* । कथं पुनरत्राकारान्ता प्रकृतिरवधार्यते, यावता नित्य-

न्यासः

अजाद्यतष्टाप् ॥ अजाद्यदन्ताच्चेति । अकारान्तादित्यर्थः । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? अच्छब्दान्ताच् शरद्, दरदित्येवमादेरिति ? लिङ्गात् । किं लिङ्गम् ? 'तदाद्याचिख्यासायाम्' 'यक्पूर्वायाः' इत्येवमादिनिर्देशात् । स्वरूपग्रहणे हि ते नोपपद्येरन् । पकारः सामान्यग्रहणार्थ इति । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्रासति हि पकारेऽस्य ग्रहणं न स्यात् । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । असति हि टकारे 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति टापैकस्यैव ग्रहणं स्यात्, न डाप्चापोः; द्व्यनुबन्धकत्वात् । शुभंयाः, कीलालपा इति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । किं पुनः स्याद्, यद्यत्रापि टाप्स्यात् ? इत्याह—हल्ङ्याब्भ्य इत्यादि ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अजादिग्रहणं तु क्वचिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्वचित्तु पुंयोगलक्षणे, क्वचितु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, क्वचितु वयोलक्षणे ङीपि, क्वचिट्टिल्लक्षणे।

हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते।

'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इति पठ्यते, तस्यायमर्थः – शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्भवति। शूद्रा। पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम् – शूद्रस्य भार्या शूद्री। महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः – महाशूद्री। महाशूद्रशब्दो

पदमञ्जरी

मेवायमाबन्तः स्त्रियां वर्तते ? शास्त्रात्प्रयोगाच्च। *शाकटायनदर्शने* हि सर्वेषामेव व्युत्पत्तिः। पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ स्त्रीप्रत्यये लुप्ते प्रयोग एवाकारान्तत्वं दृश्यते। *शुभंयाः, कीलालपा इति*। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्। कः पुनरत्र टापि सति दोष इत्याह– *हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः स्यादिति*।

क्वचिज्जातिलक्षण इति। गणपाठावसरे विभागं दर्शयिष्यति।

हलन्तानां त्वित्यादि। *अजादिग्रहणमिति*। प्रकृतस्य प्रथमान्तस्यान्वयासम्भवात्तदर्थमजादिग्रहणमिति शेषः।

अमहत्पूर्वेति। महच्छब्दस्यानुकरणत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावात् 'आन्महतः' इत्यात्त्वं न भवति। *पुंयोगे तु ङीषैवेति*। जातिग्रहणस्य प्रयोजनमाह। ननु पुंयोगे सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्परशब्दः परत्र वर्तत इति गौणत्वादेव न भविष्यति ? तस्मात्सुखप्रतिपत्त्यर्थं जातिग्रहणम्। अमहत्पूर्वेत्यस्यार्थमाह— *महत्पूर्वस्येति*। अत्रापि जातिरिति सम्बध्यते, इह प्रतिषेधो मा भूत्—महती शूद्रा महाशूद्रेति, न ह्यत्र महत्पूर्वः समुदायो जातिवचनः। क्व तर्हि प्रतिषेधः ? यत्र समुदायो जातौ वर्तते। तदिदं दर्शितम्—*महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचन*

न्यासः

जातिलक्षणे इति। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति। पुंयोगलक्षण इति। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति। पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे इति। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च' इति। वयोलक्षण इति। 'वयसि प्रथमे' इति। टिल्लक्षण इति। 'टिड्ढाणञ्' इति।

शूद्रा चामहत्पूर्वेत्यादि। ननु च 'आन्महतः' इत्यादिनात्त्वेनात्र भवितव्यम्, अत एवं वक्तव्यम्—अमहापूर्वेति ? नैतदस्ति; अर्थप्रधानस्य हि तदात्त्वमुच्यते, शब्दप्रधानश्चायम्। महच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा महत्पूर्वेति। महत्पूर्वस्य प्रतिषेध इति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्याभीरजातिवचनः, तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति कथं तदन्तविधिः ? एतदेव ज्ञापकं भवति—'अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिः' इति । तेनातिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती – इति भवति ।

पदमञ्जरी

इति । यद्येवम्, समुदाये जातिवचने गौरखरादिवदवयवार्थाभावाद्व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, तत्रावयवार्थस्य स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् पुंसि समासे कृते टापः प्रसङ्ग इति ? तत्रामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः सार्थकः । ततः किम् ? अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरिति न सम्बन्धनीयम् । कथं महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते पश्चात्सुप्, सुबन्तस्य समासः, ततश्चाभिनिर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधस्याप्रसङ्गः ? सत्यम्; विस्पष्टार्थमेवात्रापि जातिरिति सम्बध्यते । ननु च शूद्रशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गो यन्महाशूद्रशब्दात्स्यात् ? अत आह–*तदन्तविधिर्नेति* । *अतिधीवरी, अतिपीवरीति* । दधातेः पिबतेश्च 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति क्वनिपि कृते घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम्, धीवानमतिक्रान्ता पीवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः, अत्र 'वनो र च' इति ङीब्रौ भवतः । असति तु ज्ञापने वन इति प्रत्ययग्रहणम् । अथापि कृद्ग्रहणम् ? सर्वथातिक्रान्तप्रधाने समासे न स्यात् । *अतिभवती, अतिमहतीति* । 'उगितश्च'

न्यासः

अमहत्पूर्वेत्यस्यार्थमाचष्टे । अत्रापि जातिरिति सम्बध्यते, जातिवचनस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत्—महती शूद्रा महाशूद्रेति । अत्र ह्युत्तरपदं शूद्रशब्दो जातौ वर्तते, न समुदायो महतीशूद्रारूपः । कथं पुनर्जातिरित्युच्यमाने महत्पूर्वस्य प्राप्तिः, यतः प्रतिषेध उच्यत इत्याह—महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचन इति । महाशूद्रशब्द एव हि समुदायो जातौ वर्तते । अत एव महाशूद्रीति 'जातेरस्त्री' इत्यादिना ङीब् भवति । नन्वेवमपि नास्त्येव टापः प्राप्तिः, शूद्रशब्दाद्धि प्रत्यय उत्पद्यमानः कथं महाशूद्रात् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र तदन्तविधिर्नेत्यादि । कथं तदन्तविधिरिति । न कथञ्चित् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति मन्यते । अतिधीवरी । अतिपीवरीति । दधातेः पिबतेश्च 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति क्वनिप्, ईत्वं घुमास्थादिसूत्रेण । धीवानमतिक्रान्ता, पीवानमतिक्रान्तेति 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । अत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते सति 'वनो र च' इति ङीब्रौ न भवतः । यदि पुनस्तदन्तविधिर्न ज्ञाप्येत तदा 'वनः' इति प्रत्ययग्रहणमेतत्, ततश्च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवति' इति वचनादिहैव स्याताम्—धीवरी, पीवरीति; अतिधीवरी, अतिपीवरीत्यत्र तु न स्याताम् । अतिभवती । अतिमहतीति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः। बाला, होढा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः। पूर्वापहाणा[1], अपरापहाणा[1]। टित्, निपातनाण्णत्वम्। * संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् *। संफला,

पदमञ्जरी

इत्यत्रोगिदित्युगित्प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणमित्यङ्गीकृत्येदं प्रयोजनं दर्शितम्। तत्र तु वक्ष्यति—'उगिदिति प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणम्, तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधाभावात्तदन्तविधिः' इति। यदाह—'उगिद्यस्य सम्भवति यथाकथञ्चिदिति तदन्तात्प्रातिपदिकात्' इति च।

अतिमहतीत्यत्र शतृवद्भावादौणादिकादुगिल्लक्षणो ङीप्। केचिद्गौरादिपाठाद् ङीषं वर्णयन्ति, तदयुक्तम्; अनुपसर्जनाधिकारात्। किञ्च, गौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्यामः। ननु च महतीशब्दोऽन्तोदात्त इष्यते, सत्यम्; 'शतुरनुमः' इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इत्यनेनैव सिद्धम्। विभक्त्युदात्तार्थं तदिति चेत्? तदेव ङीबुदात्तार्थमपि भविष्यति। अतिमहतीत्यादौ च ङीषभावस्योक्तत्वान् ङीबुदात्तार्थमप्युपसंख्यानमेष्टव्यम्, यदि तदन्तविधिर्ज्ञाप्यते, पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजी—द्विगोरपि टाप् प्राप्नोति? अत्राहुः—'अजाद्यतः' इति षष्ठी अजादीनामजन्तानां च या स्त्री तद्वाच्येऽर्थे यत् स्त्रीत्वं समवेतं तत्र टाबिति, प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषोपलक्षणानामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते इति मत्वा वृत्तिकारेणोक्तम्—'अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽदन्ताच्च' इति। न च पञ्चाजीत्यत्राजार्थे समवेतं स्त्रीत्वम्, किं तर्हि? समाहारे।

न्यासः

भवतुशब्दः केवल उगित् सर्वादिषु पठ्यते, महदिति गौरादौ, तत्रासत्यस्मिन् ज्ञापके केवलाभ्यामेव भवन्महच्छब्दाभ्यामुगिद्गौरादिलक्षणौ ङीब्ङीषौ स्याताम्। अतिभवती, अतिमहतीत्यत्र तु न स्याताम, ज्ञापके तु सति भवतः। यद्येवम्, पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजीति द्विगोरपि तदन्तविधिना टाप् प्राप्नोति? नैष दोषः; अजादिभिः स्त्रियामिति विशेषयिष्यामः, 'अजाद्यतः' इति हि षष्ठी, तत्रैवमभिसम्बन्धः कर्तव्यः—अजादीनां या स्त्री, अजादिशब्दानां वाच्येऽर्थे यत् स्त्रीत्वं समवायसम्बन्धेन वर्तमानम्, तत्र टाबिति। न च पञ्चाजीत्यत्राजाशब्दस्यार्थे वाच्ये स्त्रीत्वं समवेतम्, किं तर्हि? समाहारे वाच्ये।

पूर्वापहाणा। अपरापहाणा। टिदिति। ल्युडन्तत्वात्।

१-१. 'पूर्वापहरणा, अपरापहरणा' इति मुद्रितः पाठोऽसाधुः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला[२] — द्विगौ । बहुव्रीहौ — त्रिफली संहतिः[२] । * सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् * । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । 'पाककर्ण' इति ङीषोऽपवादः । * शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः * । क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा — हलन्ताः । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा — पुंयोगः । कोकिला जातिः । * मूलान्नञः * । अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्त्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

एवं चामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः शक्योऽकर्तुम्, न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वम् । तदन्तविधिस्तु 'अनुपसर्जनात्' इत्यत्र ज्ञापयिष्यते । *सत्प्राक्काण्डेति* । पाककर्णेत्यत्र वार्त्तिकम्—'सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः' इति, तत्रैव भाष्यम्—'प्राक्पुष्पा च प्रत्यक्पुष्पा च' इति । तस्मादत्रापि प्राक्शब्दो न पठनीयः, सदच्काण्डेत्येव पठनीयम् ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ *ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति* । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यादौ ।

'पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः' इति तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम्, अत्रापि पकारानुरोधोऽनुदात्तार्थः ॥

उगितश्च ॥ *यथाकथञ्चिदिति* । यदि वर्ण उगित् संभवति, यदि वा प्रत्ययः, अथापि प्रातिपदिकम्—सर्वथा यत्रैषामन्यतमः प्रकारः संभवतीत्येष यथाकथञ्चिदित्यस्यार्थः । एतदेव स्पष्टयति—*तदुगिच्छब्दरूपमिति* । प्रत्ययाप्रत्यययोः

न्यासः

प्राक्पुष्पेति । प्राञ्चन्तीति प्राञ्चि, 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना क्विन् । प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः सा प्राक्पुष्पा ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति । असति हि तस्मिन् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र ङीति ङीन्ङीषोरेव ग्रहणं स्यात्, न ङीपः ॥

उगितश्च ॥ यथा कथञ्चिदिति । येन केनचित् प्रकारेण । यदि वर्ण उगित्

२-२. क्वचिदयं पाठो नास्ति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उग् इद्यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तदुगिच्छब्दरूपम्, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। भवती। अतिभवती। पचन्ती। यजन्ती।

* धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः *। उखास्रत्। पर्णध्वत् ब्राह्मणी।

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः, न प्रातिपदिकमेव, नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः। तत्रोगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह— *तदन्तादिति* । *पचन्तीति* । अत्र शतृप्रत्यय उगित् तदन्तं प्रातिपदिकम्-अतिभवती अतिमहतीत्यत्रापि भवति। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इत्ययं तु प्रतिषेधो यत्र सूत्रोपात्तं प्रातिपदिकस्यासाधारणं रूपं तत्रैव भवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति। 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्ययं तु निषेधः प्रातिपदिकस्यैवा-साधारणरूपग्रहणे अतिगोमतीत्यत्रापि भवति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तु प्रत्ययस्यैवासाधारणरूपग्रहणे भवति।

धातोस्तूगितः प्रतिषेध इति । वक्तव्य इति शेषः। स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः, 'उगिदचाम्' इत्यत्रोगित्त्वादेव सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्—इह

न्यासः

सम्भवति, यदि प्रत्ययः, अथापि प्रातिपदिकम्, सर्वथा यत्रैषामन्यतमः सम्भवति तद् उगिच्छब्दरूपमिति। अनेनोगिच्छब्दरूपस्य विशेषणं न प्रातिपदिकस्येति दर्शयति। यदि प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं स्यादिहैव स्याद्—भवती, महतीति; अर्वतीत्यत्र तु न स्यात्, 'अर्वणस्त्रसावनञः' इति नकारस्य त्रादेशः कृत इति वर्ण एव तकार उगित्, न प्रातिपदिकम्; गोमतीत्यत्र च न स्यात्, अत्रापि हि मतुप् प्रत्यय एवोगित्, न प्रातिपदिकम्; तस्मादुगिच्छब्दरूपस्यैव विशेषणं युक्तमित्यभिप्रायः। तच्चोगिच्छब्द-रूपं प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—तदन्तादित्यादि। यदि तर्ह्युगिच्छब्दरूपान्तात् प्रातिपदिकाद् ङीब् भवत्येवं सति भवतीति न सिध्यति, न ह्यत्रोगिच्छब्दरूपान्तं प्रातिपदिकं भवति, भवच्छब्दान्तादुगितः प्रातिपदिकादन्यस्य तदन्तस्याभावात्? नैष दोषः; व्यपदेशिवद्भावात् तदन्ताद् भविष्यति। ननु च 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति व्यपदेशिवद्भावेन नात्र भवितव्यम्? नैतदस्ति; न ह्युगिदिति प्रातिपदिकग्रहणम्, किं तर्हि? प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणम्; वर्णप्रत्यय-योरप्युगितोर्ग्रहणात्। पचन्ती यजन्तीति। शत्रन्ताद् ङीप्।

धातोरुगितः प्रतिषेध इति। प्रतिपाद्यत इति शेषः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ । प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वन्नन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी ।

पदमञ्जरी

शास्त्रे उगितो यत्कार्यं विधीयते तद्धातोर्यदि भवति अञ्चतेरेवेति कार्यमात्रं नियम्यते, न नुमागम एव । अधातुग्रहणं चाधातुपूर्वस्यापि नुमर्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ।

अपर आह—'उगितश्च' इति योऽयं चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्तनकारस्याकरणम्, विभक्तेश्च 'सुपां सुलुक्' इति लुक्, भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः, ततश्चाञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्—"अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात् 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति लोपनिषेधविषयेऽपि ङीब् भवति, प्राञ्ची प्रत्यञ्ची ब्राह्मणी" इति । *उखास्रत्, पर्णध्वदिति* । 'क्विप् च' इत्यत्रानयोर्व्युत्पत्तिः कृता ॥

वनो र च ॥ 'वनः' इति क्वनिब्वनिब्ङ्वनिपां प्रत्ययानां सामान्येन ग्रहणम्, न 'वन षण संभक्तौ,' 'वनु याचने' इति धात्वोर्विजन्तयोः, कुतः ? 'प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति । अत एव शुनो निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्ता निःशुनी अतियूनीत्यत्रापि न भवति, अनर्थकत्वाद्वा । *शर्वरीति* । 'शॄ हिंसायाम्', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । *परलोकदृश्वरीति* । 'दृशेः क्वनिप्' ।

न्यासः

अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति । अञ्चतेर्ङीप्प्रत्ययस्य प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदमुभयत्र प्रतिपादनम्—'पादोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागः करिष्यते, स च 'उगितश्च' 'वनो र च' 'पादोऽन्यतरस्याम्' इत्येतेषां त्रयाणामपि योगानां शेषः । व्यवस्थितविभाषा च सा । तेन प्रातिपदिकादुगिच्छब्दरूपान्ताद् धातूगिच्छब्दान्तादञ्चतेरेव नित्यं ङीब् भवति, ततोऽन्येभ्यस्तु न भवत्येवेति ।

अन्ये त्वन्यथा प्रतिपादनं कुर्वन्ति—उखास्रत्, पर्णध्वदिति । क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं विवक्षितम्, न स्त्रीत्वमिति ङीब् न भवति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्यात्तु स्त्रीत्वप्रतीतिरापद्यते । न च 'स्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीसामानाधिकरण्यपक्षः स्थितः । प्राचीत्यादिषु तु स्त्रीत्वं विवक्षितम्, तेनेह भवतीकार इति । उखास्रत्, पर्णध्वदिति । उखेन स्रंसते, पर्णानि ध्वंसत इति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्विप्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्युखस्य दीर्घत्वम् । प्राचीति प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

वनो र च ॥ 'वनः' इति क्वनिब्वनिपोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् । अथ 'वन षण सम्भक्तौ'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ऋन्नेभ्यः' इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ।

❀वनो न हशः❀ । प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि प्रतिषिद्ध्येते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

'पादः' इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्

पदमञ्जरी

वनो न हश इति । विहितविशेषणं हश्ग्रहणम्, हशन्ताद्धातोर्यो वन्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीब्रौ न भवत इत्यर्थः, तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः । तथा 'ओणृ अपनयने' वनिपि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्त्वे अवादेशेऽवावन्नित्यत्र संप्रति हशः परत्वाभावेऽपि हशन्ताद्विहितत्वात् प्रतिषेधो भवत्येव—अवावा ब्राह्मणीति । एष एव स्थितः सिद्धान्तः ।

बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ—यज्वरीरिषः । प्रईरिशवोस्तुट् च—प्रेत्वरी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ *पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यत इति* ।

न्यासः

'वनु याचने' इत्याभ्याम् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विचि कृते यद्रूपं वन्निति निष्पद्यते तत् कस्मान्न गृह्येत ? गृह्यते यदि ताभ्यां विज् दृश्येत, स तु न दृश्यते; अनभिधानात् । शर्वरीति । 'शॄ हिंसायाम्', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्, गुणः, रपरत्वम् । परलोकदृश्वरीति । दृशेस्तेनैव सूत्रेण[1] क्वनिप् ।

वनो न हश इति । क्वचिदिति शेषः । हशः परो यो वनिब् हशन्ताद् धातोर्विहितस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् क्वचिद् ङीब्रेफश्चान्तादेशो न भवति । सहयुध्वेति । 'युध संप्रहारे', 'दृशेः क्वनिप्', 'राजनि युधिकृञः', 'सहे च' इति क्वनिप्, 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' । क्वचित् तु प्रतिषेधो न भवत्येव—शर्वरीति, अत्र रेफाद्धशः परो वनिप्; अवावरीति, अत्रापि हशन्ताद् धातोर्वनिब् विहितः, तथापि प्रतिषेधो न भवति । 'ओणृ अपनयने', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्, अवादेशः । न च वनो न हश इत्येव वक्तव्यं कर्तव्यम्; यस्मात् 'पादोऽन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्यांग्रहणमस्यापि योगस्य शेषः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन यत्र ङीब्रेफौ नेष्येते तत्र न भविष्यतः ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यत इति । अथ

---

१. 'दृशेः क्वनिप्' इति सूत्रेणेति भावः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात्, द्विपदी । त्रिपात्, त्रिपदी । चतुष्पाद्, चतुष्पदी ॥

टाबृचि ॥ ९ ॥

'पादः' इत्येव । 'ऋचि' इत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् ।

ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो यतः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धयते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश ।

पदमञ्जरी

उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव सम्भवात्, तेन पादयते क्विबन्तस्य ग्रहणं न भवति । *द्विपदीति* । द्वौ पादावस्य इति 'बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपे 'पादः पत्' इति पद्भावः ॥

टाबृचि ॥ *ऋचीत्यभिधेयनिर्देश इति* । व्याप्तेः । विषयनिर्देशे हि ऋग्वेदविषय एव प्रयोगे स्यात्, नान्यत्र ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ 'टाबृचि' इति पादन्ताद्विहितस्य टापोऽत्राप्रसङ्गात्तदनन्तरस्य ङीपोऽयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनयति—*यो यत इति* । तत्र सर्वेभ्य एव ङीप्प्राप्नोति, टाप्तु नलोपे सत्यकारान्ततायामुपजातायां षड्भ्य एव ।

न्यासः

'पद गतौ' इत्यस्माण्ण्यन्ताद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि कृते यत् पादिति रूपं निष्पद्यते तस्य ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? विज्ञायते यदि पादयतेः क्विब् दृश्येत, स तु न दृश्यते; अनभिधानात् । द्विपाद्, द्विपदीति । द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहिः । 'पादस्य लोपः' इत्यनुवर्तमाने 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः, 'पादः पत्' इति पद्भावः ।

टाबृचि ॥ ऋचीत्यभिधेयनिर्देश इति । विषयनिर्देशाशङ्कां निराकरोति । यदि हि विषयनिर्देशः स्यात्, तत ऋचि विषय ऋग्ग्रन्थे यः पाच्छन्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकाट्टाब् भविष्यतीत्येषोऽर्थः स्यात्, तथा च ऋग्वेद एव स्यात्, नान्यत्र । अभिधेयनिर्देशे तु सर्वत्र भवतीति भावः ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ यो यतः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिध्यत इति । ङीपोऽन-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वस्रादिभ्यः – स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्र । चतस्रः ।

पदमञ्जरी

यो यः प्राप्त इति तु युक्तः पाठः, अन्यथा स ततो न भवतीति वाच्यं स्यात्, व्याप्तिश्च न गम्येत । *पञ्च ब्राह्मण्य इति* । ननु चात्र ब्राह्मणीशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वावगतिः, संख्याशब्दस्तु स्वमहिम्ना भेदगणनमाह । तथा हि—पञ्चेत्युक्ते नानात्वमात्रं द्रव्यस्य गम्यते, न लिङ्गविशेषः; तथा च लिङ्गानुशासनेषु 'ष्णान्ता संख्या' इत्यलिङ्गत्वमुक्तम् । यद्येवम्, एका, द्वे, बह्वय इत्यत्रापि प्रत्ययो न स्यात्? संख्याशब्दत्वेन भेदगणनामात्रस्य शब्दार्थत्वात् । अथ तत्र स्त्रीत्वमपि शब्दार्थः? पञ्चादिष्वपि स्यात् । वक्तव्यो वा विशेषः—सति तस्मिन् प्रतिषेधे नान्तरेणानुप्रयोगं पञ्चेत्यादौ स्त्रीत्वाद्यभिव्यक्तिरिति लिङ्गानुशासनेष्वलिङ्गत्वमुक्तम्; असति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एकादिभ्यस्तु भवतीति न शास्त्रैकशरणः प्रतिपत्तुमर्हति । ननु विभक्तौ परतः 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' तिसृचतसृभावः, तत्र संनिपातपरिभाषयैव ङीबभावः सिद्धः, तत्किं तिसृचतसृशब्दयोः स्वस्रादिपाठेन? ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति—अनित्या संनिपातपरिभाषेति, तेन त्यदाद्यत्वे कृते टाब् भवति—या, सा, इमे, द्वे इति ।

न्यासः

न्तरत्वात् तस्यैवायं प्रतिषेध इत्याशङ्काया निरासार्थमिदमुक्तम् । ननु चात्र 'टाबृचि' इति टाबेवानन्तरः, तत् कुतो ङीपोऽनन्तरत्वम्? अस्वरितत्वात् । अस्य टापो ङीप एवानन्तर्यं युक्तम् । ननु च षट्संज्ञाः संख्याशब्दाः, संख्याश्च भेदमात्रं द्रव्यस्य प्रत्याययन्ति, न स्त्रीत्वम्, या तु तस्य स्त्रीत्वप्रतीतिः सा शब्दान्तरेण सामानाधिकरण्याद् भवति, न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्थितः, तथा च तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्यपार्थकः प्रतिषेधः? नैतदस्ति; संख्या हि गुणः, 'संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ' इति वैशेषिकाणां (१.१.६) गुणसूत्रे पाठात् । गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, यथा – शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लं वस्त्रम्; शुक्लः शुक्लौ शुक्ला इति । तथा सति प्रतिषेधे यथा शुक्लादिशब्देभ्यः स्त्रीप्रत्ययो भवति तथा षट्संज्ञकेभ्योऽपीति स्याद्, यथा—पञ्च ब्राह्मण्य इति । 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुक् । स्वसेति । 'अनङ् सौ', पूर्ववत् 'नोपधायाः' इति दीर्घः । तिसृचतसृशब्दावपि स्वस्रादिषु पठ्येते, तयोः किमर्थः पाठः, यावता विभक्तौ परतः 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति तिसृचतसृभ्यां भवितव्यम्, तत्र यदि तावदृकारान्तलक्षणं ङीपं प्रति निमित्तभावं प्रतिपद्येयातां विभक्तेरानन्तर्यं ताभ्यां विहन्येत, एतच्च 'सन्निपातलक्षणो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ?

पदमञ्जरी

ङीपोऽनन्तरस्यायं प्रतिषेधो युक्त इत्याश्रित्य चोदयति—*षट्संज्ञानामिति। कस्मान्न स्यादिति।* अत इति हि प्राप्नोति, असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नैतदद्न्तम् । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो भवति, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यस्य नियमार्थत्वात्। नेदं तत्र परिगण्यते ? इदमपि तत्र परिगण्यते, कथम् ? सुबिति न सप्तमीबहुवचनेन प्रत्याहारः, किं तर्हि ? यङश्चाबिति चापः पकारेण, ततश्च टापोऽपि प्रत्याहारेऽन्तर्भावात्तद्विधिरपि सुब्विधिरेवेति। तदेतदाह—*प्रत्याहाराच्चापेति* । न स्यादित्यनुषङ्गः, कस्मान्न स्यादिति प्रश्नः । चापा प्रत्याहारान्न स्यादिति परिहारः । इदं चाचार्यदेशीयस्य वचनम् ।

आचार्यसिद्धान्तं दर्शयितुमेतद् दूषयति—*सिद्धं दोषस्त्वित्त्व इति* । सत्यं सिद्धमिदं चापा प्रत्याहारे, इत्त्वे तु दोषो भवति—बहूनि चर्माण्यस्याः बहुचर्मिकेति, कथम् ? तत्र सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः—सुपो विधिः, सुपि विधिरिति; ततश्च यथा राजभ्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घत्वं न भवति, तथा टापि सुपि विधीयमानमित्त्वमपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात् पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह—*तस्मान्नोभावपि* ।'स्त्रियाम्' इत्यर्थमात्रमपेक्ष्य तत्र यदुक्तं तन्न भवति, इत्येवं ङीप्टापावुभावपि प्रतिषेध्यावित्यर्थः । ननु च सकृत्प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः, स च स्वप्रवृत्तिसमये यस्य प्रसङ्गस्तमेव प्रतिषेधति, ततश्च पूर्वं ङीपि प्रतिषिद्धे नलोपे च कृते पश्चात्प्राप्नुवतष्टापः कथं प्रतिषेधः ? आत्माश्रयो हि स्यात्—स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य स्वप्रवृत्तिरिति । तस्मात्तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्विरस्य प्रवृत्तिः, तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः ॥

न्यासः

विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इत्युक्तम्, तस्मात् सन्निपातलक्षणपरिभाषयैव ङीब् न भविष्यतीति किं प्रतिषेधेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अनित्येषा परिभाषेति । तेन या, सेति सिद्धं भवति । अत्रापि हि विभक्तौ त्यदाद्यत्वमित्यकारष्टापो निमित्तं न स्यात्, टापि हि सति विभक्तेरानन्तर्यं विहन्यते । परिभाषायास्त्वनित्यत्वेनैव टाब् भवति ।

षट्संज्ञानामित्यादि । पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ 'अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा' इति ङीपोऽनन्तरस्य प्रतिषेधे कृते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारे लुप्ते सत्यकारान्ततायामुपजातायां टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ? स्यादेव, निमित्तस्य सन्निधानात् । नलोपस्यासिद्धत्वान्न स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति; 'नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति' इति परिगणितेष्वेव विधिषु नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते । न च टाब्विधिस्तत्र परिगण्यते, तत् कुतस्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वम् ? टाब्विधिरपि तत्र परिगण्यत एवेति दर्शयन्नाह—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् प्राप्तः 'मनः' इति सूत्रेण प्रतिषिद्धयते। दामा, दामानौ, दामानः। पामा, पामानौ, पामानः।

अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति—

पदमञ्जरी

मनः ॥ *अनिनस्मन्ग्रहणानीति* । अन्, इन्, अस्, मन्—इत्येतेषां ग्रहणे अर्थवत्परिभाषा न व्याप्रियते, तेनैषामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति। एभिश्चार्थवद्भिरनर्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्यर्थः। सीमन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा, अत्रापीमनिच एवार्थवत्त्वम्, न तु मनः ॥

न्यासः

प्रत्याहारादित्यादि। चाबिति चाप्सम्बन्धिनं पकारमुपलक्षयति, तदेतदुक्तं भवति—सुबिति। तत्र न सप्तमीबहुवचनसम्बन्धिना सुपः पकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, किं तर्हि? 'यङश्चाप्' इति चाप्सम्बन्धिना। तस्मात् टापो विधिरपि सुब्विधिरेव; टापोऽपि प्रत्याहारान्तर्भावात्। ततश्च टाब्विधावपि नलोपस्यासिद्धत्वेन भवितव्यमिति सिद्धं सर्वमिष्टम्। सिध्यत्येव, दोषस्त्वित्त्वे इति। बहूनि चर्माण्यस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहिः। 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, टाप्, नलोपः। अत्रेदानीम् 'प्रत्ययस्थात् कात्' इत्यनेनेत्त्वमिष्यते बहुचर्मिकेति यथा स्यात्, तच्च न प्राप्नोति, न ह्यत्र कात् पूर्वोऽकारः; नलोपस्यासिद्धत्वात्। तत्र हि राजभ्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घत्वं मा भूदिति नलोपस्यासिद्धत्वार्थं सर्वविभक्त्यन्तः समास आश्रितः सुपो विधिः सुब्विधिः, सुपि वा विधिः सुब्विधिरिति; यदि च टाबपि सुप् स्यात्, ततस्तत्रापि परत्रावस्थित इत्त्वमुच्यत इति तदपि सुब्विधिः स्यात्—सुपि विधिरिति कृत्वा। ततस्तस्मिन्नपि कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं स्यात्, तदयुक्तश्चापा प्रत्याहारः। तस्मान्नोभाविति। यस्मादेवं चापा सह प्रत्याहारे दोषस्तस्मादुभावपि टाब्ङीपौ न भवत इति प्रतिषिद्धौ। कथमिह हि स्त्रियामित्यर्थोऽपेक्ष्यते? अस्मिन्नर्थे यदुक्तं तन्न भवतीति स्त्र्यर्थे चोभौ ङीप्टापावुक्तावित्युभावपि भवतः ॥

मनः ॥ दामा, पामेति। ददातेः पिबतेश्च 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति मनिन्, पूर्ववत् 'नोपधायाः' दीर्घः। अथ सीमा, सीमानौ, सीमानः, अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमान इत्यत्र कथं प्रतिषेधः, यावता मन इत्यर्थवतो मन एतद्ग्रहणम्; न च यथा दामा पामेत्यत्र मनः प्रत्ययार्थेनार्थवत्त्वं तथा सीमेत्येवमादौ न केनचिदर्थे-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोमा, सीमानौ, सीमानः। अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः॥

अनो बहुव्रीहेः॥ १२॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति। अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम्। उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति। सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः। सुचर्मा, सुचर्माणौ, सुचर्माणः।

बहुव्रीहेरिति किम्? अतिक्रान्ता राजानमतिराजी॥

पदमञ्जरी

अनो बहुव्रीहेः॥ *अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणमिति*। कुत एतत्? इत्याह—*उपधालोपिनो हीत्यादि*, *विभाषां वक्ष्यतीति*। 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन। *सुपर्वेत्यादि*। शोभनं पर्वास्याः, शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः। अयं च 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी।

बहुव्रीहेरिति किमिति। समासादिति वाच्यमिति भावः।

अतिराज्ञीति। 'राजाहःसखिभ्यः' इति टज् न भवति; समासान्तविधेरनित्यत्वात्।

न्यासः

नार्थवत्त्वम्, तथा हि सीमाशब्दस्तावदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तस्यैव चार्थवत्त्वम्, न तदवयवभूतस्य मनः; अतिमहिमेत्यत्रापि नैव मनोऽर्थवत्त्वम्, तथा हि—'महतो भावः' इत्यर्थविवक्षायां 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्' इति महच्छब्दादिमनिज् विहितः, तत्र चेमनिच एवार्थवत्त्वम्, न तदेकदेशस्य मन इत्यत आह—अनिनस्मन्ग्रहणानीत्यादि। एतद्वाक्यं पठता वाक्यकारेण अन्, इन्, अस्, मन्—इत्येतेषां ग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिपरिभाषा न व्याप्रियते। तेनैषामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति, एभिश्चानर्थकैः सार्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्युक्तं भवति, ततश्च सीमाऽतिमहिमेत्यादावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥

अनो बहुव्रीहेः॥ अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणमिति। कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता नात्र विशेष उपात्त इत्याह—उपधालोपिनो हीत्यादि। यस्माद् 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्युपधालोपिनो विकल्पं वक्ष्यति, तस्मात् पारिशेष्यादनुपधालोपी बहुव्रीहिरस्यावकाश इति। तस्य चोदाहरणम्—सुपर्वेत्यादि। शोभनमस्याः पर्व शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः। अयञ्च 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपी न भवति।

अतिराजीति। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषोऽयम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्याम्—मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा, पामे, पामाः । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति – पामानः । सीमानः ।

बहुव्रीहौ – बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः । बहुतक्षा, बहुतक्षे, बहुतक्षाः । न च भवति – बहुराजानः । बहुतक्षाणः ।

अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहौ 'वनो र च' इत्यस्यापि

पदमञ्जरी

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ *अन्तरस्यांग्रहणं किमिति* । डापा मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतन्न कर्तव्यम्, कथम् ? डावप्युच्यते, प्रतिषेधोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः । यदि हि नकारान्तस्य श्रवणं न स्यात्, तदा डापैवापवादेन ङीपो बाधात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यांग्रहणम् ? तदपि न; बहुराज्ञीत्यादौ 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्यनेनैव ङीपः सिद्धत्वात् । यत्र तर्हि तेन न सिध्यति—अतिशर्मेत्यादौ, तदर्थमेतत्स्यात् ? यद्येवम्, अनेनैवोपधालोपिनोऽपि सिद्धत्वाद् 'अन उपधालोपिनः' इत्येतदनर्थकं स्यात् । एवं तर्हि तदन्यतरस्यांग्रहणं न करिष्यामीतीदमन्यतरस्यांग्रहणं क्रियते, कथम् ? अनेनैवान्यतरस्यांग्रहणेनोपधालोपिनोऽनुपधालोपिनश्च ङीपि प्रापिते सति 'अन उपधालोपिनः' इत्येतावदपि क्रियमाणं नियमार्थं भविष्यति—अनो बहुव्रीहेर्यन् ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, ततश्च तदन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? तदवश्यं कर्तव्यम्, असति हि तस्मिन्ननेनान्यतरस्यांग्रहणेन बहुव्रीहिमात्राद् डाप्प्रतिषेधङीप्सु त्रिष्वपि प्राप्तेषूपधालोपिनो डाप्प्रतिषेधौ बाधित्वा नित्यं ङीबेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्स्यात् । अतस्तदवश्यं कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यमिति प्रश्नः ।

परिहरति—*बहुव्रीहाविति* । अयमभिप्रायः—डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं तावदन्यतरस्यांग्रहणम् । न च 'अन उपधा-

न्यासः

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ इहान्यतरस्यांग्रहणस्य डापा मुक्ते पक्षे प्रतिषेधोऽपि यथा स्यादित्येतद्वा प्रयोजनं स्यात् ? डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते पक्षे ङीबपि यथा स्यादित्येतद्वा ? तत्राद्यं तावदयुक्तम्; डावपि ह्युच्यते, प्रतिषेधोऽपि, तावुभावपि वचनसामर्थ्याद् भविष्यतः । द्वितीयमप्ययुक्तम्; अन्यतरस्यांग्रहणेन ह्यनुपधालोपिनो वा बहुव्रीहेः पक्षे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकल्पो यथा स्यात् – बहुधीवा, बहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

पदमञ्जरी

लोपिनः' इत्यस्य वैयर्थ्यम्; नियमार्थत्वात्—अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति। तेन सुपर्वा, सुशर्मेत्यादावनेनान्यतरस्यांग्रहणेन प्रापितो ङीब् न भवति, बहुराज्ञीत्यादावेव तु भवति। नन्वेवमिदमन्यतरस्यांग्रहणं मा भूत्, 'अन उपधालोपिनः' इत्येतदेव विध्यर्थमस्तु, को वा विशेषः? अनेनान्यतरस्यांग्रहणेन बहुव्रीहिमात्रान् ङीपि प्रापिते तन्नियमार्थं स्याद्, असति वास्मिन् डाप्प्रतिषेधयोरेव प्राप्तयोरुपधालोपिनोऽप्राप्तो ङीप् पक्षे विधीयते इति? अयमस्ति विशेषः—अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे सति डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते स्वेन स्वेन शास्त्रेण ङीब् भवन् वन्नन्तेषु 'वनो र च' इत्यनेनैव भवतीति बहुधीवरीत्यादौ रेफोऽपि भवति। एवमनेन वन्नन्तादुपधालोपिनोऽनुपधालोपिनश्च बहुव्रीहेर्बहुधीवन्सुपर्वन्नित्यादेर्ङीब्रेफयोः प्रापितयोरन्यत्र बहुराजन्सुशर्मन्नित्यादौ केवले ङीपि प्रापिते सति 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्येतन्नियमार्थं भवति, तेन च नियमेन सुशर्मेत्यादौ ङीब् व्यावर्त्यते। सुपर्वेत्यादौ ङीपि व्यावर्त्तिते तत्सन्नियोगशिष्टत्वाद्रेफोऽपि न भवति। बहुराज्ञीत्यादौ तु यथाप्राप्तो ङीबवस्थितः, बहुधीवरीत्यादौ च 'वनो र च' इत्यनेन प्राप्तौ ङीब्रेफाववस्थिताविति सर्वमिष्टं सिध्यति। असति त्वस्मिन्, तस्मिंश्च विध्यर्थेऽपूर्व एव ङीप् तेन विधीयत इति वन्नन्ते बहुव्रीहौ 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्येतत्सन्नियुक्तं 'वनो र च' इत्येतन्न प्रवर्तेतेति केवले ङीपि सति बहुधीव्नीति स्यात्। अतः 'अन उपधालोपिनः' इत्येतन्नियमार्थं यथा स्यात्स्वतन्त्रो विधिर्मा भूदित्येवमर्थमिहान्यतरस्यांग्रहणं क्रियत इति।

न्यासः

ङीब् विधीयते? उपधालोपिनो वा? तत्र प्रथमस्तावत् पक्षो नोपपद्यते, यदि ह्यत्रानुपधालोपिनः पक्षे ङीब् विधीयेत प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्; द्वितीयोऽपि नोपपद्यते, 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति प्रतिपदं विकल्पेन ङीपो विधास्यमानत्वात्। न च तदन्यतरस्यांग्रहणं न करिष्याम इतीहान्यतरस्यांग्रहणं कर्तुं युक्तम्; तद्ध्यवश्यमेव कर्तव्यम्, उपधालोपिनो हि ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ यथा स्याताम्—बहुराज्ञ्यौ, बहुराजानौ, बहुराजे इति। इतरथा हि डाप्प्रतिषेधौ सुपर्वादिष्वनुपधालोपिषु सावकाशौ परत्वाद् ङीपा बाध्येयाताम्। तस्माद् वक्ष्यमाणमप्यन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यमेवेति तत् सर्वं मनसि कृत्वाऽऽह—अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थमिति। निरर्थकमिति भावः। बहुव्रीहावित्यादि। 'वनो र च' इत्यनेन यत् कार्यं विधीयते तस्यापि बहुव्रीहौ विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यांग्रहणम्। यद् यद् प्राप्तं तत् तद् विकल्पेन प्रत्युपस्थापयितव्यम्। ङीब्रेफावप्राप्तौ, 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रतिषेधात्। तस्मात् तद्विधानार्थ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम्। उत्तरसूत्रेषूपसर्जनप्रतिषेधं करोति। यदित

पदमञ्जरी

तदिदम् 'अन उपधालोपिनः' इत्यत्र वृत्तिकारः स्पष्टयिष्यति। यद्यनेनान्यतरस्यां-ग्रहणेन पक्षे ङीबपि प्राप्यते दामेत्यादौ मन्नन्तादपि प्राप्नोति? नैष दोषः; योगविभागः क्रियते—डाबुभाभ्यां भवति, ततः 'अन्यतरस्याम्'; 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येव वर्तते, 'मनः' इति निवृत्तम्॥

अनुपसर्जनात् ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमित्याह—*उत्तरसूत्रेषूपसर्जनप्रतिषेधं करोतीति*। पर्युदासे को दोषः? कुक्कुटीपाद इत्यत्र न स्यात् पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्, न; अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव ङीषि कृते तदन्तस्य समासः। न चेदानीमुपसर्जनत्वे ङीषः पर्युदासः, पूर्वमेवाभिनिर्वृत्तत्वात्। किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः समानः। कुक्कुटीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति, किंकारणम्? अन्वर्थमुपसर्जनम्, अप्रधानमुपसर्जनमिति? अस्त्वेवम्; अनुपसर्जनं तूपसर्जनादन्यत्सर्वम्, न तु प्रधानमेव, तेनापेक्षणीयस्याभावेऽप्यप्रधानादन्यत्वाद्भविष्यति। यदा तर्ह्यधर्मानृतादिवद्विरोधि-

न्यासः

मन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम्। कथमन्यतरस्यामिति? योगविभागोऽत्र क्रियते, तत्र बहुव्रीहिग्रहणमनुवर्तते, 'वनो र च' इत्येतच्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन। तेन वन्नन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यां ङीब् रेफश्चान्तादेशो लभ्यत इति बहुपीवा, बहुधीवा, बहुपीवरी, बहुधीवरीत्यादि सिद्धं भवति। अन्ये त्वाहुः—उभाभ्यांग्रहणसहितादन्यतरस्यांग्रहणाद् वन्नन्ताद् बहुव्रीहेर्ङीब्रेफौ लभ्येते। 'उभाभ्याम्' इति नेयं पञ्चमी, किं तर्हि? तृतीया, वन्नन्ते बहुव्रीहौ स्त्रीत्वमुभाभ्यां ङीब्रेफाभ्यां करणाभ्यां प्रयोक्त्रा प्रत्याययितव्यमिति। ननु च मन्नन्तात् प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामित्येतदुभाभ्यांग्रहणस्य प्रयोजनम्? एवं मन्यते—स्वरितत्वादेव 'उभाभ्याम्' इति वचनमन्तरेणाप्युभाभ्यामेव प्रत्ययो लभ्यत एवेति॥

अनुपसर्जनात्॥ इहानुपसर्जनादिति विधिर्वानेनोत्तरत्र क्रियते—उपसर्जनादन्यस्मादनुपसर्जनाद् ङीबादयो भवन्तीति? प्रतिषेधो वा—उपसर्जनान्न भवतीति? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत 'कुक्कुटीपादः' इति न सिध्येत्; पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्। उपसर्जनत्वं त्वस्य 'षष्ठी' इति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशात्। कुक्कुटीत्येतदपि न सिध्येत्; प्रधानं ह्यनुपसर्जनम्, न चात्र जातिः प्रधानम्, अप्रधानापेक्षया हि प्रधानं भवति, न चात्र किञ्चिदप्रधानमस्ति यदपेक्षया जातेः प्राधान्यं स्यात्। तस्माद् विधिपक्षोऽयं दुष्ट इति मत्वा प्रतिषेधपक्षमाश्रित्याह—उत्तरसूत्रेषूपसर्जनप्रतिषेधं करो-

काशि० ३ : २०

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, अनुपसर्जनात्—इत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति – 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। कुरुचरी। मद्रचरी। अनुपसर्जनादिति किम्? बहुकुरुचरा, बहुमद्रचरा मथुरा।

'जातेः' इति ङीष्। कुक्कुटी। शूकरी। अनुपसर्जनादिति किम्? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा, मथुरा।

कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः? तदन्तविधिना ज्ञापितं

पदमञ्जरी

वचनोऽनुपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः। *अनुपसर्जनादित्येवं तदिति*। उपसर्जनान्न भवतीत्येवमित्यर्थः। *वक्ष्यति—टिड्ढाणञिति ङीबिति*। कथं प्रथमान्तस्य वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धः? अत्राहुः—वक्ष्यति टिड्ढाणञित्येतावान् ग्रन्थः। टिड्ढाणञिति वक्ष्यतीत्यर्थः। कः पुनरत्र प्रत्यय इत्यत्राह—*ङीबिति*। एवं *जातेरिति ङीष्* इत्यत्रापि ग्रन्थच्छेदः, तत्र च पूर्वस्मिन् 'वक्ष्यति' इत्यनुषङ्गः। *कुरुचरीति*। 'चरेष्टः'। *बहुकुरुचरेति*। बहुव्रीहिः सर्वोपसर्जनः।

कथं पुनरित्यादिः। प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्त्तते, यदा च स्त्रियां वर्तते तदा भवत्येव प्रत्ययः—बह्वयः कुरुचर्योऽस्यां बहुकुरुचरीका, बहुकुक्कुटीका मथुरेति, यः स्त्रियां वर्तते बहुव्रीहिस्ततोऽटित्त्वादजातित्वाच्चाप्रसङ्गः। तथा हि—टित्प्रातिपदिकं गृह्यते, तच्च किञ्चित्साक्षाट्टिद्भवति, यथा—नदट्, चोरडिति; किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण। यत्र ह्यवयवटित्त्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते। स चावयवः क्वचिद्धातुः—स्तनन्धयीति, क्वचित्कृल्ल्युडादिः, क्वचित्तद्धितष्ट्युट्युलादिः। तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थं तस्य टित्त्वमिति कुरुचरशब्द एव टित्, तत्कुतो बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इति प्रश्नः। परिहरति—*तदन्तविधिनेति*। ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः

न्यासः

तीति। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीति 'चरेष्टः' इति टः। 'उपपदमतिङ्' इति तत्पुरुषसमास इत्यस्योत्तरपदप्रधानत्वादप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च समासशास्त्रे चरशब्द इहोपसर्जनं न भवतीति। बहुकुरुचरेति। बहवः कुरुचरा अस्यामिति। अस्यान्यपदार्थप्रधानत्वात् प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च शास्त्रे समासपदानामत्रावयव उपसर्जनम्। जातेर्ङीषिति। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इत्यनेन। बहुकुक्कुटेति। बहुव्रीहिः। अत्रापि पूर्ववज्जातिशब्द उपसर्जनम्।

ननु च बहुकुरुचरेत्यत्र समुदायः स्त्रियां वर्तते, नावयवः, न च समुदायष्टित्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चैतद्—अस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति – कुम्भकारी । नगरकारी ।

न च 'अण्' इति कृद्ग्रहणम् , तद्धितोऽप्यणस्ति ॥

पदमञ्जरी

प्रतिषिध्यते, ग्रहणं चोपादानमात्रम्, न तु स्वरूपेणोच्चारणमेव, तत्कथं तदन्तविधिः ? स्यादेतत्—यत्र गृह्यमाणं रूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्तविधिप्रतिषेधः, इह चोरडित्यादि प्रातिपदिकमपि टित् , ल्युडादिप्रत्ययोऽपि, घेडिति धातुरपि, ततश्च यथा 'उगितश्च' इत्यत्र वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययोऽपि प्रातिपदिकमपीति तदन्तविधिर्भवति, तथेहापि प्रसङ्ग इति ? स्यादयं प्रसङ्गो यदि टिता प्रातिपदिकं विशेष्येत, टिति च प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणे नानेन विशेष्येण तदन्तविधिः, प्रातिपदिकेन चासम्भवादिति नैव बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इत्यत आह—*ज्ञापितं चैतदिति* । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इत्यत्र ज्ञापितमेतत् । अवश्यञ्चैतज् ज्ञापितमुत्तरत्रापि परिपालनीयमित्याह—*तथा चेति* । अनाश्रीयमाणे ज्ञापकेऽणन्ताद्विधीयमानो ङीप् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारशब्दादेव स्याद्, न त्वणन्तात्कुम्भकारशब्दात् । ज्ञापकात्तु ततोऽपि भवतीत्यर्थः ।

ननु च कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्याणन्तत्वम् ? नेत्याह—*न चाणिति* । *कृद्ग्रहणमिति* । किं कारणमित्यत्राह—*तद्धितोऽप्यणस्तीति* । यत्र तु

न्यासः

किं तर्हि ? अवयवः, तत्र टित उच्यमान ईकारः केन पुनः समुदायादटितः स्यात् ? बहुकुक्कुटेत्यत्रापि समुदायः स्त्रियां वर्तते, नावयवः । न च समुदायो जातिवचनः, किं तर्हि ? अवयवः । तत्र जातिवाचिन उच्यमानः प्रत्ययः केनाजातिवाचिनः समुदायात् स्याद् , यत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यत इति मन्यमान आह—कथमित्यादि । तदन्तविधिनेति । परिहारः । तत्रैतत् स्यात्—'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते' इति, अत आह—ज्ञापितञ्चेत्यादि । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र महत्पूर्वेत्यनेनास्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति ज्ञापितमेतत् । तथा चेति । एवं सतीत्यर्थः । यस्मात् पूर्वं तदन्तविधिरिह प्रकरणेऽस्तीति ज्ञापितमेतत्; अनेन च सूत्रेणोपसर्जनेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, नानुपसर्जनेन, एवञ्च सति प्रधानेन तदन्तविधिर्भवत्येव । तेन कुम्भकारी, नगरकारीति सिद्धं भवति । तत्र हि कारशब्दोऽणन्तः प्रधानम् । तदन्तात् समासाद् 'टिड्ढाणञ्' इतीकारः स्यादेव । ननु चाणित्यत्राणिति कृद्ग्रहणम्, ततश्च 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति' इत्यनया परिभाषयैव कुम्भकारशब्दात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

गृह्यमाणं रूपं कृत एवासाधारणं तत्रैषा परिभाषा। इह त्वौपगवीति तद्धितस्यापि ग्रहणमिति नायमस्या विषय इत्यर्थः। अथ कारशब्दादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः? कौम्भकारेयो न सिध्यति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव वृद्धिस्वरौ स्याताम्। ष्यङः सम्प्रसारणवद्भविष्यति, तद्यथा—ष्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि भवति, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्; तथा कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भकारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्भविष्यति, एवमपि कारीशब्दादपि कदाचित्स्यात्।

अथ ब्रूयाः—कारीशब्देन कुम्भशब्दः समसिष्यते, 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यत्र च 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति त्रितयाधिकारसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिति प्रत्ययो विधास्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्नमिति कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पत्स्यते, ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या च सौपर्णेय इत्यत्रापि भविष्यतीति? एवमपि ङ्याबनुवृत्तेः सौपर्णेय इतिवत् कारीशब्दादपि स्यात्। 'गतिकारकोपपदानाम्' इतिवचनाच्च ङ्यन्तेन समासो दुर्लभः, ततः कुम्भकारशब्दादेव ङीब्यथा स्यादित्युत्तरत्रापि तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यः। न च कुम्भकारशब्दादप्युत्पत्तौ तदादिनियमाभावात्कारीशब्दादपि ढक्प्रत्ययप्रसङ्गः, किं कारणम्? 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनेन, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणमभ्यनुज्ञायते, न न्यूनस्यापि। ननु च सत्यप्युत्तरत्र तदन्तविधौ कुम्भकारीत्यत्र समुदायादपि भवतु, केवलात्कारशब्दादपि प्रसङ्गः, यथा—औपगवीत्यादौ, ततश्च कौम्भकारेयः पक्षे दुष्यत्येव? एवं तर्हि कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भेनैकार्थीभूतस्य तावतो निष्कृष्यापत्येनायोगात्तदादिनियमाभावाच्च समुदायादेव ढग्भविष्यति।

यद्वा—कुम्भेनैकार्थीभूतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्यय एव न भवि-

न्यासः

कारान्तादीकारः सिध्यति, ततो नेदं तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यत आह—न चेत्यादि। कथं न? इत्याह—तद्धितोऽप्यणस्तीति। तस्याप्यत्र ग्रहणम्, अन्यथा ह्यौपगवीति न सिध्येत्। तस्मान्नेदं कृद्ग्रहणम्, किं तर्हि? कृदकृद्ग्रहणम्। तत्र यदि तदन्तविधिर्न ज्ञाप्यते, तदाणिति प्रत्ययग्रहणम्, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवति' इतीहैव स्याद्—औपगवीति, इह तु न स्यात्—कुम्भकारीति, अत्र हि धातोरण् विहितः, तदन्तश्च स्त्रियां न वर्तते; तावन्मात्रस्य कारशब्दस्य प्रयोगाभावात्। या वा स्त्रियां वर्तते सोपपदम्, न तस्मात् प्रत्ययो विहितः। तदन्तविधौ तु ज्ञापिते कारशब्दान्तादपीकारः सिध्यति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

ष्यति, असति पुनरुत्तरत्र तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययस्यात्राप्रसङ्गः, किं कारणम्? यदणन्तं न तस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन योगः, यस्य च स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तम्, अत उत्तरत्राप्यवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यः, तत्र यथा प्रधानेन भवति तथोपसर्जनेनापि स्यादिति प्रतिषेधोऽयमारभ्यते। तथा च पूर्वत्रोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्भवति, 'न षट्स्वस्रादिभ्यः'—प्रियपञ्चा द्रौपदीति, अतिक्रान्ता भवन्तमतिभवतीति। स्यादेतत्—पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं वा 'स्त्रियाम्' इत्यनेन विशेष्यते, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिषूपात्तमेव टिदादिकम्, तेन ज्ञापितेऽपि तदन्तविधौ बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न भविष्यति, कुम्भकारीत्यत्र त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि भविष्यति, नार्थ एतेनेति? तन्न; त्वदुक्तस्य विषयविभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्, अतो विषयविभागज्ञापनार्थमिदमारभ्यते।

नन्वारब्धेऽप्यस्मिन्नैष विषयविभागः शक्य आस्थातुम्, पञ्चाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेन तदन्तस्य स्त्रियां वृत्तेः 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रसङ्गात्। अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारात् 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यत्र 'टिड्ढाणञ्' इत्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते, 'वनो र च' इत्यादावुपात्तं तदन्तस्य चेति नार्थ एतेन? एवं तर्हि तदन्तविधिज्ञापनार्थमिदमारभ्यते। अमहत्पूर्वेत्येतत्तु शक्यमकर्तुम्, न हि महाशूद्रेत्यत्र समुदाये जातिवचने शूद्रशब्दः स्त्रियां वर्त्तते।

अपर आह—लौकिकस्याप्रधानस्योपसर्जनस्येह ग्रहणम्, तेनापिशलिना प्रोक्तम्, 'इञश्च' इत्यण्, ततोऽध्येत्र्याम् 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् आपिशला ब्राह्मणी, अत्र 'इञश्च' इति विहितस्य प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्तान्ङीब् न भवति। नन्विदानीमध्येतृप्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति प्रधानस्त्रियामध्येत्र्यामणन्तस्य वृत्तेः स्यादेव ङीप् प्रत्ययः? स्यादेतदेवम्, यद्यणन्तादनुपसर्जनादित्युच्येत। वयं त्वणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः—अण्योऽनुपर्जन इति, अर्थद्वारकं चाणः प्राधान्यम्, अप्राधान्यं च। तदेतदुक्तं भवति—यस्मिन्नर्थेऽणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदा तदन्तान्ङीब् भवति; यदा तु गुणभावेन, तदा नेति। इह चाध्येत्र्यां सङ्क्रान्तत्वात्प्रथमस्याणोऽर्थो गुणभूत इति तदाश्रयस्तावन्ङीब् न भवति। यस्त्वध्येत्र्यामुत्पन्नस्तदाश्रयोऽपि न भवति; तस्य लुप्तत्वात्। प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति, अणाकारस्य विशेषणात्। 'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र ह्यत इति वर्तते। तत्राणन्तादकारान्तादिति विज्ञायमाने स्यात् प्रत्ययलक्षणम्, अणा त्वकारे विशेष्यमाणे वर्णनिमित्तो ङीप्प्रत्ययः कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात्! ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तेनाणं विशेषयिष्यामः—योऽण् स्त्रियां विहित इति? एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति द्वितीयेऽणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुप्तेऽपि प्रथमोऽप्यण्स्त्रियामेवोत्पन्नः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः‍ख्युनाम् ॥ १५ ॥

'अतः' इति सर्वत्रानुवर्तते। तत् सति संभवे विशेषणं भवति। टिदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। टापोऽपवादः।

टितस्तावत्—कुरुचरी। मद्रचरी। इह कस्मान्न भवति—पचमाना, यजमाना ? द्व्यनुबन्धकत्वाल्लटः।

ल्युडादिषु कथम् ? टित्करणसामर्थ्यात्। इतरत्र तु टेरेत्वं

पदमञ्जरी

तदन्ताद् ब्राह्मण्यां वर्तमानान्ङीप्प्रसङ्गः। तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतत्प्रयोजनं सूत्रस्येति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः‍ख्युनाम् ॥ *इह कस्मादिति*। लडादेशस्य स्थानिवद्भावेन टित्त्वमस्तीति प्रश्नः। *पचमाना, यजमानेति*। ननु शानन्नादिषु लट इत्यस्य निवृत्तत्वाद् अनादेशपक्षः स्थापितः, पवमानेत्यादिषु शानजुदाहर्तव्यः। *द्व्यनुबन्धकत्वाल्लट इति*। लडादिष्वकारादयोऽप्यनुबन्धा इति भावः। एतेन लिड्लृटौ व्याख्यातौ—अनूचाना, यक्ष्यमाणेति।

ल्युडादिषु कथमिति। द्व्यनुबन्धकत्वात्तेषामपि ग्रहणेन न भाव्यमिति प्रश्नः। *टित्करणसामर्थ्यादिति*। न च लडादिष्वपि टित्करणसामर्थ्यमित्याह—*इतरत्रेति*। *पठिता विद्येति*। कथमित्यनुषङ्गः। इटष्टित्त्वमुभयार्थं स्यादिति

न्यासः

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः‍ख्युनाम् ॥ सर्वत्रेति। स्त्रीप्रकरणे। ननु च 'पत्युनोऽयज्ञसंयोगे' 'इतो मनुष्यजातेः' इत्यादौ नानुवर्त्तते, तस्यात इत्यस्यासम्भवाद् विशेषणं नोपपद्यत इत्याह—तत् सतीत्यादि। यत्र सम्भवति तत्र विशेषणम् भवति, यत्र तु न सम्भवति तत्रोत्तरार्थमेवानुवर्तते। इह कस्मान्न भवति—पचमानेति। स्थानिवद्भावेन शानचष्टित्त्वमस्ति, अतस्तदन्तादपि ङीपा भवितव्यमित्यभिप्रायः। द्व्यनुबन्धकत्वाल्लट इति। तेन 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इत्येतया परिभाषया लटोऽत्र ग्रहणं नास्तीति दर्शयति, तस्य ह्यकारो द्वितीयोऽनुबन्धोऽस्ति।

ल्युडादिषु कथमिति। ईकारो भवतीति शेषः। आदिशब्देन 'गापोष्टक्' इत्येवमादयो गृह्यन्ते। ल्युडादीनामपि द्व्यनुबन्धकत्वात् टिद्ग्रहणेन भवितव्यम्, अतस्तदन्तेभ्यो ङीब्न स्यात्, ततश्च करणी, सामगीत्यादि न सिध्येत्। टित्करणसामर्थ्यादिति। यदि तेषामपि टिद्ग्रहणेन ग्रहणं न स्यात् टित्करणमनर्थकं स्यात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फलम्। पठिता विद्येति ? आगमटित्त्वमनिमित्तम्; 'ट्युट्युलौ तुट् च' इति लिङ्गात्।

ढ—सौपर्णेयी। वैनतेयी। निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते।

पदमञ्जरी

प्रश्नः। *आगमटित्त्वमनिमित्तमिति*। आगमानां टित्त्वं ङीपो निमित्तं न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—*ट्युट्युलौ तुट् चेति लिङ्गादिति*। यद्यागमटित्त्वं ङीपो निमित्तं स्यात्ततः सायन्तनीत्यादौ तुट आगमस्य टित्त्वान्ङीप् सिद्ध इति ट्युट्युलोष्टित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः। ननु च 'पुराणप्रोक्तेषु' इति निर्देशेन यदा तुड् न भवति तदा ङीबर्थं तयोष्टित्त्वं स्यात्? तन्न; पुराणशब्दाद्गह्वादिषु पाठान्ङीषा भवितव्यम्, अन्तोदात्तो हि पुराणीशब्दः—पुनःपुनर्जायमाना पुराणीति यथा। एवमपि न ज्ञापकम्, 'बह्वादिभ्यश्च' इत्यत्र वेति वर्तते, ततश्च ङीषा मुक्ते ङीब् यथा स्यादिति ट्युट्युलोष्टित्त्वं स्यादिति चिन्त्यमेतत्।

सौपर्णेयीति। सुपर्णशब्दात्पाककर्णादिङीषन्तात्स्त्रीभ्यो ढक्। ननु च सानुबन्धकत्वादस्य ग्रहणेन भवितव्यमत आह—*निरनुबन्धक इति*। यद्यपि 'शिलाया ढः' इति निरनुबन्धको ढशब्दोऽस्ति, स इह स्वभावान्नपुंसकलिङ्ग इति स्त्रियां नास्तीत्युक्तम्। योऽपि 'सभाया यः', 'ढश्छन्दसि' इति ढः, सोऽपि स्त्रियां न

न्यासः

प्रयोजनान्तरासम्भवात्। तस्मात् सत्यपि द्व्यनुबन्धकत्वे टित्करणसामर्थ्याल्ल्युडादयो गृह्यन्त इत्यदोषः। लटोऽपि तर्हि टित्करणसामर्थ्यादेव ग्रहणेन भवितव्यमित्यत आह—इतरत्रेत्यादि। लटि हि टित्करणस्य 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वं फलम्। अतो यद्यपि तस्येदं ग्रहणं न भवति, तथापि नैव टित्करणस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। तस्मात् टित्करणस्य चरितार्थत्वादयुक्तं तस्येदं ग्रहणम्।

पठिता विद्येति। अत्रापि कथमिति सम्बध्यते। इडागमस्य हि प्रत्ययभक्तत्वात् प्रत्ययस्य टित्त्वमस्ति, ततश्च ङीपा भवितव्यम्, तत् कथं पठितेत्येतद् रूपं भवतीति ? आगमटित्त्वमनिमित्तमिति। प्रकृतत्वात् ङीप इति विज्ञायते। कथं ज्ञायतेऽयमनिमित्तमित्याह—ट्युट्युलावित्यादि। तुड् वेत्यागमटित्त्वेनैव सिद्धे ङीपि 'सायंचिरंप्राह्णे' इत्यादिसूत्रे 'ट्युट्युलौ' इति पुनः प्रत्यययोष्टित्करणं ज्ञापकम्—आगमटित्त्वमनिमित्तं ङीप इति।

सौपर्णेयी, वैनतेयीति। सुपर्णाशब्दाज्जातिलक्षणङीषन्ताद् विनताशब्दाच्च टाबन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्। आयन्नादिसूत्रेणैयादेशः। ननु च 'निरनुबन्धक-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अण्—कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णेऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति – चौरी, तापसी । दण्डा, मौष्टेत्यत्र न भवति ।

पदमञ्जरी

वर्तते, कथम् ? तत्र 'तत्र साधुः' इति वर्तते, कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्याद्यज्ञसभायां हि विदुषामधिकारः ! ननु मा नाम भूद्यज्ञसभायां साध्वी, शालायां स्त्रीसभे च साध्वी भविष्यति, तत्र यज्ञसभायां साध्वी ब्राह्मणपरिषदित्यत्रापि प्रसङ्गः ? एवं तर्ह्येवंविधे विषये छन्दसि सभेयीशब्दस्य प्रयोगाभावोऽत्र हेतुः।

णेऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवतीति । शीलम् 'छत्त्रादिभ्यो णः' इति यो णस्तत्राण्कृतं कार्यं भवतीति । कथम् ? ज्ञापकात्, यदयम् 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति टिलोपार्थं निपातनं करोति । यदि हि ताच्छीलिके णेऽण्कृतं कार्यं न स्यान्निपातनमनर्थकं न स्यात्, कर्मशब्दाच्छत्त्रादिलक्षणे णे कृते 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वात् । न च 'अन्' इति प्रकृतिभावः, अणि हि स प्रकृतिभावः । *चौरी, तापसीति* । चुरातपःशब्दौ छत्त्रादिषु पठितव्यौ । *क्वचिदित्यस्य* व्यावर्त्यं दर्शयति—*दाण्डा, मौष्टेति* । दण्डमुष्टिशब्दाभ्यां 'तदस्यां प्रहरणम्' इति णः ।

न्यासः

ग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति ढको ग्रहणेन न भवितव्यमित्यत आह—निरनुबन्धको ढशब्द इत्यादि । ननु चायं निरनुबन्धकोऽस्ति 'शिलाया ढः' इति ? नैतदस्ति; स्वभावत एव ह्ययं नपुंसके वर्त्तते । अयं तर्ह्यस्ति स्वाभाव्यात्—'सभाया ढश्छन्दसि' इति ? अयमपि नैव स्त्रियां वर्त्तते, छन्दसि सभेयीशब्दस्य प्रयोगादर्शनात् । तस्मान् निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति नेह निरनुबन्धकपरिभाषोपतिष्ठते; अन्यथा हि ढग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

णेऽपीति । अणि यत् कार्यं कृतं तण्णेऽपि क्वचिदिति वचनात् क्वचिन्न भवतीत्युक्तं भवति । क्व पुनर्णेऽप्यण्कृतं कार्यं भवतीति ? ताच्छीलिके । तथा हि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यत्र ज्ञापितमेतत्—णेऽप्यण्कृतं कार्यं भवतीति, कथम् ? कार्मशब्दो हि ताच्छील्ये टिलोपार्थं निपात्यते । यदि च णेऽप्यण्कृतं कार्यं न स्यात् निपातनमनर्थकं स्यात् । कर्मशब्दात् कर्म शीलमस्येति 'छत्त्रादिभ्यो णः' इति णे कृते 'नस्तद्धिते' इत्येवं टिलोपस्य सिद्धत्वात् । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न सिध्यतीति चेत् ? नैतदस्ति; अणि हि प्रकृतिभाव उच्यते, तत्र 'इनण्यनपत्ये' इत्यतोऽणोत्यनुवर्त्तते । तदेवम् 'ताच्छीलिके णेऽप्यणि कृतं कार्यं भवति' इत्यस्यार्थस्य ज्ञापितत्वात् तत्रैवाण्कृतं कार्यं भवति, नान्यत्र । चौरी, तापसीति । चुरा शीलमस्यास्तपः शीलमस्या इति 'छत्त्रादिभ्यो णः' इति णेऽप्यण्कृतं भवतीति ङीप् । दाण्डा मौष्टा इति । दण्डः प्रहरणमस्याम्, मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति 'तदस्यां प्रहरणम्' इति क्रीडायां णः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अञ्—औत्सी। औदपानी। 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुम्।

द्वयसच्—ऊरुद्वयसी। जानुद्वयसी।

दघ्नच्—ऊरुदघ्नी। जानुदघ्नी।

पदमञ्जरी

औत्सी, औदपानीति। उत्सोदपानशब्दाभ्यां भवार्थे 'उत्सादिभ्योऽञ्'। अथ शार्ङ्गरवादिसूत्रे पुनरञ्ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽनेनैव सिद्धम्, न रूपभेदो न स्वरभेदः ? तत्राह—*शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादि*। बिदस्यापत्यं बैदी, 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिः, तत्रौत्सीत्यादौ चरितार्थमिमं ङीपं बाधित्वा जातिलक्षणो ङीष् प्राप्नोति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेवाञ्ग्रहणमस्तु, किमत्राञ्ग्रहणेन ? न वा जात्यधिकारात्, 'जातेः' इति हि तत्र वर्तते, अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीष्प्रसङ्गः—बैदस्य स्त्री बैदी।

न्यासः

अथाणित्यकारादारभ्य लणो णकारात् प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवति ? टिदादीनां पुनर्ग्रहणात्। प्रत्याहारग्रहणे हि तेषां ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अणन्तादेव सिद्धत्वात्।

औत्सी, औदपानीति। उत्सस्योदपानस्येयमिति 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। अथ 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इत्यत्र पुनरञ्ग्रहणं किमर्थं क्रियते, यावतानेनैव सिद्धम्, तदेव हि रूपं स एव हि स्वरः, तथा हि—ङीनि सति 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तं भवति, औत्सीत्यत्राप्युत्सशब्दादञन्तान् ञित्स्वरेणाद्युदात्ताद् ङीपि कृते तदेवाद्युदात्तत्वं भवति ? इत्याह—शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादि। बिदस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीति 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इत्यञि कृते तस्य 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति जातित्वात् 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् प्राप्नोति। तद्बाधनार्थं पुनः 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इत्यत्राञो ग्रहणं क्रियते। यद्येवम्, इहाञ्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, तेनैवौत्सीत्यादेरपि सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति; जातिग्रहणं तत्र 'इतो मनुष्यजातेः' इत्यतोऽनुवर्तते 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषो बाधा मा भूदित्येवमर्थम्। बिदस्यापत्यमिति 'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यादिनाञ् बैदः, तस्य भार्या बैदीति, तस्य पुंयोगे ङीषेवेष्यते, तस्मात् तत्र जातिग्रहणमनुवर्तनीयम्। तस्मिंश्चानुवर्तमान औत्सीत्यत्रोत्सस्येयमित्यर्थविवक्षायामञि कृतेऽजातित्वादीकारस्तत्र न प्राप्नोति, तस्मादिहाप्यञ्ग्रहणं कर्तव्यमेव।

द्वयसजादीनामनुबन्धोच्चारणं प्रत्ययपरिग्रहार्थम्। प्रातिपदिकान्यपि द्वयसजादीनि सन्ति, तत्रासत्यनुबन्धोच्चारणे तेषामपि ग्रहणं विज्ञायेत। तयशब्दोऽपि 'अय वय तय नय गतौ' इति तयो धातोरजन्तं प्रातिपदिकं सम्भवति, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पकारोच्चारणम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मात्रच्—ऊरुमात्री । जानुमात्री ।

तयप्—पञ्चतयी । दशतयी ।

ठक्—आक्षिकी । शालाकिकी ।

ठञ्—लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् ।

कञ्—यादृशी । तादृशी ।

क्वरप्—इत्वरी । नश्वरी ।

पदमञ्जरी

उरुद्वयसीत्यादौ 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' ।

पञ्चतयीति । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । द्वयसजादिषु अनुबन्धोच्चारणं प्रातिपदिकानां ग्रहणं मा भूत्—किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रमिति । तयशब्दोऽपि तयतेः पचाद्यजन्तः सम्भवति ।

ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति । दण्डोऽस्या अस्ति 'अत इनिठनौ' दण्डिका, 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' काशिकेत्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् ।

तादृशीति । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च', 'आ सर्वनाम्नः' । कञो

न्यासः

ऊरुद्वयसीत्यादि । उरुप्रमाणमस्याः, जानुप्रमाणमस्या इति 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति द्वयसजादयः प्रत्ययाः ।

पञ्चतयीति । पञ्चावयवा अस्या इति 'संख्याया अवयवे तयप्' ।

आक्षिकी, शालाकिकीति । अक्षैर्दीव्यति शलाकाभिर्दीव्यतीति 'तेन दीव्यति खनति' इत्यादिना ठक्, ठस्येकादेशः ।

लावणिकीति । लवणं पण्यमस्या इति 'लवणाट्ठञ्' । अथ किमर्थं ठक्ठञोर्भेदेनोपादानम् ? न विशेषकरानुबन्धानुत्सृज्य 'ठ' इति सामान्येनैव ग्रहणं क्रियेतेत्यत आह—भेदेनेत्यादि । 'ठ' इति सामान्येन ग्रहणे सति ठनादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यै भेदेन ग्रहणम् । आदिशब्दो ञिठादीनां परिग्रहाय, तेन दण्डोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इति ठनि कृते दण्डिकीति न भवति, काशिषु भवेति 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति ञिठे प्रत्यये कृते काशिकीति न भवति ।

कञोऽनुबन्धकरणम् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येवमादीनां निवृत्त्यर्थम् । यादृशी तादृशीति । 'त्यदादिषु दृशोरनालोचने कञ्च' इति कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति यत्तदोरात्वम् । क्वरपोऽनुबन्धोच्चारणम् 'स्थेशभास' इत्यादिना विहितस्य वरचो निवृत्त्यर्थम् । यद्येवम्, एक एवानुबन्ध उच्चारणीयः, एकेनापि वरचो निवृत्तिः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ख्युन्—आढ्यङ्करणी । सुभगङ्करणी ।

* नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् * । स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

पदमञ्जरी

ञकारोच्चारणम् 'आतोऽनुपसर्गे कः' गोदेत्यादौ मा भूत् । *इत्वरीति* । 'इण्नशिजसर्त्तिभ्यः क्वरप्' । *आढ्यङ्करणीति* । 'आढ्यसुभग' इत्यादिना ख्युन् ।

नञ्स्नञीकक्तरुणतलुनानामिति । भाष्ये तु 'कञ्क्वरपः' इत्येतावत्सूत्रम्, ख्युनः पाठोऽनार्ष इति तस्याप्युपसंख्यानमेव कृतम् । *स्त्रैणी, पौंस्नीति* । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' । *शाक्तीकी, याष्टीकीति* । प्रहरणाधिकारे 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । *तरुणी, तलुनीति* । एतयोरवयोऽर्थं ग्रहणम्—तरुणी सुरेति, वयसि तु 'वयसि प्रथमे' इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति; गौरादिपाठान्ङीष् प्राप्नोति । तस्माद्वयस्थवयसि च ङीब्ङीषोर्विकल्पः । क्वचिद् *गौरादिपाठात्सिद्धमिति* पठ्यते, तद्रूपमात्रसिद्ध्यभिप्रायं द्रष्टव्यम्, स्वरार्थं तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

न्यासः

सिध्यत्येव ? सत्यमेतत्, तथापि मन्दबुद्धीनां सुखप्रतिपत्तयेऽनुबन्धद्वयोच्चारणम् ।

इत्वरी, नश्वरीति । 'इण्नशिजसर्त्तिभ्यः क्वरप्', ह्रस्वस्य तुक् ।

ख्युनोऽनुबन्धोच्चारणं लाघवार्थम् ; अन्यथा हि षष्ठीबहुवचने कृते नुटि नामि दीर्घत्वे च गुरूच्चारणं स्यात् । आढ्यङ्करणीति । अनाढ्य आढ्यः क्रियतेऽनयेति 'आढ्यसुभग' इत्यादिना ख्युन्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' ।

नञ्स्नञीकक् इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन नञादिभ्योऽपि भविष्यतीति । स्त्रैणी, पौंस्नीति । स्त्रिया इयम्, पुंस इयमिति 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' इति नञ्स्नञौ । शाक्तीकी, याष्टीकीति । शक्तिः प्रहरणमस्या इति, यष्टिः प्रहरणमस्या इति 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । तरुणी तलुनीति । अत्र वयो न विवक्षितम् । तरुणी सुरा, तलुनी सुरेति—अत्र सुरादौ विषये तरुणतलुनशब्दाभ्यां ङीब् वेदितव्यः, न हि सुरादीनां वयोऽस्ति, तस्य प्राणिधर्मत्वात् । अभिनवत्वमात्रं सुरादीनां तरुणतलुनशब्दाभ्यां गम्यते । यदा तु वयो विवक्ष्यते तदा गौरादिपाठान् ङीषा भवितव्यम् । तत्र स्वरे विशेषः—तरुणतलुनशब्दौ हि 'कॄवृदारिभ्य उनन्' 'त्रो रश्च लो वा' इत्युनन्प्रत्ययान्तौ व्युत्पादितौ, अतो नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । तत्र ङीपि सत्याद्युदात्तत्वं भवति, ङीषि तु सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ङीप्' इत्येव। यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। गार्गी। वात्सी।

* अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् *। इह मा भूत् – 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्', द्वैप्या।

योगविभाग उत्तरार्थः॥

प्राचां ष्फ तद्धितः॥ १७॥

'यञः' इत्येव। प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञः। षकारो ङीषर्थः। प्रत्ययद्वयेनेह

पदमञ्जरी

यञश्च॥ *आपत्यग्रहणमिति*। अपत्ये भव आपत्यः, यञ्, आपत्यादिति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। *द्वैप्येति*। भवादावर्थे यञ्।

योगविभाग उत्तरार्थं इति। उत्तरत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, टिदादीनां मा भूदिति॥

प्राचां ष्फ तद्धितः॥ *षकारो ङीषर्थ इति*। ननु च ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य

न्यासः

यञश्च॥ गार्गी। वात्सीति। गर्गवत्सशब्दाभ्यां स्त्रियामपत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारस्य लोपः, 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारस्य च।

अपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति। अपत्यं गृह्यते येन तदपत्यग्रहणम्। व्याख्यानमेतदुक्तं भवति—तथा व्याख्यानं कर्तव्यं यथा यञो विशेषणमपत्यं गृह्येत। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रे विकल्पार्थं प्राचामिति वचनमनेनापि योगेन सम्बध्यते, व्यवस्थितविभाषा च सा विज्ञायते, तेनापत्येऽर्थे यो यञ् विहितस्तदन्तान्नित्यं भवति, यस्तु द्वीपशब्दाज्जातादावर्थे विहितस्तदन्तान् न भवतीति। अथ योगविभागः किमर्थः, न पूर्वसूत्र एव अञ्ग्रहणं क्रियेतेत्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थं इति। उत्तरसूत्रे यञन्तादेव ष्फो यथा स्यात्, टिदादिभ्यो मा भूदिति।

प्राचां ष्फ तद्धितः॥ षकारो ङीषर्थं इति। षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्यथा स्यात्। ननु च क्रियमाणेऽपि षकारे नैव ङीषा भवितव्यम्, ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वादित्यत आह—प्रत्ययद्वयेनेत्यादि। न हि केवलः ष्फः स्त्रीत्वमभिव्यङ्क्तुं समर्थं इति ङीषमपेक्षते। तेन सहिताभ्यामेव ताभ्यां स्त्रीत्वं व्यज्यत इति ङीषा भवितव्यम्। तद्धितग्रहणमित्यादि। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा यथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रीत्वं व्यज्यते। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम्। गार्ग्यायणी। वात्स्यायनी। अन्येषाम्—गार्गी। वात्सी।

'सर्वत्र'-ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम्। आवट्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात्—आवट्यायनी।

पदमञ्जरी

द्योतितत्वान्ङीषा न भाव्यम्? तत्राह—*प्रत्ययद्वयेनेति*। *तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति*। प्रातिपदिकसंज्ञा तु ङीपर्था। ननु च सिद्धोऽत्र ङीष्, पित्करणसामर्थ्यात्, धातोस्तु त्रपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपा, क्षमेत्यादौ ङीषभावः? तदेतत्सान्न्यासिकं तिष्ठतु तावत्।

सर्वत्रग्रहणमित्यादि। सर्वत्रग्रहणं तावद् उत्तरसूत्रे न कर्तव्यम्, आरम्भसामर्थ्यादेव 'प्राचाम्' इत्यस्य निवृत्तौ सर्वत्र सिद्धत्वात्, अतस्तदिहापकृष्यते, तदयमर्थो भवति- सर्वत्र बाधकविषयोऽपि प्राचां मतेन यञन्तात्ष्फो भवतीति। एवं सप्तम्यर्थोऽपि समञ्जसो भवति। *आवट्याच्चापं वक्ष्यतीति*। असति पुनरपकर्षे आवट्याच्चाबुदीचां मते सावकाशः परत्वात्ष्फं बाधेत, सर्वत्रग्रहणात्ष्फ

न्यासः

स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम्। प्रातिपदिकसंज्ञा तु ङीष् यथा स्यादित्येवमर्थम्। ननु च विनापि तया षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति, अन्यथा हि षित्करणमनर्थकं स्यात्, प्रयोजनान्तराभावात्; न च 'त्रपूष् लज्जायाम्' इत्यतोऽपि धातोः स्यादित्यतिप्रसङ्ग आशङ्कनीयः, धातोः षित्करणस्य 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्विधौ चरितार्थत्वात्, अत इति चाधिकारात्? सत्यमेतत्, प्रतिपत्तिगौरवं तु स्यात्। तस्मात् सुखप्रतिपत्तये तद्धितग्रहणम्।

सर्वत्रग्रहणमित्यादि। उत्तरसूत्रे सर्वत्रग्रहणमनर्थकम्। तद्धि सर्वेषामाचार्याणां मतेन यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते, एतच्चाप्रयोजनम्; अस्वरितत्वादेव हि प्राग्ग्रहणस्य सर्वेषां मतेन भवितव्यमिति। तस्मादुत्तरसूत्रे सर्वत्रग्रहणमनर्थकम्, अतस्तदिहापकृष्यते। किमर्थमित्याह—बाधकबाधनार्थमिति। आवट्याच्चापं वक्ष्यतीत्यादिना बाधकबाधनार्थमित्यस्यैवार्थं विस्पष्टीकरोति। आवट्याच्चापोऽवकाशः—उदीचां मतेन आवट्येति, अवटशब्दाद् गर्गादियञन्ताच्चाप्, 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यस्यावकाशः—गार्ग्यायणीति; आवट्यात् प्राचामुभयप्रसङ्गे परत्वाच्चाप् स्यात्। सर्वत्रग्रहणात् ष्फ एव भविष्यति—आवट्यायनीति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

'यञः' इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते – कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शांसित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

पदमञ्जरी

एव भवति । एवं च 'षाच्च यञः' इति चाव्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव भवति— शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाष्यायणी, गोकक्ष्यायणीति ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ लोहितादीति पृथक्पदं लुप्तविभक्तिकम्, पूर्वत्र च प्राचां मते ष्फो विहितः, इह तु सर्वत्र मते । कोऽर्थः ? सर्वेषां मत इत्यर्थः, तदाह-*सर्वेषामाचार्याणां मत इति* । मतेनेति तृतीयान्तपाठे सूत्रे पष्ठ्यन्तात्त्रल् । *स्वतन्त्रमिति* । योऽन्यस्यावयवो न भवति तत्स्वतन्त्रं प्रातिपदिकम्, कः पुनरसावित्यत्राह—*कपिशब्दात्पर इति* । लौहित्यायनीत्यादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । बभ्रुशब्दोऽपि तत्रैव पठ्यते, यञ्तु 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इत्यनेनैव भवति ।

कण्वात्त्वित्यादि । कण्वशब्दात्पूर्वः कतशब्दात्तूत्तरः शकलशब्द इष्यते, कतशकलकण्वेत्येवमेषां संनिवेशः कार्य इत्यर्थः । किमेवं सति भवति ? इत्याह— *पूर्वोत्तरावित्ति* । शकलशब्दोऽन्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ

न्यासः

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ स्वतन्त्रमिति । यो ह्यन्यस्यावयवभूतो न भवति केवलः कतशब्दस्तत् स्वतन्त्रं प्रातिपदिकम् । यस्तु कुरुकतशब्दस्यावयवः कतशब्दस्तस्य स्वातन्त्र्यं नास्ति; समुदायप्रतिबद्धत्वात् । कः पुनरसौ कतशब्दः स्वतन्त्रं प्रातिपदिकमित्यत आह—कपिशब्दादित्यादि । लौहित्यायनी । शांसित्यायनीति । लोहितशंसितशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद् यञ् । बाभ्रव्यायणीति । अत्रापि बभ्रुशब्दात् 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति यञ्, 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः, यञन्तेभ्यः ष्फः ।

कण्वात्त्वित्यादि । कण्वशब्दात् पूर्वः शकलशब्द इष्यते, कतशब्दात् तूत्तरः । किमेवं सति भवतीत्याह—पूर्वोत्तरावित्यादि । एवं सति पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते। 'कतन्तेभ्यः' इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः, तथा 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'

पदमञ्जरी

तथोक्तौ। पूर्वो गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः। सत्यमेवं भवति, प्रयोजनं तु किम्? इत्यत आह—*ष्फाणाविति*।

श्लोकं व्याचष्टे—*प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठ इति*। कपिकत, कुरुकत, अनडुह्, कण्व, शकल इत्येवं गर्गादिषु गणसन्निवेशः। *स एवं व्यवस्थापयितव्य इति*। एवमिति श्लोकोक्तयाऽऽनुपूर्व्येत्यर्थः। अनडुह्कुरुकतशब्दावस्मात्स्थानादपकृष्यान्यत्र पाठ्यौ, शकलशब्दस्तु कतकण्वयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत्। नन्वेवं गणद्वयादपि प्रच्युतः शकलशब्दः ष्फाणौ द्वावपि न प्रतिपद्येत, तत्राह—*कतन्तेभ्य इति*। *बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष इति*। कतस्यान्तः समीपभूतः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते, शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपम्। तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानीति बहुव्रीहिः, तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शिष्यते; 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते' इति वचनात्। *तथेत्यादि*। 'कण्वादिभ्यः' इत्यपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष इत्यर्थः। कण्वस्यादिः समीपभूतः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्व आदिर्येषां तानि कण्वादीनि, ततः पूर्ववदेकशेषः। तत्र बहुव्रीहि-

न्यासः

भवतः। तच्छब्देन शकलशब्दः प्रत्यवमृश्यते। शकलशब्दोऽन्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ तदन्तादी पूर्वोत्तरगणौ। लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति पूर्वो गणः। उत्तरो गणः कण्वादिः शकलशब्दादिर्भवति। किं पुनः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तदन्तादित्वे प्रयोजनमित्याह—ष्फाणौ तत्र प्रयोजनमिति। पूर्वस्य गणस्य शकलान्तत्वे ष्फः प्रयोजनम्। उत्तरस्य शकलादित्वेऽण् प्रयोजनम्।

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठ इति। कपिकत, कुरुकत, अनडुह्, कण्व, शकल—इत्यनयानुपूर्व्या प्रातिपदिकेषु पाठः। स एवं व्यवस्थापयितव्य इति। 'कण्वात्तु शकलः पूर्वः' इत्यादिना यानुपूर्वी दर्शिता तया व्यवस्थापयितव्यः। अत एतदुक्तं भवति—कुरुकत, अनडुह्—इत्येतावन्यस्मिन् स्थाने पठितव्यौ, शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः। मन्यत इति। श्लोकवार्त्तिककारः। कथं पुनरेवं पाठे सति शकलशब्दात् ष्फाणौ सिध्यत इत्यत आह—कतन्तेभ्य इत्यादि। कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषः, 'कतन्तेभ्यः' इति निपातनात्पररूपत्वम्। कतशब्दोऽन्ते येषां लोहितादीनां ते कतन्ता इति बहुव्रीहिः। कतन्तश्च शकलशब्दः, कतन्ताश्च लोहितादय इति कतन्तश्च कतन्ताश्चेति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति। तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते। शाकल्यायनी। शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य, माण्डूक – इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति। कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते 'ढक्च मण्डूकात्' इत्यणि च। यथाक्रमं टाब्ङीपोरपवादः। कौरव्यायणी। माण्डूकायनी।

पदमञ्जरी

तत्पुरुषयोर्मध्ये तत्पुरुषसमासेन। *मध्यवर्तीति*। गणद्वयस्य। *प्रत्ययद्वयमपीति*। ष्फाणावित्यर्थः। *शाकला इति*। 'आपत्यस्य च' इति यलोपः।

अपर आह—पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ग्राह्याविति शेषः,पूर्वो गणस्तदन्तो ग्राह्यः—सर्वत्र लोहितादिशकलान्तेभ्य इति, उत्तरो गणस्तदादिर्ग्राह्यः –शकलादिभ्यो गोत्र इति। एवं ष्फाणौ प्रयोजनमिति ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ *कौरव्यमाण्डूकयोरित्यादि*। अस्मिन्सूत्रे आसुरे-

न्यासः

सरूपाणमेकशेषः। तथेत्यादिना यथा कतन्तेभ्य इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः, तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापीति दर्शयति। कण्वस्यादिः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्वशब्द आदिर्येषां गोकक्षादीनां ते कण्वादयः, कण्वादिश्च कण्वादयश्च कण्वादयः, पूर्वदेकशेषः। तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीत इति। 'कतन्तेभ्यः' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यः' इत्यत्र तत्पुरुषवृत्त्येति तत्पुरुषसमासेन। मध्यपातीति। कतकण्वशब्दयोर्गणयोर्वा। प्रत्ययद्वयमिति। ष्फप्रत्ययम्, अण्प्रत्ययञ्च। प्रतिपद्यत इति। प्राप्नोति। तत्पुरुषवृत्या हि तस्य संग्रहे सत्यस्य सूत्रस्यायमर्थो जायते—कतन्ताच्छकलशब्दात् तथा यञन्तात् कतन्तेभ्यश्च लोहितादिभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फप्रत्ययो भवतीति। तेन ष्फप्रत्ययं प्रतिपद्यते शकलशब्दः। शाकल्यायनीति। 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रापि तत्पुरुषवृत्त्या शकलशब्दस्य सग्रहे सत्ययमर्थो भवति। कण्वादेः शकलशब्दान्ताद् गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादिभ्यो गोकक्षान्तेभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः शैषिकेष्वर्थेष्वण्प्रत्ययो भवतीति। तेनाण्प्रत्ययमपि शकलशब्दः प्रतिपद्यते - शाकल्यस्येमे छात्राः शाकला इति ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ॥ कथं कौरवीति। कौरव्यशब्दादेवात्र ङीब् विहित इति मन्यमानस्य प्रश्नः। कुरुशब्दादेवात्राणन्ताद् ङीब् विहित इति दर्शयन्नाह—तस्येदमित्यादि।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं कौरवी सेना ? 'तस्येदम्' विवक्षायामणि कृते भविष्यति । ❋ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ❋ । आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु 'इञश्च' इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते । आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिः = वयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी ।

पदमञ्जरी

रपि ग्रहणं कर्तव्यम् । आसुरिकौरव्यमाण्डूकेभ्यश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । *आसुरायणीति* । ष्फस्य तद्धितत्वाद् 'यस्येति च' इति इञो लोपः । तदिदं तद्धितग्रहणमेव लिङ्गं भवति— आसुरेरपि ष्फ इति । यञादिष्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिद्धम् । *शैषिकेषु चार्थेष्विति* । आसुरीप्रसङ्गादिदमत्रोक्तम् ; अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । *आसुरीय इति* । असुरस्यापत्यमासुरिः, तेन प्रोक्त आसुरीयः कल्प इति ॥

वयसि प्रथमे ॥ *श्रुत्येति* । श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्षयेत्यर्थः । *कुमारीति* । प्रथमवयोवचन एवायम्, न पुंयोगाभावहेतुकः; पुंस्यपि प्रयोगात् । यस्तु

न्यासः

कौरव्यमाण्डूकयोरित्यादि । कौरव्यमाण्डूकयोरनेन सूत्रेण यत् कार्यं विधीयते तस्यासुरेरप्युपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्तव्यम् । आसुरेरपि ष्फः प्रतिपादयितव्य इति यावत् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेनासुरिशब्दादपि ष्फो भविष्यतीति । आसुरायणीति । असुरस्यापत्यमिति 'अत इञ्' तदन्तात् ष्फः । इञश्चेत्यणि प्राप्त इति । तत्र 'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्' इत्यतोऽण्ग्रहणानुवृत्तेः । छप्रत्यय इष्यत इति । कथं स लभ्यते ? 'न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्र नेति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेनासुरिशब्दादणि प्रतिषिद्धे 'वृद्धाच्छः' इति छ एव भविष्यति — आसुरिणा प्रोक्त आसुरीयः कल्प इति ॥

वयसि प्रथमे ॥ यौवनादिरिति । आदिशब्दो वृद्धत्वाद्युपसंग्रहार्थं इति । श्रुत्या वर्तत इति । यत् प्रातिपदिकं श्रवणमात्रेणैव प्रकरणाद्यनपेक्षं प्रथमं वयः प्रत्याययति तदत्र श्रुत्या वर्तते । कुमारीति । ननु च नायं कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, क तर्हि ? पुंयोगाभावे, तथा हि वृद्धायामपि हि प्रयुज्यते — वृद्धा कुमारीति ? नैतदस्ति; कुमारीशब्दो हि प्रथम एव वयसि रूढः । यस्तु वृद्धायामपि तस्य प्रयोगस्तत्र कुमारी-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथम इति किम् ? स्थविरा । वृद्धा । अत इत्येव – शिशुः ॥

❀ वयस्यचरम इति वक्तव्यम् ❀ । वधूटी । चिरण्टी । द्वितीय-वयोवचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयते ।

पदमञ्जरी

वृद्धायां प्रयोगः—वृद्धकुमारीति, स पुंयोगाभावात्साधर्म्याद्वेदितव्यः ।

वयस्यचरम इति । चरम् = अन्त्यम्, अचरमे = अनन्त्ये । इह केचिच्चत्वारि वयांसीच्छन्ति—कौमारम्, यौवनम्, मध्यत्वम्, वृद्धत्वमिति । यथाहुः—

'प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं[1] चतुर्थे किं करिष्यति' ॥ इति ।

अन्ये तु त्रीणि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ॥ इति ।

अन्ये तु बालत्व-मध्यत्व-वृद्धत्वानि त्रीणि—

'आषोडशाद्भवेद्बालो यावत् क्षीरान्नवर्तकः ।
मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते' ॥ इति

एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति, यौवनवचनौ च वधूटचिरण्ट-शब्दौ, अतो न प्राप्नोति, तदाह—*द्वितीयवयोवचनावेताविति* । यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे, तदैतन्न वक्तव्यम्; यौवनस्यापि प्रथमवयो-रूपत्वात् ।

न्यासः

साधर्म्यात्, न तु पुंयोगाभावात् । भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—गौर्वाहीक इति ।

वयस्यचरम इति । अचरमे = अनन्त्ये वयसि ङीब् भवतीत्येतदर्थरूपमस्य सूत्रस्य व्याख्यानमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—प्रथमवयोग्रहणमिहाचरमस्य वयस उप-लक्षणम्, तेनान्यत्राप्यचरमे वयसि ङीब् भवतीति । किं पुनः कारणं प्रथम एव वयसि गृह्यमाणे न सिध्यति, येनैवं सूत्रार्थो व्याख्येयः ? इत्याह—द्वितीयवयोवचनावेता-वित्यादि ।

इह केचिच्चत्वारि वयांसीच्छन्ति – कौमार-यौवन-मध्यत्व-वृद्धत्वानि । तथा चाहुः –

'प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं[1] चतुर्थे किं करिष्यति' ॥ इति ।

---

१. 'तृतीये नार्जितं पुण्यम्' इत्यपि पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं कन्या ? 'कन्यायाः कनीन च' इति ज्ञापकात् ।

उत्तानशया, लोहितपादिकेति ? नैता वयःश्रुतयः ॥

पदमञ्जरी

श्रुत्या वर्तते इति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—*उत्तानशया लोहित-*

न्यासः

अन्ये त्रीणीच्छन्ति—कौमार-यौवन-स्थाविराणि। तथा चाहुः—

'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे[२] न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ॥ इति।

केचिद् बाल्य-मध्यत्व-वृद्धत्वानीति त्रीणीच्छन्ति। तथा चाहुः—

'आ षोडशाद् भवेद् बालो यावत् क्षीरान्नवर्तकः।
मध्यमः सप्ततिर्यावत् परतो वृद्ध उच्यते' ॥ इति।

एतेषु सर्वेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति। ननु प्रथमवयोवचनौ तु बधूटीचिरण्टीशब्दावित्यतो न प्राप्नोति, तस्मादचरमस्य वयस इहोपलक्षणं प्रथमं वय इति व्याख्येयमिति केचित्।

यस्तु मन्यते "केचित्तु द्वे एव वयसी इच्छन्तीति, यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्थास्ताः सर्वा राशीकृत्य प्रथमं वयो व्यवस्थाप्यते, यास्त्वपचयवत्योऽवस्थास्ताः सर्वा राशीकृत्य द्वितीयं वयः। तथा चोक्तम्—'वर्द्धते यावदन्नेन तावद् वर्द्धितव्यं पश्चादपायेन योक्ष्यते' इति, एतदेव दर्शनमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रणीतम्" इति। तेन बधूटी, चिरण्टीत्यत्रापि ङीप् भवतीति तेन द्वितीयवयोवचनावेतौ। प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयत इत्यस्य ग्रन्थस्याविरोधाय यतितव्यम्। न ह्यस्मिन्दर्शने यौवनं द्वितीये वयस्यन्तर्भवति; यौवनावस्थाया वृद्धिमतीत्वात्।

अथ कथमुत्तानशया लोहितपादिकेति, यावता बाल्यमत्र गम्यते, बालैव ह्युत्तानशया लोहितपादिका भवति, तस्माद् भवितव्यमेव ङीपेत्यत आह—नैता वयःश्रुतय इति। नैते वयोवचनाः शब्दा इत्यर्थः। इह तावदुत्तानशयेति प्रातिपदिकश्रवणमात्रेण क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते—उत्ताना शेत इत्युत्तानशया। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्यतोऽज्ग्रहणेऽनुवर्तमाने 'अधिकरणे शेतेः' इत्यत्रोत्तानादिषु कर्तृष्वित्युपसंख्यानादच्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवद्भावः। सर्वैवोत्ताना शेते, उच्यते चेदमुत्तानशयेति, तत्र नियमो गम्यते अन्यथा शयितुमसामर्थ्यादुत्तानैव या शेते सोत्तानशयेति गम्यते। अवगतेऽप्यस्मिन्नियमे सन्देह एव—किमसौ बाला ? वृद्धा वा ? इति। वृद्धापि हि कदाचिदन्यथा

---

२. 'स्थविरीभावे' इत्यपि क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली ।

कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

पादिकेति नैता वयःश्रुतय इति । श्रुत्या = श्रवणमात्रेण नैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इह तावदुत्तानशयेति क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् । उत्तानादिषु कर्तृष्विति शेरतेरच् प्रत्ययः, सर्वैव च कदाचिदुत्ताना शेते, उच्यते चेदम्—उत्तानशयेति, तत्र नियमो गम्यते—अन्यथा स्वप्तुमसामर्थ्यादुत्तानैव शेत इति । एवमपि सन्देहः—बाला, वृद्धेति ? तस्मादुत्तानैव शेत इति नियमे वृद्धत्वाभावे च प्रकरणादिनाऽवसिते बाल्यं गम्यते, लोहितपादिकेत्यत्रापि अन्यपदार्थमात्रं श्रुत्या प्रतीयते । प्रकरणादिना स्वभावत एवास्य रक्तौ पादौ नालक्तकादिनेति प्रतीतौ सत्यां बालेति गम्यते । इतिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारा न वयःश्रुतय इत्यर्थः । अत एव बहुवचनम्, तेन द्विवर्षेत्यादावपि न भवति । अत्रापि प्रकरणादिना वयो गम्यते, परिमाणमात्रं तु शब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात् । द्वे वर्षे भूता इति ठञः 'वर्षाल्लुक्च', 'चित्तवति नित्यम्' इति लुक् ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ तद्धितलुकि सतीति ।

न्यासः

शयितुमशक्ता स्यात्, उत्तानैव च शेते । तस्माद् यदोत्तानैव शेत इति नियमप्रतीतिर्भवति, वृद्धत्वाभावश्च कुतश्चित् प्रकरणादेरवसितो भवति, तदा बाल्यं गम्यते । लोहितपादिकेति । अत्रापि लोहितौ पादावस्या इत्यन्यपदार्थमात्रं तावत् तच्छब्दात् प्रतीयते । यदा तु प्रकरणादिना स्वभावत एवास्या रक्तौ पादौ नालक्तकरसादिनेति प्रतीतिर्भवति तदा बालेति गम्यते । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवम्प्रकारा नैता वयःश्रुतय इत्यर्थः । कथं बालः, वत्सेति ? अजादित्वाट्टाप् भविष्यति । ननु वचनसामर्थ्यादनेन ङीबपि प्राप्नोति ? नैतदस्ति; तस्यान्यत्र कुमारी, किशोरीत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥

द्विगोः ॥ पञ्चपूलीति । पञ्चानां पूलानां समाहार इति । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारद्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता ।

त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति । पूर्ववद् द्विगुः ।

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ तद्धितलुकि सतीति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते। अपरिमाणान्ताद् द्विगो-र्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति। बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम्। सर्वतो मानम् = परिमाणम्।

अपरिमाणान्तात्तावत् – पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। दशाश्वा।

कालः संख्या च न परिमाणम्। द्विवर्षा। त्रिवर्षा। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता।

पदमञ्जरी

परसप्तमी त्वेषा नोपपद्यते, अभावरूपेण लुका पौर्वापर्यासम्भवात्। *सर्वतो मानं परिमाणमिति*। 'परिमाणं तु सर्वतः' इत्यस्य ग्रहणम्, न परिच्छेदकमात्रस्येत्यर्थः।

पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति। तद्धितार्थे द्विगुः, आर्हीयष्ठक्।

कालः सङ्ख्या च न परिमाणमिति। न हि ताभ्यां सर्वत आरोहतः परिणाहत-

न्यासः

एतेन 'तद्धितलुकि' इत्येषा विषयसप्तमीति दर्शयति। परसप्तमीत्येषा नोपपद्यते; लुकोऽभावरूपत्वात्, अभावे च पौर्वापर्याभावात्। सर्वतो मानं परिमाणमिति। परिशब्दः सर्वतो भावे। सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च मीयते = परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणम् = प्रस्थादिः।

पञ्चाश्वेति। तद्धितार्थे द्विगुः, 'तेन क्रीतम्' इत्यार्हीयष्ठक्, 'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुक्'। कालः संख्या च न परिमाणमिति। न हि ताभ्यामारोहतः परिणाहतश्च मीयते। ज्ञापकाच्च न तयोः परिमाणत्वमवसीयते। यदयम् 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इति सिद्धायामुत्तरपदवृद्धौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इति संख्यासंवत्सरग्रहणं करोति, तज् ज्ञापयति—कालः संख्या च न परिमाणं भवतीति। बिस्तादि च परिमाणविशेष एव ग्रहीतव्यः। अतो वृत्तिग्रन्थः—परिमाणार्थं ग्रहणमिति। काण्डस्य वा परिमाणत्वे तूत्तरसूत्रेण नियमार्थता न विरुध्यते। यद्येवम्, 'कालाः परिमाणिना' इत्यत्र सामर्थ्यात् परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्त इति यदुक्तं तद्विरुध्यते? नास्ति विरोधः; उपचारेण तथान्यत्र परिमाणिवाचिना सुबन्तेनाभिधानात्। इह हि मुख्यं कालस्य परिमाणत्वं निषिध्यते। तत्र ह्यौपचारिकं कालस्य परिमाणत्वमाश्रित्य परिमाणवचनाः कालशब्दा इत्युक्तम्—कालाः परिमाणिनेति ब्रुवता। परिमाणवचनत्वं कालशब्दानामुपयुक्तं भवति, न हि तेन विना परिमाणापेक्षयोत्तरपदस्य परिमाणिव्यपदेश उपपद्यते। न च कालस्य मुख्यं परिमाणत्वमस्ति। अतः सामर्थ्यादौपचारिकं परिमाणत्वमाश्रितमिति गम्यते। उपचारस्य हेतुः परिच्छेदस्य हेतुत्वमात्रम्, परिमाणस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बिस्तादिभ्यः — द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्व्याचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।

पदमञ्जरी

श्च मीयते । एवं च कालः सङ्ख्या चेति प्रदर्शनार्थत्वात्प्रमाणमपि परिमाणं न भवति, तथा चोत्तरसूत्रे 'काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्' इति वक्ष्यति, 'प्रमाणविशेषः काण्डम्' इति च । तेन द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुकि द्विशमा, त्रिशमेति भवति । यद्येवम्, उन्मानमपि परिमाणं न स्यात् ? कश्चिदाह—इष्टमेवैतत्, उन्मानमपि नैवात्र परिमाणग्रहणेन गृह्यते—द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीता, प्राग्वतीयस्य ठञः 'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' इति लुक्, द्विनिष्का त्रिनिष्केति भवतीति । अपर आह—बिस्तकम्बल्यग्रहणं ज्ञापकम्—उन्मानमप्यत्र परिमाणग्रहणेन गृह्यत इति; तयोरुन्मानविशेषत्वात्, सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' कम्बल्यमूर्णापलशतमिति । *न्यासकार*स्तु द्वौ बिस्तौ परिमाणमस्येति विगृह्णन् बिस्तं परिमाणं मन्यते । *द्विवर्षेति* । कृतव्युत्पादनमेतत् । *द्विशता, त्रिशतेति* । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति 'पणपादमाषशताद्यत्' इति नित्ये यति प्राप्ते 'शाणाद्वा' इत्यत्र 'शताच्चेति वक्तव्यम्' इति वचनात्पक्षे 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्, तस्य 'अध्यर्धपूर्वात्' इति लुक् ।

द्विबिस्तेति । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्मानत्वे ठकः । *द्व्याचितेति* । आचितो दशभाराः स्युः । द्वावाचितौ पचति, 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोष्ठंश्च' इति पक्षे ठन्खौ, ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठन्, तस्य पूर्ववल्लुक् । *द्विकम्बल्येति* । क्रीतार्थे ठञो लुक् । *द्व्याढकी* द्व्याचितेत्यनेन तुल्यम् ।

न्यासः

साधर्म्यम् । कालो हि मासादिर्जातादिसम्बन्धिनीमादित्यगतिं गमयतीति भवति परिच्छेदस्य हेतुः । अतः परिमाणसाधर्म्यादुपपद्यते, तत्र च परिमाणोपचारः । द्विवर्षा, त्रिवर्षेति । द्वे वर्षे भूतेति 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यनेन विहितस्य ठकः 'वर्षाल्लुक्' इति लुक् पाक्षिकः । चित्तवत्वे तु प्रत्ययार्थस्य विवक्षिते 'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यमेव लुक् । द्वे वर्षे प्रमाणमस्या इति 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति नित्यमेव लुक् । द्विशता, त्रिशतेति । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति 'पणपादमाषशताद् यत्' इति यति प्राप्ते 'शाणाद्वा' इत्यत्रोपसंख्यानम्— शताच्चेति वक्तव्यमिति । तेन शतशब्दात् पक्षे 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन्, तस्य पूर्ववल्लुक् ।

द्विबिस्तेति । द्वौ बिस्तौ पचति । 'सम्भवत्यवहरति पचति' इत्यनेनार्हीयष्ठक्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपरिमाणेति किम् ? द्व्याढकी । त्र्याढकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे – पञ्चाश्वी । दशाश्वी ।

काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

पञ्चाश्वीति । समाहारे द्विगुः । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैकः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? एवं वक्ष्यामि–परिमाणान्तात्तद्धितलुकीति, तन्नियमार्थं भविष्यति– परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् भवतीति, तेन द्व्याढकीत्यादौ च भविष्यति, पञ्चाश्वेत्यादौ च न भविष्यति, ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति ? नैवं शक्यम्; विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत—परिमाणान्तात्तद्धितलुक्येवेति । तत्र को दोषः ? परिमाणात्समाहारे न स्यात्—द्विकुडवी, पञ्चाढकी । पञ्चाश्वेत्यादौ तु व्यावर्तकाभावात्स्यादेव ङीप् । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥ मानदण्डः = काण्डम् । 'द्विगोः' इत्यधिकारादेव पूर्वसूत्रवत्तदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमन्तग्रहणम् ? अक्रियमाणेऽन्तग्रहणे क्षेत्र इत्येतत्

न्यासः

तस्य पूर्ववल्लुक् । द्वावाचितौ पचति द्व्याचिता । 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' इति वर्तमाने 'द्विगोः ष्ठंश्च' इति ष्ठन्, तस्य पूर्वल्लुक् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता द्विकम्बल्या । 'तेन क्रीतम्' इति ठक्, तद्वदेव लुक् ।

द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचति । 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' इति वर्तमाने 'द्विगोः ष्ठंश्च' इति पक्षे ष्ठन्, तस्य लुक् । पञ्चाश्वीति । पूर्ववत् समाहारे द्विगुः ।

इहेमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैकः शक्यमकर्तुम् । कथम् ? एवं सूत्रन्यासः करिष्यते—परिमाणान्तात्तद्धितलुकीति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्– परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् भवति, नान्यस्मात् । तेन द्व्याढकीत्यादावेव भवति, न पञ्चाश्वेत्यादौ; ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीत्यनुवर्तते, बिस्तादिभ्यः परिमाणेभ्योऽपि तद्धितलुकि ङीब् न भवतीति ? नैवं शक्यम्, विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत—परिमाणान्तात् तद्धितलुक्येव भवति, नान्यत्रेति । ततश्च द्वयोः कुडवयोः समाहारो द्विकुडवीत्यत्र न स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ नियमार्थमिति । क्षेत्र एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । अथान्तग्रहणं किमर्थम्, यावता सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्लभ्यत एव, यथा—पूर्वस्मिन् सूत्रे, न हि केवलस्य काण्डशब्दस्य केनचिद् द्विगुसंज्ञा विहिता ? सत्यमेतत्, किन्त्वसत्यग्रहणे काण्डमेव क्षेत्रेण विशिष्येत—काण्डशब्द एव केवलो यः क्षेत्रे वर्तते इति,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, 'प्रमाणे द्वयसज्' इति विहितस्य तद्धितस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुकि कृते – द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ।

काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् – द्विकाण्डी रज्जुः, त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः = काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी ।

अपरिमाणान्तत्वान्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

पदमञ्जरी

काण्डस्यैव विशेषणं विज्ञायेत–क्षेत्रे यः काण्डशब्दः, तदन्ताद् द्विगोरिति श्रुतत्वात् न तदन्तस्य, यथोत्तरसूत्रे प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्तादिति, ततश्चेह प्रसज्येत— द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति; इह तु न स्यात्—द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव विशेषणं क्षेत्रम् , न काण्डस्य; बहुव्रीहौ गुणभूतत्वात् ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ *प्रमाणे यः पुरुषशब्द इति* । पञ्चारत्निः पुरुष इति *शुल्बविदः*, तत्र द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्देन

न्यासः

ततश्चेह प्रतिषेधः स्यात्—द्वाभ्यां काण्डसंज्ञकाभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति । इह तु न स्यात्—द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अन्तग्रहणे तु सति काण्डशब्दस्य विशेषणं क्षेत्रं न भवति; तस्य द्विगौ गुणभूतत्वात् ।

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ प्रमाणे यः पुरुषशब्दो वर्तत इति । जातिवचनोऽपि पुरुषशब्दः, यदा प्रमाणशब्देनाभिसम्बध्यते तदा पुरुषगते प्रमाणे वर्तते । भवति पदान्तरसम्बन्धेन शब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिः, यथा—सिंहो माणवक इति । सिंहशब्दो जातिवचनोऽपि माणवकसान्निध्याच् शौर्यलक्षणं गुणमाचष्टे । द्विपुरुषीति । 'प्रमाणे द्वयसच्' इति विहितस्य द्वयसचः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् ।

अपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्त इति । 'अपरिमाणबिस्त' इत्यादिना ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा। त्रिपुरुषा।

तद्धितलुकीत्येव, समाहारे – द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी।

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। 'ऊधसोऽनङ्' इति समासान्ते कृते 'अनो बहुव्रीहेः' इति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते। घटोध्नी। कुण्डोध्नी।

बहुव्रीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः।

पदमञ्जरी

सम्बन्धाज्जातिवचनोऽपि पुरुषशब्दः प्रमाणे वर्तते। वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्द्रष्टव्या॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ 'ऊधसोऽनङ्' इति। समासान्ते कृत इति समासार्थादुत्तरपदाद्भवन्समासान्तः पूर्वं भवति, ततः स्त्रीप्रत्ययः। *अनो बहुव्रीहेरिति*। उपलक्षणमेतत्। 'अनो बहुव्रीहेः', 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति चेत्यर्थः। *कुण्डोध्नीति*। कुण्डमिव ऊधोऽस्या इति विग्रहः, ङीषि 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः।

प्राप्तोधा इति। 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति तत्पुरुषः, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः।

न्यासः

द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषेति। पूर्ववदार्हीयस्य ठको लुक्।

तद्धितलुकीत्येव। पञ्चपुरुषीति। प्रमाणार्थवृत्तानामेव समाहारान् नास्ति द्वयङ्गविकलता॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ ऊधसोऽनङिति समासान्ते कृत इति। अकृत एव समासे बहुव्रीह्यर्थं उत्तरपदे पूर्वं समासान्तेन भवितव्यमिति प्राक् ततः समासान्त एव भवति, ततो बहुव्रीहिः, ततः स्त्रीप्रत्ययः–इत्येषैवानुपूर्वी। अनो बहुव्रीहेरित्यादि। इतिशब्द आद्यर्थे। 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यादिना शास्त्रान्तरेणेत्यर्थः। तत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन सूत्रेण प्रतिषेधे प्राप्ते 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यनेन डाप्। कुण्डोध्नीति। कुण्डमिवोधोऽस्या इति बहुव्रीहिः, 'अल्लोपोऽन.' इत्यकारलोपः।

प्राप्तोधा इति। 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति तत्पुरुषः, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अन उपधालोपिनः' इत्यस्यापि ङीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति – महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पदमञ्जरी

अन उपधालोपिन इत्यादि । असत्यां पुनरनुवृत्तौ मध्येऽपवादन्यायेन डाप्प्रतिषेधयोरेवायं ङीष् बाधकः स्यात्, न 'अन उपधालोपिनः' इत्यस्य ङीपः ।

ननु च 'डाबुभाभ्याम्' इत्यत्रानेनान्यतरस्यांग्रहणेन ङीबपि प्राप्यते, 'अन उपधालोपिनः' इत्ययं तु नियम इत्यवादीति कुतोऽयमनिष्टप्रसङ्गः? सत्यम्; अन 'उपधालोपिनः' इत्यस्य तु विधित्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् । इह बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्, ऊधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् भवति तत्सन्नियोगेन चान्त्यस्य नकारः, समासान्तप्रकरणे तु ऊधसोऽनङिति न वक्तव्यम्, 'धनुषोऽनङ्' इत्येव पठितव्यम्, कः पुनरेवं सति गुणो भवति? 'अन उपधालोपिनः' इत्यत्रास्यानुवृत्तिर्नाश्रयितव्या भवति; अपि च महोधाः पर्जन्यः, कुण्डोधो धैनुकमिति सिद्धं भवति, अन्यथा 'ऊधसोऽनङ्' इत्यत्र स्त्रियामिति वक्तव्यं स्यादत आह—*समासान्तश्च स्त्रियामेवेति ।* इष्यत इत्यनुषङ्गः, तत्रैव स्त्रियामिति वक्तव्यमित्यर्थः, इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः । कपोऽवकाशोऽन्यो बहुव्रीहिः—अयवकः अव्रीहिकः, ङीषस्तु—विभाषा कप्, यदा न कप् सोऽवकाशः; कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप् स्यात् ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीब् विधीयत इति । यत्र पूर्वपद-

न्यासः

अन उपधालोपिन इत्यादि । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इत्येतेनापि विधीयमानस्य ङीपोऽयं ङीष् बाधक इष्यते । कथं पुनरिहोच्यमानस्तस्य बाधको भवति? उत्तरत्रानुवृत्तेः । असत्यामुत्तरत्रानुवृत्तौ 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' इत्येवमयं ङीष्डाप्प्रतिषेधावेव बाधते, नोपधालोपिनो ङीपम् । ततश्चोपधालोपिनः परत्वात् स एव पक्षे भवेत् । तस्माद् 'अन उपधालोपिनः' इत्यत्रास्यानुवृत्तिः कर्तव्या । तेनोपधालोपिनोऽप्यूधसन्तान् ङीषेव भवति । समासान्तश्च स्त्रियामेवेति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु पुनरूधःशब्देन सकारान्तेनासमासान्तेन विशेषणाद् विज्ञायते । यदि हि नित्यः स्याद् 'बहुव्रीहेरूध्नः' इति निर्देशः स्यात् ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ द्व्यूध्नीत्यादि । द्वे ऊधसी अस्याः । त्रीण्यूधांस्यस्याः । अभिगतमूधोऽस्याः । निर्गतमूधोऽस्या इति विग्रहः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वेण ङीष्प्राप्ते ङीब्विधीयते। संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरूधः-शब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति। संख्यादेस्तावत् – द्व्यूध्नी। त्र्यूध्नी। अव्ययादेः – अभ्यूध्नी। निरूध्नी।

आदिग्रहणं किम्? द्विविधोध्नी, त्रिविधोध्नीत्यत्रापि यथा स्यात्॥

दामहायनान्ताच्च॥ २७॥

'ऊधसः' इति निवृत्तम्। संख्याग्रहणमनुवर्तते, नाव्ययग्रहणम्। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्धायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

प्रकृतिस्वरस्तत्र बहुव्रीहौ। अन्तोदात्ते तु बहुव्रीहौ ङीब्ङीषोर्नास्ति विशेषः, सूध्नी, 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, तत्राल्लोपे ङीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तो भवति। *द्व्यूध्नीत्यादि*। द्वे ऊधसी यस्याः, अतिगतमूधोऽस्याः, निर्गतमूधोऽस्या इति विग्रहः।

आदिग्रहणं किमिति। संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति विज्ञायमाने द्व्यूध्नीत्यादि सिद्धमिति प्रश्नः। *द्विविधोध्नीति*। असत्यादिग्रहणे 'संख्याव्ययाभ्याम्' इति पञ्चमीनिर्देशात्ताभ्यामनन्तरो य ऊधः-शब्दस्तदन्तादेव स्यात्, पदान्तरव्यवाये तु न स्यादिति भावः॥

दामहायनान्ताच्च॥ 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्र द्वौ पक्षौ—शब्दाधिकारः, अर्थाधिकारश्चेति। तत्राद्ये पक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं स एवानुवर्तते, द्वितीये तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, तदिहाद्यं पक्षमाश्रित्याह— *संख्याग्रहणमनुवर्तते नाव्ययग्रहणमिति*।

न्यासः

आदिग्रहणं किमिति। एवं मन्यते – संख्याव्ययाभ्यामित्येव वक्तव्यम्, बहुव्रीहेरूधसः' इति हि वर्तते, तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधः-शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेर्ङीब्भवतीति, तथा च निष्फलमादिग्रहणम्, विनापि तेन सिद्धत्वादिति। द्विविधोध्नीत्यादि। यद्यादिग्रहणं न क्रियेत तदा 'संख्याव्ययाभ्याम्' इति पञ्चमीनिर्देशात् संख्याया अनन्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्तादेव स्यात्। यत्र तु व्यधानं तत्र तु न स्यात्, आदिग्रहणात्तु तत्रापि भवति। द्विविधमूधो यस्या इति विग्रहः। अत्रादिग्रहणे सति विधशब्देन व्यवधानेऽपि भवति॥

दामहायनान्ताच्च॥ ऊधस इति निवृत्तम्, प्रकृत्यन्तरोपादानात्। संख्याग्रहणमनुवर्तते, नाव्ययग्रहणमिति। संख्याग्रहणस्यैव स्वरित्वात्। डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति। दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम्। द्विदाम्नी। त्रिदाम्नी।

हायनान्तादपि प्राप्ते – द्विहायनी। त्रिहायणी। चतुर्हायणी।

❀ हायनो वयसि स्मृतः ❀। तेनेह न भवति – द्विहायना शाला, त्रिहायना, चतुर्हायना। णत्वमपि 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' इति वयस्येव स्मर्यते॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्॥ २८॥

पदमञ्जरी

हायनो वयसि स्मृत इति। प्रकृतिरिति शेषः। हायनान्तो बहुव्रीहिर्वयसि गम्यमाने ङीपः प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इत्यर्थः। *त्रिहायना शालेति*। प्राणिधर्मो वयः शालाया न सम्भवति। अथ मूलोदाहरणवत् 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' इत्यौपसंख्यानिकं णत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह—*णत्वं चेत्यादि*। बहुव्रीह्यधिकारादेव तदन्तविधिसिद्धेरन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्॥ इति परत उपधालोपो यस्य सम्भवति स उपधालोपी।

न्यासः

प्राप्तेष्विति। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यादिना डापि प्राप्ते 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रतिषेधे 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पे च। द्वे दामनी अस्या इति द्विदाम्नी। द्वौ हायनावस्या इति द्विहायनी।

हायनो वयसि स्मृत इति। प्रकृतिरिति शेषः। कस्य प्रकृतिः? ङीपः प्रकृतत्वात् तस्यैव। बहुव्रीह्यधिकारादत्र हायनान्तो बहुव्रीहिरिति गम्यते। एतदुक्तं भवति—हायनान्तो बहुव्रीहिर्वयसि गम्यमाने ङीपः प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इति। तेन यदि वयो गम्यते ततो ङीब् भवति, नान्यथा। एतच्चोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्योभयोर्योगयोः शेषभूतत्वाद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। अथ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्याप्युपसंख्यानाद् यथा हि त्रिहायणी चतुर्हायणीत्यत्र णत्वं भवति; तथा त्रिहायना शाला, चतुर्हायना शालेत्यत्रापि कस्मान्न भवति? इत्याह—णत्वमपीत्यादि। तदपि हि णत्वमौपसंख्यानिकमाचार्यैर्वयस्येव स्मर्यते। न च शालाया वयः सम्भवति, तस्य प्राणिधर्मत्वादिति नेह णत्वं प्रवर्तते।

अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्। बहुव्रीह्यधिकारादेव हि सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्लभ्यते; न हि केवलयोर्दामहायनशब्दयोर्बहुव्रीहिसंज्ञा केनचिद्विहिता॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्॥ उपधालोपीति। उपधालोपो यस्य ङीपि परतः सम्भवति स उपधालोपी।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'बहुव्रीहेः' इत्येव। अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति। ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः।

किमर्थं तर्हीदमुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः ? अनुपधालपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम्। बहुराजा। बहुराज्ञी। बहुराजे। बहुतक्षा। बहुतक्ष्णी। बहुतक्षे।

अन इति किम् ? बहुमत्स्या। उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वा। सुपर्वे। सुपर्वा। सुपर्वाणौ। सुपर्वाणः। डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः॥

पदमञ्जरी

ननु *सिद्धा एवेत्यादि*। एतच्च 'डाबुभाभ्याम्' इत्यत्रैव व्याख्यातम्।

अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनमिति। अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेत्येवं नियमार्थमित्यर्थः। अस्य च नियमस्यानुपधालोपिनो ङीब्निवृत्तिः फलमिति फलतः प्रतिषेधवाचो युक्तिः। *बहुराजे इति*। 'औङ आपः' इति शीभावः। द्विवचननिर्देशो डापोऽभिव्यक्तये; एकवचने डाप्प्रतिषेधयो रूपस्य तुल्यवात्।

बहुमत्स्येति। 'सूर्यतिष्यागस्त्य' इत्यादिना उपधालोपविधानादुपधालोप्येष बहुव्रीहिः। *सुपर्वेति*। 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधान्नायमुपधालोपी॥

न्यासः

नन्वित्यादि। 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रतिषेधः सिद्धः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाप्, अन्यतरस्यांग्रहणाच्च पक्षे ङीप्। यदि तर्हि 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यनेन ङीबपि विधीयते, तदा दामा पामेत्यत्रापि स्यात्? अन्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्न भविष्यति। अनुपधालोपिन इत्यादि। यदीदं नोच्येत, अनुपधालोपिनोऽपि ङीप् स्यात्। तस्मादुपधालोपिन एव ङीब् यथा स्यात्, अनुपधालोपिनो मा भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। बहुराजेति। ङीप्प्रतिषेधः। 'सर्वनामस्थाने च' इति नोपधाया दीर्घः। बहुराज्ञीति। ङीप्, 'अल्लोपोऽनः'। बहुराजे इति। डाप्, 'औङ आपः' इति शीभावः, 'आद्गुणः'। द्विवचननिर्देशो डापोऽभिव्यक्तये। एकवचने हि डाप्प्रतिषेधयोर्न कश्चिद् विशेषः; उभयत्रापि तुल्यरूपत्वात्। क्वचिद् बहुराजा इति बहुवचनेन निर्देशः, तस्यापि तदेव प्रयोजनम्।

बहुमत्स्या इति। 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति लोपविधानादुपधालोपीत्येष बहुव्रीहिः। सुपर्वेति। अयमुपधालोपी न भवति। 'न संयोगाद् वमन्तात्' इत्युपधालोपप्रतिषेधात्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि – गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्ध्नी । समानमूर्ध्नी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

'संज्ञाछन्दसोः' इत्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उता-

पदमञ्जरी

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ ननु छन्दसि दृष्टमेवानुविधीयते नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते; तत्र च ङीवेव चेद् दृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, क इदानीं तदभावं प्रयोक्तुं प्रभवति, संज्ञाशब्दा अप्यनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीकास्तत्रापि ङीवेव चायं दृश्यते न तदभावः शक्यते कर्तुम्, किमर्थमिदं सूत्रम्? संज्ञाछन्दसोरिति पदमुत्तरार्थं वक्तव्यम् । नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ *केवलेति भाषायामिति* । असंज्ञाविषये इति भावः । *मामकीति* । ममेयमिति 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, तत्राणन्तत्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्येव सिद्धे नियमार्थं मामकग्रहणम्—संज्ञाछन्दसोरेव ङीब्नान्यत्रेति । *मामिकेति* । टापि 'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्' इतीत्वम् । *भागधेयीति* । भागशब्दात्पुंल्लिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः, स्वार्थिकाश्च क्वचिदतिवर्तन्ते प्रकृतितो लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गता । *पापेति* । अभेदोपचारात्तद्वृति वर्त-

न्यासः

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । पूर्वेणैव हि विकल्पेन ङीप् सिद्धः, तदारम्भसामर्थ्यादेव ङीब् नित्यं भविष्यति, अन्यथा हीदं वचनमनर्थकं स्यात् ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ अथ मामकग्रहणं किमर्थम्, यावतास्मदः 'तस्येदम्' इत्यणि कृते 'तवकममकावेकवचने' इति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये। अपरेति भाषायाम्। समानी प्रवाणी। समानेति भाषायाम्। आर्यंकृती। आर्यंकृतेति भाषायाम्। सुमङ्गली। सुमङ्गलेति भाषायाम्। भेषजी। भेषजेति भाषायाम्॥

रात्रेश्चाजसौ॥ ३१॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति। या रात्री सृष्टा। रात्रीभिः।

अजसाविति किम्? यास्ता रात्रयः॥

अजसादिष्विति वक्तव्यम्*। रात्रिं सहोषित्वा।

कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्र्यः? ङीषयं बह्वादिलक्षणः,

पदमञ्जरी

मानः पापशब्दोऽभिधेयवल्लिङ्गः। *अन्तरीत्यत्र* द्वितीयो वर्णो दन्त्योष्ठ्यः, न पवर्ग्यः। *आर्येण कृतेति*। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽकारान्तत्वम्। *भेषजीति*। भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरभावोऽस्मादेव निपातनादेकारः। एवं च भेषज-ग्रहणमपि नियमार्थम्॥

रात्रेश्चाजसौ॥ *कथमित्यादि*। दीर्घान्ताज्जसि 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्यणादेशे 'रात्र्यः' इति प्रयोग उपपद्यते, ह्रस्वान्तस्य तु 'जसि च' इति गुणे 'रात्रयः' इति रूपं स्यात्। दीर्घान्तश्च रात्रिशब्दः संज्ञाछन्दसोरपि जसि न सम्भवति, अजसाविति प्रतिषेधात्, किं पुनर्भाषा-

न्यासः

ममकादेशेन मामक इति भवति, ततश्च 'टिड्ढाणञ्' इत्येव ङीप्सिद्धेः? सत्यमेतत्; नियमार्थं तु मामकशब्दस्य ग्रहणम् संज्ञाच्छन्दसोर्यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति॥

रात्रेश्चाजसौ॥ अजसाविति। विषयसप्तमीयम्, न परसप्तमी, कुतः? स्त्रीप्रत्यय-स्यान्तरङ्गत्वाज्जसः परत्वाविरोधाद्विषयसप्तमीत्वे न दोष इत्याह— जस्विषयादित्यादि।

अजसादिष्विति वक्तव्यमिति। जसादिविषयादन्यत्र रात्रिशब्दाद् ङीब् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इह लाघवार्थम् 'अजसि' इति वक्तव्येऽजसावित्युक्तम्, मात्राधिक्यादर्थाधिक्यसूचनार्थम्; तेनाजसादिषु ङीब् भवतीति। आदिशब्देनामादीनां ग्रहणम्।

कथमित्यादि। रात्र्य इति। रात्रिशब्दस्य जसन्तस्य प्रयोगः। एवं हि 'दीर्घाज्जसि च' इति सवर्णदीर्घत्वे प्रतिषिद्धे यणादेश उपपद्यते, नान्यथा। यदि तु रात्रि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र हि पठ्यते – 'कृदिकारादक्तिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः। निपातन-

पदमञ्जरी

यामिति प्रश्नः। *ङीषयमित्यादि*। बह्वादिषु रात्रिशब्दो न पठ्यत इति चेत्, तत्राह–*तत्र हीति*। कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान्ङीष् भवति 'हृजागृभ्यां विः', दर्विः, दर्वी; यस्तु क्तिन्सम्बन्धी तदन्तान्न भवति—कृतिः, हृतिः। *सर्वत इति*। कृदिकारादकृदिकाराच्चेत्यर्थः। यस्तु क्तिन्नर्थस्तस्मान्न भवति—'आक्रोशे नञ्यनिः', अकरणिः, अहरणिः। रात्रिशब्दोऽयम् 'राशादिभ्यां त्रिप्' इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः, अव्युपत्तिपक्षे 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीष्। सूत्रं तु ङीबर्थम्—रात्री व्यख्यत्, रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्; अत्राद्युदात्तत्वं भवति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ *निपातनसामर्थ्याच्चेति*। कार्यान्तरवदर्थविशेषवृत्तिरपि लभ्यत इति भावः। कस्मिन्विशेष इत्यत्राह – *अन्तर्वत्पतिवदिति*। *गर्भभर्तृ*-

न्यासः

शब्दस्यायं प्रयोगः स्यात् ततः 'जसि च' इति गुणे कृतेऽयादेशे च रात्रय इति रूपं स्यात्। ईकारान्तश्च रात्रिशब्दो न सम्भवति; अजसाविति ङीप्प्रतिषेधात्। ततश्च रात्र्य इति प्रयोगो नोपपद्यत इत्यभिप्रायः। ङीषयमित्यादि। ननु च न रात्रिशब्दो बह्वादिषु पठ्यते, तत्कथं बह्वादिलक्षणस्ततो ङीष् भविष्यति? इत्यत आह—तत्र हीत्यादि। कृदिकारादक्तिन इति। कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान् ङीष् भवति। 'वृदृभ्यां विन्' वर्वी, दर्वी। यस्तु क्तिन्सम्बन्धी तदन्तान्न भवति – 'स्त्रियां क्तिन्', कृतिः, हृतिः। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येक इति। एक आचार्या सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् कृदिकारादकृदिकाराच्च ङीष् भवतीत्याहुः, राजिः, राजी। रात्रिशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तो न भवति। अक्तिन्नर्थादिति न विद्यते क्तिन्नर्थो यस्य सोऽक्तिन्नर्थः, तस्मात् सर्वतो ङीष् भवति। यस्तु क्तिन्नर्थस्तदन्तान्न भवति—कृतिः, हृतिः। 'आक्रोशे नञ्यनिः'—अकरणिः, अहरणिः। रात्रिशब्दश्चायं व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तो भवति, 'रा आदाने', 'रा शदिभ्यां त्रिप्' रात्रिः, तस्मात् पक्षे ङीष् – रात्री। अव्युत्पत्तिपक्षे तु कृदिकारान्तो न भवति, ततः 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीष् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ स तु नकारान्तत्वादेव सिद्ध इति। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यनेन। निपातनसामर्थ्यादित्यादि। यथैव हि निपातनसामर्थ्यादन्यत् किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं भवति, तथार्थविशेषेऽपि वृत्तिः। कस्मिन्पुनरर्थविशेषे वृत्तिर्भवति? इत्यत आह–अन्तर्वत्पतिवदित्यादिना। यथाक्रममन्तर्वदित्यस्य गर्भसंयोगे वृत्तिः, पतिवदित्यस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत् , पतिवदिति गर्भ-भर्तृसंयोगे । इह तु न भवति—अन्तरस्यां शालायां विद्यते । पतिमती पृथिवी ।

अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । पतिवत्नी जीवपतिः ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् ।

पदमञ्जरी

संयोगे इति । *अन्तर्वदिति* । गर्भसंयोगे, गर्भिण्यामित्यर्थः । *पतिवदिति* । भर्तृसंयोगे, भर्तृमत्यामित्यर्थः, जीवपत्यामिति यावत् । *इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यते इति* । अस्मिन्विषये एवंविधं वाक्यमेव भवति, न तु मतुबादीत्यर्थः । क्वचिद् *अन्तर्वती शालेति* पठ्यते, तद्युक्तम् ; अत्र मतुबभावस्योक्तत्वात् । *पतिमती पृथिवीति* । स्वामिपर्यायोऽत्र पतिशब्दः ।

मतुब्निपात्यत इति । अधिकरणप्रधानस्यान्तःशब्दस्यास्तिनाऽसामानाधिकरण्यान्न प्राप्नोतीति कृत्वा ।

वत्वं तु सिद्धमिति । 'मादुपधायाश्च' इत्यनेनादुपधत्वात् ।

अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि । एतयोः शब्दयोर्निपातनान्मतुब्वत्वे भवतः, नुक्तु विधीयते यथाक्रमं गर्भिण्यां जीवपत्यां चाभिधेयायाम्—जीवः पतिरस्याः

न्यासः

भर्तृसंयोगे । गर्भेण संयोगो गर्भसंयोगः, स कस्या भवति ? यस्याः कुक्षौ गर्भो व्यज्यते । भर्त्रा संयोगो भर्तृसंयोगः, स च कस्या भवति ? यस्याः पतिर्जीवति । भर्त्ता चेह योऽग्निसाक्षिपूर्वकेण पाणिग्रहणेन सम्बन्धी स एवाभिमतः, न तु यः पृथिवीस्वामी । इह तु न भवतीति अन्तरस्यां शालायां विद्यते । शालायां कुक्षिगतेन गर्भेण सम्बन्धाभावात् । पतिमतीति । पतिरस्या अस्तीति मतुप् , 'उगितश्च' इति ङीप् । अत्र पतिशब्द ईश्वरे स्वामिनि वर्तते । तेन संयोगे च न पतिवदिति निपात्यते । येन तु संयोगे निपात्यते स चाख्यात एव ।

मतुब् निपात्यत इति । अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात् प्रथमासमर्थता नास्ति । प्रथमासमर्थाच्चास्तिसमानाधिकरणेन मतुब् विधीयते, न चास्तिनान्तःशब्दस्य सामानाधिकरण्यम् , तस्मान्मतुब् न प्राप्नोतीति निपात्यते । वत्वं तु सिद्धमिति । 'मादुपधायाश्च' इत्यादिनैवाकारोपधत्वात् । निपात्यत इति । केनचिदप्राप्तत्वात् । मतुप् सिद्ध इति । पतिरस्यास्तीति प्रथमासमर्थस्य पतिशब्दस्यास्तिना सामानाधिकरण्यात् । गर्भिणीत्यनेन गर्भसंयोगं दर्शयति । जीवपतिरित्यनेनापि भर्तृसंयोगम् ।

अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि । अन्तर्वत्पतिवदित्येतयोः शब्दयोर्निपातनान् मतुब्वत्वे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गर्भिण्यां जीवपत्यां च वाच्छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

सान्तर्वत्नी देवानुपैत्। सान्तर्वती देवानुपैत्। पतिवत्नी तरुणवत्सा। पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते। ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः यज्ञसंयोगे। यज्ञेन संयोगः = यज्ञसंयोगः।

पदमञ्जरी

जीवपतिः, 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीम्नकारयोरभावपक्षे रूपम्। तत्र 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञापक्षे 'इदुद्भ्याम्' इति ङेरामादेशः, जीवपत्यामिति भवति। *वा तु छन्दसि नुग्विधिः*। छन्दसि विषये तु विकल्पेन नुग्विधिर्भवति—अन्तर्वती, अन्तर्वत्नी। पुंस्यपि दृश्यते—सोऽन्तर्वानभवत् ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ यद्यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य सम्बन्धात् यज्ञसंयोग इत्यर्थः स्यात्? यज्ञस्य पतिरियं ब्राह्मणीत्यत्रैव स्यात्, अस्ति ह्यत्रार्थद्वारकः सम्बन्धः, स्वरूपेण चानन्तर्यलक्षणः। अथ यज्ञवाचिना संयोगो यज्ञसंयोगः? तथापि पत्नीसंयाज इत्यादावेव स्यात्, न त्वियमस्य पत्नीत्यादौ। तस्माद्यज्ञशब्दस्य योऽर्थस्तेन पतिशब्दार्थस्य सम्बन्धो यज्ञसंयोग इत्याह—*यज्ञेन संयोग इति*।

न्यासः

भवतः। यथाक्रमं गर्भिण्यां जीवपत्याञ्च स्त्रियामभिधेयायाम्। गर्भोऽस्या अस्तीति गर्भिणी। जीवतीति जीवः, पचाद्यच्। जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपतिः। ननु च 'पतिः समास एव' इति घिसंज्ञोऽयं पतिशब्दः, तत्र 'अच्च घेः' इत्यात्वौत्वयोः कृतयोः जीवपताविति भवितव्यम्, तदयुक्तो जीवपत्यामिति निर्देशः? नैतदस्ति; 'शेषो घ्यसखि' इति सिद्धायामेव घिसंज्ञायाम् 'पतिः समास एव' इत्यनेन शेषस्यैव पतिशब्दस्य घिसंज्ञा नियमार्थं विधीयते, न चायं शेषः; 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञासम्भवात्। नदीसंज्ञायां च सत्याम् 'इदुद्भ्याम्' इति 'ङेराम् नद्याम्नीभ्यः' इत्याम्, यणादेशे जीवपत्यामिति भवति। वाच्छन्दसि तु नुग्विधिरिति। छन्दसि विकल्पे तु नुग्विधिर्भवति। स च वक्ष्यमाणस्य विभाषाग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। नुक्पक्षे 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्। अन्तर्वत्नीति। अनुक्पक्षे 'उगितश्च' इति ङीप्—अन्तर्वतीति भवति ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ यज्ञसंयोग इति। यज्ञसम्बन्धे। कस्य पुनर्यज्ञेन संयोगः? पतिशब्दवाच्यस्यार्थस्य। अथ पतिशब्दस्यैव कस्मान्न भवति? असम्भवात्। तयोर्हि वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः स्यात्, न केवलः पतिशब्दो यज्ञस्य वाचकः। कथं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्साधनत्वात्फलग्रहीतृत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ ।

यज्ञसंयोग इति किम् ? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी ।

कथं वृषलस्य पत्नी ? उपमानाद्भविष्यति ।

पदमञ्जरी

अन्यथा 'यज्ञशब्देन' इत्यवक्ष्यत् । एवं च पतिशब्दार्थस्येत्यप्युक्तं भवति, न हि पतिशब्दस्य यज्ञेनार्थेन वाच्यवाचकभावः सम्बन्धान्तरं वा सम्भवति । *तत्साधनत्वादिति* । देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागः = यागः । मध्यकं च दम्पत्योर्धनम्, 'कुटुम्बिनौ धनस्येशाते जायापत्योर्न विभागो विद्यते' इति हि स्मर्यते, ततश्च त्यागे भार्याया अप्यनुमतिरपेक्ष्यत इति तत्रास्या अनुमत्या साधनत्वम् । पत्न्यवेक्षित-माज्यं भवतीत्यादौ च साक्षादेव कर्तृत्वं मदभिलषितसाधनतया मदर्थं कर्मेत्येवं-रूपोऽधिकारलक्षणसम्बन्धोऽस्तीत्याह–*फलग्रहीतृत्वादिति* । कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम्, न स्त्रीत्वमिति ङीब्न कृतः । 'कर्तरि च' इति समासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठ्या एव, न शेषषष्ठ्या इति तस्यानेनोपपन्नः समासः । *फलगृहीतत्वादिति* पाठे गृहीतं फलं ययेति बहुव्रीहौ फलशब्दस्य जातिवचनत्वाद् निष्ठायाः पूर्वनिपाते 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति गृहीतशब्दस्य परनिपातः ।

न्यासः

पुनर्यज्ञेन संयोग इत्याह—तत्साधनत्वादिति । तस्य यज्ञस्य साधनं तत्साधनम्, तद्भावो यज्ञसाधनत्वम् । तस्माद् यज्ञेन संयोगो भवति । यजमानस्य या भार्या तस्या यागं प्रति साधनभावोऽस्तीति; विना तया तदनिष्पत्तेः । न हि भार्याविरहितस्त्रैवर्णिकः केवलो यज्ञेऽधिक्रियते । तस्मात् स तया करणभूतया यज्ञं निष्पादयतीत्यस्ति तस्या यज्ञेन सह क्रियाकारकलक्षणः सम्बन्धः । तत्फलग्रहीतृत्वाद्वेति । यज्ञसंयोगे द्वितीयो हेतुः । अनेन तु स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः प्रतिपाद्यते । यज्ञस्य यत्प्रधानं फलं स्वर्गाख्यं तद् यजमानस्य पत्नी परिगृह्णाति । अतो यद्यपि यज्ञं प्रति तस्याः साधनत्वं न विवक्ष्यते, तथापि तत्फलस्य ग्रहणाद्, यथा यजमानस्य यज्ञेन सह स्वस्वामिभावसम्बन्धः, तथा तत्पत्न्या अपि । अथ फलग्रहीतृत्वादिति कथमत्र षष्ठीसमासः ? कथञ्च न स्यात् ? 'कर्तरि च' इति तृचा सह षष्ठीसमासप्रतिषेधात् ? नैवायं तृजन्तेन षष्ठीसमासः, किं तर्हि ? द्वितीयेति योगविभागात् तृजन्तेन द्वितीयासमासः । अथ वा—याजकादिषु ग्रहीतृशब्दो द्रष्टव्यः, तेन षष्ठीसमासो भविष्यति । अथापि तत्र न पठ्यते ? एवमपि 'याजकादिभिश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यति । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ग्रहीतृशब्दादिह ङीप् न भवति; स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् । क्वचित् फलगृहीतत्वादिति पाठः । तत्र फलगृहीतशब्दयोर्बहुव्रीहिः । फलशब्दस्य जातिवाचित्वान् निष्ठायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति गृहीतशब्दस्य परनिपातः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

'पत्युर्न' इति वर्त्तते। पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानु-

पदमञ्जरी

कथमित्यादि। शूद्रस्यैव यज्ञेऽनधिकृतत्वाद्यज्ञेनासंयोगात्कथं तद्भार्याया यज्ञसंयोग इति प्रश्नः। *उपमानादिति*। अग्निसाक्षिकं यत्पाणिग्रहणं तद् वृषला-दीनामप्यस्ति, तदाश्रयमुपमानम् ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ सहशब्दोऽयमस्ति तुल्ययोगे, यथा—सशिष्यो गुरु-रागत इति; अस्ति च विद्यमानवचनः, यथा—'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इति, इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, विद्यमानेष्वेव पुत्रेष्वित्यर्थः। पूर्वशब्दो-ऽप्यस्ति व्यवस्थावचनः—पूर्वं मधुरायाः पाटलिपुत्रमिति; अस्ति चावयवशब्दः—पूर्वं कायस्येति। तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः, पूर्वशब्दश्च व्यवस्थायामिति पक्षे ग्रामस्य पतिरियमिति वाक्ये प्राप्नोति, पूर्वस्य चापि प्राप्नोति, विद्यमान-वचनसहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थावचन इति पक्षे पूर्वस्य मा भूत्, वाक्ये तु स्यादेव। अवयववचनः पूर्वशब्दः तुल्ययोगे सहशब्द इति पक्षे वाक्येऽपि स्यात्, तत्रापि पतिशब्दस्य पूर्वोऽवयवः पकारस्तस्यापि स्यात्, तस्माद्विद्यमान-वचनः सहशब्दः पूर्वशब्दश्चावयववचन इति पक्ष आश्रीयते। 'तेन सह' इत्यत्र 'तुल्योगे' इति विशेषणस्य प्रायिकत्वात्समासः। एवं च स्थिते 'सपूर्वस्य' इति पतिशब्दविशेषणं नोपपद्यते, कथम्? पकारेण सपूर्वत्वमव्यभिचाराद-विशेषणम्। शब्दान्तरं तु पतिशब्दस्यावयवो न सम्भवति, ततश्च सामर्थ्यात् प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, न तु तेन। *पतिशब्द इति*। पतिशब्देन

न्यासः

कथमित्यादि। एवं मन्यते—'शूद्रस्यैव तावद् यज्ञेऽनधिकृतत्वाद् यज्ञेन संयोगो नास्ति, किं पुनस्तद्भार्यायाः? अतः 'वृषलस्य पत्नी' इत्येष प्रयोगो नोपपद्यते' इति। उपमानाद् भविष्यतीति। पत्नीवद्धि पत्नी। यथैव हि यजमानस्य पत्न्यग्निसाक्षि-पूर्वकेण पाणिग्रहणेन तत्पत्युः सम्बन्धिनी तत्कार्येषु चाधिकृता तथा वृषलस्य भार्यापि। तस्मात् पत्नीसाधर्म्यात् सापि पत्नीत्युच्यते ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ पतिशब्दान्तस्येत्यादि। एतेन पतिशब्दस्य ग्रहणम्, सपूर्वग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणं च—त्रयमप्येतत् प्रातिपदिकस्य विशेषणमिति दर्शयति। सहशब्दोऽयमस्त्येव तुल्ययोगे, यथा—सशिष्यो गुरुरागत इति, गुरोः शिष्यस्य चागमनेन तुल्ययोगः प्रतीयते; अस्ति च सत्तावचनः, यथा—'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इति, विद्यमानैरेवेत्यर्थः। तदिह सत्तावचनो गृह्यते, सपूर्वस्य विद्यमान-पूर्वस्येत्यर्थः। यदि हि तुल्ययोगे वर्त्तमानो गृह्यते, ततोऽयमर्थः स्यात्—सहपूर्वेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति। ङीप् तु लभ्यत एव। वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी। स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी। अप्राप्तविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात्।

सपूर्वस्येति किम्? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य॥

पदमञ्जरी

तदन्तस्य ग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते, न विशेषणभूतः पतिशब्दः, अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात्—जीवः पतिरस्याः जीवपतिर्जीवपत्नीति। षष्ठी समास एव तु स्याद्—आशापतिः, आशापत्नीति। तदेतत् सर्वमालोच्याह—*पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्येति*। *ग्रामस्य पतिरियमिति*। असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधेरभावादत्रैव स्यात्। अथाप्यमहत्पूर्वेति ज्ञापकात्तदन्तेऽपि भवेत् केवलस्यापि स्यादेव। तस्मात् 'सपूर्वस्य' इति वक्तव्यम्॥

न्यासः

पतिशब्दान्तस्य नकारो भवतीति। ततश्च पतिशब्दात् पूर्वस्यापि वृद्धादिशब्दस्य नकारः स्यात्। एवं हि तुल्ययोगो भवति यदि नकार उभयोरपि भवति। पूर्वशब्दोऽयमस्त्येव व्यवस्थाशब्दः, यथा—पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति; अस्त्यवयववचनः, यथा—पूर्वं कायस्येति। तदिहावयववचनो गृह्यते। सह विद्यमानः पूर्वोऽवयवो यस्य तत् सपूर्वमित्युच्यते। यदि व्यवस्थाशब्दो गृह्येत, तत्रायमर्थः स्याद्—विद्यमानः पूर्वो यस्मात् तस्य पतिशब्दान्तस्य नकारो भवतीति। ततश्च दृढपत्नीत्यत्र न स्यात्, न हि पतिशब्दान्तादिह कश्चित् पूर्वोऽस्तीति। अथ पतिशब्दस्यैव सपूर्वत्वमनुपसर्जनत्वञ्च विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते? अशक्यत्वात्। स ह्यवयववचनं वा पूर्वशब्दं गृहीत्वा विशिष्येत, व्यवस्थाशब्दं वा। तत्र पूर्वस्तावदयुक्तः कल्पः; अव्यभिचारात्, असम्भवाच्च। कथम्? यदि पकारं पूर्वमभिप्रेत्य विद्यमानः पूर्वोऽवयवो यस्येति विशिष्येत, ततोऽव्यभिचारादयुक्तं विशेषणम्। न हि पकारेण यस्य पूर्वत्वं तत्पतिशब्दो व्यभिचरति। अथ शब्दान्तरम्? तदसम्भवादयुक्तं विशेषणम्। न हि शब्दान्तरं पतिशब्दस्यावयव उपपद्यते। व्यवस्थाशब्दपक्षे तु विद्यमानः पूर्वो यस्मात् तदिति विशिष्यते। युज्यते च विशेष्यविशेषणभावः। किन्तु वाक्येऽपि नकारः प्राप्नोति—ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणीति, अस्ति ह्यत्र पतिशब्दात् पूर्वो ग्रामशब्दः। अनुपसर्जनग्रहणेनापि पतिशब्दे विशिष्यमाने बहुव्रीहौ विकल्पो न प्राप्नोति—दृढः पतिरस्या दृढपतिः, दृढपत्नीति। न ह्यत्रानुपसर्जनं पतिशब्दः, सर्वोपसर्जनत्वाद् बहुव्रीहेरिति बहुव्रीह्यवयवानामप्युपसर्जनत्वात्। तस्मात् प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं युक्तम्।

पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्येति। ननु च व्यपदेशिवद्भावादिदमपि सपूर्वमिति शक्यते व्यपदेष्टुम्। न च 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति व्यपदेशिवद्भावाभावः;

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति। ङीप् तु लभ्यत एव। पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम्। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। समानः पतिरस्याः सपत्नी। एकपत्नी।

समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम्।

पदमञ्जरी

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ यानि समानादिपूर्वपदानि पत्यन्तानि प्रातिपदिकानि ते सपत्न्यादयः। कुत एतत्? समानादीनामेव गणे पठात्, सपत्न्यादीनां चापाठात्। यद्येवम्, समानादिष्विति वक्तव्यम्, पूर्वग्रहणानुवृत्तेः; समादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्स्वित्यर्थः? सत्यम्; समानस्य सभावार्थं तु 'सपत्न्यादिषु' इत्युक्तम्। क्वचित्तूदाहरणानन्तरं समानादिष्विति वक्तव्यं सभावार्थमेवमुक्तमिति वृत्तावेव पठ्यते।

अपर आह—समुदायोच्चारणसामर्थ्यात्सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न भवतीति नात्राप्तोक्तिरस्ति। किञ्च—सभावार्थं समुदायोच्चारणमिदमिति सामर्थ्यमपि चिन्त्यम्। तथा हे सपत्नि, निःसपत्निः, सपत्न्यृच्छति, सपत्न्या, सपत्न्यै इत्यादावपि ह्रस्वयणादेशौ न स्याताम्। तस्मात्सभावार्थमेव सपत्न्यादिष्वित्युक्तम्। *नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति*। आरम्भसामर्थ्यादेव

न्यासः

प्रातिपदिकत्वात्। यद्येवम्, पतिशब्दान्ततापि नास्तीति, अतो द्व्यङ्गविकलता? नैतदस्ति; सपूर्वग्रहणे हि क्रियमाणे पतिशब्दान्तस्येत्येषोऽर्थो लभ्यते। अक्रियमाणे तु तस्मिन् शब्दस्यैव शुद्धस्य नकारो विज्ञायते॥

नित्यं सपत्न्यादिषु॥ सपत्न्यादिष्विति। के पुनः सपत्न्यादयः? ये पठ्यन्ते। तेषु प्रातिपदिकेषु येषां समानादीनि पूर्वपदानि ते सपत्न्यादयः। कुत एतत्? समानादीनां गणे पाठात्, सपत्न्यादीनां चापाठात्। लाघवार्थं समानार्थं समानादिष्विति प्रवक्तव्ये कृते नकारादेशस्य सप्रत्ययस्य च सपत्न्यादिष्विति समुदायस्योच्चारणम्—नियोगत एष समुदाय ईकारान्त एव यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेन सपत्नी भार्या यस्य स सपत्नीभार्य इति 'स्त्रियां पुंवत्' इति पुंवद्भावो न भवति। सपत्न्यादिषु नित्यमित्यादि। समानादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्सु नित्यं पतिशब्दस्य नकारादेशो भवतीत्यर्थः। यदि पूर्वेण विकल्पे प्राप्त इदं वचनम्, एवं तर्हि नित्यग्रहणमनर्थकम्, आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यं विधिर्भविष्यतीत्यत आह—नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । * दासाच्छन्दसि * ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।

त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

पदमञ्जरी

नित्यं भविष्यतीति भावः । *दासाच्छन्दसीति* । दासपत्नीरहिगोपाः ।

पूतक्रतोरै च ॥ यद्ययमैकारः प्रत्ययः स्यादुत्तरसूत्रे उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्; प्रत्ययत्वादेव सिद्धेः । तस्मादादेशोऽयं विज्ञायत इत्याह—*ऐकारश्चान्तादेश इति* ।

त्रय एते योगा इति । 'पुंयोगादाख्याम्' इत्यत्रानुवर्तयितव्या इत्यर्थः । इह करणसामर्थ्याच्च ङीप्सहिता एवानुवर्तन्ते, तेन यदा पुंयोगास्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदा ङीषं बाधित्वा ऐकारादिसहितो ङीब् भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ वृषाकपिशब्दो *मध्योदात्त इति* । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति वचनात् । अस्यार्थः—अन्ते एकस्मिन्लघौ

न्यासः

दासाच्छन्दसीति । दासशब्दात् परो यः पतिशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य च्छन्दसि विषये नित्यं नकारादेशो भवति । दासः पतिर्यस्याः सा दासपत्नी । भाषायां तु पूर्वेण विकल्पः—दासपतिः, दासपत्नीति ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ऐकारश्चान्तादेशो भवतीति । कुतः पुनरेतदवसितम्-आदेशोऽयमिति, न पुनः प्रत्ययः ? उत्तरसूत्रेऽप्यादेशत्वात् । उत्तरसूत्रे ह्ययमेवैकारोऽनुवर्तते, तत्र चास्यादेशत्वम् । अत इहाप्यादेशत्वमवसीयते । उत्तरसूत्रे कुतोऽस्यादेशत्वं निश्चितमिति चेत् ? उदात्तवचनात् । यदि हि प्रत्ययः, तस्याद्युदात्तत्वादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् ; प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तस्य सिद्धत्वात् ।

त्रय एते योगा इति । अयं चैकः, वक्ष्यमाणौ चानन्तरौ द्वौ— एते त्रयो योगाः पुंयोगप्रकरणे 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्येवमादौ द्रष्टव्याः; तस्मिन्नेषां स्वरितत्वेनानुवृत्तेः । पूतः क्रतुर्येन पुरुषेण स पूतक्रतुः, तस्य स्त्री पूतक्रतायी ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त इति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति वचनात् । अस्यायमर्थः—लघावन्ते परतो द्वयोश्च

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियाम्, ङीप् च प्रत्ययः। वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम्। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। अग्नायी। कुसितायी। कुसीदायी।

पुंयोग इत्येव – वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

'ऐ' 'उदात्तः' इति वर्त्तते। मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, औकाराश्चान्तादेशः, ऐकारश्चोदात्तः। वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते। तेन त्रैरूप्यं भवति – मनोः स्त्री मनायी, मनावी, मनुः। मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

पदमञ्जरी

द्वयोश्च लघ्वोः परतो बह्वषः शब्दस्य गुरुरुदात्तो भवतीति। 'बह्वषः' इति बह्वच इत्यर्थः। योऽस्माकं चकारेण प्रत्याहारः सोऽन्येषां षकारेण। *अग्न्यादिषु पुनरिति*। 'फिषः' इत्यनेनाग्न्यादीनामन्तोदात्तत्वम्। फिषिति प्रातिपदिकस्यान्याचार्यसंज्ञा। ये तु कुसीदेति मध्ये गुरुमधीयते तेषाम् 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तप्रसङ्गः ॥

मनोरौ वा ॥ *ऐकारश्चोदात्त इति*। औकारस्त्वनुदात्त एव। *वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति*। यदा च द्वावपि न भवतस्तदा ङीबपि न भवति; सन्नियोगशिष्टत्वात्। *मनुशब्द आद्युदात्त इति*। 'मन ज्ञाने', 'भृमृशीतृचरित्सरितनि-

न्यासः

लघ्वोः परतो बह्वच्शब्दस्य यो गुरुः स उदात्तो भवतीति। 'बह्वष्' इति बह्वजित्यर्थः। पाणिनेर्यश्चकारेण प्रत्याहारः सोऽन्येषामाचार्याणां मतेन षकारेण। वृषाकपिशब्दे कपिशब्दसम्बन्धिनोर्लघ्वोः परतः पूर्वं आकारो गुरुतर उदात्तो भवति, शेषमनुदात्तम्। तत्र यद्युदात्तग्रहणं न क्रियेतानुदात्तस्य स्थाने य आदेशः स्थानिवद्भावेन सोऽनुदात्त एव स्यात्। तस्माद् वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेष्विति। 'फिषः' इत्यादिनाग्न्यादीनामन्तोदात्तत्वम्। आदिशब्देन कुसितकुसीदयोर्ग्रहणम्। 'फिष्' इति प्रातिपदिकस्यैव पुनरन्याचार्यकृता संज्ञा ॥

मनोरौ वा ॥ वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति। प्रत्येकं वाग्रहणेनाभिसम्बन्धात्। यदा चैकारौकारौ न भवतस्तदा ङीबपि न भवति; तस्य सन्नियोगशिष्टत्वात्। मनुशब्द आद्युदात्त इति। एतेनोदात्तग्रहणमनुवर्तयितव्यम्; अन्यथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

'वा' इति वर्तते। वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति। एता, एनी। श्येता, श्येनी। हरिता, हरिणी। सर्वे एते आद्युदात्ताः; 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति वचनात्।

वर्णादिति किम्? प्रकृता। प्ररुता। गतिस्वरेणाद्युदात्तः। अनुदात्तादिति किम्? श्वेता। घृतादित्वादन्तोदात्तः। तोपधादिति किम्? अन्यतो ङीषं वक्ष्यति। अत इत्येव – शितिर्ब्राह्मणी॥

पदमञ्जरी

धनिमिमस्जिभ्य उः' इति वर्त्तमाने 'धान्ये नित्' इति च, 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इति उप्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्, भरुः, मरुः, शयुः, तरुः, चरुः, त्सरुः, तनुः, धनुः, मयुः, मद्गुः, न्यङ्क्वादिपाठात् कुत्वम्—प्रथमस्योदाहरणानि। शरुः, स्वरुः, स्नेहुः, त्रपु, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनुः—इति द्वितीयस्य॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ वर्णानां तणतिनितान्तानामिति। तशब्दान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिशब्दान्तानां शितिप्रभृतीनां निशब्दान्तानां पृश्निप्रभृतीनां तकारान्तानां च पृषत्प्रभृतीनां वर्णवाचिनामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः। *गतिस्वरेणेति*। 'गतिरनन्तरः' इत्यनेन। *घृतादित्वादिति*।

न्यासः

शेषस्यानुदात्तत्वे स्थानिवद्भावेनादेशस्याप्यनुदात्तत्वं स्यादिति भावः। 'मन ज्ञाने', 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इत्यनुवर्तमाने 'धान्ये नित्' इति च 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्युप्रत्ययः, नित्वाद् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं भवति मनुशब्दस्य॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्यस्यायमर्थः—वर्णवाचिनां शब्दानां तशब्दान्तानां णकारान्तानां तिशब्दान्तानां निशब्दान्तानां तकारान्तानां चादिरुदात्तो भवतीति, आदिग्रहणमुदात्तग्रहणं च प्रकृतं तत्रानुवर्तते।

प्रकृतेति। प्रकर्षेण कृतेति, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। प्रशब्दोऽयं निपातः, 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्युदात्तः। समासेऽपि कृते 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त एव भवतीति। शेषमनुदात्तम्। घृतादित्वादन्तोदात्त इति। 'घृतादीनाञ्च' इत्यन्तोदात्तत्वविधानात्। एतच्च फिट्सूत्रे पठ्यते। शितिरिति। 'वर्णानाम्' इत्यादिना शितिशब्द आद्युदात्तः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* पिशङ्गादुपसंख्यानम् * । पिशङ्गी ।

* असितपलितयोः प्रतिषेधः * । असिता । पलिता ।

* तयोश्छन्दसि क्नमित्येके * । असिक्नी । पलिक्नी । भाषायामपीष्यते – गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

'वा' इति निवृत्तम्, 'वर्णादनुदात्तात्' इति वर्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम्। वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

'घृतादीनि' इति फिषि पठ्यते । *पिशङ्गादिति* । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तत्वादुत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधीयते ।

असितपलितयोरिति । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तावेतौ ।

छन्दसीत्यादि । 'तो नः' इति नकारे प्राप्ते क्नशब्दं ङीष्सहितमिच्छन्ति । *भाषायामपीष्यते इति* । *भाष्ये* तु नैतत्प्रदर्शितम् । अवदातशब्दो न वर्णवाची, किं तर्हि ? विशुद्धवाची । एवं ह्याह—

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतत्त्रयं विजानीहि ब्राह्मणाऽग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

तेनावदातेत्यत्र ङीब्न भवति ।

अन्यतो ङीष् ॥ सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तौ, 'शप आक्रोशे', 'कल तृपः', 'शपेर्बश्च' इति कलप्रत्ययः, पकारस्य बकारः, प्रत्ययस्वरेण

न्यासः

पिशङ्गादित्यादि । पिशङ्गशब्दः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः, ततः 'अन्यतो ङीष्' इति ङीषि प्राप्ते ङीप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूतक्रतोरै च' इत्यतश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थोऽनुवर्तते । तेन पिशङ्गादपि ङीब् भवतीति । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'मनोरौ वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनासितपलितशब्दाभ्यां ङीष् न भविष्यत्येवेति । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ असित-पलितशब्दौ ।

तयोश्छन्दसीत्यादि । असित-पलितशब्दयोस्तकारस्य क्नमेक आचार्या इच्छन्ति । स तु 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्येव सिद्धः । भाषायामपीष्यत इति । एतेनच्छन्दोग्रहणं प्रत्याचष्टे । असिक्निकानामिति । अज्ञातार्थे 'प्रागिवात् कः' इति कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः ॥

अन्यतो ङीष् ॥ सारङ्गी, कल्माषीति । 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव खट्वा । अनुदात्तादित्येव – कृष्णा । कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

'ङीष्' अनुवर्तते । षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' – नर्तकी । खनकी । रजकी ।

पदमञ्जरी

मध्योदात्तः शबलशब्दः । खट्वाशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः, 'खट् काङ्क्षे', 'अशू-प्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' । कृष्णशब्दोऽन्तोदात्तः, 'कृषेर्वर्णे' इति नक् प्रत्ययः, इलचि प्रकृते 'कपेश्च' इति उणादिषु सूत्रम् । कपिः सौत्रो धातुः, कपिलशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ *षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इति* । ष्वुनादेः प्रत्ययस्य षित्त्वमवयवेऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकानां षित्त्वम्, धातोस्तु त्रपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं षिद्भवति । *रजकीति* । 'शिल्पिनि ष्वुन्' इत्यत्र व्युत्पादितम् ।

न्यासः

सारङ्गकल्माषशब्दौ । शबलीति । 'शप आक्रोशे', 'कलस्तृपश्च' इति 'शपेर्बश्च' इति कलप्रत्ययः, पकारस्य बकारः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्तः शबलशब्दः । खट्वेति । 'खट काङ्क्षायाम्', 'अशू-प्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इति क्वन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तः खट्वाशब्दः । कृष्णेति । 'कृष विलेखने', 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' 'कृषेर्वर्णे' इति नक्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः कृष्णशब्दः । कपिलेति । 'कमु कान्तौ', 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्', 'कमेः पश्च' इति मकारस्य पकारः, चित्स्वरेणान्तोदात्तः कपिलाशब्दः ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इति । षकार इद् येषां तानि । कथं पुनः प्रातिपदिकानि षिन्ति भवन्ति, यावता ष्वुनादेः प्रत्ययस्य षकार इत्संज्ञकः, न तु तेषाम्? नैष दोषः; अवयवगतं हि षित्त्वं समुदायस्य विशेषणं भविष्यति, यथा— अक्षिगतं काणत्वम् पुरुषस्य—काण. पुरुष इति । यद्येवम्, धातुगतमपि षित्त्वं समुदायस्य विशेषणं प्राप्नोति, 'त्रपूष् लज्जायाम्', अङ्, अपत्रपेति? नैतदस्ति; यो ह्यनुबन्धोऽवयवे निष्प्रयोजनः स समुदायार्थो विज्ञायते । धातोस्तु विद्यत एव षित्करणस्य प्रयोजनम्— 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् यथा स्यात् । ष्वुनादीनां तु षित्करणस्य नान्यत् प्रयोजनमस्ति, अतः समुदायार्थमेव तद्विज्ञायते । रजकीति । अत्र 'रञ्जेश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादनुनासिकलोपः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गौरादिभ्यः – गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनड्ही । अनड्वाही । एषणः करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौतम । आयस्थूण । भौरि । भौलिकि ।

पदमञ्जरी

गौरादिषु गौरशब्दस्य वर्णवाचिनोऽप्यन्तोदात्तत्वात्पाठः । मत्स्यादीनां योपधानाम् 'अयोपधात्' इति जातिलक्षणस्य ङीषः प्रतिषेधात्पाठः । अन्येषां जातिशब्दानां स्त्रीविषयार्थः पाठः । *श्वन्नक्षन्निति* एतयोर्ङापि प्राप्ते । *अनडुही, अनड्वाहीति* । अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीषि सप्रत्यययोः पाठः, ङीषि परतो विकल्पेनान्यथा स्यात् । *एषणः करण इति* । करणसाधन एषणशब्दो ङीषमुत्पादयति—इष्यतेऽनयेत्येषणी । अधिकरणे ल्युडिति टित्त्वान् ङीबेव भवति । अन्येषामपि ल्युडन्तानां ङीपि प्राप्ते पाठः । मेधशब्दस्याजातिवाचित्वाद्,

न्यासः

गौरादिषु गौरशब्दस्य सत्यपि वर्णवाचित्वे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् पूर्वेण न प्राप्नोतीतीह पाठः । मत्स्यादीनां यकारोपधानाम् 'अयोपधात्' इति जातिलक्षणस्य ङीषः प्रतिषेधे प्राप्ते । शृङ्गशब्दस्य प्राक् श्वन्शब्दात् पुटादीनाञ्चानन्दवर्जितानां स्त्रीविषयत्वात् शृङ्गशब्दस्य प्राप्ते पुटादीनां चास्त्रीविषयादिति प्रतिषेधे प्राप्ते । आनन्दशब्दस्याजातिवाचित्वान् ङीष्यप्राप्ते । श्वंस्तक्षन्नित्येतयोः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि प्राप्ते । अनुडुह्यनड्वाहीत्यनयोरनकारान्तत्वाद् ङीष्यप्राप्ते । इकारान्तयोः सप्रत्यययोर्गणे पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः—अनडुहीभार्यः, अनड्वाहीभार्य इति । एतदेव वचनं ज्ञापकम्—अनडुहः स्त्रियां विकल्पेनाम्भवतीति । तेन यदुक्तम्— 'अनडुहः स्त्रियाञ्चेति वक्तव्यम्' इति, तन्न वक्तव्यमिति भवति । एषणं करण इति । एषणशब्दः करणे कारके ङीषमुत्पादयतीति । इष्यतेऽनयेत्येषणी । करण इति किम्? इष्यतेऽस्यामित्यधिकरणे टित्वान् ङीबेव भवति—एषणी । स्वरे विशेषः । देहस्य टापि प्राप्ते । देहनादीनां ल्युडन्तत्वाट् टिल्लक्षणे ङीपि । मेध इत्यस्याजातित्वान् ङीष्यप्राप्ते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिपि[1] । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । ❀ सुमङ्गलात्संज्ञायाम् ❀ । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुर्द ।

पदमञ्जरी

गौतमस्य शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि प्राप्ते वचनात्पक्षे सोऽपि भवति । *आयस्थूण*-*शब्दः* शिवाद्यणन्तः । *भौरिक्यादय* इञन्ताः, तेषाम् 'अणिञोः' इति ष्यङ्प्राप्तौ । *आपिच्छिका* नाम राजानः, 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्', 'तस्य आतश्च' इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीष्प्राप्नोति । अग्रे हायनमस्य आग्रहायणः, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण्, अस्मादेव निपातनाण्णत्वम्—*आग्रहायणः*, ङीपि प्राप्ते पाठः । केचिदा*ग्रहायणीति* इकारान्तं पठन्ति, तस्य प्रयोजनम्—आग्रहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो मा भूदित्याहुः । एतेन *प्रत्यवरोहणीति* व्याख्यातम् । *सुमङ्गलात्संज्ञायामिति* । 'केवलमामक' इति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति । स्वरे विशेषः, सुमङ्गलशब्दो बहुव्रीहिः, तत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वान्ङीप्यपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यमिति नास्ति विशेषः । तथा च छन्दसि । सुमङ्गलीरियं वधूरित्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते । तस्माज्जातिवचनोऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः

न्यासः

गौतमस्य शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि प्राप्ते । पक्षे च वचनात्सोऽपि भवत्येव । आयस्थूणादीनामालिपिशब्दपर्यन्तानाम् 'अणिञोरनार्षयोः' इति ष्यङि प्राप्ते । आयस्थूणशब्दः शिवाद्यणन्तः । भौरिक्यादयः 'अत इञ्' इतीञन्ताः । आपिच्छिकस्य ङीषि प्राप्ते । आपिच्छिकानां राजानः, तेषामपत्यं स्त्री । 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञ्, तस्य 'अतश्च' इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीष् प्राप्नोति । आरटादीनां प्राक् शातनशब्दात् स्त्रीविषयत्वान् ङीष्यप्राप्ते । शातनादीनां ल्युडन्तत्वान् ङीपि प्राप्ते । अधिकरणाद् ङीपि । अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । स्वार्थिकोऽण्, णत्वं निपातनात्[2] । अणन्तत्वान् ङीपि प्राप्ते । ईकारान्तस्य पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः—आग्रहायणीभार्य इति । प्रत्यवरोहणसेवनयोर्ल्युडन्तयोष्टित्वान् ङीपि । केचित्तु पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं प्रत्यवरोहिणीति पठन्ति—प्रत्यवरोहिणीभार्य इति । सुमङ्गलात् संज्ञायाम् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' इति वर्तमाने 'केवलमामक' इत्यादिना ङीपि प्राप्ते । पक्षे वचनात् सोऽपि भवति । संज्ञायामिति किम् ? सुमङ्गला । सुन्दरादीनां प्राक् तरुणशब्दात् स्त्रीविषयत्वात्

---

१. 'आलिङ्गि' इति क्वचित् । २. 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्यनेनैवात्र णत्वमित्यन्ये ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गूर्द । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्फल । पुष्कल । ॐ कटाच्छ्रोणिवचने[1] ॐ । ॐ पिप्पल्यादयश्च ॐ ।

पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्ट्री । मातामह । पितामह ।

पदमञ्जरी

सुमङ्गलशब्दः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तो द्रष्टव्यः । *तरुणतलुनयोः* 'नञ्स्नञी-कक्तरुण' इति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति । *बृहन्महच्छब्दयोरनर्थकः* पाठ इति प्रागेवोक्तम् । ऋष्यणन्तः *सौधर्मशब्दः* । *रोहिणी नक्षत्रे इति* । नक्षत्रा-दन्यत्र रोहिणी । *रेवती नक्षत्र इति* । रयिरिति धननाम, रयिर्विद्यतेऽस्या इति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, निपातनाद्वत्वम् । नक्षत्रादन्यत्र ङीब् भवति । *विकलादीनां* टापि प्राप्ते । *कटाच्छ्रोणिवचने* । कटी श्रोणिः, अन्यत्र कटा । *पिप्पल्यादयश्चेति* । गणसूत्रम् । *पिप्पली, हरीतकीत्यादिकं* तु तस्योदाहरणप्रदर्शनम् । *पृथिवीति* । 'प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च' इति षित्त्वा-देव सिद्धे प्रत्ययान्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थः – पृथिवीभार्य इति । स्त्रीविषय-स्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या । क्रोष्टुशब्दस्य 'स्त्रियां च' इति तृज्वद्भावः । *क्रोष्ट्री-त्यत्र* निरूपणीयमस्ति 'स्त्रियां च' इत्यत्र निरूपयिष्यामः ।

न्यासः

ङीष्यप्राप्ते । तरुणतलुनशब्दयोर्वयोलक्षणे ङीपि प्राप्ते । 'नञ्स्नञीकक्तरुणतलुनानामुप-संख्यानम्' इत्यत्र तु वयोग्रहणम् । बृहन्महच्छब्दयोरुगित्त्वान् ङीपि प्राप्ते । पक्षे सोऽपि भवत्येव । सुधर्मणोऽपत्यमृष्यण् – सौधर्मः । 'अणिञोरनार्षयोः' इति ष्यङि प्राप्ते । रोहिणी नक्षत्र इति । नक्षत्र इति किमर्थम् ? रोहिता । रेवती नक्षत्र इति किम् ? येषां रेवतशब्दोऽत्राकारान्त इति दर्शनं तेषां प्रत्युदाहरणं टाब् - रेवतेति । येषां त्विदं वचनम्-रा विद्यतेऽस्या इति रैशब्दान् मतुप्, निपातनाद् वत्वमिति, तेषां प्रत्युदाहरणम् 'उगितश्च' इति ङीब्–रेवतीति । स्वरे विशेषः । विकलादीनां टापि प्राप्ते । कटशब्दाच्छ्रोण्यभिधाने ङीष् । कटी श्रोणिरित्यर्थः । श्रोणिरिति किम् ? कटा । पिप्पल्यादयश्चेति । एतावद् गणे पठ्यते । तांस्तु पिप्पल्यादीन् दर्शयितुं पिप्पली-हरीतकीत्यादिकं वृत्तिकारवचनम् ।

पृथिवीति । ईकारान्तनिपातनं पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थम्—पृथिवीभार्य इति । क्रोष्टुशब्दस्य 'स्त्रियां च' इति तृज्वद्भावः ।

---

१. अत्र 'पिङ्गल, भद, दहन, कन्द, काकग' इत्येते शब्दा अपि क्वचिद् दृश्यन्ते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मातामहपितामहयोः 'मातरि षिच्च' इति षित्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् – 'अनित्यः षिल्लक्षणो ङीष्' इति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति। जानपदी भवति, वृत्तिश्चेत्। जानपदी अन्या। स्वरे विशेषः – उत्सादिपाठादञि कृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति। कुण्डी भवति, अमत्रं चेत्। कुण्डान्या। गोणी भवति, आवपनं

पदमञ्जरी

षित्वादेव सिद्ध इति। 'मातरि षिच्च' इति *वार्त्तिककारवचनात्षित्त्वम्*, निपातनसामर्थ्याद्वा। उक्तं हि—

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम्॥ इति।

दंष्ट्रेति। येषामजादिषु दंष्ट्रेति पाठो नास्ति तेषामिदं प्रयोजनम्॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥ वर्ततेऽनया सा वृत्तिः = जीविका। *स्वरे विशेष इति*। तमेव दर्शयति – *उत्सादिपाठादञि कृत इति*। अमत्रम् = भाजनम्। *कुण्डान्येति*। क्रियाशब्दोऽयम्। 'कुडि दाहे,'

न्यासः

मातरि षिच्चेति। 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इत्यत्र पितृमातृभ्यां पितरि वाच्ये डामहच्निपातयिष्यते। मातरि वाच्यायां डामहजेव। तस्यापि षित्त्वम्। दंष्ट्रेति। 'दंश दशने', 'दाम्नीशस' इत्यादिना ष्ट्रन्। षिल्लक्षणस्यानित्यत्वान् ङीषष्टाब् भवति।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥ वर्तते यया सा वृत्तिरिति जीवनोपायो वृत्तिशब्देनेहोच्यते। जनपदे भवा वृत्तिर्जानपदी। 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। जानपद्यन्येति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीबेव भवति। स्वरे विशेष इति। ङीषि सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं भवति। ङीपि तु सत्याद्युदात्तत्वम्; जानपदस्य ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्। अमत्रमिति। भाजनम् = पात्रम्। कुण्डा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेत् । गोणान्या । स्थली भवति, अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति, श्राणा चेत्, पक्वेत्यर्थः । भाजाऽन्या । नागी भवति, स्थौल्यं चेत् । नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणो ङीषेव भवति — नागी । काली भवति, वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली भवति

पदमञ्जरी

'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । अवटपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः । यस्तु 'पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात्' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव—कुण्डीयं न गोलीति । अमत्रवाचिनस्तु जातिशब्दादपि स्त्रीविषयत्वान्ङीष् विधीयते । *आवपनं चेदिति* । यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते सा गोणी, यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोणा । *स्थलान्येति* । कृत्रिमा पुरुषव्यापारेण निष्पादिता, यथा—स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति । *भाजीति* । 'भज विश्राणने' चुरादिः, 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात् स्त्रियामप्येरच् । *श्राणेति* । 'श्रा पाके', क्तः, 'संयोगादेः' इति नत्वम् । *स्थौल्यं चेदिति* । द्रव्ये वर्तमानस्य नागशब्दस्य स्थौल्यं चेत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । *नागशब्दो गुणवचन इति* । गजवाची नागशब्दस्तत्सहचरितं स्थौल्यमुपादाय स्त्र्यन्तरे प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पे

न्यासः

ऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयमित्याहुः । 'कुडि दाहे', 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः, 'अजाद्यतष्टाप्' । यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः स नित्यं नपुंसक एव वर्तत इति प्रत्युदाहर्तुं न युक्त इति । आवपनमिति । भाजनविशेष उच्यते, यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते । गोणाऽन्येति । सा पुनर्यस्या इदं यादृच्छिकं नाम । अकृत्रिमेति । पुरुषव्यापारादिभिर्न निर्वृत्तेत्यर्थः । स्थलाऽन्येति । या पौरुषेयी । भाजीति । 'भज विश्राणने', चुरादिणिच् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् प्राप्नोति । अस्मादेव निपातनादङ्, अङन्तान् ङीष् । श्राणेति । 'श्रा पाके' इत्यस्मात् क्तः । 'संयोगादेर्धातोर्यण्वतः' इति नत्वम्, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वम् । नागशब्द इत्यादि । नागशब्दो द्विविधः—जातिवचनः, गुणवचनश्च । तत्र स्थौल्यग्रहणादिह न जातिवचनो ङीषमुत्पादयति, न हि जातिवचनस्य स्थौल्यमभिधेयं सम्भवति; नापि गुणान्तरवचनः, न हि गुणान्तरशब्दान्नागवचनान् ङीषन्ताद् गुणान्तरं प्रतीयते, अपि तु स्थौल्यमेव । तस्माद् यदासौ स्थौल्यं गुणमभिधाय द्रव्ये वर्तते तदा ङीषमुत्पादयति, नान्यदा । अन्यत्रेत्यादि । स्थौल्यादन्यत्र गुण एव दैर्घ्यादौ वर्तमानो नागशब्दो यदा द्रव्यं विशिनष्टि तदा टापमुत्पादयति । जातिवचनात्त्वित्यादि । हस्तित्वादि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इष्यते, किं तर्हि ? * नीलादोषधौ, प्राणिनि च *। नीली ओषधिः, नीली गौः, नीली वडवा । * संज्ञायां वा * । नीली, नीला । कुशी भवति, अयोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी भवति, मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कबरी भवति, केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

दृष्टस्तद्गतं दैर्घ्यमुपादाय स्त्र्यन्तरे प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । *वर्णश्चेदिति* । प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । *कालान्येति* । यस्या यादृच्छिकीयं संज्ञा । *नीलान्येति* । नील्या रक्ता शाटी, 'नील्या अन्वक्तव्यः' इत्यन् । *अयोविकारश्चेदिति* । 'फाल' इति यस्याभिधानम् । *कुशान्येति* । छन्दोगाः स्तोत्रिया गणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति । *कामुकान्येति* । यस्या मैथुनादन्यत्कामयितुं शीलम् । *मैथुनेच्छावती भण्यत इति* । कामुकशब्दस्य 'लषपतपद' इति कर्तरि व्युत्पादितत्वात्, इच्छामात्रे वृत्त्यभावात् । सूत्रे तु प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं निष्कृष्योक्तम् । मैथुने इच्छा यस्याः सा मैथुनेच्छेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रयणीय इति भावः । *केशवेश इति* । केशसन्निवेशविशेष इत्यर्थः ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ शोणशब्दोऽयं वर्णवाची 'वर्णानां तणतिनितन्तानाम्'

न्यासः

जातिवचनात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यादिना ङीष् भवति । वर्णश्चेदिति । द्रव्ये वर्तमानो यदि वर्णस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भवतीत्यर्थः । कालाऽन्येति । यस्या यादृच्छिकसंज्ञा । नीलाऽन्येति । आच्छादनं, शाटिकादि । अनाच्छादने, न सर्वत्र । किं तर्हि ? नीलादौषधौ प्राणिनि चेति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, तत्रैव नीलशब्दस्य वृत्तेः । अथ वा – 'मनोरौ वा' इत्यतो वाग्रहणमिहानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेनानयोरेवार्थयोस्ततो भविष्यति, नान्यत्रेति । संज्ञायामेवेति । अनाच्छादन एवायं विकल्पः । एषोऽपि तत एव वाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । अयोविकार इति । विशिष्ट एव 'फालः' इति यस्य नामधेयम् । कुशाऽन्येति । तदाकृतिरेव काष्ठादिमयी । कामुकाऽन्येति । सा पुनर्यस्या मैथुनादन्यद् वस्तु कामयितुं शीलम् । मैथुनेच्छावती भण्यत इति । मत्वर्थीयाकारान्तस्य मैथुनेच्छाशब्दस्योपादानात् । केशवेश इति । एतदाख्ये विशिष्ट एव । कबराऽन्येति । कबरो वर्णोऽस्या अस्तीति मतुप्, तस्य लोपादभेदोपचाराद्वा द्रव्ये यो वर्तते स वेदितव्यः ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ शोणशब्दोऽयं वर्णवचनः । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्'

काशि० 3 : २३

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। शोणी, शोणा वडवा॥

वोतो गुणवचनात्॥ ४४॥

गुणमुक्तवान्=गुणवचनः। गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। पटुः, पट्वी। मृदुः, मृद्वी।

उत इति किम्? शुचिरियं ब्राह्मणी। गुणवचनादिति किम्? आखुः।

* वसुशब्दाद्गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तार्थम् *। वस्वी।

पदमञ्जरी

इत्याद्युदात्तः, तत्र 'अन्यतो ङीष्' इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम्—प्राचामेव नान्येषामिति॥

वोतो गुणवचनात्॥ *गुणमुक्तवान्गुणवचन इति*। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युटं दर्शयति। स पुनर्यः प्राग्गुणमभिधाय पश्चान्मतुब्लोपाद्-भेदोपचाराद्वा तद्वति वर्तते स वेदितव्यः। *शुचिरिति*। उत इत्यस्मिन्नसत्त्वेऽपि पट्वीत्यादिसिध्यर्थमेवात इत्यस्यासम्बन्धो व्याख्येयः, ततश्चेहापि प्रसङ्ग इति भावः।

गुणवचनान्ङीबिति। 'मनोरौ वा' इत्यस्यानन्तरमिदं पठितव्यमित्यर्थः। उत्तरसूत्रम् 'बह्वादिभ्यो वा' इति पठितव्यम्।

न्यासः

इति वचनादाद्युदात्तः। तत्र 'अन्यतो ङीष्' इति सिद्धे वचनं नियमार्थम् -प्राचामेव यथा स्याद्, अन्येषां मा भूदिति।

वोतो गुणवचनात्॥ गुणमुक्तवान् गुणवचन इति। भूते काले ल्युटो विधा-नात्। स पुनर्यः प्राग् गुणमभिधाय पश्चाद् मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वद् द्रव्यम-भिधत्ते स वेदितव्यः। पट्वी, मृद्वीति। अत्र पटुत्वं मृदुत्वञ्च यथाक्रमं गुणमभिधाय पटु-मृदुशब्दौ तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः।

शुचिरिति। शुचिशब्दः शुचित्वे गुणे वर्तित्वा द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनः, न तूकारान्तः। आखुरिति। जातिवचनोऽयम्, न गुणवचनः।

गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थमिति। गुणवचनाद् ङीप् विधेयः, न ङीष्। स्वरे विशेषः। किमर्थम्? आद्युदात्तार्थम्। अन्तोदात्तेषु 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्त-त्वमीकारस्य विधीयत इति नास्ति विशेषो ङीब्ङीषोः। आद्युदात्ते तु ङीबनुदात्त

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

※ खरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ※। खरुरियं ब्राह्मणी। पाण्डुरियं ब्राह्मणी।

पदमञ्जरी

आद्युदात्तार्थमिति। आद्युदात्तेषु गुणवचनस्य ङीब्विधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः। अन्तोदात्तेषु 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति ङीवप्युदात्त इति नास्ति विशेषः। आद्युदात्तेषु तु ङीबनुदात्त एवावतिष्ठते। *वस्वीति*। 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तो वसुशब्दः, गुणवचनश्चायं नैर्मल्यवचनः। प्रशस्तवचन इत्यन्ये। तथा च—अतिशयेन वसुर्वसिष्ठो भवति। पटुशब्दोऽप्याद्युदात्तः, 'धान्ये नित्' इत्यधिकारे 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च' इति उप्रत्ययः, फलेर्गुगागमः, पाटेश्च पटिरादेशः, फल्गुः, पटुः, नाकुः, मधुः, जतु – इत्युदाहरणानि। मृदुशब्दस्त्वन्तोदात्तः, 'म्रद क्षोदे' 'कुर्भ्रश्च' इत्यधिकारे 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कुप्रत्ययः, पृथुः, मृदुः। 'भ्रस्जेः सलोपः सम्प्रसारणञ्च', न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्, भृगुः। *खरुरिति*। 'खरुः कन्या पतिंवरा' इति *निघण्टुः*, तत्र पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद् गुणवचनत्वम्। तपरकरणं किम्? पटुमिच्छति पटूयति, पटूयतेः क्विप्, पटूः स्त्री—अत्र मा भूत्। यद्यप्ययं सम्प्रति क्रियावचनः, तथापि पूर्वं गुणमुक्तवानिति कृत्वा स्यात्प्रसङ्गः।

न्यासः

एवावतिष्ठते, तस्मात् तदर्थं ङीब्विधेयः। ननु च ङीष् प्रकृतः, तत् कथं ङीप् शक्यते विधातुम्? नैष दोषः; ङीवेव ह्यत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्तते, न ङीष्; अस्वरितत्वात्। वस्वीति। 'वस निवासे', 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इति वर्तमाने 'धान्ये नित्' इति च 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्युप्रत्ययः, निच्च, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं भवति। गुणवचनश्चायं वसुशब्दः, वसुत्वे गुणे वर्तित्वा तद्वति द्रव्ये वर्तत इति कृत्वा। पटुशब्दोऽप्याद्युदात्तत्वान् ङीपं प्रयोजयति। 'अट पट गतौ', हेतुमण्णिच्, 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययः, पाटेश्च पटिरादेशः, 'धान्ये नित्' इत्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। मृदुशब्दश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इति, तत्र ङीपो ङीषो वा विशेषो नास्ति। 'म्रद मर्दने', 'कुर्भ्रश्च' इत्यतः कुरित्यनुवर्तमाने 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं च' इति कुप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च भवति।

खरुसंयोगोपधप्रतिषेध इति। खरुशब्दात् संयोगोपधाच्च प्रतिषेधः। स तु वेत्यस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव लभ्यत इति वक्तव्यमिति। 'उतः' इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, तेन पटूरित्यत्र न भवति। पटुमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्', 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। पटू य इति स्थिते क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

पदमञ्जरी

इह 'उतः' इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च शास्त्रीयोऽदेङ्गुणो न गृह्यते । लोके तूपसर्जनं गुण उच्यते, शास्त्रेऽपि यस्य गुणस्य हि भावादिति विशेषणमात्रं गुणो गृह्यते, शुक्लादौ च प्रसिद्धतरो गुणशब्दः, वैशेषिकादयस्तु रूपरसादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतिपन्नाः; तदिह जिघृक्षितं गुणं लक्षयति—*सत्त्वे निविशत इत्यादि* । सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वम् = द्रव्यम् । तत्र यो निविशते = समवैति स गुणः । 'यो निविशते स गुणः' इत्युच्यमाने गुणक्रियाजात्योर्गुणत्वप्रसङ्गात्सत्त्व इत्युक्तम् । एवमपि सत्ता जातिर्गुणः स्यात्, सा हि द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि समवैति ? तदर्थं द्रव्य एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । एवमपि द्रव्यत्वजातिर्गुणः स्यात्सत्त्वे निवेशात्तत्रैव च निवेशात् ? इत्यत आह—*अपैतीति* । ततः सत्त्वादपैति = अपगच्छति, क्वचिद्वा कदाचिद्वा न भवतीत्यर्थः । यथा—आम्रफले श्यामता पूर्वमुपैति, रक्ततायां तत्र जातायामपैति च । द्रव्यत्वजातिस्तु सर्वदा द्रव्ये निविशते नापैति, यदि हि कदाचित्क्वचिद्वा न स्याद् द्रव्यमेवैतन्न स्यात् । एवमपि गोत्वादिजातिर्गुणः स्यात्, सा हि सत्त्वे निविशते, अपैति च, ततोऽश्वादिष्वभावात् ? इत्यत आह—*पृथग् जातिष्विति* । पृथगिति

न्यासः

'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य लोपः ।

इह 'उतः' इति विशेषणोपादानादेव शास्त्रीयगुणस्यापरिग्रहः सिद्धः, न ह्यदेङां मध्ये कश्चिदुकारान्तोऽस्ति । लोके तु क्वचिदुपसर्जनं गुण इत्यभिधीयते, यथा—गुणभूता वयमिति, अप्रधानभूता इति गम्यते । यस्य गुणस्य हि भावात् तद्वति द्रव्यशब्दे निवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्यत्र विशेषणमात्रं गुणशब्देनोच्यते, तथा हि, जातावपि भावप्रत्ययो भवति – गोत्वमिति । इह तु यादृशो गुण इष्यते तादृशं परिभाषितुमाह – सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादि । व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्यानां सत्त्व एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । सत्त्वम् = द्रव्यम्, तत्रैव निविशते, तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति = ततः सत्त्वादपगच्छति, यथा—आम्रफले श्यामता पूर्वमुपैति, रक्ततायामुपजातायां ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते । पृथग् = नाना जातयो येषां ते पृथग्जातयः, अतस्तेषु पृथग्जातिषु दृश्यते । न हि गोत्वमश्वादिषु व्यक्तिषु दृश्यते । गोव्यक्तौ दृष्टः शङ्खादावपि शुक्लादिर्गुणो दृश्यते । एतेन सर्वेण जातिर्गुणो न भवतीत्युक्तं भवति । न हि जातिर्द्रव्यमेवाश्रयति । यथा हि सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि वर्तते, द्रव्यत्वं द्रव्य एव, कर्मत्वं कर्मण्येव, गुणत्वं गुण एव, नापि द्रव्यवर्तिनी जातिः सत्त्वादपैति; जन्मनः प्रभृत्या विनाशात् तस्याधारद्रव्यापरित्यागात् न जातिः पृथग्जातिषु दृश्यते । न हि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

पदमञ्जरी

पृथक्पदम्, पृथग्भूतासु जातिष्वित्यर्थः । जात्याधारेषु द्रव्येषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युपचर्यते, समासे तु सति 'जात्यन्ताच्छः' इति नित्याधिकारपरिगणितश्छः प्रसज्येत। तदेवमुक्तलक्षणोपेतो यः पृथग्जातीयेषु दृश्यते स गुणः, न चैवंरूपा गोत्वादिजातिः। यद्यपि खण्डमुण्डादिरूपेण खण्डमुण्डादयः पृथग्जातीयाः, तथापि गोत्वेन तासामेकजातीयत्वमेव। ये त्वपैतीत्यस्य सत्येवाधारे तत्परित्यागमर्थमाहुः, तेषां 'पृथग्जातिषु' इत्यनर्थकम्; गोत्वादिजातेरप्यपैतीत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः। तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थः।

एवमपि हि क्रिया गुणः स्यात्, सा हि द्रव्ये निविशते यदा सक्रियं तत्रैव च निविशते, अपैति च ततो यदा निष्क्रियं द्रव्यं पृथग्जातीयेषु गवाश्वादिषु दृश्यते? अत आह—*आधेयश्चेति*। आधेयः = निष्पाद्यः, यथा—पाकनिक्षिप्तेषु घटादिषु रक्तता गुणः। अक्रियाजः = अनुत्पाद्यः, यथा—तेजःपरमाणुषु स एव रक्तता गुणः। तदेवमाश्रयभेदेनोत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावो गुण इति नित्योत्पाद्यस्य कर्मणो गुणत्वाभावः।

एवमपि द्रव्यं गुणः प्राप्नोति, तदपि शरीरादिकं पादादिषु द्रव्येष्वेव पृथग्जातीयेषु निविशते संयोगविनाशे च ततोऽपैति, आधेयं चाक्रियाजम्, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वादाकाशादेश्चानुत्पाद्यत्वादित्यत आह—*सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण*

न्यासः

गोत्वमश्वादिव्यक्तिषु दृश्यते, नाप्यश्वत्वं गवादिष्विति नास्ति जातेर्गुणत्वप्रसङ्गः। कर्मणस्तु स्यात्; तदपि हि सत्त्व एव निविशते यदा सक्रियं द्रव्यं भवति, अपैति च ततो यदा तु निष्क्रियं भवति। पृथग्जातिषु दृश्यत इति। घटपटादिषु दृश्यते। अतः कर्मणो गुणत्वमपाकर्तुमाह–आधेयश्चेत्यादि। आधेयः = निर्वर्त्यः, उत्पाद्य इत्यर्थः, यथा—पाक्यद्रव्येषु रक्तता गुणः, स ह्यग्निसंयोगेन निष्पाद्यते। अक्रियाजश्चेति। क्रिया = व्यापारः, ततो जातः क्रियाजः, न क्रियाजोऽक्रियाजः = नित्यः, यथा—आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः। तदेवं गुणस्योत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वप्रकारद्वयदर्शनेन कर्मणो गुणत्वनिवृत्तिः कृता भवति। तद्ध्युत्पाद्यमेव, नानुत्पाद्यम्। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति, तस्यापि ह्येते धर्मा विद्यन्ते। तथा हि—तदपि यदि निविशते द्रव्य एवारम्भकेऽवयवभूते निविशते, अपैति च ततः, यथा – शरीरमवयवीति। तद्धि हस्तपादादिष्ववयवेषु समवैति, तद्विनाशे च विनाशात् ततोऽपैति। पृथग्जातिषु दृश्यते, हस्त्यादिषु दृश्यते। द्रव्यस्यापि पूर्वोक्तं प्रकारद्वयमस्त्येव। अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वादाकाशादेस्तद्वदनुत्पाद्यत्वात्? इत्यत आह—सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति। प्रकृतिः = स्वभावः। सत्त्वं द्रव्यं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

'बहु' – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । बहुः, बह्वी ।

बहु । पद्धति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । वंहति । शकटि । शक्तिः शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । ॐ इतः प्राण्यङ्गात् ॐ । ॐ क्तिदिकारादक्तिनः ॐ । ॐ सर्वतोऽक्तिन्नर्था-

पदमञ्जरी

इति । य उक्तलक्षणोपेतः सत्त्वप्रकृतिर्न भवति = द्रव्यस्वभावको न भवति, स गुण इत्यर्थः । अत्रोत्तरार्द्धेनैव सर्वजातीनां व्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वार्द्धं व्यर्थम्, जातीनां नित्यत्वेनोत्पाद्यत्वाभावात्? नैतदेवम्; असति पूर्वार्द्धे न जातिर्व्या-वर्तते, यथा–तैजसानां परमाणूनां यद्रूपम्, यच्चेष्टकादिपाक्यद्रव्यगतम्–तदुभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमित्युभयोरपि गुणत्वं भवति, न पुनः प्रत्येकम्; उभयस्वभावत्वात् । तथा पाक्यद्रव्यरूपं जातिश्च–इत्युभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पा-द्यस्वभावमिति जातिरपि गुणः स्यादेव, न हि सजातीयत्वे सतीति विशेषण-मुपात्तम्, अतः पूर्वार्द्धेन जातिव्यावृत्तिः ।

नन्वेवमपि 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेनैव सर्वजातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वकं विशेषणद्वयं व्यर्थमेव, तस्मात् 'सत्त्वे निविशते' इति स्वभावकथनम् । ततः 'अपैति' 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इति च विकल्पेन जातीर्व्यावर्तयतः, अपैतीत्यस्य च तत्रैव कियन्तञ्चित्कालं स्थित्वा तमाधारं त्यजतीत्ययमर्थः ।

तदेवम् 'सत्त्वे निविशते अपैति आधेयश्चाक्रियाजश्च' इत्येकं लक्षणम् । 'सत्त्वे निविशते पृथग्जातिषु' इत्यादिकं चापरमिति लक्षणद्वयमनुसर्त्तव्यम् ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ *शक्तिः शस्त्र इति* । शक्तिशब्दः शस्त्रेऽभिधेये ङीषमुत्पाद-यति—शक्तिः, शक्ती । शस्त्र इति किम्? शक्तिः = सामर्थ्यम् । अन्ये शक्ति-शस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति—शस्त्रिः, शस्त्री । इतः *प्राण्यङ्गादित्यादीनि* त्रीणि

न्यासः

प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः । यथोक्तैर्धर्मैर्युक्तो यो द्रव्यस्व-भावो न भवति स गुणः । द्रव्यम् = द्रव्यस्वभावम्, अतो गुणो न भवति ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ बह्वादिषु शक्तिः शस्त्रे इति पठ्यते, तस्यायमर्थः—शस्त्रेऽभिधेये शक्तिशब्दाद्वा ङीष् भवति—शक्तिः, शक्ती । शस्त्र इति किम्? शक्तिः, सामर्थ्यम् । अन्ये तु शक्तिशस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति—शक्तिः, शक्ती; शस्त्रिः, शस्त्री । इतः प्राण्यङ्गादिति । इकारान्तात् प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति—धमनिः, धमनी ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दित्येके ❀ । चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरुज । ध्वज । ❀ चन्द्रभागान्नद्याम् ❀ । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् ।

बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि । तत्रोत्तरं वाक्यद्वयम् 'रात्रेश्चाजसौ' इत्यत्रैव व्याख्यातम् । इकारान्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति—धमनिः, धमनी । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इत्येव ङीषि सिद्धे शकट्यादीनामिकारान्तानां पाठः प्रपञ्चार्थः । पद्धतिशब्दः क्तिन्नन्तः, पादस्य हतिः पद्धतिः, 'हिमकाषिहतिषु च' इति पद्भावः । *अहन्निति* पठ्यते, न स केवलः स्त्रियां वर्तते, तस्मात्तदन्तो बहुव्रीहिरुदाहार्यः—दीर्घमहरस्याः दीर्घाह्नी शरत्, पाठसामर्थ्यात् 'अनुपसर्जनात्' इति न प्रवर्तते । अस्य ङीषो विकल्पितत्वाड् डाप्प्रतिषेधावपि भवतः, 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् च ।

बहुशब्दो गुणवचन इति । अन्तोदात्तश्च 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्युप्रत्ययान्तः । किमर्थं तर्हि तस्येह पाठः ? इत्यत आह—*तस्येति* ॥

न्यासः

इत इति किम् ? समर्था ग्रीवा । प्राण्यङ्गादिति किम् ? श्रेणिः । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । अस्यार्थः 'रात्रेश्चाजसौ' इत्यत्रैव व्याख्यातः । यदि सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् ङीष् भवति, शकट्यादीनां गणे किमर्थं इकारान्तानां पाठः ? तस्यैव प्रपञ्चार्थः । पद्धतिशब्दस्याक्तिन्नर्थादिति प्रतिषेधे प्राप्ते पाठः । पादस्य हतिः = पद्धतिः, 'हिमकाषिहतिषु च' इति पद्भावः । चन्द्रभागान्नद्यामिति । चन्द्रभागशब्दान्नद्यामभिधेयायां वा ङीष् भवति—चन्द्रभागी नदी । नद्यामिति किम् ? चन्द्रभागा नाम देवता । अहन्निति अयं शब्दः केवलः स्त्रियां न वर्तते । तस्मात् समासे तदन्त उदाहार्यः । दीर्घाण्यहानि यस्यां शरदि सा दीर्घाह्नी, ङीप्प्रतिषेधावप्यस्माद् भवतः । 'अनो बहुव्रीहेः' 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यपि डाब् भवति, 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप् च । तेन चातूरूप्यं भवति[1] । यदि बहुशब्दो गुणवचनः, तत् किमर्थमस्येह ग्रहणम्, यावता पूर्वेणैव सिद्धो ङीष् ? इत्यत आह—तस्येत्यादि ॥

---

१. वस्तुतस्तु चातुःशब्द्यम्; त्रैरूप्यात् । चातूरूप्यं तु केवलं ङावेव—दीर्घाह्नी दीर्घाह्नी दीर्घाहा दीर्घाहाः शरदिति । अत्राद्यौ शब्दौ ङीब्ङीषन्तौ । तृतीयो डाबन्तः । चतुर्थस्तु तेषां प्रतिषेधेन पाक्षिको नकारान्तः । ङीब्ङीषन्तयोः स्वरे भेदः—ङीबन्तस्य बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, ङीषन्तस्य त्वन्तोदात्तत्वमित्येतौ द्वौ भिन्नौ । दीर्घाह्नीत्यत्र णत्वाभावश्च—वृत्तिकारमते युवादित्वात्; भट्टोजिमते तु क्षुभ्नादित्वात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। बह्वीषु हित्वा प्रपिबन्। बह्वी नाम औषधी भवति।

नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति। विभ्वी च। प्रभ्वी च। शम्भ्वी च।

इह कस्मान्न भवति – स्वयंभूः? 'उतः' इति तपरकरणमनुवर्तते, ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी। 'भुवः' इति सौत्रो निर्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः=पुंयोगः। पुंयोगाद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते पुंस

पदमञ्जरी

नित्यं छन्दसि ॥ *नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति*। इह त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्ययोजनः ॥

भुवश्च ॥ *विभ्वी, प्रभ्वीति*। 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति डुप्रत्ययान्ताद् ङीष्। *स्वयंभूरिति*। भवतेः क्विप्।

ह्रस्वादेवेयमिति। यद्येवं 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते 'भोः' इति निर्देशः प्राप्नोति तत्राह—*सौत्रोऽयं निर्देश इति*। गुणस्यैव कृतस्य छान्दस उवङादेश इत्यर्थः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ *पुंसा योगः पुंयोग इति*। योगः = सम्बन्धः। *पुंयोगा-*

न्यासः

नित्यं छन्दसि ॥ अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावता पूर्वेणैव सिद्धे विकल्पे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति? इत्यत आह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति।

भुवश्च ॥ प्रभ्वीत्यादि। 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इत्यतः 'भुवः' इत्यनुवर्तमाने 'विप्रशंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति डुप्रत्ययः, तदन्ताद् ङीष्। स्वयम्भूरिति। भवतेः क्विबन्तस्य रूपम्। ननु च 'भुवः' इति भूशब्दाद्दीर्घादियं पञ्चमी, ततश्च दीर्घादेव प्रत्ययेन भवितव्यम्, न ह्रस्वादित्यत आह—ह्रस्वादेवेयं पञ्चमीति। तर्हि 'भुवः' इति निर्देशो नोपपद्यते, 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते 'भोः' इति निर्देशेन भवितव्यम्? इत्यत आह—सौत्रो निर्देश इति। छन्दसि वर्णव्यत्यय उक्तः। तेन तस्य गुणेऽकृत उवङादेशः कृत इति दर्शयति ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ पुंयोगादिति। 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रष्ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां वर्तन्ते ।

पदमञ्जरी

हेतोरिति । हेतौ पञ्चमीं दर्शयति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसैव सम्बध्यते; अन्येन सम्बन्धासम्भवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति, स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्ते इति स्त्रिया अपि नाख्यास्तदाह—*पुंस आख्याभूतमिति* । भूतग्रहणेनैतद्दर्शयति—यत्प्रातिपदिकं प्राक् पुंसो वाचकमभूत् , सम्प्रति तु पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्तत इति । *गणकीत्यादि* । गणयतीति गणकः, ण्वुल् । प्रतिष्ठते प्रष्ठः, 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति षत्वम् । कथं पुनरेते पुंशब्दाः ? इत्यत आह—*पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति* । गणयति प्रतिष्ठत इति व्युत्पत्त्या पुंसि रूढा एते, न स्त्री गणयति प्रतिष्ठते वा । महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानामाज्ञापनम् । हस्तिपकाधिपतिर्हि महामात्रः । या तु स्वयं गणयति प्रतिष्ठते वा, न तस्यां पुंयोगाच्छब्दप्रवृत्तिः, अपि तर्हि स्वयमेव क्रियासम्बन्धादिति टापैव तत्र भाव्यम् । कथं तर्हि स्त्रियां

न्यासः

योगः = सम्बन्धः । आख्यायामिति । पञ्चम्यर्थ एषा 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सप्तमी । आख्यायतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति श्रुत्याख्या । पुंस आख्याभूतमिति । पुंसो वाचकभूतमित्यर्थः । तद्धि पुंयोगाद्धेतोः सम्प्रति स्त्रियां वर्तते, न पुंसि । अतीत एव काले पुंसो वाचकमासीत् , अतो भूतग्रहणम् । एतदुक्तं भवति— यत् प्रातिपदिकं प्राक् पुंसो वाचकमभूत् , पश्चात्तु पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्तते तस्मान् ङीष्भवतीति । कथं पुनर्योगे गुणभावमापन्नस्य पुंस आख्याग्रहणं विशेषणं युज्यते, स्त्रियामित्यनुवृत्तेः स्त्रिया एव ? नैतदस्ति; यो हि पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते सोऽवश्यं स्त्रियमाचष्ट इति विशेषणमिदमनर्थकमेव स्यात् । पुंयोगस्य तर्हीदं विशेषणम् ? न; असम्भवात् । न सम्भवत्येव हि तत् प्रातिपदिकं यत् पुंयोगाद्धेतोः पूर्वं स्त्रियां वर्तते, पुंयोगस्य चाख्याभूतं भवति । गणकादयो हि ये शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तन्ते ते सर्वे पुंस एव वाचकाः प्रागभूवन् , न पुंयोगस्य । ये तु पुंयोगादयः शब्दाः पुंयोगस्य वाचकाः, ते पुंयोगात् स्त्रियां न वर्तन्त एव । न चेह कश्चित् तथाविधोऽन्यः प्रकृतः, नापि श्रूयते, यस्याख्याग्रहणेन सम्बन्धः स्यात् । तस्माद् गुणभूतस्यापि पुंस एवानेन सम्बन्धो विज्ञायते । गणकीत्यादि । गणयतीति गणकः, ण्वुल् । प्रतिष्ठत इति प्रष्ठः, 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातनान् मूर्धन्यः । सर्व एते पुंसो वाचकाः । पुंयोगात्तु यदोत्तरकालं स्त्रियां वर्तन्ते तदैतेभ्यो ङीष् । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति । गणनादिक्रिया-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

प्रवृत्तिरित्य आह—*तद्योगादिति*। कोऽर्थः ?

तस्येदमिति सम्बन्धादिति चेत्तद्धितो भवेत्।
ङीषेव बाधकः स्याच्चेन्नित्यं बाधः प्रसज्यते॥

गणकस्येयमिति भेदसम्बन्धे विवक्षिते 'तस्येदम्' इति तद्धितः प्राप्नोति। अथ नाप्राप्ते तद्धिते ङीषारभ्यमाणस्तस्य बाधक इत्युच्यते, कदाचिदपि तद्धितो न स्यात्, उभयमपि त्विष्यते—प्राष्ठी, प्रष्ठीति ? स्यान्मतमेतत्—'एतदेव ङीष्विधानं ज्ञापकम्—भेदविवक्षायामपि तद्धितमन्तरेण प्रष्ठादयः स्त्रियां वर्त्तते' इति। तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमोऽत्र बाध्यते, सति हि तद्धिते प्राष्ठीत्यणि ङीवेव सिद्धः, तस्य चोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमिति किं ङीष्विधानेनेति ? तन्न; येऽनीकारान्तास्तद्धिताः—भानोरियं भानवीयेति, तदर्थमेतत्स्यात्। एवं तर्ह्याख्याग्रहणं ज्ञापकम्—नात्र तद्धितोत्पत्तिरिति, न हि तद्धितान्तः प्रकृत्यर्थे पुंसि वर्तते ? एवमपि ज्ञापकेन तद्धितस्य नित्यं बाधात्प्राष्ठीति न स्यात्। तस्माद् दुष्ट एवायं पक्षः।

एवं तर्हि यथा—मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्याच्चातस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपेण तच्छब्दप्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि प्रष्ठादिसाहचर्यात्तच्छब्दप्रवृत्तिर्भविष्यति ? तत्राभेदेन भेदसम्बन्धस्य निवृत्तत्वान्न तद्धितप्रसङ्गः। विवक्षिते च भेदे तद्धितोत्पत्त्या प्राष्ठीत्यादि भविष्यति ? तत्राहुः—यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सोऽनया सहेति भार्यायाः शास्त्रसिद्धं साहचर्यमिति तस्यामेवैतन्ङीष्विधानमिति। *भट्टिकाव्ये* तु दुहितृष्वपि दृष्टः प्रयोगः—'कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति, केकयस्य दुहिता केकयी, जनपदशब्दादपत्यप्रत्यये तु कैकयीति प्राप्नोति, न च तस्य 'आतश्च' इति लुक्, न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात्तत्। तस्मात्सोऽयमित्यभिसम्बन्ध इत्ययमेव पक्षो ग्राह्यः।

यद्वा—यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात्पक्तृत्वम्, दासस्य तु साक्षात्; तथा पुरुषः साक्षात्प्रतिष्ठते स्त्र्यपि संविधातृत्वात्पुरुषगतायाः

न्यासः

स्वभावं यद् गणकादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुंसि सम्भवः, न स्त्रियाम्, नापि नपुंसके। तस्मात् पुंसि शब्दा एते। पुंसो वाचका एते शब्दा इत्यर्थः। कथं तर्हि स्त्रियां वर्तन्ते ? इत्याह—तद्योगादित्यादि। तद्योगः = तस्यायमिति सम्बन्धः, स्वस्वामिभावलक्षणः। तस्मादेते पुंशब्दा अपि स्वभावतः स्त्रियां वर्तन्ते। यथैव ह्यसौ तद्योगात् स्त्रियां स्नानोद्वर्तनपरिषेकादीन् लभते तथा ताच्छब्दयमपि।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुंयोगादिति किम् ? देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् ? परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ।

॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ।

पदमञ्जरी

प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपात्प्रतिष्ठत इति, तस्यामेव प्रष्ठशब्दो व्युत्पाद्यते, न तु पुरुषे व्युत्पादितः सन् तेन सहाभेदोपचारात्तस्यां वर्त्तते । न चैतावता पुंयोगादेव हेतोः स्त्रियां वर्तत इत्यस्य हानिः, साक्षात्स्वयमकर्तृत्वात् । अत्र पक्षे प्रस्थ इति स्थिते सुबन्तस्य समासः, सुप् च संख्यानिमित्तम्, प्रातिपदिकं च पूर्वं लिङ्गमभिधत्ते, पश्चात्सङ्ख्यामिति तन्निमित्तसुबपेक्षात्समासात्प्रागेवोत्तरपदात्स्थशब्दाट्टाप्प्रसङ्गः, न च स्थशब्दादप्यनेनैव ङीष् लभ्यते, प्रष्ठशब्दो हि पुंस आख्या, न तु स्थशब्दमात्रम् ? नैष दोषः; 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति कृदन्तावस्थायामेव समासः, सा पुंस आख्येति ङीष् भविष्यति । परिभाषाप्रयोजनानि 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र प्रतिपादितानि ।

देवदत्तेति । स्त्रिया एव कस्याश्चिदेषा संज्ञा—*परिसृष्टा, प्रजातेति* । प्रसूतेत्यर्थः । *पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्त इति* । परिसर्गः, प्रसवः, प्रजन इत्यर्थान्तरम् । स च न पुंयोगमन्तरेण सम्भवति, तस्मात्पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्तते । *परिसृष्टा प्रजातेति* । द्वौ प्रकृतौ । *एते शब्दा इति* बहुवचनं तु एवंजातीयकाः शब्दाः प्रसूतादयस्तदपेक्षं द्रष्टव्यम् । *गोपालिकादीनामिति* । सिद्धये इति शेषः ।

न्यासः

देवदत्तेति । अत्र देवदत्तशब्दसंज्ञकेन पुरुषेण योगाद् देवदत्तशब्दः स्त्रियां न वर्तते । किं तर्हि ? स्वत एव, तस्या हीयं संज्ञा कृता । परिसृष्टा, प्रजातेति । प्रसूतेत्यर्थः । निर्लुठितगर्भेति यावत् । परिसृष्टप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्तमानौ प्रसवनिमित्तमुपादाय प्रवर्तेते । परिसर्गः, प्रजनः, प्रसव इत्येकार्था एते शब्दाः । तस्य च प्रसवस्य पुंयोगो निमित्तम् ; तेन विना तदभावात् । तस्मात् पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्तेते इति । न तु पुंशब्दाख्य इति ईकारो न भवतीति । एते शब्दा इति । बहुवचनं येऽन्येऽप्येवंजातीयाः शब्दास्तानपेक्ष्य वेदितव्यम् ; अन्यथा हि परिसृष्टप्रजातशब्दयोर्द्वित्वादेतौ शब्दाविति वक्तव्यं स्यात् ।

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति । सिद्धये इति वाक्यशेषः । गोपालिकादीनां शब्दानां सिद्धये ङीष्प्रतिषेधः । स तु 'वोतो गुणवचनात्' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य प्रतिपाद्यः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ सूर्याद् देवतायां चाब्वक्तव्यः ❀ । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् ? सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः । येषामत्र पुंयोग एवेष्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ।

पदमञ्जरी

सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्य इति । ङीष एव प्रतिषेधे वक्तव्ये चाब्विधानमन्तोदात्तार्थम् । सूर्यशब्दोऽयमाद्युदात्तः, तत्र टापि सति आद्युदात्तत्वमेवावतिष्ठेत । *सूरीति* । सूर्यस्य स्त्री मानुषी कुन्त्यादिः, 'सूर्यतिष्य' इति यलोपः ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ *येषामिति* । इन्द्रादीनां मृडान्तानां मातुलाचार्ययोश्च । *अन्येषामिति* । हिमादीनाम् ।

न्यासः

सूर्याद् देवतायां चाब्वक्तव्य इति । ननु च ङीष एव प्रतिषेधो वक्तव्यः, ङीषि प्रतिषिद्धे टाब् भविष्यति, टापि च सूर्येति सिध्यत्येव ? नैतदेवम् ; यद्यपि हि रूपं सिध्यति, स्वरस्तु न सिध्यति, यस्मात् सूर्यशब्दोऽयमाद्युदात्तः । तथा हि - 'राजसूयसूर्य' इत्यत्र क्यबन्तो निपातितः, ततः क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातोस्तु सुवतेः सर्तेर्वा धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तत्र टापि सत्यनुदात्तत्वं स्यात् , चापि तु सत्यन्तोदात्तता भवति । पित्करणं तु 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । सूरीति । सूर्यस्य स्त्री मानुषी सूरी, ङीषेव भवति, 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानाम्' इति यलोपः ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ येषामिति । इन्द्रादीनाम् । अन्येषां त्विति । हिमादीनाम् । अथ किमर्थमानुक् क्रियते, अनुगेव नोच्येत, तेन सवर्णदीर्घत्वेन सिध्यति ? न सिध्यति; 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं हि प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति, पररूपे हि नुगेव वक्तव्यः स्यात् । एवं तर्ह्यकारोच्चारणसामर्थ्याद् भविष्यति । स्वरसन्धिरेव न भवतीत्येवमपि विज्ञायते । तस्मान्नैवं विज्ञायीत्यानुगेव वक्तव्यः । अथ वा—इन्द्रमाचष्ट इति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः, इन्द्रयतेः क्विप्, णिलोपः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ❀। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी।

❀ यवाद्दोषे ❀ । दुष्टो यवो यवानी।

❀ यवनाल्लिप्याम् ❀ । यवनानी लिपिः।

❀ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ❀। उपाध्यायी, उपाध्यायानी। मातुली। मातुलानी।

❀ आचार्यादणत्वं च ❀ ॥ आचार्यानी। आचार्या।

पदमञ्जरी

हिमारण्ययोर्महत्त्व इति। महत्त्वयोगेनानयोः स्त्रीत्वम्, अन्यत्र नपुंसकत्वम्। *दुष्टो यव* इति पाठः। *यवानीति*। जात्यन्तरमेवाभिधीयते, अयमेव च दोषो यदुत यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिः।

यवनाल्लिप्यामिति। केचिज्जनपदिनो यवनास्तेषां लिपिः, 'तस्येदम्' इत्यणो बाधको ङीष्। लिपिशब्दः स्त्रीलिङ्गः।

उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति। उपाध्यायमातुलाभ्यां यो ङीष् तत्सन्नियोगेनानयोर्वाऽऽनुगागमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्रोपाध्यायस्याप्राप्तो मातुलस्य तु नित्यं प्राप्त आनुग्विकल्प्यते।

आचार्यादणत्वं चेति। क्षुभ्नादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति।

न्यासः

इन्द्रः[1] स्त्रीन्द्राणीत्यत्र दीर्घस्याकारस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थमानुको विधानम्। अनुकि हि सति दीर्घो न श्रूयेत। ननु च नैवात्र ङीषा भवितव्यम्, अत इत्यधिकारात्? दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् भविष्यति।

हिमारण्ययोर्महत्त्व इति। महत्त्वेन युक्ता हिमादयः स्त्रीलिङ्गेनाभिसम्बध्यन्ते यदा, तदा स्त्रीत्वविवक्षायामनयोः प्रत्ययागमयोर्विधानमित्येतदनेनाख्यायते, न तु स्त्रीप्रत्ययस्यायमपवाद उच्यते। स्त्रीत्व एव हि प्रत्ययो भवति।

यवाद् दोष इति। यवाद् दोषे गम्यमाने स्त्रियां ङीष् भवति—दुष्टो यवो यवानी।

यवनाल्लिप्यामिति। यवनानां लिपिरिति। 'तस्येदम्' इत्यणप्रसङ्गे ङीष् विधीयते, स तु तदर्थस्य ङीषैव द्योतितत्वान्न भवति।

आचार्यादणत्वञ्चेति। नेदमपूर्वं वक्तव्यम्, क्षुभ्नादिष्वस्य पाठात्।

---

१. इन्द्रः स्त्रीत्यत्रेन्द्र इति षष्ठ्यन्तं पदम्, इन्द्रिति रेफान्तात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनेऽपीन्द्रिति रेफान्तमेव पदम्; 'संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः' इति रेफलोपाभावात्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ❀। अर्याणी, अर्या। क्षत्त्रियाणी, क्षत्त्रिया। विना पुंयोगेन स्वार्थं एवायं विधिः। पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम्—अर्यी, क्षत्त्रियी।

❀ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ❀। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ॥

क्रीतात्करणपूर्वात्॥ ५०॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम्। क्रीतशब्दान्तात्

पदमञ्जरी

अर्यक्षत्त्रियाभ्यां वेति। ङीषानुकौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्येते। *स्वार्थं एवायं विधिरिति*। यदि तु पुंयोगेऽयं विधिः स्याच्छूद्रापि क्षत्त्रियस्य भार्या क्षत्त्रियाणी स्यात्, ब्राह्मणभार्या च क्षत्त्रियाणी न स्यात्। तस्मात्स्वार्थं एव स्त्रीत्वविशिष्टोऽयं विधिः।

मुद्गलादिति। ङीषो लित्त्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः। अथ किमर्थमानुग्विधीयते, न अनुगेवोच्येत, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं भविष्यति, अन्यथा नुगेवोच्येत, यथैव तर्हि पररूपं न भवति तथैव सवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात्? नैष दोषः; यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, तस्मादानुगेव वक्तव्यः।

अपर आह—'इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति, इन्द्रयतेः क्विप्, णिलोपः, इन्द्रः स्त्री इन्द्राणी, अत्र दीर्घस्य श्रवणम्, दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारो बाध्यते' इति, एवमपि क्विबन्तः पुंस आख्या न भवति॥

क्रीतात्करणपूर्वात्॥ पूर्वशब्दोऽवयववचन इत्याह-*करणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि*।

न्यासः

स्वार्थं एवायं विधिरिति। एवकारेण पुंयोगो व्यवच्छिद्यते। यदि हि पुंयोगे विधिरयं स्यात् शूद्राऽपि क्षत्त्रियस्य भार्या क्षत्त्रियाणीति स्यात्। तस्मात् स्वार्थे एवायं विधिः—क्षत्त्रियैव क्षत्त्रियाणीति। पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यमिति। पूर्वसूत्रेण।

लिच्चेति। कस्य तल्लित्त्वम्? आनुकः। तथा हि—मुद्गलानीशब्दस्य द्वितीय उदात्त आम्नाये पठ्यते। ङीषस्तु लित्त्वे तृतीय[1] उदात्तः स्यात्[1]।

क्रीतात् करणपूर्वात्॥ करणं पूर्वं यस्मिन्नित्यादिना करणपूर्वग्रहणं क्रीतग्रहणञ्च

---

१. अत्र सूत्रे प्रौढमनोरमायां भट्टोजिदीक्षितः—"यत्तु न्यासकृतोक्तं मुद्गलानीशब्दे द्वितीय उदात्त इति तद्वेदवाह्यत्वप्रयुक्तमेव; 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्य विधीयमानं सन्निहितमानुकं विहाय द्वितीये प्रवर्तत इत्यत्र बीजाभावात्, सकलवैदिकपाठविरोधाच्च" इति। तत्त्वं तु सम्प्रदायानुरोधिवैदिकपाठपर्यालोचनेनैव निश्चेयम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती ।

करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता । दुष्क्रीता ।

इह कस्मान्न भवति—

'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इति ?

पदमञ्जरी

व्यवस्थावाचिनि तु पूर्वशब्दे करणं पूर्वमस्मादिति वाच्यं स्यात् । एवं च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवो नोपपद्यत इति तद्व्यतिरिक्तमेव प्रातिपदिकं करणपूर्वत्वेन विशेष्यते, क्रीतशब्देनापि विशेषितस्यैव विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—*क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकादिति* । यदि तु व्यवस्थावाचिनं पूर्वशब्दमाश्रित्य क्रीतशब्दो विशेष्यते—करणं पूर्वमस्मादिति, ततो वाक्येऽपि स्याद्—अश्वेन क्रीतेति । तस्मादवयववाची पूर्वशब्दः, प्रातिपदिकं च विशेष्यमिति सम्यगुक्तम् । *वस्त्रक्रीतीति* । 'गतिकारकोपपदानाम्' इति वचनात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देन सह समासः ।

न्यासः

उभयमप्येतत्प्रातिपदिकस्य विशेषणमिति दर्शयति । पूर्वशब्दोऽयमवयववचनः । करणमवयवो यस्मिन्नित्यर्थः । अथ क्रीतशब्दस्यैव करणपूर्वग्रहणं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यत्वात् । क्रीतशब्दो ह्यवयववाचिनं वा पूर्वशब्दं गृहीत्वा विशेष्येत—करणं पूर्वमस्मिन्निति ? व्यवस्थाशब्दं वा—करणं पूर्वमस्मादिति ? तत्र प्रथमः पक्षो न सम्भवति; न ह्यत्र क्रीतशब्दस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयव उपपद्यते, द्वितीयस्तु सम्भवति, किन्तु वाक्येऽपि स्यात्—अश्वेन क्रीतेति, अस्ति ह्यत्र क्रीतशब्दात् करणं पूर्वम् । प्रातिपदिके तु विशेष्यमाणे न भवत्येष दोषः । न ह्यश्वेन क्रीतेत्येतत् करणावयवं क्रीतशब्दान्तं प्रातिपदिकम् । किं तर्हि ? वाक्यम् । तस्मात् प्रकृतं प्रातिपदिकं सामान्यमेवावयववाचिना पूर्वशब्देन विशेष्यते । क्रीतशब्देनापि तदेव करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । तेन तस्मिन् विशेष्यमाणे सामर्थ्यात् तदन्तविधिः प्रसज्येतेत्याह—क्रीतशब्दात् प्रातिपदिकादिति । वस्त्रक्रीती, वसनक्रीतीति । अत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वस्त्रवसनयोः करणयोः क्रीतशब्देन 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति प्रागेव सुबुत्पत्तेः समासः ।

सुक्रीता, दुष्क्रीतेति । गत्युपपदत्वात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । दुष्क्रीतेत्यत्र 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टाबन्तेन समासः, अत इति चानुवर्तते । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति, बहुलं तदुच्यते – 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

'करणपूर्वात्' इत्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् प्रत्ययो भवति । 'अल्पाख्यायाम्' इति समुदायोपाधिः ।

पदमञ्जरी

टाबन्तेन समास इति । एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्कृदन्तताया अविघातादविरुद्धष्टाबन्तेन समासः । अथ टाबन्तेनापि समासे कस्मादेवात्र न भवति? तत्राह—*अत इतीति* । ननूदाहरणवत्प्रागेव टाबुत्पत्तेरत्रापि समासः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषः ? अत आह—*गतिकारकोपपदानामित्यादि* । न तत्र बहुलग्रहणमस्तीति चेत्तत्राह—*कर्तृकरणे कृता बहुलमिति* । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यनेन तावदत्र समासः, स च बहुलग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः क्वचिद्भवति, क्वचिदुत्पन्ने सुपीति मन्यते । एतावतैव च *बहुलं तदुच्यते इति* सामन्येनोक्तम्, न पुनः 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्ययमेव समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते । यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यते ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ *अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति* । ननु चाल्पै-

न्यासः

टाबन्तेन समास इति । सुबन्तयोरेवेति वेदितव्यम् । टापि विहिते कृदन्तताया विहतत्वात् । अत्र किं टाप् क्रियताम्? उत विभक्तिरिति ? अन्तरङ्गत्वाट्टाप् । पश्चाद् बहिरङ्गा विभक्तिरिति विभक्त्यन्तयोः समासः । अन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं तु टाब्विभक्त्योः 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । कृते तर्हि टापि ङीष् कस्मान्न भवतीत्याह—अत इति चेत्यादि । कथं पुनः टाबन्तेन समासः सिध्यति, यावता गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक सुबुत्पत्तेः' इति प्रागेव कृदन्ततायां समासेन भवितव्यमित्यत आह—गतिकारकोपपदानामित्यादि । कथं पुनर्बहुलं तदुच्यते ? इत्याह—कर्तृकरण इत्यादि । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यनेन हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासो विधीयते । स च बहुलग्रहणात् क्वचित् कृदन्तावस्थायां प्रागेव सुबुत्पत्तेः, क्वचिदन्यथा । तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति बहुलं तदाचार्यैरुच्यते । ततश्च टाबन्तेनापि क्वचित्समासो लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ अभ्रविलिप्तीति । 'लिप उपदेहे', अस्मात् क्तः । अल्पै-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्रविलिप्ती द्यौः। सूपविलिप्ती पात्री। अल्पसूपेत्यर्थः।

अल्पाख्यायामिति किम्? चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥ ५२॥

'क्तात्' इत्येव। बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम्, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति। शङ्खभिन्नी। ऊरुभिन्नी। गलकोत्कृत्ती। केशलूनी।

बहुव्रीहेरिति किम्? पादपतिता।

पदमञ्जरी

रभ्रैर्विलिप्तेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पता गम्यते, न विलिप्तार्थस्य? एवं मन्यते—अभ्राणामल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यम्भावीति। *अभ्रविलिप्तीति*। वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्याप्रयोगः।

चन्दनानुलिप्तेति। बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः। कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायस्य क्तान्तत्वम्॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥ *बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्त इति*। अत्र 'क्तात्' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा, कृद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति बहुव्रीहेः क्तान्तत्वम्। *शङ्खभिन्नीति*। 'निष्ठा' इति पूर्वनिपातो न भवति; 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति वचनात्। शङ्खादयो हि जातिवचनाः, अत एव 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। *गलोत्कृत्तीति*। 'कृती छेदने,' उत्पूर्वात् क्तः। गलमुत्कृत्तमस्या इति विग्रहः।

पादपतितेति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्।

न्यासः

रभ्रैर्विलिप्तेत्यस्यामर्थविवक्षायां पूर्ववत्प्राक्सुबुत्पत्तेः समासः। अल्पशब्दस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते। चन्दनानुलिप्तेति। बहुचन्दनानुलिप्तेत्यर्थः॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥ शङ्खभिन्नीति। 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्। निष्ठान्तस्य 'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति स न भवति। शङ्खादिशब्दा हि जातिवचनाः। अत एव हि जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् 'क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। गलकोत्कृत्तीति। 'कृती छेदने' इत्यस्मात् क्तः। केशलूनीति। केशान् लुनातीति। 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वं चोदयति।

पादपतितेति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तत्पुरुषसमासेऽन्तोदात्तत्वम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः * दन्तजाता । स्तनजाता ।

*पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे * । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ।

* अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् * । बहुकृता । नञ् –

पदमञ्जरी

अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति । अन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष्विधाने जातशब्दान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, स त्वन्तग्रहणादेव सिद्धः । कथम्? इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम्, वर्णादनुदात्तादितिवद् उदात्तान्तादिति विज्ञास्यते, तत् क्रियते नित्ययोगे यथा बहुव्रीहिर्विज्ञायेत । दन्तजातादौ तु 'वा जाते' इति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम् ।

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति । सिद्धये इति शेषः । अग्निसाक्षिकं यस्याः पाणिर्गृह्यते सा पाणिगृहीतीति भवति । *कथञ्चिदिति* । यथोक्तात्प्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः ।

अबहुनञित्यादि । बह्वादिपूर्वपदाद्बहुव्रीहेर्ङीष् न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । *बहुकृतेति* । बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः, 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्यन्तो-

न्यासः

अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति । अन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्ङीषो विधाने जातशब्दान्तात् प्रतिषेधः, स चान्तग्रहणादेव लभ्यत इति न वक्तव्यम् । इहान्तग्रहणं न कर्तव्यमेव, विनापि तेन यथा 'वर्णादनुदात्तात्' इत्यत्रानुदात्तान्तादिति विज्ञायते, तथेहाप्यन्तोदात्तान्तादिति विज्ञास्यते ? तदेवमर्थं क्रियते—अन्तोदात्त एव यो नित्यं बहुव्रीहिस्ततो यथा स्यात्, विकल्पेन योऽन्तोदात्तस्ततो मा भूदिति । इह च दन्तजाता, स्तनजातेत्यत्र 'वा जाते' इति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम्, अतोऽयं विधिर्न भविष्यति । अथ वा—उत्तरसूत्रे वाग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषः, व्यवस्थितविभाषा च, तेन जातशब्दान्तान्न भविष्यति । अस्मिंस्तु व्याख्यानेऽन्तग्रहणं विस्पष्टार्थमेवेति वेदितव्यम् ।

पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेष इति । 'सिद्धये' इति शेषः । पाणिगृहीतीत्यादीनां सिद्ध्यर्थं विशेष एव ङीष् भवति, न सर्वत्र । एतदपि व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । विशेषस्तु पाणिग्रहणस्य वेदितव्यः । अग्निसाक्षिपूर्वकं भार्यार्थं यस्याः पाणिग्रहणं क्रियते सा पाणिगृहीतीति भवति । यथाकथञ्चिदिति । यथोक्तात् प्रकारादन्येन केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ।

अबहुनञित्यादि । बह्वादिपूर्वान् ङीष् न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु तस्यैव वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वमाश्रित्य कर्तव्यम् । जातिकालसुखादीदग्रादि । बहुकृतेत्यत्र 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अकृता । सु — सुकृता । काल — मासजाता, संवत्सरजाता । सुखादि— सुखजाता, दुःखजाता । 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्येवमादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

'अन्तोदात्तात् क्तान्तात्' इत्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गंजग्धी, शार्ङ्गंजग्धा । पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती, सुरापीता ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् ? शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । अन्तोदात्तादित्येव—वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना ।

पदमञ्जरी

दात्तत्वम् । *अकृता, सुकृतेति* । न विद्यते कृतमनया, शोभनं कृतमनयेति विग्रहः, 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । *मासजातेति* । मासो जातोऽतीतोऽस्याः । सुखं जातं प्राप्तमनया, दुःखं जातमनयेति विग्रहः । सुखादयः 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र पठिता गृह्यन्ते । अथ वा—बहुव्रीहेश्च जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्, बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु प्रतिषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यते इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ *शार्ङ्गजग्धीत्यादि* । शार्ङ्गं जग्धमनया, पलाण्डुर्भक्षितोऽनयेति विग्रहः । शार्ङ्गादिरभक्ष्यजातिः । सर्वत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।

वस्त्रच्छन्नेति । 'छद अपवारणे' चुरादिः, 'वा दान्तशान्त' इत्यादिना छन्न-

न्यासः

सुकृतेत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इति । मासजातेत्यादिषु 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तः' इति ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदादिति । न स्वाङ्गम् = अस्वाङ्गम्, तत् पूर्वं पदं यस्य बहुव्रीहेः स तथोक्तः । सारङ्गजग्धीति । 'अद भक्षणे', 'अदो जग्धिः' इत्यादिना जग्ध्यादेशः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम्, 'झरो झरि' इति घलोपः । पलाण्डुभक्षितीति । 'भक्ष अदने', चुरादिणिच् । सुरापीतीति । घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् । सर्वत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्नेति । 'छद अपवारणे' इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य क्तप्रत्यये

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् * । प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति, नायं बहुव्रीहिः ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

'बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तात्' इति सर्वं निवृत्तम् । वाग्रहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा माला ।

पदमञ्जरी

शब्दो निपातितः, अत्र 'अनाच्छादनात्' इति प्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

प्रवृद्धा चेत्यादिना विग्रहविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ *अतिकेशीति* । अतिक्रान्ता केशानिति

न्यासः

'वा दान्तशान्तपूर्ण' इत्यादिना छन्नशब्दो निपातितः । 'अनाच्छादनात्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वप्रतिषेधे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति प्रकृतिस्वरे कृते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषस्यानुदात्तत्वादिहान्तोदात्तत्वं नास्ति । पूर्वपदे एवात्राद्युदात्ते - एकं नित्स्वरेण, अपरं लित्स्वरेण । 'वस आच्छादने', ष्ट्रन्प्रत्ययः—वस्त्रम् । अस्मादेव धातोर्वसनम्—ल्युट् ।

बहुलमित्यादिना संज्ञायां छन्दसि बहुलं ङीष् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र[1] वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वादेव बहुलं संज्ञाच्छन्दसोर्भविष्यति । नन्वत्र सूत्रेणैवानेनास्य बहुव्रीहित्वाद् भविष्यति ङीष्, किमर्थं तर्हीदम् ? इत्याह—प्रवृद्धा चेत्यादि । विग्रहविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति[1] ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ चन्द्रमुखीति । चन्द्र इव मुखमस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र च 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यादिना मुखशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा । अतिकेशीति । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'एकविभक्ति च' इति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

१–१. "तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् यत्र संज्ञाच्छन्दसोरिष्यते तत्र भविष्यतीति । प्रवृद्धविलूनेत्यत्र समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति, येन संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ङीष् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् ? इत्याह—प्रवृद्धा चेत्यादि । विग्रहविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति"—इति वंगपुस्तके पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा। उपसर्जनादिति किम् ? अशिखा। असंयोगोपधादिति किम् ? सुगुल्फा। सुपार्श्वा।

* अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् *। मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा। सुगात्री, सुगात्रा। स्निग्धकण्ठी, स्निग्धकण्ठा।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।

पदमञ्जरी

तत्पुरुषः, 'एकविभक्ति च' इति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम्। *अशिखेति*। असत्युपसर्जनग्रहणेऽत्रैव प्राप्नोति, न मूलोदाहरणेषु; 'अनुपसर्जनात्' इत्यधिकारात्। अथ बहुव्रीह्यधिकारादत्र न भविष्यतीत्युच्येत ? अतिकेशीत्यत्रापि तर्हि न स्यात्। 'अङ्गगात्र' इत्यादिभाष्येऽनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्याद् *वृत्तिकारेणोक्तम्*।

यद्यत्र स्वमङ्गं स्वाङ्गं गृह्येत—श्लक्ष्णमुखा शाला, अत्रापि प्राप्नोति, मुखस्य शालाङ्गत्वात्; दीर्घकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् ? तदव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं स्वाङ्गं परिभाष्यते—*अद्रवमिति*। तत्र प्राणिस्थं स्वाङ्गमित्यनेन श्लक्ष्णमुखा शालेत्यत्र न भवति। एवमपि बहुकफा—अत्र प्राप्नोति ? तदर्थमाह—*अद्रवमिति*। द्रवतीति द्रवम्, ततोऽन्यदद्रवम्। एवमपि बहुज्ञाना—अत्रापि प्राप्नोति ? अत आह—*मूर्तिमदिति*। असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्तिः, असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा मूर्तिः;

न्यासः

अङ्गेति। अङ्गादिभ्य उपसर्जनेभ्यो ङीष् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थम् ? संयोगोपधत्वाद् ङीष् न प्राप्नोति, तदर्थमेतदर्थरूपं व्याख्येयम्। तदिदं व्याख्यानम्—उत्तसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनाङ्गादिभ्यः संयोगोपधेभ्यो ङीष् भवतीति।

अद्रवमिति। मुखनासिकाभ्यां योऽभिनिष्क्रामति वायुः स प्राणः, प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी, तत्र यत् तिष्ठति तत्प्राणिस्थम्; मुखादि स्वाङ्गमित्युच्यते। यद्येवम्, कफोऽपि स्वाङ्गं स्यात्, ततश्च बहुकफेत्यत्र ङीष् प्रसज्येत ? इत्यत आह—अद्रवमिति। विशेषणोपादानान्न भवत्ययं प्रसङ्गः, कफस्य द्रवात्मकत्वात्। एवमपि ज्ञानं स्वाङ्गं भवेत्, प्राणिस्थत्वादद्रवत्वाच्च, ततश्च बहुज्ञानेत्यत्रापि ङीष् स्यात् ? इत्यत आह—मूर्त्तिमदिति। असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां परिमाणं ह्रस्वादिमद् यत् तन्मूर्त्तिः, सा यस्यास्ति तन्मूर्त्तिमत्। न च तद् ज्ञानेऽस्तीति; निर्गुणत्वात्। गुणानां च ज्ञानस्यात्मगुणत्वाद् नास्य स्वाङ्गत्वप्रसङ्गः। येषामपि काठिन्यादिस्पर्शविशेषो मूर्त्तिः, तन्मतेनापि नैव ज्ञानं मूर्त्तिमद्भवति, न हि ज्ञानस्य स्पर्शोऽस्ति। एवमपि शोफस्य श्वयथुसंज्ञकस्य स्वाङ्गत्वं प्राप्नोत्येव; यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्। ततश्च बहुशोफेत्यत्र ङीष् प्रसज्येतेत्यत आह—अविकारजमिति। विकारः = धातुवैषम्यम्, भूतप्रक्षोभ इत्यर्थः, ततो जातं विकारजम्। न

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

पदमञ्जरी

स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यन्ये, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत्। एवमपि बहुशोफा अत्र प्राप्नोति? इत्यत आह–*अविकारजमिति*। विकारः = वातादिवैषम्यम्, ततो यज्जायते तन्न भवतीत्यविकारजम्। शोफस्तु श्वयथुसंज्ञको विकारजः। यदि प्राणिस्थं स्वाङ्गम्, रथ्यादिपरिगतानां केशानां स्वाङ्गत्वं न स्यात्, सम्प्रत्यप्राणिस्थत्वात्, ततश्च दीर्घकेशी रथ्येति न सिद्ध्यत्यत आह–*अतत्स्थमिति*। सम्प्रत्यप्राणिस्थमपि कदाचित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवत्येवेत्यर्थः। एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति, अप्राणिस्थत्वात्, ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र न सिद्ध्यति? तत्राह–*तेन चेदिति*। अतत्स्थमित्यनुषङ्गः। अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वाङ्गं तेन चेन्मुखादिना तदप्राणिद्रव्यं तथा युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः। अन्येषां पाठः–*तस्य चेत्तत्तथा युतमिति*। तत्रार्थः–अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेदप्राणिनः तन्मुखादि तथा युतं भवति, तादृशं संस्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ *सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्ये-*

न्यासः

विकारजम् = अविकारजम्। तदेवं विशेषणोपादानसामर्थ्यात् शोफस्यापि स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति। यदि प्राणिस्थं स्वाङ्गं भवति, एवं तर्हि रथ्यादिपतितानां केशानां स्वाङ्गत्वं न स्यात्, ततश्च दीर्घकेशी रथ्येति न सिध्यतीत्यत आह—अतत्स्थमित्यादि। तस्मिन् प्राणिनि तिष्ठतीति तत्स्थम्, न तत्स्थम् अतत्स्थम् = अप्राणिस्थम्। एवमपि केशादि स्वाङ्गं भवति यदि तत्प्राणिनि पूर्वं दृष्टं भवति। प्रतिमावयवानां तर्हि मुखादीनां स्वाङ्गता न स्यात्, अप्राणिस्थत्वात्, ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेति ङीष् न स्यात्? इत्यत आह—तस्य चेत्तत्तथा युतमिति। तस्य प्राणिनस्तत् स्वाङ्गं यथा युतं येन प्रकारेण संस्थानविशेषेण सम्बद्धं तथा तेन प्रकारेणाप्राणिनोऽपि यदि सम्बद्धं भवत्येवमपि तस्य स्वाङ्गत्वं भवति। अथ वा—तस्य चेदं प्राणिनस्तत् स्वाङ्गं तथा यदि युतं सम्भवति यथा प्राणिनः, एवमपि स्वाङ्गं भवति।

अन्येषां पाठः—तेन चेत्तत्तथा युतमिति। तेन प्राणिना येन प्रकारेण संस्थानविशेषादिना सम्बद्धं तथा यद्यप्राणिनापि सम्बद्धं भवति, एवमपि स्वाङ्गं भवति। अथ वा—तेनाप्राणिना तन्मुखादि यदि तथा युतम् = सम्बद्धं भवति यथा प्राणिना, एवमपि स्वाङ्गं भवति। अथवा तेन चेद् मुखादीनां स्वाङ्गेन तदप्राणिस्थं द्रव्यं तथा यदि युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यम्, एवमपि स्वाङ्गं भवतीति। सर्वथायमर्थः–यादृशं प्राणिनो मुखादि स्वाङ्गं तादृशमेव यद्यप्राणिनोऽपि भवति स्वाङ्गमेवमेव भवतीति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ बह्वज्लक्षण इत्यादि। नासिकोदरयोः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इत्येव। बह्वज्लक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव। नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका। तिलोदरी, तिलोदरा। बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा। दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा। समदन्ती, समदन्ता। चारुकर्णी, चारुकर्णा। तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा।

* पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् *। कल्याणपुच्छी। कल्याणपुच्छा।

* कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् *। कबरपुच्छी। मणिपुच्छी। विषपुच्छी। शरपुच्छी।

पदमञ्जरी

वेति। कथम्? नासिकोदरयोस्तावदयं योगः पुरस्तादपवादन्यायेनानन्तरं बह्वज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, ओष्ठादिष्वपि मध्येऽपवादन्यायेन पूर्वं संयोगोपधलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, न सहादिलक्षणम्; अतोऽसौ भवत्येव—सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिकेति। *बिम्बोष्ठीति*। 'ओत्वोष्ठयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यम्' इति पररूपम्।

कबरपुच्छीति। कबरम् = नानावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी। मणिः पुच्छ-

न्यासः

'न क्रोडादिबह्वचः' इति बह्वज्लक्षणे प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। शेषाणाम् 'असंयोगोपधात्' इति संयोगोपधलक्षणे। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येवेति। नासिकोदरयोस्तावदयं योगः 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते' नोत्तरान्' इत्यनन्तरमेव बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधते, न सहादिलक्षणम्। ओष्ठादिष्वपि 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' इति पूर्वमेव संयोगोपधलक्षणम्, तेनासौ भवत्येव—सहनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिकेति। बिम्बोष्ठीति। बिम्बमिवौष्ठौ यस्याः सा बिम्बोष्ठी—'ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्' इत्यौपसंख्यानिकं पररूपत्वम्। ये तु बिम्बौष्ठीत्यौकारं पठन्ति ते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिं कुर्वन्ति।

पुच्छाच्चेति वक्तव्यमिति। पुच्छान्ताच्च प्रतिपदिकान् ङीष् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थम्? संयोगोपधादपि पुच्छान्ताद् यथा स्यात्। व्याख्यानं तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्तव्यम्। कल्याणपुच्छीति। कल्याणं पुच्छमस्याः।

कबरेत्यादि। कबरादिभ्यो यः पुच्छशब्दस्तदन्तान् ङीष् भवतीति। एषोऽपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* उपमानात्पक्षात् पुच्छाच्च *। उलूकपक्षी सेना। उलूकपुच्छी शाला॥

न क्रोडादिबह्वचः॥ ५६॥

'स्वाङ्गात्' इति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति। कल्याणक्रोडा। कल्याणखुरा। कल्याणोखा[1]। कल्याणबाला। कल्याणशफा। कल्याणगुदा। कल्याणघोणा। कल्याणनखा। कल्याणमुखा। क्रोडादिराकृतिगणः। सुभगा। सुगला।

बह्वचः खल्वपि — पृथुजघना। महाललाटा॥

पदमञ्जरी

मस्याः मणिपुच्छी, विषं पुच्छमस्याः विषपुच्छी वृश्चिकी। उलूक इव पक्षोऽस्याः, उलूक इव पुच्छमस्या इति विग्रहः॥

न क्रोडादिबह्वचः॥ *कल्याणक्रोडेति*। अश्वानामुरः क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोऽयम्। तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, उत्तरपदस्योपसर्जनह्रस्वत्वम्। *कल्याणनखेति*। अग्रन्थोऽयम्; 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति प्रतिषेधात्, असंज्ञायां ङीष इष्टत्वात्, तस्मात् *कल्याणोखेति* पाठः। उखेति हि पठ्यते—'क्रोडा बालखुरोखाः शफो गुदं भगगलौ च' इति॥

न्यासः

तत एव चकाराद्वाग्रहणस्य वा व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यते। कबरं पुच्छे यस्याः सा कबरपुच्छी। एवं मणिपुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छीति। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पुच्छस्य पूर्वनिपातो न भवति; 'सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम्' इति वचनात्।

उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्चेति। नित्यमिति सम्बध्यते। एतदपि पूर्वोक्तात् कारणद्वयाल्लभ्यते। 'पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरिह पुच्छग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, नित्यार्थं वा। उलूकस्येव पक्षौ यस्याः सा उलूकपक्षी। उलूकस्येव पुच्छं यस्याः सा उलूकपुच्छी॥

न क्रोडादिबह्वचः॥ कल्याणक्रोडेति। क्रोडाशब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'क्रोडाघाटाजिह्वाशिरोधरासङ्कुलास्पृहामाया' इति लिङ्गकारिकायां पाठात्। कल्याणी क्रोडाऽस्या इति

१. कल्याणोखेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति 'नासिकोदरौष्ठजङ्घा' इति च प्राप्तो ङीष्प्रतिषिध्यते । सह, नञ्, विद्यमान – इत्येवम्पूर्वात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

पदमञ्जरी

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ पूर्वग्रहणमकृत्वा 'सहनञ्विद्यमानेभ्यः' इत्युच्यमाने सहादिभ्यः परं यत्स्वाङ्गं तदन्तान्ङीष् न भवतीत्यर्थो भवति, ततश्चेह प्रतिषेधः प्रसज्येत—विद्यमानं मुखमस्य विद्यमानमुखः, कल्याणो विद्यमानमुखोऽस्याः कल्याणविद्यमानमुखीति, भवति ह्येतद् यथोक्तविशेषणम् ; इह च न स्याद्—विद्यमानकल्याणमुखेति, न ह्यत्र यथोक्तं विशेषणमस्ति, तस्मात्पूर्वग्रहणम् ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ *शूर्पणखेति* । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् ।

न्यासः

विग्रहः । 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंवद्भावः । उत्तरपदस्य 'गोस्त्रियोः' इत्यादिना ह्रस्वः । ततः 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इत्यादिना प्राप्तस्य ङीषोऽनेन प्रतिषेधः, ततष्टाप् । महाललाटेति । 'आन्महत्' इत्यादिनात्वम् ॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ सकेशेति । सह केशैर्वर्तत इति । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । अकेशेति । अविद्यमानाः केशा अस्येति, 'नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च' इति विद्यमानशब्दलोपः । अथ पूर्वग्रहणं किम्, सहनञ्विद्यमानादित्येवोच्येत, एतया हि पञ्चम्या स्वाङ्गे विशेष्यमाणे सहादिपूर्वता लभ्यत एव ? नैतदेवम् ; पञ्चमी हि परत्वेन स्वाङ्गं विशेषयेत्—सहादिभ्यः परं यत् स्वाङ्गमिति । ततश्च सहादिभ्यः परेण स्वाङ्गेनान्यस्यापि समासे प्रतिषेधो विज्ञायते—कल्याणविद्यमानमुखेति । विद्यमानञ्च तन्मुखञ्च विद्यमानमुखम्, कल्याणं विद्यमानमुखमस्या इति विग्रहः । अथ वा—विद्यमानं मुखं यस्य स विद्यमानमुखः, कल्याणो विद्यमानमुखो यस्या इति विग्रहः । पूर्वग्रहणे सति पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वात् सहादिपूर्वत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्यत इति सहाद्यवयवं यत् स्वाङ्गत्वं प्रातिपदिकं तस्मादिति विज्ञायमाने नात्र प्रतिषेधो भवति, न ह्येतत् सहाद्यवयवमेव । किं तर्हि ? कल्याणशब्दावयवमिति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ शूर्पणखेति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति णत्वम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न भवति। शूर्पणखा। वज्रणखा। गौरमुखा। कालमुखा।

संज्ञायामिति किम्? ताम्रनखी कन्या। चन्द्रमुखी॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि॥ ५९॥

'दीर्घजिह्वी' इति छन्दसि विषये निपात्यते। संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते। दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट्। चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः। 'दीर्घजिह्वी' इति निपातनं नित्यार्थम्॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ६०॥

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इत्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽ-

पदमञ्जरी

एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पनखी वा। यदि योगमात्रं न संज्ञा—शूर्पनखी, संज्ञायाम्—शूर्पणखा; न पुनः शूर्पणखीति णत्वङीषोः समावेशः साधुः॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि॥ निपातनं नित्यार्थमिति। 'दीर्घजिह्वात्' इत्युच्यमाने प्रकृतस्य ङीषो विकल्पितत्वादिहापि विकल्पो विज्ञायते॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वम्, 'स्वाङ्गाच्च' इत्यादिना विहितस्य ङीष एवास्मिन्विषयेऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्, ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः। अपूर्वे हि ङीपि विधीयमाने प्राग्गुल्फा, प्राग्जघनेति ङीष्विषयादन्यत्रापि ङीप्प्राप्नोति; ङीषः प्रतिषेधाभावात्? इत्यस्मिन्पूर्वपक्षे इदमाह—*विधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते इति*। तत्र विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्श-

न्यासः

अथ कथं शूर्पनखी राक्षसीति? असंज्ञात्वात्। संज्ञायामित्युच्यते, न चेयं संज्ञा। तथा हि 'पूर्वपदात्' इत्यादिना णत्वं न भवति। यौगिकस्त्वेष तस्या व्यपदेशः; शूर्पाकारनखयोगात्—शूर्पमिव नखो यस्याः शूर्पनखीति॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि॥ अथ किमर्थमीकारान्तनिपातनं क्रियते, न 'दीर्घजिह्वाच्छन्दसि' इत्येवोच्येत, एवमुच्यमाने प्रतिषेधप्रकरणात् प्रतिषेधो विज्ञायेतेति चेत्? न; संयोगोपधत्वेन प्राप्त्यभावात्, प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधानाम्। तस्मात् सामर्थ्याद् विधिरेव विज्ञास्यत इत्याह—निपातनं नित्यार्थमिति। कल्पितत्वात् प्रकृतस्य ङीष इहापि विकल्पित एवासौ विज्ञायेत, निपातनात्तु नित्यो भवति॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप्॥ विधिप्रतिषेधेत्यादि। विधिविषयः—स्वाङ्गमुपसर्जनमसंयोगोपधत्वम्, नासिकादि च प्रातिपदिकम्। प्रतिषेधविषयः—संयोगोपधश्च प्राति-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्यपेक्ष्यते । यत्र ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी, प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका ।

इह न भवति – प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति ॥

पदमञ्जरी

यति—*यत्र ङीष्विहित इति* । *स्वरे विशेष इति* । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं भवति, ङीषस्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । *प्राङ्मुखेति* । ङीपा मुक्ते 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीषपि न भवति, कथम् ? उक्तमेतत्—'यत्रोत्सर्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ।

प्रतिषेधापेक्षायाः फलं दर्शयति--*इह न भवतीति* । एवं च कृत्वा वाक्यभेदः

न्यासः

पदिकम्, 'न क्रोडादिबह्वचः' । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति । एतेनैतत् सूचयति—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इत्यादि विधिशास्त्रमिहानुवर्तते, 'न क्रोडादिबह्वचः' इत्यादि प्रतिषेधशास्त्रम्, तेन यत्र विषये ङीष् विहितस्तत्रैव ङीप् विधेयः । यत्र तु विषये ङीष् प्रतिषिद्धस्तत्र ङीबपि प्रतिषिध्यत इति । यत्र ङीप् विहित इत्यादिना विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्शयति । कः पुनर्ङीपो ङीषो वा विशेषः, यावतोभयत्र तदेव रूपम् ? इत्याह – स्वरे विशेष इति । ङीपो हि पित्त्वादनुदात्तत्वं भवतीति, ङीषस्तु प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्राङ्मुखीति । ऋत्विगादिसूत्रेणाञ्चतेः क्विन्, 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः, 'उगितश्च' इति ङीप्- प्राची । प्राच्यां दिशि मुखमिति 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिनास्तातिः, 'अञ्चेर्लुक्' इति तस्य लुक्, 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्, 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक्—प्राग् मुखं यस्याः सा प्राङ्मुखी, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति ङकारः । प्राङ्मुखेति । टाप् । ननु च ङीपा मुक्ते 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीषा भवितव्यम् ? नैतदस्ति; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—यत्रोत्सर्गापवादयोर्विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न प्रवर्तत इति, यदयम् 'पीलाया वा' इति वाग्रहणं करोति । यद्यत्राणा विकल्पितेन मुक्ते 'स्त्रीभ्यो ढक्' ढकारेण भवितव्यं किं वाग्रहणेन ? तस्मादस्माद्वाग्रहणादिदं ज्ञाप्यते—यत्रोत्सर्गोऽपि विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न प्रवर्तत इति । कथं पुनरुत्सर्गो विभाषा ? महाविभाषया । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणुत्सर्गः, 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढगपवादः; तेन मुक्ते यद्यपि स्यादण्, किं वाग्रहणेन ? नेत्येवं ब्रूयात्, तत्रौत्सर्गिकाणो निवृत्त्यर्थम् ।

इह न भवतीत्यादिना प्रतिषेधापेक्षायाः फलं दर्शयति । प्राक्क्रोडा, प्राग्जघ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते, न ङीप्। वहेरयं ण्विप्रत्ययान्तस्य निर्देशः। सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्विज्ञानम्। वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। दित्यौही। प्रष्ठौही॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी, अशिश्वी – इत्येतौ शब्दौ ङीषन्तौ भाषायां निपात्येते।

पदमञ्जरी

कर्त्तव्यः—दिक्पूर्वपदादसंयोगोपधस्वाङ्गान्तान्नासिकाद्यन्तान्ङीप् भवति; क्रोडादिबह्वजन्तात्तु नेति अपरः कल्पः, अत्र ङीषनुवर्तते, तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीबादेशो भवतीत्यर्थः। तेन यत्र ङीष् तत्रैव ङीबिति सिद्धम्। एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्वर्यत इत्युपपन्नं भवति॥

वाहः ॥ सामर्थ्यादिति। कर्मण्युपपदे वहेर्ण्विधानात्केवलस्य वाहः सम्भवो नास्तीत्येतत्सामर्थ्यम्। *दित्यौहीति*। 'छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः, उपधावृद्धिः, ङीषि 'वाह ऊठ्', तत्र सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तेः 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम्, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ भाषायामित्युच्यते, तत्रैतन्न सिध्यति—सखी सप्तपदी भव, आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति? नैष दोषः; इतिकरणोऽत्र

न्यासः

नेति। अत्र हि 'न क्रोडादिबह्वचः' इत्यस्याप्यनुवृत्तेर्ङीष् न भवति। प्राग्गुल्फेति। अत्राप्यसंयोगोपधादित्यस्य। अथ पदग्रहणं किमर्थम्, न दिक्पूर्वादित्येवोच्येत? अशक्यमेवं वक्तुम्; एवमुच्यमाने दिक्शब्द एव स्वरूपेण पूर्वपदं विज्ञायेत। पदग्रहणे तु सति सर्वे दिगभिधायिनः शब्दाः पूर्वपदत्वेन विज्ञायन्ते॥

वाहः॥ सामर्थ्यात् तदन्तविधेर्विज्ञानमिति। कर्मण्युपपदे ण्वेर्विधानात्। केवलस्य वाहः सम्भवो नास्तीति सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायते। दित्यौहीति। दित्यं वहतीति 'भजो ण्विः', 'छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः, ण्वेः सर्वापहारी लोपः, प्रत्ययलक्षणेन 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, ङीष्, 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणसंज्ञको वकारस्योठ् भवति; तत्र 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणानुवृत्तेः। ठकारः 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थः। 'संप्रसारणाच्च' इति पररूपत्वम्, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति पूर्वपदाकारेण सहैकादेशो वृद्धिः॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम्॥ सखीति। सखिशब्दान् ङीप्। नास्याः शिशु-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सखीयं मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी ।

भाषायामिति किम् ? सखा सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारोपधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

पदमञ्जरी

क्रियते, स भिन्नक्रमो भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, स च प्रकारे वर्तते, तेन छन्दस्यपि क्वचिद्भविष्यति । भाषाग्रहणं तु नित्यार्थम् ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ अस्त्रीविषयादित्यनन्यभावे विषयशब्द इत्याह—*न च स्त्रियामिति* । स्त्रियामेव यस्य नियमेन वृत्तिस्तत्स्त्रीविषयम् , ततोऽन्यदस्त्रीविषयमित्यर्थः ।

इह लौकिकजातिग्रहणे ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य च नाडायनादेर्जातित्वे वादिनां विप्रतिपत्तेः, चरणशब्दानां च कठादीनामध्ययनक्रियासम्बन्धनिबन्धनत्वेन पाचकादिवत्क्रियाशब्दत्वेनाव्याप्तिरित्यभिमतां जातिं लक्षयति—*आकृतिग्रहणा जातिरिति* । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते,

न्यासः

रस्तीति वाक्यविशेषेण बहुव्रीहिं दर्शयन्नशिशुशब्दो यो बहुव्रीहिस्तस्याशिश्वीति निपात्यते । न तु तत्पुरुषो यस्तस्येति दर्शयति । तत्पुरुषे हि न शिशुरशिशुरित्येवं भवति । सखेति । 'अनङ् सौ' इत्यनङादेशः, नोपधायाः 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । 'सख्यशिश्वीम्याम्' इत्येवं वक्तव्ये यन्निपातनं क्रियते, तस्यैतत् प्रयोजनम्—तुल्यश्रुतेः शब्दान्तरस्यापि यथा स्यात्, सह खेन या वर्तते सा सखीति ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ जातेः प्रातिपदिकादिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्जातिवाचि यत् प्रातिपदिकं तदिहाभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा जातिशब्देनोक्तम् , अत एव वृत्तावाह—जातिवाचि यत् प्रातिपदिकमिति । अस्त्रीविषयादिति । अनन्यत्रभावेऽपि विषयशब्दो वर्तते, अत एव वृत्तावाह— न चेत् स्त्रियामेव नियतमिति । न स्त्रियामेव यस्य भावः, किन्तु स्त्रियां चान्यत्र च तदस्त्रीविषयम् ।

जातिरित्युच्यते, केयं जातिर्नामेति प्रश्नस्योत्तरमाह—आकृतिग्रहणेत्यादि । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेत्याकृतिः = संस्थानमुच्यते । तथा हि—दुराकृतिः दुःसंस्थानमुच्यते,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

पश्चादाकृतिशब्दसमवधाने स्त्रीत्वं प्रतीयमानं बहिरङ्गत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तं न भवति। ग्रहणमाकृतिर्यस्या इति ग्रहणरूपोद्देशेनाकृतिरूपता विधीयते, न त्वाकृतिरूपोद्देशेन ग्रहणरूपतेत्यर्थः। आकृतिः=संस्थानम्, सा ग्रहणं यस्याः साऽऽकृतिग्रहणा, अवयवसन्निवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः। अनेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न संगृहीता भवति, ब्राह्मणक्षत्त्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाऽऽह—*लिङ्गानां चेति*। सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः। तत्र सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजो ण्विप्रत्ययः, समासश्च। 'लिङ्गानाम्' इति कर्मणि षष्ठी। अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनम्, न त्वाकृतिग्रहणेत्यस्य सङ्कोचकम्; तेन तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽपि आकृतिग्रहणत्वाज्जातित्वं भवत्येव। इह कस्मान्न भवति—देवदत्तः, देवदत्तेति ? उप-

न्यासः

स्वाकृतिश्च सुसंस्थानम्। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्, करणे ल्युट्। आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साऽऽकृतिग्रहणा, संस्थानव्यङ्ग्येति यावत्। ननु चाकृतिशब्दसामानाधिकरण्याद् ग्रहणशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिरिति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपा भवितव्यम्, तदन्तेन समासे कृते 'नद्यृतश्च' इति कप्, ततश्चाकृतिग्रहणीकेति प्राप्नोति ? नैष दोषः; ग्रहणशब्दो हि पूर्वं करणसामान्ये व्युत्पादितः, पश्चाद् विशेषेणाभिसम्बध्यते। तत्र पदान्तरसन्निधानेन यस्तस्य लिङ्गविशेषसम्बन्धः, स च बहिरङ्ग इति सामान्यलिङ्गेनैवान्तरङ्गेण वाक्यं कृत्वा समासः क्रियते, यथा—'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' इत्यत्र। तदनेन लक्षणेन सामान्यरूपा गोत्वादिलक्षणा जातिरित्युक्तं भवति। गोत्वादयो हि विषाणादिमत्संस्थानव्यङ्ग्यत्वादाकृतिग्रहणाः। एतेन लक्षणेन ब्राह्मणत्वादयो जातिविशेषा न संगृहीताः। न हि ते संस्थानव्यङ्ग्याः; तदाश्रयस्य संस्थानस्याभिन्नत्वात्। यादृशं हि संस्थानं ब्राह्मणस्य, क्षत्त्रियादेः संस्थानमपि तादृशमेवेत्यतो द्वितीयं लक्षणमाह—लिङ्गानाञ्चेत्यादि। यापि सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साप्यसंस्थानव्यङ्ग्यापि जातिः, यथा—ब्राह्मणत्वादिः। सा हि स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गञ्च भजति—ब्राह्मणः, ब्राह्मणीति, न तु नपुंसकलिङ्गमित्यसर्वलिङ्गभाग् भवति। ब्राह्मणत्वादिष्वप्युपदेशाभिव्यङ्ग्यताश्रयणीया, अन्यथा देवदत्तः, देवदत्तेति लिङ्गद्वयं भजति, अत्रापि जातित्वं स्यात्। न चायं जातिशब्द इष्यते, किं तर्हि ? संज्ञाशब्दः। विध्यर्थञ्चेदम्। अतः सर्वलिङ्गभाजोऽपि पूर्वेण लक्षणेन जातित्वमस्ति, यथा—तटः, तटी, तटमिति। सर्वलिङ्गं भजत इति सर्वलिङ्गभाक्, कर्मण्युपपदे 'भजो ण्विः' इति ण्विः। ननु च लिङ्गापेक्षया सर्वशब्द उपपदे भजो ण्विप्रत्ययो न प्राप्नोति, उपपदाश्रयत्वात्, उपपदसमासश्च असमर्थत्वात् ? नैष दोषः; यथैव हि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्रासामर्थ्येऽपि समासो भवति, गमकत्वात्; तथैवमुभयमपि भविष्यतीति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

पदमञ्जरी

देशापेक्षमिदं लक्षणम् । कोऽर्थः ? असर्वलिङ्गेषु येषु जातिवाचित्वमाचार्या उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः । आकृतिग्रहणाया जातेरेकत्वनित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणान् धर्मानाह—*सकृदिति* । एकस्मिन्पिण्डे सकृदुपदिष्टा 'अयं गौः' इति पिण्डान्तरे निर्ग्राह्या, निश्चेतुं शक्येत्यर्थः । यदि चैका न स्यात्, नैव गृह्येत । तथा नित्यत्वाभावेऽपि पिण्डेन सह विनाशात्पिण्डान्तरे न गृह्येत । यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात्, तस्मिन्नपि तावत्पिण्डे सर्वात्मना न गृह्येत यत्राख्याता, किं पुनः पिण्डान्तरे । कथं पुनरेकमेव वस्तु बहुत्र युगपत्कात्स्न्येंन वर्तते, न हि देवदत्तस्तदानीमेव स्रुघ्ने भवति मधुरायां च ? दृश्यते चेत्को दोषः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ! *गोत्रमिति* । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते, गोत्रस्यानाकृतिग्रहणत्वात् सर्वलिङ्गत्वाच्च पृथगुपादानम्, 'नाडायनं नपुंसकम्' इति दर्शनात् । चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात्क्रियाशब्द एव, न जातिशब्दः ।

न्यासः

सा च जातिः—सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । सकृद् = एकवारम्, आख्याता = उपदिष्टा, निर्ग्राह्या = निश्चयेन ग्राह्या । एतेन जातिधर्मानेकत्वनित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तित्वलक्षणान् दर्शयति । सकृदेकवारं यस्मात् कृष्णे धवले वा गोपिण्ड आख्याता तद्विलक्षणेऽपि गोपिण्डे निर्ग्राह्या, तस्मादेव नित्या प्रत्येकं परिसमाप्ता च । यदि ह्येका न स्यात्, सकृदाख्याता गौरिति पिण्डान्तरे न गृह्येत । यदि च नित्या न भवेत्, पिण्डविनाशे तस्या अपि विनाशात् पिण्डान्तरेण न गृह्येत । यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात्, तस्मिन्नपि तावत् पिण्डे सर्वात्मना न गृह्येत यत्राख्याता, किं पुनः पिण्डान्तरे ! अंशेन हि परिसमाप्तौ सत्यामंश एव परिगृह्यते, न जातिः । न जात्यंशो जातिर्भवति, अनेकत्वप्रसङ्गात् ।

तृतीयं जातिलक्षणमाह—गोत्रञ्चेत्यादि । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति गोत्रं पारिभाषिकम् । इह तु लौकिकमपि गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । चरणमध्ययनभेदेनानेकधा । गोत्रञ्च चरणैः सह जातिर्भवति । गोत्रं नाडायनादि । यद्यपि नाडायनतादि सामान्यं गोत्रवदेव कल्प्यते, तथापि तत् संस्थानव्यङ्ग्यं न भवति । सर्वलिङ्गभाक्त्वाच —नाडायनः पुमान्, नाडायनी स्त्री, नाडायनं नपुंसकमिति । अतो गोत्रस्य जातित्वप्रतिपादनसिद्धये गोत्रञ्चेत्युक्तम् । चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियाशब्द एव जातिशब्द इत्यतस्तदर्थस्य जातित्वप्रतिपादनाय चरणैः सहेत्युक्तम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुक्कुटी । सूकरी । मयूरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी । बह्वृची ।

पदमञ्जरी

कुक्कुटी, सूकरीति । आकृतिग्रहणाया जातेरुदाहरणम् । *ब्राह्मणी, वृषलीत्य*सर्वलिङ्गायाः । तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणम् । शार्ङ्गरवादिष्वस्य पाठाद् वृषलीत्येतदेव ङीष उदाहरणम् । *नाडायनी, चारायणीति* । गोत्रलक्षणायाः 'नडादिभ्यः फक्' । अपत्यमात्रस्य ग्रहणादनन्तरापत्येऽपि भवति—अवन्ती, कुन्तीति, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्भवति । इह तु कुलस्यापत्यं कुलीना ब्राह्मणीति ङीष् न भवति; अजादिषु दर्शनादित्याहुः । *कठीति* । कठेन प्रोक्तम्, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, तस्य 'कठचरकात्' इति लुक्, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । *बह्वृचीति* । बह्वय ऋचोऽस्या इति बहुव्रीहिः, 'बह्वृचश्चरणाख्यायाम्' इत्यकारः समासान्तः । कथं पुनः स्त्री नामाधीते ? मा नामाधिगीष्ट, तद्वंश्यत्वात्तु ताच्छब्द्यं भविष्यति, यथा—अनधीयमाने माणवके ।

अत्रापरं जातिलक्षणमुक्तं *भाष्ये*—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ।। इति ।

सत्त्वस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां याऽऽविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति, यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । *गुणैश्च युगपद्* द्रव्येण सम्बध्यते यथा निर्गुणं द्रव्यं न भवति, तथा जातिरहितमपीत्यर्थः । *बह्वर्थामिति* । अर्थशब्दो विषयवाची, बहुविषयां बहुव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । *असर्वलिङ्गामिति* । पूर्ववल्लक्षणान्तरम् । तत्र यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्या इति भवितव्यम्, कथम् ? कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यपि आकृतिग्रहणत्वाद्भवति जातिः, ततश्च 'जातेश्च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः । वृद्धा, स्थविरेत्यादौ च जातिलक्षणो ङीष्प्राप्नोति, यथा पुनरुत्तरं तथा कौमारादिकं जातिर्न भवति; अयावद्द्रव्यभावित्वात् । तत्र पूर्वकं लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्, नोत्तरम्; अपर आहेत्यभिधानात् । तथा च ङ्याप्सूत्रे युवतितरेत्यत्र 'तसिलादिषु' इति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य 'जातेश्च' इति निषेध आश्रितः । अत एव *वृत्तिकारेणा*प्येतदेव लक्षणमुपन्यस्तमिति केचिदाहुः । एवमपि युवजानिरित्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयमेव लक्षणं साधीयो

न्यासः

कुक्कुटी, शूकरी, मयूरीति । आकृतिग्रहणाया जातेरुदाहरणम् । ब्राह्मणी, वृषलीति । असर्वलिङ्गभाजः । नाडायनी, चारायणीति । गोत्रलक्षणायाः । नडचरशब्दयोः 'नडादिभ्यः फक्' इति फगपत्येऽर्थे । कठी, बह्वृचीति । चरणलक्षणायाः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जातेरिति किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका । अयकारोपधादिति किम् ? क्षत्त्रिया ।

* योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः * । हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पदमञ्जरी

मन्यामहे । अत एव वृद्धा, स्थविरेति जातिलक्षणो ङीष्न भवति । युवतितरेत्यत्र तु *भाष्यकार*प्रयोगात्पुंवद्भावाभावः ।

मुण्डेति । गुणशब्दोऽयम् । *मक्षिकेति* । स्त्रियामेवायं नियतः । इह कस्मान्न भवति—माला, बलाकेति ? मालाशब्दो मलनं माल इति घञन्तः पुंल्लिङ्गः, क्षेत्रविशेषे नपुंसकः, स्रजि स्त्रीलिङ्गः । बलाकाशब्दो हि बलां कायतीति यौगिकः सर्वलिङ्गः, बकजातिवचनः स्त्रीलिङ्गः । नात्र यथाकथञ्चिदस्त्रीलिङ्गविषयत्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गस्तस्मिन्नेव निमित्ते यल्लिङ्गान्तरेऽपि वर्त्तते तदस्त्रीविषयम । यथा पुनरयं शब्दार्थस्तथा 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र वक्ष्यामः । तेन निमित्तभेदेन नानालिङ्गेषु नायं विधिर्भवति । यद्येवम्, द्रोणी, कुटी, पात्रीत्यत्र न प्राप्नोति ? द्रोणशब्दः प्रमाणविशेषे पुंल्लिङ्गः; गवादिन्यां तु स्त्रीलिङ्गः; कुटशब्दो घटे पुंल्लिङ्गः, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः; पात्रशब्दो भाजनसामान्येऽर्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः, गौरादिपाठात्सिद्धम् ।

हयगवयेत्यादि । गौरादिष्विदानीन्तनैर्हयादयः प्रक्षिप्ता इति *वार्तिककार*वचनाद्विज्ञायते ॥

न्यासः

मुण्डेति । मुण्डगुणयोगात् । मुण्डो भवत्येष इत्यस्त्रीविषयः—मुण्डो देवदत्त इति; पुरुषेऽपि मुण्डशब्दस्य वृत्तेः । न तु जातिशब्दः, किं तर्हि ? गुणशब्दः । मक्षिकेति । सर्वदा स्त्रियामेव नियतत्वात् स्त्रीविषयो मक्षिकाशब्दः । क्षत्त्रियेति । गोत्रमिह जातिः । 'क्षत्राद् घः' इति गोत्रापत्ये घविधानादसर्वलिङ्गभाक्त्वाच्च जातित्वम् । 'क्षत्त्रिय' इति च पुंस्यपि वृत्तेरस्त्रीविषयः क्षत्त्रियशब्दः । ।

योपधस्तु—योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेध इति । कथं पुनरेष लभ्यते ? उत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । तेन हि हयगवयादिभ्यो ङीष्विधानादयं प्रतिषेधो न प्रवर्तते । मत्सीति । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानाम्' इति यलोपः । मनुषीति । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति यत्प्रत्ययः, षुगागमश्च । जातित्वं च पुनरेषां हयगवयादीनामाकृतिग्रहणाद् वेदितव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोबाली।

पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते — 'सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्', 'संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्', 'मूलान्नञः' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। अवन्ती। कुन्ती। दाक्षी। प्लाक्षी।

इत इति किम्? विट्। दरत्।

पदमञ्जरी

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ *स्त्रीविषयत्वादेतेषामिति*। पूर्वत्र समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमित्याश्रयणान्निमित्तभेदेन नानालिङ्गानामेषां न सिध्यतीति भावः। ओदनपाकादयः संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ *अवन्ती, कुन्तीति*। अवन्ति-कुन्तिशब्दाभ्यामपत्येऽर्थे 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' तस्य 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' इति लुक्। *दाक्षी, प्लाक्षीति*। 'अत इञ्'।

विट्, दरदिति। विट्शब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ्, दरच्छब्दाद् 'द्व्यञ्मगध'इत्यादिनाण्, तयोः 'अतश्च' इति लुक्। उदाहरणसिद्ध्यर्थमेव 'अतः'

न्यासः

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ओदनपाकीति। ओदनस्य पाक इति षष्ठीसमासः। व्युत्पत्तिमात्रार्थं त्वसौ क्रियते, न त्वत्रावयवार्थो विद्यते। समुदाय एव ह्ययं कस्याञ्चिज्जातौ वर्तते। एवं शङ्कुकर्णीत्यादिष्वपि वेदितव्यम् ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ अवन्ती, कुन्तीति। अवन्ति-कुन्तिशब्दाभ्यामपत्येऽर्थे 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' इति तस्य लुक्, ततो ङीष्। दाक्षी, प्लाक्षीति। 'अत इञ्'। सर्वत्र गोत्रं हि जातिः।

विट्, दरदिति। विशोऽपत्येऽर्थे 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ्'। दरदो द्व्यञ्मगधादि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनुष्यग्रहणं किम् ? तित्तिरिः । 'जातेः' इति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात् – औदमेयी ।

❀ इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् ❀ । सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

'मनुष्यजातेः' इति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः

पदमञ्जरी

इत्यस्यानुवृत्तिर्न शक्याऽऽश्रयितुमित्यत्रापि प्रसङ्गः ।

औदमेयीति । उदकं मेयमस्य उदमेयः, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदभावः, 'तस्यापत्यम्', 'अत इञ्' ।

सौतङ्गमी, मौनिचित्तीति । सुतङ्गम-मुनिचित्तशब्दाभ्यां 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्रार्थे इञ्प्रत्ययः ॥

ऊङुतः ॥ कुरूरिति । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' तस्य 'स्त्रियामवन्ति' इत्यादिना

न्यासः

सूत्रेणाण्, 'अतश्च' इति तयोः स्त्रियां लुक् । इहापि गोत्रं जातिः । तित्तिरिरिति । अत्राकृतिग्रहणा जातिः । उदमेयीति । 'अत इञ्' 'गोत्रमिह जातिः ।

इञ उपसंख्यानमिति । इञन्तान् ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थम् ? अजात्यर्थम् । अजातिवाचिनोऽपीञन्ताद् यथा स्यात् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'इतः' इति योगविभागोऽत्र क्रियते, तेनेञन्तादजातिवाचिनोऽपि भविष्यतीति । ततः 'मनुष्यजातेः' इत्ययं द्वितीयो योगः पूर्वयोगस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन मनुष्यजातौ नित्यम्, अन्यत्र तु यथादर्शनम् । क्वचिदेव न सर्वत्र । सौतङ्गमीत्याद्युदाहरणम् । स्यादेतत्—'अत इञ्' इति गोत्रापत्य एवात्रेञ् विहितः, गोत्रञ्च जातिरेव, तत् किमुच्यते—इञ उपसंख्यानमजात्यर्थमिति ? अत आह—सुतङ्गमादिभ्य इत्यादि । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता नगरीति 'वुञ्छण्' इत्यादिना सुतङ्गमादित्वादिञ् । 'इतः' इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । तेन अवन्तीशब्दादयं न भवति । अवन्तिमिच्छति, 'सुप आत्मनः क्यच्', 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, अवन्ती य इति स्थिते क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । पूर्वं लोपग्रहणादपृक्तलोपात् प्राग् 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः, पश्चाद् 'वेरपृक्तस्य' इति वकारस्य । ततः अवन्ती इति स्थिते यदि तपरग्रहणं न क्रियेत, ततोऽस्मादपि स्यात्, ततः 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपः प्रसज्येत, ततोऽवन्तीरिति न सिध्येत् ॥

ऊङुतः ॥ कुरूरिति । कुरोरपत्यं स्त्री—'कुरुनादिभ्यो ण्यः', 'स्त्रियामवन्ति'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । ङकारः 'नोङ्धात्वोः' इति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणं कपो

पदमञ्जरी

लुक् । *ब्रह्मबन्धूर्जीवबन्धूरिति* । वृत्तस्वाध्यायहीनायां ब्राह्मणजातावेतौ बहुव्रीही वर्तेते ।

ङकार इत्यादि । 'नोधात्वोः' इत्युच्यमाने, यवाग्वा, यवाग्वै—अत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य निषेधः स्यात्, वर्णग्रहणे ह्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न 'उङुतः' इत्येवोच्येत, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्? न सिध्यति; सत्यपि सवर्णदीर्घत्वे, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । न प्राप्नोति, किं कारणम्? 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्', तथा हि एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रतिपदिकसंज्ञा सम्पाद्या, 'अप्रत्ययः' इति निषेधात् । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं सम्पाद्यम् । इह तर्हि ब्रह्मबन्धूच्छत्त्रम्–षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्यस्तुक् प्रसज्येत, दीर्घोच्चारणात्त्वेकादेशस्यासिद्धत्वेऽपि दीर्घ एवायमिति 'दीर्घात्पदान्ताद्वा' इति विकल्पः सिध्यति? एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः, न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । तस्मादनर्थकं दीर्घोच्चारणम्? इत्याशङ्क्याह—*दीर्घोच्चारणं कपो बाधनार्थमिति* । 'शेषाद्विभाषा' इति कपोऽवकाशः—अयवकः,

न्यासः

इत्यादिना तस्य लुक् । गोत्रमिह जातिः । ब्रह्मबन्धूरिति । ब्रह्म बन्धुरस्याः, वीरो बन्धुरस्या इति बहुव्रीहिः । ब्रह्मबन्धू-वीरबन्धूशब्दौ कस्याञ्चिदेव जातौ वर्तेते । जातित्वं पुनरसर्वलिङ्गभाक्त्वात् । तौ हि स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गावेव, न नपुंसकलिङ्गौ । 'उतः' इति तपरकरणं मुखसुखार्थम्, न तु दीर्घनिवृत्त्यर्थम्; ऊकारान्तस्य मनुष्यजातिवाचिनोऽभावात् ।

ङकार इत्यादि । ऊङो यदि ङकारो न क्रियेत तदा 'नोङ्धात्वोः' इत्यस्मिन्नपि न कर्तव्यः स्यात्; ङकारानुबन्धवतोऽन्यस्य कस्यचिदूकारस्याभावात् । ततश्च 'नोधात्वोः' इत्युच्यमाने यवाग्वा, यवाग्वै इत्यत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति तृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वस्य प्राप्तस्य प्रतिषेधः स्यात् । ननु चार्थवत ऊकारस्य ग्रहणाद् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्यनर्थकस्य न भविष्यति, यवागूशब्दो हि 'सृयुवचिभ्यो न्युजागूजक्नुचः' इत्यागूच्प्रत्ययान्तो व्युत्पादितः, तत्रागूच्शब्द एव प्रत्ययार्थेनार्थवान्, ऊकारस्त्वनर्थक एव? नैतदस्ति; यस्मान्न वर्णग्रहणेष्वियं परिभाषा व्यवस्थिता, वर्णग्रहणञ्चेदम्, अतो नोपतिष्ठते । अथोपतिष्ठेत? एवमपि 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इत्यूप्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात् । ततश्च खर्ज्वा, खर्ज्वै—इत्यत्र प्रतिषेधः प्रसज्येत । तस्माद् विशेषणार्थो ङकारः कर्तव्यः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, ननु उङेवोच्येत, 'अकः सवर्णे दीर्घः'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाधनार्थम् । 'भयोपधात्' इत्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणी ।

* अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् * । अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् ? कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति किम् ? रज्जुः । हनुः ॥

पदमञ्जरी

अब्रीह्किः, ऊङोऽवकाशः—कुरूरिति; ब्रह्मबन्ध्वादेर्बहुव्रीहेरुभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् प्राप्नोति, दीर्घोच्चारणान्न भवति, कथम्? उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टम्, तत्र द्वितीय उकारः कपो बाधनार्थः । *अध्वर्युरिति* । अध्वरं यातीति 'मृगय्वादयश्च' इत्युणादिषु दर्शनात् कुप्रत्ययोऽध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च । चरणलक्षणेयं जातिः, अध्वर्युशाखाध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः ।

अप्राणिजातेश्चेति । अत्र 'उतः' इति नापेक्ष्यते. तेनालाबू-कर्कन्धूशब्दाभ्यां दीर्घान्ताभ्यामपि भवति । 'कृषिचमितनिधनिसजिखर्जिभ्य ऊः' इति वर्तमाने 'णित्कशिपद्यर्तेः' इत्यतो णिदिति च, 'नञि लम्बेर्नलोपश्च', 'लबि अवस्रंसने', तस्मान्नञ्पूर्वादूप्रत्ययो भवति नलोपश्च, णित्त्वाद् वृद्धिः, 'अन्दूदृम्भूकर्कन्धूः' इति निपातनादूकारान्तः कर्कन्धूशब्दः । एवमलाबू-कर्कन्धूशब्दौ दीर्घान्तौ । ऊङ्-विधानमलाब्वा, कर्कन्ध्वा इत्यादौ 'नोङ्धात्वोः' इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । *कृकवाकुरिति* । 'कृके वचः कश्च' कृकशब्द उपपदे वकेर्धातोरुण् प्रत्ययो भवति, कश्चान्तादेशः । *रज्जुरिति* । 'सृजेरसुम् च', आदिलोपः प्रकृतः, सृजेरु-

न्यासः

इति दीर्घत्वेन हि दीर्घस्य ग्रहणं भवति ? इत्यत आह—दीर्घोच्चारणमित्यादि । यदि दीर्घो नोच्चार्येत तदा 'शेषाद् विभाषा' इति परत्वात् पक्षे कप् स्यात्, अतस्तद्बाधनार्थं दीर्घोच्चारणम् । कथं पुनर्दीर्घोच्चारणेन कपो निवृत्तिः ? ब्रह्मा बन्धुरस्येति समासादनन्तरमूङ् क्रियताम् ? उत कबिति ? तत्र परत्वात् कप् स्यात्; दीर्घोच्चारणेनोकारप्रश्लेषात् । पुनर्विधानं तुल्यकालप्राप्तिकं स्वार्थिकतया समानजातीयं कब्विधिमेव निवर्तयति, न स्वादिविधिम् । स्वादयस्तूङन्ताद् भवन्त्येव; त्यूङोरपि ग्रहणात्; ज्ञापकाद्वा, 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति निर्देशात् । तेन ब्रह्मबन्धूरिति नित्यमूकारान्त एव भवति, न तु कदाचित् कबन्तः । अध्वर्युरिति । अध्वरमिच्छतीति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' इत्यकारलोपः ।

अप्राणिजातेश्चेत्यादि । अप्राणिजातिवाचिनश्च प्रातिपदिकादूङ् प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'पङ्गोश्च' इत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनाप्राणिजातेश्च रज्ज्वादिवर्जिताद् भविष्यति । अलाबूः, कर्कन्धूरिति । कः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः ।

संज्ञायामिति किम् ? वृत्तौ बाहू यस्याः सा वृत्तबाहूः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः ।

❀ श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च वक्तव्यः ❀ । श्वश्रूः ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरूत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

प्रत्ययः, आदेशश्च लोपोऽसुगागमश्च, ऋतो यणादेशः, सकारस्य जश्त्वचर्त्वे, सृज्यतेऽसौ रज्जुरिति । *हनुरिति* । 'युस्तिहि' इत्यादिना हन्तेरुप्रत्ययः ॥

पङ्गोश्च ॥ *श्वशुरस्येति* । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवाद ऊङ् विधीयते, 'शावशेराप्तौ' शुशब्देऽश्नोतेरुरन् प्रत्ययो भवति । किमिदं शु इति ? आशु-शब्दस्यायमादिलोपो निपातितः । आश्वाप्तव्यः श्वशुरः, तस्य स्त्री श्वश्रूः, 'श्वशुरः श्वश्वा' इत्यदिनिपातनाद्विभक्त्यादि प्रातिपदिककार्यं भवति ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा, तद्भाव औपम्यम् । कथं

न्यासः

पुनरस्योङि सत्यसति वा विशेषः, यावतोभयत्र तदेव रूपं स एव स्वरः; तथा हि—अलाबू-शब्द उणादिषूकारप्रत्ययान्त एव व्युत्पाद्यते, 'कृषिचमितनिघनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति 'वर्तमाने णित्' इति च 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' इति नञ्पूर्वात् 'लबि अवस्रंसने' इत्यस्मादू-प्रत्ययः, 'इदितो नुम्' इत्यनेन कृतनुमागमरूपस्य नकारस्य नलोपश्च विहितः; कर्कन्धूशब्दो-ऽपि 'नृतिशृध्योः कूः' इति वर्तमाने 'अन्दूहन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' इत्यूकारान्त एव व्युत्पादितः, तत् किमर्थमूङ् विधीयते ? अलाब्वा, अलाब्वै—इत्यत्र 'नोङ्धात्वोः' इति विभक्त्याद्युदात्तत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । असति हि तस्मिन् यथा खलप्वौ, खलप्वः—इत्यत्र स न भवति तथेहापि न स्यात् ॥

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ पङ्गोश्च ॥ श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेति । अयं तु 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति निपातनादेव सिद्ध इति न वक्तव्यः ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ वृत्तोरुरिति । वृत्तौ परिमण्डला ऊरू यस्याः सा वृत्तोरुः । लाघवार्थमूर्वन्तादिति वक्तव्य ऊरूत्तरपदादित्युक्तम्—यत्र केवल ऊरुशब्द उत्तरपदं तत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति । कदलीस्तम्भोरूः । नागनासोरूः । करभोरूः ।

औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित, शफ, लक्षण, वाम—इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरूत्तरपदात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थं आरम्भः । संहितोरूः । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः ।

❀ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ❀ । सहितोरूः । सहोरूः ॥

पदमञ्जरी

'विचकरे च करेणुकरोरुभिः' इति ? निरङ्कुशाः कवयः; 'करेण वरोरुभिः' इति पाठः—करेण विचकरे वरोरुभिरिति ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ संहितशब्दः सहितपर्यायः, लक्षणशब्दोऽर्श-आद्यच्प्रत्ययान्तः, वामशब्दः शोभनपर्यायः ।

सहितसहाभ्यां चेति । 'समो वा हिततत्तयोः' इति मलोपे सति यः सहित-शब्दस्तस्य संहितग्रहणेनैव सिद्धम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । यस्तु सह हितेन वर्तते इति व्युत्पन्नः सहितशब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्याहुः । *सहोरूरिति* । सहेते इति सहौ, तादृशावूरू यस्या इत्यर्थः । विद्यमानस्य वा सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रति-पादनाय प्रयोगः ॥

न्यासः

यथा स्यादित्येवमर्थम् ; अन्यथा हि यद्यूर्वन्तादित्युच्येत, तदा स्वामिन ऊरू स्वाम्यूरू, हस्तिन इव स्वाम्यूरू यस्याः सा हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्रापि स्यात्, भवति ह्येतदूर्वन्तं प्रातिपदिकम् । उत्तरपदग्रहणे तु न दोषः, न ह्येतदूरूत्तरपदं प्रातिपदिकम्, किं तर्हि ? स्वाम्यूरूत्तरपदम् ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ संहितोरूरिति । संहितशब्दः[1] संश्लिष्टवचनः, संश्लिष्टोरुरित्यर्थः[1] ।

सहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । सहित, सह— इत्येताभ्यां परो य ऊरुशब्दस्त-दन्ताच्च प्रातिपदिकादूङ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन सहितसहाभ्यामपि भविष्यति । सूत्र आदिग्रहणमूरूत्तरपदमित्यस्यानुवृत्तेर्लिङ्गम्; अन्यथा संहितादिप्रातिपदिकेभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्येषोऽर्थो विज्ञायेत । सत्यां हि स्वरितत्वादेवानुवृत्तावेभ्यो यत्परमूरूत्तरपदं

१-१. 'संहितशब्दः संसृष्टवचनः, संसृष्टोरुरित्यर्थः' इति वङ्गपुस्तके पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रूश्च वै सुपर्णी च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् ।

छन्दसीति किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः ।

* गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् * । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् । कद्रूः । कमण्डलूः ।

संज्ञायामिति किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽञन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अञन्तेभ्यः—बैदी । और्वी ।

जातिग्रहणं चेहानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणो ङीषनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः – बैदस्य स्त्री बैदी ।

शार्ङ्गरव, कापटव, गौगुलव, ब्राह्मण, गौतम—एतेऽणन्ताः ;

पदमञ्जरी

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ गुग्गुल्वादीनां छन्दसि व्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृहिगृहि' इत्यादिनाऽऽलुजन्तः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ *एतेऽणन्ता इति* । शृङ्गरु, कपटु, गुग्गुलु, ब्रह्मन्–इत्ये-

न्यासः

सत्यप्यस्मिन् मध्यपदे तत्रैव प्रत्ययः प्रसज्येत; संहितस्वाम्यूरुशब्दात्, न संहितोरुशब्दात् । गुणभावादूरुशब्दस्य न स्यादेवेह विशेषणम् ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ कद्रुशब्दो वर्णविशेषवचनः, ततः 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषः प्राप्तस्य 'खरुसंयोगोपधयोः' इति प्रतिषेधे कृते प्रातिपदिकेनानभिधाने प्राप्ते वचनम् । कमण्डलुशब्दस्याप्यप्राणिवाचित्वाद् 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्' इत्यूङि प्राप्ते छन्दसि नियमार्थम् । अथ वा—अयं रज्ज्वादिः, ततः प्रतिषेधे सति प्राप्त्यर्थं वचनम् ॥

संज्ञायाम् ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ बैदी, और्वीति । बिदौर्वशब्दाभ्याम्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामण्डलेय, ब्राह्मकृतेय, आनिचेय, आनिधेय, आशोकेय—एते ढगन्ताः। वात्स्यायन, मौञ्जायन—एतौ फगन्तौ जातिः। कैकसेयः—ढगन्तः। काव्य-शैव्यौ ञ्यङन्तौ। एहि, पर्येहि – कृदिकारान्तौ।

पदमञ्जरी

तेभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण्, गोतमशब्दादृष्यण्, गौरादिष्वप्ययं पठितः। *एते ढगन्ता इति*। बाहुल्यादेवमुक्तम्। कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, इतरेभ्यस्तु शुभ्रादिलक्षणो ढक्। *एतौ फगन्ताविति*। वात्स्यशब्दाद् गर्गादियञन्ताद्यूनि 'यञिञोश्च' इति फक्। ननु न स्त्रियां युवसंज्ञा, 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति वचनात्, गोत्रे च 'एको गोत्रे' इति नियमः? एवं तर्हि वात्स्यायनशब्दस्यास्मिन् गणे पाठसामर्थ्यात्स्त्रियां युवसंज्ञा भविष्यति, गोत्र एव वा प्रत्ययद्वयम्। मुञ्जशब्दो नडादिः। *जातिरिति*। गोत्रलक्षणा। *ढगन्त इति*। कीकसाशब्दः शुभ्रादिः। *ञ्यङन्ताविति*। 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति कवि-शिविभ्यां ञ्यङ्, 'यङश्चाप्' अत्र प्राप्नोति। *एहि, पर्येहीति*। 'ईह चेष्टायाम्' आङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्च 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन् प्रत्ययः, अश्मरथशब्दो गर्गादिः, उदपानशब्दः शुण्डिकादिः, उत्सादिश्च, तत्राह—*शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयतीति*। अन्ते तु ङीपो ङीनो वा नास्ति विशेषः। *जातिरिति*। अराल-चण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वम्।

न्यासः

'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यादिनाऽञ्, तदन्ताद् गोत्रत्वाज्जातित्वे जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते। स्वरे विशेषः।

अणन्ता एत इति। गौतमशब्दादपत्येऽर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णि' इत्यादिनाऽण्, शेषेभ्यस्तु 'तस्यापत्यम्' इति। गौतमशब्दाद् गौरादिपाठाद् ङीषपि भवति। ढगन्ता एत इति। शुभ्रादित्वात्। कामण्डलेय इति। 'ढेलोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपः। एषां 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि प्राप्ते वचनम्। वात्स्यायन इति। वत्सशब्दाद् गर्गादियञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक्। मौञ्जायन इति। मुञ्जशब्दात् 'नडादिभ्यः फक्' इति फक्। जातिरिति। गोत्रलक्षणा। लौकिकमपि हि तत्र गोत्रं गृह्यते। युवापि च लोके गोत्रमुच्यते, तथा हि वक्तारो वदन्ति—गार्ग्यायणो गोत्रेणेति। ढगन्ता इति। केकसशब्दस्य[1] शुभ्रादित्वात् अढगन्ताञ् ञ्यङन्तादपि ताविति। कपि-शिविशब्दाभ्यामपत्येऽर्थे 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्। 'यङश्चाप्' इति चापि प्राप्ते वचनम्। एहि, पर्येहीति। 'ईह चेष्टायाम्' इत्यस्मादाङ्पूर्वात् पर्याङ्पूर्वाच्च 'सर्वधातुभ्यः'

---

१. 'कीकसाशब्दस्य' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आश्मरथ्यः – यञन्तः। औदपानः – उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति। अराल, चण्डाल, वतण्ड – जातिः।

❋ भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ❋।

पदमञ्जरी

वतण्डशब्दस्य गोत्रत्वात्। वतण्डस्यापत्यं स्त्री 'वतण्डाच्च' इति यञ्, 'लुक् स्त्रियाम्' इति तस्य लुक्। *भोगवद्गौरिमतोरिति*। मत्वन्तत्वात् 'उगितश्च' इति ङीपि प्राप्ते वचनम्। ननु भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दः 'अत इञ्' इतीञन्तः, तौ ञित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्त्वादनुदात्तः, ततश्च न ङीब्ङीनोरत्रास्ति विशेषः? तत्राह— *घादिषु नित्यमिति*। उगिल्लक्षणे ङीपि सति 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्', 'उगितश्च' इति विकल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात्, ङीनि तु सति 'घरूपकल्प' इति नित्यं सम्भवति। कथं भवति, यावता उगितः परा या नदी तस्या विकल्पो विहितः, ङीनपि चोगितः परा नदी, भोगवद्गौरिमतोरुगित्त्वात्? नैष दोषः; 'उगितश्च' इति इत्यर्थेऽयं चशब्दः, उगित इत्येवमुगित्संशब्दनेन या नदी विहिता न चानेन विहितो ङीनेवं विहिता नदी भवति। यथा तु 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भाष्यम्, तथोगितः परा या नदीत्येतदेव स्थितम्। संज्ञाया अन्यत्र ङीबेव भवति ह्रस्वश्च विकल्पितः।

नृनरयोर्वृद्धिश्चेति। नृशब्दादृन्नेभ्यो ङीपि, नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि

न्यासः

इतीञ्प्रत्ययः। बह्वादिषु 'कृदिकारादक्तिनः' इति पाठाद् ङीषि प्राप्ते वचनम्। यञन्त इति। गर्गादित्वात्। 'यञश्च', 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति ङीपि ष्फे च प्राप्ते वचनम्। उदपान इति। उदपानादागत इति 'शुण्डिकादिभ्योऽण्' इत्यण्। उत्सादिष्वयं पठ्यत इति तत्राञि कृते नास्ति विशेषः—ङीपो वा ङीनो वा, उभयत्रापि हि 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमित्येतन्मनसि कृत्वाऽऽह—शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयतीति। जातिरिति। अराल-चण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वादिति जातित्वम्। वतण्डस्य गौरादिलक्षणे[1] ङीषि[1] प्राप्ते वचनम्। प्रत्ययलक्षणेन 'यञश्च', 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति ङीप्ष्फयोर्बाधनम्। वतण्डस्यापत्यं स्त्री 'वतण्डाच्च' इति यञ्, तस्य 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक्।

भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायामिति। संज्ञायां गम्यमानायाम् भोगवद्गौरिमच्छब्दाभ्यां ङीन् भवति। मत्वन्तत्वाद् 'उगितश्च' इति ङीपि प्राप्ते वचनम्। ननु च भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दः 'अत इञ्' इतीञन्तः, तेन द्वावप्येतौ ञित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्त्वादनुदात्तः। तथा च भोगवद्गौरिमद्भ्यां ङीपि ङीनि वा विहिते न

१–१. 'गोत्रत्वाज्जातिलक्षणे ङीपि' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* नृनरयोर्वृद्धिश्च * । अत्र यथायोगं ङीबादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

पदमञ्जरी

प्राप्ते वचनम् । वृद्धिश्चेति, वक्ष्यामीति च अन्यतरस्य ग्रहणेऽपि नारीतीष्टं सिद्धम्, अन्यतरस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं तु द्वयोरुपादानम् । तत्र नरशब्देऽन्त्यस्य वृद्धौ सत्यां यस्येतिलोपादानर्थक्यमिति यस्येति लोपस्तावद्भवति, तत्र कृते रेफस्य वृद्धिः प्राप्नोति, का ? अविशेषात्पर्यायेण सर्वैव ? नैष दोषः; 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यत्रान्तरतमे स्थाने षष्ठीत्यपि पक्षो व्याख्यातः, ततो नृनरयोरिति यैषा षष्ठी सा वृद्धेरन्तरतमे नृनरावयवे स्थानिन्यनुसंह्रियते । यत्र च षष्ठी तत्रादेश इत्यकारस्यैव भविष्यति । अत्र पुत्रशब्दं केचित्पठन्ति, न स केवलः स्त्रियां वर्तत इति तदन्तस्य समासस्य ग्रहणम् । तत्रापि बहुपुत्रा, अतिपुत्रेत्यादावनुपसर्जनाधिकारान्न भवति । क्व तर्हि भवति ? पुत्रप्रधाने । ननु पुत्रप्रधाने समासे सैव पुंल्लिङ्गता ? सत्यम्; 'सूतोग्रराजभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड् वा' इति *वार्तिककारेण* यत्र पुत्रडादेशो विहितस्तान्युदाहरणानि । सूतपुत्री, राजपुत्रीति— अत्र स्वभावात्पुत्र-

न्यासः

कश्चिद् विशेषः, तत्किमर्थं ताभ्यां ङीन् विधीयते ? इत्यत आह—घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थमिति । 'घरूपकल्प' इत्यादिषु नित्यं ह्रस्वो यथा स्यादिति ताभ्यां ङीनो विधानम्— भोगवतितरा, गौरिमतितरेति । यदि पुनरुगिल्लक्षणो ङीप् क्रियेत, ततः 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तमाने 'उगितश्च' इति विकल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात् । अथानेनापि ङीनि सति कस्मादेव 'उगितश्च' इत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं न भवति, यावता भोगवद्गौरिमद्भ्यामुगिद्भ्यामेवायं ङीन् विधीयते ? नैष दोषः; 'उगितश्च' इति सूत्रमेवं व्याख्यायते— उगित्संशब्दनेन या नदी विहिता तस्या विकल्पेन ह्रस्वत्वं भवतीति । न चानेन सूत्रेण या विहिता सा नद्युगित्संशब्दनेन विहिता भवति; उगित्त्वानाश्रयणात् । संज्ञायामिति किम् ? भोगवती, गौरिमतीति, 'उगितश्च' इति ङीप । अत्र च घादिषु विकल्पेनैव ह्रस्वो भवति— भोगवतितरा, भोगवतीतरा; गौरिमतितरा, गौरीमतीतरेति ।

नृनरयोवृद्धिश्चेति । नृशब्दस्य 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि प्राप्ते वचनम् । नरशब्दस्य 'अजाद्यतः' इति टापि प्राप्ते जातित्वान् ङीषि वा । जातित्वं त्वाकृतिग्रहणाद् । वृद्धिश्च तयोर्भवति, सा च नृशब्दस्यालोऽन्त्यपरिभाषया ऋकारस्य स्थाने भवति । नरशब्दस्य 'यस्येति' लोपे कृते सत्यकारस्य । ननु च 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति रेफस्यैव भवितव्यम् ? नैष दोष; वृद्धेर्याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेश इत्यकारः स्थानी ज्ञायते ।

पुत्रशब्दमत्र केचित् पठन्ति, न स केवलः स्त्रियां वर्तत इत्ययं समासान्तो गृह्यते । समासान्ते च वर्तमानो दुहितृशब्देन समानार्थो भवन् स्त्रीलिङ्गो भवति—प्रद्योतपुत्री, शैलपुत्रीति । यथायोगमिति । यथासम्भवम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या । कौसल्या । ष्यङ्—कारीषगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ।

❀ षाच्च यञः ❀ । षात्परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः ।

पदमञ्जरी

शब्दो दुहितृशब्देन समानार्थः, न पुत्रडादेश इति पठतामभिप्रायः ।

अन्ये तु 'प्रद्योतपुत्री शैलपुत्रीति वार्त्तिकविषयादन्यदेव ङीन उदाहरणम्, पुत्रडादेशस्तु ङीपि स्वरार्थः' इति मन्यन्ते, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

यङश्चाप् ॥ पकारः ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः, स्वरस्तु परत्वाच्चित्स्वर एव भवति । *ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमिति* । यद्यपि ष्यङ् स्त्रियामेव विधीयते, तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । *आम्बष्ठ्येत्यादि* । अम्बष्ठादिभ्योऽपत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' । *कारीषगन्ध्येति* । स्वादिसूत्रे व्युत्पादितम् । वराहशब्दात् 'अत इञ्' । शर्कराक्ष-पूतिमाष-गोकक्षशब्दा गर्गादयः ।

ननु च गौकाक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, ततः ष्यङि: 'यङ' इत्येव चाप् सिद्धः ? मा पाठि, तत्र 'षाच्च यञः' इत्यनेनैव शर्कराक्ष्यादिवद् गौकाक्ष्येति सिद्धम् । यद्येवम्, गौकाक्षीपुत्रः—ष्यङः सम्प्रसारणं न प्राप्नोति ? नात्र सम्प्र-

न्यासः

यङश्चाप् ॥ पकारोऽत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तद-विघातार्थः, एवमुभयोरन्यत्र चरितार्थयोः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्येतद् बाधित्वा परत्वात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं चापो भवति । ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतदिति । विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं यङ्मात्रं तस्येदं ग्रहणम् । कथं पुनः सामान्य-ग्रहणं युज्यते; यावता ञ्यङ एव तत्र ग्रहणं युक्तम्, तथा हि—सोऽपत्ये विधीयमानः स्त्रीत्वं वक्तुमसमर्थ इति स्त्रीप्रत्ययमपेक्षते, न तु ष्यङ्, तस्य स्त्रियामेव विधानात् ? नैतदस्ति; यदि हि सामान्यग्रहणं न स्यात् ष्यङो ङित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्य ह्यत्र सूत्रे सामान्यग्रहणमेव प्रयोजनम्, नान्यत् किञ्चित् । तस्मात् ङित्करणसामर्थ्यात् ष्यङोऽपि ग्रहणं भवति । आम्बष्ठ्येत्यादि । आम्बष्ठ-सौवीर-कोसलशब्देभ्योऽपत्येऽर्थे 'वृद्धेत्कोसला-जादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्, तदन्ताच्चाप् । कारीषगन्ध्येति । एतत् स्वादिसूत्रे व्युत्पा-दितम् । वाराह्येति । वराहशब्दाद् 'अत इञ्' । बालाक्येति । बलाकाशब्दाद् बाह्वा-दिलक्षण इञ् । उभयत्र 'अणिञोरनार्षयोः' इत्यादिना ष्यङादेशः, तदन्ताच्चाप् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गर्गादिः, तस्माद्यञि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष्फ एव, सर्वत्र ग्रहणात् । आवट्यायनी ।

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति – 'यूनस्तिः', युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् – 'पृथिव्या ञाञौ', 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' इत्येवमादि लब्धं भवति ।

तद्धितप्रदेशाः – 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्येवमादयः ॥

पदमञ्जरी

सारणमिष्यते, गौकाक्ष्यापुत्र इत्येव भवति । एवं हि *सौनागाः* पठन्ति—'ष्यङः सम्प्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः' ॥

तद्धिताः ॥ *युवतिरिति* । तद्धितसंज्ञायां सत्यां 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । *बहुवचनमित्यादि* । 'प्रत्ययः' इत्यादिवदेकवचन एव कर्तव्ये बहुवचनेन संज्ञिनां बहुत्वसूचनादनुक्तोऽपि तद्धितः परिगृह्यत इति मन्यते । स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धिताधिकारे क्रियमाणे 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यत्र तद्धितग्रहणं न कर्तव्यम्, 'यस्येति च' इत्यत्र चकारग्रहणम्, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र तु तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यमेव ? सत्यम्; ङीबादीनां ङकार-

न्यासः

शार्कराक्ष्येत्यादि । शर्कराक्ष-पूतिमाष-गोकक्षशब्देभ्यो गर्गादियञन्तेभ्यश्चाप् ॥

आवट्याच्च ॥ ङीपि प्राप्त इति । 'यञश्च' इत्यनेन ॥

तद्धिताः ॥ युवतिरिति । तद्धितसंज्ञायां सत्याम् 'कृत्तद्धित' इत्यादिना प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अथ 'तद्धिताः' इति न सम्भवति बहुवचननिर्देशः, यथैव हि 'प्रत्ययः' इत्येकवचननिर्देशेऽपि वक्ष्यमाणानां बहूनामपि सन्नादीनां सर्वेषां सा संज्ञा भविष्यति, तथात्राप्येकवचनेनैव निर्देशः कर्तव्य ? इत्यत आह–बहुवचनमित्यादि । एकवचन एव कर्तव्ये यद् बहुवचनं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनम्—अनुक्ता ये तद्धिता लक्षणवाक्यैरनभि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरूपो-

पदमञ्जरी

स्येत्संज्ञा न स्यात्, 'अतद्धिते' इति प्रतिषेधात् । सत्यामपि वा पट्वीत्यादौ 'ओर्गुणः' स्यात् । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ॥

यूनस्तिः ॥ *युवतिरिति* । त्यन्तात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्न भवति; तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्, यौवनस्य वाऽजातित्वात् ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ इह सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तेन 'गोत्रे' 'अनार्षयोः' इति चाणिञ्मात्रस्य विशेषणम्, 'गुरूपोत्तमयोः' इत्येतत्तदन्तस्य, तदाह—*गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ*

न्यासः

हितास्तेषामपि परिग्रहो यथा स्यात् । ततः 'पृथिव्या ञाञौ' इत्यादि न कर्तव्यं भवति । बहुवचनेनैवानुक्ततद्धितपरिग्रहार्थेन तेषां सिद्धत्वे महत्याः संज्ञायाः करण एतत् प्रयोजनम् ,(अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत - तेभ्यो हितास्तद्धिताः । तदित्यनेन लौकिका वैदिकाश्च शब्दाः प्रत्यवमृश्यन्ते; तेषां व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृतत्वात् तेन तत्रैव भवन्त्यणादयो यत्र च भवन्तस्तेषामुपकारिणो भवन्ति, नान्यत्रेति । तेनाभिधानलक्षणत्वं तद्धितानामुपपन्नं भवति) अथ तद्धिताधिकारः स्त्रीप्रत्ययानामादित एव कस्मान्न क्रियते ? किमेवं सति भवति ? ङ्याबन्तमपि तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकमिति 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र ङ्याब्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यत्र च तद्धितग्रहणम्, 'यस्येति च' इतीकारग्रहणञ्च; तद्धित इत्येवं सिद्धत्वात् ? अशक्यमेवं कर्तुम्; एवं हि क्रियमाणे तत्र ङ्याब्ग्रहणस्य यत् पूर्वं प्रयोजनमुक्तं तन्न स्यात्; ङीब्ङीष्ङीनाञ्च ङकारस्येत्संज्ञा 'अतद्धिते' इति प्रतिषेधात् । इह च पट्वीति 'ओर्गुणः' इति गुणः स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

यूनस्तिः ॥ ङीपोऽपवाद इति । नकारान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति प्राप्तस्य । अथेदन्तात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् कस्मान्न भवति ? अमनुष्यजातित्वात् । न हि युवतिशब्दो मनुष्यजातिवचनः, किं तर्हि ? वयोवचनः । तथा हि यौवनावस्थायामेव स वर्तते, न बाल्यवृद्धत्वावस्थायाम् । न चैवंविधा जातिशब्दाः, ते हि सर्वावस्थासु व्यक्तिषु जातिनिबन्धना वर्तन्ते, गोशब्दादिवत् ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ इह 'अणिञोः' इति प्रत्ययमात्रं वा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्य-

पदमञ्जरी

तदन्तयोरिति । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, तथाप्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणम्; लौकिकग्रहणस्य 'अनार्षयोः' इति पर्युदासाश्रयणेनैव सिद्धत्वात्। इहायं ष्यङ् प्रत्ययो वा स्यात्? आदेशो वा? प्रत्ययविधावपि हि गापोष्टक्' इत्यादौ षष्ठीदर्शनात्, उत्तरत्र 'क्रौड्यादिभ्यश्च' इति पञ्चमीनिर्देशाच्च प्रत्ययपक्षोऽपि सम्भवत्येव। तत्राद्यपक्षे उदमेघस्यापत्यं स्त्री, 'अत इञ्', औद-मेघि इति स्थिते तदन्तात् ष्यङि विहिते औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाश्छात्राः, औदमेघ्यानां सङ्घः, 'इञश्च' 'सङ्घाङ्कलक्षण' इति च इञन्ताद्विधीयमानोऽण् न स्यात्। अथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इञन्ताद्विधीयमानोऽण् ष्यङन्तादपि स्यात्, एवमपि 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न स्यात्, ष्यङोऽनापत्य-त्वात्? नैष दोषः; 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावात्प्रागेवाण उत्पत्तेः ष्यङ् निवर्तते, तस्मिन्निवृत्ते 'इञः' इत्यण्भविष्यति, यकारस्य च श्रवणं न भविष्यति। इह तह्यौदमेघ्याया अपत्यम् 'स्त्रीभ्यो ढक्', औदमेघेय इति यलोपो न स्यात्, पुंव-द्भावश्च नास्ति, 'अढे' इति प्रतिषेधात्? इतीममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—*ष्यङादेशो भवतीति* ।

न्यासः

गृह्यते? तदन्तो वा समुदायः? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत, 'गुरूपोत्तमयोः' इति विशेषणं नोपपद्येत। न ह्यणिञोर्गुरूपोत्तमत्वं सम्भवति, कस्य तर्हि? तदन्तस्य समुदायस्य। तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रयितुं युक्त इति मत्वाऽऽह—गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोरिति। यदि तर्हि समुदायस्याणन्तस्येञन्तस्य चेदं ग्रहणम्, 'अनार्षयोः' इति विशेषणं न प्रकल्प्येत; समुदायस्य ऋषावेव विधानात्। अणिञोस्तु प्रकल्प्यत एतद्विशेषणम्; तयोर्ऋषावन्यत्र च विधानात्। 'गोत्रे' इत्यपि विशेषणमणि-ञोरेव युक्तम्, न समुदायस्य; तथा हि 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति पारिभाषिकं गोत्रमिह गृह्यते, तत्र चाणिञावेव विहितौ, न समुदायः? नैष दोषः; समुदायस्यैते विशेषणे न सम्भवत इति सामर्थ्यादेकदेशयोरणिञोर्विज्ञायेते। अत एव वृत्तावाह—गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षाविति। इहायं ष्यङादेशो वा स्यात्? प्रत्ययो वा? ननु च षष्ठीनिर्देशादादेशेनैवानेन भवितव्यमिति असन्दिग्धमेतत्, तदयुक्ता द्वितीयपक्षा-शङ्का? नैतदस्ति; प्रत्ययविधावपि षष्ठीनिर्देशो दृश्यते, यथा—'गापोष्टक्', 'व्रीहिशाल्यो-र्ढक्' इति, तस्मात् प्रत्ययपक्षशङ्कापि युक्तैव। तत्र यदि प्रत्ययः स्यात्, औदमेघेय इति न सिध्येत्। उदमेघस्यापत्यं स्त्री—'अत इञ्', तदन्तादनेन ष्यङ्, इकारस्य यस्येति लोपः, 'यङश्चाप्', औदमेघ्या, तस्या अपत्यमिति 'स्त्रीभ्यो ढक्', एयादेशः। तस्मिन्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

नन्वस्मिन्पक्षे उडुलोम्नोऽपत्यं स्त्री बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणादिञि तस्य ष्यङादेशे सति 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न स्यात्, ततश्चौडुलोमन्येति स्यात्, औडुलोम्येति चेष्यते, प्रत्ययपक्षे इञा व्यवधानान्नास्ति प्रकृतिभावः, यस्येति लोपेऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ? नैष दोषः; नात्राकृते टिलोपे ष्यङ् प्राप्नोति, किं कारणम् ? अगुरूपोत्तमत्वात्, तस्मादिञ्येव टिलोपः, ततो गुरूपोत्तमत्वम्, ततः ष्यङित्यानुपूर्व्यात्सिद्धम्। अयं तर्हि दोषः—प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽणिञन्तयोर्ग्रहणम्, तयोर्विधीयमानः ष्यङनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति ? 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्य भविष्यति, तातङ्न्यायेन सर्वादेशः प्राप्नोति। यत्र हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि सम्भाव्यते तत्र 'ङिच्च' इत्येतदनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु सावकाशं बाधित्वा 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्येतद्भवति, यथा तातङि। इह च सर्वादेशत्वेऽपि 'यङश्चाप्' इति विशेषणं प्रयोजनं सम्भवति, तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति, तत्राह—*निर्दिश्यमानस्येत्यादि*।

न्यासः

'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोप इष्यते, स न प्राप्नोति; अनापत्ययकारत्वात्। ननु च 'हलस्तद्धितस्य' इति चेत् ? न; ईतीत्यत्रानुवर्त्तते। आदेशपक्षे त्वणिञोरपत्यत्वात् तदादेशस्यापि ष्यङः स्थानिवद्भावेनापत्यत्वमिति सिध्यति यलोपः। तस्मादादेशपक्ष एव साधुरित्यभिप्रायेणाह—ष्यङादेशो भवतीति। ननु चादेशपक्षेऽप्यौडुलोम्येति न सिध्यति, लोमशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते। तस्य केवलस्यापत्येन संयोगो नास्तीति तदन्तः समुदायो गृह्यते, तत उडुलोम्नोऽपत्यं स्त्री—बाह्वादित्वादिञि कृते तस्य च ष्यङादेशः। तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इष्यते, स च न प्राप्नोति; 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात्। प्रत्ययपक्षे त्विञो व्यवहितत्वात् ष्यङः प्रकृतिभावो नास्तीति भवति टिलोपः। ननु 'यस्येति च' इति लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति लोपस्य स्थानिवद्भावादस्त्येव। आदेशपक्षेऽप्यदोषः; आनुपूर्व्या सिद्धत्वात्। न ह्यत्राकृते लोपे गुरूपोत्तमत्वं सम्भवति। तत्र प्रागेव ष्यङ इञि तस्यैव टिलोपः, ततो गुरूपोत्तमता। ततः ष्यङित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वम्। अयं तर्ह्यादेशपक्षे दोषः—अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति, 'ङिच्च' इत्यन्तस्य प्राप्नोतीति चेत् ? नैतदस्ति; अपवादप्रतिषेधाद्धि सर्वादेशः प्राप्नोतीति। 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः क्रियताम्, आहोस्विदनेकाल्त्वात् सर्वादेशः, तत्र परत्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति, यथा—'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' ? इत्यत आह—निर्दिश्यमानस्येत्यादि। यथा पाच्छन्दस्य पदित्ययमादेशो विज्ञायते न पाच्छब्दान्तस्य समुदायस्य, तथायमपि निर्दिश्यमानयोरणिञोरेव विज्ञायते। तत् क तर्हि सर्वादेशेन भवितव्यम् ? यत्र समुदायात् षष्ठ्युच्चारिता,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णिञोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य। ङकारः सामान्यग्रहणार्थः। षकारस्तदविघातार्थः — 'यङश्चाप्' इति।

उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमाह। उत्तमस्य

पदमञ्जरी

यद्ययमुत्तमशब्दो व्युत्पन्नः स्यात्, तदोच्छब्दात्तमपि कृते 'किमेत्तिङव्ययघादु' इत्याम्प्राप्नोति? न वा द्रव्यप्रकर्षत्वात्। उच्छब्दो हि ससाधनक्रियावचन उद्गते वर्तते, तस्य क्रियाद्वारकः प्रकर्षः— अतिशयेनोद्गत इति, ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्य 'अद्रव्यप्रकर्षे' इति प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपि तमपः पित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः? न वोञ्छादिषु पाठात्, उञ्छादिषु हि उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पठ्यते। एवमपि स तावत्पाठः कर्तव्यः, क्रियामात्रस्य च प्रकर्षे उत्तमामित्याम्प्रसङ्गश्च, अतोऽनभिधानादुच्छब्दात्तमपोऽनुत्पत्तिरेषितव्या। किञ्च— व्युत्पन्न उत्तमशब्दश्चतुष्प्रभृतिषु वर्तते, कथम्? ऊर्ध्वमुच्चारित उद्गतः, स च प्रथमोच्चारितमपेक्षते, ततश्च त्रिषु द्वावुद्गतौ, तयोश्च द्वितीयोऽतिशयेनोद्गतः, द्वयोश्च सम्प्रधारणायां तरपा भाव्यम्, ततश्च यत्रोद्गता एव त्रयस्तत्रैव स्यात्— कारीषगन्ध्येत्यादौ; वाराह्येत्यादौ तु न स्यात्। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दोषं पश्यन्नव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह— *उत्तमशब्द इति। स्वभावादिति।* न व्युत्पत्तिवशादित्यर्थः। त्रिप्रभृतीनामिति वचनाद्दाक्षी प्लाक्षीत्यादौ न भवति।

न्यासः

यथा—तुद्योरिति। ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति। असति हि तत्र 'यङश्चाप्' इत्यत्र 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्, न ष्यङः। षकारस्तदविघातार्थ इति। तत्र ह्यसत्येकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्, न ञ्यङः।

उत्तमशब्दोऽयमस्त्येव व्युत्पन्नं तमवन्तं प्रातिपदिकम्, अस्त्यव्युत्पन्नम्। तत्र यदि व्युत्पन्नस्येदं ग्रहणं स्याद् वाराह्येति न सिध्येत्; यस्माद् व्युत्पत्तिमानुत्तमशब्दश्चतुष्प्रभृतिष्ववतिष्ठते। तथा ह्युच्छब्दादुद्गताभिधायिनस्तमप् प्रत्ययोऽतिशायने विधीयते। अनुद्गतञ्चापेक्ष्योद्गतो भवति। त्रिषु च द्वावुद्गतौ, एकोऽनुद्गतः, न च द्वयोरयं चोद्गत इत्ययमनयोरतिशयेनोद्गत इत्यर्थविवक्षायां तमबुत्पद्यते; तरपा विशेषविहितेन बाधितत्वात्। चतुर्षु तु त्रय उद्गताः, एकोऽनुद्गतः, तत्र त्रीनुद्गतानपेक्ष्यायञ्चोद्गतः। अयं चैषामतिशयेनोद्गत इत्यर्थविवक्षायां तमबुत्पद्यते, तस्माच्चतुर्ष्वेव प्राप्नोति; तत्र चोत्तमशब्दस्य स्वरूपसिद्धेः, ततश्च वाराह्येति न सिध्येत्। न ह्यत्र चत्वारः सन्तीत्येतदालोच्याव्युत्पन्नोऽयमिहोत्तमशब्दो गृह्यत इति दर्शयन्नाह—उत्तमशब्दः स्वभावादित्यादि। अव्युत्पन्न एव ह्युत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समीपमुपोत्तमम्, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद् गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकम्। करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः, कुमुदगन्धिः; 'तस्यापत्यम्' इत्यण्, तस्य ष्यङादेशः — कारीषगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या। वराहस्यापत्यम्, 'अत इञ्', वाराहिः, तस्य ष्यङादेशः—वाराह्या, बालाक्या।

अणिञोरिति किम्? ऋतभागस्यापत्यम्, बिदादित्वादञ्, आर्तभागी। गुरूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिञौ। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीबेव भवति।

अनार्षयोरिति किम्? वासिष्ठी। वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोरिति किम्? औपगवी। कापटवी। गोत्र इति किम्? 'तत्र जाताः', आहिच्छत्री, कान्यकुब्जी ॥

पदमञ्जरी

टिड्ढाणञिति ङीबेव भवतीति। प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्। अत्र हि जातित्वात् 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीना भाव्यम्। *वासिष्ठीति*। 'ऋष्यन्धक' इत्यादिनाण्। *आहिच्छत्रीति*। जातादावर्थेऽण्। एवमत्रादेशपक्षः स्थापितः।

यद्येवम्, हस्तिशिरसोऽपत्यम्, बाह्वादित्वादिञ्, 'अचि शीर्षः' इति शीर्षादेशः, इञः ष्यङादेशः, ततः स्थानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन ग्रहणाद् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति? अस्तु; 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो भविष्यति। 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, ततश्च हास्तिशीर्षण्येति स्यात्, प्रत्ययपक्षे त्विञाऽव्यवहितत्वान्नास्ति शीर्षन्ना-

न्यासः

न व्युत्पन्नः। स हि चतुष्प्रभृतीनामन्त्यमाह, तस्मात् 'उत्तमशब्दः स्वभावात्' इत्यादिना ग्रन्थेनाव्युत्पन्नस्योत्तमशब्दस्येह ग्रहणमिति दर्शितं भवति। तदेवमव्युत्पन्नस्य ग्रहणे वाराहीत्येतदपि सिद्धं भवति।

टिड्ढाणञिति ङीबेव भवतीति। प्रमादपाठोऽयम्। यथैव हि बैदीति जातित्वादञन्तात् 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन् भवति, तथेहापि ङीनैव भवितव्यम्। जातित्वं तु गोत्रत्वाद्। तस्माद् 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् इति ङीनेव भवति' इत्ययमेवात्र पाठो द्रष्टव्यः।

वासिष्ठी, वैश्वामित्रीति। 'ऋष्यन्धक' इत्यादिनाऽण्। औपगवी, कापटवीति। उपगु-कपटुशब्दाभ्यामौत्सर्गिकोऽण्, 'ओर्गुणः'।

आहिच्छत्री। कान्यकुब्जीति। 'तत्र जातः' इत्यण्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

देशः, यस्येति लोपेऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, तेन हास्तिशीर्षेति सिद्ध्यति, तस्मात्प्रत्ययपक्ष आश्रणीयः। तदेतद् 'ये च तद्धिते' इत्यत्र *वामनो* वक्ष्यति—'यदि प्रत्ययः, कथमौदमेघेय इति, आपत्याद्विहितः ष्यङ् सोऽप्यापत्य एव, तत्र यलोपे सिद्धम्' इति।

जयादित्यस्तु मेने—शीर्षादेशसन्निपातेन ष्यङ्, स तद्विघातं न करिष्यतीति। यद्येवम्, अजादिप्रत्ययनिबन्धः शीर्षादेशः कथं तमजादिं विहन्यात्? ततः किम्? ष्यङादेशोऽपि न प्राप्नोति, अनित्या सन्निपातपरिभाषा, तेन ष्यङ् भवति, शीर्षादेशश्च न भविष्यति। अयं तर्ह्यादेशपक्षे दोषः—अनुबन्धौ कर्तव्यौ यङश्चाबिति सामान्यग्रहणतदविघातार्थौ, अन्यथाऽणादेशे ष्यङि 'टिड्ढाणञ्'इत्यादिना ङीप्स्यात्, इञादेशे तु 'इञ उपसङ्ख्यानम्' इति ङीष्प्रसङ्गः? नैष दोषः; 'टिड्ढाणञ्' इत्यत्रात इति वर्तते, तत्र चाणाऽकारो विशेष्यते—अण्योऽकार इति। तत्र ष्यङादेशे 'अनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावाभावान्ङीब्न भविष्यति। अणन्तादकारान्तादिति हि विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यान्ङीपः प्रसङ्गः। 'इञ उपसङ्ख्यानम्' इत्यत्रापि 'इतो मनुष्यजातेः' इत्यत 'इतः' इत्यपेक्ष्यते—इञ्य इकारः तदन्तादिति। इञन्तादिकारान्तादिति वा विज्ञायमाने ष्यङादेशे सति वाराह्येत्यादिविकाराभावान्ङीषभावः सिद्धः। एवमपि स्वरार्थश्चावेष्टव्यः, अन्यथा इञादेशः ष्यङ् स्थानिवद्भावेन ञित्, टाबपि पित्त्वादनुदात्त इति ञित्स्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्। स्यादेतत्—इञो ञकारस्येत्संज्ञायाः प्रागेव प्रतिपदविधानात्ष्यङादेशः करिष्यते, तत्र ञित्स्वराभावात् प्रत्ययस्वरे सति टाप्यपि सिद्धः स्वर इति, यथैव तर्हि ञित्स्वरो न भवति एवं वृद्धिरपि न स्याद्, अतो ञकारस्य सत्यामित्संज्ञायामादेश इत्यास्थेयम्, ततश्च स्वरे दोषप्रसङ्गाच्चावर्थमनुबन्धौ कर्तव्यावेव। प्रत्ययपक्षे तु सति शिष्टे ष्यङः प्रत्ययस्वरे कृते तदन्तादापि सिद्धमिष्टम्, न रूपभेदो न स्वरभेदः। ननु च ष्यङैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वादाब्न स्यात्? नैष दोषः; यथा गार्ग्यायणीत्यादौ द्वाभ्यां स्त्रीत्वं द्योत्यते, तथाऽत्रापि द्वयोरेव सामर्थ्यमिति टाबपि भविष्यति। 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र विशेषणार्थं तर्हि त्वयाप्यनुबन्धौ कर्तव्यौ, इह मा भूत्—पाशानां समूहः पाश्या, 'पाशादिभ्यो यः', पाश्यापतिरिति? एवं तर्ह्येकोऽनुबन्धः करिष्यते, क एकः? षकारे ङीष्प्रसङ्गः। ङकारे 'यङः सम्प्रसारणम्' इत्युच्यमाने लोलूयापुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति? अप्रत्ययादित्यकारेऽतो लोपे च सति अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। वाराहीपुत्र इत्यत्रापि तर्हि टापा व्यवधानम्? एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वान्नास्ति व्यवधानम्। ननु 'ष्यङः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

पदमञ्जरी

सम्प्रसारणम्' इत्यत्र 'लिटि धातोः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते, 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वं धातोर्यथा स्याद्, गोभ्यामित्यादौ मा भूदित्येवमर्थम्। तत्र यङन्तस्य धातोः पुत्त्रपत्योरनन्तरयोः सम्प्रसारणं भवतीत्युक्ते यो धातुर्लोलूयादिर्नासावनन्तरः, यश्चानन्तरो वाराह्यादिर्न स धातुः, तत्र धातुत्वानन्तर्ययोरन्यतररूपपरित्यागेन भवत्सम्प्रसारणं यथा वाराहीपुत्त्र इत्यादौ असत्यपि धातुत्वे आनन्तर्यमात्राश्रयणेन भवति, तथा लोलूयापुत्त्र इत्यत्रासत्यप्यानन्तर्ये धातुत्वाश्रयणेन स्यात्।

अथ ब्रूयाः—यङ्धात्वोर्न परस्परेण विशेषणविशेष्यभावः, अपि तर्हि समुच्चयः—पुत्त्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति? तत्र वाराहीपुत्त्र इत्यादौ भविष्यति, न तु लोलूयापतिरित्यादौ; धातोर्व्यवधानात्। ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः सम्पद्यत इति। यद्येवम्, वाक्पतिरित्यत्र वचेः सम्प्रसारणप्रसङ्गः? एवं तर्हि धातोरिति निवर्त्तिष्यते, आत्त्वं पुनर्गवादेः प्रातिपदिकस्य न भवति; उपदेशाभावात्। स्वरूपज्ञापनप्रधानो निर्देश. = उपदेशः। 'गोद्व्यचः', 'नौद्व्यचः' इत्यादौ तु कार्यान्तरार्थमुच्चारणम्, न स्वरूपज्ञापनार्थम्। तदेवं प्रत्ययपक्ष एक एवानुबन्धः कर्तव्यः। अत्र संग्रहश्लोकाः—

पुंवद्भावाचजादौ यलुगणपि परस्मिन् ष्यङि ह्यौदमेघे
स्वार्थे ष्यङ् तद्यलुग्ढे क्रमत इह भवेदौडुलोम्या परस्मिन्।
ष्यङ्शीर्षाधीनलाभस्तदभिविहतये न प्रभूर्ह्यस्ति शीर्ष्ये
सर्वादेशोऽपि तातङ्ङिव न यङणिञोः स्थानिनोरुक्तिहेतोः॥
स्त्र्युक्तावप्याप्परस्मिन्निह सुलभ इति ष्ङौ विधेयौ न वा ये-
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इञ इति चेद् द्वौ विशेष्यौ न दोषः।
ञित्त्वादादेरुदात्तः प्रसजति सहजादेशने वृद्ध्यभावः
पाश्यापुत्त्रे निवृत्त्यै यण इक इह षित्त्वेऽकके ङीष्यङोस्तु॥
लोलूयापुत्त्र इत्यद्व्यवहित इतरत्रापि दीर्घोऽन्तवत्स्याद्
धात्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरेऽधौ[1] तथा धोः[1]।
धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह न हि तेऽपेक्षिता वाक्पताविक्
धोर्नात्राधिक्रियात्वे ह्युपदिशिरिति गोर्नो तदेवं समैकः॥

गोत्रावयवात्॥ गोत्रशब्दोऽयमस्ति पारिभाषिकः 'अपत्यं पौत्त्रप्रभृति गोत्रम्'

---

१. 'अधातौ', 'धातोः' इति वक्तव्ये 'अधौ' 'धोः' इत्युपन्यासश्चिन्त्यः। अथ वा—छन्दोऽनुरोधः केषाञ्चिद्वा प्राचीनानां तथा पाठसम्प्रदाय एवात्र शरणम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

इति, अस्ति च लौकिकोऽपत्यमात्रवचनः, अस्ति च व्युत्पन्नः—गूयन्ते शब्द्यन्तेऽनेन स्वसन्तानप्रभवा इति प्रधानभूत आदिपुरुषः, स्वप्रभवस्यापत्यं सन्तानस्य संज्ञाकारी गोत्रमित्युच्यते, यथा—भरतः, रघुः, यदुरिति। अवयवशब्दोऽप्यस्ति एकदेशे यत्सम्बन्धादवयवतीति समुदाय उच्यते; अस्ति च पृथग्भावे, अवयुत्यानुवाद इत्यादाववपूर्वस्य यौतेः पृथग्भावेऽपि दर्शनात्; अस्ति चाप्रधाने—अवयवभूतोऽयमस्मिन् ग्राम इति। तत्र पारिभाषिके गोत्रे एकदेशे चावयवे च वचनमनर्थकमिदं स्यात्, कथम्? पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवयवश्चतुर्थादिस्तदपि गोत्रमेव, तद्वाचिनोऽणिञन्तात्पूर्वेणैव सिद्धः ष्यङ्। अथ कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तरगोत्राणि, यथा—भार्गवगोत्रस्य च्यवनादीनि, ते गोत्रावयवास्तेष्वगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः। यद्येवम्, सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानामष्टौ महागोत्राणि प्रवराध्याये पठ्यन्ते तद्व्यतिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ष्यङः प्रसङ्गः; न चैतदिष्टम्, अगुरूपोत्तमेभ्योऽपि पुणिकादिभ्य एवेष्यते। पृथग्भाववचने त्ववयवशब्दे गोत्रादन्यवाचिनोऽणिञन्तात्ष्यङि विधीयमाने पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणमनर्थकम्। अथाप्रधानवचनोऽवयवशब्दः, पारिभाषिकमेव गोत्रं प्रवराध्याये पाठाच्चाप्राधान्यम्, ततोऽयमर्थः स्यात्—येऽणिञन्ता गोत्रापत्यवाचिनः प्रवराध्याये न पठ्यन्ते तेभ्यः ष्यङिति। तत्रानृषिभ्यो गुरूपोत्तमेभ्यः पूर्वेणैव सिद्धः, अगुरूपोत्तमेभ्यस्तु संज्ञाकारिभ्य एवेष्यते, पारिभाषिके च गोत्रे संज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यत इति। इहापि प्रसज्येत—तुषजको नाम कश्चित्तस्य गोत्रं स्त्री 'अत इञ्' तौषजकी, अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्येकदेशोऽवयवस्ततोऽपत्यसमुदायस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यमवयव इति तद्वाचिनोऽणिञन्तात्पूर्वेणैव सिद्धः। पृथग्भावे त्वपत्यादन्यवाचिन आहिच्छत्रादेरेव प्रसङ्गः। अप्रधाने त्वप्रधानापत्यवाचिनोऽणिञन्ताद् गुरूपोत्तमान्न सर्वत्रेष्यते, किन्तु

न्यासः

गोत्रावयवात्॥ गोत्रञ्च तदवयवश्चेति गोत्रावयवः। इह त्वभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा तदभिधायिप्रातिपदिकं गोत्रावयवशब्देनोक्तम्। ननु चैवं विग्रहे विशेषणत्वादवयवशब्दस्य नीलोत्पल इव नीलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्। राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद् विशेषणस्य परनिपातो भविष्यति। गोत्रं पुनरिह लौकिकं गृह्यते, न पारिभाषिकम्। लोके च प्रधानभूत आदिपुरुषः स्वप्रभवस्यापत्यसन्तानस्य संज्ञाकारी गोत्रमित्युच्यते। तथा हि भरतो नाम कश्चिदाद्यः प्रधानः पुरुषोऽभूत्, तेन सर्व एव तत्पूर्वकाः पुत्रपौत्रादयो भरता इति व्यपदिश्यन्ते। अवयवशब्दोऽयमस्त्येवैकदेशे, तत्सम्बन्धादवयवीति समुदाय उच्यते। अस्ति च पृथग्भावे—अवयुतिः = अवयवः, पृथग्भूत इत्यर्थः। यद्यपि यौतिर्मिश्रणे पठ्यते, तथाप्यनेकार्थत्वाद् धातूनामवपूर्वः पृथग्भावमाचष्टे। अस्त्यप्रधाने, यथा—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अणिञोः' इत्येव । गोत्रावयवाः — गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः, ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या ।

पदमञ्जरी

संज्ञाकारिभ्यः, तत्रापि गोत्रे । व्युत्पन्ने गोत्रे एकदेशवचनोऽवयवशब्दो न सम्भवति, न हि येन पुरुषेण स्वसन्तानप्रभवा गूयन्ते तदवयवाद्धस्तपादादेर्गोत्रेऽणिञोऽसम्भवः । अथ गोत्रं च तदवयवश्चेति कर्मधारयस्तदा भार्गवादिगोत्रेषु येऽवान्तरव्यपदेशकारिणश्च्यवनादयस्तेभ्यः प्रसङ्गः । पृथग्भावे च ये संज्ञाकारिभ्यः पृथग्भूतास्तुषजकादयस्तेभ्य एव स्यात् । अत एवमेषु पक्षेषु दोषसम्भवाद्व्युत्पन्नो गोत्रशब्दः, अप्रधानावचनोऽवयवशब्दः, कर्मधारयश्च समासः । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः, प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् । तदेतदाह— *गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति* । गोत्रमित्येवमभिमताः, गोत्राभिधायिन इत्येव लोके प्रसिद्धाः, न पुनः प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । काः पुनस्ता इत्यत्राह—*कुलाख्या इति* । कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः, *पुणिका*दिभिर्हि कुलमाख्यायते— पुणिका वयं गोत्रेणेत्येवमादि । *तत इति* । तथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः कुलाख्याभ्यः । *अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भ इति* । 'गुरूपोत्तमयोः' इति निवृत्तम् , अन्यत्सर्वमनुवर्तत

न्यासः

कुलावयवोऽयम् , सङ्घावयवोऽयमिति । कुलस्य सङ्घस्य चाप्रधानभूतोऽयमिति गम्यते । तत्र यद्येकदेशवाची गृह्यते तदुपादानमनर्थकं स्यात् , गोत्रादित्येव वक्तव्यम् । गोत्रावयवोऽपि हि गोत्रं भवति, यथा — क्षीरावयवः क्षीरमिति । अथापि पृथग्भावे गोत्रादन्यत्र वर्तमानो गृह्यते, एवमपि पुणिकादिभ्यो विहितयोरणिञोः ष्यङादेशो न स्यात्; पुणिकादीनां गोत्रवचनत्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? यत्र गोत्रवाचिनः प्रातिपदिकादणिञौ विहितौ, अनिष्टश्चैतत्; तस्यैकदेशवाचिनि पृथग्भाववाचिनि वावयवशब्दे दोष इत्यत्राप्रधानवाच्येव गृह्यते । गोत्रावयवा इति । पुणिकादिश्रुतीनामेतद्विशेषणम् । अप्रधानगोत्राभिधायिन्य इत्यर्थः । गोत्राभिमता इति । गोत्रमित्येवमभिमता गोत्राभिधायिन्य इत्येवं लोके प्रसिद्धाः । न पुनर्गोत्राध्याये पठिता इत्यर्थः । अत एव तासामप्राधान्यम् ; गोत्राध्यायेऽपठितत्वात् । कुलाख्या इति । कुलम् = गोत्रम् , आख्यायत आभिरित्याख्याः, 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । कुलस्याख्याः । इह पुणिकादिश्रुतिभिर्हि कुलमाख्यायते—पुणिकोऽयं गोत्रेणेत्येवमादि । तत इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः पुणिकादिश्रुतिभ्यः । यदि तर्हि ततो गोत्रविहितयोरणिञोः ष्यङ् भवत्येवं सत्यपार्थकोऽयं योगः, पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ? इत्यत आह—अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भ इति । पौणिक्येत्यादि । पुणिक-भुणिक-मुखर-शब्देभ्यः 'अत इञ्' इतीञन्तस्य ष्यङश्चाप् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते — दैवदत्या, याज्ञदत्येति; ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः ।

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

'क्रौडि' इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः, अनणिञर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या ।

क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । बैल्वयत । वैकल्पयत । सौधातकि । * सूत युवत्याम् * । * भोज क्षत्त्रिये * । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

पदमञ्जरी

इति भावः । *पौणिक्येत्यादिः* । पुणिक-भुणिक-मुखरशब्देभ्यः 'अत इञ्', तस्य ष्यङादेशः । *ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या इति* । अवृत्कृतत्वात्तस्येति भावः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ *ष्यङ् प्रत्ययो भवतीति* । क्रौड्यादिभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययपक्षेऽप्यत्र दोषाभावाच्चैवमुक्तम् । *अगुरूपोत्तमार्थ इत्यादि* । तत्र क्रौड्यादयः प्राक्चोपयतशब्दादत इञन्ताः, चौपयतप्रभृतयः प्राग् सौधातकिशब्दादणन्ताः, सौधातकिशब्दः 'सुधातुरकङ् च' इति इञन्तः । *सूत युवत्यामिति* । सूतशब्दः ष्यङमुत्पादयति युवत्यां प्राप्तयौवनायामभिधेयायाम्—सूत्या, अन्यत्र क्रियाशब्दाट्टाब् भवति—सूता, जातिवाचिनस्तु ङीष् भवति — सूती । *भोज क्षत्त्रिये इति* । जातिलक्षणस्य ङीषोऽपवादः— भोज्या, क्रियाशब्दात्तु टाबेव भवति— भोजयतीति भोजा, ततः परे इञन्ताः । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तः ॥

न्यासः

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ क्रौडीत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवतीति । ननु चादेशपक्षः पूर्वमाश्रितः, तत् किमर्थमिह प्रत्ययपक्ष आश्रीयते ? तदाश्रयणेऽप्यत्र दोषो नास्तीति प्रदर्शनार्थः । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भ इत्यादि । येऽत्राणन्ता इञन्ताश्च पठ्यन्ते तान् प्रत्ययमगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । ये त्वन्ये, तान् प्रत्ययमणिञर्थः । तत्राद्याः क्रौड्यादयः प्राक् चौपयतशब्दादिञन्ताः । चौपयतप्रभृतयस्त्वणन्ताः प्राक् सौधातकिशब्दाद् । सौधातकिशब्दस्तु 'सुधातोरकङ् च' इतीञन्तः । सूत युवत्यामिति । सूतशब्दाद् युवत्यां प्राप्तयौवनायां ष्यङ् भवति—सूत्या, अन्यत्र टाबेव – सूता । भोज क्षत्त्रिय इति । भोजशब्दात् क्षत्त्रियजातौ वाच्यायां ष्यङ् भवति । जातिलक्षणस्य ङीषोऽपवादः—भोज्या, अन्यत्र टाबेव भवति—भोजा । ततः परे प्राग् गौकक्ष्यशब्दादिञन्ताः । स पुनर्गर्गादियञन्तः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि, काण्ठेविद्धि — इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति। इञन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्तते। तेनोभयत्रविभाषेयम्। गोत्रे पूर्वेण नित्यः ष्यङादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, अगोत्रे त्वनन्तरेऽपत्ये पक्षे विधीयते। तेन मुक्ते 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीषेव भवति। दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी। शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी। सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री। काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी।

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते — समर्थानामिति च, प्रथमादिति च, वेति च। स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः — 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति

पदमञ्जरी

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः, शुचिर्वृक्षोऽस्य शुचिवृक्षः, सत्यमुग्रमस्य सत्यमुग्रः, निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च, कण्ठे विद्धमस्य कण्ठे वा विद्धः, 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक्। *काण्डेविद्धिभ्य* इत्यन्ये पठन्ति, काण्डेन विद्धः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, निपातनात्काण्डशब्दस्यैकारः। सर्वे इञन्ताः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ प्रत्येकमत्र पदानां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, न समुदायस्यैकमित्याह— *त्रयमपीति*। अत्र च प्रयोजनम्—एकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति। एतदेव स्पष्टयति—*समर्थानामिति चेति*। *स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमिति*। स्वस्याः प्रकृतेरर्थे भवाः स्वार्थिकाः, अध्यात्मादिः, *भाष्यकार*प्रयोगाद् द्वारादिकार्याभावः, स्वशब्दस्य तु द्वारादिषु पाठादस्ति प्रसङ्गः। तदादिविधिर्हि तत्र भवति; आद्यज्विशेषणत्वाद् द्वारादीनाम्, यथा—द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति। *प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावदिति*। तत आरभ्य हि स्वार्थिकाः प्रत्यया विधीयन्ते, किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वेष न प्रवर्तते? इत्याह—*स्वार्थिकेष्वित्यादि*।

न्यासः

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ गोत्रे पूर्वेण नित्य इत्यादि। यदा पौत्रप्रभृतावपत्य इञ् विधीयते तदा पूर्वेण 'अणिञोः' इत्यादिना नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते। यदा त्वनन्तरापत्ये तदाऽप्राप्त एव पक्षे विधीयते ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकार इति। स्वार्थे प्रकृत्यर्थे भवाः स्वार्थिका, अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। स्वार्थिकाः प्रत्यया अवधिर्मर्यादा यस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावत्। स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थितः। केचिन्नित्यमेव भवन्ति।

पदमञ्जरी

तत्र समर्थानामिति सम्बद्धार्थानां चेत्यर्थः। तत्र वाक्ये सम्बद्धार्थता, व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम्, अपेक्षा आकाङ्क्षा, अन्योऽन्यापेक्षा = व्यपेक्षा। अनयाऽऽकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु सत्सु यः सम्बन्धः स लक्ष्यते। वृत्तौ संसृष्टार्थता। एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यम्। वृत्तौ ह्युपसर्जनपदानि स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य प्रधानार्थपराणि भवन्ति, यथा— गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं गङ्गोपसर्जनं तीरमाह। तथौपगव इत्यत्रोपगुशब्दः स्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह। अत एव ऋद्धस्यौपगव इति ऋद्धत्वमुपगोर्विशेषणं न भवति। यत्र हि शब्दः पर्यवस्यति तत्रैव विशेषणसम्बन्धः। यदि च वाक्यवद् वृत्तावपि स्वार्थ एव पर्यवस्येत्तद्वदेव विशेषणसम्बन्धो भवेत्, प्रधानपदान्यप्युपसर्जनविशिष्टमेव स्वार्थं ब्रुवते। यदि तु वाक्यवद् वृत्तावपि प्रधानपदानि स्वार्थमेव ब्रुवीरन् ततो यथोपगोरपत्यं देवदत्तः कल्याणश्चेत्युभाभ्यामपत्यार्थस्य सम्बन्धः, तथौपगवः कल्याणश्चेत्यप्युक्ते स्यात्, न चैवम्। अतो यादृशस्य सम्बन्धस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः। न च स्वार्थिकेषु प्रकृत्यर्थादर्थान्तरं सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत, येन सह समर्थता स्यात्। एतेन प्राथम्यं व्याख्यातम्। अतः प्रतियोग्यपेक्षया सामर्थ्यप्राथम्ययोरभावात्स्वार्थिकेषु नास्योपयोग इति सिद्धम्। *विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित इति*। क्वचित्प्रवर्तते। एतच्चाषडक्षादिसूत्रे वक्ष्यते। इह 'प्रथमात्'

न्यासः

स तथोक्तः। प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावदिति। अनेन यतः परेण स्वार्थिकाः प्रत्यया अवधिभूताः प्रवर्त्तन्ते तत् सूत्रं दर्शयन् 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्येतत्सूत्रात् प्रागयमधिकार इत्याचष्टे। किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वप्ययमधिकारो न प्रवर्तते? इत्याह— स्वार्थिकेष्वित्यादि। समर्थानामिति। सम्बद्धार्थानामित्येषोऽर्थः। सम्बद्धार्थता च द्विष्ठत्वात् प्रतियोगिनि सति भवति, स्वार्थिकानाञ्च प्रकृत्यर्थादर्थान्तरं न सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत, यदपेक्षया च समर्थता स्यात्। तस्मात् समर्थताया अभावात् स्वार्थिकेषु समर्थानामित्येतत् तावन्नोपयुज्यते। अत एव प्रतियोगिनोऽभावात् प्रथमादित्येतदपि नोपयुज्यत एव। यदि हि प्रतियोगिशब्दान्तरं स्यात्, तत आशङ्का स्यात्—किं प्रथमात् प्रत्ययः? उत द्वितीयादिति? ततश्च तन्निवृत्तये प्रथमादिति वचनमनुवर्त्तमानमर्थवत् स्यात्। असति तु द्वितीये प्रतियोगिनि तदनुवृत्तिर्नोपयुज्यते। विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित इति। अनियत इत्यर्थः। यतः केचित् स्वार्थिका नित्यमेव भवन्ति। तथा च 'अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालम्' इत्यादौ सूत्रे भाष्यकारः परिगणनं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्षणवाक्यानि – 'तस्यापत्यम्', 'तेन रक्तं रागात्', 'तत्र

पदमञ्जरी

इत्येतद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते, न विग्रहवाक्यगतम्; अनियतत्वात्। वाक्ये हि प्रयोगोऽनियत इति सर्वेषां प्राथम्यसम्भवात्। कदाचिदपत्यवद्वाचिनोऽपत्ये प्रत्ययः स्यात्, कदाचिदपत्यवाचिनस्तद्वति। अयं च प्रकारोऽसत्यपि 'प्रथमात्' इत्यस्मिंल्लभ्यत इत्यनर्थकं तत्स्यात्।

ननु च यस्मिन्वाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं तस्मिंस्तत एव यथा स्यात्, चरमोच्चारितान्मा भूदित्येतत्प्रयोजनं स्यात्? तन्न; न हि वृत्तिवाक्ययोः सहप्रयोगः, ततश्च वाक्यगते प्राथम्ये व्यवस्थापके सति वृत्तेः प्रयोगो न नियत इति व्यर्थमेव 'प्रथमात्' इति विशेषणं स्यात्, तस्माच्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यं व्यवस्थापकमित्याह—*लक्षणवाक्यानीत्यादि*।

न्यासः

करिष्यति—'के पुनर्नित्याः प्रत्ययाः? तमबादयः प्राक् कात्, ञ्यादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राङ्मयटः, बृहत्या जात्यन्तात् समासान्ताश्च' इति। तत्र 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति तमप्प्रभृतयो ये प्रत्ययाः 'प्रागिवात् कः' इत्येतस्मात् प्राक् ते नित्याः। तथा 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यतो ञ्यप्रत्ययात् प्रभृति 'पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च' इत्यतो वुनः प्राग् ये ते नित्याः। तथा 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्यत आम्प्रभृति प्राक् तत्प्रकृतवचने मयटो ये प्रत्ययास्ते नित्याः। तथा 'बृहत्या आच्छादने' इति यो विहितः कप्रत्ययः 'जात्यन्ताच्छो बन्धुनि' इति च यश्छप्रत्ययो ये समासान्ता डजादयस्ते सर्वे नित्याः। तस्माद् विकल्पः स्वार्थिकेष्वनवस्थितः। ततश्च वाग्रहणमपि तत्रानवस्थितमेव क्वचिदनुवर्त्तते, क्वचिन्नेत्युक्तं भवति।

इह प्रथमादिति विशेषणं प्रयोगवाक्यस्य? लक्षणवाक्यस्य वा? यदि प्रथमः, ततो लौकिके वाक्ये पदानां प्रयोगे नियमो नास्तीति; पात्रमाहर, आहर पात्रमिति प्रयोगात्। ततश्च यदापत्यमुपगोरिति प्रयुज्यते, तदापत्यशब्दात् प्रथमासामर्थ्यात् प्रत्ययः स्यात्। ननु च तस्येत्यनेन सूत्रोपात्तेनानुकरणपदेन षष्ठ्यन्तेन प्रथमेनालौकिकवाक्यसमवायि पश्चान्निर्दिष्टमपि पदमनुकृतम्, तत् प्रथमत्वात् प्रथमव्यपदेशमासादयति। तेन यदाप्यपत्यमुपगोरिति लौकिकं वाक्यं प्रयुज्यते, तदोपगुशब्दादेव यथोक्तेनैव प्रकारेण लब्धप्रथमव्यपदेशात् प्रत्ययो भविष्यति; नापत्यशब्दात्। तदाद्येऽपि पक्षे समाश्रीयमाणे न दोष इति चेद्? वार्त्तमेतत्; न हि मुख्ये प्रथमे सम्भवति सति गौणस्य ग्रहणं युक्तम्। अतः सत्यप्युपगुशब्दस्य गौणेन प्रथमत्वे मुख्यात् प्रथमादपत्यशब्दादेव प्रत्ययः स्यात्, नोपगुशब्दात्। प्रतिपत्तिगौरवञ्च। द्वितीये तु पक्ष एष दोषो नावतरति; लक्षणवाक्येषु पदानां प्रयोगस्य नियतत्वात्। अतस्तमाश्रित्याह—लक्षणवाक्यानीत्यादि। समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्धार्यत इति, यथा—कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेति, गवां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवः' — इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् ।

'समर्थानाम्' इति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्धार्यते । तस्येति सामान्यं विशेषलक्षणार्थम्, तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम् औपगवः ।

पदमञ्जरी

समर्थानामिति निर्धारणे षष्ठीति । ततश्च निर्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वात्प्रथमात्समर्थात्प्रत्ययो भवति, तत्र 'समर्थात् प्रथमात्' इति वक्तव्ये 'समर्थानां प्रथमात्' इति वचनं प्रधानपदस्याप्युपसर्जनपदेनैकार्थीभावप्रतिपादनार्थम्; अन्यथा वाक्यवद् वृत्तावपि प्रधानपदस्यान्येनापि सम्बन्धः शङ्क्येत । यदि तर्हि लक्षणवाक्ये प्रथमोच्चारितात्प्रत्ययः, एवं सति 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ सर्वनाम प्रथमनिर्दिष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात्, नोपग्वादेः, न हि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्दिष्टमित्यत आह—*तस्येति* । सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणम्[1], विशेषोपलक्षणमित्यर्थः । 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ हि विशेषा एव निर्देष्टुमिष्टाः, तेषां तु सर्वेषां प्रत्येकमुपादाने गौरवं स्याद्, एकस्योपादानेऽनुपात्ताद्विशेषान्तरान्न स्याद्, यथा—अद्भिः संस्कृतमित्यादाविति सर्वेषामुपलक्षणत्वेन तस्येत्यादिकमुपात्तम् । *तस्योपग्वादेरिति* । न तु स्वयं कार्यितया, न हि तस्येत्यस्य सामान्यवचनस्य प्रकरणाद्यभावेन विशेषेऽनवस्थितस्यापत्यं प्रति सम्बन्धिविशेषप्रतिपादनेन सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदाख्य उपकारः सम्भवति । सम्बन्धिसामान्यं त्वपत्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेवावगतम्, अतो यत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितं सामान्यवाचि न तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययो न तत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितमिति अगत्या उपलक्षणगतं प्राथम्यमुपलक्ष्याणां विज्ञायते । तदाह—*तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायत इति* ।

न्यासः

मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमात्वेन । यदि तर्हि समर्थानां प्रथमात् प्रत्ययो भवति, एवं सति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येत्येतत्सर्वनाम सामान्यवाचि प्रथमं निर्दिष्टमिति सामान्यवाचिन एव प्रत्ययः स्यात्, न विशेषवाचिनः; प्रातिपदिकादुपग्वित्यादेः, न हि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमं निर्दिष्टम्? इत्यत आह— तस्येत्यादि । विशेषलक्षणार्थमिति । विशेषोपलक्षणार्थमित्यर्थः । यदि हि तस्येत्येतद् विशेषोपलक्षणार्थं न स्यात् तदा समर्थता

---

१. विशेषलक्षणार्थमिति क्वचित् पाठः, स तु पदमञ्जरीकारानभिप्रेतः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्थानामिति किम् ? कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य। प्रथमा-

पदमञ्जरी

कम्बल उपगोरित्यादि। यथापत्यशब्दस्य पूर्वपराभ्यां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति, एवमणोऽपि सम्भाव्येतेति भावः। अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थकस्यापि समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायामेकत्वाद्यभावेऽपि अव्ययेभ्य इव स्वादयः स्युः। ननु 'तस्यापत्यम्' इति श्रूयमाणसम्बन्ध्यपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां नात्र प्रसङ्गः ? नैतदेवम्; न हि लक्षणवाक्ये विभक्त्युच्चारणम्, सम्बन्धप्रतिपादनार्थसामान्यस्य सम्बन्धासम्भवात्, किं तर्हि ? षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थम्। तथापि विशेषोपलक्षणद्वारेण सम्बन्धः स्याद् ? एवमपि ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेव। समर्थपरिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति ? स्यादेवं यद्येतस्मात्सूत्रात्प्रागेव सुबन्तात्तद्धिता इति व्यवस्थितं स्यात्। इह तु ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् षष्ठ्यादिविभक्त्यर्थवृत्तेस्तत एव तद्धिताः स्युः। सति त्वस्मिन्सम्बन्धप्रतिपत्तेर्विभक्त्यायत्तत्वात्सुबन्तादेव तद्धिता भवन्ति, न चैवं सति पदकार्यप्रसङ्गः। तथा हि—राजन्ये वार्त्रघ्न इत्यादौ भसंज्ञयोपजातया लुप्तविभक्त्याश्रयापि पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकाराद् बाधिष्यते। राजत्वं राजतेत्यादौ तु प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञा भवत्येव। ननु तद्धितलुकि सर्वनामस्थाने दोषः, काश्यपेन प्रोक्तमधीयते 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः', 'छन्दोब्राह्मणानि' इति तद्विषयतायाम्। 'तदधीते तद्वेद' इति द्वितीयान्तात्काश्यपिन्शब्दादुत्पन्नस्याणः प्रोक्ताल्लुकि

न्यासः

तस्य न स्यात्। न हि तस्येत्येतत् प्रकरणाद्यनपेक्षं विशेषेष्ववतिष्ठते। न च विशेषेष्वनवस्थितेनानेनापत्यस्य कश्चिदुपकारः क्रियते। सम्बन्धिसामान्यं हि सामान्यवाचिनोऽपत्यस्य प्रतिपादनेनावगतमिति। तस्येत्यनेनास्यापूर्वः कश्चिदुपकारः कृतो भवति; सम्बन्धिसामान्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्, अपत्यशब्देनैव गमितत्वात्। ततश्चोपकाराभावात् समर्थता न स्यात्। उच्यते चेदम्—तस्येति। तस्मात् सामर्थ्याद् विशेषोपलक्षणार्थत्वं तस्येत्यस्य। तेन ये विशेषा उपलक्षिताः = प्रतिपादितास्ते सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टं सम्बन्धिनं प्रतिपादयन्त उपकारिणो भवन्तीत्युपपद्यते तैः सह सामर्थ्यम्। तस्मात् तस्येत्येतत् सामान्यं विशेषोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। तेन तस्य यत् प्राथम्यं तद्विशेषाणामुपगुशब्दादीनां विज्ञायते। ततश्च तत एव प्रत्ययो भवति, न च सामान्यवाचिनः।

कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति। अत्रोपगुशब्दः कम्बलेन सह सम्बद्धः, नापत्येन। अपत्यशब्दस्यापि देवदत्तशब्देन, नोपगुशब्देन। तस्मादपत्यशब्देन सहोपगुशब्दस्य सम्बन्धो नास्तीति न ततः प्रत्ययो भवति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

यद्यपि काश्यपिन इत्यादौ भसंज्ञाया लुप्तविभक्तिनिमित्ताया अपि पदसंज्ञाया बाधाददोषः, काश्यपिभ्यामित्यादौ तु भवत्येव पदसंज्ञा; तथापि काश्यपिनौ,काश्यपिन इत्यादौ सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावाल्लुप्तामन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा स्यात् । न चासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधः, किं कारणम् ? स्वादिष्विति या प्राप्तिस्तस्या एव स निषेधः । एवं तर्हि 'असर्वनामस्थाने' इति विभज्यते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते, तत्सामर्थ्याद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा' इत्येतन्नाश्रीयते, तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्वस्यावधेर्या च यावती पदसंज्ञा स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा सा सर्वा प्रतिषेत्स्यते । यद्येवम्, राजा दण्डीत्यादौ सावपि न स्यात्, 'यचि भम्' इत्यतोऽचीत्येतदसर्वनामस्थाने इत्यत्रापेक्ष्यते, तेनाजादावेव सर्वनामस्थाने सर्वा पदसंज्ञा निषेत्स्यते ? सौ हलादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भविष्यतीत्यदोषः । तदेवं सत्यस्मिन् वचने सुबन्तात्तद्धिते न कश्चिद्दोष इति स्थितम् ।

अत एव पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ 'घकालतनेषु' इत्यलुक् विधास्यते । ननु सत्यप्यस्मिन् स्वार्थिकेष्वस्याव्यापारात्कथं सुबन्तात्तरप् स्यात् ? एवं तर्ह्यर्थक्रम एवायमीदृशो यदुत पूर्वं विभक्त्या योगः, पश्चात्तरपा । उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति । एवं च कृत्वाऽलुग्विधानमप्युपपद्यते । यदि तु तदेवालुग्विधानं ज्ञापकम्, तस्यापत्यमित्यादौ न विभक्त्यर्थमात्रे तात्पर्यम्, किन्तु षष्ठ्यादिविभक्त्यन्ता एवोपलक्षयितुमिष्टाः । ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणत्वेनैवोपयुज्यत इति, तथा सति पदविधित्वात् समर्थपरिभाषयैव व्यवस्था सिद्ध्यति । किञ्च—अनभिधानादसामर्थ्ये न भविष्यति, नार्थः समर्थवचनेन ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यदर्थाभिधानसमर्थं तस्माद्यथा स्यात । किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थितिः, वैक्षमाणिरिति, अत्र सवर्णदीर्घत्वे कृते प्रत्ययो भवति, सु + उत्थित वि + ईक्षमाण---इत्यस्यामवस्थायां न भवति । यदि स्यात्, सावुत्थितिः वायीक्षमाणिरिति प्राप्नोति, 'वार्णदाङ्गं बलीयः' इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वार्णेषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति ? एवं तर्ह्येतदर्थं समर्थवचनं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति—अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति । व्यूहः = शास्त्रकार्यम्, तदन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि पश्चादस्य निमित्तविघातो भविष्यतीति बुद्ध्या न कृतं यैस्तेऽकृतव्यूहाः, एवंभूता भवन्ति पाणिनीया इत्यर्थः । कृतमपीत्यत्र वाशब्दोऽध्याहार्यः, कृतमपि वा शास्त्रकार्यं निवर्तयन्ति निमित्ताभाव उत्पत्स्यमाने इत्यर्थः । तेन पपुष इत्यादि सिद्धं भवति । अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वंकृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते, पूर्वमेव वा न क्रियते,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिति किम् ? षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात्, प्रथमान्तान्मा भूत्।

वाग्रहणं किम् ? वाक्यमपि हि यथा स्यात् – उपगोरपत्यमिति। यद्येवम्, समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत – उपग्वपत्यमिति ? नैष दोषः; पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते, तेनैतदपि भविष्यति॥

पदमञ्जरी

ततः शसि सम्प्रसारणे कृते वलादित्वादिडभावः। *प्रथमान्तादिति*। प्रथमानिर्दिष्टादपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। अन्यथा 'सास्य देवता' इति यथा इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो भवति, एवमिहापि स्यात्—देवदत्तोऽपत्यमस्य दैवदत्तिरुपगुरिति।

वाग्रहणं किमिति। वृत्तिवाक्ययोर्व्यपेक्षैकार्थीभावलक्षणादर्थभेदादेव बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति प्रश्नः। *वाक्यमपि यथा स्यादिति*। तद्यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्तते सत्यामपि स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ, तथेहाप्यौपगवमानयेत्युक्ते य एवानीयते 'उपगोरपत्यमानय' इत्युक्ते स एवेति प्रधानार्थभेदाद् वृत्त्या वाक्यं बाध्येतेति भावः। *यद्येवं समासवृत्तिरतद्धितवृत्त्या बाध्येतेति*। 'यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति राज्ञोऽनन्तरो राजानन्तर इत्यादिषु सावकाशा समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत, यथा—दाक्षिरित्यण् प्रत्यय इवेति भावः। *एतदपीति*। समासवृत्त्याख्यं कार्यमित्यर्थः॥

न्यासः

वाक्यमपि हि यथा स्यादिति। असति हि वाग्रहणे वाक्येनापत्यस्याभिधाने प्राप्ते तस्मिन्नर्थे विधीयमानः प्रत्ययस्तन्निवर्तयेत्। ननु च समानेऽर्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति, यथा—'गमेर्डोः' इत्यनेन शास्त्रान्वितो गोशब्दोऽशास्त्रान्वितस्य गावीशब्दस्य समानार्थस्यैव, न तु भिन्नार्थस्य डित्थादेः। न च वृत्तिवाक्ययोः समानोऽर्थः, वृत्तौ ह्येकार्थीभावः सामर्थ्यम्, वाक्ये तु व्यपेक्षा ? नैतदेवम्, सत्यपि ह्येतस्मिन्नर्थभेदे प्रधानार्थो न भिद्यते. तथा हि—उपगोरपत्यमानयेत्युक्ते य एवार्थोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धविशिष्टः स आनीयते। औपगवमानयेत्युक्ते स एव। प्रधानापेक्षयैव च समानार्थः शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितं निवर्तयति, अन्यथा हि गोशब्दोऽपि गावीशब्दं न निवर्तयेत्। अस्ति हि तयोरप्यर्थभेदः, तथा हि—गोशब्दो गोत्वमाचष्टे, गावीशब्दस्तु तथा; अशास्त्रीयत्वञ्च। तस्मादसति वाग्रहणे यथा गोशब्दः सत्यप्यप्रधानार्थभेदे प्रधानार्थस्य समानार्थाद् गावीशब्दं निवर्तयति, तथा तद्धितोऽपि शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितं वाक्यं निवर्तयेत्। तस्माद्वाक्यमपि यथा स्यादिति वाग्रहणं क्रियते। यद्येवमित्यादि। यदि वाग्रहणेन तद्धितस्य भावाभावौ कुर्वता वाक्यस्य भावः क्रियते, एवं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

'तेन दीव्यति' इति वक्ष्यति। तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम्। अधिकारः, परिभाषा, विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्तते। वक्ष्यति – 'तस्यापत्यम्' औपगवः, कापटवः।

पदमञ्जरी

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ *तेन दीव्यतीति वक्ष्यतीति*। यदि तस्येदमनुकरणं प्राग्दीव्यतेरिति वक्तव्यम्, कथं प्राग्दीव्यत इति निर्देशः? अत आह–*तदेकदेश इति*। भवति हि समुदायगुणीभूतस्याप्येकदेशस्य पृथक्कृत्यानुकरणम्, यथा—अस्यवामीयमित्यत्रेति भावः। 'प्रत्ययः' इत्यादिवदणित्येवाधिकारे सति 'अत इञ्' इत्यादिनापवादप्रकरणेन विच्छिन्नस्याणः 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात्। तस्मादधिकारपरिमाणख्यापनार्थं प्राग्दीव्यत इत्युक्तम्। *त्रिष्वपि दर्शनेष्वित्यादि*। नन्वधिकारपक्षेऽपि प्रतियोगमुपस्थानादत इञ् अण्वेत्यणपि

न्यासः

सति यदा वाक्यं नास्ति तदा तद्धितेनैव भवितव्यम्। समासवृत्तिरुपग्वपत्यमित्येषा तद्धितवृत्त्या बाध्येत। नैष दोष इत्यादि। गतार्थम्॥

प्राग्दीव्यतोऽण्॥ 'प्राग्दीव्यत्' इत्ययुक्तोऽयं निर्देशः, यावता 'दीव्यति' इति वक्ष्यति, न तु दीव्यदिति, तत्र दीव्यतिशब्दस्यावधित्वेनोपादाने दीव्यतेरिति निर्देशेन भवितव्यम्? इत्यत आह–तदेकदेश इत्यादि। समस्तस्य दीव्यतिशब्दस्यावधित्वेनोपादाने सति न युज्येतायं निर्देशः, न तु समस्तस्योपादानम्, अपि तु तदेकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्येत्यदोषः। अथ किमर्थं दीव्यद्ग्रहणं प्राग्ग्रहणञ्च, नाणित्येवाधिकारः क्रियताम्? नैवं शक्यम्; एवं हि क्रियमाणे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येवमादिनाऽधिकारान्तरेण विच्छिन्नस्याणः 'तेन रक्तं रागात्' इत्येवमादिषु पुनरण्ग्रहणं कर्तव्यं जायेत। अवधिनाधिकारपरिमाण आख्याते तदवधिकेष्वर्थेषु सर्वेष्वयमभ्यनुज्ञायत इति पुनरण्ग्रहणं कर्तव्यं न भवति। तस्मादधिकारपरिमाणज्ञापनार्थं दीव्यद्ग्रहणं तावत् कर्तव्यम्। प्राग्ग्रहणमपि कर्तव्यमेव तस्यैवावधित्वद्योतनार्थम्। असति हि तस्मिन् 'दीव्यतोऽण्' इत्युच्यमाने प्रकृतिरणो दीव्यच्छब्दो विज्ञायेत। त्रिष्वपि दर्शनेष्वित्यादि। कथं पुनरियमपवादविषयपरिहारेणाणः प्रवृत्तिर्लभ्यते, यावताधिकारे तस्मिन् सति प्रतियोगमुपस्थानादपवादविषयेऽप्यण् प्राप्नोति—'अत इञ् अण् च' इति, अन्यथा हि तस्य तत्रोपादानमनर्थकं स्यात्? परिभाषापक्षेऽपि प्राग्दीव्यतोऽर्थेष्वणित्यविशेषेण परिभाषिते सामान्येन परिभाषा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, परिभाषापक्षेऽपि प्राग्दीव्यतीयाः प्रकृतयस्ताभ्यः सर्वाभ्योऽण् परिभाष्यमाणः केनापवादविषये न स्यात्, एवं विधिपक्षेऽपि सर्वत्र प्रसङ्गः ? एवं मन्यते—यदयं 'पीलाया वा' इति सूत्रमारभते, तद् ज्ञापयति—नापवादविषयेऽण् भवतीति; अन्यथा 'द्व्यचः' इति ढक् सिद्धः, अनेन चाणित्यनर्थकं तत्स्यादिति। 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गम्।

वयं तु ब्रूमः—'प्राग्दीव्यतः' इति नेदं दीव्यतीतिशब्दैकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्यानुकरणम्, किं तर्हि ? तत्रत्योऽर्थो निर्दिश्यते—दीव्यतोऽर्थात्प्रागिति। तत्र दिवेर्लटि कृतेऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्यप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याल्लटः शत्रादेशः कृतः। तत्रावधेरर्थत्वादवधिमन्तोऽप्यर्था एव प्रतीयन्ते, सजातीयविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वादवश्यवधिमद्भावस्य, ततश्च प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेष्वेवास्य त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः। तत्र समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपवादोऽणं बाधत इति सिद्धमिष्टम्॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावाद्भवार्थे 'वृद्धाच्छः'। 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपो न भवति; 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' इति परिगणनात्। अत एवाव्ययात्त्यबपि न भवति, 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति परिगणनाद्वा। गणपतिशब्दस्यात्र पाठाद्गाणपत्यो मन्त्र

न्यासः

प्रवर्तमाना केनापवादविषयं परिहरेत् ? विधावपि प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयस्ताः सर्वा इहैकध्यमुपनीयाण् विधीयमानः सर्वतः प्रवर्तेत, अन्यथा सर्वतो विधानमनर्थकं स्यात् ? एवं मन्यते - ज्ञापकादपवादविषये न भविष्यतीति, यदयं क्वचिद्वाग्रहणमन्यतरस्यांग्रहणञ्च करोति -'पीलाया वा', 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति, तज्ज्ञापयति — नापवादविषयेऽण् भवतीति। विधौ तु भूयान् परीहारः। न हि प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयस्ताभ्योऽण् विधीयते, किं तर्हि ? प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु। तत्र समानार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधिष्यत इति। अथ किमर्थमियानवधिरुपादीयते, न प्राक् ठक इत्येवोच्येत, 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्येतस्मात् ठकः प्रागित्यर्थः ? नैवं शक्यम्; 'दध्नष्ठक्' इत्येवमादिरपि ठगवधित्वेन विज्ञायेत। 'प्राक् कंसीयात्' इत्येवं तर्हि वक्तव्यम्— 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च' इति, तत्र यः कंसीयशब्दस्ततः प्रागित्यर्थः ? एवमप्यशक्यं वक्तुम्; 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येतयापि कंसीयादुत्पद्येत, ततश्च द्वयोः कंसीययोर्विकारो द्विकंस इत्यत्र लुङ् न स्यात्। तस्माद् यथान्यासमेवास्तु॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति। पत्युत्तरपदाद् ण्यं वक्ष्यति, तस्यापवादः। आश्वपतम्। शातपतम्।

अश्वपति। शतपति। धनपति। गणपति। राष्ट्रपति। कुलपति। गृहपति। धान्यपति। पशुपति। धर्मपति। सभापति। प्राणपति। क्षेत्रपति[1]।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव। दिति, अदिति, आदित्य – इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति। दैत्यः। आदित्यः। आदित्यम्। पत्युत्तरपदात् – प्राजापत्यम्। सैनापत्यम्।

पदमञ्जरी

इत्यपशब्दः। एतेन क्षैत्रपत्यं व्याख्यातम्। 'क्षैत्रपत्यं चरुं निर्वपेत्' इति तु छान्दसम्। क्षैत्रपत्यं प्राश्नन्तीति, छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहौ कृते पश्चाद् द्वन्द्वः, न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिरित्याह– *पत्युत्तरपदाच्चेति*। एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा लभ्यते। अदितिग्रहणं तु तदुत्तरपदपरिग्रहार्थं स्यात्, न ह्यदित्युत्तरपदं दित्युत्तरपदं भवति। पत्यन्तादिति नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति।

वाङ्मतिपितृमतामिति[2]। कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोः पाठोऽपत्यार्थो भाषायामपि ण्यो यथा स्यादिति। अनेन तु छन्दसि सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यविधिः। केचिद्वाक्शब्दमपि तत्रैव पठन्ति, तेन 'याना वाच्या एते वत्साः' इति प्रयोगोपपत्तिः।

न्यासः

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ पत्युत्तरपदाच्चेति एतेनोत्तरपदशब्दः पतिशब्देनैव सम्बध्यते, नान्यैर्दित्यादिभिरिति दर्शयति। एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा लभ्यते।

---

१. स्थानपति, यज्ञपति, धन्वपति, अधिपति, बन्धुपति—एतेऽत्र गणे क्वचिदधिकाः।

२. पदमञ्जरीकारसमये 'यमाच्चेति' 'वाङ्मत्ति' इत्येतद्वार्त्तिकद्वयस्य पाठव्यत्यासो जातः, इति स्पष्टं प्रतिभाति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* यमाच्चेति वक्तव्यम् * । याम्यम् ।

* वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् * । वाच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् ।

* पृथिव्या ञाञौ * । पार्थिवा । पार्थिवी ।

* देवाद्यञञौ * । दैव्यम् । दैवम् ।

* बहिषष्टिलोपश्च * । बाह्यः ।

* ईकक्च * । बाहीकः ।

* ईकञ् छन्दसि * । बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् – आरातीयः ।

* स्थाम्नोऽकारः * । अश्वत्थामः ।

पदमञ्जरी

यमाच्चेति । यमशब्दोऽपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ।

पृथिव्या ञाञाविति । ञाञोः स्त्रियां विशेष इत्याह—*पार्थिवा, पार्थिवीति* ।

स्थाम्न इति । बलवचनोऽयम् । तस्य केवलस्य यद्यप्यपत्येन योगो नास्ति, जातादिना तु योगः सम्भवत्येव । सर्वेषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वयं विधिः, तस्मा-

न्यासः

यमाच्चेति वक्तव्यमिति । यमशब्दाच्च ण्यप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । तत्रेयं व्याख्या—इह लाघवार्थं पत्यन्तादिति वक्तव्ये पत्युत्तरपदादिति वचनमधिकविधानार्थम् । ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति । तेन यमशब्दादपि ण्यो भविष्यतीति । अथ वा—पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, तस्मादनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यतीति ।

वाङ्मतिपितृमतामित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनं तु तदेव ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यमाश्रित्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्यानुवृत्तेर्वा कर्त्तव्यम् । याम्यमित्यादिषु यथायोगं प्राग्दीव्यतीयेऽपत्यादावर्थे ण्यप्रत्ययः ।

पृथिव्या ञाञाविति । 'एते ञादयस्तद्धिताः' इति बहुवचनेनानुक्ततद्धितपरिग्रहार्थेन सिद्ध्यन्तीति न वक्तव्याः । तत्र पृथिवीशब्दाद् यदा ञस्तदा टाप् - पार्थिवा, यदा त्वञ् तदा 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्—पार्थिवी । बहिषष्टिलोपश्चेत्यादि । ननु च 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थः' इत्यनेनैव टिलोपे सिद्धिः, तत् किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह–टिलोपवचनमित्यादि । आरातीय इति । अनित्यत्वज्ञापनस्य प्रयोजनम् । आराद् भवतीति 'वृद्धाच्छः' ।

स्थाम्नोऽकारः । स्थामन्शब्दस्य केवलस्यापत्यार्थे प्रयोगो नास्तीति तदन्तस्याकार-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* लोम्नोपत्ये बहुषु *। उडुलोमाः। शरलोमाः। बहुष्विति किम्? औडुलोमिः। शारलोमिः।

* सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् *। गव्यम्। अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम्? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्। गोमयम्।

* ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन *। दितेरपत्यं

पदमञ्जरी

दश्वत्थाम इति भाष्योदाहरणादत्र तदन्तविधिर्भवति। *अश्वत्थाम इति*। अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहौ अकारष्टिलोपः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः।

लोम्नोऽपत्ये बहुष्विति। बाह्वादिष्वयं पठ्यत इतीञि प्राप्ते बहुष्वकारः, केवलस्यापत्येनायोगात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः। *उडुलोमा इति*। उडूनीव लोमान्यस्य, शरा इव लोमान्यस्येति बहुव्रीहिः। ननु बाह्वादिलक्षणे इञ्यपि कृते तस्य बह्वच इति लुकि सुबन्तादिञुत्पन्न इति प्रत्ययलक्षणेन 'सुबन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धम्? सिद्ध्यतु नामेदम्; उडुलोमेः, उडुलोमेभ्य इत्येवमादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादैसादिर्न स्यात्, इञो लुगपि प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र न सिध्यति, न चात्र पदसंज्ञा, 'असर्वनामस्थाने' इति निषेधात्। यथा च प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तायाः सुबन्तमित्यस्या अपि पदसंज्ञायाः स निषेधस्तथोक्तं पुरस्तात्।

सर्वत्रेति। नापत्य एव। यद्वा प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्र च, तेन गवा चरतीत्यत्रापि गव्य इति भवति। *गोरूप्यमिति*। 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः', 'मयट् च' इति रूप्यमयटौ। *ण्यादय इति*। येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एव ण्यादयोऽपवादाः,

न्यासः

प्रत्ययो विज्ञेयः। अश्वस्येव स्थामास्येत्यश्वत्थामा, पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः। अश्वत्थाम्नोऽपत्यमश्वत्थामः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः।

लोम्नोऽपत्य इति। लोमशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते, तस्य केवलस्यापत्येन सम्बन्धो नास्तीति तदन्तविधिर्विज्ञायते। अत्रापत्यविवक्षायां बहुष्विञि प्राप्ते तदपवाद एवाकारो विधीयते। उडुलोम्नोऽपत्यानि बहून्युडुलोमाः।

सर्वत्रेति। अपत्ये च अन्यत्र च। अथ वा—प्राग्दीव्यतीये चान्यत्र चार्थेऽजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति। अजादेः प्रत्ययस्य प्रसङ्गः = प्राप्तिः। तत्र गोशब्दात् सर्वत्र यद् भवति। यद्येवम्, 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यत्र गोग्रहणं किमर्थम्? अस्यैव प्रपञ्चार्थम्। गव्यमिति। गोरपत्यम्, गवा चरतीति वा। अणष्ठको वाऽजादेर्यत्रार्थे प्रसङ्गस्तत्र यद्भवति, नान्यत्र। गोरूप्यम्, गोमयमिति। 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः', 'मयट् च'।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् ।

कथं दैतेयः ? दितिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादि-

पदमञ्जरी

अणापवादैस्तु ढगादिभिः सह सम्प्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति वार्त्तिकारम्भः । अर्थविशेषोऽपत्यादिलक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यस्तु तस्येदमित्यर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादः स परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्त्रं तस्येदमौष्ट्रपतम् 'पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च' इत्यञ् भवति, न तु ण्यः । *दितेरपत्यमिति* । अत्र 'इतश्चानिञः' इति ढग्न भवति, डौलेय इत्यादावेव तु भवति । *वानस्पत्यमिति* । अचित्तादिलक्षणष्ठग्न भवति, आपूपिकादावेव तु भवति ।

कथं दैतेय इति । *अत्र तर्हीति* । गम्यमानत्वान्न प्रयुक्तम् । यदि ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, कथं तर्हि दैतेयः सिध्यतीत्यर्थः । *दितिशब्दादित्यादि* । ननु 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्'

न्यासः

ण्यादय इत्यादि । लक्षणशब्दो निमित्तवचनः, चिह्नवचनो वा । अर्थविशेषो लक्षणं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणोऽणपवादः । तस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन ण्यादयो भवन्ति । न चेदं वक्तव्यम्; परशब्दस्येष्टवाचित्वात् तेनैव सिद्धत्वात् । आदिशब्देन 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्येवमादयः प्रत्यया गृह्यन्ते । तत्र ण्यस्यावकाशः – दितिर्देवतास्य स्थालीपाकस्येत्याद्यर्थविवक्षायां नात्राणोऽपवादः कश्चिदन्योऽस्तीति निष्प्रतिद्वन्द्वी ण्य एवाणपवादो भवति–– दैत्यः, वानस्पत्यमिति । ण्यश्चायं सर्वेष्वपत्यादिष्वर्थेषु विधीयत इति सामान्यप्रत्ययो भवतीति, अतो नार्थविशेषलक्षणः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः–– दुलेरपत्यमिति 'इतश्चानिञः' इति ढक्—दौलेयः, ढगयमपत्य एवार्थविशेषे विधीयत इत्यर्थविशेषलक्षणो भवति । इहोभयं प्राप्नोति— दितेरपत्यं दैत्यः, वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यमिति वा, ण्यप्रत्ययो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्थविशेषलक्षणादिति किम् ? योऽणपवादोऽर्थसामान्येनार्थविशेषे विहितः स परत्वाण्ण्यादीन् बाधित्वा भवत्येव । उष्ट्रपतिर्नाम पत्त्रम्, तस्योष्ट्रपतेरिदमिति तस्येदंविवक्षायाम् 'पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च' इत्यञ्—औष्ट्रपतम्, तस्येदंलक्षणो ह्ययमञणोऽपवादः, न योऽर्थविशेषलक्षणस्तस्य । अर्थविशेषा ह्यपत्यादयोऽर्थाः । तस्येदमर्थस्तु सामान्यम्, नार्थविशेषः ।

कथं दैतेय इति । यदि ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात् पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, दैतेय इति न सिध्यति । अत्रापि हि ण्यप्रत्ययेनैव भवितव्यमिति भावः । दितिशब्दादित्यादि । दितिशब्दोऽयं 'दो अवखण्डने' इत्यस्मात् 'क्तिच्क्तौ' इति क्तिच्, 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वमित्येवं यदा व्युत्पाद्यते तदा 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तदा 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति । ननु 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्येके' इति ङीषं कृत्वा स्त्रीभ्यो ढक् क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या[1] ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति, अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः ।

उत्स । उदपान । विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । ❀ वष्कयाऽसे ❀ । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । ❀ उदस्थानाद् देशे ❀ । ❀ पृषदंशे ❀ । भल्लकीय ।

पदमञ्जरी

इति ङीषन्तादपि ण्य एव प्राप्नोति ? तत्राह—*लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति* । अन्ये तु *भाष्यवार्त्तिकयो*रनुक्तत्वाद् दैतेय इत्यसाधुरिति स्थिताः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ *तदपवादानां चेति* । इञादीनाम् । *बष्कयास इति* । बष्कयशब्दोऽञमुत्पादयति, असे, असमास इत्यर्थः । पूर्वाचार्यसंज्ञेयम्, बाष्कयः । अस इति किम् ? गोबष्कयिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवात्र न भविष्यति ? ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति—भवत्यत्र तदन्तविधिरिति । किं सिद्धं भवति ? धेनुशब्दोऽत्र पठ्यते, तदन्तादपि भवति—अधेनूनां समूह आधेनवमिति । *उदस्थान देश इति* । उदस्थानशब्दोऽञमुत्पादयति देशे वाच्ये—

न्यासः

ग्रहणं भवति' इति दितिशब्दो गृह्यमाणो दितीशब्दमपि ग्राहयति, ततश्च यथा दितिशब्दाण्ण्यप्रत्ययः पूर्वविप्रतिषेधेन भवति, तथा दितीशब्दादपि तेन भवितव्यमित्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्येति । अनित्यत्वं पुनरस्याः 'अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्' इति घटशब्दमुच्चार्य घटीशब्दोच्चारणाद्वेदितव्यम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ तदपवादानाञ्चेति । इञादीनाम् । वष्कयाऽस इति गणे पठ्यते । तस्यायमर्थः- बष्कयशब्दादञ् भवति, असे असमासे इत्यर्थः । पूर्वाचार्यैः समासस्य 'स' इत्येषा संज्ञा कृता । वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः । अस इति किम् ? गौवष्कयिः । 'अत इञ्' इतीञेव भवति । उदस्थानाद् देशे इति । उदस्थानशब्दाद्देशे

---

१. 'विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभावः' इत्यधिकं क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् । * सत्वन्तु * । सच्छब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते – सत्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव ।

* ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् – ग्रैष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेदः ॥

पदमञ्जरी

औदस्थानो देशः । देशादन्यत्र यदृच्छया कश्चिदुदस्थानः, तस्यापत्यमौदस्थानिः । *पृषदंश इति* । पृषच्छब्दोऽञमुत्पादयति अंशे वाच्ये-पार्षतोंऽशः, अंशादन्यत्राणेव भवति । *ग्रैष्मी त्रिष्टुबिति* । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यशेषार्थविवक्षायामौत्सर्गिकोऽणेव भवति, ग्रीष्मे भवेत्यादिशेषविवक्षायां तु ऋत्वणेव सिद्धम् । न ह्यनेनाञा शैषिकस्याणो बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणानामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण् तु शेषमात्रे विधानान्नार्थविशेषलक्षणः, कक्षान्तरप्राप्तश्च । कथम् ? 'कालाट्ठञ्' अणोऽपवादः, तस्याप्यृत्वण् । *छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यत इति* । यस्य त्रिष्टुबादयो विशेषाः । *न वेद इति* । तेन वेदविषयेऽपि वृत्तेऽभिधेयेऽञः प्रतिषेधादणेव भवति—ग्रैष्मी त्रिष्टुबिति ।

न्यासः

वाच्येऽञ् भवति । उदस्थाने भवो देश औदस्थानः । देश इति किम् ? उदस्थानो नाम कश्चित् पुरुषः, तस्यापत्यमौदस्थानिः । पृषदंश इति । पृषच्छब्दादंशेऽभिधेयेऽञ् भवति । पृषदोंऽश पार्षदः । अंश इति किम् ? पार्षदोऽन्यः[1] । अणेव भवति । कुरुशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्यापत्यविपक्षायां कौरव इति न सिध्यति, यस्मात् 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति च ण्यप्रत्ययः प्राप्नोति । अञ्प्रत्ययो हि सामान्यविहितः, ण्यप्रत्ययस्तु विशेषविहितः । सामान्यविहितश्च विशेषविहितेन बाध्यते ? नैष दोषः; अयं योगस्तयोर्योगयोरनुवर्तिष्यते; तत्राप्यपत्येऽर्थे कुरुशब्दोऽनवकाश इत्यञपि ततो भविष्यति । अपत्यार्थस्य 'तस्येदम्' इत्यर्थविवक्षायां वा कौरव इति भविष्यति ।

ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रीष्मशब्दादच्छन्दस्यभिधेयेऽञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थमित्याह—इह मा भूदित्यादि । छन्दसि त्रिष्टुबादौ वाच्ये सन्धिवेलादिसूत्रेण ऋत्वणेव यथा स्याद्, अञ् मा भूदित्येवमर्थम् । तेन ग्रैष्मी त्रिष्टुबित्यञ् न भवति । तत्रेदं व्याख्यानम्-- वेति वर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ।

---

१. स्वरे विशेषः—अञन्तस्य ञित्वादाद्युदात्तत्वम्, अगन्तस्य तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

'धान्यानां भवने' इति वक्ष्यति। तस्य 'प्राक्' इत्यनेनैव संबन्धः। प्राग्भवनसंशब्दनाद्येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंस्शब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः। स्त्रीषु भवं स्त्रैणम्। पौंस्नम्। स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम्। पौंस्नम्। स्त्रीभ्य आगतं स्त्रैणम्। पौंस्नम्। स्त्रीभ्यो हितं स्त्रैणम्। पौंस्नम्।

पदमञ्जरी

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ *स्त्रीशब्दात्पुंस्शब्दाच्चेति*। स्त्र्यधिकारविहितानां टावादीनां 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येतदधिकारविहितानां च प्रत्ययानां ग्रहणं न भवति, स्त्रीपुंस्शब्दयोरस्वरितत्वात्। नापि स्त्रीपुंसार्थग्रहणम्, 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात्। *पौंस्नमिति*। संयोगान्तस्य लोपः' इति पुंस्शब्दसकारस्य लोपः, तत्र कर्त्तव्येऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात्। अत एव संयोगान्तलोपप्रसङ्गान्नञ्नेवोभाभ्यां न विधीयते। एवं हि मा भून्नञ्, मा च भूत्स्नञ्, अञ् प्रकृतस्तत्रैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति; तत्रायमप्यर्थः, स्त्रैणी पौंस्नी अञ इतीकारः सिद्धो भवति? नैवं शङ्क्यम्; स्त्रैणाः, पौंस्नाः—'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् प्राप्नोति। इह च स्त्रैणानां सङ्घः 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञाम्' इत्यण् प्राप्नोति? नैष दोषः; उभयत्रापि गोत्र इति वर्तते, लौकिकस्य च गोत्रस्य ग्रहणं ऋषिप्रजनं च लोके गोत्रमुपचरन्ति, न च स्त्र्यर्षिणापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यम्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति? 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावो भविष्यति, 'इष्ठेमेयस्सु' इति तत्रानुवर्तते। एवं तर्हि नुग्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यति? यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, तत्र टिलोपार्थमेव नुग्विधानं स्यात्। स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपस्य निमित्तम्, अन्यथा यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यात्, यथा—श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविरिति। तस्माद्यथान्यासमेवास्तु।

न्यासः

तेन ग्रीष्मशब्दाच्छन्दसि वाच्येऽञ् न भवतीति। वृत्तं गृह्यत इति। यस्य त्रिष्टुब्जगतीत्यादयो विशेषास्तदिह वृत्तम्; अतश्छन्दो गृह्यते, न वेदः॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ अत्र तावत् स्त्रीशब्दस्य स्वरूपग्रहणम्, न टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य। ततो हि 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकं वक्ष्यति, तत्साहचर्यात् पुंशब्दोऽपि तद्धर्मैव विज्ञायते। तस्यापि स्वरूपग्रहणमेव। पौंस्नमिति। 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'स्त्रियाः पुंवत्' इति ज्ञापकाद्वत्यर्थे न भवति। योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

'प्राग्दीव्यतः' इति वर्तते, न 'भवनात्' इति। 'द्विगोः' इति षष्ठी। द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं

पदमञ्जरी

योगापेक्षं चेति । स्त्रीपुंसाभ्यामित्ययं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तत इत्येवं ज्ञापनशरीरम्, न तु स्नञ् वत्यर्थे न प्रवर्तत इत्यर्थः। कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ता चेति ? 'आ च त्वात्' इत्यत्र परिहारो भविष्यति ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ *द्विगोरिति षष्ठीति* । आनन्तर्यलक्षणायां तु पञ्चम्यां पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदम् 'तस्येदम्' इत्यण्, पाञ्चकपालमित्यत्रापि प्राप्नोतीति भावः। षष्ठ्यपि यद्यानन्तर्ययोगे स्यात्स एव दोषो यः पञ्चम्याम्, ततश्च षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यादिति मत्वाऽऽह—*द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेनेति* । यस्य

न्यासः

यदि प्राग् भवनसंशब्दनात् स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवतः, वत्यर्थेऽपि तौ स्याताम्, ततश्च स्त्रीवत्, पुंवदिति न सिध्येदित्याह—स्त्रियाः पुंवदित्यादि। यदयम् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति निर्देशं करोति ततो ज्ञायते—वत्यर्थे नञ्स्नञौ न भवतः। ननु चैतस्मान्निर्देशात् स्नञ्प्रत्ययो वत्यर्थे न भवतीति. शक्यं विज्ञातुम्, न तु नञ्प्रत्ययो न भवतीति, ततश्च स्त्रीवदिति न सिध्यति ? इत्यत आह—योगापेक्षञ्चेत्यादि। 'पुंवत्' इति निर्देशादयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते—इत्येवमर्थमिदं योगापेक्षं ज्ञापकम्, न तु स्नञ्प्रत्ययापेक्षम्। तेन स्त्रीवदित्येतदपि सिध्यति ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ प्राग्दीव्यत इति। तस्य स्वरितत्वात्। न भवनादिति। विपर्ययात्। द्विगोरिति पञ्चमी चेयं स्यात् ? षष्ठी वा ? तत्र यदि पञ्चमी, तदायमर्थः स्यात्—द्विगोः परस्यानपत्यप्रत्ययस्य प्राग्दीव्यतीयस्य लुग् भवतीति। ततश्च यथा द्विगुसंज्ञानिमित्तस्य लुग् भवति—पञ्चकपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपाल इति, तथा यो द्विगोर्निमित्तं न भवति तस्यापि स्यात्—पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं खण्डम्। 'तस्येदम्' इत्यण्—पाञ्चकपालमिति। तमिमं पञ्चमीपक्षे दोषं दृष्ट्वा, षष्ठीपक्षमाश्रित्याह—द्विगोरिति षष्ठीति। द्विगोर्यः सम्बन्धीति। यस्य तद्धितस्यार्थे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारद्विगुर्विधीयते स द्विगोः सम्बन्धीति; अर्थद्वारेण तदर्थस्य द्विगुसम्बन्धित्वात्। सोऽपि तद्द्वारेण द्विगुसम्बन्धी। निमित्तत्वेनेति। अनेन निमित्तनैमित्तिकभावेन यः सम्बन्धो तस्य लुग् भवति, न तु पौर्वापर्यभावेन यस्तस्येति दर्शयति। एतच्च

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते द्विवेदः । त्रिवेदः ।

अनपत्य इति किम् ? द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः ।

प्राग्दीव्यत इत्येव – द्वैपारायणिकः ।

द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति – पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा – द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, 'द्विगोः' इति स्थानषष्ठी ।

पदमञ्जरी

तद्धितस्यार्थे 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति द्विगुर्विहितः स निमित्तत्वेन सम्बन्धी । *पञ्चकपाल इति* । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्रार्थे विवक्षिते द्विगुः, अण्, तस्य लुक् । *द्विवेद इति* । 'तदधीते तद्वेद' इत्यत्रार्थे द्विगुः ।

द्वैदेवदत्तिरिति । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यम्, 'अत इञ्', अपतनादपत्यम्, यस्य पित्रादिषु द्वौ देवदत्तसंज्ञकौ स एवमुच्यते, एकस्य वा दत्तपुत्रोऽन्यस्य साक्षात्पुत्रः ।

द्विगुनिमित्तविज्ञानादिति । द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः । *पञ्चकपालस्येदमिति* । अत्र संस्कृतार्थे यः प्रथममुत्पन्नः प्रत्ययः स एव द्विगोर्निमित्तं न द्वितीय इति तस्य लुग्न भवति । *अथ वेत्यादि* । पूर्वं लुगित्यनेनोपस्थापितस्य प्रत्ययस्य द्विगोरित्यनेन वैयधिकरण्यमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं सामानाधिकरण्यमित्येष विशेषः । कथं पुनर्द्विगोरेव लुग् लभ्यत इत्याह— *द्विगोरिति स्थानषष्ठीति* ।

न्यासः

निमित्तनैमित्तिकभावस्यान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते । स हि द्विगोराद्यस्तद्धितेन सम्बद्धः; तस्मात् स गृह्यते । पौर्वापर्यभावस्तूत्तरकालमपि भवतीति बहिरङ्गो भवति, अतो न तस्य ग्रहणम् । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति 'तद्धितार्थ' इति समासः, 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा, 'संस्कृतम्' इत्यण्, तस्य लुक् । द्विवेद इति । द्वौ वेदावधीत इति पूर्ववत् समासः, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् ।

द्वैदेवदत्तिरिति । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यमिति 'अत इञ्' । पञ्चकपालस्येदमिति पाञ्चकपालमिति । अत्र संस्कृतार्थे यः प्रथमः प्रत्यय उत्पन्नः स एव द्विगोर्निमित्तम्, न तु य उत्तरकालं तस्येदमित्यर्थविवक्षायाम् । न हि तस्यार्थे विषयभूते द्विगुर्विहितः, किं तर्हि ? संस्कृतार्थे यो विहितस्तस्य । तेनाद्विगुनिमित्तत्वात् 'तस्येदम्' इति यो विहितस्तस्येह लुग् न भवति । अथ वेत्यादि । पूर्वं हि द्विगोर्यस्तद्धितो निमित्तं तस्य लुग् विहितः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा ? सत्यमेतत्; उपचारेण तु लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति। द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्मान्न द्विगुरुच्यते — पाञ्चकपालमिति ? न तस्य

पदमञ्जरी

ननु चेत्यादि। 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः' इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहिताः, ततश्च द्विगोर्लुगिति नैव समञ्जसमिति भावः। *उपचारेण त्वित्यादि*। अतस्मिंस्तद्रूपारोपः = उपचारः, परत्र परशब्दप्रयोगः = लक्षणा, उपचारेण निमित्तेन या लक्षणा तयेत्यर्थः। अन्ये तूपचारेणेत्यस्य विवरणं लक्षणयेत्येतदित्याहुः। अद्विगुरूपस्तद्धितो द्विगुरूपतया यथा बुद्ध्या विवक्ष्यते सा लक्षणा उपचार एवेति। उपचारस्य निबन्धनं द्विगुनिमित्तत्वम्। भवति हि कारणे कार्योपचारः—आयुर्घृतमिति यथा। *द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हीत्यादि*। कार्येऽपि कारणवदुपचारो दृश्यते, यथा—पुरातनं कर्म भुज्यत इति, ततश्च द्विगुर्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तं सोऽपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो विवक्षितः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना, सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः, तया कस्मान्न द्विगुरित्युच्यते ? अर्हत्येवायमेवंविधं वचनमित्यर्थः। परिहरति—न

न्यासः

इदानीं द्विगोरेव विधीयत इत्यस्ति विशेषः। कथं पुनर्द्विगोरेव लुग्भवति ? इत्यत आह—द्विगोरिति स्थानषष्ठीति।

ननु चेत्यादिनान्तरोक्तव्याख्यानं विघटयति। 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः' इति लुगादिकाः प्रत्ययादर्शनस्यैताः संज्ञा विहिताः, ततो लुगुच्यमानोऽनेन न शक्तो द्विगोरेव लुकं विधातुमित्यभिप्रायः। सत्यमेतदिति। यदनन्तरमुक्तम्। यद्येवम्, कथं लुक्संज्ञाया द्विगोर्लुग् लभ्यते ? इत्यत आह—उपचारेण त्वित्यादि। अतथाभूते वस्तुनि योऽध्यारोपिततथाभावो ज्ञानविशेषः स उपचारः। लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा, सा पुनरिहोपचार एव। एतेन ह्यद्विगुरूपस्तद्धितो द्विगुरूपतया लक्ष्यते। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रामञ्चरूपा अपि पुरुषा मञ्चरूपतया लक्ष्यन्ते, तथेहाप्यद्विगुरूपस्तद्धितो द्विगुरूपतया। उपचारस्य तु निबन्धनं द्विगुनिमित्तभूतत्वम्, यदाह — द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुरिति। भवति हि कारणे कार्योपचारः, यथा—आयुर्घृतमिति। द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हीत्यादि। द्विगुर्निमित्तं यस्य स तथोक्तः। यो धर्म उपचारस्य निबन्धनं स इह गुणशब्देन विवक्षितः। गुणनिमित्ता कल्पना = गुणनिमित्तकल्पना, सा पुनरुपचारात्मिकैव वेदितव्या। यद्युपचारेण द्विगोर्निमित्तं प्रत्ययोऽपि द्विगुरुच्यते, द्विगुर्यस्य निमित्तम् सोऽपि गौण्या कल्पनया कस्माद् द्विगुरिति नोच्यते ? कार्येऽपि हि कारणशब्द उपचारात् प्रयुज्यमानो विद्यत एव, यथा—पुरातनं सर्वमिदं शुभाशुभं कर्म भुज्यत इति। पाञ्चकपालमिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विगुत्वं निमित्तम्, इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव निमित्तमित्यस्ति विशेषः।

यद्येवम्, इह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति ? नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति। त्रैशब्द्यं हि साध्यम्—पञ्चसु

पदमञ्जरी

तस्येति। तत्र हि सन्निहितमपि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नोपयुज्यते, न ह्यसौ द्विगोरित्येवं विधीयते, किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवमित्यर्थः। *इतरस्त्विति*। प्रत्ययः, यस्य लुग्दर्शितः। *द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति*। तदर्थे हि समासो विधीयते, तस्यैव च द्विगुसंज्ञा, तेनासौ द्विगुत्वस्यैव निमित्तम्।

यद्येवमित्यादि। उभयोरपि पक्षयोरेतच्चोद्यम्। न ह्यत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धी तद्धितः, नापि द्विगुनिमित्तत्वादुपचारेण तद्व्यपदेशार्हः, अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पन्ने पश्चात्तद्धित उत्पद्यते, स च द्विगोर्निमित्तं न भवतीति चोद्यार्थः। परिहरति—*नैवात्र तद्धित उत्पद्यत इति*। अनभिधानादिति भावः। यदि नोत्पद्यते, कथमस्मिन्नर्थे पञ्चकपाल इति रूपसिद्धिस्तस्मादुत्पद्यत एवात्र तद्धितः, तस्य च लुग्विधेयः ? इत्यत आह—*त्रैशब्द्यं हीति*। त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् = चातुर्वर्ण्यादिः। इह ह्यस्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्, तच्च पञ्चकपालीशब्दा-

न्यासः

पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं खण्डमित्यण्, स च द्विगोरुत्पन्नत्वाद् द्विगुनिमित्तक इत्यभिप्रायः। न तस्य द्विगुत्वं निमित्तमिति निष्पन्नत्वाद् द्विगोस्तद्धितस्योत्पद्यमानस्य न द्विगुत्वं निमित्तम्, किं तर्हि ? प्रातिपदिकम्। तथा हि—नासौ द्विगुरित्येवं विधीयते, किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवम्। तस्मात् सन्निहितापि द्विगुता न प्रत्ययस्य निमित्तमिति, न च प्रत्ययो द्विगुरित्युपचारेण व्यपदेष्टुं शक्यत इति। इतरस्त्विति। तद्धितप्रत्ययः, यस्य मूलोदाहरणे लुग् दर्शितः। द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति। एवकारेण प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः क्रियते—द्विगुत्वस्यैव निमित्तम्, न तु प्रातिपदिकत्वस्य; यतस्तदर्थं द्विगुसमासो विधीयते, न तु प्रातिपदिकत्वमित्यस्ति विशेषः। ततश्च द्विगोर्यो निमित्तं तत्रैव द्वित्वव्यपदेश उपचाराद्भवति। न तु निष्पन्नाद् द्विगोर्य उत्पद्यते तत्रापि।

यद्येवमित्यादि। यदि द्विगोर्यो निमित्तं तद्धितः सोऽत्र निमित्तत्वादुपचारेण द्विगुरुच्यते तस्य लोपो भवति। एवं सतीह कथं लोपः—पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति ? अत्र हि पञ्चानां कपालानां समाहार इति समाहारे द्विगौ निष्पन्ने ततस्तूत्तरकालं तद्धितो विधीयमानो न द्विगोर्निमित्तं भवति। नैवात्रेत्यादि परिहारः। कस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—त्रैशब्द्यं हीत्यादि। त्रय एव शब्दाः = त्रैशब्द्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। पञ्चकपालीशब्दस्तद्धितोत्पत्तिमन्तरेणापि सिध्यतीति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति; तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।

अथेह कस्मान्न भवति—पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

पदमञ्जरी

तद्धितोत्पत्तिमन्तरेणापि सिद्ध्यतीति नास्मात्तद्धित उत्पद्यते। तानेव त्रीन् शब्दान्दर्शयति—*पञ्चसु कपालेष्विति* । *द्वयोः शब्दयोरिति* । यः समाहारे द्विगुः, यश्च तद्धितार्थे, द्वावपि तौ समानार्थौ, तयोरेकेन पूर्वेण विग्रहः । अवधारणमत्र द्रष्टव्यं विग्रह एव, न तद्धितोत्पत्तिः; अनभिधानात् । *अपरस्मात्* पञ्चकपालादुत्पत्तिः । सोऽयमव्यविकन्याय उच्यते, तद्यथा अवेर्मांसमित्यविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दादुत्पत्तिर्विग्रहश्च आविकमविकस्य मांसमिति ।

सा च व्यवस्थितविभाषेति । एवं कृत्वा त्रैविद्यः, पाञ्चनदम्, षाट्कुल इत्यत्रापि लुग्न भवति । अथ वा—त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, शाकपार्थिवादिः, तामधीते त्रैविद्यः, विद्यात्रयरूपस्य च समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदाभावः । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम्, 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इत्यच्समासान्तः, पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः । अथ वा—अभिधाने हि सति समाहारद्विगोरपि भवत्येव तद्धितः । तथा षण्गामादिपुरुषाणां कुलानि तत्र भवः षाट्कुलः । अव्यविकन्यायाच्च तिस्रो विद्या अधीते, पञ्चसु नदीषु भवः, षट्सु कुलेषु भव इति विग्रह एव; न द्विगुः, नापि तद्धितः ॥

न्यासः

न तस्मात् तद्धित उत्पद्यते । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादिना त्रैशब्द्यं दर्शयति । द्वयोः शब्दयोरित्यादि । यश्च समाहारे पञ्चकपालीशब्दः, यश्च तद्धितार्थविषये समासे पञ्चकपालशब्दस्तौ द्वावपि समानार्थौ, तयोरेकेन पूर्वेण विग्रह एवेति तस्मान्न तद्धितोत्पत्तिर्विज्ञेया । अपरस्मादुत्पत्तिरिति । पञ्चकपालशब्दात् । अव्यविकन्यायेन । यथा ऽवेर्मांसमाविकमित्यविशब्देन विग्रहः, अविकशब्दस्तु प्रत्ययमुत्पादयति तद्वदिहापि ।

अथेह कस्मान्न भवतीत्यादि । रूप्यमयटावपि हि द्विगोर्निमित्तभूतौ, अतस्तयोरपि लुका भवितव्यमिति भावः । वेत्यनुवर्त्तत इति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यतः । नन्वेवमपि सर्वत्र विकल्पेन लुक् प्राप्नोतीत्यत आह—सा चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । यस्मात् सा व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते, तेन पञ्चकपाल इत्यादौ नित्यं लुग् भवति । पञ्चगर्गरूप्यमित्यादौ न भवत्येव ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव। 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यादिना येषां

पदमञ्जरी

गोत्रेऽलुगचि ॥ पूर्वत्रोत्तरत्र च लुग्विधानादिह नञ् प्रश्लिष्यते। *यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यादिनेति*। 'प्राग्दीव्यतः' इत्युपजीवनाय तु प्रकरणोत्कर्षः, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्। *अचीति*। यद्येषा परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयं प्राप्नोति—गार्गीया वात्सीया इतिच्छे परतोऽलुका भवितव्यम्, अलुकि च सति वृद्धत्वाच्छेन भवितव्यमिति। ननु न छे परतोऽलुग्विधीयते, किं तर्हि? 'अजादिमात्रे, तत्र य एवाजादिः सम्भवति तत्रैवालुग्भविष्यति, तद्यथा— गर्गाणां छात्राः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्', तत्र परतः 'यञञोश्च' इति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधे गर्गा इति भवति। यद्यप्यत्र सत्यसति वा लुकि नास्ति विशेषः, 'आपत्यस्य च तद्धिते' इति यलोपविधानात्। इह त्वत्रेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चानिञः' इति ढकः 'अत्रिभृगु' इति लुकि कृतेऽत्त्रीणां छात्त्रा इत्यणि परतः प्रतिषेधे सति आत्त्रेया इति भवति, असति तु प्रतिषेधे आत्त्रा इति स्यात्? स्यादेतदेवं यदि लुप्तस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयेत, इह त्वलुगिति वचनाल्लुकः प्रतिषेधो विधेयः, प्राप्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्यते कर्तुम्, ततश्च यद्यत्राणजादिरभिप्रेतः स्यात्, प्रागेव लुकः प्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्या; अन्यथा वृद्धत्वाच्छ एव स्यात्, लुक् चेत्प्रवृत्तः प्रतिषेधः किं करिष्यति! यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति, किं तेन कृतं स्यात्! तदिहाजादौ प्रवृत्तेऽलुका भवितव्यम्, अलुकि च प्रवृत्तेऽजादिना भवितव्यमिति व्यक्तमितरेतराश्रयम्। विप्रतिषेधात्सिद्धम्, लुकोऽवकाशो यत्र प्राग्दीव्यतीयार्थो न विवक्ष्यते— गर्गा वत्सा इति, छस्यावकाशः—शालीय इति; गार्गीय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छो भविष्यति। तत्र परतो लुकः प्रतिषेधः, अन्तरङ्गो लुग् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात्, बहिरङ्गश्छः प्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षित्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्ह्युच्यते चेदमजादौ परतो लुग्भवतीति, यदि च

न्यासः

गोत्रेऽलुगचि ॥ अचीति। यद्येषा परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयता प्रसज्येत। कथम्? गर्गस्यापत्यानि बहूनि 'गर्गादिभ्यो यञ्', तस्य यदि लुक् स्याच्छो न स्यात्। लुप्तेऽपि तस्मिन् 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति चेत्? 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलोपप्रतिषेधाद् वृद्ध्यभावेन वृद्धसंज्ञा न स्यात्, ततश्च वृद्धलक्षणच्छो न स्यात्। तस्माद्वृद्धत्वं प्रातिपदिकस्य नाच्छतोऽलुक् पूर्वं स्यात्। स चालुक् छे परतो यदि भवति ततश्चालुग्निमित्तश्छः, तन्निमित्तश्चालुगिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम्। तदिमं परसप्तम्यां दोषं दृष्ट्वा विषयसप्तमीयमिति दर्शयन्नाह—अजादौ प्राग्दीव्यतीये विषय-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धयते। गर्गाणां छात्त्रा गार्गीयाः। वात्सीयाः। आत्त्रेयीयाः। खारपायणीयाः।

गोत्र इति किम्? कौबलम्। बादरम्। अचीति किम्? गर्गेभ्य

पदमञ्जरी

तावत्येव निमित्तमस्तीति बहुत्वमात्रापेक्षो लुक् प्रवर्तेत प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यादिति यावत्प्राग्दीव्यतीयोऽजादिर्नोत्पद्यते तावल्लुग् न प्रवर्तत इति कल्प्यते, ततश्च वृद्धत्वाच्छे सति लुकि प्रतिषिद्धे गार्गीय इति सिद्धमिष्टम्। विषयसप्तम्यां तु न किञ्चिद्यत्नसाध्यम्, गर्गाणां छात्त्रा इत्यर्थविवक्षायामजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छो भवतीति, तस्माद्विषयसप्तमीमाश्रित्याह—*प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विषयभूत इति*। *खारपायणीया इति*। खरपस्यापत्यानि बहूनि 'नडादिभ्यः फक्', तस्य 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधः।

कौबलम्, बादरमिति। कुबली-बदरीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ, ताभ्यां फले विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्, तस्य 'फले लुक्' इति प्राप्तस्य लुकः

न्यासः

भूत इति। विषयभूते = अनुत्पन्न एव बुद्धिस्थ इत्यर्थः। गार्गीया इति। गर्गस्यापत्यानि बहूनि। गर्गादित्वाद् यञ्। तस्य गर्गाणाञ्छात्त्रा इत्यर्थविवक्षायामजादावनुत्पन्ने बुद्धयभिमुखीकृते विषयभूते 'यञिञोश्च' इति यो लुक् प्राप्नोति तस्यानेन प्रतिषेधः क्रियते, ततश्चादिवृद्धौ कृतायां तन्निबन्धनायां च वृद्धसंज्ञायाम् 'वृद्धाच्छः' इतिच्छः, ईयादेशः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यकारस्य। वात्सीया इति। पूर्वेण तुल्यम्। आत्त्रेयीया इति। अत्त्रेरपत्यानि बहूनि। 'इतश्चानिञः' इति ढक्, तस्य 'अत्त्रिभृगुकुत्स' इत्यादिना लुकि प्राप्तेऽत्त्रीणां छात्त्रा इति च्छे विषयभूते तस्य प्रतिषेधः। खारपायणीया इति। खरपस्यापत्यानि बहूनि। 'नडादिभ्यः फक्', 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति तस्य प्राप्तस्य लुकः खरपाणां छात्त्रा इति च्छे विषयभूते प्रतिषेधः।

कौबलम्, बादरमिति। कुबलीबदरीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः शेषमनुदात्तम्। तेन कुबल्या विकारः फलम्, बदर्या विकारः फलमित्यर्थविवक्षायाम् 'अनुदात्तादेरञ्', तस्य 'फले लुक्' इति तयोर्लुग् यः प्राप्नोति तस्य कुबलस्येदं बदरस्येदमित्यर्थविवक्षायामजादौ छे विषयभूते प्रतिषेधो न भवति; गोत्रग्रहणात्। गोत्रे यः प्रत्ययो वाचकत्वेन वर्त्तते तस्य लुकः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। न चायमञ् गोत्रे वाचकत्वेन वर्तते, अपि तु विकारे, तेन तस्य लुग् भवत्येव। तस्मिन् सति 'लुक् तद्धित-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आगतं गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।

प्राग्दीव्यत इत्येव — गर्गेभ्यो हितं गार्गीयम् ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ।

पदमञ्जरी

तस्येदमित्यर्थविवक्षायां प्रतिषेधो न भवति, तेनावृद्धत्वादणेव भवति । *गर्गरूप्यमिति* । यद्यत्रालुक् स्याद्, गार्ग्यरूप्यमिति स्यात् ।

गार्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति प्राक्क्रीताच्छः ।

विषयसप्तम्या एवं फलं दर्शयति— *गोत्रस्येत्यादि* । गोत्रस्येति गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । *बहुषु लोपिन इति* । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । *बहुवचनान्तस्य प्रवृत्ताविति* । प्रवृत्तिः = अर्थान्तरसंक्रान्तिः, बहुवचनान्तस्य सतोऽर्थान्तरसंक्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । *द्व्येकयोरिति* । यत्रार्थान्तरे संक्रान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतोरित्यर्थः । सा चार्थान्तरसंक्रान्तिस्तदन्ताद्यदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च लुक् क्रियते तदा भवति । लुप्ते हि युवप्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति

न्यासः

लुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । अञि लुप्ते वृद्ध्यभावाद् वृद्धत्वं नास्तीत्यणेव भवति, न तु च्छः । गर्गरूप्यम्, गर्गमयमिति । पूर्ववद्रूप्यमयटौ । यद्यत्रालुक् स्याद् गार्ग्यरूप्यं गार्ग्यमयमिति स्यात् । गार्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्क्रीताच्छः' इतिच्छः, स च प्राग्दीव्यतीयो न भवति; दीव्यतः परेण विधानात् । गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्य । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषूत्पन्नस्य यस्य लोपो विधीयते स बहुषु लोपी । बहुवचनान्तस्य प्रवृत्ताविति । प्रवृत्तिः = अर्थान्तरसंक्रान्तिः । एतदुक्तम्भवति— बहुवचनान्तस्यार्थान्तरसंक्रान्ताविति । सा चार्थान्तरसंक्रान्तिस्तदन्ताद् यदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तदा भवतीति वेदितव्यम्; तदा गोत्रान्तस्य यूनि प्रवृत्तेः । द्व्येकयोरिति । यदा गोत्रप्रत्ययान्तादेकस्मिन्नर्थे यूनि द्वयोर्वा यूनोः उत्पद्यते तदाऽर्थान्तरसंक्रान्तौ सत्यामलुग् भवति । विदस्यापत्यानि बहूनि । 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इत्यञ्, स च 'यञञोश्च' इति बहुषु लुग्विधानाद् बहुषु लोपी भवति, तदन्ताद् युवविवक्षायामेकस्मिन् यूनि द्वयोर्वा 'अत इञ्', तस्य ण्यक्षत्रियादिसूत्रेण लुकि कृते गोत्रप्रत्ययान्तस्य तस्यार्थान्तरसंक्रान्तौ सत्यां गोत्रप्रत्ययस्याञ इहापि बहुषूत्पन्नस्य लुग् न भवति । कथं पुनर्न भवति, यावताऽलुको विषयाभावात् प्राग्दीव्यतीयोऽजादिरिञ् प्रत्यय उपनीतः ? प्रत्ययलक्षणेन भविष्यतीति चेत् ? नैतदस्ति; 'अचि' इति वचनाद् । वर्णाश्रयोऽसौ, 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति च परिभाषा । यथा गवे हितं गोहितमिति चतुर्थीसमासे सुब्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन चतुर्थीविभक्तिमाश्रित्य गोशब्दस्य 'एचोऽयवायावः' इत्यवादेशो न भवति; वर्णाश्रयत्वात् । वर्णाश्रयत्वं तु तस्याचि विधानात् । यथा च 'वर्णा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बिदानामपत्यं युवा युवानौ — बैदः, बैदौ। बैदशब्दादत इञि कृते तस्य च इञः 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इति लुकि रूपम्।

पदमञ्जरी

भवति संक्रान्तिः। *बिदानामिति*। बिदस्यापत्यानि बहूनि, 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्,' बिदाः, तेषां बिदानामपत्यं युवा युवानौ वेति विवक्षायाम् 'अतः' इति इञि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याञो लुकः प्राप्तस्यानेन प्रतिषेधः। इञः 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति लुकि बैदः, बैदाविति भवति। परसप्तमीपक्षे त्वलुग्न प्राप्नोति; अजादेरभावात्।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—इञो लुक् क्रियतामयं वाऽलुगिति? परत्वादलुग्भवति। इञो लुग्नित्यः, कृतेऽप्यस्मिन्नलुकि प्राप्नोति अकृतेऽपि, अयं पुनरलुगनित्यः, न हीञो लुकि कृते प्राप्नोति; अजादेरभावात्? प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्? नात्र वर्णो निमित्तम्, किं तर्हि? प्रत्ययः, तस्यैव तु विशेषणमचीति। तत्र यथा हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः 'तृणह इम्' अतृणेडित्यत्रापि भवति प्रत्ययलक्षणेन तद्वदिहापि भविष्यति? सत्यम्; विषयसप्तमीपक्षे नैवं क्लेशोऽनुभवनीयो भवति। ननूभयोरपि पक्षयोरिहापि न प्राप्नोति–बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा इति? नैष दोषः; द्वे अत्र बहुत्वे—युवबहुत्वं गोत्रबहुत्वं च, तत्र गोत्रबहुत्वाश्रयस्य लुकः प्रतिषेधोऽस्तु पुनर्युवबहुत्वाश्रयो लुग्भविष्यति। लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, युवापि च लोके गोत्रमित्युपचर्यते—गार्ग्यायणोऽस्मि गोत्रेणेति।

अथ युवबहुत्वाश्रयस्यापि लुकः पुनः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति? विषयसप्तम्यां तावद् यस्यामवस्थायां लुक् प्राप्तः तस्यामवस्थायां यदि कश्चिदजादिर्विषयभूतस्ततोऽलुका भवितव्यम्, इह चाजादिर्विषयभूत उत्पन्नो लुप्तश्च, पश्चाद्युवसु बहुषु संक्रान्तौ सत्यां लुक् प्राप्तः, न चास्यामवस्थायां कश्चिदजादिविषयभूत इति पुनर्लुग्न भविष्यति। परसप्तम्यामपि गोत्रे वर्तमानस्यालुग्भवत्यजादौ परतः। कस्मिन्नजादौ? प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु योऽजादिस्तस्मिन्नित्युच्यमाने यस्मिन् गोत्रे वर्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्व्यतिरिक्ते प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे योऽजादिस्तत्रेति गम्यते। इह चेन्नेत्राजादिस्तदर्थ एव च गोत्रे लुगिति प्रतिषेधो न भविष्यति।

यद्वा—'समर्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रथमादिति वर्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते, प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यमाश्रीयते, तदयमर्थो भवति—प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्न भवति, यस्मिन्नर्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रैवार्थे वर्तमानस्य यो लुक् प्राप्तः स न भवति। इह तु द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्य लुक् प्राप्त इति न

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि – बैदस्य बैदयो-

पदमञ्जरी

प्रतिषिध्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—प्रथमस्य लुक् प्रतिषिध्यत इति, अन्यथा अत्त्रेरपत्यम् 'इतश्चानिञः' इति ढक्, तस्यापत्यं बहवो युवानः, अत इञः 'ण्यक्षत्त्रियार्ष' इति लुक्, ढकः 'अत्त्रिभृगु' इति लुक्, अत्त्रयः; भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ्, तदन्ताद्युवबहुत्वे इञो लुक्, अञः 'यञञोश्च' इति लुक्, अत्त्रयश्च भरद्वाजाश्च अत्त्रिभरद्वाजास्तेषां मैथुनिकाद् द्वन्द्वाद् वुन्—अत्त्रिभरद्वाजिकाः, तत्रालुक् प्राप्नोति; कुत्साद्दृष्यणः 'अत्त्रिभृगु' इति लुक्, कुशिकादञन्तादिञो लुकि कुशिकाः, कुत्सकुशिकिकाः, वसिष्ठकश्यपिकाः, भृग्वङ्गिरसिकाः । अथ वा—गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दः पठ्यते, भार्गवशब्दस्य युवबहुत्वे प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधार्थं तन्नियमार्थं भविष्यति—एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवतीति । नैव वा पुनरत्र युवबहुत्वे वर्तमानस्यालुक्प्राप्नोति, किं कारणम्? गोत्र इत्युच्यते, यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, इह तु पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, युवशब्दसाहचर्यात्; अन्यथा गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे योऽयं दोषो वक्ष्यते—शालङ्केरपत्यं 'यञिञोश्च' इति फक्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुक् प्राप्नोति, ततश्च 'यूनि लुक्' इत्यस्य 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पितत्वात्पक्षे फकः श्रवणं प्राप्नोतीति स तदवस्थ एव स्यात्, असमावेशेऽपि यूनो लौकिकगोत्रत्वादेवालुक्प्रसङ्गात् । तदेवं गोत्रस्य बहुषु लोपिन इत्यादि न वक्तव्यमिति स्थितम् ।

एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि । एकवचनान्तस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य वा बहुष्वर्थेषु युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ संक्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । *लोप इति* । लुगित्यर्थः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । ननु च युवबहुत्वाश्रयो

न्यासः

श्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति परिभाषा, तथा बैदः, बैदौ—इत्यत्राप्यलुका वर्णाश्रयतया न भवितव्यम्? नैतदस्ति; न ह्यलुगत्र वर्णाश्रयः, किं तर्हि? तद्धिताश्रयः । अचीत्येतत्त्विह सूत्रे विशेषणत्वेनोपात्तम् । अत एव वृत्तावुक्तम्—अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यय इति । तस्मात् तस्याः परिभाषाया इहोपस्थानेऽसति 'गोत्रेऽलुगचि' इति भवतीति, अनेनैवात्रालुक् सिद्धः । स च बहुषु युवसु मा भूदिति द्व्येकयोरेवेत्युपसंख्यानम् । तत्र बिदा इत्येव भवति ।

एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि । एकवचनान्तस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य च बहुष्वर्थेषु युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ संक्रान्तौ सत्यां लुग्वक्तव्यः । तत्र बैदस्येत्येकवचनान्तं गोत्रम्, बैदयोरिति द्विवचनान्तम् । अत्र च पूर्ववदञ्, तयोर्युवापत्यबहुत्वविवक्षायाम् 'अत इञ्' । तस्य ण्यक्षत्त्रियादिसूत्रेण लुकि कृतेऽञोऽपि गोत्रप्रत्यय लुगिष्यते । स च न

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्वाऽपत्यं बह्वो माणवका बिदाः, न ह्यत्राञ् बहुषूत्पन्नः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

'प्राग्दीव्यतः' इति वर्तते, 'अचि' इति च। प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति। तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति। फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः, तस्यापत्यं युवा, 'फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ', फाण्टाहृतः, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इञन्तं प्रकृतिरूपं सम्पन्नम्, तस्मात् 'इञश्च' इत्यण् भवति—फाण्टाहृताः।

पदमञ्जरी

'यञञोश्च' इत्येवात्र लुक् सिद्धस्तत्राह—*न ह्यत्राञ्बहुषूत्पन्न इति*। अञ्यो बहुषु, यञ्यो बहुष्विति विज्ञायमाने लुग्न सिध्यतीत्यर्थः। यदा त्वञन्तं यद्बहुषु, यञन्तं यद्बहुष्विति विज्ञायते; तदाञन्तस्य बहुषु युवसु वृत्तेर्लौकिकस्य च गोत्रस्यापत्यमात्रस्य तत्र ग्रहणात्सिद्ध एव लुक्। तथा च—गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजाः; बैदश्च और्वश्च भारद्वाजाश्च बिदौर्वभारद्वाजा इति यञञोरुत्पत्तिवेलायामबहुत्वेऽपि द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया यञन्तस्याञन्तस्य बहुत्वोपजनाल्लुग्भवति। न चैवं काश्यपस्यैकस्य बह्व्यः प्रतिकृतयः काश्यपा इति 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनः 'जीविकार्थे चापण्ये' इति लुप्, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति वचनाद् युक्तवद्वचनाभावेऽञन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक्प्रसङ्गः; गोत्रबहुत्वे लुग्विधानात् ॥

यूनि लुक् ॥ अत्रापि यद्यचीति परसप्तमी स्यात्, प्रत्ययस्य यथेष्टप्रसङ्गः। युवप्रत्यये श्रूयमाणे यः प्राप्नोति स तावत्कर्त्तव्यः, तत्र कृते युवप्रत्ययस्य लुकि तस्य श्रवणं प्राप्नोति, विषयसप्तम्यां त्वजादौ विषयभूत एव युवप्रत्यये लुप्ते यो

न्यासः

प्राप्नोति, तस्मादुपसंख्यायते। किं पुनः कारणं न प्राप्नोति? इत्याह—न ह्यत्रेत्यादि। 'यञञोश्च' इति अनेन हि बहुषूत्पन्नयोर्लुग् विधीयते, न चाञ् बहुषूत्पन्नः, किं तर्हि? एकस्मिन् द्वयोश्च, तस्मान्न प्राप्नोतीति। तदेवं सर्वथा बहुषु बिदा इत्येवं भवितव्यमिति स्थितम् ॥

यूनि लुक् ॥ यूनीति 'व्यत्ययो बहुलम्' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। अत एव वृत्तावाह—युवप्रत्ययस्येति। अजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थ इत्यादिनाऽचीति विषयसप्तमीत्वं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवा 'वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्' इति ठक् – भागवित्तिकः, तस्य छात्राः – पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते 'इञश्च' इत्यण् – भागवित्ताः।

तिकस्यापत्यम् 'तिकादिभ्यः फिञ्' – तैकायनिः, तस्यापत्यं युवा– 'फेश्छ च' इति छः, तैकायनीयः, तस्य छात्राः – युवप्रत्यये निवृत्ते 'वृद्धाच्छः' – तैकायनीयाः।

कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः, तस्यापत्यं युवा – 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' – कापिञ्जलाद्यः। तस्य छात्राः – ण्ये निवृत्ते 'इञश्च' इत्यण्– कापिञ्जलादाः।

पदमञ्जरी

यतः प्राप्नोति ततः स स भवतीति सिद्धमिष्टम्। एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते, तदेतदाह—*अजादौ प्रत्यये विवक्षित इत्यादि। इञश्चेत्यण् भवतीति।* परसप्तम्यां तु वृद्धाच्छ एव स्यात्।

फेश्छ चेति। 'यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः' इति परिगणनं *भाष्यकारेण* नाश्रितम्, तेन तैकायनेरपिच्छो भवति। *तैकायनीया इति।* अत्र परसप्तम्यामप्यदोषः, 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इत्यत्र तु वृत्तिकारेणाणो लुगुदाहृतः—तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्र इति, स परिगणनाश्रयेण द्रष्टव्यः, तदा च तैकायनीया इत्यनुदाहरणम्।

कापिञ्जलादा इति। अत्रापि परसप्तम्यां वृद्धाच्छः स्यात्। एवं ग्लौचुकायना इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। इह तु औपगवेर्यूनश्छात्रा इञो लुकि वृद्धाच्छो भवति, परसप्तम्याम् 'इञश्च' इत्यण्स्यात्। नैतदस्य योगस्योदाहरणम्, कथम्? 'इञश्च' इत्यत्र 'गोत्रे' इति वर्तते, तेनेञं विशेषयिष्यामः—गोत्रे य इञ् विहित इति। पारिभाषिकं च गोत्रं गृह्यते, कथम्? 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र तावद् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यस्य गोत्रस्यानुवादः—कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तादण् भवतीति, तत्र च पारिभाषिकं गृह्यते तस्यैव चानुवादः, तदेव च 'इञश्च' इत्यत्राप्यनुवर्तते, तत्कुतो युवप्रत्ययान्तादणः प्रसङ्गः! अवश्यं चैतदेवं निज्ञेयम्, अन्यथा लुप्तेऽपीञि प्रत्ययलक्षणेनाण् स्यादेव।

न्यासः

दर्शयति। यद्येषा परसप्तमी स्याद्, यत्रापि च्छप्रत्ययो नेष्यते तत्रापि स्यात्। युवप्रत्ययान्तस्य वृद्धत्वादित्यभिप्रायः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्लुचुकस्यापत्यम् 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' इति ग्लुचुकायनिः, तस्यापत्यं युवा – 'प्राग्दीव्यतोऽण्' – ग्लौचुकायनः, तस्य छात्त्राः – युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण् – ग्लौचुकायनाः ।

अचीत्येव –. फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् ।

प्राग्दीव्यत इत्येव – भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् ॥

पदमञ्जरी

इमानि तर्ह्यत्रोदाहरणानि—यत्खच्छान्ताः। यत्—'राजश्वशुराद्यत्', श्वशुरस्यापत्यं श्वसुर्यः,तस्यापत्यं श्वाशुरिस्तस्य छात्त्रा इति लुकि'प्राग्दीव्यतोऽण्' भवति श्वाशुरः, अन्यथा 'वृद्धाच्छः' स्यात्; 'कुलात्खः' कुलीनः, तस्यापत्यं कौलीनिः, तस्य छात्त्राः, इञो लुकि कौलीनः; 'स्वसुश्छः', स्वस्रीयः, तस्यापत्यं स्वास्रीयिः, तस्य छात्त्रा इञो लुकि स्वस्रीयाः ? नैतान्युदाहरणानि; 'अब्राह्मणाद् गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम्' इतीञो लुकि कृते श्वशुर्यः पिता श्वशुर्यः पुत्रः, कुलीनः पिता कुलीनः पुत्रः, स्वस्रीयः पिता स्वस्रीयः पुत्र इति भवितव्यम्। न च ब्राह्मणगोत्रे कश्चिदवृद्धिनिमित्तः प्रत्ययः सम्भवति, यत इञि कृते छः प्राप्नोति; वृद्धिनिमित्ते तु गोत्रप्रत्यये नास्ति विशेषः, यतः श्रूयमाणोऽपीञि छेन भवितव्यम्। लुप्तेऽपि तस्मिन् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि वृद्धत्वाच्छेन भवितव्यम्, तद्यथा—औपगवीया इति । तदेवमिञ उदाहरणं न सम्भवतीति स्थितम् ।

यदि तु पूर्वसूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तदा स्यादेवेञ उदाहरणम्। तथा हि—श्वशुर्यादिभ्य उत्पन्नस्येञः सत्यप्यौपसङ्ख्यानिके लुकि तस्य प्राग्दीव्यतीयविवक्षायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधेन पुनः प्रादुर्भावादिञाश्रयः 'वृद्धाच्छः' स्यात्, यदि तस्य 'यूनि लुक्' इति लुग्न क्रियेत । अतोऽस्मादिञ उदाहरणत्वप्रतिषेधादप्यवसीयते—पारिभाषिकं गोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्यकारस्याभिमतमिति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता यूनोऽपि गोत्ररूपे विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तन्निबन्धन एव प्रत्ययो भविष्यति, अर्थप्रकरणादिना च युवविशेषसिद्धिः, अवश्यं चार्थप्रकरणादिनैव विशेषोऽवसातव्यः, आरब्धेऽप्यस्मिन्सूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात् । न हि ज्ञायते—किं भागवित्तेश्छात्त्रा भागवित्ताः ? आहोस्विद्भागवित्तिकस्येति ? यदा तर्हि विशेषविवक्षा, तदापि भागवित्ता इत्येव यथा स्याद्, भागवित्तिकीया इति जातुचिन्मा भूदित्येवमर्थमिदम् ॥

न्यासः

फाण्टाहृतरूप्यम् ,फाण्टाहृतमयमिति । यद्यत्र लुक् स्यात् फाण्टाहृतरूप्यं फाण्टाहृतमयमिति न स्यात् । भागवित्तिकीयमिति । प्राक्क्रीतीयच्छः पूर्ववत् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

'यूनि' इत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिञोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यञि कृते 'यञिञोश्च' इति फक्, गार्ग्यायणः, तस्य छात्राः गार्गीयाः, गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः, वात्स्यायनीयाः ।

फिञः खल्वपि — यस्कस्यापत्यम्, 'शिवादिभ्योऽण्', यास्कः, तस्यापत्यं युवा — 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् — यास्कायनिः । तस्य छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्देशोऽयम्, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसम्बद्ध्यते । 'तस्य' इति

पदमञ्जरी

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ किमर्थमिदम्, यावता युवरूपविवक्षायां गार्ग्यायणीया इति, गोत्ररूपविवक्षायां च गार्गीया इति, अर्थप्रकरणादिना च विशेषावसायः, आरब्धेऽप्यस्मिन्सूत्रेऽयमाश्रयणीयः, गार्गीया इति शब्दस्य साधारणत्वात् ? इत्यत आह—*पूर्वसूत्रेणेति* । 'यूनि लुक्' इत्येतदारम्भणीयमित्युक्तम्, तस्मिंश्चारभ्यमाणे यदीदं नोच्येत, फक्फिञोरपि नित्यमेव लुक् स्यात्, ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात् । तस्मादिदमप्यारम्भणीयमित्यर्थः ॥

तस्यापत्यम् ॥ *अर्थनिर्देशोऽयमिति* । प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यरूपः प्रत्ययार्थोऽनेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि षष्ठ्या निर्देशो दर्शित एव । *पूर्वैरुत्तरैश्चेति* । पूर्वैस्तावदणादिभिः सम्बद्ध्यते; असंयुक्तविधानात्, अन्यथा 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकं योगमेव कुर्यात्, यतस्त्वसंयुक्तं करोति, ततो ज्ञायते—पूर्वैः सम्बध्यत इति । उत्तरैरपि सम्बध्यते; स्वरितत्वात्साकांक्षत्वाच्च

न्यासः

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ गार्गीयाः, वात्सीया इति । पूर्ववदकारयकारलोपः । 'वा' ति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणम् 'पूर्वसूत्रे नित्यो विधिः' इति ज्ञापनार्थम् ॥

तस्यापत्यम् ॥ पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसम्बध्यत इति । तत्र पूर्वैस्तावदणादिभिः सम्बध्यते; असंयुक्तविधानात् । अस्य यदि पूर्वैरभिसम्बन्धो न भवेत् 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकयोगमेव कुर्यात् । यतस्तु 'अत इञ्' इत्यनेन 'तस्यापत्यम्' इत्येतदसंयुक्तं करोति, ततोऽसंयुक्तविधानात्पूर्वार्थमेतद्विज्ञायत इत्येवं तावत्पूर्वैरभिसम्बध्यते । उत्तरैरप्यभिसम्बध्यते; तेष्वस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षष्ठीसमर्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थ-विशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यमात्रञ्चेह गृह्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वम-

पदमञ्जरी

तेषाम् । *तस्येति षष्ठीसमर्थादिति* । तस्येति सामान्यं षष्ठ्यन्तविशेषोपलक्षणार्थम्, 'समर्थानाम्' इति च निर्द्धारणे षष्ठी । तत्र तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणादयमर्थः सम्पद्यते—षष्ठ्यन्तात्समर्थादिति । *अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थ इति* । प्रथमान्तस्यापत्यशब्दस्यान्यथासम्बन्धानुपपत्तेरयमध्याहारो लब्धः । *यथाविहितमिति* । 'यथार्थे यदव्ययम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यादिभिर्यो यतो विहितः स तस्मादित्यर्थः । इह 'तस्य' इति पुंनपुंसकयोरन्यतरेणायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च, तेन लिङ्गान्तराद्वचनान्तराच्च न स्यात्—सुमातुरपत्यं सौमात्रः, क्षत्त्रस्यापत्यं क्षात्त्रिः, उपगोरपत्यमौपगव इति । अपत्यमिति चैकवचनेन नपुंसकेन च निर्देशः क्रियते,तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्यात्, न द्वयोः,नापि बहुषु, नपुंसक एव स्यात्, न स्त्रीपुंसयोरित्याशङ्क्याह—*प्रकृत्यर्थेत्यादि* । प्रकृत्यर्थ उपग्वादिर्विशेषः; तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वात् । *अपत्यमात्रं चेति* । मात्रशब्दोऽयं लिङ्गवचनयोर्व्यवच्छेदाय । *लिङ्गवचनादिकमिति* । आदिशब्देन कालस्य

न्यासः

स्वरितत्वात् । तस्येति । पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते, एकवचनेन च । तेन पुंल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्, एकवचनान्ताच्च । स्त्रीलिङ्गान्नपुंसकाच्च न स्यात्—देवदत्ताया अपत्यम्, कुलस्यापत्यमेवमादौ न स्यात् । द्विवचनबहुवचनान्ताच्च—द्वयोर्मात्रोरपत्यम्, तिसृणां मातृणामपत्यमेवमादौ न स्यात् । अथ नपुंसकलिङ्गेनायं निर्देशः? स्त्रीलिङ्गात् पुंल्लिङ्गाच्च न स्यात् । अपत्यमित्येकवचनेऽत्र निर्देश क्रियते, तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्यात्, न द्वयोर्नापि बहुषु—उपगोरपत्ये औपगवौ; उपगोरपत्यान्यौपगवा इति । एतस्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह—प्रकृत्यर्थविशिष्ट इत्यादि । 'गृह्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । प्रकृत्यर्थं उपग्वादिशब्दानामर्थः, तेन विशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धः । ननु च तस्यात्र तच्छब्दस्य सामान्यवाचिनो ग्रहणम्, तस्य कुत उपग्वादिरर्थविशेषः, येन षष्ठ्यर्थो विशिष्यते? तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणत्वाददोषः । विशेषोपलक्षणत्वं चास्य प्रागेव प्रतिपादितम् । तस्माद् विशेष एवोपग्वादिः प्रकृत्यर्थः । अपत्यमात्रञ्चेति । मात्रशब्दोऽधिकस्य लिङ्गादेर्व्यवच्छेदाय ।

लिङ्गवचनादिकमिति । आदिशब्देन कालस्य ग्रहणम् । वर्त्तमानेन हि कालेनायं निर्देशः क्रियते । यथोक्तम्—'यत्रापि साक्षादन्यक्रियापदं न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इति । तत्र वर्त्तमानकालविवक्षायां कालान्तरे न स्यात् । किं पुनः कारणं लिङ्गवचनादि न विवक्ष्यते? तस्याप्राधान्यात् । अवश्यं हि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विवक्षितम्। उपगोरपत्यमौपगवः। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत्।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्॥

पदमञ्जरी

ग्रहणम्; अत्र हि वर्तमानकालेन निर्देशोऽस्तीति प्रतीतेः, यथोक्तम्—यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत इति। ततश्च तस्य कालस्य विवक्षायां कालान्तरे न स्यात्। *सर्वमविवक्षितमिति*। नान्तरीयकत्वादुपादानस्यावश्यं हि केनचिल्लिङ्गादिना निर्देशः कर्तव्यः।

तस्येदमित्यपत्येऽपीति। अणादीनां विधानं सिद्धमिति शेषः। तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहविकारादयः; सम्बन्धसामान्येऽपि सर्वविशेषान्तर्भावात्, ततश्च 'तस्येदम्' इत्यनेनैवापत्येऽप्यणादीनां विधानं सिद्धम्, तत्किं योगविभागेनापत्येऽणादयो विधीयन्ते, न 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्यपवादैः संयुक्त एवापत्यार्थो निर्दिश्यते इति चोद्यार्थं परिहरति—*बाधनार्थं कृतं भवेदिति*। 'तस्येदम्' इत्यनेन विधीयमानानामणादीनां यो बाधकश्छः, तस्य बाधनार्थमपत्येऽणादीनां विधानं कृतं भवेदित्यर्थः। ननु शैषिकश्छः, अपत्यादिचतुर्थपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः, तत्कथमपत्ये छस्य प्रसङ्गो येन तद्बाधनार्थमिदम्? इत्याह—*उत्सर्गः शेष एवासविति*। यदि योगविभागमकृत्वा 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगः, अतोऽन्योऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः। योगविभागे तु—अपत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्छेष-

न्यासः

येन केनचिल्लिङ्गादिना निर्देशः कर्तव्य इति, नान्तरीयकत्वात्। तस्येहोपादानम्, यथा—धान्यार्थिनः पलालादेरप्रधानस्यापि।

तस्येदमित्यादि। 'तस्येदम्' इत्येतत् सूत्रमपत्यार्थेऽपि वर्तते। यो ह्युपगोरपत्यमुपगोरसावयमिति शक्यते व्यपदेष्टुम्। तस्येदमित्यस्य विशेषा ह्येते—अपत्यम्, समूहः, निवासः, विकार इति। ततश्च 'तस्येदम्' इत्यनेनैवापत्यार्थेऽप्यण् सिद्धः, तत् किमर्थं तस्यापत्यमित्येतत् सूत्रं कृतम्? बाधनार्थं कृतं भवेदिति। 'तस्येदम्' इत्यनेन विधीयमानस्याणो यो बाधकः 'वृद्धाच्छः' इति छः प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमिदं कृतम्। एतत्सूत्रविहितेनाणा छप्रत्ययस्य बाधनं यथा स्यात्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते? अपत्यादिभ्यश्चतुर्थीपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शैषिकाणां विषयः। अयं चापत्याण्छविषये नास्त्येव। तदसन्नयं कथं छप्रत्ययं बाधिष्यत इत्यत आह—उत्सर्गः शेष एवासाविति। असत्यस्मिन् योग

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

पदमञ्जरी

त्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरेव, सैवात्राप्राप्तिर्बाधेत्युच्यते । उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थं उक्तः । बाधनार्थस्योदाहरणमाह—*वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति* । *श्यामगव इति* । श्यामा गावोऽस्य श्यामगुरिति ॥

एको गोत्रे ॥ एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसङ्ख्याप्रथमसमानसाधारणवाची, अन्यार्थे तावद्—'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्', 'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका', 'एकान् बन्धुरपरान्निरासुः', 'इत्येके मन्यन्ते', 'यजुष्येकेषाम्' इति; केचित्त्वनयोः प्रयोगयोः केचिच्छब्दपर्याय एकशब्द इत्याहुः । 'एकः पार्थो धनुष्मताम्' इति प्रधानार्थे । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्', 'एकहलादौ', 'एकहल्मध्ये' इत्यसहायार्थे । 'एको द्वौ बहवः' इति सङ्ख्यार्थे । 'एकेऽल्पप्राणाः' इति प्रथमार्थे । 'तेनैकदिक्' इति समानार्थे । 'देवदत्तयज्ञदत्तावेकधनौ' इति साधारणार्थे । तत्र सङ्ख्यावचनः साधारणवचनः, प्रथमवचनो वा गृह्यते; अर्थान्तराणामसम्भवात् । गोत्रं पारिभाषिकम्; कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च ।

किमर्थमिदमुच्यते, पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरुपग्वादेरेव

न्यासः

इत्यभिप्रायः । असावित्यनेन प्रकृतत्वात् तस्यापत्यमित्येषोऽर्थः प्रत्यवमृश्यते । उत्सर्ग उत्पन्नेनाप्यणा स एवार्थ उत्सर्गसाहचर्यादुच्यते । उत्सर्गसाहचर्यं तु तस्य तत्रोत्सर्गस्याणादेर्विधानात् । इहापि क्रियमाणे 'तस्यापत्यम्' इत्येतस्मिन् योगे 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्ननुप्रवेशाद् यथान्यस्तद्विशेषः शेषो भवति, तथापत्यार्थोऽपि । अस्ति तस्याप्युपयुक्तापेक्षमन्यत्वम्; चतुरर्थीपर्यन्तेष्वनन्तर्भावात् । ततश्च शेषत्वादपत्यार्थे च्छप्रत्ययः प्राप्नोति । अस्मिंस्तु योगे सत्यपत्यार्थः 'तस्येदम्' इत्यत्र शेषे नानुप्रविशति; उपयुक्तत्वात् । ततश्चाशेषत्वादपत्ये छप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्त्येव । सैवाप्राप्तिर्बाधनशब्देनोक्ता । अथ बाधनार्थस्यास्य किं प्रयोजनमित्याह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति । वृद्धानि प्रातिपदिकान्यस्य योगस्य प्रयोजनम् । भानोरपत्यं भानवः, श्यामगोरपत्यं श्यामगव इत्यत्राण् सिद्धो भवति । असति त्वस्मिन् योगेऽपत्यार्थः पूर्वोक्तरीत्या शेषः स्यात् । ततश्च तत्र वृद्धेभ्यः 'वृद्धाच्छः' प्रसज्येत ॥

एको गोत्रे ॥ 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति पारिभाषिकस्यैव गोत्रस्य ग्रहणम् । अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च । अपत्यमात्रं हि लौकिकं गोत्रम्, तस्य यदीह ग्रहणमभिमतं स्यादेक इत्येवं ब्रूयात्, लौकिकस्य गोत्रस्यापत्याधिकारादेव लब्धत्वात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

प्रत्ययो यथा स्याद्, औपगवादेः प्रत्ययान्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, सन्विधिवदेतद्भविष्यति, तद्यथा—धातोर्विधीयमानः सन् सनन्तान्न भवति, तत् कस्य हेतोः ? आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न च सनि विधीयमाने सनन्तो धातुः सम्भवति, तद्वदिहाप्यपत्यप्रत्यये विधीयमानापत्यप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ततः प्रत्ययो न भविष्यति ? विषम उपन्यासः; एकः सन् प्रत्ययः, विधायकं च लक्षणमेकमेव तत्र युक्तम्, न तस्मिन्विधीयमाने तदन्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ।

इह पुनः 'तस्यापत्यम्' 'अत इञ्' 'यञिञोश्च' इति बहूनि लक्षणानि, प्रत्ययाश्च बहवः; तत्र कस्मिंश्चित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्ययान्तरेण तदन्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव, तथा च गुपादीनां सनः सन् भवति— जुगुप्सिषते इति ? किं पुनः स्याद्यद्येतन्नारभ्येत ? उच्यते; इह केचिन्मन्यन्ते—पुत्रशब्दपर्यायोऽपत्यशब्दः; *निघण्टुषु* तथा पाठाल्लोके च दृष्टत्वात् । तद्यथा पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति—कस्य पुत्रोऽयमिति, कस्यापत्यमिति ? स देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेत्युत्पादयितारं व्यपदिशति, नात्मानम्, ततश्च यथा पितामहं प्रति पुत्त्रो न भवति तथापत्यमिति । उत्पादयितैवैकोऽपत्येन युज्यते, न तु पितामहादयोऽपीति । अन्ये तु—क्रियानिमित्तकोऽपत्यशब्दः, न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति औणादिको यत्प्रत्ययः, यस्य च येनापतनं तत्तस्यापत्यम् । व्यवहितजनितोऽपि पौत्रादिः पितामहादेरपतनहेतुर्भवति, श्रूयते हि—'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, एष वा अनृणो यः पुत्री' इति, एतेन पुत्रमुत्पाद्य पितॄणामनृणो भवतीति प्रतिपादनात् पुत्रोत्पादितया प्रजया पितॄणामुपकारो दृश्यते । स्मर्यते च—

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ इति ।

इतिहासेषु च जारत्कारवादिषु महती वार्ता— व्यवहितजनितोऽप्युपकारक इति । *सूत्रकारश्च* शब्दविदां मूर्द्धाभिषिक्तः सूत्रयति— 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति, ततो विज्ञायते क्रियानिमित्तकोऽप्यपत्यशब्द इति; अन्यथा यथा पौत्रप्रभृतिः पुत्र इत्यनुपपन्नं तादृगेव तत्स्यात् । एवं सति साक्षात्परम्परया वा यस्य य उत्पाद्यः स तं प्रत्यपत्यमिति सर्वेऽपि पितामहादयोऽप्यपत्येन युज्यन्ते, न तूत्पादयितैवेति । तत्राद्ये पक्षे यद्येतन्नारभ्येत, ततस्तत्र तत्रापत्ये तत्तत्पितृवचनात्स स प्रत्ययः स्यात्, तद्यथा—उपगोरौपगवः, तस्यौपगविः, तस्यौपगवायनः । एवं शततमेऽपत्ये एकोनशतमपत्यप्रत्ययाः— इत्यनिष्टं प्राप्नोति, इष्टं च न सिद्ध्यति—औपगव इति, तृतीयादेरुपगुं प्रत्यनपत्यत्वात् । द्वितीये तूपगोः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

पञ्चमः पूर्वेषां चतुर्णामपत्यं ततो यदोपगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं तावत्सिद्ध्यति; अनिष्टमपि च प्राप्नोति, तच्चानिष्टमनियतमौपगविः, तत औपगवायनः, तत औपगवायनिरिति। पञ्चमे त्रीण्यनिष्टानि, षष्ठे चत्वारीत्येवं यावतिथमपत्यमभिधित्सितम्, तावन्ति द्व्यूनान्यनिष्टानि प्राप्नुवन्ति, तद्यथा—शततमेऽष्टौ नवतिश्चेति। एवं स्थिते इदमारभ्यते।

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्याद्, नियमार्थं वा? कथं चेदं विध्यर्थं कथं वा नियमार्थम्? यदि गोत्रशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदाय एकैकमपत्यमभिधीयते ततो विध्यर्थम्, तर्हि तथा नियमार्थः सम्भवति, एकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गस्याभावाद्। न तावदेकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्ययप्रसङ्गः; एकेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्य। नापि प्रयोगभेदेन नानाप्रकृतिभ्यो नानाप्रत्ययप्रसङ्गः, सर्वदा स्वपितृवचनादेव प्रसङ्गादिति परमप्रकृतेस्तृतीयादावपत्येऽप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते। कथं पुनः 'एको गोत्रे' इत्येतावति वचने परमप्रकृतेः प्रत्ययो विधीयत इति शक्यं विज्ञातुम्, यावता यथा परमप्रकृतेरयोगादप्राप्तः, एवमौपगवाच्चतुर्थादाविति, ततः किं न विधीयते वचनव्यक्तिभेदात्? एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते—गोत्र एकः प्रत्ययो भवति, यत एक एव प्रत्ययः कर्तुं शक्यते, तत एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। एकग्रहणसामर्थ्याच्चायमर्थो लभ्यते। ननु विधीयमानेऽपि प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावसम्बन्धौ स्याताम्? वचनसामर्थ्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् प्रत्ययो भविष्यतीत्यदोषः।

मुख्येऽपत्ये चरितार्थः प्रत्ययो न स्यादिति विधातव्यमपि, अस्मिन्पक्षे सर्वेष्वौपगव इतीष्टं सिद्ध्यति, प्रत्ययमालाप्रसङ्गस्तदवस्थ एव। न ह्यनेन तत्तत्पितृवचनात्प्राप्तः प्रत्ययः प्रतिषिद्ध्यते। तथा पञ्चमेऽपत्ये उपगुशब्दादनेन प्रत्यये विहिते तस्यापत्यमिति षष्ठ औपगविः स्यात्। यदा तु 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इत्यपत्यशब्देन पौत्रप्रभृत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते, एकैकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः, समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात्। अत्रत्येन वा गोत्रशब्देनावयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात्पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायोऽभिधीयते तदा नियमार्थम्—गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो भवतीति।

यद्यप्येकैकस्मिन्नपत्ये एकैकः प्रत्ययः प्राप्नोति, तथापि पौत्र एकस्तदपत्ये चापर इति सकलनिरूपणे समुदाये बहवः प्रत्ययाः कृताः स्युरिति नियम उपपद्यते। अस्मिन्पक्षे दोषः—अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तृतीये प्रत्ययः प्राप्नोति, गोत्रशब्दोपादानेन हि नियमः क्रियते—गोत्र एक एवेति, ततश्च गोत्रेऽनेकः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्', तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं

पदमञ्जरी

प्रत्ययो मा भूत्। अनन्तर एकस्तृतीये चापर इत्येवमनेकः कस्मान्न स्यात्? एवमपि गोत्रे एक एव हि कृतो भवति। अथ वा— गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन किं क्रियते? तृतीयादेश्चतुर्थादौ प्राप्तः प्रतिषिध्यते। यदि तृतीयादेः स्यात्समुदायेऽनेकः प्रत्ययः कृतः स्यादिति। यस्त्वनन्तरस्तृतीये प्राप्तः सोऽभ्यनुज्ञायते— एक एवेतीतरव्यावृत्तौ नियमेषु तात्पर्यम्। ततश्च यतः प्रत्यये क्रियमाणे समुदायेऽनेकः प्रत्ययः कृतो भवति ततो न भवतीत्येव वचनार्थो भवति। एवं चतुर्थस्यापत्यप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, द्वितीयादुत्पन्नस्तृतीयमेवाचष्टे न तृतीयादुत्पद्यत इति, किन्तु औपगवेरपत्यमिति वाक्यमेव। पञ्चमादेस्तु वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति, न हि तत्तत्पितृवचनः कश्चिदपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति येन विगृह्येत। परमप्रकृतेश्च तृतीयादौ न कुत्रचित्प्रत्ययः प्राप्नोति, अयोगात्। तदेवमस्मिन्पक्षे परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या, अनन्तराच्च तृतीये प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।

स्यादेतत्— न परमप्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या, अभेदोपचारेणैव सिद्धेः। अभेदोपचारश्चोपग्वौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वा। तदेवं शततमेऽप्यपत्येऽभेदोपचारपरम्परया औपगव इत्यभिधानं सिध्यति, न चैवमभेदोपचारेणैवेष्टस्य सिद्धेः सूत्रस्य वैयर्थ्यम्, भेदविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वादिति? एवमप्यनन्तरस्य तृतीयस्य च भेदविवक्षायां तृतीय औपगविः स्यात्, तथाऽनन्तरे तृतीयादौ च यत्र प्रत्ययो भिद्यते, यथा— गर्गादौ, तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गः। यदि तावद् गार्ग्ये गर्गोपचारस्तदा तदपत्यमपि गार्गिः स्याद्, गार्ग्यश्चेष्यते। अथापि गार्गेस्तदपत्यस्य चाभेदोपचारः, एवमपि गार्गिः स्यादितीत्यादौ विषये दोषवानेवाभेदोपचारः। तदेवं प्रथमपक्षे विधौ नियमे च दोषप्रसङ्गाद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, तत्रापि नियमः। यद्यप्येकैकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति, तथाप्युपगोः पञ्चमे पूर्वाभ्यश्चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रयोग-

न्यासः

तस्माद् गोत्रग्रहणाच्च पारिभाषिकस्य ग्रहणमित्याह— अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति। भेदेनेत्यादि। भेदेन = विभागेन, अपत्यमपत्यं प्रति = प्रत्यपत्यम्। यावन्त्यपत्यानि सम्भवन्ति तेभ्योऽपि सर्वेभ्यः प्रत्ययानामुत्पत्तेः प्रसङ्गे प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः। सर्वेषामपत्येन योगेन गर्गगार्गिगार्ग्यगार्ग्यायणानामन्यतमस्य यदपत्यं तत्सर्वेषामपत्यं भवतीति परमप्रकृतेरनन्तरगोत्रयुवलक्षणाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। गर्गस्य यदपत्यं तत्सर्वेषां गार्गिगार्ग्यगार्ग्यायणानामपि सम्बन्धि भवति। तथा हि— गार्गिगार्ग्यगार्ग्यायणानामन्यतमस्य यदपत्यं तत्सर्वेषां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते – गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति,

पदमञ्जरी

भेदेन नानाप्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते—एक एवेति। तदिदमुक्तम्—भेदेन *प्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते*।

ननु न ज्ञायते–क एको भवतीति, यो वा परमप्रकृतेर्यो वा प्रत्ययान्तादिति ? नन्वेक इत्युच्यते, यदि च प्रत्ययान्तात्प्राप्तः प्रत्ययः स्यादनेकः कृतः स्यात्। क ? न तावत्पञ्चमे; पूर्वेषां प्रत्ययानामस्मिन्प्रयोगे प्रसङ्गोऽपत्यान्तरविषयत्वात्। अथ गोत्रसमुदाये केनासौ निवार्येत ? न तावदनेनैव, न हि गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते। अथापि गृह्येत, एवमपि न ज्ञायते—यो वा परमप्रकृतेः, यो वाऽनन्तरादिति ? यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते, क्रियमाणं वाऽपत्यमात्रपरं विज्ञायते, न स्यादेष दोषः; अपत्ये समुदाये एक एवेति नियमात्। अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात्त्वेष दोषो जायते ? नैष दोषः; अपत्यमिति वर्तते, गोत्रेऽपत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनव्यक्तिः। यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यादपत्यप्रत्ययोऽनेको गोत्रे कृतः स्यात्, सामर्थ्येन वा प्रत्ययो विशेष्यते—गोत्राभिधाने समर्थानां मध्ये एक एवेति। यदि च प्रत्ययान्तात् प्रत्ययः स्याद् गोत्राभिधानसमर्थोऽनेकः कृतः स्यात्प्रथमस्यापि समर्थत्वात्। यद्यप्यस्मिन्प्रयोगेऽपत्यान्तरे वर्तते पञ्चमं प्रत्यपि सामर्थ्यं तावदस्ति, यदि वा 'तस्यापत्यम्' इत्यादिलक्षणैरेक एव प्रत्ययः कर्तव्यः, क ? गोत्रे, यस्मिन्प्रत्यये गोत्रमभिधित्सितं तत्रेत्यर्थः। प्रत्ययान्ताच्च प्रत्यये तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रकृतिरूपसम्पादनायापि तावदनेक कृतः स्यात्।

न्यासः

गर्गप्रभृतीनां सम्बन्धि भवति। तथा ह्यत्र यद्यपि गर्गस्यापत्यमिति गर्गशब्देन विग्रहः क्रियते, तथापि नायं नियमो लभ्यते - गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरिति, अपि तु कामचारः। ततश्च यदा गर्गशब्दादुत्पत्तिर्भवति तदा गर्गादित्वाद् यञ्, यदा गार्गिशब्दात् तदा 'यञिञोश्च' इति फक्, यदापि गार्ग्यशब्दात् तदापि स एव फक्, यदा गार्ग्यायणशब्दात् तदा 'अत इञ्'। एवं प्रत्यपत्यं विभागेन प्रत्ययानामुत्पत्तौ प्रसक्तायामनेन नियमः क्रियते—एक एव प्रत्ययो भवतीति। एतेन प्रत्ययनियम इति दर्शयति। प्रत्ययनियमस्त्वेकशब्दस्य प्रत्ययशब्दसामानाधिकरण्याल्लभ्यते। एकशब्दश्चास्मिन्नियमे संख्यावचनो वेदितव्यः, यथा— एकः, द्वौ, बहव इति। एवकारेण द्वयादिव्यवच्छेदः क्रियते—एक एव प्रत्ययो भवति, न द्वौ, नापि बहव इति। स चैकः प्रत्ययो भवन्नेकग्रहणात् परमप्रकृतेरेव भवतीति सामर्थ्यादुक्तं भवतीति। यदि हि गार्गिशब्दादुत्पद्येत, द्वौ स्याताम्—इञ्फकौ, नैकः ? अथ गार्ग्यशब्दादेवमपि द्वावेव-यञ्फकौ ? अथ गार्ग्यायणशब्दात्, त्रयः स्युः—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यम् । योऽपि व्यवहितेन जनितः, सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते ।

पदमञ्जरी

यदि वा प्रथमवचन एकशब्दः, कश्च प्रथमः? यमकृत्वा प्रत्ययान्तरं कर्तुं न शक्यते । साधारणवचनो वा, अपत्याधिकाराच्च यः सर्वापत्यसाधारणः स एव गोत्रे भवतीति, गर्गशब्दाद्यञेव भवतीति । गर्गशब्दाद्यो यञ् प्राप्तः स एव भवति, न प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्राप्ताः प्रत्यया इत्यर्थः, तदाह---*प्रत्ययो नियम्यत इति* । प्रत्ययान्तरं वार्यत इत्यर्थः । एतेन प्रकृतिर्नियम्यते इत्यपि व्याख्यातम् ।

न्यासः

यञ्फगिञः । तस्मान्मूलप्रकृतेरेवोत्पत्तावेकः प्रत्ययः सिध्यतीत्येकग्रहणं कुर्वता सामर्थ्याद् मूलप्रकृतेरेव गोत्रप्रत्ययस्योत्पत्तिरुक्ता भवति । ननु चोत्पादयितैवापत्येन सम्बध्यते, एवं हि लोके दृश्यते—पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित् पृच्छति—कस्यायमिति ? स आह— देवदत्तस्येति; तेनोत्पादयितारं व्यपदिशति, नात्मानम् । ततः सर्वेषामपत्येन योगाभावात् प्रत्यपत्यं भेदेन प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गो नास्त्येवेति निर्देर्श्याभावादिदं नियमार्थं नारब्धमित्यत आह—सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति ।

अत्रैवोपपत्तिमाह—अपतनादपत्यमिति । यन्निमित्तं हि यस्य पापेष्वपतनं तदपतनात् तस्यापत्यं भवति । तस्माद् यो व्यवहितेन जनितः सोऽपि परमप्रकृतिवाच्यस्यार्थस्यापत्यं भवति, तस्यापि येनापतनात् । परमप्रकृतिग्रहणञ्चोपलक्षणं वेदितव्यम् । इतरप्रकृतिवाच्यस्यापि ह्यर्थस्याव्यवहितजनितोऽपत्यं भवत्येव । यत्पुनरुक्तम्— कस्यायमित्युक्ते उत्पादयितारं व्यपदिशति, नात्मानमिति, न तेनोत्पादयितुरेवापत्येन योगः शक्यते प्रतिपादयितुम् । यस्मान्न तत्र यस्य तेनापतनं स जिज्ञासितः स्यात्, किं तर्हि ? य उत्पादयिता स एव; अत उत्पादयितारं व्यपदिशति, नात्मानम् । यदि यस्य तु तेनापतनं स जिज्ञासितः स्यात् तदाऽऽत्मानमपि व्यपदिशेदेव । यदि च सर्वेऽपत्येन न युज्येरन्, 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति योऽयमपत्यपौत्रप्रभृतिशब्दयोः सामानाधिकरण्येन निर्देशः, स नोपपद्यते; यदपेक्षया पौत्रादिव्यपदेशमासादयन्ति पुमांसस्तं प्रति तेषामनपत्यत्वात् । तस्मादतोऽपि निर्देशात्—सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति विज्ञायते । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति । अपिशब्दात् तत्पौत्रादिरपि । किं पुनः कारणं तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इत्याह—सर्वस्मिन्नित्यादि । यदपि गार्ग्यायण इत्यत्रैकेन व्यवहितेन जनितं गोत्रापत्यं यस्मात् तत्रापि गर्गशब्दाद् यञेव भवति, तस्मात् तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यो भवति । गर्गशब्दादित्यनेन परमप्रकृतेर्भवतीति दर्शयति । एतच्चैकग्रहणाल्लभ्यत इत्युक्तम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ वा – गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते – गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति,

पदमञ्जरी

अथ वेत्यादि । अस्मिन्पक्षे प्रथमवचन एकशब्द इति दर्शितम् । *प्रथमा प्रकृतिरिति* । सूत्रे तु शब्दापेक्षया पुंल्लिङ्गनिर्देश इति दर्शितम् । *एक एव शब्द इति* । अथ वा—अस्मिन्पक्षे साधारणवचन एकशब्दः परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी, सङ्ख्यावचनो वा प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्परमप्रकृतिरेकशब्देन गृह्यते । *अनयोः पक्षयोः प्रथमा प्रकृतिरिति* । एकशब्दस्यार्थतो विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ अत्राप्यनारभ्यमाणेऽस्मिन्योगे उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वादसति पूर्वसूत्रव्यापारे चतुर्थे तृतीयात्पञ्चमे चतुर्थात्षष्ठे पञ्चमादित्येवं प्रत्ययान्तादेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यनिष्टमेव प्राप्नोति । व्यवहिते च पञ्चमादौ यूनि तृतीयादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति, तं प्रत्यनपत्यत्वादितीष्टं न सिध्यति । सर्वेषु त्वपत्ययुक्तेषु पञ्चमे यूनि पूर्वेभ्यश्चतुर्भ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति । तत्र यदा तृतीयात्तदा गार्ग्यायण इतीष्टं तावत्सिध्यति, अनिष्टमपि प्राप्नोति; प्रकृत्यन्तरेभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्गादित्यत इदमारभ्यते ।

न्यासः

अथ वेत्यादिना प्रकृतिनियमं दर्शयति । प्रकृतिनियमस्त्वेकशब्दस्य प्रकृतिसामानाधिकरण्याल्लभ्यते । एकशब्दोऽत्र प्राथम्यनियमे वर्त्तत इति वेदितव्यम्, यथा – वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः संवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषा एकेऽल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणा इति । अत्र हि प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते । एकशब्दस्येदं विवरणम्—प्रथमा प्रकृतिरिति । का च प्रथमा ? या परमप्रकृतिरप्रत्ययान्ता 'गर्ग नड'—इत्येवमादिका । प्रकृतिर्नियम्यत इति । प्रथमैव प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति, नाप्रथमा—गार्गिगार्ग्यगार्ग्यायणप्रभृतिशब्दाः प्रत्ययान्ताः । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः, तत्पुत्त्रोऽपि गार्ग्यः । नडस्यापत्यं नाडायनः, तत्पुत्त्रोऽपि नाडायनः । सर्वत्र व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति ॥

गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ॥ अयमपि नियम इति । न केवलं पूर्वः—इत्यपिशब्देन दर्शयति । सर्वेषां ह्यपत्येन योगे परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि युवापत्यविवक्षायां प्रत्ययः प्राप्नोति, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं नियमः क्रियते । गोत्रादेवेति । गोत्रप्रत्ययान्तादेवेत्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाडायनिः ।

अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी । प्लाक्षी ।

किं पुनरत्र प्रतिषिद्ध्यते ? यदि नियमः, स्त्रियामनियमः

पदमञ्जरी

अत्रापि यदि पूर्वः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्यात्, नियमार्थं वा ? यदि युवशब्देनैकमपत्यमुच्यते, तत एकस्मिन्यूनि गोत्रादगोत्राच्च प्राप्त्यभावात् चतुर्थेन व्यवहिते पञ्चमादौ यूनि गोत्राद्विध्यर्थं भवति । अथ चतुर्थप्रभृत्यपत्यसमुदायो युवशब्देनोच्यते, ततो गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थादगोत्रात्पञ्चम इति गोत्रादगोत्राच्च युवसमुदाये प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेवेति नियमार्थं भवति । तत्र विधौ गार्ग्यायण इतीष्टं सिध्यति, प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषः स्यादेव; तत्पितृवचनात्प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिषिद्धत्वात् । नियमे चतुर्थादेः प्राप्तस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधोऽयं सम्पद्यते— यदि चतुर्थादेः स्याद् युवसमुदाये गोत्रादपि प्रत्ययः कृतः स्यादिति, ततश्च नानिष्टप्रसङ्गः; किन्तु पञ्चमादौ यूनि गोत्रादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति, तं प्रत्यनपत्यत्वादिति पञ्चमस्य वाक्येनाभिधानं स्याद्—गार्ग्यायणस्यापत्यमिति । षष्ठस्य तु वाक्येनापि न सिद्ध्यति, न हि तत्पितृवचनोऽपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति, येन विगृह्येत । तदेवमत्रापि द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, नियमश्च, तदाह—*अयमपि नियम इति* । *गोत्रादेवेति* । यून्येवेत्येष विपरीतं नियमो न भवति; 'एको गोत्रे' इति नियमाद्यूनोऽन्यत्र गोत्रप्रत्ययस्य प्रसङ्गाभावात् । *न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इति* । अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योऽपि स्यात् ।

किं पुनरत्र प्रतिषिध्यत इति । सर्वस्मिन्नपि प्रतिषिध्यमाने दोषदर्शनात्प्रश्नः । तमेव दोषमाविष्करोति—*यदि नियम इति* । तदेकवाक्यत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः । *स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति* । परमप्रकृत्यनन्तरयुवलक्षणाः प्रत्ययाः

न्यासः

अनेन नियमस्वरूपं दर्शयति । न परमेत्यादिना नियमस्य व्यवच्छेद्यम् । गार्ग्यायणः, दाक्षायण इति । गोत्रे यौ यञिञौ विहितौ तदन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक् । औपगविः, नाडायनिरिति । गोत्रे यावण्फकौ विहितौ तदन्ताद् 'अत इञ्' ।

दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं चतुर्थं स्त्री । 'अत इञ्', 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् ।

किं पुनरत्र प्रतिषिध्यत इति । सर्वस्मिन् प्रतिषिध्यमाने दोषं मन्यते । तमेव दोषमाविष्कर्तुमाह—यदीत्यादि । स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति । परमप्रकृत्यनन्तरयुव-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राप्नोति ? अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् ? तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः – गोत्राद्यूनि

पदमञ्जरी

प्रयोगभेदेन पर्यायेण स्युरित्यर्थः। *अथ युवप्रत्ययः प्रतिषिध्यत इति*। अस्त्रियामिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चेति भावः। *गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीति*। तद्यथा 'गर्गादिभ्यो यञ्' गार्गी गार्ग्यायणी, अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यात्। किं कारणमनभिधानं प्राप्नोतीत्यत आह—*गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वादिति*। यथा च बाधस्तथा तत्रैव वक्ष्यते। स्यादेतत्—युवप्रत्ययस्य स्त्रियां लुक्करिष्यते, कथम्? 'यूनि लुक्' इत्यस्यानन्तरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि, यूनि लुगित्येव, 'प्राग्दीव्यतः' इत्येतन्निवृत्तम्। यद्वा 'वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियाम्, यूनि च' इति वक्ष्यामि, लुक् स्त्रियामित्येव, ततश्च गार्ग्यशब्दादुत्पन्नस्य फको लुकि कृते लुप्तस्याप्यर्थं प्रकृतिरेवाहेति यञन्तात्स्त्रियां वर्तमानान्ङीष्ष्फौ भविष्यत इति ? एवमप्यौपगवशब्दादत इञो लुकि कृते, अनुपसर्जनाधिकारादण्योऽनुपसर्जनमित्युच्यमान ईकारो न प्राप्नोतिः; अणर्थस्याप्रधानत्वात्, यूनि संक्रान्तत्वात्। मा भूदेवमण्योऽनुपसर्जनमिति, अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ? नैवं शक्यम्; इह हि दोषः स्याद्—आपिशलिना प्रोक्तं व्याकरणम्, 'इञश्च' इत्यण्, तदधीते आपिशला ब्राह्मणी, 'तदधीते' इत्यणः प्रोक्काल्लुकि अणन्तस्याध्येत्र्यां प्रधानस्त्रियां संक्रान्तत्वान्ङीप्प्राप्नोति, तस्मादण्योऽनुपसर्जनमित्येवाश्रयणीयम्, स्त्रियां योऽण्विहित इति वा। तथा च सत्यौपगवीतीकारो न प्राप्नोति। यद्यप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन इञ उपसङ्ख्यानमितीकारः स्यात्, इह तु ग्लुचुकायनेरपत्यमौत्सर्गिकस्याणो लुकि ङीन्न प्राप्नोति, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् भविष्यति। इह तर्हि यस्कस्यापत्यं शिवाद्यण् यास्कः, तस्यापत्यं स्त्री, 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, स्त्रियां लुकि ईकारो न प्राप्नोति ? न ह्यत्र लुप्तः प्रत्यय ईकारस्य निमित्तम्, यश्च श्रूयते न स स्त्रियां विहित उपसर्जनं च। तर्हि का गतिः ? इत्यत आह—*तस्मादिति*। *युवसंज्ञैव प्रतिषिध्यत इति*। ननु यूनि

न्यासः

भ्योऽपि स्त्रियां युवप्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः। गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वादिति। 'जीवति तु वंश्ये युवा' इत्यत्र तुशब्दोऽवधारणार्थः कृतः। तेन युवसंज्ञैव भवति, न गोत्रसंज्ञा; ततश्च गोत्रसंज्ञाया अभावात् स्त्रियां गोत्रप्रत्ययो न सम्भवत्येव, तेन तस्या अभिधानं न प्राप्नोति। तस्मादित्यादि। यत एव च नियमयुवप्रत्यययोरुभयोरपि प्रतिषेधे दोषः, तस्मात् तन्निरासाय योगविभागः कर्त्तव्यः। तत्र 'गोत्राद् यूनि' इत्येको योगः, अनेन च नियमः क्रियते, यदाह—गोत्राद् यूनि प्रत्ययो भवतीति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययो भवति। ततोऽस्त्रियाम्—यूनि यदुक्तं स्त्रियां तन्न भवति। युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धयते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इञ् ॥ ९५ ॥

'तस्यापत्यम्' इत्येव। अकारान्तात्प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः।

तपरकरणं किम् ? शुभंयाः, कीलालपाः – इत्यतो मा भूत्।

पदमञ्जरी

यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवति' इत्युक्तम्, न च युवसंज्ञा यून्युक्ता, न हि युवसंज्ञायाः प्राग्युवसंज्ञास्ति ? चतुर्थादेर्जीवद्वंश्यस्यापत्यस्योपलक्षणं युवशब्द इत्यदोषः।

अपर आह – स्वरूपपरो युवशब्दः, परिभाषा चेयम् – यत्र युवशब्दः श्रूयते तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपतिष्ठते। 'जीवति तु वंश्ये युवा अस्त्रियाम्' इति वा व्यक्तमेव पठितव्यमिति॥

अत इञ्॥ अकारान्तात्प्रातिपदिकादिति। 'अत सातत्यगमने' इत्यस्य वाऽच्छब्दान्तानां वा कुर्वदादीनां ग्रहणं न भवति, यदि स्याच्छिवादिषु येषामस्येञो बाधनार्थः पाठः, शिवप्रोष्ठप्रौष्ठिकप्रभृतीनां तेषां पाठोऽनर्थकः स्यात्। व्यपदेशिवद्भावादिहापि भवति—अस्यापत्यमिरिति, यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रस्य

न्यासः

ततोऽस्त्रियामिति द्वितीयो योगः। तेन च यूनीत्यत्र यदुक्तं कार्यं तस्य प्रतिषेधः क्रियते, यदाह—यूनि यदुक्तं स्त्रियां तन्न भवतीति। युवसंज्ञैव प्रतिषिध्यत इति। कथम् ? 'अस्त्रियाम्' इत्यत्र हि योगे यूनीत्येतदनुवर्त्तते, तेनैवं विज्ञायते – यूनि यदुक्तं कार्यं स्त्रियां तन्न भवतीति। युवसंज्ञा च यून्येव कार्ययुक्तेत्यतः सैव प्रतिषिध्यते। युवसंज्ञैवेति। एवकारेण नियमयुवप्रत्यययोर्व्यवच्छेदः क्रियते। तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यत इति। तस्यां युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां गोत्रसंज्ञाया अविचलत्वात्॥

अत इञ्॥ अत इत्यनेन प्रकृतं प्रातिपदिकं विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह—अकारान्तात् प्रातिपदिकादिति। अथात इति 'अत सातत्यगमने' इत्यस्य क्विबन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? 'शिवादिभ्योऽण्' इति वचनात्। तद्धीञो बाधनार्थं क्रियते। यदि चेह स्वरूपग्रहणं स्यात्, शिवादिभ्यः प्रसङ्ग एव नास्तीति तेभ्यस्तद्बाधनार्थमण्विधानमनर्थकं स्यात्; क्रौड्यादीनाञ्चेञन्तानां पाठात्। तस्मादकारान्तस्यैवेदं ग्रहणम्। यद्येवम्, अस्यापत्यमिरित्यत्र न प्राप्नोति; अनकारान्तत्वात् ? एतदपि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवतीत्यदोषः। शुभंयाः, कीलालपा इति। यातेः, पिबतेश्च 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यत्र हि 'विजुपेच्छन्दसि' इत्यतश्चकारेण विजप्यनुकृष्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

'बाहु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति । बाहविः । औपबाहविः ।

अनकारार्थं आरम्भः । क्वचिद्बाधकबाधनार्थः ।

बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । चूडाला । मूषिका । बलाका । भगला । छगला । ध्रुवका । धुवका । सुमित्त्रा । दुर्मित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् ।

पदमञ्जरी

श्रवणम् । इह तु—एरपत्यमस्य युवेति, 'यञिञोश्च' इति फकि यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वादादिवृद्धौ कृतायाम्—आयायन इति भवति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ क्वचिदिति । अजीगर्त्तादिषूदङ्कपर्यन्तेष्वदन्तत्वात्पूर्वेणेञ् प्राप्तः, तस्य 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण् बाधकः प्राप्तः । अन्ये सर्वेऽनकारान्ताः, तेषु च बाहुप्रभृतिषूवर्णान्तेषु, पुष्करसदादिषु हलन्तेषु चाण् प्राप्तः । चूडाशब्दाद् 'द्व्यचः' इति ढक्, वृकलादिभ्यस्तन्नामिकण्प्राप्तः । शिरस्, लोमन्निति तदन्तयोर्ग्रहणम् । 'सम्भूयोम्भोमितौजसां सलोपश्च' इत्येव वक्तव्ये पृथक् सलोपश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । उदञ्चु इति पठ्यते, तत्र नायमुकारान्तात्प्रत्ययः; किन्तु क्विन्नन्तात्प्रत्ययः, नलोपाभावस्तु निपात्यते—उदीचोऽपत्यमौदञ्चिः । एतत्सर्वं पैलादिष्वौदञ्चिशब्दपाठाद्विज्ञायते ।

न्यासः

कथमित्यादि । दशरथशब्दादप्यकारान्तत्वादिञा भवितव्यम् । ततः 'दाशरथाय' इत्यणन्तस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति भावः । शेषविवक्षायामित्यादि । एतेन दशरथस्यायमित्यर्थविवक्षायामत्राण् विहितः, न तु 'तस्यापत्यम्' इत्यर्थविवक्षायामिति दर्शयति । यदा तु दशरथस्यापत्यमिति विवक्ष्यते, तदेञ्भवत्येव—दाशरथिरिति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ बाहविरिति । 'ओर्गुणः' ।

क्वचिदिति । अजीगर्त्तादिष्वकारान्तेषु । बाहुप्रभृतीनां वटाकुपर्यन्तानामनकारान्तत्वात् प्राप्त्यर्थः पाठः । चूडाशब्दस्य च 'द्व्यचः' इति ढकि प्राप्ते । वृकलादीनां प्राक् पुष्करसच्छब्दाद् 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यः' इत्यणि प्राप्ते । पुष्करसदित्येवमादीनां लोमशब्दपर्यन्तानां प्राप्त्यर्थः, अनकारान्तत्वात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुनामन्। सुनामन्। पञ्चन्। सप्तन्। अष्टन्। * अमितौजसः सलोपश्च *। उदञ्चु। शिरस्। शराविन्। क्षेमवृद्धिन्। शृङ्खलातोदिन्। खरनादिन्। नगरमर्दिन्। प्रकारमर्दिन्। लोमन्। अजीगर्त्त। कृष्ण। सलक। युधिष्ठिर। अर्जुन। साम्ब। गद। प्रद्युम्न। राम[1]। * उदङ्कः संज्ञायाम् *। * सम्भूयोम्भसोः सलोपश्च *। * बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः *। बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं बाहवः। * सम्बन्धिशब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः *।

पदमञ्जरी

बाह्वादिप्रभृतिष्विति। प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादीनां ग्रहणम्। लोके विदितो लौकिको गोत्रभावः, संज्ञाकारित्वम् आदिपुरुषत्वमित्यर्थः। एतच्च न्यायसिद्धम्, कथम्? अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति अर्थवतां बाह्वादीनां ग्रहणम्, स चार्थः प्रसिद्धः; झटिति प्रतीतेः। स्मृतिशास्त्रस्य चार्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायिनामेव ग्रहणं न्याय्यम्। *बाहुर्नाम कश्चिदिति*। एवं कुञ्जो नाम नडो वा, तस्मादिञेव भवति— कौञ्जिः, नाडिरिति। यत्तु कार्यं न स्वरूपोपादानेन विधीयते, किन्तु प्रकारान्तरेण; तदिदानीन्तनार्थाभिधायिनामपि भवति, 'अत इञ्', दैवदत्तिरिति। *सम्बन्धिशब्दानां चेति* कार्यापेक्षया षष्ठी, सम्बन्धिशब्दानां श्वशुरादीनां

न्यासः

अमितौजसः सलोपश्चेति। अमितौजस्शब्दादिञ् भवति, सलोपश्च। आमितौजिः। उदञ्चिवति पठ्यते, तत्राञ्चतेर्धातोश्चकारो वेदितव्यः। नायं पुनरकारान्तः, किं तर्हि? क्विन्नन्तः, प्रत्ययवेलायां निपातनादनुनासिकलोपो न भवति। उदीचोऽपत्यमौदञ्चिः। शिरःशब्दस्तदन्तविधिं प्रयोजयति, केवलस्य नपुंसकस्यापत्येन सम्बन्धाभावात्। हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः, 'ये च तद्धिते' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् शीर्षभावः। लोमशब्दोऽपि पूर्ववत् तदन्तविधिं प्रयोजयति—उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, ऊर्ध्वलोम्नोऽपत्यम् और्ध्वलोमिः। अजीगर्त्तादीनां प्रागुदङ्कशब्दाद् 'ऋष्यन्धकवृष्णि' इत्यादिनाणि बाधके प्राप्ते। उदङ्कः संज्ञायामिति। उदङ्को नाम कश्चित्, तस्यापत्यमौदङ्किः। सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च। सम्भूयस्, अम्भसित्येतयोरिञ् भवति, सकारलोपश्च—साम्भूयिः, आम्भिः। बाह्वादिप्रभृतिष्विति। प्रभृतिशब्देनेत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यन्ते ते परिगृह्यन्ते। येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिक इति। दर्शनम् = प्रसिद्धिः। लौकिके गोत्रे भावः = संज्ञाकारित्वम्। येषां लौकिकगोत्रभावे प्रसिद्धिस्तेषां बाह्वादिषु परिग्रहो द्रष्टव्यः। ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति। येषां लौकिके गोत्रभावे न दर्शनमपि तु ततोऽन्यत्र दर्शनम्, तेषां प्रतिषेधो वेदितव्यः। तेन बाहुर्नाम कश्चिदादिपुरुषो

---

१. निवाकु। अवाकु। बिन्दु। चूडा। वृकला। भद्रशर्मन्। सुशर्मन्। सुधावन्। माष—अत्रैते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः[1]। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति। जाम्बिः। ऐन्द्रशर्मिः। आजधेनविः। आजबन्धविः। औडुलोमिः॥

सुधातुरकङ् च॥ ९७॥

सुधातृशब्दादपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याकङादेशो भवति। सुधातुरपत्यं सौधातकिः॥

※ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् ※। वैयासकिः।

पदमञ्जरी

यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्सदृशे प्रतिषेधो भवति। *संज्ञाश्वसुरस्येति*। संज्ञया यः श्वसुरः, न सम्बन्धेन। *श्वासुरिरिति*। उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवति, तेन 'सावसेराप्नौ' इति व्युत्पन्नस्य श्वसुरशब्दस्य 'न य्वाभ्याम्' इत्येष विधिर्न भवति। तथा 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वं धान्यमातरि न भवति। इदमपि न्यायसिद्धम्; संज्ञाश्वशुरस्यादिमत्त्वात्सम्बन्धिशब्दस्यानादित्वात्। मातृपितृभ्यामित्यत्रापि प्रसिद्धतरत्वाज्जननीवाचिनो ग्रहणम्। उक्तं च—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु॥ इति।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयतीति। पठितशब्दापेक्षः समुच्चय इति भावः॥

सुधातुरकङ् च॥ व्यासवरुडेत्यादि। वेदं व्यस्यतीति वेदव्यासः, 'कर्मण्यण्',

न्यासः

यः संज्ञाकारित्वेन प्रसिद्धो यदपत्यसंतानान्तःपातिनः पुमांसो बाहुव्यपदेशमासादयन्ति, तत एवेञ् भवति। यस्त्विदानीन्तनो बाहुर्नाम कश्चित् ततोऽणेव भवति—बाहव इति। एतच्च वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। सम्बन्धिशब्दानाञ्च श्वशुरादीनाञ्च यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्सादृश्यात् प्रतिषेधो भवति। अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुर्वेदितव्यः। तेन 'राजश्वशुराद्यत्' इति श्वशुरशब्दाद् यत्प्रत्ययः सम्बन्धिशब्दादेव भवति, न संज्ञाशब्दात्। तेन श्वशुरो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं श्वाशुरिरितीञेव भवति। संज्ञाश्वशुरस्येति। संज्ञया यः श्वशुरः, न सम्बन्धेन स संज्ञाश्वशुरः॥

सुधातुरकङ् च॥ व्यासवरुडेत्यादि। व्यासादीनामिञ् तत्सन्नियोगेन चाक-

---

१. 'राजश्वशुराद्यत् इति यन्न भवति' इत्यधिकं क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ९८ ॥

'तस्यापत्यम्' इत्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति । ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः, ब्राध्नायन्यौ, ब्राध्नायनाः ।

गोत्र इति किम्? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचन-

पदमञ्जरी

तस्यैकदेशप्रयोगः— व्यास इति, भीमसेनो भीम इतिवत् । वरुडादयो जातिविशेषाः । तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्; प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि स्वार्थिककन्प्रत्ययन्तानि, अव्यविकन्यायेन च कन्, न हि तैर्वाक्यमेव भवति । व्यासशब्दादृषिवाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ *चकारो विशेषणार्थ इति* । यद्यत्र चकारो न क्रियेत ततो 'व्रातफञोरस्त्रियाम्' इति वक्तव्यम्, ततः 'अश्वादिभ्यः फञ्' इत्यस्याग्रहणं स्यात् । *कौञ्जायन्य इति* । स्वार्थे ञ्यः, बहुषु तु 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति तद्राजत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना लुक् ।

किं पुनरत्र ञित्स्वरो भवति? उत चित्स्वरः? इत्यत्राह— *एकवचनद्विवचन-*

न्यासः

ङादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्— पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन व्यासादीनामपि भविष्यति । वैयासकिरिति । 'न य्वाभ्याम्' इत्यादिनैज्वृद्धिप्रतिषेधौ । अथ बाह्वादिष्वेव सुधातृशब्दमधीत्य तत्र चाकङादेशः कस्मान्न कृतः, यथा—अमितौजसः सलोपश्चेति गणे पठ्येत? सूत्रे वा, न तत्र कश्चिल्लाघवाभावाद् विशेषो लभ्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ इञोऽपवाद इति । अकारान्तत्वात् कुञ्जादीनाम् । चकारो विशेषणार्थ इति । यद्यत्र चकारो न क्रियेत ततः 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इत्यत्रापि नैव क्रियते; च्फञ्प्रत्ययस्याभावात् । ततश्च 'व्रातफञोरस्त्रियाम्' इत्युच्यमाने 'अश्वादिभ्यः फञ्' इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्याविति । 'वृगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः 'ञ्यः' इत्यनुवर्तमाने 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः । कौञ्जायना इति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञकत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना लुक् । किं पुनरत्र ञित्स्वरेण भवितव्यम्? उत चित्स्वरेण? इत्यत आह—एकवचनद्विवचनयोरित्यादि । एकवचनद्विवचनयोस्तावत् सति तस्मिन्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् ञित्स्वरेणैव भवितव्यम्। बहुवचने तु कौञ्जायना इति, परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यते। गोत्राधिकारश्च 'शिवादिभ्योऽण्' इति यावत्।

कुञ्ज। ब्रध्न। शङ्ख। भस्मन्। गण। लोमन्। शठ। शाक। शाकट। शुण्डा। शुभ। विपाश। स्कन्द। स्तम्भ[1]॥

पदमञ्जरी

योरिति। तत्र हि ञ्यप्रत्ययः श्रूयते, स च पश्चाद्भावीति तन्निबन्धनो ञित्स्वरः सतिशिष्टः। बहुवचने तु ञ्ये निवृत्ते सम्प्रधारणा—ञित्स्वरो वा, चित्स्वरो वेति? तत्र परत्वाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्चित्स्वरो भविष्यति। ञित्करणसामर्थ्याद् ञित्स्वरः प्राप्नोति? अस्त्यन्यत् ञित्करणस्य प्रयोजनम्, किम्? वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेऽपि तर्ह्यस्त्यन्यत्प्रयोजनम्, किम्? विशेषणम्। शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसंक्तुम्। तत्र चकारानुरोधाच्चित्स्वरो भविष्यति। वृद्ध्यर्थोऽपि तर्ह्यन्योऽनुबन्धः शक्य आसंक्तुम्, तत्र ञकारानुरोधाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति? एवं स्थिते इदमुच्यते—*परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यत इति*। एवं मन्यते—स्वरे योगविभागः कर्त्तव्यः, इदमस्ति 'चितः'—चितोऽन्त उदात्तो भवति, ततः 'तद्धितस्य' चित इत्येव, तद्धितस्य चितोऽन्त उदात्तो भवति। किमर्थमिदम्? परत्वात्प्राप्तस्य ञित्स्वरस्य बाधनार्थम्। ततः 'कितः', कितश्च तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति। यदि तु क्फप्रत्ययः क्रियते, तद्धितस्येति योगविभागः शक्योऽकर्तुम्। अथैवं कस्मान्न क्रियते—'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्, बहुषु फक्, नडादिभ्यश्च' इति? नैवं शक्यम्; इह हि दोषः स्यात्—कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ; ऐकेन यशब्दः श्रूयते, द्व्येकयोर्हि च्फञ्विधीयते। यदा तु च्फञन्तात् ञ्यो विधीयते तदा यून्युत्पन्नस्येञः 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इति लुकि कृते 'तद्राजस्य' इति ञ्यस्य लुकि प्राप्ते 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधाद्यशब्दस्य श्रवणं भवति। तथा कौञ्जायन्य-

न्यासः

चित्स्वरे पश्चाद् ञ्ये विहिते समुपजायमानो ञित्स्वरः सतिशिष्टो भवतीति तेनैव भवितव्यम्। बहुवचने तु ञ्ये निवृत्ते चकारञकारयोर्विशेषणे वृद्धौ च यथायोगं चरितार्थयोः परत्वाद् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति ञित्स्वरे प्राप्ते तं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यते। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि स लभ्यते, चित्करणसामर्थ्यादिति चेत्? न; ञित्करणसामर्थ्याद्

१. अत्र—शुम्भा, शिव, शुभंया,— एतेऽपिशब्दाः क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः । चारायणः । गोत्र इत्येव – नाडिः ।

'शलङ्कु शलङ्कं च' इति भत्र पठ्यते – शालङ्कायनः, पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते—शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः; तत्कथम् ? गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति, इञेवान्यत्र – शालङ्किरिति । अथ वा—पैलादिपाठ एव ज्ञापक इञो भावस्य ।

पदमञ्जरी

स्यापत्यानि बहूनि, अत इञो लुकि तद्राजस्यैव बहुषु वर्त्तमानत्वाद् ञ्यस्य लुकि कौञ्जायना इति भवति ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ *शलङ्कु शलङ्कं चेति* । द्वे अपि प्रथमान्ते । शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । 'शलङ्कु' इत्येतच्छब्दरूपं शलङ्कं भवति, तद्रूपेण परिणमते इत्यर्थः । *इञेवान्यत्रेति* । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिति भावः । अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फको विधानम् , परिहारमाह—*अथ वेति* । *इञो भावस्येति* । शलङ्कभावापत्तेरप्युपलक्षणमेतत्, पूर्वत्र परिहारे तस्याः स एव पाठो ज्ञापको वेदितव्यः ।

न्यासः

ञित्स्वरोऽपि लभ्यते । एवं तर्हि स्वरविधौ योगविभागः करिष्यते, इदमस्ति—'चितः' इति; ततः 'तद्धितस्य' इति, तत्र 'चितः' इत्येवानुवर्तते । किमर्थमिदम् ? परत्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, तद्बाधनार्थम् । ततः 'कितः' इति, कितश्च तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ नडादिषु शलङ्कु शलङ्कञ्चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः—शलङ्कुशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति शलङ्कभावं चापद्यते, तेन शालङ्कायन इति भवति । पैलादिष्विति । पैलादिषु शालङ्किशब्द इञन्तः पठ्यते, तत उत्पन्नस्य युवप्रत्ययस्य लुग् यथा स्यात्—शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्र इति । तत्र हि 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितः' इत्यादेः सूत्राद् 'यूनि लुक्' इति चानुवर्तते, तस्य शालङ्किशब्दस्य तत्र पाठो न युज्यते— नडादिषु पाठात् फका भवितव्यमिति कृत्वा, तत् कथमिञन्तस्तत्र पठ्यत इति चोद्यम् । तस्य परिहारमाह—गोत्रविशेष इत्यादि । कौशिकं यद् गोत्रं तत्रैव शलङ्कुशब्दादाचार्याः फकं स्मरन्ति, ततोऽन्यत्र त्विञेव भवतीत्यदोषः । स त्विञ् बाह्वादेराकृतिगणत्वाल्लभ्यते । अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फको विधानम् । परिहारान्तरमाह—अथ वेत्यादि । इञो भाव उपलक्षणम् । शलङ्कभावस्यापि हि पैलादिपाठ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नड । चर । बक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक । ※ शलङ्कु शलङ्कं च ※ । सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य । ※ कृष्णरणौ ब्राह्मणवाशिष्ठयोः ※ । अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । ※ क्रोष्टु क्रोष्टं च ※ । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अग्र । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड[1] ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥

पदमञ्जरी

अग्निशर्मन्वृषगण इति । अग्निशर्मन्शब्दः फकमुत्पादयति वृषगणे गोत्रे, आग्निशर्मायणो भवति वार्षगण्यश्चेद्, आग्निशर्मोऽन्यः । *अमुष्येति* पठ्यते, तत्रादःशब्दे प्रातिपदिकमात्रे पठितव्ये विभक्त्यन्तस्य पाठादुत्पन्नेऽपि फकि लुग्न भवति । आमुष्यायणा, आमुष्यपुत्रिकेत्यलुग्विधावस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । *कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोरिति* । कार्ष्णायनो भवति ब्राह्मणश्चेत्, कार्ष्णिरन्यः । राणायनो भवति वासिष्ठश्चेद्, राणिरन्यः । *क्रोष्टु क्रोष्टं चेति* । क्रौष्टायनः ॥

न्यासः

एव ज्ञापकम् । पूर्वत्रापि परिहारे तस्य स एव ज्ञापकं वेदितव्यम् । अग्निशर्मन् वृषगणे इति । अग्निशर्मन्शब्दाद् वृषगणे गोत्रे फग्भवति—आग्निशर्मायणः । अन्यत्राणेव—आग्निशर्मः । अमुष्येति पठ्यते । तत्र निपातनाद् विभक्तेरलुक्—आमुष्यायण इति । कृष्णरणौ ब्राह्मणवाशिष्ठयोरिति । कृष्णरणशब्दौ यथाक्रमं ब्राह्मणे वाशिष्ठे चाभिधेये फकमुत्पादयतः । कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । राणायनो वाशिष्ठः । वशिष्ठगोत्र इत्यर्थः । अन्यत्रेञेव भवति— कार्ष्णिः, राणिरिति । क्रोष्टु क्रोष्टञ्चेति पठ्यते । क्रोष्टुशब्दः फकमुत्पादयति, क्रोष्टञ्चापद्यते—क्रौष्टायनः ॥

---

१. एक, वानव्य, शावक, नाव्य, अन्वजत्, अन्तजन, इत्वरा, अशक, अश्वला, अध्वरा, दण्डय,—अत्रैते शब्दा पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः ।

ननु च 'गोत्रे' इति वर्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, 'एको गोत्रे' इति वचनात् ? सत्यमेतत्; इह तु गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

यञिञोश्च ॥ १०१ ॥

यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक्प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इञन्तात् – दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्', 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' इत्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यञिञौ

पदमञ्जरी

हरितादिभ्योऽञः ॥ 'हरितादिभ्यः', 'अञः' इति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । हरितादिभ्यः परो योऽञ् तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । *वृत्तिकारोऽप्येतदेव* वस्तुतो व्याचष्टे—*हरितादिभ्योऽञन्तेभ्य इति* । 'हरितादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्प्रत्ययो भवति' इत्ययं त्वर्थो न भवति; बिदादिषु पाठात् ।

सामर्थ्यादिति । गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो न भवतीत्येतत्सामर्थ्यम् । तस्माद्गोत्राधिकारेऽपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । न चैवं गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह—*गोत्राधिकार इति* । उत्तरार्थं गोत्रग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्यर्थः ॥

यञिञोश्च ॥ *गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेष्येते इति* । गोत्रे यौ यञिञौ विहितावित्येवम् । न चैवं प्रत्ययार्थस्यापत्यस्याविशेषितत्वादपत्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग

न्यासः

हरितादिभ्योऽञः ॥ न चेत्यादि चोद्यम् । सत्यमेतदित्यादि परिहार उच्यते । गोत्रे योऽञ् विहितस्तदन्तेभ्यो हरितादिभ्यः फक् । न च गोत्रप्रत्ययादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति । तत्र सामर्थ्याद् गोत्राधिकारेऽपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । यद्येवम्, गोत्राधिकारः किमर्थः ? इत्याह—गोत्राधिकार उत्तरार्थ इति ॥

यञिञोश्च ॥ अथ 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति यो यञ् विहितः, यश्च 'वुञ्छण्' इत्यादिना सूत्रेण सुतङ्गमादिभ्य इञिति तदन्तात् कस्मान्न भवति, न ह्यत्र कश्चिद् विशेष उपात्तः ? इत्यत आह—द्वीपादनुसमुद्रं यञित्यादि । गोत्रग्रहणेन ह्यत्र यञिञौ विशेष्येते— गोत्रे यौ यञिञाविति । न च 'द्वीपात्' इत्यादिना गोत्रे यञ् विहितः, किं तर्हि ? जातादावर्थविशेषे । नापि सुतङ्गमादिभ्यो गोत्रे इञ् विहितः, किं तर्हि ? 'तदस्मिन्नस्तीति देशे' इत्येवमादिषु चतुर्ष्वर्थेषु, तेन तदन्तान्न भवति । यदि तर्हि गोत्र-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः; 'गोत्राद्यूनि' इति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

'गोत्रे' इत्येव । शरद्वत्, शुनक, दर्भ – इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी, ताभ्यामञोऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

पदमञ्जरी

इत्याह--*तदन्ताद्यून्येवायं प्रत्यय इति* । एवकारः पौनर्वचनिकः–न केवलं पूर्व एव प्रत्ययो यूनि भवति, अयमपि यून्येवेति । कस्मात् ? इत्याह-- *गोत्राद्यूनीति वचनादिति* ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ शरद्वदादीनां भृग्वादिवंशप्रभवानां कृत्रिमा अपि पुत्राः सन्ति, स्ववंशप्रभवा अपि, तत्रापत्यविशेषणं क्रियते । तत्र भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति; पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्य वत्सः, तस्माद्भार्गवश्च वात्स्यश्च आग्रायणश्चेति द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया वर्त्तिपदस्य बहुषु वृत्तेरत्रिभृग्विति 'यञञोश्च' इति च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्, तदाह–*भार्गवश्चेद्वात्स्यश्चेदिति* । *दार्भिरिति* । दर्भशब्द ऋषिवचनो न भवति, बाह्वादिषु वा पाठ्यः ॥

न्यासः

ग्रहणेनेह यञिञौ विशेष्येते, न प्रत्ययार्थः, एवं सति क्वायं प्रत्ययो भवतीति न विज्ञायत इत्यत आह—तदन्तादित्यादि । कस्मात् तदित्याह – गोत्राद् यूनीति वचनादिति ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु । गोत्र इत्येतदिति । यदि तर्हि गोत्र इति वर्तते, भृगुवत्साभ्यां मूलप्रकृतिभ्यां प्रत्ययार्थस्य विशेषणं नोपपद्यते, गोत्रप्रत्ययान्ताभ्यामेव हि ताभ्यां गोत्रापत्यं प्रत्ययार्थः शक्यो विशेषयितुम्, अत एव युक्तं स्याद्वक्तुम्—भार्गववात्स्यायनाग्रायणेष्विति ? नैष दोषः; गोत्राधिकारसामर्थ्याद्धि गोत्रापत्य एव वर्तमानाविह गृह्येते, कार्ये कारणोपचारं कृत्वा । तामेव गोत्रापत्ये तयोर्वृत्तिं दर्शयितुं वृत्तावित्युक्तम्—शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेद्, शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेदिति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'गोत्रे' इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । द्रौणायनः, द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः ।

कथमनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारत-द्रोणो गृह्यते, किं तर्हि ? अनादिः, तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीन्तनात्तु श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

पदमञ्जरी

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ पूर्वमुक्तम्–गोत्राधिकारश्च शिवादिभ्योऽण् इति यावदिति, इहाप्युक्तम्–गोत्र इत्येवेति, तत्र नोदयति—*कथमिति* । *नैवात्रेति* । यस्य ग्रहणमूरीकृत्य भवानानन्तर्ये दोषमाह, स नैव गृह्यत इत्येवशब्दस्यार्थः । महाभारते द्रोणो *महाभारतद्रोणः* ।*अनादिरिति* । इदानीमेव ह्युक्तम्–बाह्वादिप्रभृतिष्वित्यादि । नन्वेवं प्रयोगस्यात्यन्तमनुपपत्तिः ? इत्यत आह—*इदानीं त्विति* । अर्वाचीनादित्यर्थः, न पुनर्महाभारतद्रोणो वृत्तिकारेण समानकालः, अनादेरिदानीन्तनस्य च द्रोण इति श्रुतिः समाना । तत्रानादिद्रोणस्य ये वंश्या अश्वत्थाम्ना समानकालास्ते द्रौणायना इत्युच्यन्ते । तत्र यद् दृष्टं गोत्रत्वं तदश्वत्थाम्न्यपि द्रोणशब्दवाच्यापत्यत्वात् स्खलितबुद्धयः प्रतिपत्तारोऽध्यारोपयन्ति । तेनाध्यारोपेणाश्वत्थामनि तथा द्रौणायन इत्येतद् गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं भवति ॥

न्यासः

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ कथमित्यादि । यदि गोत्रापत्ये द्रोणादिभ्यः फग् भवति, तत् कथं द्रौणायनः, द्रोणतः प्रतीत्येवमादिषु प्रयोगेष्वनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते ? नैवात्रेति । नात्रेदानीन्तनो द्रोणस्तदनन्तरापत्ये फका द्रौणायन इति, किं तर्हि ? अनादिरिति । श्रुतिसम्भवदर्शनार्थमिदमुक्तम् । येन हेतुनाश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते तमिदानीन्तनेत्यादिना दर्शयति । इदानीन्तनात् त्वित्यादि । अनादिद्रोणव्यवच्छेदपरमेतद् वेदितव्यम् । न हि तावद् भारतद्रोण इदानीन्तनो भवति; चिरातीतत्वात् । चिरातीतोऽप्यर्थो बुद्धौ परिभाव्यमानो वर्तमानतां प्रतिपद्यते, यथा—अद्य कंसो हन्यताम् । इदानीन्तनाद् द्रोणादप्यश्वत्थाम्नि द्रौणायन इत्येवं गोत्रप्रत्ययेन यदभिधानं तदध्यारोपेण भवति । अविद्यमानस्यैव तत्रासञ्जनमध्यारोपः । कस्याध्यारोपः ? गोत्रस्य । श्रुतिसामान्यादिति । अध्यारोपे हेतुः । अनादेर्द्रोणस्याश्वत्थाम्नः पितुश्च द्रोण इति समाना श्रुतिः । अतः श्रुतिसामान्यादनादिद्रोणापत्यस्य यो धर्मो गोत्रत्वं तद्भावं भारतद्रोणापत्येऽश्वत्थाम्न्यपि श्रुतिसामान्याच्चलितबुद्धयः प्रतिपत्तार अध्यारोपयन्ति । तेनाध्यारोपेण द्रौणायन इति तत्राभिधानं प्रवर्तते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥

'गोत्रे' इत्येव । बिदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्प्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव भवति — पौत्रः, दौहित्रः ।

'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यस्यायमर्थः — अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थः, ऋष्यपत्येषु नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात्, तत्रेदं न

पदमञ्जरी

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ गोत्र इत्येवेति । एतेन येऽत्र ऋषिशब्दा बिदौर्वप्रभृतयस्तेभ्यो गोत्र एवान्यथा स्यादिति गोत्र इत्येतदिहानुवर्त्तनीयमिति दर्शयति—*ये पुनरित्यादि* ।

कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्ययमर्थो लभ्यते ? इत्यत्राह—*अनृष्यानन्तर्यं इत्यस्यायमर्थ इति* । 'अनृषि' इति पञ्चम्या लुका निर्देशः, 'आनन्तर्ये' इति स्वार्थे ष्यञ् । एवं च पौत्रा इत्यादावनन्तरस्यैवाभिधानम्, न गोत्रस्य, नापत्यसामान्यस्य च । *यद्ययमर्थ इति* । अस्मिन् ह्यर्थेऽनृषिभ्योऽनन्तरापत्ये विध्यर्थमिदं भवति, ततश्च ऋष्यपत्यनैरन्तर्ये, ऋषयश्च तेऽपत्यानि च ऋष्यपत्यानि, तेषां नैरन्तर्ये, ऋषिरूपाण्यपत्यानि निरन्तराणि यत्र तस्मिन्विषये प्रतिषेधो न कृतः स्यात्, तत्र को दोषः ? इत्यत्राह—*तत्रेदमिति* । कश्यप ऋषिस्तस्यापत्यमप्यृषिः, एवम्

न्यासः

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ये पुनरत्रानृषिशब्दा इत्यादि । ननु च सूत्रे आनन्तर्यशब्दो भावप्रत्ययान्त उपात्तः, तत्रैवं विवरितव्यम्— ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽपत्यानन्तर्य एव भवति ? नैतदस्ति; न ह्ययं भावे ष्यञ् विहितः, किं तर्हि ? स्वार्थ एव, चातुर्वर्ण्यवत्; अन्यथापत्यस्य धर्म आनन्तर्ये प्रत्ययः स्यात्, नापत्ये, तत्रेष्यते च ।

कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्यनृषिभ्योऽनन्तरापत्य एव प्रत्ययो लभ्यते ? अत्र गोत्रग्रहणं निवर्तते । ऋषिशब्देभ्योऽनन्तरापत्य एव स्यादित्य आह—अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्यायमित्यादि । यद्ययमर्थ इत्यादि । अस्मिन् ह्यर्थे सत्यनृष्यानन्तर्ये इत्येतद् विध्यर्थम् भवति; अनृषेरनन्तरापत्ये प्रत्ययविधानात् । ततश्च ऋष्यपत्य आनन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यादित्याह—ऋषिशब्दोऽत्र ऋषिजातावृषित्वे वर्तते । अपत्येषु नैरन्तर्यमिति । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । पश्चादृषेरपत्यनैरन्तर्यमिति षष्ठीसमासः । तदायमर्थो भवति —ऋषित्वस्यापत्येषु नैरन्तर्यविषयेऽञः प्रतिषेधो न कृतः स्यात् । अथ वा —ऋषयश्च तेऽपत्यानि च ऋष्यपत्यानि, तेषां नैरन्तर्यं तद्विषये प्रति-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धयति – मित्त्रहूः : सप्तमः काश्यपानाम् ? अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति।

गोत्रे इत्येव – बैदिः। ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्वादिराकृतिगणः, तेनेञेव भवति।

बिद। उर्व। कश्यप। कुशिक। भरद्वाज। उपमन्यु। किलालप। किदर्भ। विश्वानर। ऋष्टिषेण। ऋतभाग। हर्यश्व। प्रियक।

पदमञ्जरी

'सप्त नैरन्तर्येण ऋषयस्तेषां सप्तम इन्द्रहूर्नाम तत्र काश्यपानाम्', इति प्रयोगो नोपपद्यते; अञि सति 'यञञोश्च' इति लुक्प्रसङ्गात्। तस्माद् 'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यस्य ऋषीणामानन्तर्येऽव्यवधाने प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थो व्याख्येय इति भावः। प्रयोगं तावदुपपादयति—*अनन्तरापत्यरूपेणेति*। अपत्यसामान्यरूपेणेत्यर्थः। न पुनर्ऋष्यणनन्तरापत्ये विधीयते। तत्र यथा 'अभून्नृपः' इत्यादौ वस्तुतो भूतविशेषेऽपि सामान्यविवक्षया लुग् भवति, तद्वदिहापि वस्तुतो गोत्रेऽपि तद्रूपतिरस्कारेणापत्यसामान्यरूपविवक्षया ऋष्यण्भवतीत्यर्थः। किं पुनः कारणमियं क्लिष्टकल्पनाऽऽश्रीयते ? इत्याह—*अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमिति*। ऋषीणामपत्यानां नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः। *कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यतीति*। कि कारणम् ? विश्वामित्रस्तपस्तेपे—नानृषिः स्यामपि तु ऋषिरेव

न्यासः

षेधोऽञः प्रत्ययस्य न कृतः स्यादित्यर्थः। तत्र को दोषः ? इत्याह तत्रेदमित्यादि। सप्त काश्यपा ऋषयोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धेन परस्परं सम्बद्धाः, येषाम् मित्त्रहूर्नाम काश्यपः सप्तमः, तेषामृषित्वस्यापत्येषु नैरन्तर्यम्। तत्र ऋष्यपत्यानां वा नैरन्तर्ये विषयेऽञः प्रतिषेध इष्यते, काश्यपानामित्येद्रूपं यथा स्यात्। अञि सति तस्य बहुषु लोपात् काश्यपानामिति प्राप्नोति। स च प्रतिषेधोऽस्मिन्नर्थे सति न प्राप्नोति, ततश्च काश्यपानामिति न सिध्यति। तस्माद् 'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यस्य ऋष्यपत्यनैरन्तर्येण न भवतीत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्यभिप्रायः। अनन्तरापत्यरूपेणैवेति। न चात्र गोत्रापत्यं विवक्षितम्। किं तर्हि ? अनन्तरापत्यम्। अतोऽनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणा ऋष्यन्धकादिसूत्रविहितेन काश्यपानामित्यभिधानं भविष्यति। एतदेव द्रढयितुमाह—अवश्यञ्चेत्यादि। ऋष्यपत्यं नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः। ऋषित्वस्यापत्येषु ऋष्यपत्यानां वा यन्नैरन्तर्यं तद्विषये प्रतिषेधे विज्ञायमान इत्यर्थः। कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यतीति। किं कारणम् ? विश्वामित्रस्तपस्तेपे—नानृषिः स्यामिति,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ । * परस्त्री परशुं च[1] * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

'गोत्रे' इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

पदमञ्जरी

स्यामिति, तत्र भवानृषिः सम्पन्नः; स पुनस्तपस्तेपे— नानृषेः पुत्रः स्यामिति, तत्र भवान् गाधिरप्यृषिः सम्पन्नः; स पुनस्तपस्तेपे—नानृषेः पौत्रः स्यामिति, तत्र भवान्कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं सम्भवति ।

परस्त्री परशुं चेति । द्वितीयानिर्देशादापद्यते इति शेषः । परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, परशुं चादेशमापद्यते, परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायामुत्पन्नः, सा च जातितः परस्त्री भवति । यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः पारस्त्रैणेयः स भवति कल्याण्यादिः, अनुशतिकादिश्च । पारशव इत्यत्र पूर्वोत्तरपदसम्प्रमोहादनुशतिकादिकार्याभावः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ *अपत्यसामान्ये भविष्यतीति* । अन्ये तु— 'मनुतन्तुशब्द-

न्यासः

तत्रभवानृषिः सम्पन्नः; स पुनस्तपस्तेपे—नानृषेः पुत्रः स्यामिति, तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः; स पुनस्तपस्तेपे—नानृषेः पौत्रः स्यामिति; तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः । तदेतद्भवति—ऋषित्वस्यापत्येषु नैरन्तर्यम् , ऋष्यपत्यानां वानन्तर्यम् । ततश्च ऋष्यपत्यनैरन्तर्ये न भवतीत्येवं विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति न सिध्यति ।

परस्त्री परशुञ्चेति । परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति परशुभावञ्चापद्यते । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ कथं मानवी प्रजेति । गर्गादिषु पाठाद् यञा भवितव्यम् ,

---

१. किलात, संवक, शावली, स्यायक, अलस—एतेऽत्राधिकाः शब्दाः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनुशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र कथम्—मानवी प्रजा ? 'गोत्रे' इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति ।

कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्यं इति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यम्—जामदग्नः, पाराशर इति ।

गर्ग । वत्स । * वाजाऽसे[1] * । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मक्षु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अनडुह् । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित ।

पदमञ्जरी

समुदाय एकः, न तु द्वौ शब्दौ पठितौ इति वदन्ति, तथा च ब्राह्मणे—मानुतन्तव्यमुवाचेति प्रयोगः । कालवमनुतन्तुकुशिकानामिति च प्रवरे ।

कथं मानवीति । लोहितादिपाठान्नित्येन ष्फेण भाव्यमिति भावः । *अनन्तरापत्यविवक्षायां त्विति* । गोत्रस्यापीति बोद्धव्यम्, तथा च जामदग्नाः, वात्सा इति प्रवरे प्रयोगः । *वाजाऽसे इति* । वाजशब्दो यञमुत्पादयति, असे = असमासे ।

न्यासः

ततश्च मानवीति न सिध्यतीति । लोहितादिलक्षणे हि यञन्तात् तु ष्फे विहिते मानव्यायनीति भवितव्यमित्यभिप्रायः । गोत्रमित्युच्यते, गोत्रे हि यञ् प्रत्यय उच्यते, नापत्यसामान्ये । तेन तत्रौत्सर्गिकोऽण् मानवीति भविष्यति । कथमित्यादि । यदि गोत्रमित्युच्यते, ततो यथा गर्गशब्दादनन्तरापत्ये यञ् न भवति, तथा च जमदग्निपराशरशब्दाभ्यामपि न भवितव्यम्, तत्कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इत्यत्र यञ् भवति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यतीति । यदानन्तरापत्ययोरपि

---

१ 'असमासे । असे इति किम् ? सौवाजिः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंशमरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिक्ष । भिषज् । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उकत्थ । कुटीगु[1] ।

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत्, बाभ्रव एवान्यः ।

बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यञि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः — 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति । बाभ्रव्यायणी ॥

पदमञ्जरी

समासे तु सौवाजिः, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः—'असे' इति प्रतिषेधः ॥

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ गण एव बभ्रुकौशिक इति वक्तव्यम्, एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

गोत्ररूपयो रामव्यासयोर्विवक्षितत्वाद् गोत्ररूपाध्यारोपः क्रियते, तदा यञ् भवतीत्यदोषः । असतो न युक्ता विवक्षेत्येतच्च न सम्भावनीयम् ; दृश्यते ह्यसतोऽपि विवक्षा, यथा — विन्ध्यो वर्द्धितकः[2], समुद्रः कुण्डिकेति । यदा तर्ह्यनन्तरापत्यविवक्षा भवति, तदा केन भवितव्यमित्याह अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वित्यादि । वाजाऽसे इति । वाजशब्दो यञमुत्पादयति । असे, असमास इत्यर्थः । वाज्यः । असमास इति किम् ? सौवाजिः ॥

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ यदि तर्हि बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठादेव सिद्धे कौशिके नियमार्थमिह ग्रहणम्, एवं सति नार्थो गर्गादिषु पाठेन, कौशिके विध्यर्थमेव ग्रहणमस्तु, नास्य ? इत्यत आह—गर्गादिषु पाठोऽपीत्यादि । गर्गादिषु पाठोऽपि कर्तव्यः । 'सर्वत्र लोहित' इत्यादिनान्तर्गणकार्यं ष्फो यथा स्यात् । अथ गण एव कौशिकग्रहणं कस्मान्न कृतम्, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, सूत्रे पुनर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ?

---

१. पथ, कन्थु, श्रुव, सुनु, कर्कटक, रुक्ष, तरुक्ष, तलुक्ष, प्रचुल, विलम्ब, विष्णुज— एतेऽप्यत्र शब्दाः क्वचित् ।

२. 'वल्मीकः' इत्यपि क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः । बौध्यः ।

आङ्गिरस इति किम् ? कापेयः । बौधिः ।

कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तस्य नियमार्थं वचनम् – आङ्गिरसे यथा स्यात् ।

लोहितादिकार्यार्थंश्च गणे पाठः – काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

'आङ्गिरसे' इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्ड्यः ।

आङ्गिरस इति किम् ? वातण्डः ।

किमर्थमिदम्, यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते ? शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् ।

अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति – वातण्ड्यः, वातण्डः ॥

पदमञ्जरी

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ *कापेय इति* । 'इतश्चानिञः' इति ढक् । *बौधिरिति* । अनृषित्वादिञ्, बाह्वादिर्वा ॥

वतण्डाच्च ॥ *किमर्थमिति* । 'वतण्डाल्लुक् स्त्रियाम्' इत्येव कस्मान्नोक्तम्, किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति—*शिवादिष्वपीति* । वतण्डो नाम ऋषिः, तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा

न्यासः

सत्यमेतत्; अपाणिनीयत्वाद् गणस्य । नैवं चाकरणे पाणिनिरुपालम्भमर्हति । गणकारेणापि हि किं न कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि गणस्य कृतिर्गणकारेण ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ कापेय इति । 'इतश्चानिञः' इति ढक् । यदि कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, नियमार्थं त्विह तस्य ग्रहणम्, एवं सत्याङ्गिरसे विध्यर्थमेवास्य ग्रहणमेवास्तु, नार्थो गर्गादिषु पाठेन ? इत्यत आह—लोहितादिकार्यार्थश्चेत्यादि ।

वतण्डाच्च ॥ किमर्थमिदम् ? अनर्थकमिदमित्यर्थः । किं कारणमित्याह—यावतेत्यादि । शिवादिष्वपीत्यादिना प्रयोजनं दर्शयति । यदीदं नोच्येत, ततो गर्गादिपाठादाङ्गिरसे यथा यञ् भवति, तथा शिवादिषु पाठादणपि स्यात् । तस्मादाङ्गिरसे यञा शिवाद्यणो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्वचनम् । अथ गर्गादिपाठादेव सिद्धे,

काशि० 3 : ३०

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

'आङ्गिरसे' इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् भवति – वतण्डी ।

आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड्यायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

'आङ्गिरसे' इति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते, तेभ्यः सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते ।

अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । क्षत्त्र । ग्रीवा । काश । गोलाङ्क्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम्र ।

पदमञ्जरी

समावेशार्थः । तत्र यथाऽनाङ्गिरसे समावेशो भवति, एवमाङ्गिरसेऽपि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ *वातण्ड्यायनीति* । लोहितादिलक्षणः ष्फः । *वातण्डीति* । ऋषित्वात् ष्यञ्न भविष्यति ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ये त्वत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति । बैल्य, आनडुह्य, आत्रेय—इत्येते । तत्र बैल्यशब्दः 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङन्तः, बिल्लिर्नाम राजर्षिः, आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः, आत्रेयः 'इतश्चानिञः' इति ढगन्तः ।

न्यासः

आङ्गिरसे नियमार्थमेतदिति कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम् ; प्रयोजनाभावे हि नियमार्थं भवति । इह चास्ति प्रयोजनम् , तच्च दर्शितमेव ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ वातण्ड्यायनीति । लोहितादिलक्षणः ष्फः ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ये त्वत्रेत्यादि । 'एको गोत्रे' इति वचनाद् गोत्रप्रत्ययान्ता-दपरो गोत्रप्रत्ययो नोपपद्यते । तत्र सामर्थ्याद् गोत्राधिकारेऽपि ये गोत्रप्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश[1] । शप आत्त्रेये[1] । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम् । दासक । वैल्य । धर्म । आनडुह्य । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । श्रविष्ठा । वीक्ष्य । पविन्दा । * आत्त्रेय भारद्वाजे * । कुत्स । आतव । कितव । शिव । खदिर । * भारद्वाज आत्त्रेये[2] * ।

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

पदमञ्जरी

शप आत्त्रेये इति । शपशब्दात्फञ् भवति आत्त्रेयश्चेत्, शापायनः । आत्त्रेयादन्यत्र शापिः, अनृषित्वादिञ् , बाह्वादिर्वा । अन्ये त्वणमेव प्रत्युदाहरन्ति । *पुंसि जात इति* । पुंसीति प्रकृतिविशेषणम्, जातस्यापत्यं जातायनः । स्त्रियां तु जाताया अपत्यं जातेय इति ढगेव भवति, अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया फञेव स्यात् । *आत्त्रेय भरद्वाजे इति* । आत्त्रेयायनो भवति भारद्वाजश्चेत्, अन्यत्रात इञः 'ण्यक्षत्त्रिय' इति लुक् । *भारद्वाजात्त्रेये इति* । अत्त्रिगोत्रजो यदा भारद्वाजगोत्रजेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः । स ह्यात्त्रेयश्च भवति भारद्वाजस्य च गोत्रं भवति । भारद्वाजायन आत्त्रेयश्चेद्, भारद्वाजोऽन्यः, बिदाद्यञेव भवति ॥

न्यासः

तेभ्यः 'गोत्राद् यून्यस्त्रियाम्' इति यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । शप आत्त्रेये इति । शपशब्दाद् फञात्त्रेयश्चेद् भवति शापायन आत्त्रेयः, अन्यत्र शापिः । वैल्यशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः, तस्माद् यूनि भवति । विल्लिर्नाम राजर्षिः, तस्यापत्यं गोत्रम् , 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्' वैल्यः, तस्यापत्यं वैल्यायनो युवा । आनडुह्यशब्दोऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गर्गादिषु, यञन्तत्वात् ; तस्मादपि यून्येव फञ्—आनडुह्यायनो युवा । पुंसि जात इति । जातात् पुंसि वर्तमानात् फञ् भवति—जातस्यापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् ? स्त्रियां ढगेव भवति—जाताया अपत्यं जातेयः । आत्त्रेय भारद्वाज इति । आत्त्रेयशब्दात् फञ् भारद्वाजश्चेदपत्यार्थो भवति—आत्त्रेयायणो भारद्वाजः, अन्यत्र आत्त्रेयिः । भारद्वाज आत्त्रेय इति । भारद्वाजशब्दात् फञ् आत्त्रेयेऽपत्यविशेषे—भारद्वाजायन आत्त्रेयः, अन्यत्र—ऋष्यण् ॥

१–१. 'वेश आत्रेय' इति मुद्रितः पाठः ।

२. जन, वह, खड, खेड, जड, ओजस्—एतेऽप्यत्र गणे दृश्यन्ते क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति। भार्गायणो भवति त्रैगर्त्तश्चेत्, भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

'गोत्रे' इति निवृत्तम्। अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते। शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति। यथायथमिञादीनामपवादः। शैवः। प्रौष्ठः।

तक्षन्शब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिञं बाधितुम्। ण्यप्रत्ययस्य तु बाधा नेष्यते। ताक्षणः, ताक्षण्यः।

पदमञ्जरी

शिवादिभ्योऽण् ॥ *यथायथमित्यादि*। तत्रादन्तेष्विञोऽपवादः, मुनि-सन्धि-भूमिप्रभृतिषु 'इतश्चानिञः' इति ढकः, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु 'स्त्रीभ्यो ढक्' 'द्व्यचः' इति प्राप्तस्य ढकः, गङ्गाविपाट्शब्दयोस्तु यस्मिन्प्राप्ते स वृत्तिकारणैवोक्तः, जरत्कारुशब्दस्य तु पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम्। केचिदाहुः—शुभ्रादिष्वयं पठनीयः, जारत्कारेय इति यथा स्यात्, तत्र तु ढका समावेशार्थोऽस्य पाठ इति।

ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यत इति। अत्रा हेतुम् 'उदीचामिञ्' इत्यत्र वक्ष्यति।

न्यासः

भर्गात् त्रैगर्ते॥ शिवादिभ्योऽण्॥ यथायथमिति। यथास्वम्। यस्य य इञादिरात्मीयप्रत्ययस्तदपवादोऽण् विधीयते। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न 'शिवादिभ्यः' इत्येवोच्येत? 'शिवादिभ्यः' इत्येतावत्युच्यमाने यथाविहितमिञादिरेव प्रत्ययो मा भूद्, अणेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति चेत्? नैतदस्ति; यथाविहितमिञादीन् प्रत्ययान् प्रत्येतद्वचनमनर्थकम्; विनाप्यनेन तत्सिद्धेः। तस्मादनन्तरेणाप्यण्ग्रहणमणेव भविष्यति। ननु चासत्यण्ग्रहणे फञः प्रकृतत्वात् तस्यैव विधिर्विज्ञायते? नैतदस्ति; यदि हि शिवादिभ्यः फञ् विधातुमिष्टः स्यात्, ततोऽश्वादिष्वेव तेषां पाठं कुर्यात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते, तस्य 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यप्रत्ययः प्राप्नोति। तत्रासत्यण्ग्रहणे पुनर्विधानमिदं तद्बाधने कृतार्थमिति ततो यथा विहितमिञेव स्यात्, नाण्; ततोऽणेव यथा स्यादित्यण्ग्रहणम्।

उदीचामिञं बाधितुमिति। 'उदीचाम्' इत्यनेनेञ् प्राप्नोति, ततस्तं बाधितुं तक्षन्शब्दोऽत्र पठ्यते। यथा तर्हि तक्षन्शब्दस्यात्र पाठादुदीचामिञ् बाध्यते, तथा 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति यो ण्यस्तस्यापि बाधा प्राप्नोति। ततश्च 'ताक्षण्यः' इति न सिध्यति? इत्याह—ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते। कथमनिष्यमाणापि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा शुभ्रादिढका च समावेशार्थम्। तेन त्रैरूप्यं भवति – गाङ्गः, गाङ्गायनिः, गाङ्गेयः।

विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च्फञा समावेशार्थम्। वैपाशः, वैपाशायन्यः।

शिव। प्रौष्ठ। प्रौष्ठिक। चण्ड। जम्भ[1]। भूरि। सन्धि। मुनि। कुठार। अनभिम्लान[2]। ककुत्स्थ। कहोड। लेख। रोध। खञ्जन। कोहड। पिष्ट। हेहय। खञ्जार। खञ्जाल। सुरोहिका। पर्ण। कहूष। परिल। वतण्ड। तृण। कर्ण। क्षीरह्रद। जलह्रद। परिषिक। जटिलिक। गोफिलिक। बधिरिका। मञ्जीरक। वृष्णिक। रेख। आलेखन। विश्रवण। रवण। वर्त्तनाक्ष। पिटक। पिटाक। तृक्षाक। नभाक। ऊर्णनाभ। जरत्कारु। उत्क्षिपा। रोहितिक। आर्यश्वेत। सुपिष्ट। खर्जूरकर्ण। मसूरकर्ण। तूणकर्ण।

पदमञ्जरी

शुभ्रादिढका चेति। 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्र वक्ष्यति–'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति, तेन गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्यादिसिद्धं भवति' इति, तदभिप्रायेणेदमुक्तम्। रवणविश्रवणशब्दौ पठ्येते, तौ विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा वृत्तिविषये तत्समानार्थौ, विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणो रावणः।

न्यासः

न भवति ? सुपिष्टशब्दादिभिः साहचर्यात्। इह यस्तक्षन्शब्दः सुपिष्टमयूरखरदूर-तक्षन्नित्येवं सुपिष्टादिभिः सह पठ्यते, यथा तेषाञ्जेऽपवादार्थोऽत्र पाठः, तैः साहचर्याद-स्यापीञपवादार्थ एव पाठो विज्ञास्यते। तत्र शिवादीनां प्राग् भूरिशब्दादिञपवादार्थं वचनम्। भूरि, सन्धि, मुनि–इत्येतेषाम् 'इतश्चानिञः' इति ढकि प्राप्ते। कुठार, अनभि-म्लान—इत्येतयोः ककुत्स्थ—इत्येवमादीनां प्राग् जरत्कारुशब्दादिञो बाधनार्थम्। जरत्कारुप्रभृतीनां प्राक् सुपिष्टशब्दात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि प्राप्ते। सुपिष्टादीनां प्राक् तक्षन्शब्दादिञः। तक्षन्नित्यस्य कारिलक्षणोदीचामिञः। ऋष्टिषेणस्य सेनान्त-

१. 'भण्ड' इति पाठा०।
२. 'अनभिग्लान' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मयूरकर्ण । खडरक । तक्षन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । लह्य । द्रुघ । अयःस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी । * द्व्यचो नद्याः * । * त्रिवेणी त्रिवणं च[1] * ॥[2]

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

पदमञ्जरी

द्व्यचो नद्या इति । नदीवाचिनो ये द्व्यचः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तन्नामिकाणोऽपवादे 'द्व्यचः' इति ढकि प्राप्तेऽण् भवति । *त्रिवेणी त्रिवणं चेति* । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः, तन्नमिकाणि सिद्धे आदेशार्थं वचनम् । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न यथाविहितमित्येवोच्येत, एवमुच्यमाने इञादय एव स्युस्ते विहिताः, पुनरारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—ऋष्टिषेणशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र यथाविहितमित्युच्यमाने 'अत इञ्' प्राप्तः, तस्य सेनान्तलक्षणो ण्यो बाधकः प्राप्तः, तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत, पुनरण्ग्रहणादणेव भवति ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे यत्परिभाषितं तस्यापि ग्रहणं दृष्टम्, वृद्धस्य च पूजायाम् 'वृद्धो यूना इति,

न्यासः

लक्षणस्य ण्यस्य च बाधनार्थम् । गङ्गाविपाट्शब्दयोर्यस्मिन्नप्राप्त इह पाठः स वृत्तिकारेणैव व्याख्यातः । यस्कादिभ्यः प्राग् भूमिशब्दादिञि प्राप्ते । भूमिशब्दस्य 'इतश्चानिञः' इति ढकि । इलाशब्दस्यापि 'द्व्यचश्च' इति ढकि । एवमेव सपत्नीशब्दस्यापि 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येव । द्व्यचो नद्या इति । नदीवाचका ये द्व्यचस्तेभ्योऽण् भवति, सन्ध्या—सान्ध्यम्, कुल्या - कौल्यम् । ननु चात्र तन्नामिकोऽणस्त्येव ? सत्यमस्ति; स तु 'द्व्यचः' इति ढका बाध्यते । तस्मात् तद्बाधनार्थं वचनम् । त्रिवेणी त्रिवणश्चेति । त्रिवेणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, त्रिवणश्चापद्यते । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ शास्त्रान्तरे परिभाषितमपि वृद्धमस्ति—अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति; इह शास्त्रेऽपि परिभाषितं वृद्धमस्ति 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' इति, अतो वृद्धप्रतिषेधे कस्यचित् सन्देहः स्यात्— कस्य वृद्ध-

---

१. "त्रिवेणीरेवाप्रभृतेस्तन्नामिकाणोऽपवादस्य 'द्व्यचः' इति ढकोऽपवादः" इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

२. कह्लय । कबोध । परल । ग्रीवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक— एते शब्दाः क्वचिदत्राधिकाः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्'। 'अवृद्धाभ्यः' इति शब्दधर्मः, 'नदीमानुषीभ्यः' इत्यर्थधर्मः, तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते। 'तन्नामिकाभ्यः' इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः परामर्शः। अवृद्धानि यानि नदीनां

पदमञ्जरी

इह तु प्रत्यासत्तेरेतच्छास्त्रसिद्धस्यैव वृद्धस्य ग्रहणमित्याह—*वृद्धिर्यस्येति*। *अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति*। वृद्धपर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायेन तत्सदृशस्यैव शब्दस्य सम्प्रत्ययात्। स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु 'नदीमानुषीभ्यः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। कथं पुनरर्थवृत्तेः शब्दवृत्तिना सामानाधिकरण्यम्? अभेदोपचारात्। अवृद्धशब्दवाच्यत्वान्नदीमानुष्य एवावृद्धा उक्ताः। *नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म इति*। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, बहुवचननिर्देशात्, वृद्धपर्युदासाच्च संज्ञानद्या अपि ग्रहणं न भवति; लौकिकार्थवृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्। *तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः परामर्श इति*। ता अवृद्धाः प्रकृतयो नामानि यासां नदीमानुषीणामिति बहुव्रीहिः। तदेवं त्रिभिरपि पदैरर्थ एव निर्दिश्यते, तत्रार्थात्प्रत्ययविधानानुपपत्तेस्तद्वाचिनीभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते। तदिदमुक्तम्—*तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्त इति*। तेनार्थेनाभेदात्। एतदुक्तं भवति—अवृद्धशब्दवाच्यास्तन्नामिका या नदीमानुष्यस्ताभ्योऽण् प्रत्ययो भवति, कोऽर्थः?

न्यासः

स्यायं प्रतिषेधः, किंस्वित् यदिह परिभाषितं तस्यायं प्रतिषेधः? उत यच्छास्त्रान्तरेण परिभाषितं तस्येति? अतस्तन्निरासाय 'वृद्धिर्यस्य' इत्यादिनेह शास्त्रे यत् परिभाषितं तस्यायं प्रतिषेध इति दर्शयति। कुतः पुनरेतदवसितम्—इह वृद्धं यत् परिभाषितं तस्यायं प्रतिषेध इति? नदीमानुषीनामधेयस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यासम्भवात्। नदीग्रहणे त्विह लौकिक्येव नदी गृह्यते, न तु पारिभाषिकी। कुत एतत्? लौकिकार्थवृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्। अथ स्वरूपग्रहणमेव नदीमानुषीशब्दयोः कस्मान्न भवति? वृद्धप्रतिषेधात्। स्वरूपग्रहणे हि वृद्धप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्; प्रसङ्गाभावात्। बहुवचननिर्देशाच्च न स्वरूपग्रहणम्। स्वरूपग्रहणे हि नदीमानुषीशब्दयोर्द्वित्वाद् द्विवचनेनैव निर्देशं कुर्यात्। अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति। वृद्धसंज्ञकप्रतिषेधे सति नञिवद्युक्तन्यायेन च वृद्धसदृशस्यावृद्धस्यैव ग्रहणात्। नदीमानुषीत्यर्थधर्म इति। पारिभाषिक्या नद्याः स्वरूपस्य चाग्रहणार्थस्यैव ग्रहणं युक्तम्। तयोर्हि ग्रहणे शब्दधर्मः स्यात्। यदि तर्ह्यर्थधर्मोऽयम्, कथं नदीमानुषीभ्य इत्यनेन प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते, अर्थधर्म एव ह्येवं निर्दिष्टो भवति, न प्रकृतयः? इत्यत आह—तेनेत्यादि। तेनार्थेनाभेदोपचारात्। नदीमानुष्यभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते। प्रत्ययप्रकृतिरिति। प्रत्ययस्य प्रकृतिरिति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति। ढकोऽपवादः। यमुनाया अपत्यं यामुनः। इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः। वैतस्तः। नार्मदः।

मानुषीभ्यः खल्वपि – शिक्षिताया अपत्यं शैक्षितः। चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः।

अवृद्धाभ्यः किम्? चान्द्रभाग्याया अपत्यं चान्द्रभागेयः। वासवदत्तेयः। नदीमानुषीभ्य इति किम्? सौपर्णेयः। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्य इति किम्? शोभनायाः – शौभनेयः॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः। अन्धकाः, वृष्णयः, कुरव इति वंशाख्याः। ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति। इञोऽपवादः। अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वाड्ढगादिभिरेव भवितव्यम्। ऋषिभ्य-

पदमञ्जरी

तद्वाचिनीभ्यः प्रत्ययो भवतीति। तदेतदाह—*अवृद्धानि यानीत्यादि*। एवं च कृत्वा—अवृद्धेभ्यो नदीमनुषीनामभ्य इति वक्तव्यम्, तथा तु न कृतमित्येव। *ढकोऽपवाद इति*। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् भिद्योद्ध्यशोणादिष्वयं विधिर्न भवतीति भावः॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ *ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादय इति*। ऋषयः= मन्त्रदर्शिनः, ते च प्रसिद्धा वसिष्ठादयः, यथा इन्द्रादयो देवताः, तेन तेन परिभाषणीया इति भावः। *वंशाख्या इति*। केषाञ्चिद्वंशानामेता आख्या इत्यर्थः। एवं केचिद्वंशा आख्यायन्त इति यावत्। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इत्यभिप्रायेणाह—*इञोऽपवाद इति*। *अत्र्यादिभ्य इति*। तत्र ऋष्यणो-

न्यासः

षष्ठीसमासः। ढकोऽपवाद इति। अवृद्धादीनां नदीनां मानुषीणां नामधेयानां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्। वैतस्तः, नार्मद इति। वितस्तानर्मदाशब्दाभ्यामण्। शैक्षित इति। शिक्षिताशब्दात्।

सौपर्णेयः, वैनतेय इति। सुपर्णाविनताशब्दौ पक्षिणोनामभिधेये, न नदीमानुष्यौ। शौभनेय इति। शोभनाशब्दो वर्तते नदीमानुष्यर्थः, न तु संज्ञात्वेन, किं तर्हि? विशेषणत्वेन॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ इञोऽपवाद इति। ननु चानकारान्तेभ्योऽत्या-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तावत् – वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः – श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः – वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः –नाकुलः । साहदेवः ।

कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते ? केचिदाहुः – कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्व-संकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलिताः, तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरुपनिबद्धेति ।

पदमञ्जरी

वकाशः—वासिष्ठः,'इतश्चानिञः' इति; ढकोऽवकाशः—डुलेरपत्यं डौलेयः; आत्त्रेय इत्युभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढग् भवति । सेनान्तलक्षणस्य ण्यस्यावकाशः—हारिषेण्यः, अत्र हि 'एति संज्ञायामगात्' इति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तमेतद्भवति, ऋष्यणः स एव; जातसेनो नाम ऋषिः, तस्मादुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ण्यो भवति–जातसेन्यः । एवमुदीचामिञ्—जातसेनिः, अन्धकाणोऽवकाशः–श्वाफल्कः, ण्यस्य स एव, उग्र-सेनादन्धकादुभयप्रसङ्गे परत्वाण्ण्यो भवति—औग्रसेन्यः । वृष्ण्यणोऽवकाशः—वासुदेवः, ण्यस्य स एव; विष्वक्सेनाद् वृष्णेर्वैष्वक्सेन्यः । कुर्वणोऽवकाशः—नाकुलः, ण्यस्य स एव, भीमसेनात्कुरोर्भैमसेन्यः ।

काकतालीयन्यायेनेति । यदृच्छया । *असङ्करेणेति* । शब्दान्तरैरसङ्कीर्णा इत्यर्थः । सङ्कलिताः = संहृताः । *सुबहव इति* । व्युत्पिपादयिषिताः सर्वे इत्यर्थः । अनित्योऽपाश्रयेणापि नित्यस्यान्वाख्यानं दृष्टम्, यथा—शकाश्रयेण

न्यासः

दिभ्यो ये ढगादयः प्राप्नुवन्ति तदपवाद एव युक्त इत्यत आह—अत्र्यादिभ्यस्त्वि-त्यादि । एकेनादिशब्देन ऋषयो जातसेनादयोऽन्धकादिषु च वर्तमाना उग्रसेनादयः परिगृह्यन्ते, द्वितीयेन ण्यादयः प्रत्ययाः । तत्र ऋष्यणोऽवकाशः—वासिष्ठः, 'इतश्चानिञः' इति ढकोऽवकाशः—दौलेयः; अत्रिशब्दादुभयप्राप्तौ परत्वाद् ढग् भवति—आत्रेयः । ऋष्यणोऽवकाशः स एव, सेनान्तलक्षणस्य ण्यस्यावकाशः - कारिषेण्यः, हारिषेण्यः; जात-सेनो नाम ऋषिः, तस्मादुभयप्राप्तौ परत्वाण् ण्यो भवति—जातसेन्यः । अन्धकाणोऽव-काशः – श्वाफल्कः, ण्यस्य स एव; उग्रसेनो नामान्धकः, तस्मादुभयप्राप्तौ परत्वाण्ण्यो भवति—औग्रसेन्यः । वृष्ण्यणोऽवकाशः—वासुदेवः, ण्यस्य स एव; शूरसेनो विष्वक्सेनो नाम वृष्णिः, तस्मादुभयप्राप्तौ परत्वाण् ण्यो भवति—शौरसेन्यः, वैष्वक्सेन्यः । कुर्वणो-ऽवकाशः—नाकुलः, ण्यस्य स एव; भीमसेनो नाम कुरुः, तस्मादुभयप्राप्तौ परत्वात् ण्यो भवति—भैमसेन्यः ।

कथं पुनरित्यादि चोद्यम् । केचिदाहुरित्यादि चोद्यपरिहारः । काकतालीय-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ वा – अन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते – नकुलसहदेवादयः; तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्सम्पूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

उकारादेशार्थं वचनम्, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति ।

पदमञ्जरी

कालस्य। *अथ वेत्यादि* । 'त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यात्' इत्यनेन न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव। *तेषु ये शब्दा इति*। अन्धकादिष्वेवाद्यत्वेऽपि ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः ।

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ *द्वैमातुर इति* । तद्धितार्थे द्विगुः, पश्चात्तद्धितः । एकस्या औरसः सुतोऽपरस्याः कृत्रिम इति द्वैमातुरत्वम् । *साम्मातुर इति* । प्रादिसमासात्तद्धितः । *भाद्रमातुर इति* । विशेषणसमासादण् ।

*तेनेत्यादिना*ऽर्थापेक्ष्यस्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य फलं दर्शयति । *धान्यमातुरिति* । धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता, याजकादित्वात्षष्ठीसमासः । धान्यमातरि यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन सम्मिमीते तस्यापत्यं साम्मात्र इत्युत्वं

न्यासः

मिति । अबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः । सङ्कलिता इति । समुच्चिताः । नित्या एवेति । अन्धकादीनां वंशानामनादित्वात् ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ द्वैमातुर इति । प्राक् तद्धितार्थे विषये द्विगुः, पश्चात् तद्धितः । साम्मातुर इति । पूर्वं प्रादिसमासः, पश्चात् तद्धितः । भाद्रमातुर इति । पूर्वं विशेषणसमासः, ततस्तद्धितः ।

अथ प्रत्ययार्थं वचनं कस्मान्न भवति ? इत्याह–प्रत्ययः पुनरित्यादि । उत्सर्गलक्षणेनैव 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन । ननु च संख्यादिपूर्वत्वं मातृशब्दस्य विशेषणम्, तत्र मातृशब्दापेक्षया निर्देशः क्रियमाणः पुंल्लिङ्ग एव युज्यते, तत् कथं 'संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः ? इत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष इति । मातृशब्दस्य योऽर्थस्तदपेक्षोऽयं निर्देशः, स चार्थः स्त्रीलिङ्गः । तेन स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तेनेत्यादिनार्थापेक्षस्य फलं दर्शयति । अर्थापेक्षे हि स्त्रीलिङ्गनिर्देशे स्त्रीलिङ्गो यस्यार्थो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किम् ? सौमात्रः ।

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । ढकोऽपवादः । कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्त्रिषु ॥ ११७ ॥

पदमञ्जरी

न भवति, न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य हि प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ।

सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किमिति । न तावत्केवलात्प्रसङ्गः, न हि मातुरपत्यमिति विशेषणं सम्भवति; अपत्ये मातृसम्बन्धस्याव्यभिचारात् । तेन तदन्तस्य ग्रहणात् सङ्ख्यादिपूर्वस्य तावत्सिद्धमिति प्रश्नः । अन्यपूर्वस्यापि स्यादित्युत्तरम् । *सौमात्र इति* ।

क्वचिदस्यानन्तरं ग्रन्थः—*शुभ्रादिपाठाद्वैमात्रेय इति* । तेन विपूर्वो मातृशब्दो न प्रत्युदाहर्तव्य इति भावः । वयं ब्रूमः—'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति । ऐडविडो दारदः (४.१.१२० सूत्रे) इत्यस्यानन्तरमयं ग्रन्थः, इह तु लेखकैः प्रमादाल्लिखित इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ढकोऽपवाद इति । 'द्व्यचः' इति प्राप्तस्य । *कन्याया अपत्यं कानीन इति* । शास्त्रोक्तविवाहसंस्कारपूर्वस्य पुरुषसम्प्रयोगस्याभावः कन्याशब्दनिमित्तं नाक्षतयोनित्वम् । या तु विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण सम्प्रयुज्यते सा कन्यात्वं न जहाति । तेनैतन्न नोदनीयम्—यदि कन्या नापत्यम्, अथापत्यं न सा कन्या, कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धमिति । अपर आह— मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेऽपि न कन्यात्वं जहाति, यथा—कुन्ती, यथा—सत्यवती, सात्रोदाहरणमिति, तदाह— *कानीनः कर्णः, कानीनो व्यास इति* ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्त्रिषु ॥ अत्र वत्सादीनां मूलप्रकृतीनां विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वायोगादपत्यप्रत्ययान्तानां वात्स्यादीनां शब्दानां द्वन्द्वे

न्यासः

मातृशब्दस्य, तस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति । न हि तस्य स्त्रीलिङ्गोऽर्थः, किं तर्हि ? पुंलिङ्गः । धान्यं मिमीते यो भृतकः स धान्यमातेत्युच्यते ।

सौमात्र इति । प्राक् प्रादिसमासः । तत औत्सर्गिकोऽण् ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्त्रिषु ॥ अत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्यः ।

शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति – शौङ्गेय इति ।

द्वयमपि चैतत्प्रमाणम्; उभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके 'द्व्यचः' इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया अपत्ये वाऽण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति – माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

इह स्त्रीग्रहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये

पदमञ्जरी

युगपदधिकरणवचनतया प्रत्येकं बहुत्वोपजननात्तस्य बहुत्वस्य लोपिभिरेव कृतत्वादपत्यप्रत्ययस्य लुका निर्देशः, तदाह—*वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेदित्यादि* ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ *स्त्रीग्रहणेनेत्यादि* । स्वरूपग्रहणं तु न भवति; बहुवचन-

न्यासः

वत्सभरद्वाजात्रिशब्दा वात्स्यभारद्वाजात्रेयेषु गोत्रविशेषेषु लब्धवृत्तय उपात्ता इति । अत एवाह—वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत्, शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, छागलो भवत्यात्रेयश्चेदिति । सा पुनस्तेषां गोत्रापत्ये वृत्तिः कार्ये कारणोपचाराद् वेदितव्या ।

द्वयमपि चैतत् प्रमाणमिति । कथं पुनः परस्परविरुद्धमपि प्रमाणं भवति ? इत्याशङ्कयाह—उभयथा सूत्रप्रणयनादिति । उभयथा ह्येतत् सूत्रमाचार्येण प्रणीतम्, तस्मात् को विरोधः ? ॥

पीलाया वा ॥ ढक् च मण्डूकात् ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ इह स्त्रीग्रहणेन टाबा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ढक् प्रत्ययो भवति । सौपर्णेयः । वैनतेयः ।

स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति – इडबिडोऽपत्यम् , दरदोऽपत्यम् – ऐडबिडः, दारद इति ।

❀ वडवाया वृषे वाच्ये ❀। वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ।

❀ अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ❀। कुञ्चाया अपत्यं कौञ्चः । कौकिलः ॥

पदमञ्जरी

निर्देशात् । स्त्र्यर्थस्यापि ग्रहणं न भवति; विमातृशब्दस्यार्थस्य शुभ्रादिषु पाठात् । तस्य तु स्त्र्यर्थत्वं विधवाशब्दसाहचर्याद्विज्ञेयम् । किञ्च—स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणं युक्तम् । क्तिन्नादयस्तु व्यवधानान्न गृह्यन्ते । *ऐडबिडः, दारद इति* । इडविट्शब्दात् 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्', दरच्छब्दाद् 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् , तयोः स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुक् , ततस्तदपत्येऽणेव भवति ।

वृषे वाच्ये इति । वृषः = बीजाश्वः, तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणेऽर्थे ढका बाध्यते, तेनापत्येऽणेव भवति । *वाडव इति* । चतुष्पाल्लक्षणो ढञपि न भवति; अचतुष्पाद्वाचित्वात् ।

अण् कुञ्चेति । वृष इति नापेक्ष्यते, अपत्य एवायं विधिः । ढकोऽपवादः । कुञ्चा च कोकिला च समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् ॥

न्यासः

दिस्त्रीप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्त इति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? बहुवचननिर्देशात् । स्वरूपग्रहणे हि तस्यैकत्वादेकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात् । स्त्र्यर्थमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? विमातृशब्दस्य स्त्र्यर्थस्य शुभ्रादिषु पाठात् । यद्यत्र स्त्र्यर्थमात्रस्य स्त्रीशब्दस्य ग्रहणं स्यात् , तस्य शुभ्रादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात् , अनेनैव ढकः सिद्धत्वात् । ऐडविडः, दारद इति । इडविडोऽपत्यं दरदोऽपत्यमित्यणेव भवति । ढगिति वर्तमाने ढकः पुनर्ग्रहणं नित्यार्थम् ।

वडवाया वृषे वाच्य इति । यस्तस्या गर्भे बीजं प्रक्षिपति स वृषो वाडवेय इत्युच्यते ।

अण्कुञ्चाकोकिलात् स्मृत इति । वृष इति नापेक्ष्यते । अपत्ये विधिरेवायम् । ढकोऽपवादः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

'स्त्रीभ्यः' इत्येव । द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौपेयः ।

द्व्यच इति किम् ? यामुनः ॥

इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारः 'द्व्यचः' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिञन्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिञ इति किम् ? दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । द्व्यच इत्येव—मारीचेरपत्यं मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

'शुभ्र' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिञादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति, तेन गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

पदमञ्जरी

द्व्यचः ॥ *तन्नामिकाणोऽपवाद इति* । अन्यत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ *यथायोगमित्यादि* । तत्रादन्तेष्विञोऽपवादः, शलाकादिषु तन्नामिकाणः, विधवाशब्दात्तु क्षुद्रालक्षणस्य ढ्रकः, चतुष्पाद्वाचिषु चतुष्पाल्लक्षणस्य ढञः, गोधाशब्दाद्गोधाया ढ्रकः; वचनात्सोऽपि भवति । क्वचिदौत्सर्गिकस्याणः । *पाण्डवेय इति* । 'ढेलोपोऽकद्र्वा' इति लोपो न भवति, कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्, पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययः ।

न्यासः

द्व्यचः ॥ तन्नामिकाणोऽपवाद इति । ये द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्ता नदीमानुषीनामधेयभूतास्तेभ्यो विशेषविहितत्वात् तन्नामिकाण् भवति । ततस्तद्बाधनार्थं ढग विधीयते ॥

इतश्चानिञः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ यथायोगमित्यादि । ये तावदकारान्तास्तेभ्य इञोऽपवादः । शलाका, कुरेका, अम्बिका, अशोका, खट्वा, पिङ्गला, खण्डोन्मत्ता—इत्येतेभ्यस्तन्नामिकाणः । विधवाशब्दात् क्षुद्रालक्षणस्य ढ्रकः । किंकसा, रोहिणी, अज-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शलाचल । शलाकाभ्रू । लेखाभ्रू । विमातृ । विधवा । किंकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि । * लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे * । गोधा । कृकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम[1] । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्षस् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप । कुरेका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्माशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वा । अम्बिका । अशोका । पिङ्गला । खण्डोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलिवर्दिन् । विग्रज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर[2] ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः ।

काश्यप इति किम् ? वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुक्च ॥ १२५ ॥

पदमञ्जरी

लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठ इति । लाक्षणेयो भवति वासिष्ठश्चेत्, लाक्षणिरन्यः; श्यामेयो वासिष्ठः, श्यामायनोऽन्यः, अश्वादित्वात्फञ् ॥

न्यासः

वस्ति, शकन्धि, कृकलास, सुदत्त, परिधि—एतेभ्यश्चतुष्पाल्लक्षणस्य ढञ् । गोधाशब्दाद् गोधाया ढ्रक्, वचनसामर्थ्यात् सोऽपि भवत्येव । शेषेभ्य औत्सर्गिकोऽण इत्येष यथायोगार्थः । लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे इति । लक्षण, श्याम— इत्येतयोर्वासिष्ठेऽपत्यविशेषे ढग् भवति । लाक्षणेयो वासिष्ठः, लाक्षणिरन्यः । श्यामेयो वासिष्ठः, श्यामायनोऽन्यः । अश्वादित्वात् फञ् ॥

---

१. भारतेति पाठा० ।

२. स्थूल । सृकण्डू । मकथु । यमष्टु । कष्टु । सृकण्ड । मृकण्ड । गुद । रुद । कुशेरिका । शकल । शबल । उग्र । अजिन—अत्रैते शब्दा अधिकाः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्रूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः। भ्रावेयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

'कल्याणी' – इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः। स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणम्; प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्। अन्येषामुभयार्थम्। काल्याणिनेयः। सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्त' इत्युभयपदवृद्धिः।

कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुदृष्टि। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा; पररूपं निपातनात्। कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति। आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययः पूर्वेणैव सिद्धः। कौलटिनेयः, कौलटेयः।

या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः 'क्षुद्राभ्यो वा' इति परत्वाड् ढ्रका भवितव्यम् – कौलटेरः ॥

पदमञ्जरी

कुलटाया वा ॥ *कुलान्यटतीति कुलटेति*। मूलविभुजादिषु दर्शनात्कः प्रत्ययः। पचाद्यच् तु न लभ्यते, अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेत्यणप्रसङ्गात्।

या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्तीति। एकत्र कुले प्रविष्टा स्वैरिणी या कुलान्तरमटति सा दुःशीला कुलटेत्यर्थः। *क्षुद्राभ्यो वेति परत्वादिति*। क्षुद्राः – अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च। या पुनर्भिक्षालिप्सया सुशीलापि कुलान्यटति, तस्या इह ग्रहणम् ॥

न्यासः

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥

कुलटाया वा ॥ कुलान्यटतीति कुलटा। नन्वकः सवर्णे दीर्घत्वे कृते कुलाटेति भवितव्यमित्यत आह—पररूपमित्यादि। पूर्वेणैवेति। 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनैव। व्यवहितेऽपि पूर्वव्यपदेशः प्रवर्तते, यथा—मथुरायाः पाटलिपुत्रं पूर्वमिति।

कौलटेर इति। एयादेशे कृते वलि यलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ।

※ चटकाच्चेति वक्तव्यम् ※ । चटकस्यापत्यं चाटकैरः ।

※ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ※ । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका[1] ॥

गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभ्रादिष्वयं पठ्यते, तेन गौधेयः – इत्यपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधारः ।

आचार्यग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भवि-

पदमञ्जरी

चटकाया ऐरक् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंलिङ्गान्न प्रसज्यत इत्याह—*चटकाच्चेति वक्तव्यमिति* । एवं च पुंल्लिङ्गनिर्देश एव कर्त्तव्यः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव ।

स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्य इति । *चटकाया अपत्यमिति* । चटकस्यापीति द्रष्टव्यम् । *चटकेति* । 'लुक्तद्धितलुकि' इति टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षण-ष्टाप् कर्तव्यः ॥

आरगुदीचाम् ॥ *रका सिद्धत्वादिति* । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः' इत्यवग्रहेऽपि नास्ति विशेषः । *ज्ञापकार्थं त्विति* । भावप्रधानो ज्ञापकशब्दः ।

न्यासः

चटकाया ऐरक् ॥ चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेति । 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुकि कृते पुनष्टाप् कर्तव्यः । पुंल्लिङ्गादपि स्त्रियामिष्यत एव लुक् । एवम् 'चटकादैरक्' इत्येतत् सूत्रमासीत्, इदानीं प्रमादाच्च 'चटकायाः' इति पाठः ॥

गोधाया ढ्रक् ॥ गौधेर इति । पूर्ववद् यलोपः ।

आरगुदीचाम् ॥ आचार्यग्रहणं पूजार्थमिति । ननु चासत्याचार्यग्रहणे नित्य एवायं विधिः स्यात्, तथा चारकः पूर्वेण ढ्रका समावेशो न स्यात् । तद्विकल्पार्थमेवा-चार्यग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह—वचनसामर्थ्यादिति । ढ्रगपि ह्युच्यते, आरगपि, तत्र

---

१. चटकेत्यस्याग्रे 'अजादित्वाट्टाप्' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्यति । आरग्वचनमनर्थकम्, रका सिद्धत्वात्? ज्ञापकं त्वयम्—अन्येभ्योऽपि भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

ढ्रगनुवर्तते, न आरक् । क्षुद्राः=अङ्गहीना; शीलहीनाश्च । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । काणेरः, काणेयः । दासेरः, दासेयः ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसृशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः ? एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

पदमञ्जरी

ज्ञापनार्थमिति वा पाठ्यम् । *जाडारः, पाण्डार इति* । ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ *अङ्गहीना इति* । काणादयः । *शीलहीना इति* । अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः ॥

ढकि लोपः ॥ *कथं पुनरित्यादि* । ढग्विधौ टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानां ग्रहणाच्छुभ्रादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः । *एतदेवेत्यादि* । न ह्यसतो निमित्तभावः सम्भवति ॥

न्यासः

वचनसामर्थ्यात् समावेशो भविष्यति । तस्मात् पूजार्थमेवाचार्यग्रहणम् । ज्ञापकं त्वित्यादि । रका सिद्धे यदारग्वचनं तद् ज्ञापनार्थम् । तेनैवं ज्ञायते—अन्येभ्योऽप्ययं भवति; अन्यथा ह्यारग्वचनमनर्थकं स्यात्, रकि सिद्धेः । तेन जडस्यापत्यं जाडारः, पाण्डार इति सिद्धं भवति, न ह्येतद्रका सिध्यति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ अर्थधर्मेणेति । अर्थस्य क्षुद्रत्वात्तदभिधायिन्योऽपि प्रकृतय उपचारेण क्षुद्रा इति निर्दिश्यन्ते ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ ढकि लोपः ॥ कथं पुनरित्यादि । ढग्विधौ टाबादिस्त्रीप्रत्यया-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

'पितृष्वसुः' इत्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति — छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिबाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

पदमञ्जरी

मातृष्वसुश्च ॥ *पितृष्वसुरित्येतदपेक्ष्यते इति* । चकारेणानुकृष्यत इत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योऽर्थः सम्पद्यते, तं दर्शयति—*पितृष्वसुर्यदुक्तमिति* । किं पुनस्तदित्याह— *छण् प्रत्ययो ढकि लोपश्चेति* । तेन 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति ढकि लोप एव प्राप्नोति, न तु छणिति न चोदनीयमिति भावः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोऽस्ति, दृश्यते हि — कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः = शृगालः ॥

न्यासः

न्तग्रहणात् पितृष्वसृशब्दस्य चास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् । ततो ढको भावमसम्भावयतः प्रश्नः । एतदेवेत्यादि । यदेतत् पितृष्वसृशब्दं प्रति ढको निमित्तत्वेनाश्रयणम् , एतदेव पितृष्वसृशब्दात् तस्य भावं ज्ञापयति । न ह्यसतो निमित्तभाव उपपद्यते ॥

मातृष्वसुश्च ॥ पितृष्वसुरित्येतदपेक्षत इति । इहापि 'अनन्तरस्य पितृष्वसुर्विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति लोप एवानन्तरः प्राप्नोति, न छण् ; व्यवहितत्वात् । उभयमपि चैतदिष्यते, तत्र यतो हेतोरेतद् द्वयमपि लभ्यते तमनेन दर्शयति - पितृष्वसुरिति । एतदिहापेक्ष्यमाणं ह्यर्थात् षष्ठ्यन्तं ज्ञायते यथा लोपविधौ, 'पितृष्वसु' इति च षष्ठी, तेनायमर्थः सम्पद्यते—पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि, तेन छण् ढकि लोपश्च लभ्यते । उभयमपि ह्येतत् पितृष्वसुरुक्तम् ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ चतुष्पाद्भ्य इति । चत्वारः पादा आसामिति तास्तथोक्ताः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपः । इहाप्यर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । अत एवाह - चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्य इति । बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासाय । अणादीनामिति । आदिशब्देन ढगादीनां ग्रहणम् । कामण्डलेय इत्यादि । कमण्डलू-शुन्तिबाहू-जम्बुशब्दाश्चतुष्पाज्जातिवाचिनः, तेषाम् 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युवर्णलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः ।

गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वेणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् ।

गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विश्रि । कुद्रि । अजबस्ति । मित्रयु[1] ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्–श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिञोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ।

❀ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ❀ । राजन्यो भवति, क्षत्त्रियश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

पदमञ्जरी

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ *अणादीनामिति* । आदिशब्देन ढकः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजबस्ति-मित्रयुशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणाम् 'इतश्चानिञः' इति ढकः ।

गृष्टिशब्दो य इति । सकृत्प्रसूता स्त्री सर्वेव गृष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः । अपर आह—सकृत्प्रसूतत्वसाधर्म्येणाचतुष्पदीष्वपि गौणो गृष्टिशब्द इति ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ *क्षत्त्रियजातिश्चेदिति* । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्षत्त्रियजातिश्चेद् गम्येतेत्यर्थः । *राजन्य इति* । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । *राजनोऽन्य इति* । स पुनर्वैश्याशूद्रयोरुत्पन्नः, 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

न्यासः

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ अणादीनामपवादः । आदिशब्देन ढकः । बहुवचननिर्देशस्तु प्रकृतिभेदेन तयोर्भेदस्य विवक्षितत्वात् । तत्राजबस्ति – मित्रयुशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणाम् 'इतश्चानिञः' इति ढकः ॥

राजश्वशुराद् यत् ॥ क्षत्त्रियजातिश्चेदिति । प्रत्ययान्तेन यदि क्षत्त्रियजातिर्गम्यते एवं यद् भवति । यो ह्यपत्यमेव राज्ञो न क्षत्त्रियजातिस्तत्राणेवौत्सर्गिको भवति । एतच्च 'वा' इत्यस्येहानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानाल्लभ्यते । राजन्य इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । राजन इति । अत्रापि 'अन्' इति प्रकृतिभावः ।

---

१. फलि, अलि, हृष्टि—एतेऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षत्त्राद्घः ॥ १३८ ॥

क्षत्त्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्त्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्त्रिरन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वपदप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दा-

पदमञ्जरी

क्षत्त्राद्घः ॥ *घप्रत्ययो भवतीति* । घशब्द एव, न तरप्तमपौ; अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपोर्ग्रहणात्प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च 'तुग्राद्घन्', 'घच्छौ च' इति घन्घचाववकाशौ, तत्रापि संज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपात्तः । अनुबन्धस्तु संज्ञ्यर्थ इति सम्भवात्, 'ङमुण्नित्यम्' इतिवत् । 'किमिदम्भ्यां वो घः' इत्यत्रापि तरप्तमपोरेवादेशत्वं विज्ञायेत । *अयमपि जातिशब्द एवेति* । राजन्यजात्यभिधाने घो भवति, वैश्याशूद्रयोरुत्पादिते तु इञेवेत्यर्थः ॥

कुलात्खः ॥ *उत्तरसूत्र इत्यादि* । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनम्—आढ्यकुलादेर्मा भूदिति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवाढ्यकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यः—नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे प्रवर्तत इति । तेनात्र तावत्तदन्तस्य ग्रहणम् 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र स्वरूपमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि ग्रहणम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकम्—'प्रातिपदिकश्रुतिमती परिभाषा कुशलशब्दे न प्रवर्तते'

न्यासः

क्षत्त्राद् घः ॥ घप्रत्ययो भवतीति । घशब्द एव, न तु तरप्तमपा इति वेदितव्यम् । कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता 'घः' इति तरप्तमपोरियं संज्ञा, संज्ञा चोच्चारिता संज्ञिनं सम्प्रत्याययतीति तयोरेव ग्रहणं युक्तम्? नैष दोषः; प्रत्ययविधौ यत्र 'घः' इति श्रूयते, तत्र स्वरूपस्य ग्रहणं भवति; ज्ञापकाद् । यदयं प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशं शास्ति, तज् ज्ञापयति—यत्र प्रत्ययविधौ घः श्रूयते तत्र स्वरूपमेव गृह्यत इति । न हि संज्ञिनोर्ग्रहणेन प्रत्ययादेर्घः सम्भवति ॥

कुलात्खः ॥ उत्तरसूत्र इत्यादि । उत्तरसूत्रे हि पूर्वपदप्रतिषेधाद् यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति, साऽत्र नोपतिष्ठत इत्येषोऽर्थो ज्ञायते । यदि ह्युपतिष्ठेत, तदा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव स पूर्वपदान्न भविष्यतीत्यपूर्वपदादिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सामान्यापेक्षञ्च ज्ञापकम्; तेन 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन', 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेष्यते'—इत्येतयोर्द्वयोरपीह परिभाषयोरुपस्थानं न भवति । ततश्च कुलशब्दान्तं प्रातिपदिकं केवलश्च कुलशब्दो गृह्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥

'कुलात्' इत्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदम्, समाससम्बन्धिपूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्, ढकञ् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः ।

पदग्रहणं किम्? बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

पदमञ्जरी

इति, तेन 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यस्या अप्यप्रवृत्तिः । *कुलीन इति* उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्केवलादप्यनेन खो भवति । प्रशस्तो वंशः = कुलम्, तस्यापत्यं तत्प्रभवस्यापत्यमित्यर्थः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे रूढः, न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्गः ? इत्यत आह—*समाससम्बन्धिन इत्यादि* । समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथञ्चित्सम्बन्धि भवति, द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात् । व्यवस्थावचनस्तु नैवात्र शङ्कनीयः; पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे रूढत्वात् । तेन 'देवदत्तः कुलीनः' इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या ।

बहुच्पूर्वादपीति । अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुचा सपूर्व इति,

न्यासः

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ ननु पूर्वशब्दोऽवयववचनः; न च कुलशब्दस्य पदान्तरमवयव उपपद्यते; पृथग्भूतत्वात्, अनारम्भकत्वाच्च, ततो व्यवच्छेद्याभावादपूर्वपदादित्ययुक्तमेतत्कुलशब्दस्य विशेषणम् ? इत्याह—समाससम्बन्धीत्यादि । समासे सत्येतद् भवति—पूर्वपदम्, उत्तरपदमिति । तस्मात् समाससम्बन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते—अविद्यमानं समाससम्बन्धि पूर्वपदं यस्येति । कस्य चाविद्यमानम् ? यः समासस्यान्तर्भूतो न भवति केवलः कुलशब्दः, तेन केवलात् कुलशब्दादयं विधिरित्युक्तं भवति । अथ व्यवस्थावाच्येव पूर्वशब्दः कस्मान्नाश्रीयते ? अशक्यत्वात् । तत्र ह्याश्रीयमाणेऽविद्यमानं पूर्वपदं यस्मात् कुलशब्दात् सोऽपूर्वपदशब्देनोच्यते । ततश्च देवदत्तः कुल्यो देवदत्तः कौलेयक इति वाक्ये यड्ढकञौ न स्याताम्; देवदत्तशब्दस्येह पूर्वपदस्य विद्यमानत्वात् ।

पदग्रहणं किमिति । अपूर्वादित्येवं कस्मान्नोक्तम्, एवमपि हीष्टं सिध्यति, लघु च

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते। महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः, पक्षे खः। माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तेः खश्च। दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति। चकाराच्छश्च। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः। तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव। सपत्नीशब्दा-

पदमञ्जरी

ततः प्रत्ययो न स्यात्। किञ्च— देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्। तस्माद्रूढिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

व्यन्सपत्ने ॥ ननु च 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गो व्युत्पादितः, तत्कथं पुंल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह—*सपत्नशब्द इत्यादि*। इवार्थं *इति*।

न्यासः

सूत्रं भवतीति मन्यते। बहुच्पूर्वपदादपि यथा स्यादिति। 'अपूर्वात्' इत्युच्यमाने बहुच् पूर्वं यत् प्रातिपदिकं बहुजस्य पूर्वं इति ततः प्रत्ययो न स्यात्। पदग्रहणे तु सति ततोऽपि भवति; तस्यापूर्वपदत्वात्। बहुकुल्य इति। ईषदसमाप्तं कुलमिति 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुच्। बहुकुलस्यापत्यं बहुकुल्यः ॥

महाकुलादञ्खञौ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ स्वसुश्छः ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ तकारः स्वरार्थ इति। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं यथा स्यात् ॥

व्यन्सपत्ने ॥ ननु 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गो व्युत्पादितः, तत् कथं सपत्न इति प्रयोगः पुंल्लिङ्गस्य युज्यत इत्याह—सपत्नशब्दः शत्रुपर्याय

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दपरेऽकारमिवार्थे निपातयन्ति। सपत्नीव सपत्नः। भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्त्रः सपत्न उच्यते। अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव – पाप्मना भ्रातृव्येण। भ्रातृव्यः कण्ठकः॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ १४६॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति। यथायोगं ढगादीनामपवादः। रैवतिकः। आश्वपालिकः।

रेवती। अश्वपाली। मणिपाली। द्वारपाली। वृकवञ्चिन्। वृकग्राह। कर्णग्राह। दण्डग्राह। कुक्कुटाक्ष[1]॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ १४७॥

पदमञ्जरी

सादृश्ये, यथा पत्नी दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्सादृश्यम्। *समुदायेन चेदिति*। एतेन समुदायार्थः सपत्नो न प्रकृत्यर्थः, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति। अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपत्नः कस्मान्न भवति? तत्राह– *अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति*। एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति–*पाप्मना भ्रातृव्येणेति*। न हि पाप्मा भ्रातुष्पुत्रो भवति, अतः सपत्नमात्रे भ्रातृव्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोऽत्र नास्ति। किञ्च, योऽपि सपत्नो भ्रातुरपत्यं सम्भवति, सोऽप्याद्युदात्ताद् भ्रातृव्यशब्दात्सपत्नरूपेणैव प्रतीयते, नापत्यरूपेण। तथा च भ्रातृव्यो भ्रातृव्य इति सहप्रयोगोऽपि व्यन्व्यदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठूक्तम्—'अपत्यार्थो नास्त्येव' इति॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ ढगादीनामपवाद इति। तत्र रेवतीशब्दो ङीषन्तः, अश्व, मणि, द्वारशब्दोपपदात्पालयतेः कर्मण्यणि ङीप्, तेषु ढक्प्राप्तः। 'वञ्चु प्रलम्भने', अस्माद्वृकोपपदात् 'कर्त्तर्युपमाने' इति णिनिः, अस्मादण्प्राप्तः वृककर्णदण्डोपपदाद् ग्रहेः 'कर्मण्यण्', कुक्कुटस्येवाक्षिणी यस्य स कुक्कुटाक्षः, एष्विञ् प्राप्तः॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह—*अपत्यं*

न्यासः

इत्यादि। इवार्थे इति। इवार्थः = सादृश्यम्। यथैव हि सपत्नी दुःखहेतुः, तथा शत्रुरपीति। यः सपत्नीव सपत्नः स उच्यते॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ यथायोगमित्यादि॥ तत्राद्यानां चतुर्णां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद् ढकोऽपवादः, वृकवञ्चिन्—इत्यस्याणः, शेषाणामकारान्तत्वादिञः॥

---

१. वृकबन्धु, चामरग्राह, ककुदाक्ष— अत्रैते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽधिकाः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' गृह्यते । गोत्रं' या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गार्गो

पदमञ्जरी

पौत्रेति । लौकिकस्य त्वपत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात् 'तत्स्त्रियाः' इत्येव ब्रूयात्, तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात् । *गार्ग इति* । गार्गीशब्दो 'यञश्च' इति ङीबन्तः, तस्य 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्त्र्यभिधायिनः प्रत्ययः, 'यस्येति च', 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इत्यल्लोपयलोपौ । *ग्लौचुकायन इति* । ग्लुचुकस्यापत्यम् 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' इति फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, णस्य णित्करणमत्र वृद्ध्यर्थम्, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात् । इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, 'वतण्डाच्च लुक् स्त्रियाम्' वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जाल्म इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते 'लुक् स्त्रियाम्' इत्यस्य 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधाद्वातण्ड्यशब्दादेव प्रत्ययः । इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गा, सा भार्या यस्य स गार्गाभार्य इति 'जातेश्च' इत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यपत्यमात्रं गृह्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनम् । किञ्च— गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः, 'अस्त्रियाम्' इति युवसंज्ञाया निषेधाद्गोत्रसंज्ञैवावतिष्ठते, तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमान्नैव गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गा, नतरां गार्गाभार्यः ।

अपर आह—अस्ति गार्गा, कथम् ? गार्ग्या अपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रम्; न हि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावाद् 'एको गोत्रे' इति नियमाभावः, ततश्च णस्य भावादस्ति गार्गेति ।

न्यासः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यत इति । न लौकिकमपत्यमात्रम्, तद्ग्रहणे हि गोत्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । अपत्याधिकारादेव तद्ग्रहणस्य लब्धत्वादिति भावः । पितुरसंविज्ञान इति । अप्रसिद्धौ । तस्य पितुरसंविज्ञानप्रदर्शनार्थं मात्रा यो व्यपदेशोऽस्ति तेन कुत्सा स्यात् । गार्गो जाल्मो गार्गिक इति । गर्गशब्दाद् गोत्रे गर्गादियञन्ताद् 'यञश्च' इति ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति लोपे[1] सति यकारस्य गार्गी

१. वस्तुतस्तु 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इत्यनेनात्र यलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जाल्मः, गार्गिकः। ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः, ग्लौचुकायनिकः। 'गोत्राद्यूनि' इति यूनि प्रत्ययो भवति।

गोत्रमिति किम्? कारिकेयो जाल्मः। स्त्रिया इति किम्? औपगविर्जाल्मः। कुत्सन इति किम्? गार्ग्येयो माणवकः॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्॥ १४८॥

'कुत्सने' इत्येव। 'सौवीरेषु' इति प्रकृतिविशेषणम्। वृद्धात् सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक्प्रत्ययो भवति, कुत्सने गम्यमाने। भागवित्ते-र्भागवित्तिकः। तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः। पक्षे यथाप्राप्तं

पदमञ्जरी

ये तु नास्ति गार्गेत्याहुः, ते मन्यन्ते—मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति; अपातहेतुत्वात्। ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्यापत्यं भवत्येव, 'पौत्रप्रभृतिग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणम्, तेन गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वाद् 'एको गोत्रे' इति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति। वृत्तौ तु कचित्पठ्यते—*गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति*। तदप्यस्मिन्नेव पक्षे घटते, तदाह—*गार्ग्या अपत्यं पुमान्युवा भवति गार्गेयो माणवक इति*। मातामहादेरुपलक्षणार्थोऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्॥ अत्र 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धं गृह्यते, न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितम्। उत्तरसूत्रे हि वक्ष्यति—फिञो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति। *सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणमिति*। 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्रत्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः। *वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति*। इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य

न्यासः

इति स्थिते णठकौ। ग्लौचुकायन इत्यादि। ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति फिन्, ततः 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, ततो णठकौ।

कारिकेय इति। कारकशब्दाण्वुलन्ताट् टाप्। कारिकाशब्दोऽयं गोत्रे न वर्त्तते, ततो ढगेव भवति। औपगविरिति। उपगोरपत्यं गोत्रं पुमान्, अण्, तदन्तादिञेव भवति। अत्र केनचित् प्रतिषिद्धाचरणादिना कुत्सा वेदितव्या। गार्गेयो माणवक इति। अत्र पितरि विज्ञाते मातुः परिज्ञानार्थं तन्मात्रा व्यपदेशः क्रियत इति नास्ति कुत्सा, तेन ढगेव भवति॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्॥ सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणमिति। सौवीरेषु यद् वृद्धं सौवीरगोत्राभिधायि यद् वृद्धमित्यर्थः। भागवित्तेरित्यादि। भगवित्तस्यापत्यं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फक् – भागवित्तायनः । पक्षे – तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः– आकशापेयः, तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे – आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठग्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् ।

पदमञ्जरी

ग्रहणे घटते, अन्यथा सौवीरेषु यद् वृद्धं तस्मादिति वक्तव्यम् । *भागवित्तायन इति*। 'यञिञोश्च' इति फक् । तृणबिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकोऽण् तार्णबिन्दवः, ततष्ठक् । पूर्वठग्ग्रहणं णेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् ।

भागपूर्वपदो वित्तिरिति । वित्त्यन्त इत्यर्थः । भागवित्तिशब्द इति यावत् । *गोत्राट्ठग्बहुलं तत इति* । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाद्बहुलं यष्ठगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्तिप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति, नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः ।

ननु गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते, यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव, तत्किमर्थं वृद्धग्रहणम् ? अत आह–*वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति* । तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रिया

न्यासः

गोत्रम्, 'अत इञ्', तदन्तात् ठक्–भागवित्तिकः । भागवित्तायन इति । 'यञिञोश्च' इति फक् । तृणबिन्दोरपत्यमौत्सर्गिकोऽण् तार्णबिन्दवः, ततष्ठक्– तार्णबिन्दविकः । पूर्वसूत्रे ठक् चानुकृष्ट इतीह नानुवर्त्तत इति पुनष्ठग्ग्रहणं णस्य निवृत्त्यर्थम् । वापूर्वकं हि ठग्ग्रहणं णप्रत्ययेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् ।

भागपूर्वपदो वृत्तिरित्यादि । येभ्योऽनेन सूत्रेण ठगिष्यते, त एतेन श्लोकेन परिगण्यन्ते । 'भाग' इत्येतत् पूर्वपदं यस्य वृत्तिशब्दस्य स तथोक्तः । अयं तावदेको भागवित्तिः, द्वितीयस्तार्णबिन्दवः, तृतीयस्त्वाकशापेयः– य एते त्रयः शब्दाः, गोत्रे ठग् बहुलं तत इति । सौवीरगोत्रवचनान्तात् प्रातिपदिकाद् बहुलं यष्ठगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्तिप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्यो भवति, नान्येभ्य इत्यर्थः ।

अथ वृद्धग्रहणं किमर्थम्, यावता पूर्वसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते, सौवीरग्रहणेनैव विशेषयिष्यामः; यच्च सौवीरगोत्रे वर्त्तते प्रातिपदिकं भागवित्त्यादिकं तद् वृद्धमेव, ततो निवृत्त्यभावादपार्थकं वृद्धग्रहणम् ? इत्याह—वृद्धग्रहणमित्यादि । तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणम्, अतस्तस्मिन्ननुवर्त्तमाने विशेष्यायाः स्त्रिया अनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाल्मः । 'कुत्सने' इत्येव — भागवित्तायनो माणवकः ।

बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यारभ्य चत्वारो योगाः — तेषु प्रथमः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरगोत्रे एव, मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेश्छ च ॥ १४९ ॥

'कुत्सने' इत्येव, 'सौवीरेषु' इति च । 'फेः' इति फिञो ग्रहणम्, न फिनः; वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये

पदमञ्जरी

विशेषणम्, अतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तेत, वृद्धग्रहणसामर्थ्यात्तु गोत्रग्रहणमेवानुवर्तते, न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणेऽसमञ्जसोऽयं ग्रन्थः स्यात् । *औपगविरिति* ।

ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति ? तन्न; न हि सूत्रकारोऽर्वाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहण एव कर्त्तव्ये यद्बहुलग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह—*बहुलग्रहणमित्यादि* । वैचित्र्यमेव दर्शयति—*गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येति* । *तत्रान्त्यः सौवीरगोत्र एवेति* । अयमेवार्थो यत्नसाध्यः ॥

फेश्छ च ॥ *यमुन्दश्चेत्यादि* । अत्र वार्ष्यायणीति शब्दरूपापेक्षाया नपुंसक-

न्यासः

तन्निवृत्त्यर्थं वृद्धग्रहणम् । गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तिष्यते; तस्यैव स्वरितत्वात्, न स्त्रीति—एतद्व्याख्येयं भवति । व्याख्यानाच्च लघु वृद्धग्रहणमेव ।

औपगविरिति । अणन्तादिञ् । ननु च परिगणनं कृतम्, तत् कथमौपगवशब्दात् ठक्प्रसङ्गः ? सौवीरग्रहणे सति तत्परिगणनम् । तथा हि— भागवित्तिप्रभृतयः सौवीरगोत्राभिधायिन एव परिगणिताः । तत्रासति सौवीरग्रहणे औपगवशब्दादपि प्रसज्यते—भागवित्तायन इति । पूर्ववत् फक् ।

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्, न वाग्रहणमेव क्रियेत, तेनापि हि भागवित्तिको भागवित्तिकायन इत्यादि सिध्यत्येव ? इत्यत आह—बहुलग्रहणमित्यादि । वाग्रहणाद् विकल्पमात्रं लभ्यते, न तूपाधिवैचित्र्यम् । बहुलग्रहणे तु तदपि । तस्मादुपाधीनां विशेषणानां वैचित्र्यम् = नानाप्रकारता यथा स्यादित्येवमर्थं बहुलग्रहणम् । तदेवोपाधिवैचित्र्यं दर्शयितुमाह—गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येत्यादि । सुखावबोधम् ॥

फेश्छ च ॥ यमुन्दश्चेत्यादि । येभ्योऽनेन सूत्रेण छठकाविष्येते, तेषामनेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने। यमुन्दस्यापत्यम्—'तिकादिभ्यः फिञ्', तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकः। कुत्सन इत्येव—यामुन्दायनिः। फिञन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इति लुक्। सौवीरेष्वित्येव—तैकायनिः।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत्॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ १५०॥

सौवीरेषु, इत्येव। 'कुत्सने' इति निवृत्तम्। 'फाण्टाहृति' 'मिमत'—शब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः। फकोऽपवादः। अल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति। फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतायनिः। मैमतः,

पदमञ्जरी

निर्देशः। *फिञ इति*। फिञन्ता इत्यर्थः। *स्मृता इति*। एते त्रयः फिञन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः। *सौवीरेषु च कुत्सायामिति*। पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयान्न पठितः। बहुलग्रहणात्सिद्धोऽयमर्थः पूर्वं *वृत्तिकृता* दर्शितः, इदानीं तु *श्लोकवार्त्तिककारेणे*त्यपौनरुक्त्यम्। सुयामशब्दोऽपि तिकादिः। वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः। अयमपि तिकादिरेव, 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य'[1] इति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ *तेन यथासंख्यमिह न भवतीति*। एवं च

न्यासः

श्लोकेन परिगणनं क्रियते, तत् तु बहुलग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यत इत्येवं तद्वेदितव्यम्। यमुन्दमुद्दिश्य वृत्तिकारेणैवोदाहरणं दर्शितम्। इतरयोस्तु दर्शयामः—सुयाम्नोऽपत्यं फिञ्-सौयामायनिः, तस्यापत्यं सौयामायनिकः। वृषस्यापत्यं फिञ्, तस्य 'दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य' इति वचनादायनादेशे कृते युडागमः—वार्ष्यायणिः, तस्यापत्यं वार्ष्यायणीयः, वार्ष्यायणिकः। एते यमुन्दादयः शब्दाः फिञः स्मृताः = फिञन्ता विज्ञाताः। 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' इत्यादयश्चत्वारो योगाः। तत्राद्यः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरेष्वेव। मध्यमौ तु द्वौ सौवीरेषु कुत्सायाञ्च शब्दवित्स्मरेत्=जानीयात्॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ अल्पाच्तरस्येत्यादि। मिमतशब्दोऽयमल्पाच्तरः, तस्य 'अल्पाच्तरम्' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते यः परनिपातः स लक्षणव्यभिचारचिह्नं

---

१. अत्र 'कोसलमीर', 'युद्धादिष्टस्य' इति च मुद्रितः पाठोऽसाधुः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव – फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेः 'यञिञोश्च' इति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

'सौवीरेषु' 'बहुलम्' इति च निवृत्तम् । 'कुरु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु क्षत्त्रियात्तद्राजसंज्ञकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम्; अयं तु श्रूयत एव – कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य क्षत्त्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात्फिञपि भवति । कौरव्यायणिः ।

पदमञ्जरी

कृत्वा णस्य णित्करणमर्थवद्भवति, तद्धि मिमतशब्दे वृद्ध्यर्थम् । यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेर्वृद्धत्वाण्णित्करणमनर्थकं स्यात् । इह तु फाण्टाहृताभार्य इति गार्गीभार्य इतिवत्पुंवद्भावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यम् । यथा तु वार्त्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेष्यते, यथाह—'फाण्टाहृतेर्णस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्', 'प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु', 'उक्तं वा' इति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ननु च 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इत्येव कुरुशब्दाण्ण्यः सिद्धः, किमर्थमिह पठ्यते ? अत आह—*कुरुशब्दादपरोऽपीति* । सत्यमपरोऽपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति । *स तु क्षत्त्रियादि*त्यनेनार्थभेदमाह । *तद्राजसंज्ञक* इत्यनेन रूपभेदमाह । *तिकादिषु पाठादिति* । कुरुकौरव्यशब्दौ द्वावपि पठ्येते ।

न्यासः

सूचयति । यथेदं पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचरति = स्वविषये न प्रवर्त्तते,तथा यथासंख्यलक्षणमपीति यथासंख्यं न भवति । अत एवैकैकस्मात् प्रत्ययद्वयं सिद्धं भवति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ कौरव्य इति । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । कुरुनादिभ्यो ण्य इत्यादि । किमर्थम् पुनः कुरुशब्दादपरोऽपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, यावतानेनैव सिद्धम्, तदेव हि रूपम्, स एव च स्वरः ? इत्यत आह—स तु क्षत्त्रियादिति । अनेनार्थभेदं दर्शयति । स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्' इत्यधिकारात् क्षत्त्रियाद्भवति, अयं तु ततोऽन्यतः । ततश्चैकः क्षत्त्रियापत्यो भवति, अपरस्त्वक्षत्त्रियापत्य इति स्पष्ट एवार्थभेदः । रूपविशेषोऽपि बहुषु विद्यत इति दर्शयन्नाह—तद्राजसंज्ञक इत्यादि । तस्य हि तद्राजसंज्ञकत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना बहुषु लुका भवतिव्यम्—कुरव इति । अयं तु श्रूयत एव कौरव्या इति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः। त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः। कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः।

केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः। पुंवद्भावो न भवति; स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात्।

'वेनाच्छन्दसि' इति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति? छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः।

वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जं-

पदमञ्जरी

कारिणस्तु रथकारशब्दादिति। कारिणः = शिल्पिनः। रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते।

तस्य पुंवद्भावो न भवतीति। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति विधीयमानः, यदि हि स्यात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात्। कस्मान्न भवतीत्याह—*स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यादिति*। पुंल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि सिद्धः प्रत्ययः, पुंल्लिङ्गात्त्वनभिधानान्न भविष्यतीति भावः।

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे—*वामरथशब्द इत्यादि*। तस्येति प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम्। *कण्वादिवदिति*। केवलानां तेषां कस्यचित्कार्यस्याविधानाद्यञन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं तस्याति-

न्यासः

रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र रथकारशब्दश्चास्त्येव जातिवचनः, अस्ति च कारिवचनः, तदिह तयोः कतरः पठ्यते? इत्याह— रथकारशब्दोऽत्र पठ्यत इत्यादि। अथ कारिवचनोऽपि कस्मान्न पठ्यते? इत्याह—कारिणस्त्वित्यादि। यो हि कारिवचनो रथकारशब्दः, तत उत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः, तत् किमत्र तस्य पाठेन!

पुंवद्भावो न भवतीति। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति यः पुंवद्भावः प्राप्नोति, स केशिनीशब्दस्य न भवति। यदि स्यात्, 'नतद्धिते' इति टिलोपे कृते 'कैश्यः' इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। कस्मान्न भवति? इत्याह—स्त्रीप्रत्ययस्य निर्देशसामर्थ्यादिति। यदि हि पुंवद्भावः स्यात्, स्त्रीप्रत्ययेनास्य निर्देशोऽनर्थकः स्यात्, पुंल्लिङ्गमेवैनं पठेद्। पुंल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि प्रत्ययः सिध्यति। ननु च पुंल्लिङ्गनिवृत्त्यर्थः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य पाठः स्यात्? नैतदस्ति; अनभिधानादेव हि पुंल्लिङ्गान्न भविष्यति।

तस्य कण्वादिवदिति। अपत्याधिकारेऽयमतिदेशो भवन् कण्वादिभिरपत्यप्रत्ययान्तैर्विज्ञायते। कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तःपातिनः, तेन यञन्तानां कण्वादीनां यत् कार्यं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु – वामरथाः । स्त्री – वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा—वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य छात्त्रा वामरथाः । वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति, नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ।

कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावदूक । ॐ सम्राजः क्षत्त्रिये ॐ । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीषि । गणकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कूट । शलाका । मुर । एरक । अभ्र । दर्भ । केशिनी । ॐ वेनाच्छन्दसि ॐ । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यङ्कार । वडभीकार । शङ्कु । शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु । कर्तृ । हर्तृ । शाकिन् । इनपिण्डी[1] ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥

पदमञ्जरी

देशः । *लुगादिकमिति* । कण्वादिषु यञन्तेषु दृष्टमात्रस्य कार्यस्यातिदेशः, न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह । तेन लुगादिकमप्यतिदिश्यते, न तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्येव प्रत्ययविधिः । *वामरथा इति* । 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् । यञश्च 'प्राचां ष्फ तद्धितः', यूनि 'यञिञोश्च' इति फक्; शैषिकेष्वर्थेषु छे प्राप्ते 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इति चाण् भवति । *सम्राजः क्षत्त्रिय इति* । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यो भवति, क्षत्त्रियश्चेत्; साम्राजोऽन्यः ॥

न्यासः

तद् वामरथ्यस्य स्वरवर्जं भवतीत्ययं भवति । लुगादिकमिति । आदिशब्देन ङीबादिकं गृह्यते । कण्वादीनामपत्यप्रत्ययस्य 'यञञोश्च' इति बहुषु लुग् भवति । स्त्रियां 'यञश्च' इति ङीप् । 'प्राचां ष्फ तद्धिते' इति ष्फप्रत्ययः स्त्रियामेव । 'यञिञोश्च' इति फक् । शैषिकेष्वर्थेषु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् 'तस्येदम्' इत्यर्थविवक्षायाम् । 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञाम्' इत्यण् । एतानि कार्याणि यथा कण्वादीनां भवन्ति तथा वामरथ्यस्यापि । एषां वामरथा इत्यादीनि यथाक्रममुदाहरणानि । नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वमिति । यथा कण्वादीनां यञन्तानां ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्, न तथा वामरथ्यस्य, किं तर्हि ?

---

१. अत्र—विस्फोटक, काक, स्फाण्टक, शाकिन्, घातकि, धेनुजि, बुद्धिकार, एतेऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कारिशब्दः कारूणां तन्तुवायादीनां वाचकः। कारिषेण्यः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिभ्यः – तान्तुवाय्यः। कौम्भकार्यः। नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इञपरो विधीयते। सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन। कारिषेणिः। हारिषेणिः। लाक्षणिः। तान्तुवायिः[1]। कौम्भकारिः।

वचनसामर्थ्यादिव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम्।

पदमञ्जरी

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ लक्षणेति स्वरूपग्रहणमित्याह—*लक्षणशब्दादिति*। कारीत्यर्थग्रहणमित्याह– *कारिवचनेभ्यश्चेति*। साधु कुर्वन्तीति कारिणः = शिल्पिनः। *नापित्य इति*। प्राचां मते ण्य उदाहृतः। उदीचां तु मते परत्वाद् 'उदीचां वृद्धात्' इति फिञेव भवति—नापितायनिरिति ॥

उदीचामिञ् ॥ *तादण इति*। 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः। *तात्तणय*

न्यासः

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव भवति। सम्राजः क्षत्त्रिये इति। सम्राजः क्षत्त्रिये ण्यो भवति, सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः। अन्यत्राणेव— साम्राजः ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ अत्र ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाल्लक्षणशब्दस्य स्वरूपग्रहणम्। अत एवाह—लक्षणशब्दादिति। कारीत्यर्थग्रहणम्। तत्रार्थे कार्यस्याभावात् तद्वाचिनः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—कारिवचनेभ्यश्चेति। यथा लक्षणशब्दस्य स्वरूपग्रहणं तथा कारिशब्दस्य कस्मान्न भवति ? शिवादिषु तक्षन्निति पाठात्। अस्य हि कारिलक्षणमिञं बाधितुं तत्र पाठः। यदि च कारिशब्दस्येह स्वरूपग्रहणं स्यात्, तक्षन्शब्दादिभ्यः प्राप्तेरसम्भवादुत्सर्गेणैवाणा भवितव्यमिति तस्य शिवादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्। अर्थग्रहणे त्वनेन प्राप्तस्येञो बाधनार्थस्तत्र पाठो युज्यते ॥

उदीचामिञ् ॥ वचनसामर्थ्यादित्यादि। ण्योऽप्युच्यते, इञपि, वचनसामर्थ्यादेवान्तरेणाचार्यग्रहणं तयोः समावेशे सिद्धे यदाचार्यग्रहणं क्रियते तद्वैचित्र्यार्थम्।

---

१. 'तौन्नवायिः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तक्षन्शब्दः शिवादिः, तेनाणायमिञ् बाध्यते, न तु ण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्णः । ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

'तिक' – इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च क्षत्त्रियवचनः; औरसशब्देन क्षत्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् ।

यस्तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः', तदन्ताद् इञेव भवितव्यम्; तथा च 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितः' इत्यत्रोदाहृतम्—कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति ।

पदमञ्जरी

इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । इह 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यो वा' इति वक्तव्यम्, नार्थोऽनेनेञ्वचनेन, नापि शिवादिषु तक्षन्शब्दस्य पाठेन, ण्ये हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीति तक्ष्णः 'प्राग्दीव्यतोऽण्', अन्येभ्यश्च 'अत इञ्' भविष्यति ? नैवं शक्यम्; एवं हि जातसेनादिभ्य ऋष्यादिलक्षणोऽण् प्राप्नोति ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ *क्षत्त्रियवचन इति* । यः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति व्युत्पादितः । *औरशशब्देनेति* । उरसा शेते उरशः क्षत्त्रियः, पृषोदरादित्वाद्रूपम्, तस्यापत्यम् 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियात्' इत्यञ् ।

किं पुनरेवं प्रयत्नेन क्षत्त्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायते ? इत्यत्राह—*तथा चेति* । *उदाहृतमिति* । पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः ।

न्यासः

आचार्यग्रहणस्यातिरिच्यमानत्वादयमर्थो लभ्यते, ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति कृत्वा । ननु च पूजार्थमाचार्यग्रहणं स्यात् ? नैतदस्ति, एवं हि प्राचामपि ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । तेऽपि हि सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञं न स्मरन्ति । तक्षन्शब्द इत्यादिना वैचित्र्यं दर्शयति । ताक्ष्ण इति । शिवाद्यणि कृते 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः ताक्षण्य इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ कौरव्यशब्दः पठ्यत इत्यादि । कौरव्यशब्दोऽयमस्त्येव क्षत्त्रियगोत्रवचनो यः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तः, अस्ति ब्राह्मणादिगोत्रवचनो यः 'कुर्वादिभ्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तः; तयोरिह पूर्वो गृह्यते । कुत एतत् ? औरसशब्देन साहचर्यात् । औरसशब्दोऽयम् 'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्' इत्यञ्प्रत्ययान्तः, तेनासौ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिक। कितव। संज्ञा। बालशिख। उरस्। शाट्य। सैन्धव। यमुन्द। रूप्य। ग्राम्य। नील। अमित्र। गौकक्ष्य। करु। देवरथ। तैतिल। औरस। कौरव्य। भौरिकि। भौलिकि। चौपयत। चैटयत। शैकयत। क्षैतयत। ध्वाजवत। चन्द्रमस्। शुभ। गङ्गा। वरेण्य। सुया-

पदमञ्जरी

तिक्नोतेरिगुपधात्कः, *तिकः*। किं तवास्तीति प्रवर्त्तते *कितवः*, पृषोदरादिः। सम्पूर्वाज्जानातेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, स्त्रियां टाप्, *संज्ञा*। बालैर्बद्धा शिखास्य स *बालशिखः*। द्वौ शब्दावित्यन्ये, बलतेर्णिजन्तादच् *बालः*, तस्य बालायनिः। *शिखा*शब्देन तद्वान् लक्ष्यते, शैखायनिः। *उरश*शब्दो व्युत्पादितः। 'शट कुत्सायाम्' पचाद्यच्, ततो गर्गादित्वाद्यञ्—*शाट्यः*, ततो यूनि फिञ्। सिन्धुशब्दाद् 'द्व्यच्मगध' इत्यण्, *सैन्धवः*, अत्रापि यूनि फिञ्। यममुनत्तीति *यमुन्दः*, शकन्ध्वादि। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्', *रूप्यः*। ग्रामे भवो *ग्राम्यः*। नील वर्णे, इगुपधात्कः *नीलः*। 'अम् रोगे', औणादिक इत्रः, *अमित्रः*। *गौकाद्यो* गर्गादियञन्तः। 'कृञोरुः', *कुरुः*। देवस्येव रथोऽस्य *देवरथः*। तिले तिलः, तितिलः, पृषोदरादिः, ततो मत्वर्थीय इन्, तितिलिनोऽपत्यमौत्सर्गिकोऽण्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, *तैतिलः*। *औरश*शब्दो व्युत्पादितः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः', *कौरव्यः*। भूरि अस्यास्ति भूरिको व्रीह्यादिः, तस्यैव पक्षे कपिलकादित्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इञ्, *भौरिकिः*, *भौलिकिः*। 'चुप मन्दायां गतौ' ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं *चौपयतः*, एवं *चैतयतः*। 'चिट परप्रेष्ये', ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं *चैटयतः*। 'शीकृ सेचने', णिजादि पूर्ववत्, *शैकयतः*। क्षितमाचष्टे क्षितयन, तस्यापत्यं *क्षैतयतः*। ध्वजोऽस्यास्ति ध्वजवान, तस्यापत्यं *ध्वाजवतः*। द्वौ शब्दावित्यन्ये, 'ध्वज गतौ' ण्यन्तात्पचाद्यच्, ध्वाजः; वनोतेस्तः, वतः। 'चदि आह्लादने', ततो रमस् *चन्द्रमाः*, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः। शोभतेऽसौ *शुभः*, इगुपधात्कः। गमेर्गन्, *गङ्गा*।

न्यासः

क्षत्त्रियवचनः, तत्साहचर्याच्च कौरव्यशब्दो यः क्षत्त्रियप्रत्ययान्तत्वात् क्षत्त्रियवचनः स एव गृह्यते।

यस्त्वित्यादि। यस्तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तो ब्राह्मणादिगोत्रवचनः, तस्माद् 'अत इञ्' इतीञैव भवितव्यम्, तत्रैतत् स्यात्? स्वमनीषिकेयं भवत इत्याह—तथा चेत्यादि। यत एवं ब्राह्मणादिगोत्रवचनादिञैव भवितव्यम्। तथा हि ण्यक्षत्त्रियादिसूत्रे पूर्वैरपि वृत्तिकारैः—कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इत्युदाहृतम्। यदि चातः फिञ

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्। आरद। वह्यका। खल्या। वृष। लोमका। उदन्य। यज्ञ[1]।

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति। इञोऽपवादः। कौशल्यायनिः। कार्मार्यायणिः।

परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते – कोसलस्यापत्यम्, कर्मारस्यापत्यमिति।

प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते। तथा च स्मृत्यन्त-

पदमञ्जरी

वृञ एण्यः, *वरेण्यः*। सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा, शोभनं यामास्य *सुयामा*। आरदो नाम जनपदः, ततोऽपत्ये 'जनपदशब्दात्' इत्यञ्—आरदः। वह्यं करणम्, वह्यमेव *वह्यका*, निपातनादित्वाभावः। खलाय हिता *खल्या*, 'खलयव' इति यत्। 'वृषु सेचने' इगुपधात्कः—*वृषः*। लोमानि कामयति *लोमका*। उदकमिच्छत्यात्मन *उदन्यः*, 'अशनायोदन्यधनाय' इत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्यच्। यज्ञयोगाद्यज्ञः। एते तिकादयः॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥ कोसलशब्दाद् 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्', कर्मारशब्दात्कारिलक्षणो ण्यः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपाकरोति— *परमप्रकृतेरेवेति*। कथं तर्हि विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते? तत्राह—*प्रत्ययसंयोगेन त्विति*।

न्यासः

स्यात् तदुदाहरणं न युज्येत। न हि ण्यप्रत्ययान्ताद् विहितस्य फिञो यूनि लुगुच्यते, अपि त्वणिञोः॥

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यत इति। कोशलशब्दात्, कर्मारशब्दाच्च। एवकारः 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङन्तो यः कौशल्यशब्दः, यश्च 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति कारिलक्षणण्यप्रत्ययान्तः कार्मार्यशब्दः, तयोर्व्यवच्छेदाय।

यदि मूलप्रकृतेरेवेष्यते, कथमिदं विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते? इत्याह – प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यादि। न चेयं स्वमनीषिका, अपि त्वाचार्याणामेव भाष्यकारप्रभृतीनामिदं मतमिति दर्शयन्नाह – तथा चेत्यादि। कः पुनः परमप्रकृतेः प्रत्ययान्ताद्वोत्पत्तौ विशेषः? परमप्रकृतेरुत्पत्तावपत्यमात्रे प्रत्ययो लभ्यते, प्रत्ययान्तात् तूत्पत्तौ 'गोत्राद्

१. ऋष्य। भीत। जाजल। रस। लावक। ध्वजवद। वसु। बन्धु। अवन्धका। सुपामन्—अत्रैतेऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रम्--'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य'[1] इति। दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । हार्त्रायणिः ।

अण इति किम्? दाक्षायणः । द्व्यच इति किम्? औपगविः ।

* त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः * । त्यादायनिः, त्यादः । यादायनिः, यादः । तादायनिः, तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । उदीचामाचार्याणां मतेन । आम्रगुप्तायनिः । ग्रामरक्षायणिः ।

कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः ।

पदमञ्जरी

न चेयं स्वमनीषिकेत्याह—*तथा चेति* । *युड् वादिष्टस्येति* । पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्, अतः परादिकरणम् । *आदिष्टस्येति* । कृतायनादेशस्येत्यर्थः । एतस्मिन्ननुच्यमानेऽनवकाशत्वाद्युटि कृतेऽनादित्वादायनादेशो न स्यात् ॥

अणो द्व्यचः ॥ *कार्त्रायणिरिति* । कर्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्रः, ततो यूनि फिञ्, तस्याब्राह्मणगोत्रादिति लुङ्न भवति, विधानसामर्थ्यात् । अपर आह—कर्तुश्छात्त्रः कार्त्रः, 'तस्यापत्यम्' इत्यादावगोत्रे चरितार्थं वचनमिति । अपर आह—अपत्यग्रहणमावर्तते, तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्त्येव वचनसामर्थ्यमिति ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ *कारिशब्दादपीति* । कारिलक्षणस्योदीचामिञोऽव-

न्यासः

यूनि' इति वचनाद् 'यून्यपत्ये' इत्येव विशेषः । युड् वादिष्टस्येति । आदिष्टग्रहणमायन्नादेशे कृते यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा ह्यनादित्वादायन्नादेशो न स्यात् । दागव्यायनिरिति । ओर्गुणे कृते 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः ॥

अणो द्व्यचः ॥ कार्त्रायणिरिति । कर्तुरपत्यमित्यण्– कार्त्रः, ततः फिञ् । दाक्षायण इति । दाक्षिशब्दादिञन्ताद् यूनि 'यञिञोश्च' इति फक् । प्रतिपादनादि सुगमम् ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ वृद्धादिति । इहैव यत्पारिभाषिकं वृद्धं तद् गृह्यते,

---

१. 'युद्वादिष्टस्य' इति काशिकापदमञ्जर्योः मुद्रितः पाठोऽसाधुः; अत्रत्य भाष्यप्रामाण्यात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदीचामिति किम् ? आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

'वाकिन' – इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः ।

इञाद्यपवादो योगः । 'उदीचाम्' इत्यधिकारात्पक्षे तेऽपि भवन्ति । वाकिनिः । गारेधिः ।

पदमञ्जरी

काशः—तान्तुवायिः, फिञोऽवकाशः—आम्रगुप्तायनिः; नापितादुभयप्रसङ्गे फिञ् भवति । *याज्ञदत्तिरिति* । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' । पक्षे याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ यदिह वृद्धगोत्रमिति । वाकिन-गारेध-काक—इत्येते त्रयः । वचनं वाकः सोऽस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपाद्यः । अगारे एधते गारेधः, पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । कायतेः काकः, 'अन्येषामपि' इति कः । कर्कटस्यापत्यं कार्कट्यः, गर्गादिः, कुर्वादिर्वा । लंघयतेर्लङ्का, अस्मादेव निपातनाद् घस्य कादेशः । वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादी ।

इञाद्यपवाद इति । वर्मिचर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दात् 'द्व्यचः' इति ढक् प्राप्तः, यञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक्; शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, 'वर्मिचर्मिणोर्नलोपश्च' इति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वान्नलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते । यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते, आयनादेशो न स्यात्; फस्यानादित्वात् । यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वर्मिणी-चर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति, तदा 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

न्यासः

न शास्त्रान्तरप्रसिद्धम्; अगोत्रादिति प्रतिषेधात् । कारिशब्दादित्यादि । कारिलक्षणस्येञोऽवकाशः— तान्तुवायिरिति, फिञोऽवकाशः— आम्रगुप्तायनिरिति; इहोभयं प्राप्नोति— नापितायनिरिति, परत्वात् फिञेव भवति ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ यदिह वृद्धमगोत्रमिति । वाकिनशब्दादिकाकपर्यन्तम् । इञाद्यपवादो योग इति । आदिशब्देनाणो ग्रहणम् । तत्र चर्मिवर्मिशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणामिञः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाकिन । गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का । * चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च * ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

'उदीचां वृद्धात्' इति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्ननेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात् प्रातिपदिकाद्यः फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यते – गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । ग्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः ।

प्राचामिति किम् ? ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्तिः ।

उदीचाम्, प्राचाम्, अन्यतरस्याम्, बहुलमिति सर्वं एते विकल्पार्थाः, तेषामेकेनैव सिद्धयति ? तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुल-

पदमञ्जरी

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ *पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्ध इति* । तेनासाविह विधीयते । कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह – *पुत्रान्तादित्यादि* ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ *विकल्पार्था इति* । विकल्पप्रयोजनम् । तत्राऽऽचार्योपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुलग्रहणं तु क्वचित्प्रवृत्त्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेकेनैव सिद्धयतीति प्रकरणाद्विकल्प

न्यासः

चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति । चर्मिन्, वर्मिन्—इत्येतयोः कुक्फिञौ भवतः, नलोपश्चेति । कुकि कृते प्रातिपदिकस्य नकारान्तत्वान् नलोपोऽत्र न प्राप्नोतीति विधीयते – चार्मिकायणिः, वार्मिकायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ तेनेत्यादि । वचनात् पूर्वसूत्रेणैवोदीचां मतेन यः पक्षे फिञ् विहितस्तस्मिन्ननेनान्यतरस्यां कुगागमोऽपि विधीयते । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ विकल्पार्था इति । विकल्पप्रयोजनाय । एकेनैव सिध्यतीति । विकल्पार्थत्वादिति । प्रकृतत्वाद्विकल्प इति गम्यते । अत्र च किमर्थं सर्वेषां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहणं वैचित्र्यार्थम्, क्वचिन्न भवत्येव – दाक्षिः। प्लाक्षिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ्, यत् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तत्सन्नियोगेन षुगागमः, समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते। मानुषः, मनुष्यः। जातिशब्दावेतौ।

अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव, तथा च मानुषा इति बहुषु न लुग्भवति। अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् – मानवी प्रजा।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्धचति माणवः ॥

पदमञ्जरी

इति गम्यते। किमर्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणम्? तत्राह–*तत्रेति*। *बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति*। पारिशेष्यादन्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति। वैचित्र्यमेव दर्शयति– *क्वचिदिति* ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ *तथा चेति*। अपत्यार्थे तु सति 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् प्रसज्येत; लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात्।

अपत्ये कुत्सित इति। णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात्। न च 'न दण्डमाणवान्तेवासिषु' इति णत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चायाद्। अनधीतवेदत्वान्मूढत्वम्। विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च कुत्सितत्वम् ॥

न्यासः

ग्रहणमित्यध्याहार्यम्। तत्रेत्याद्युत्तरम्। यच्चोदीचांग्रहणं यच्च प्राचांग्रहणम्, तदुभयं पूजार्थम्। बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम्। पारिशेष्यादन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति। क्वचिदित्यादिना बहुलग्रहणस्य वैचित्र्यार्थतां दर्शयति ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ तथा चेत्यादि। यस्मादपत्यार्थोऽत्र नास्ति, एवञ्च कृत्वा मानुषा इति बहुषु लुग्न भवति। अपत्यार्थे तु सति 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् प्रसज्येत।

अपत्ये कुत्सित इत्यादि। मूर्धन्योपसंख्यानपरोऽयं श्लोकः। अण्प्रत्ययोऽपत्यविवक्षायाम् 'तस्यापत्यम्' इत्यनेनैव सिध्यति। ननु च मूर्धन्योऽपि च बहुलग्रहणानुवृत्त्या सिध्यत्येव? एवं तर्हि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्य एवार्थः श्लोकेन कथ्यते। स चापि मूर्धन्यो विशिष्ट एव विषये मूढादावपत्ये भवति, न सर्वत्र। अनधीतवेदत्वादज्ञो मूढः। मूढत्वादेवं प्रतिषिद्धाचरणाद्वा कुत्सितो यः स ब्राह्मणजातीयो माणव उच्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति । सम्बन्धिशब्दत्वादपत्य-

पदमञ्जरी

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ *तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति* । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता, न संज्ञेति चेत् ? न; लिङ्गवती परिभाषा भवति, यथा—'इको गुणवृद्धी' इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति, न चेयं तथा; किञ्च वृद्ध्यादयोऽपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदेन नियम्यन्ते । अथ च ताः संज्ञास्तथेयमपि भविष्यति । उक्तं च—

व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ इति ।

यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा क्रियते, गर्गस्यापि प्राप्नोति, सोऽपि कञ्चित्प्रति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः ? 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गार्ग्यादेव तु यूनीष्यते ? नैष दोषः; इहापत्यग्रहणं न कर्तव्यम्, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्प्रभृतेरपत्यस्यैव ग्रहणं सिद्धम्, तत् क्रियते—अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यात्, वस्तुतोऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थम् । अतोऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति । ननु चासत्यप्यपत्यग्रहणे पौत्रप्रभृति-रूपेण प्रतिभासमानस्य संज्ञाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन ! यद्येवम्, औपगवस्यापि न स्यात्, सोऽपि ह्यपत्य-रूपेण प्रतिभासते, न तु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद्—यत्र गोत्र एव प्रत्ययः । कुतश्चायमर्थो लभ्यते—पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति ? तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत्, सर्वस्यापि यत्किञ्चित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतित्वाव्यभिचारात् पौत्रप्रभृतिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तद्ग्रहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यत इति ? तन्न; संज्ञिनिर्देशार्थत्वादचेतनव्यावृत्त्य-र्थत्वाच्च । 'गोत्रम्' इत्येतावति ह्युक्ते कस्य संज्ञा स्यात्, रथादीनां च वस्तुतोऽपि

न्यासः

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ प्रभृतिशब्द आदिशब्दस्यार्थे । पौत्रः प्रभृतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । यदि पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति, गर्गस्यापि गोत्रसंज्ञा प्राप्नोति, सोऽपि कञ्चित् प्रति पौत्रो भवत्येव । सत्याञ्च गोत्रसंज्ञायां गोत्रशब्दादनन्तरापत्ये प्रत्ययो न प्राप्नोतीति चोद्यमाशङ्क्याह—सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि । गोत्रसंज्ञा ह्यपत्यस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः ।

अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं पौत्रप्रभृतेः ।

पदमञ्जरी

पौत्रप्रभृतित्वं नास्ति । अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गस्य मा भूत्, अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थं त्वपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्यं प्रति पौत्रप्रभृतित्वमपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसंज्ञा विज्ञायते । तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे न भवति 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तदेतत्सर्वमुक्तम् ।

सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि । *यस्य यदपत्यमिति* । प्रतिभासत इति भावः । तदयमत्र सूत्रार्थः–वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिः, तं प्रति गोत्रसंज्ञ इति ।

अपत्यमिति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य संज्ञिनो व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इह कस्मान्न भवति— गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गं प्रति गोत्रसंज्ञायां सत्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये 'गोत्राद्यूनि' इति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति ? नैष दोषः; संज्ञाप्रकरण एवास्मिन्कर्तव्येऽपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये संज्ञाकरणं प्रत्यय-

न्यासः

पौत्रप्रभृतेर्विधीयते । तेन च यश्चापत्यमिति सम्बन्धिशब्दोऽसौ नियोगतोऽपत्यवन्तमपेक्षते । तेन तस्य यदपत्यं तदपेक्षया गोत्रसंज्ञा विधीयते । न च यस्य गर्गः पौत्रस्तस्यासौ गर्गोऽपत्यमिति शक्यते व्यपदेष्टुम्; अपत्यत्वस्य तत्राप्रतिभासनात् । अप्रतिभासनं पुनस्तस्य तद्वतोऽविवक्षितत्वात् । यदपि हि तत्रापत्यत्वं तदप्यविवक्षितस्वरूपेण नाख्यातम्, ततोऽपत्यस्य पौत्रप्रभृतेर्विधीयते । अतः स्वरूपेण प्रतिभासमानो न भवति गर्गस्य गोत्रसंज्ञायाः प्रसङ्गः । गर्गस्य पौत्रप्रभृतीति । गर्गसम्बन्धि पौत्राद्यपत्यं गार्ग्य इति गोत्रसंज्ञायां सत्याम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तमाने 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति गोत्रेऽपत्ये यञ् भवति । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयमिति । संज्ञिन इति शेषः । तच्चोत्तरसूत्र इत्यभिप्रायः । इह तु पौत्रस्यापत्यत्वाव्यभिचारात् तदपत्यमेव प्रत्ययान्तैः संज्ञित्वेन विज्ञायत इति नार्थः संज्ञिव्यपदेशार्थेनापत्यग्रहणेन । उत्तरसूत्रे तु पौत्रप्रभृत्येतत् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य पौत्रप्रभृतेः सम्बन्धिनोऽपत्यस्य युवसंज्ञेष्यते, सा चापत्यग्रहणमन्तरेण न लभ्यते । अन्यदपि ह्यपत्यात् पौत्रप्रभृतेः सम्बन्ध्यस्ति, तत्र न ज्ञायते —कस्येयं संज्ञेति ? अतस्तत्र संज्ञिनो व्यपदेशाय युक्तमपत्यग्रहणमित्येके ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पौत्रप्रभृतीति किम् ? अन्यस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः ।
गोत्रप्रदेशाः – 'एको गोत्रे' इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धः = वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः, तस्मिन्

पदमञ्जरी

वाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थम् । यदिदं 'तस्यापत्यम्' इत्यारभ्य प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमपत्यं तद्गोत्रसंज्ञमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभासमानस्यापत्यस्य संज्ञा न भविष्यति । ननु च 'ते तद्राजाः' इत्यत्र तच्छब्देनाञादीनामेव परिग्रहो यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये संज्ञाकरणं स्यात् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्, 'अञा-दयस्तद्राजाः' इत्येव ब्रूयात् , तस्मादुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे संज्ञा-करणस्य । स्थिते त्वेवमुक्तमपि प्रयोजनं भवत्येव, अत एव तत्र वक्ष्यति— गोत्रयुवसंज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ *अभिजनप्रबन्धो वंश इति* । अभिजनाः = पित्रादयः, अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा । प्रबन्धः = सन्तानः । *तत्र भवो वंश्य इति* । दिगादित्वाद्यत् । पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठीसमासः, यद्यत्रापि पूर्ववत् 'पौत्र-प्रभृति' इत्येतत्सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयेत्, तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युव-संज्ञा स्यात्; तत्र को दोषः ? युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधितत्वाद्गर्गादिभ्यो यञ् स्यात् , न कश्चिदपत्यप्रत्ययः । किं कारणम् ? गोत्रादेव यूनीति नियमात् ,

न्यासः

इह तु संज्ञिव्यपदेशार्थं युक्तमपत्यग्रहणं पश्यामः । असति ह्यपत्यग्रहणे सम्बन्धि-शब्दत्वादपत्यशब्दस्येत्यादि यदुक्तं चोद्यनिरासाय तदघटमानं स्यात् । ततश्च गर्गस्यापि गोत्रसंज्ञा स्यादेव । तस्मादिहापि संज्ञिव्यपदेशायापत्यग्रहणं कर्त्तव्यमेव, अपत्यरूपेण प्रति-भासमानस्य संज्ञा यथा स्यात् ।

अन्यस्य मा भूदिति । ननु तस्मादेव तत्प्रकृतमपत्यग्रहणं तदेव संज्ञिव्यपदेशाय भविष्यति, तत् किमपरेणापत्यग्रहणेन ? नैतदस्ति; तद्धि प्रत्ययार्थतया प्रकृतं कथं संज्ञिनो व्यपदेशाय स्यात् , स्यादेतत् यद्यपि तत्प्रत्ययार्थे कृतं तथापि तस्येहानुवृत्तस्य तत्प्रयोजनं नास्तीत्यतः संज्ञिव्यपदेशाय विज्ञास्यत इति ? एतच्च नास्ति; उत्तरार्थं ह्यधि-काराणामनुवृत्तिर्दृश्यते, व्याख्यानञ्चैवं कर्त्तव्यं स्यात् ; व्याख्यानाच्च वचनमेव लघुतर-मित्यपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । कौञ्जिः, गार्गिरिति । अनन्तरस्य गोत्रसंज्ञाया अभावाद् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यश्च गोत्रे विधीयमानो न स भवति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ अभिजनप्रबन्ध इति । अभिजनाः = पितामहादयः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति। पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि? षष्ठ्या विपरिणम्यते – पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति। तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः।

तुशब्दोऽवधारणार्थः – युवैव भवति, न गोत्रमिति॥

पदमञ्जरी

नानन्तरान्न मूलप्रकृतेः। तस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति—गर्गस्यापत्यं गार्गेरपत्यमिति। एतेनोपगोस्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह—*पौत्रप्रभृतीति। षष्ठी विपरिणम्यत इति*। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्।

तुशब्दोऽवधारणार्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह–*युवैव भवति, न गोत्रमिति*। असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञायां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानामिव गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्। अस्तु, को दोषः? यस्कस्यापत्यं गोत्रम् 'शिवादिभ्योऽण्' तदन्ताद्यूनि 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, वृद्धौ, यस्येति लोपे कृते यास्कायनिरिति। बहुषु 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति फिञो लुक् प्रसज्येत; एकदेशविकृतस्यानन्य-

न्यासः

प्रबन्धः = सन्तानः, तत्र भवो वंश्य इति दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति। षष्ठीसमासः। पौत्रप्रभृतीति चेत्यादि। यदि पौत्रप्रभृतीत्येतत् सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयेत् पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति तदारभ्य युवसंज्ञा स्यात्, तच्चानिष्टम्; तस्मान्नैतत् सामानाधिकरण्येनापत्यस्य विशेषणम्, किं तर्हि? अर्थाद् विभक्तिविपरिणामे कृते षष्ठ्यन्ततामापन्नं वैयधिकरण्येन पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तथा सति यदिष्टं सम्पद्यते तद् दर्शयितुमाह—तेनेत्यादि। यत एवं विभक्तिविपरिणामे कृते पौत्रप्रभृतीत्यनेन षष्ठ्यन्तेनापत्यं विशेष्यते तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते, तस्य च विभक्तिपरिणामस्यापत्यं हेतुः। अपत्यशब्दो हि सम्बन्धिशब्दत्वाद्धेत्वाद्यपेक्षते; तत्र षष्ठ्या हेतुर्भवति। सन्निहितत्वाच्च। पौत्रप्रभृति तस्येत्येतदेवापेक्षते, ततस्तत्रैव षष्ठीं प्रकल्पयति। यदि तर्ह्यपत्यग्रहणसामर्थ्यात् पौत्रप्रभृतेः षष्ठीविपरिणामो भवति, पूर्वसूत्रेऽपि कस्मान्न भवति? तत्र प्रथमाया अनवकाशत्वात्। पूर्वसूत्रे ह्यकृतार्था प्रथमा, ततो न शक्यते तस्याः षष्ठीं विपरिणमयितुम्। इह तु कृतार्था शक्यते षष्ठीभावेन विपरिणमयितुम्। गार्ग्यायण इति। इह युवसंज्ञायां सत्याम् 'गोत्राद् यून्यस्त्रियाम्' इति गोत्रप्रत्ययान्ताद् यूनि प्रत्ययो भवति। तुशब्दोऽवधारणार्थ इति। कः पुनः संज्ञासमावेशे दोषः कथ्यते? शालङ्केरपत्यं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमञ्जरी

त्वात्। यस्कादिभ्योऽनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्। शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्यस्कादिभ्योऽनन्तरस्य विहितस्येति वा विज्ञास्यते। इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनः, तस्यच्छात्राः काण्वायनीया इति, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् न भवति, कण्वादिभ्यः परो योऽनन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रयणात्। इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति 'गोत्राद्यूनि' इति प्रतिपदविधानात् 'एको गोत्रे' इति नियमो बाधिष्यते। यदि बाध्यते, औपगवेर्यूनोऽपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति? नैष दोषः; पञ्चमे यूनि विवक्षिते उत्पन्नस्येञः यूनि 'लुक्' इति लुकि कृते औपगवशब्दादणन्तात्पुनरपीञेव भविष्यति। इह तर्हि दाक्षेरपत्यं दाक्षायणस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायाम् 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ् प्राप्नोति? किञ्च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्तेऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक्प्राप्नोति? एवं तर्हि 'गोत्राद्यूनि' इत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते, तेनानेकः प्रत्ययो न भविष्यति। यस्तर्हि 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुक् सोऽस्त्रीणां यूनां छात्त्र इत्यादौ प्राप्नोति, यूनोऽपि गोत्रत्वात्? प्राप्नोतु, तं बाधित्वा परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यति? नैवं शक्यम्, फक्फिञोर्हि दोषः स्यात्—शालङ्केरपत्यं शालङ्किः, पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा 'यञिञोश्च' इति फक्, 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्त्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इति पैलादिषु लुकः प्रतिषेधे सति 'यूनि लुक्' इति लुकि नित्ये प्राप्ते 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति पक्षे फकः श्रवणप्रसङ्गः। असत्यां तु यूनो गोत्रसंज्ञायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुग्भवत्येव। 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इत्ययं तु विकल्पो 'यूनि 'लुक्' इत्यस्यानन्तरस्य, न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत 'इञश्च' इत्यण्—शालङ्का इति भवति। तथा पीलाया अपत्यम्, 'पीलाया वा' इत्याण्, पैलः, तस्यापत्यं युवा, 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः पैलस्य यूनश्छात्त्राः पैलीया इति ॥

न्यासः

युवा 'यञिञोश्च' इति फक्, पैलस्यापत्यं युवा 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्; तयोः 'पैलादिभ्यश्च' इति लुगुच्यते—शालङ्किर्युवा, पैलो युवेति। यदि च गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात् तदा शालङ्केर्यूनश्छात्त्रा इत्यर्थविवक्षायां प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विषयभूते गोत्राश्रयः 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुक् स्यात्। ततस्तस्माद् यूनो गोत्रसंज्ञा मा भूदित्यवधारणार्थस्तुशब्दः क्रियते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति। अवंश्यार्थोऽयमारम्भः। पूर्वजाः पित्रादयः 'वंश्याः' इत्युच्यन्ते। भ्राता तु न वंश्यः; अकारणत्वात्। गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान्भ्राता। वात्स्यायनः। दाक्षायणः। प्लाक्षायणः॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते। येषाम्—

पदमञ्जरी

भ्रातरि च ज्यायसि॥ कनीयान् भ्रातेति। भ्रातृज्यायः—शब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते। *अकारणत्वादिति।* यः साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति, स लोके 'वंश्य' इत्युच्यते। *गार्ग्ये जीवतीति।* ज्यायसि भ्रातरि जीवतीत्यर्थः। एवं *वात्स्यायना*दावपि द्रष्टव्यम्॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति॥ सप्तमपुरुषावधय इति। आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तमपुरुषोऽवधिर्येषां ते तथोक्ताः। प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, *सप्तपुरुषावधय* इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीन-

न्यासः

भ्रातरि च ज्यायसि॥ भ्रातृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षं भ्रातृत्वं तमेव भ्रातरं संज्ञित्वेनोपक्षिपति। ज्यायानिति प्रशस्यतरो वृद्धतरश्चाभिधीयते। तस्य च ज्यायस्त्वं गुणैर्वयसा वा। युवानं प्रतियोगिनमपेक्ष्य भवतीति स एव ज्यायसोत्यनेन प्रतियोगी प्रत्युपस्थाप्यते। तेन भ्रातुरेव कनीयसः संज्ञा विज्ञास्यत इति मत्वाह—कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवतीति। पूर्वजा इत्यादिना अवंश्यार्थतामारम्भस्य समर्थ्यते। अकारणत्वादित्यनेनापि भ्रातुरवंश्यत्वम्। यो हि साक्षात् पारम्पर्येण वा कारणं स वंश्यः, न च भ्राता कारणम्, तस्मादसौ वंश्यो न भवतीति। गार्ग्ये जीवति भ्रातरि जीवतीत्यर्थः। एवं वात्स्ये जीवति वात्स्यायनोऽस्य कनीयान् भ्राता, दाक्षौ जीवति दाक्षायणोऽस्य कनीयान् भ्राता वेदितव्यः॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति॥ सप्तमपुरुषावधय इति। सप्तमः पुरुषोऽवधिर्येषां सपिण्डानां ते तथोक्ताः समानपिण्डाः, निपातनात् सभावः, 'समानस्य' इति योगविभागाद्वा। तस्य च योगविभागस्यैतन्निपातनं लिङ्गम्, तेन सपिण्डाः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते'।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः। भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति। प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम्, इदं तु संज्ञिनः। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात्। पितृव्ये पितामहे भ्रातरि च वयसाधिके जीवति। गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा। वात्स्यायनः, वात्स्यो वा। दाक्षायणः, दाक्षिर्वा।

पदमञ्जरी

मर्थं पश्यामः। समानः पिण्डो येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः। *स्मर्यन्त इति*। तद्यथा– 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते' इति। सप्तमेऽतीते विनिवर्तत इत्यर्थः। *उभयत्रेति*। जनने मरणे चेत्यर्थः।

एवमादिकायां क्रियायामिति। आदिशब्देन 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते' इत्यादिका क्रिया गृह्यते। *जीवदेवेति*। वस्तुव्याख्यानमेतत्। सूत्रे तु जीवतीत्याख्यातपदम्, तच्चेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थे वा शत्रन्तात्सप्तमी व्याख्येया। *तरब्निर्देश इत्यादि*। असति तस्मिन्स्थविरशब्दाद्वयःप्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसामर्थ्यात्, यथा गोतरः, अश्वतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि वाहदोहादेः प्रकृत्यर्थसम्बन्धिनः प्रकर्षे तरब् भवति, तथात्रापि। स्थानम् = पदम्, पितृत्वादिकम्।

न्यासः

शास्त्रेष्वा सप्तमात् पुरुषात्। परेण ये ते सपिण्डा नोच्यन्ते। येषामित्यस्याधिकार इति परेण सम्बन्धः।

उभयत्रेति। जन्मनि मरणे च। इत्येवमादिकायामिति। आदिशब्देन निवृत्त्यादिकाः क्रियाश्च गृह्यन्ते। तथा चोक्तम्—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते॥ इति।

जीवतीति। सप्तम्येकवचनमेतत्। प्रथमायाश्च स्थाने सुब्व्यत्ययेन सप्तमी विहिता, अत एवाह –जीवदेवेति। तरब्निर्देश इत्यादि। असति हि तरब्निर्देशे स्थविरशब्दाद् वयःप्रकर्षमात्रं गम्यते, तरपा तु स्थानप्रकर्षोऽपि गम्यते। तस्मादुभयोरुत्कर्षार्थंस्तरब्निर्देशः कृतः। पितृव्ये पितामहे भ्रातरि चेति। द्वावप्येतौ स्थानत उत्कृष्टौ। स्थानशब्देन चेह सम्बन्धविशेष उच्यते; अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थविरेति किम्? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति। जीवतीति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद् गोत्रं वृद्धमित्युच्यते। वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम्। संज्ञासामर्थ्याद् गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते। 'वृद्धस्य' इति षष्ठीनिर्देशः, विचित्रा

पदमञ्जरी

स्थानवयोन्यूने इति। स्थानेन वयसा च न्यूने इत्यर्थः। ननु च ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'वृद्धस्य च' इत्युभयोर्ज्यादेशविधानात्? तन्न; न हि सकृत्प्रयुक्तः शब्दोऽनेकार्थमभिधातुं समर्थः। एवमपि तन्निर्देशो न कर्तव्यः, ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थानप्रकर्षलाभात्? एतदपि नास्ति; स्थविर इति विशेषणान्तरोपादाने सति ज्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात्। *जीवतीति किमिति*। श्रुतं प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः। अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति—*मृते मृतो वेति*। तत्र मृत इति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतोऽर्थः॥

वृद्धस्य च पूजायाम्॥ अपत्यमन्तर्हितमित्यादि। एतच्चापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्यापत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते। *पूजायां गम्यमानायामिति*। का पुनरत्र पूजा? यद्युवत्वमेव। यद्यपि युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव संज्ञा, तथापि प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति तत्सहचरितं वयोऽपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति। *संज्ञासामर्थ्यादिति*। गोत्रस्य सतो युवसंज्ञा विधीयते, गोत्रसंज्ञा चेत्प्रवृत्ता 'एको

न्यासः

गार्ग्य एव भवतीति। न गार्ग्यायणः। युवसंज्ञायामसत्यां युवप्रत्ययस्य फकोऽनुत्पत्तेः। मृते इति। स्थविरतरे सपिण्डे। मृतो वेति। पौत्रप्रभृतिरप्यत्र मृतोऽर्थः॥

वृद्धस्य च पूजायाम्॥ अपत्यमन्तर्हितमित्यादिना शास्त्रान्तरेण परिभाषितं यद् वृद्धं तत् परिगृह्यते, न तु यदिह शास्त्रे परिभाषितं तदिति दर्शयति। कुतः पुनरेतदवगतम्—शास्त्रान्तरपरिभाषितमिह वृद्धं गृह्यत इति? अपत्याधिकारात्। शब्दात्मकस्य वृद्धस्यापत्यत्वासम्भवाद् विज्ञायते। पूजायां गम्यमानायामिति। का पुनरिह पूजा विवक्षिता? युवत्वमेव। तद्धि लोके सर्वप्राणिनामभिमतम्। ननु च नेह युवशब्दो वयःपदार्थको गृह्यते, किं तर्हि? संज्ञापदार्थकः, तत् कथं ह्यनेन पूजा? नैष दोषः; पूजाग्रहणसामर्थ्याद्धि वयःपदार्थक एवायं युवशब्दो गोत्रे वर्त्तिष्यते। संज्ञासामर्थ्यादित्यादिना।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा ।

पूजायामिति किम् ? गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पः, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति; प्रतिपक्षा-

पदमञ्जरी

गोत्रे' इति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पन्नेन प्रत्ययेनाभिहितत्वाद-प्राप्तोऽपि प्रत्ययोऽस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधिकरण्येन संज्ञाविधानात्प्रक्रमाभेदाय तथैव संज्ञा विधातुं युक्ता,कोऽयं वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशः इत्यत्राह—*वृद्धस्येति । षष्ठीनिर्देश इति ।* इतिकरणो हेतौ, *वार्त्तिककारीयं* चेदं सूत्रम् । *वृत्तिकारेण* तु सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् । एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ *निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति ।* न पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति; पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । यदाह—*यूनश्चेति ।* न ह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्देश उपपद्यते । ननु च निवृत्तिरप्यनिर्वृत्ता या न शक्यते कर्तुम्, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात् । तस्माद् 'यूनश्च' इति निर्देशो युव-संज्ञाविषयो लक्षणार्थः । जीवद्वंश्यस्य चतुर्थादेरिति, न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्देश इति वक्तव्यम् । एवं च प्रवृत्तिविकल्पोऽप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे

न्यासः

संज्ञाप्रणयनस्य प्रयोजनं दर्शयति । गोत्रप्रत्ययेनाभिहितमपि गोत्रम् । संज्ञासामर्थ्यात् पुनर्युवप्रत्ययो विधीयते गार्ग्यायण इति । अथ किमर्थं वृद्धस्येति षष्ठ्या निर्देशः क्रियते, न वृद्धमिति प्रथमान्तं निर्दिश्यते, एवं हि लघु सूत्रं भवति ? इत्याह—वृद्धस्येत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्माद् विचित्रा सूत्रस्य कृतिः; तस्माद् वृद्धस्येति षष्ठ्या निर्देशः । एवं हि सूत्रे कृते वैचित्र्यं सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत्रभवान् गार्ग्यायण इति । तत्रभवच्छब्दस्य पूजावचनस्य प्रयोगेण पूजां गमयतीति ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ ननु च युवसंज्ञा पूर्वमेवाभिनिर्वृत्ता, यदाह— यूनश्चेति । न ह्यसत्यां तस्यामयं निर्देश उपपद्यते, तदभिनिर्वृत्तायास्तस्याः पुनर्विकल्पेन विधानमनुप-पन्नमित्यत आह—निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति । नायं विधिप्रधानो विकल्पः, किं तर्हि ? प्रतिषेधप्रतिपादनपर इत्यर्थः । सिद्धायां संज्ञायां विधानं नोपपद्यत इति सामर्थ्याद-नेन पक्षे निवृत्तिः क्रियत इति विज्ञायते । यद्येवम्, पक्षे युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां गोत्रसंज्ञा वक्तव्या; अन्यथा यूनो गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न स्यात् ? इत्यत आह—युवसंज्ञाया-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावात्। गार्ग्यो जाल्मः, गार्ग्यायणो वा। वात्स्यो जाल्मः, वात्स्यायनो वा। दाक्षिर्जाल्मः, दाक्षायणो वा।

कुत्सायामिति किम्? गार्ग्यायणः॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ १६८॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति। पाञ्चालः। ऐक्ष्वाकः। वैदेहः।

पदमञ्जरी

लभ्यत इति मत्वा निवृत्तिप्रधान इत्युक्तम्। *युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति*। तस्या अभावपक्ष इत्यर्थः। *गार्ग्यो जाल्म इति*। का पुनरत्र कुत्सा? गोत्रत्वारोपिणामेव, अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञकाः, ते प्रायेण चरमवयसो भवन्तीति तदारोपे भवति कुत्सा॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाचीति। नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियशब्दा एव, तत्सम्बन्धात्तु 'तस्य निवासः' इति तद्धिते कृते 'जनपदे लुप्' इति च लुपि जनपदे वर्तन्ते, तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यक्षत्रियशब्दता लक्ष्यते? कः पुनराह— क्षत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्तन्त इति, सूत्रकारस्तावत् 'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति वदन् क्षत्रियेष्विव जनपदेऽपि स्वाभाविका पञ्चालादिशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याह-*पाञ्चाल इति*। यदपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं जनपदत्वम्, न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव। *ऐक्ष्वाक इति*। इक्ष्वाकुशब्दस्य दाण्डिनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः।

न्यासः

मित्यादि। गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञा प्रतिपक्षः प्रत्यनीकः। सा चेन्निवृत्ता गोत्रसंज्ञैव प्रवर्तते; प्रतिपक्षाभावात्, अतो न वक्तव्येति भावः। गार्ग्यो जाल्म इति। जाल्मशब्दस्य कुत्सावचनस्य प्रयोगेण कुत्सां गमयति। कुत्सा पुनरिह यूनो वृद्धतयाभिधानस्यैवानभिमतत्वात्। अत एवाकुत्सिते युवेति वाक्यार्थं पदमन्वाख्यायते। सा च कुत्सा याऽन्या वा ततो वेति विशेषो नाश्रीयते, यथा —कदन्नादिविषये देवदत्तादीनाम्।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥ जनपदवृत्तिशब्दः पञ्चालादिर्जनपद इत्युक्तः; क्षत्रियवृत्तिः क्षत्रिय इत्यभिधानेऽभिधेयोपचारात्, साहचर्याद्वा। ननु पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियशब्दाः, ते 'तस्य निवासः' इति तद्धिते कृते तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुपि च जनपदे वर्तन्ते, तत् कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्याः क्षत्रियशब्दा विशेष्यन्ते? कथं पुनः क्षत्रियसम्बन्धादेते जनपदे वर्तन्त इत्येतदभिधातुमर्हति विद्वान्। सूत्रकारेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः। पौरवः। क्षत्त्रियादिति किम् ? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः। वैदेहिः।

❀ क्षत्त्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात् तस्य राजन्यपत्यवत् ❀। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। वैदेहः। मागधः॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति। जनपदशब्दावेतौ क्षत्त्रियाभिधायिनौ ताभ्यामञपवादे 'वृद्धात्' इति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ्विधीयते। साल्वेयः। गान्धारः। तस्य राजनीत्येव — साल्वेयो राजा। गान्धारो राजा॥

पदमञ्जरी

द्रौह्यव इति। क्षत्त्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः। *ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति*। बाह्लादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम्।

क्षत्त्रियसमानशब्दादिति। समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, क्षत्त्रियेण यस्य समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजन्यभिधेयेऽपत्यवत्प्रत्ययो

न्यासः

हि 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वाल्लुब्योगाप्रख्यानात्' इति युक्तवद्भावं लुपञ्च प्रत्यादिशता जनपदे क्षत्त्रियेष्विव स्वत एव पञ्चालादिशब्दस्य वृत्तिरुक्ता। यथा शब्दा नित्यास्तथा पञ्चालादिरपि जनपद इति कुतो जनपदवचनान्ताया अवरकालता! पाञ्चाल इत्यादि। पञ्चालादयः शब्दा देशे सन्तः क्षत्त्रियवाचिनोऽपि भवन्ति स्वभावत एव, तेभ्योऽपत्यार्थेऽञ्। ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकुशब्दस्य 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इत्यादौ सूत्रे उकारलोपो निपातितः।

द्रौह्यव इति। द्रुह्युशब्दः क्षत्त्रियवचन एव, न जनपदशब्दः, तेनाणेव भवति। पाञ्चालिर्वैदेहिरिति। इह पञ्चालविदेहशब्दौ भवतो जनपदशब्दौ, न तु क्षत्त्रियवचनौ। अपि तु ब्राह्मणवचनौ, तेनेञेव भवति।

क्षत्त्रियसमानशब्दादित्यादि। क्षत्त्रियवचन एव शब्द उपचारेण क्षत्त्रिय इत्युक्तः, जनपदशब्दो जनपद इति। क्षत्त्रियेण समानः शब्दो यस्य स तथोक्तः। तस्मात् क्षत्त्रियसमानशब्दादस्येति षष्ठीसमर्थाद् राजन्यभिधेयेऽपत्यवत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति वक्तव्यम्। 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' प्राप्तस्य वुञोऽपवादः। यथा पञ्चालस्यापत्यमित्यत्र,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियाभिधायिनो द्व्यचः, मगध, कलिङ्ग, सूरमस – इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। आङ्गः। वाङ्गः। पौण्ड्रः। सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजनीत्येव – आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥

'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियात्' इत्येव। वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोशल-अजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। वृद्धात्तावत् – आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इकारान्तात् – आवन्त्यः। कौन्त्यः। कोशलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम्। कौशल्यः। आजाद्यः।

तपरकरणं किम्? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्त्रियः, तस्यापत्यं कौमारः।

* पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्त्रियाड्ड्यण् वक्तव्यः *। पाण्ड्यः। अन्य-

पदमञ्जरी

भवति। अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः। क्वचित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते। *मागध इति*। 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ *ड्यण्वक्तव्य इति*। डकारष्टिलोपार्थः, णकारो

न्यासः

भवति पाञ्चालः, तथा पञ्चालानां राजा पाञ्चाल इत्यत्रापि भवति। मागध इति। यथा मगधशब्दादपत्ये 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण् भवति, तथा तस्य राजेत्यत्रापि ॥

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ वृद्धग्रहणेनेह 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' इति गृह्यते, तस्यैव हि जनपदशब्दता क्षत्त्रियवाचित्वं च सम्भवति, न शास्त्रान्तरपरिभाषितस्य। आम्बष्ठ्यः, सौवीर्य इति। आम्बष्ठसौवीरशब्दाभ्यां ञ्यङ्। आवन्त्यः, कौन्त्य इति। अवन्ति-कुन्तिशब्दाभ्यां ञ्यङ्। कौमार इत्यत्राञ् भवति। ड्यण् वक्तव्य इति। क्षत्त्रिय-ञ्यङोऽपवाद इति, डकारष्टिलोपार्थ इति। स च 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इत्यतो मण्डूक-प्लुतिन्यायेन वेत्यनुवृत्तेर्लभ्यते। तथैवमतिप्रसङ्गो भवति? व्यवस्थितविभाषात्वात् स

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव — आम्बष्ठ्यो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौशल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः — नैषध्यः । नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव — कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादित्येव । सल्वा नाम क्षत्त्रिया तन्नामिका, तस्या अपत्यम्, 'द्व्यचः' इति ढक्, साल्वेयः । अणपीष्यते —

पदमञ्जरी

वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव प्रतिषेधार्थः । *अन्यस्मादिति* । गुणवचनाद्युधिष्ठिरपितृवचनाच्च । *पुरोरणवक्तव्यः पौरव इति* क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे 'द्व्यञ्मगध' इत्येव सिद्धम् ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ आदिशब्दो नकारेणैव सम्बध्यते, न कुरुशब्देन; तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह—*कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्चेति* । *अणञोरपवाद इति* । कुरुशब्दाद् 'द्व्यञ्मगध' इत्यणोऽपवादः, नादिभ्यस्त्वञः । *नैषध्य इति* । कथं 'नैषधोऽर्हति चेदघम्' इति ? स्वच्छन्दवाच ऋषयः । कथं 'स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्' इति ? निरङ्कुशाः कवयः । शेषविवक्षायां वोभयत्राण्समर्थनीयः ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ *सल्वा क्षत्त्रियेति* पाठः, तन्नामिकेति वचनात्, इदं हि तन्नामिकाणः प्राप्त्यर्थमुक्तम् । न च साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेर्वप्रत्ययः । *अणपीष्यत इति* । साल्वावयवे अपदातौ साल्वादिति

न्यासः

न भविष्यति । अन्यस्मात् पाण्डव इति । यः पाण्डुशब्दः क्षत्त्रिये वर्तते, तस्मादौत्सर्गिकेऽणि कृते पाण्डव इति भवति ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ अञणोरपवादः । कुरुशब्दस्य तु द्व्यज्लक्षणस्याणः । कुरुशब्दात् 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति पूर्वमपत्ये उक्तः । तस्य यो जनपदशब्दः क्षत्त्रियो न भवति सोऽवकाशः, यस्तु जनपदशब्दः क्षत्त्रियस्तस्मात् परत्वादञि प्राप्ते तदपवादो द्व्यज्लक्षणोऽण् स्यात् । अतस्तं बाधितुं पुनर्ण्यो विधीयते ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ अणपीष्यत इति । तन्नामिकालक्षणः । कुतो विज्ञायते ? साल्व इति निपातनात् । तदवयवा जनपदानां वाचकाः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साल्वः। 'तस्य निवासः' साल्वो जनपदः। तदवयवा उदुम्बरादयः, तेभ्यः क्षत्त्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम्। साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथ-कलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। तैलखलिः। माद्रकारिः। यौगन्धरिः। भौलिङ्गिः। शारदण्डिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। तस्य राजनीत्येव – औदुम्बरी राजा।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः॥

ते तद्राजाः॥ १७४॥

'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्' इत्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वे; गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात्। तेऽञादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति। तथा चैवोदाहृतम्।

तद्राजप्रदेशाः – 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्येवमादयः॥

कम्बोजाल्लुक्॥ १७५॥

पदमञ्जरी

निर्देशात्, न च निपातितोऽण् ढकोऽपवादः, 'साल्वेयगान्धारिभ्यां च' इति निर्देशात्। *तेभ्यः क्षत्त्रियवृत्तिभ्य इति*। 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियात्' इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते।

'उदुम्बरास्तिलखलाः' इति श्लोकः प्रदर्शनार्थः। तेन बुस, अजमीढ, आजकन्द–इत्येतेभ्योऽपि भवति, तथा च भाष्य उदाहृतम्–बौसिः, आजमीढिः, आजकन्दिरिति। *साल्वावयवसंज्ञिता इति*। साल्वावयव—इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः॥

ते तद्राजाः॥ *तथा चैवोदाहृतमिति*। तत्र 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' मित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम्॥

न्यासः

क्षत्त्रियाणां समाना भवन्ति। अतस्तेऽप्यौपचारिकं साल्वापदेशमासादयन्ति॥

ते तद्राजाः॥ गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वादिति। गोत्रयुवसंज्ञाप्रकरणं हि यदन्तरा व्यवधायकं कृतं तस्यैतदेव प्रयोजनम्। तेन ये व्यवहिताः पूर्वेऽणादयस्तेषां 'ते तद्राजाः' इत्यत्र सर्वनाम्ना प्रत्यवमर्शो मा भूदिति। तथा चैवोदाहृतम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्। इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'जनपदशब्दात् क्षत्रियात्' इत्यनेन विहितस्याञो लुगुच्यते। कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुग् भवति। कम्बोजः।

* कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् *। कम्बोजः। चोलः। केरलः। शकः। यवनः। तस्य राजनीत्येव – कम्बोजो राजा॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ १७६॥

अवन्ति-कुन्ति-कुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः, कुरोर्ण्यस्य। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः।

स्त्रियामिति किम्? आवन्त्यः। कौन्त्यः। कौरव्यः॥

अतश्च[1]॥ १७७॥

'स्त्रियाम्' इत्येव। अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। तकारो विस्पष्टार्थः। शूरसेनी। मद्री। दरत्।

पदमञ्जरी

कम्बोजाल्लुक्॥ चोलः, शक इति। 'द्व्यञ्मगध' इत्यस्याणः। केरल इत्यत्राञः॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ अवन्ती, कुन्तीति। लुकि कृते 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्। *कुरूरिति।* 'ऊङुतः'॥

अतश्च॥ तकारो विस्पष्टार्थं इति। असति हि तस्मिन् 'अस्य' इति निर्देशः

न्यासः

कम्बोजाल्लुक्॥ चोलः, शक इति। द्व्यञ्मगधलक्षणस्याणो लुक्। केरल इत्यञः॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ अवन्ती। कुन्तीति। तद्धितलुकि कृते 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्। कुरूरिति। 'ऊङ्' इत्यूङ्॥

अतश्च॥ तकारो विस्पष्टार्थं इति। तकारे ह्यसति 'अस्य' इति निर्देशेन भवितव्यम्, ततश्च समानत्वाद् निर्देशस्य सन्देहः स्यात्–किमयमवर्णस्य निर्देशः? आहोस्वित् इदमः? इति। तकारे तु सत्येष दोषो न भवति; तपरस्य वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्। दीर्घनिवृत्त्यर्थस्तु तकारो न भवति, दीर्घस्यासम्भवात्। सूरसेनी। मद्रीति। सूरसेन-

१. अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनेह न भवति — आम्बष्ठ्या। सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति। 'अतश्च' इत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धयते। प्राच्येभ्यः क्षत्त्रियेभ्यस्तावत् — पाञ्चाली। वैदेही। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। भर्गा-

पदमञ्जरी

स्यात्, ततश्च सन्देहः स्यात्-किमयं वर्णनिर्देशः ? आहोस्विदिदम इति ? इदमश्च निर्देशेऽनन्तरस्येञो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो न भवति, तपरनिर्देशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात् 'तपरस्तत्कालस्य' इति संज्ञाकरणाच्च। कथं 'माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे' इति ? स्वच्छन्दवाच ऋषयः, मद्रीसुतावित्येव वा पाठ्यम्।

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति। यद्यत्र तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्याद्; अनेनैव सिद्धत्वात्। तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थवद् भवति ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ पाञ्चालीत्यादि। पञ्चालादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः। भर्गादिग्रहणमप्रागर्थम्। भृञो गः, भर्गः। कृञ उः, करुः, तमोषति = द्वेष्टि, मूलविभूजादित्वात्कः, करूषाः। चिनोतेः कयः आदेशच कः, बहुलवचनादित्संज्ञाभावः, केकयः। कशेर्मिरः, कश्मीरः। साल्वशब्दो निरुक्तः। शोभनानि स्थलान्यस्य सुस्थलः। उरसा शेते उरशः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः'

न्यासः

शब्दाद् योऽञ्, मद्रशब्दाद् यो द्व्यज्लक्षणोऽण्—तयोर्लुकि कृते 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। दरदिति। दरच्छब्दाद् द्व्यञ्मगधलक्षणस्याणो लुक्।

यदि 'अतः' इति वर्णस्येदं ग्रहणम्, एवं सति वर्णग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयतीतीहापि प्राप्नोति—आम्बष्ठ्या, सौवीर्या इति ? अत आह—अवन्त्यादिभ्यो लुगित्यादि। यद्यत्र तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात्। तदन्तविधावसत्यकारग्रहणमात्रेण न सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थवद् भवति।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः॥ पाञ्चाली वैदेहीति। जनपदशब्दादित्यादिनाञ्। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'। आङ्गी, मागधीति। 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। भर्गसाल्वशब्दाभ्यां द्व्यञ्मगधलक्षणोऽण्। शेषेभ्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिभ्यः – भार्गी । कारूषी । कैकेयी । यौधेयादिभ्यः – यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्रेयी ।

कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धयते ? पार्श्वमिकस्याञः 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ' इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव विज्ञापयति – पार्श्वमिकस्यापि तद्राजस्य 'अतश्च' इत्यनेन लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पर्शूः । रक्षाः । असुरी । तथा चोक्तम् – 'यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वाद्यणो लुक्' इति ।

भर्ग । करूष । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश[1] । कौरव्य । भर्गादिः ।

पदमञ्जरी

कौरव्यः । *यौधेयीत्यादि* । युधाया अपत्यम्, शुभ्राया अपत्यम्, 'द्व्यचः' इति ढक् । शुभ्राशब्दात् 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति, ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यः' इत्यञ् । यद्यञो लुक् स्याद्वृगलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि सत्याद्युदात्तं भवति ।

कस्य पुनरिति । अस्य वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः, तमेव प्रकाशयति—*कथं पुनरिति* । परिहरति---*एतदेवेति पर्शुरिति* । पर्शुः क्षत्त्रियो जनपदेन समानशब्दः, तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः, 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् , तस्य 'अतश्च' इति लुक् , पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् , तस्यापि लुक् । एवं *रक्षा इति* । रक्षसः क्षत्त्रियस्यापत्यम् , स्त्रीत्वविशिष्टः सङ्घः, पूर्ववदण् , द्वयस्यापि लुक् , 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । *आसुरीति* । जनपदलक्षणस्याञो लुकि पर्श्वादिलक्षणस्याणो लुक् ,

न्यासः

त्वञ् । भार्गीत्यादौ पूर्ववत् ङीष् । यौधेयी, शौक्रेयी, शौभ्रेयीति । यौधेय-शौक्रेय-शौभ्रेयशब्देभ्यः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यण् । भार्गीत्यादौ पूर्ववद् ङीष् ।

कस्य पुनरित्यादि । येनाभिप्रायेण पृष्टवान् तं कथमित्यादिना आविष्करोति । पर्श्वादीत्यादि । पर्शूः = क्षत्त्रियः, जनपदेन समानशब्दः, तस्यापत्यं स्त्रीत्वविशिष्टम् ।

---

१. 'उरस' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । ज्याबाणेय । घार्त्तेय । धार्त्तेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

पदमञ्जरी

जातिलक्षणो ङीष् । ज्ञापकत्वमेव द्रढयति—*तथा चोक्तमिति* । वार्त्तिककारेणैदुक्तम् । यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः; ज्ययासहितो बाणो यस्याः सा ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाणेयः । *ज्यावानेय* इत्यन्ये पठन्ति, तत्र ज्यावानो यस्या ज्यावाना । 'घृ क्षरणे' 'धृ धारणे' आभ्यां क्तिजन्ताभ्याम् 'इतश्चानिञः' इति ढक्, घार्त्तेयः, धार्त्तेयः । त्रयो गर्त्ता येषां ते त्रिगर्त्ताः । 'भृञोऽतच्', भरतः । वशेः कर्मणि किः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य स उशीनरः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

*इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः*

न्यासः

'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यनेनापि यः स्वार्थिकोऽण्, तस्यापि लुक् । एवं रक्षाः । असुरशब्दाज्जनपदशब्दादित्यादिनाञ्, तदन्तात् पूर्ववत् स्वार्थिकोऽण्, तयोर्लुक् । तथा चेत्यादिना ज्ञापकमेव भाष्यकारमतेन द्रढयति ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थाध्याये
प्रथमः पादः समाप्तः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः। रज्यतेऽनेनेति रागः। तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दात् 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्। माञ्जिष्ठम्। कौसुम्भम्।

रागादिति किम्? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्।

पदमञ्जरी

तेन रक्तं रागात् ॥ रञ्जिरयमस्त्येवाभिष्वङ्गे— भोजने रक्त इति; अस्ति वर्णविशेषे—रक्ता गौः, लोहितेत्यर्थः; अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने— रक्तः पट इति। तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं मुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह—*शुक्लस्येत्यादि*। एतच्चाभिधान-स्वाभाव्याल्लभ्यते। *रज्यतेऽनेन राग इति*। 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः। भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, न हि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति। *रागविशेषवाचिन इति*। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणेन विशेषणात्।

रागादिति किमिति। अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति; 'दैवदत्तं वस्त्रम्' इति ह्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव सम्प्रत्ययादिति प्रश्नः। लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम्।

न्यासः

तेन रक्तं रागात् ॥ रञ्जिरयमस्त्येवानुरागे— देवे रक्तः, स्त्रियां रक्त इति; अस्ति च वर्णविशेषे—रक्तो गौरिति, लोहित इत्यर्थः; अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने— रक्तः पट इति, शुक्लमपनीय रक्तादिकं वर्णान्तरमापादित इत्यर्थः। इह तृतीयेऽर्थे वर्त्तमानो गृह्यते, यदाह—शुक्लस्येत्यादि। रागशब्दोऽयमस्त्येव भावसाधनः, अस्ति च करण-साधनः; तत्रेह द्वितीयो गृह्यते, यदाह— रज्यतेऽनेनेति राग इति। रागग्रहणेन चार्थस्य ग्रहणम्, न स्वरूपस्य। तेन रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् प्रत्ययो विज्ञायते, न तु रागशब्दादेवेत्यत आह—रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादिति। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति? अर्थपरत्वान्निर्देशस्य। यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वरूपं गृह्यते, न यत्रार्थपरो निर्देश इति प्राक् प्रतिपादितमेव। अर्थपरत्वञ्च निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपार-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? उपमानाद्भविष्यति – काषायाविव काषायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' इति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्[1] ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ।

❀ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ❀ । शाकलम् । कार्दमम् ।

❀ नील्या अन् वक्तव्यः ❀ । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ।

❀ पीतात् कन् वक्तव्यः ❀ । पीतेन रक्तं पीतकम् ।

❀ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः ❀ । हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

पदमञ्जरी

कथमिति । न ह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः । *उपमानादिति* । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ शकलकर्दमयोर्वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षेपः ।

नील्या इति । ओषधिविशेषो नीली, अण्बाधनार्थवचनम् । नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति ।

पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः । इदमपि वचनमण्बाधनार्थमेव । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्द गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

न्यासः

म्पर्योपदेशाद् गम्यते । यदि तर्हि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरिहार्थः, काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति न सिध्येत् , न ह्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमित्यभिप्रायेणाह –कथमिति । उपमानादित्यादि परिहारः । यथा 'गौर्वाहीकः' इत्युपमानाद् गोशब्दोऽर्थान्तरे वाहीके वर्त्तते, तथेहापि काषायादिशब्दो गर्दभकर्णादाविति भावः ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यत इति । स च 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन वाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । न चैवं सत्यतिप्रसङ्गो भवति; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ॥

---

१. 'लाक्षारोचनाट्ठक्' इति पदमञ्जरीसम्मतः सूत्रपाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् 'युक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्तः, कालश्चेत्स भवति ।

पदमञ्जरी

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम्—

आदित्य-ग्रह-नक्षत्र-परिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृतिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ इति ।

वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशकल्पम्, उक्तं च—

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।
नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥ इति ।

द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति, किं कारणम् ? अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः — योगः, कालविशेषावधारणार्थो हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति । द्रव्यपक्षे तावद् द्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वान्न कदाचिदयोगः । क्रियापक्षेऽपि नक्षत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगोऽव्यभिचारादविशेषणम् । सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवादविशेषणम् । यदि तु यथाकथञ्चिद्योगः, तदा व्यभिचाराभावः । न हि सोऽस्त्यहोरात्रो यः पुष्येण न युक्तः । तस्मात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुपपन्नो निर्देशः ।

न्यासः

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ इह कालं क्रियात्मानं केचिदिच्छन्ति, अपरे द्रव्यात्मानमाकाशादिकल्पम् । दर्शनद्वयमपि चैतदिहाश्रयितुमयुक्तम् । पूर्वस्मिन् दर्शने समाश्रीयमाणे सूर्यादिद्रव्यान्तरस्थाया वा क्रियाया नक्षत्रेण योगः स्यात् ? आत्मस्थाया वा ? पूर्वस्यास्तावन्न सम्भवति, अर्थान्तरासमवायात्; अन्यथा ह्याकाशादयोऽपि क्रियावन्तः स्युः । न ह्यर्थान्तरसमवायिन्या अपि क्रियाया द्रव्यान्तरेण योगः स्यात् । आत्मस्थायास्तु क्रियाया विद्यते नक्षत्रेण योगः, किन्तु युक्तग्रहणं विशेषणं नोपपद्यते; व्यवच्छेद्याभावात् । न हि पुष्यादिस्थायाः कालस्य पुष्यादिभिः कदाचिद् योगो युज्यते यद्व्यवच्छेदार्थं युक्तग्रहणं क्रियते । एवं तावत् 'क्रिया कालः' इत्येतद् दर्शनमत्राश्रयितुमयुक्तम् । द्वितीयमप्ययुक्तमेव; यस्मात् कालविशेषावधारणहेतुरिह योगोऽभिप्रेतः । तथा हि कालविशेषावधारणार्थमेव पौषीत्यादि लोके प्रयुज्यते । स चैवंविधो योगस्तयोरेव भवतीति ययोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः, यथा —पुष्यचन्द्रमसोः । तयोर्हि कदाचित् सन्निकर्षो भवति,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते ? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः ।

नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

पदमञ्जरी

कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः, नक्षत्रादेर्युक्तान्ताद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तेन युक्तः काल इति पुष्ययुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्त्तमानात्प्रत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र । तत्र युक्तवद्भावे दोषः, मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्ध्यतः, युक्तस्यैव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचन-प्रसङ्गः, अतो नक्षत्रवाचिन एव प्रत्यययोर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति—*कथं पुनरिति* । न चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता; ज्योतिर्मात्रवचनत्वान्नक्षत्र शब्दस्य । ये तु पुष्यादीनामावस्थिकी नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुः, तेषामयं प्रश्नोऽनुपपन्नः । *पुष्यादिसमीपस्थ इति* । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः । तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्त्तन्ते, यथा—मञ्चादयः, मञ्चान् स्त्रियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । *पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ इति* । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात्; पुष्यसमीपेन तु कादाचित्कः, पुष्यसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । *पौषीति* । 'सूर्यतिष्य' इत्यादिना यलोपः ॥

न्यासः

कदाचिद्विप्रकर्षः । न च नक्षत्रकालयोः कदाचित् सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः, तयोर्नित्यत्वादित्येतच्चेतसि कृत्वाह—कथं पुनरित्यादि । न कथञ्चिदित्यभिप्रायः । नक्षत्रनिकटवर्त्तिनि चन्द्रमसि वर्त्तमानः सूत्रे नक्षत्रशब्द उपात्त इत्येतत् सूचयन्नाह—पुष्यादिसमीपस्थ इत्यादि । यथैव हि सामीप्याद् 'गङ्गायां घोषः' इति गङ्गासमीपस्थे देशे गङ्गाशब्दो वर्त्तते, तथेहापि पुष्यादयो नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाः पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तन्ते । तेन तत्रैव ते वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेन पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा कालस्य विशेषावधारणहेतुर्योग उपपद्यते । तदवस्थस्य चन्द्रमसः कादाचित्कत्वात् । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः; तदवस्थे चन्द्रमसि पुष्यशब्दस्य वृत्तेः । पौषीति । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इत्यत्र 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति वचनाद् यलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे। न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते। यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति। अद्य पुष्यः। अद्य कृत्तिकाः।

अविशेष इति किम्? पौषी रात्रिः। पौषमहः॥

पदमञ्जरी

लुबविशेषे ॥ यद्यविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति—पौषी रात्रिः, पौषमहरिति, अत्राप्यद्य ह्यो वेति विशेषो न गम्यते। *अथ रात्रिरहरिति*। विशेषावसायात्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्याद्—अद्य पुष्यो ह्यः कृत्तिका इति, अद्यत्वादिविशेषावसायात्; 'पुष्ये पायसमश्नीयात्' इत्यादावेव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायः? अत आह—*न चेदित्यादि*। रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्त्तादेः परिग्रहः। *विशेषोऽभिधीयते इति*। प्रत्ययान्तेन। एतदेव स्पष्टयति—*यावानिति*। कियाँश्च कालो नक्षत्रेण युज्यते? इत्याह—*अहोरात्र इति*। षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः। तावन्तं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते। तदेतदेवं यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः। एतच्च प्रत्ययान्तेऽनुप्रवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्, तेन पौषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदाये-

न्यासः

लुबविशेषे ॥ यद्यविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति—पौषी रात्रिः, पौषमहरिति, अत्राप्यविशेषो गम्यत एव। तथा हि पौषी रात्रिरित्युक्ते, अद्य श्वो वेति विशेषो न गम्यत इत्यत आह—न चेत् नक्षत्रयुक्तस्येत्यादि। एवं मन्यते—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुवर्तते, तेन तद्विशेष एव न भवतीति। रात्र्यादिविशेष इति। आदिशब्देनाहः, मुहूर्तः, लवः—इत्येते विशेषा गृह्यन्ते। यावानित्यादि। अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्पष्टीकरोति। कियाँश्च कालो नक्षत्रेण युज्यते? अहोरात्रः। तदेवं यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्याविशेषे गम्यमाने लुपा भवितव्यम्। तेन च पौषी रात्रिः, पौषमहरित्यत्र यावान् कालो नक्षत्रेण युक्तस्तस्याविशेषो न गम्यते, अपि तु तदेकदेशस्य रात्रेः, अह्नो वेति नायं लुपो विषयः। यद्येवम्, प्रत्ययस्यापि कथमेकदेशो विषयः? समुदायद्वारेण तदन्तःपातिनो गृह्यन्ते। एकदेशानामपि योगात् पूर्वेण प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति। पुनरिहावयवस्यैकदेशो लुपो विषय इति। इह तर्हि प्राप्नोति—पौषोऽहोरात्र इति, अत्र यावान् कालो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्त्तः ।

लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवति ? निपातनाद् 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकी' इति ।

संज्ञायामिति किम् ? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

नापि प्रतीयमानोऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयत इति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी, मघाभिर्युक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्दिशति, तज्ज्ञापयति—पौर्णमास्यां लुब्न भवतीति । श्रवणाशब्दात्तु भवति—'श्रवणाकार्त्तिकी' इति निर्देशादेव । कथं तर्हि श्रावण्यां पौर्णमास्यामिति ? अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ *विशेषार्थोऽयमारम्भ इति* । न तु संज्ञायां नियमार्थः; विधिसम्भवे नियमायोगात्, 'श्रवणाकार्त्तिकी' इत्यसंज्ञायामपि लुपो दर्शनाच्च ।

लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति । श्रवणा रात्रिरित्यत्र । *निपातनादिति* । ङीप्त्वत्र प्रत्ययलक्षणेन न भवति; 'अण् योऽकारः' इति विज्ञानात् ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य

न्यासः

नक्षत्रेण युक्तः, तस्याविशेषो गम्यते, तथा ह्यहोरात्र इत्युक्ते न ज्ञायते—किमतीतः, अथानागतः, अथ वर्तमान इति ? नैष दोषः; अविशेष इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य यत्र विशेषो रात्र्यादिस्तत्र न लुब् भवतीति ज्ञायते, न तु यत्राविशेषः तत्र तु लुब् भवतीति ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति । यदि स्यात्, श्रवणशब्दस्य पुंल्लिङ्गता स्यात् । निपातनादित्यादिना परिहारः । गतार्थः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ नक्षत्रग्रहणं यत्प्रकृतं तदिहार्थात् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । तेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति, विशेषे चाविशेषे च। राधानुराधीया रात्रिः। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। अविशेषे – अद्य राधानुराधीयम्। अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम्। लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति। क्रुञ्चेन दृष्टं क्रौञ्चं साम। वासिष्ठम्। वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्ढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। कलिना दृष्टं साम कालेयम्।

❀ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ❀ ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम्।

पदमञ्जरी

विशेषणमित्याह—*नक्षत्रद्वन्द्वादिति। राधानुराधीया रात्रिरिति।* एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नक्षत्रद्वययोगः। *अद्य राधानुराधीयमिति।* अद्येत्यस्यालिङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वम्, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्बाधते। छ *इति।* ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्छयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्संज्ञा, तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः? तस्मादयमत्रार्थः—'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य। तेनायं छो लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्बाधते च्छ इति बाधकत्वम्। *परत्वादिति।* यतोऽयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेऽप्यसौ श्रूयत इति ॥

दृष्टं *साम* ॥ यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

कलेर्ढक् ॥ *सर्वत्रेति।* न केवलमग्नेः 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नेवार्थे ढक्,

न्यासः

नक्षत्राणां यो द्वन्द्वस्तस्मात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—नक्षत्रद्वन्द्वादिति। विशेषे चाविशेषे चेति। अविशेषग्रहणस्य निवृत्तत्वात्। अद्य राधानुराधीयमिति। ननु चाविशेषे लुपा भवितव्यम्, तत् कथं प्रत्ययस्य श्रवणमित्याह— लुपं परत्वाद् बाधत इति ॥

दृष्टं साम ॥ कलेर्ढक् ॥ तीयादिति। 'द्वेस्तीयः' इति तीयः। 'त्रेः संप्रसारणञ्च' इति तीयं वक्ष्यति, तदन्तात् स्वार्थे ईकग्वक्तव्यः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवमग्नौ भवम्, अग्नेरागतम्, अग्नेः स्वम् — इति सर्वत्र ढगेव भवति। आग्नेयम्, तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम्।

॥ दृष्टे सामनि अण्वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ॥। उशनसा दृष्टं साम औशनसम्, औशनम्।

॥ जाते चार्थे योऽन्येन बाधितः पुनरण्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ॥। 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः कालठञा बाधितः 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः' इति पुनर्विधीयते, स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम्। शतभिषजि जातः शतभिषः, शातभिषजः।

॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥। द्वैतीयीकम्, तार्तीयीकम्। द्वितीयकम्, तृतीयकम्।

॥ न विद्यायाः ॥। द्वितीया, तृतीया विद्या।

॥ गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥। दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे। औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम्। कापटवकम्। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' भवति।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वा विधीयते।
तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते॥

पदमञ्जरी

नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेर्ढग्; अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः।

संग्रहश्लोके *जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते* इति पाठः। जातेऽर्थे योऽण् विधीयते स वा डिद्भवतीत्यर्थः।

न विद्याया इति। विद्यावाचिन ईकग् न भवतीत्यर्थः।

गोत्रादङ्कवदिति। अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोऽतिदिश्यते, न त्वङ्क एवाहृत्य विहितः, तेन 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इत्यस्याणः 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यस्य च वुञोऽतिदेशः॥

न्यासः

न विद्याया इति। विद्याया अभिधाने तीयादीकग्न भवति।

गोत्रादङ्कवदिति। यथा तस्याङ्क इत्यत्रार्थे विवक्षिते गोत्रात् प्रत्ययो भवति, 'तेन दृष्टं साम' इत्यत्रार्थे विवक्षिते तथैवेष्यते। औपगवेन दृष्टं सामेति। औपगवशब्दः 'तस्यापत्यम्' इति गोत्रप्रत्ययान्तः। गोत्रचरणाद् वुञ् भवतीति। यथौपगवस्यायमङ्क

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत्, ड्य – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अणोऽपवादः। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम। तित्करणं स्वरार्थम्।

डित्करणं किमर्थम्? 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत्। अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते। अवामदेव्यम्।

पदमञ्जरी

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ *डित्करणं किमर्थमिति*। यस्येति लोपेनैव सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। *अनयोर्ग्रहणं मा भूदिति*। अथ क्रियमाणेऽपि डित्करणे कस्मादेवानयोर्ग्रहणं न भवति? तत्राह—*अननुबन्धकेति*। 'अननुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति यग्रहणे ड्यड्यतोर्ग्रहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्ग्रहणे ड्यतो ग्रहणाभावः। *अवामदेव्यमिति*। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति।

न्यासः

औपगवक इत्यौपगवशब्दाद् गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के वुञ्भवति, तथा 'तेन दृष्टं साम' इत्यत्रापि। ननु च 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इत्यत्र नाङ्कार्थ उपात्तः, तत् कथमनेनाङ्कवदित्युच्यमाने वुञ् भवति? नैष दोषः; तत्राङ्कवदित्यनेन विहितस्येदमर्थो विवक्ष्यते। तेन गोत्रप्रत्ययान्ताद् यथा 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे प्रत्यय इष्यते, तथा तेन दृष्टं सामेत्यत्रापीत्यर्थः।

दृष्टे सामनीति संग्रहः। गतार्थः॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ वामदेव्यम्, वामदेव्यमिति। एकस्तित्स्वरेणान्तस्वरितः, द्वितीयः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

डित्करणं किमर्थमिति। 'यस्येति च' इत्येवं लोपस्य सिद्धत्वाड् डित्करणस्यानर्थक्यं मन्यते—ड्यड्ड्यावित्यादि। न वामदेव्यमवामदेव्यमिति—अत्र नञो गुणप्रतिषेधे 'सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः' इत्यतो नञ इत्यनुवर्तमाने 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं डित्करणम्। असति च तत्रानयोर्ग्रहणे नञ एव स्वरो भवति, स पुनरुदात्तः; 'निपाता आद्युदात्ता भवन्ति' इति वचनात्। अथ क्रियमाणे डित्करणे कस्मादनयोर्ग्रहणं न भवति? इत्याह—'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया ड्यड्ड्ययोरपि निवृत्तिः क्रियते। यद्ग्रहणेऽपि 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति परिभाषया यतः। अनयोश्च परिभाषयोरस्तित्वं एतदेव डित्करणं लिङ्गम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'परिवृतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः ।

रथ इति किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेष्टितः तत्र न भवति । तेनेह न – छात्त्रैः परिवृतो रथः ॥

पदमञ्जरी

संग्रहश्लोके *अतदर्थे* इत्यनेन 'ययतोश्चातदर्थे' इत्येतत्सूत्रं लक्ष्यते । *नञ्स्वर इति* । नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ॥

परिवृतो रथः ॥ चार्मण इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । *परिवृतो रथ इति* । तदेकान्तग्रहणम्; येन परिवृतो रथस्तदेकान्तश्चेद्भवतीति वक्तव्यम् । तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा छात्त्रादावपि प्रसङ्ग इत्याह—*समन्ताद्वेष्टित इत्यादि* । वृणोतिर्वेष्टने परिः सर्वतो भावे । *यस्य न कश्चिदवयव इति* । बाहुल्याभिप्रायमेतत्; न हि चक्रनेमिप्रभृतयश्चर्मणा पिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवाः । ननु तत्कारी चायं यदाह—*छात्त्रैः परिवृत इति* । तद्द्वेषी च, यदाह—*समन्ताद् वेष्टित इत्यादि* । नायं तत्कारी, औपचारिकोऽयं प्रयोगः, परिवृतः इव परिवृतः ॥

न्यासः

संग्रहश्लोके अतदर्थ इत्यनेन 'ययतोश्चातदर्थे' इत्येतत् सूत्रं लभ्यते । एतस्मिन् सूत्रे इत्यर्थः । नञ्स्वर इति । नञो यः स्वरः स नञ्स्वरः । शेषो गतार्थः ॥

परिवृतो रथः ॥ चार्मण इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावे टिलोपो न भवति । 'न संयोगाद् वमन्तात्' इत्यल्लोपो न भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति – छात्त्रैः परिवृतो रथ इति ? अत्राह – समन्ताद् वेष्टित इत्यादि । वृणोतिरयं वेष्टने वर्त्तते, तस्य परिणा सर्वतो भावो द्योत्यते । तस्माद् यः सर्वतो वेष्ट्यते तत्रैव प्रत्ययेन भवितव्यम्, न तु छात्त्रै रथः सर्वतो वेष्टितः, ततो न तत्र प्रत्ययस्य प्रसङ्गः । यस्तु छात्त्रैः परिवृतो रथ इति प्रयोगः, स परिवृतस्याध्यारोपेणौपचारिकः । न च मुख्ये सति परिवृतत्वे गौणस्याध्यारोपितस्य ग्रहणं युक्तम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनौ, पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः ।

मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

पदमञ्जरी

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ *मत्वर्थीयेनैव सिद्ध इति* । यो हि येन परिवृतः स तस्यास्ति । *अणो निवृत्त्यर्थमिति* । यद्येतन्नारभ्येत, परिवृतो रथ इति विवक्षायां पूर्वेणाण् प्रसज्येत ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ *द्वीपिव्याघ्रयोरिति* । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' एकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिन्नार्थत्वान्न भविष्यतीति समाधातव्यम् । चर्मणैव रथस्य परिवरणं सम्भवति, न विकारमात्रेणेति 'चर्मणी' इत्युक्तम् । द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्याम् 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः ॥

न्यासः

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ पाण्डुकम्बलीति । 'सौ च' इति दीर्घः ।

मत्वर्थीयेनैव सिद्ध इति । यद्धि येन समन्ताद् वेष्टितं तत् तस्यास्ति । तस्माद् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेनेनिना सिद्धे यत् तद्वचनं तदणो निवृत्त्यर्थम् । यदि लभ्येत, तन्नारभ्येत । यदि ह्येतद्वचनं न स्यात् , तदा 'परिवृतो रथः' इत्यण्प्रसज्येत, ततश्च पाण्डुकम्बल इति स्यात् , पाण्डुकम्बलीति चेष्यते । तस्मादण्निवृत्त्यर्थमुच्यते ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ द्वीपिव्याघ्रयोर्विकार इत्यादि । द्वीपिनो विकारश्चर्म, व्याघ्रस्य विकारश्चर्म—इत्यर्थविवक्षायाम् 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययान्तत्वात् द्वैपवैयाघ्रशब्दयोः, ताभ्यामिह द्वीपिव्याघ्रविकारत्वाच्च चर्मणी अभिधीयेते । चर्मणैव द्वीपिव्याघ्रविकारेण रथस्य परिवृतत्वं सम्भवति, न विकारमात्रेणेति चर्मणी इह द्वैपवैयाघ्रशब्दाभ्यां विवक्षिते इति गम्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

'कौमार' इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रियाम् अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।

पदमञ्जरी

कौमारापूर्ववचने ॥ *अपूर्ववचन इति* । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनम्, तस्मिन्नपूर्ववचने । कस्य पुनरपूर्वत्वोक्तावित्याह—*पाणिग्रहणस्येति* । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । *उभयतः* । आद्यादित्वात्तसिः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते, उभयोश्च पक्षयोरपूर्वत्वं स्त्रिया एव, न पुंस इत्यर्थः । तत्र कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवसीयते—उभयोरपि निपातनमिति । स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते । *अपूर्वपतिमिति* । यस्याः पाणिर्न केनचिद् गृहीतपूर्वः साऽपूर्वपतिः, न विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा, तामुपपन्नः = प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । *अपूर्वपतिरिति* । अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत् ।

कौमारेत्यादि । कौमारेति निपात्यतेऽपूर्ववचने । किमत्र निपात्यते ? कुमार्या

न्यासः

कौमारापूर्ववचने ॥ अपूर्ववचन इति । अपूर्वस्य वचन इति, अपूर्वाभिधान इत्यर्थः । कस्यापूर्ववचनमित्याह—पाणिग्रहणस्येत्यादि । एतच्च सामान्योक्तावपि निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । यथैव हि निपातनसामर्थ्यादन्यदपि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं लभ्यते, तथेदमपि । उभयतः स्त्रियामित्यादि । यदि कौमार इति पुमानभिधीयते, एवमप्यस्यापूर्वत्वं यदा स्त्रिया एव विशेषणं भवति । अथापि कौमारीति स्त्र्यभिधीयते, एवमप्यपूर्वत्वं यदा स्त्रिया एव विशेषणं भवति, न पुंसः, एवमेतन्निपात्यते; नान्यथेत्यर्थः । अपूर्वपतिमिति । नास्याः पूर्वः पतिरिति बहुव्रीहिः । पत्या सह यस्याः पाणिग्रहणं निवृत्तं साऽपूर्वपतिः । तां पतिरुपपन्नः प्राप्तवानित्यर्थः । अपूर्वपतिरिति । अयमपि बहुव्रीहिः ।

कौमारापूर्ववचन इत्यादि । कौमार इत्येतन्निपात्यते, अपूर्ववचने । किं पुनरिह

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा ॥

कुमार्यां भवः कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दात् 'उद्धृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिः । अमत्रम्=भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः ।

पदमञ्जरी

अण् विधीयते । कदा ? अपूर्वत्वं यदा तस्याः । यदा कुमार्या अपूर्वत्वं न पुंसस्तदेत्यर्थः । *कुमार्यां भवतीति वेति* । अनेन योगः प्रत्याख्यायते; यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति, तदायत्तत्वाद्धर्माचरणादेः, ततश्च 'तत्र भवः' इत्येवाण सिद्धः । यद्यपि वाण्याद्यपि कुमार्यां भवति तथापि सत्यभिधाने 'तत्र भवः' इति भवत्येव । सूत्रारम्भेऽपि हि नासौ दण्डवारितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धम् । स्त्रियामपि सिद्धम्, कथम् ? कौमारस्य स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते सैवाभिधीयते न स्त्र्यन्तरम्, एतच्च सूत्रारम्भेऽप्यङ्गीकर्तव्यम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते, तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्नोपपद्यते । *भुक्तोच्छिष्टमिति* । शिष्टमेवोच्छिष्टम्, यथा उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः । *यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिरिति* । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्मणि ल्युट् । *शरावेषूद्धृत इति* । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

न्यासः

निपात्यत इत्याह—कुमार्या अण् विधीयत इति । कुमारीशब्दादण् निपात्यत इत्यर्थः । कदेत्याह - अपूर्वत्वं यदा तस्या इति । इह हि निपातनेन पुमानभिधीयते, स्त्री वा, तत्र द्वयोरपि पक्षयोरपूर्वत्वम् । यदा तस्याः स्त्रिया विशेषणं भवति, न पुंसः, तदेतन्निपातनम्, नान्यथेत्यर्थः । कुमार्यां भवतीति वेति । अनेन योगः प्रत्याख्यायते । यो हि कुमारीं प्राप्तवानसौ तत्र भवति । ततश्च 'तत्र भवः' इति शैषिके भवार्थेऽणन्तं कौमारशब्दं व्युत्पद्येत, ततः पुंयोगलक्षणे ङीषि सति हि कुमारीत्येतत् सिद्धम् । स्वरकृतो विशेषो नास्त्येव । तथा हि अणन्तान् ङीष्यपि कृते 'यस्येति च' इति लोपे च 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तेन ङीपा भवितव्यम् । ङीष् प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त एव । ननु चैवं सति कौमारस्य याऽन्यापि स्त्री कौमारव्यपदेशस्य कारणं सापि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमत्रेभ्य इति किम्? पाणावुद्धृत ओदनः। 'तत्र' इति सप्तमी समर्थविभक्तिः 'क्षीराड्ढञ्' इति यावदनुवर्त्तते॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते॥ १५॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते। व्रतमिति शास्त्रितो नियम उच्यते। स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः। स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी। व्रत इति किम्? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः॥

संस्कृतं भक्षाः॥ १६॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति। खरविशदमभ्यवहारार्थं

पदमञ्जरी

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। *शास्त्रित इति*। संजातशास्त्र इत्यर्थः। यद्वा—तृतीयासमर्थाद्विधानेऽर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच्, कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः। *स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्येति*। तुमुनत्र वक्तव्यः; व्रतस्याक्रियारूपत्वात्॥

संस्कृतम्भक्षाः॥ *संस्कृतमित्येतत्* कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, *भक्षा* इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पाद्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च। तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारेऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्भवति, अत एव विरम्य सम्बन्धं दर्शयति—*यत्तत्संस्कृतम्भक्षास्ते चेद् भवन्तीति*,

न्यासः

कौमारीति प्रसज्यते? नैष दोषः; प्रत्यासत्तेर्हि या तस्य प्रत्यासन्ना सैव तस्य कौमारीति भविष्यति। का पुनस्तस्य प्रत्यासन्ना? या कौमारे व्यपदेशस्य हेतुः। यस्यामसौ भवन् कौमार इत्युच्यते सैव, नान्या। यद्यपि व्यासादयोऽपि कुमार्यां भवन्ति तथापि तेष्वण् न भविष्यति; अनभिधानात्। एतच्चावश्यमनभिधानमाश्रयणीयमिति; इतरथा हि क्रियमाणेऽपि निपातने 'तत्र भवः' इत्यनेनाण् स्यादेव॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते॥ समुदायेन चेत्यादिना प्रकृतिप्रत्ययोपाधित्वं व्रतस्य दर्शयति। शास्त्रितः—शब्दः 'वाचि यमो व्रते' (३.२.४०) इत्यत्र व्युत्पादितः॥

संस्कृतं भक्षाः॥ संस्कृतमिति। अत्र सामान्यशब्दत्वात् संस्कृतशब्दस्य नपुंसक-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'भक्षम्' इत्युच्यते । सत उत्कर्षाधानम्=संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।

भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् ।

ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति; दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

पदमञ्जरी

अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्तेतिवत्, तच्छब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता । *खरविशदमिति* । खरम्=कठिनम्, विशदम्=विभक्तम् । *भक्षशब्देनोच्यत इति* । यद्यप्यब्भक्षो वायुभक्ष इति भक्षयतेरन्यत्रापि प्रयोगः, भक्षशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ *शूलोखादिति* । समाहारद्वन्द्वः, उखा=पात्रविशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्युखाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति; स्वाङ्गे संस्कर्तव्यस्याभावात् । *कथमुख्योऽग्निरिति* । न ह्यसौ भक्षः, भवार्थे दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

दध्नष्ठक् ॥ *इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति* । यथा शूले संस्क्रियमाणस्य

न्यासः

लिङ्गत्वम् । एकवचनत्वञ्च । भक्षा इति । विशेषशब्दत्वाद् भक्षशब्दस्य पुंलिङ्गत्वम् । बहुवचनत्वञ्च । भक्षशब्दोऽयं घञन्त उपात्तः । स च खरविशदाभ्यवहार्य एव रूढ इत्याह— खरविशद इत्यादि । सुबोधम् ॥

शूलोखाद् यत् ॥ दध्नष्ठक् ॥ ठकं वक्ष्यति 'संस्कृतम्' इत्यनेन । तेनैव सिद्धमिति । यद् दध्नि संस्कृतं तद् दध्ना हि संस्कृतं भवतीत्यभिप्रायः । इह दध्यधिकरणमाधारभूतमिति । यथा शूले संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलम् । न हि शूलेन मांसस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ।

क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षा' इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा भवति । 'संज्ञायाम्' इति समुदायोपाधिः — प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत

पदमञ्जरी

मांसस्य शूलम् । यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकम् तथापि न तद्विवक्षितम्, किन्तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विवक्षित इति भावः ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ *औदश्वित्क इति* । 'इसुसुक्तान्तात्कः' ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते, न भक्षा इति; तेन यवाग्वामपि भवति । *क्षैरेयीति* । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ *ततश्चेद्विवक्षेति* । ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथेत्यर्थः । *संज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति* । एतदेव स्पष्टयति—*प्रत्ययान्तेन चेदिति* । *पौषी पौर्णमासीति* । 'लुब-

न्यासः

कश्चित् संस्कारः क्रियते, अपि तु लवणादिना । आधारभावमात्रं तु मांसस्य शूलं प्रतिपद्यते । यदि तर्हि दधि केवलमाधारभूतम्, केन तत्र तर्हि संस्कारः क्रियते ? इत्याह—द्रव्यान्तरेणेत्यादि ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ औदश्वित्कमिति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' ॥

क्षीराड् ढञ् ॥ क्षैरेयीति । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ ततश्चेद् विवक्षा भवतीति । तत इति प्रत्ययान्तो निर्दिश्यते । एतदुक्तं भवति—यदि प्रत्ययान्ताल्लोकेऽस्य विवक्षा भवत्येवं प्रत्ययो भवति; नान्यथेत्यर्थः । प्रत्ययान्तेन चेत्यादिना संज्ञायाः समुदायोपाधित्वं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति । मासार्धमाससंवत्सराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । पौषोऽर्धमासः । पौषः संवत्सरः ।

इह न भवति—पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्र इति । भृतकमासे च न भवति ।

इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति ।

पदमञ्जरी

विशेषे' इति पौर्णमास्यां लुब्न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । *भृतकमासे चेति* । भृता एव भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्रात्रलक्षणः स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति । वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेशभाक् तत्रेत्यर्थः ।

तुल्यमेव फलमिति । किं पुनस्तदित्याह—*प्रयोगानुसारणमिति* । ण्यर्थाल्ल्युट् । *संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति* । तुल्यफलतामित्यर्थः । *इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति* । किं पुनरिदं ज्ञापकसाध्यम् ? तत्राह—*न ह्ययमिति* । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति—*संज्ञार्थत्वे त्विति* । संज्ञाब्देन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । *प्रवृत्तिभेदेन चायमर्थो ज्ञाप्यत इति* । संज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे 'संज्ञायाम्' इत्यस्यार्थे इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्पद्यते ।

न्यासः

स्पष्टीकरोति । एषा संज्ञेति । या प्रत्ययान्तेन गम्यते । पौषीति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्, तदन्तान् ङीप् ।

इह न भवतीति । संज्ञाया अनवगम्यमानत्वात् । न हि दशरात्रस्य प्रत्ययान्तः संज्ञा, नापि भृतकमासस्य । किं तत् तुल्यं फलमित्याह—प्रयोगानुसरणमिति । प्रयोगानुसरणं प्रयोगोपलक्षणमित्यर्थः । संज्ञाग्रहणे ह्येतत् क्रियते— प्रयोगमुपलक्ष्य यत्र प्रयोगो दृश्यते मासार्धमाससंवत्सरेषु तत्र प्रत्यय उत्पादयितव्यः, न तु भृतकमासादौ । इतिकरणेनाप्येतदेव क्रियते । तथा हि—प्रत्ययान्ताद् यदि लोकस्यार्थविवक्षा भवति, एवं हि प्रत्यय उत्पादयितव्यः, नान्यथेति । एवमर्थमितिकरण उपादीयते, ततश्च लोकविवक्षा मासार्द्धमाससंवत्सरविषया भवति, एवं हि न भृतकमासादिविषया । तस्मात् प्रयोगानुसरणम्, उभयोरपि फलं तुल्यमेव । संज्ञेत्यादि । ननु च यथा संज्ञाशब्दः प्रयोगानुसरण-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथ वा – पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वथाट्ठक् ॥ २२ ॥

'सास्मिन्पौर्णमासी' इति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः संवत्सरः । एवम् – आश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

पदमञ्जरी

पूर्णमासादणिति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादण् । *मा इति चन्द्रमा उच्यत इति* । चन्द्रमश्शब्दैकदेशप्रयोगः, सत्याभामा भामेतिवत् ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् । *अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थ इति* । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

न्यासः

फलतया लोके प्रसिद्धः, तथेतिकरणोऽपि, तत् किमर्थमिह तस्य तेन तुल्यत्वमेव ज्ञायते ? इत्याह—न ह्ययमित्यादि । तथा हि—लोकेऽयं संज्ञाशब्दः प्रयोगानुसरणफलत्वेन यथा प्रसिद्धः, न तथेतिकरणः । तस्मादस्य तेन तुल्यता ज्ञापितेति भावः । संज्ञार्थत्वे इत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । संज्ञया तुल्योऽर्थो यस्य स संज्ञार्थः । समासेन गम्यमानत्वात् तुल्यशब्दो न प्रयुज्यते, यथा 'रुच्यर्थानाम्' इत्यत्र रुचिना समानशब्द इति भावः । संज्ञार्थस्य भावः = संज्ञार्थत्वम् । अर्थशब्दश्चायं प्रयोजनवचनः । तदुपपन्नं भवतीति । यत एव संज्ञाशब्देनेतिकरणस्य तुल्यार्थता ज्ञापिता तेन यत्र यत्र प्रयोगानुसरणार्थ इतिकरणः, ततस्ततश्च विवक्षा भवतीत्युच्यते—तदुपपन्नं भवतीति; इतिकरणस्य संज्ञाप्रयोजनत्वात् ।

पूर्णमासादणिति ॥ पूर्णो मासो यस्यां तिथाविति तत्रार्थे बहुव्रीहिः । अस्मादेव निपातनादण् । पूर्णमासस्येयं पौर्णमासी । 'तस्येदम्' इत्यण् । तिथिविशेषस्येयं संज्ञा । व्युत्पत्तिस्तु यथाकथञ्चित् कर्त्तव्या ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, 'सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्' इत्येतस्मिन्विषये। नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते। फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः। श्रावणः, श्रावणिकः। कार्त्तिकः, कार्तिकिकः। चैत्रः, चैत्रिकः॥

सास्य देवता॥ २४॥

सेति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति। यागसम्प्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः। इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः। आदित्यम्। बार्हस्पत्यम्। प्राजापत्यम्।

देवतेति किम्? कन्या देवताऽस्य।

कथमैन्द्रो मन्त्रः? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति।

पदमञ्जरी

सास्य देवता॥ यागसम्प्रदानं देवतेति। यद्यपि देवशब्दो मनुष्यादिवज्जातिवचनः, स्वार्थिकश्च तल्; तथापि समुदायशक्त्या देवताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चोदितं तत्र सर्वत्र वर्तते, न स जातिविशेष इत्यर्थः। *देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति।* दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्', 'कालेभ्यो भववत्' इति वचनमुपपद्यते, न ह्यृतुषु पितृषु उषसि वा जातिरस्ति। तथा पितृदेवत्यम्, देवदेवत्यमिति प्रयोगोऽप्येवमेवोपपद्यते।

कथमिति। पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति प्रश्नः। *मन्त्रस्तुत्यमपीत्यादि।* नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यते, अपि तु

न्यासः

सास्य देवता॥ तस्मिन्नभिधेय इति। यागसम्प्रदानभूतदेवतास्वामिनीके पुरोडाशादौ। एष चाभिधेयविशेषः। सामान्योक्तावपीतीत्यस्येहानुवृत्तेर्लभ्यते। आदित्यम्, बार्हस्पत्यमिति। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादिना ण्यः। यागस्य देवतेहाभिप्रेता।

ऐन्द्रो मन्त्र इति च प्रयोगे कस्यचित् पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्ति। अतो नासौ देवतेति प्रत्ययेनात्र न भवितव्यमिति मन्यते। मन्त्रस्तुत्यमिति। यथा देवता पूजार्हा तथा मन्त्रस्तुत्यमपि वस्तु, ततो देवतासाधर्म्यात् तदपि देवतेत्युपचरन्ति विद्वांसः। इन्द्रश्च मन्त्रस्तुत्यो भवति, तस्मादसम्प्रदानभूतमपि तं देवतेत्युपचरन्ति। दैवतोपचारं तत्र कुर्वन्तीत्यर्थः। नन्वेवमपि नैवात्र प्रत्ययेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथम् – आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति ? उपमानाद्भविष्यति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति यावत् 'सास्य देवता' इत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकः, ततः पूर्वेणैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

पदमञ्जरी

मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः । *उपचरन्तीति* ब्रुवते, प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

कथमित्यादि । पूर्वोक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः । *उपमानादिति* । काषायौ गर्दभस्य कर्णावितिवद् गौणोऽयं प्रयोग इत्यर्थः । *सेति प्रकृत इति* । प्रकृतं हि साग्रहणं संज्ञया सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

कस्येत् ॥ किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्दिष्टमित्याशङ्कामपनयति – *कशब्द इति* । एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति सम्प्रैषः । कस्मै अनुब्रूहीति, 'न कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति तु छान्दसः स्मैभावः, यदिन्द्राग्नी अवमस्यामित्यादिवत् । *कायमिति* । इत्वे कृते यस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिवृद्ध्या

न्यासः

भवितव्यम्; मुख्ये सति गौणस्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् ? नैष दोषः; यथैव हि कश्चिदेकेनैव यत्नेन श्वेतो धावतीति तन्त्रेण वाक्यद्वयमुच्चारयति, तथेहाप्याचार्येण द्वे वाक्ये तन्त्रेणोच्चारिते । तत्रैकं मुख्यार्थम्, अपरं गौणार्थं भविष्यति ।

कथमित्यादि । अग्नेर्हि न मुख्यं देवतात्वम्, नापि गौणम् । तत्र मुख्यं तावन्नास्ति; देयाभावेनासम्प्रदानभूतत्वात् । गौणमपि नास्ति; मन्त्रशब्दाभावेन मन्त्रस्तुत्यतयानुपात्तत्वात् । तस्मादत्र प्रत्ययेन न भवितव्यमिति भावः । उपमानाद्भविष्यतीति । देवतास्वामिनीक एवात्र प्रत्यय उपपद्यते । यस्त्वर्थान्तरे प्रत्ययान्तप्रयोगः स आग्नेय इवाग्नेय इत्युपमानाद् भविष्यति, यथा – काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । ननु च सास्मिन् पौर्णमासीति सेति प्रकृतमेव । तत् किमर्थं पुनरिह समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यत इत्यत आह – सेति प्रकृत इत्यादि । यदिदं सेति प्रकृतं तत्संज्ञासम्बद्धमिति, तदनुवृत्तौ संज्ञाग्रहणस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिह समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यत इति ॥

कस्येत् ॥ तकारो मुखसुखार्थः, न दीर्घनिवृत्त्यर्थः । भाव्यमानेनाणा सवर्णानाम-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। शुक्रियं हविः। शुक्रियोऽध्यायः॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ—इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रियं हविः, अपांनप्त्रियम्।

अपोनपाद्, अपांनपादिति देवताया नामधेये एते, तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ—इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रीयं हविः। अपान्नप्त्रीयम्। योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः।

पदमञ्जरी

बाध्यते, श्रीर्देवतास्य श्रायमितिवत्। 'सोमाट्ट्यण्' इत्यत्र कग्रहणे च क्रियमाणे यद्यपि यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥ *अपोनपात् अपांनपादिति देवतानामधेये इति*। पृषोदरादित्वादनयोः साधुत्वम्। *तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेनेति*। एवं च अपोनपाते अनुब्रूहि, अपांनपातेऽनुब्रूहि, अपोनपात्तं यज, अपां नपातं यजेति सम्प्रैषः। वेदे तु अपोनप्त्रे स्वाहेति छान्दसः प्रयोगः॥

छ च॥ *योगविभाग इत्यादि*। पूर्वसूत्र एव छग्रहणे सति घच्छौ द्वौ प्रत्ययौ,

न्यासः

ग्रहणात्। सत्यपि सवर्णग्रहण आन्तरतम्याद् ह्रस्वस्य ह्रस्व एव भविष्यति, न दीर्घः। प्रजापतेर्वाचक इति। अनेनासर्वनामत्वमस्य दर्शयति। इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपो न भवति, विधानसामर्थ्यात्। कायमिति। वृद्ध्यायादेशौ॥

शुक्राद् घन्॥ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥ अपोनपात्, अपान्नपादिति यद्येते देवतानामधेये तत् कथमेतद्विलक्षणं प्रकृतिरूपं सूत्रे श्रूयते? इत्याह—तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यादि॥

छ च॥ अथ किमर्थं योगविभागः क्रियते, न 'अपोनप्तृ-अपान्नप्तृभ्यां घच्छौ'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ॥

* शतरुद्राच्छश्च घश्च * । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छश्च, 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् टचण्प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

पदमञ्जरी

प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यातानुदेशः । *शतरुद्रीयमिति* । शतशब्दोऽनन्तवचनः, शतं रुद्रा देवताऽस्येति घच्छौ, तयोर्विधानसामर्थ्याद् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' लुग्न भवति ॥

महेन्द्राद्घाणौ च ॥ 'महेन्द्रादण्च' इत्युच्यमानेऽनन्तरश्छ एव समुच्चीयेत, न व्यवहितो घ इति पुनर्ग्रहणम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ *सौमीति* । टित्त्वान्ङीप्, 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

न्यासः

इत्येकयोग एव क्रियते ? इत्याह—योगविभाग इत्यादि । एकयोगे हि द्वे प्रकृती, प्रत्ययावपि द्वावेव, समसंख्यत्वात् संख्यातानुदेशः स्यात्; अतस्तन्निवृत्तये योगविभागः क्रियते ।

छप्रकरण इत्यादि । पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छप्रकरणे छस्योपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छो भवतीति ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ 'अथ महेन्द्रादण् च' इत्येव कस्मान्नोक्तम् ? चकाराद् घच्छौ भविष्यतः, एवमुच्यमाने द्वैध्यमपि विज्ञायते—अनन्तरं छ एव चकारेणात्र कृष्यत इति । तस्मात् तथा मा विज्ञायीति घग्रहणम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ सौमीति । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यत् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणो ण्यस्य चापवादः। द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम्। शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । शुनः=वायुः । सीरः=आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम् ।

पदमञ्जरी

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ *वायव्यमिति* । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' । *पित्र्यमिति* । 'रीङृतः' इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ *अणो ण्यस्य चापवाद इति* । वास्तोष्पतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य ण्यस्यापवादः, शेषेभ्योऽणः । *द्यावापृथिव्याविति* । 'दिवो द्यावा', 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति द्यावादेशः । *शुनासीराविति* । 'देवता द्वन्द्वे च' इत्यानङादेशः । *शुनो वायुः, सीर आदित्य इति* । अन्ये तु एकमेव शुनसीरमिन्द्रस्य गुणमन्यन्त, यथाहाश्वलायनः— 'इन्द्रो वा शुनासीरः' इति । मन्त्रलिङ्गञ्च भवति— इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिन्द्रः । *अग्नीषोमीयमिति* । 'ईदग्नेः

न्यासः

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ वायव्यम् । ऋतव्यमिति । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । पित्र्यमिति । 'रीङृतः' इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ अणो ण्यस्य चापवाद इति । वास्तोष्पतिशब्दाद् 'दित्यदित्यादित्य' इत्यादिना प्राप्तस्य ण्यस्यायमपवादः । शेषेभ्यस्त्वौत्सर्गिकस्याणः । वास्तुनः पतिर्वास्तोष्पतिः । वास्तुशब्दस्य नपुंसकस्य पुंल्लिङ्गता, षष्ठ्यर्थेऽलुक् च निपातनात् । षष्ठ्याः 'पतिपुत्रपृष्ठ' इत्यादिना षत्वम् । द्यावापृथिव्याविति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । शुनासीरीयमिति । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नीषोमीयमिति । 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' इतीत्त्वम्; 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसमाः' इति षत्वम् ॥

काशि० 3 : ३५

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वास्तोष्पतीयम् , वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् , गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निर्देवतास्य आग्नेयोऽष्टाकपालः ।

* प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । 'कालाट्ठञ्' इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्धमासि-

पदमञ्जरी

सोमवरुणयोः' वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः, अस्मादेव निर्देशात्साधुः । गृहमेधशब्दमकारान्तं बह्वृचा मन्यन्ते । 'मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य उत्तरा' इत्याश्वलायनः । 'गृहमेधास आगता' इति च *मन्त्रलिङ्गम्* । 'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्' इति तु *तैत्तिरीयकम्* । तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपन्नाः ॥

अग्नेर्ढक् ॥ कलेर्ढगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति—*प्राग्दीव्यतीयेष्विति* ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ *कालविशेषवाचिभ्य इति* । स्वरूपग्रहणं तु न भवति; बहुवचननिर्देशात् । *वत्करणमित्यादि* । असति वत्करणे 'कालेभ्यो भवः' इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यत्रार्थे भवन्तीति देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्, ततश्च 'कालाट्ठञ्' इति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति । अथ पुनरेवं सम्बन्धः—भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति कालेभ्यो देवताभ्य इति ? एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् प्रत्ययोऽपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो-

न्यासः

अग्नेर्ढक् ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ बहुवचनग्रहणेन स्वरूपग्रहणे निरस्ते, कालविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—कालविशेषवाचिभ्य इत्यादि । वत्करणमित्यादि । सर्वस्य सादृश्यस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । 'कालेभ्यो भवः' इत्युच्यमाने यदि तावत् कालग्रहणं भवप्रत्ययैः सम्बध्यते ? भवेऽर्थे कालेभ्यो विधास्यन्ते ये प्रत्ययास्ते 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्नर्थे भवन्ति, तदा च देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा—मासो देवतास्य मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

* ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * । नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥

* पूर्णमासादण् * । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पदमञ्जरी

ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति । अथाप्येवं सम्बन्धः—कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव देवतार्थे इति तत्र सकृत् श्रुतस्य तस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावद् दुर्लभः । अथापि लभ्येत, एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् ऋतुभ्योऽण् मुहूर्त्तादेरपि प्राप्नोति । वतिनिर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवेऽर्थे विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्ठपदशब्दात्पूर्वेण नक्षत्राणि प्राप्ते वचनम्, नवयज्ञ आग्रयणम् । *पूर्णमासादणिति* । अस्मिन्वर्तत इत्येव ।

न्यासः

एवञ्च देवतामात्रवाचिनः प्रातिपदिकादविशेषेण प्रत्ययाः प्रसज्येरन् । अथ देवताप्रकृतिभिः कालग्रहणं सम्बध्यते ? भवे ये विधास्यन्ते ते प्रत्ययाः कालेभ्यो देवताभ्यः प्रसज्येरन् । अथाप्युभयेषां सन्निधानाद् विशेष्यभेदेन वाक्यभेदाच्च प्रत्ययैः प्रकृतिभिश्च सम्बध्यते – कालेभ्यो भवेऽर्थे विधास्यन्ते ये प्रत्ययास्ते कालेभ्यो देवताभ्यो भवन्तीति ? एवमपि यः कश्चित् कालप्रकृतिः प्रत्ययो यतः कुतश्चित् कालाद्देवतायाः स्यात्, ऋतुभ्योऽण् मुहूर्तादिभ्योऽपि[1] स्यात् । वतौ तु सति तस्य सादृश्यविधानात् सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया भवार्थे विधास्यन्ते, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः । वासन्त इति । सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । प्रावृषेण्य इति । 'प्रावृष एण्यः' ।

---

१. 'देवताभ्योऽपि' इति महीशूरसंस्करणे पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । * पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत्, डुलच् – इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते * । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । * ताभ्यां पितरि डामहच् * । * मातरि षिच्च * । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति – पितुः पिताः पितामहः, मातुः पिता मातामहः । मातरि षिच्च – पितामही, मातामही ।

* अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः * । अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥

* तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ * । निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ।

* पिञ्जश्छन्दसि डिच्च * । तिल्पिञ्जः ॥

पदमञ्जरी

पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथौ वर्तत इति विग्रहः, एषैव च व्युत्पत्तिः 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यत्रापि दर्शिता ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ पितृमातृभ्यामिति । स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितत्वे विशेषाभावाल्लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपातः, अयोनिसम्बन्धवाचित्वादनङोऽभावश्च । *डामहजिति* । कथं तर्ह्याकारेऽवग्रहः—माता + महः, पिता + मह इति ? तस्मान्महप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपातितस्तयोश्चानङादेश इति केचित् । वृत्तिकारस्तु संहितापाठस्यैव नित्यत्वात् 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः' इति न्यायेनावग्रहो मा कारीति मन्यते । *मातरि षिच्चेति* । षित्त्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः षकारोऽनुबन्धः कर्तव्य इति देशाभावात्—मातामहा इत्यपि मन्त्रे दृश्यते ।

अवेर्दुग्ध इति । दुग्धं क्षीरम् । सोढादीनाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं न न भवति, सकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

निष्फलस्तिल इति । सस्यावस्थायां फलरहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

न्यासः

महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ पितामही, मातामहीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'समूहः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् ? चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् । अचित्ताट्ठकं वक्ष्यति – 'अनुदात्तादेरञ्', 'गोत्राद्वुञ्' प्रतिपदं च 'केदाराद्यञ्च' इत्येवमादि, तत्परिहारणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः काकम् । शौकम्[1] । बाकम् । 'इनित्रकट्यचश्च' इति यावत्समूहाधिकारः ॥

❀ गुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यः[2] ❀ । गुणग्रामः । करणग्रामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः[2] ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

'भिक्षा' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो

पदमञ्जरी

तस्य समूहः ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टब्धत्वात्पृच्छति—*किमिहोदाहरणमिति* । काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्यनेन, अस्यार्थः—व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अथादिः प्राक् शकटेरित्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे अचस्तेषामुदात्तो भवतीति । तत्र शौकमित्यनुदाहरणम्; खण्डिकादिषु पाठात् । वकशब्दस्तूदाहार्यः ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ *अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति* । भिक्षाशब्दोऽयम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, ततः 'अनुदात्तादेः' इत्यञ् अणो बाधकः

न्यासः

तस्य समूहः ॥ काकम्[3], शौकम्, वाकमिति । काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः । 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्यनेन । अस्यायमर्थः—प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां य आदिभूताः कवर्गात् पूर्वे तेषामुदात्तो भवतीति ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न भिक्षादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत ? इत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि । भिक्षाशब्दोऽयम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्त-

---

१. वस्तुस्त्वत्र 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञेव भवतीति नेदमुदाहरणम् । न्यासानुसार्येवात्रास्माभिस्त्विदं स्थापितमिति ध्येयम् । २-२. गुणादिभ्य इत्यारभ्याकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । ३. कौकमिति महीशूरपुस्तके पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भैक्षम्। गार्भिणम्। युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति—'भस्याऽढे तद्धिते' इति। युवतीनां समूहो यौवतम्।

भिक्षा। गर्भिणी। क्षेत्र। करीष। अङ्गार। चर्मिन्[1]। धर्मिन्[1]। सहस्र। युवति। पदाति। पद्धति। अथर्वन्[2]। दक्षिणा। भूत[3]॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, तस्य बाधनार्थमणग्रहणम्। ननु च यद्यत्राञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्? नानर्थकम्; परत्वादचि तत्तल्लक्षणष्ठक् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्ग्रहणादणेव भवति। *गार्भिणमिति*। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, ततोऽणि 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः। *तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति*। यदि स्यात्, "सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ" इति वचनादनुत्पन्न एव तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यम्। युवशब्दश्च 'कनिन्युवृष' इति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिक एवाण् सिद्ध इति तस्येह पाठोऽनर्थकः स्यात्। *यौवतमिति*। यथा

न्यासः

त्वादन्तोदात्तः। तत्र 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति, तस्य बाधकस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम्। ननु च यद्यत्राण् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्? नैतदस्ति; परत्वादचित्तलक्षणष्ठक् प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थं पुनर्वचनं स्यात्। अञ्प्रत्ययस्तु स्यादेव, अण्ग्रहणात् पुनरणेवेति न भवत्येष दोषः। गार्भिणमिति। गर्भिणीनां समूहो 'भस्याऽढे तद्धिते'। 'सिद्धत्वात्[4] प्रत्ययविधौ' इति पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः, ततोऽण्, तस्मिन् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्तः, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावान्न भवति। तस्य ग्रहणेति। युवतिशब्दस्य यदि पुंवद्भावो न भवति, तदा तस्य प्रत्ययान्तत्वाद् 'अनुदात्तादेः' इत्यञि प्राप्ते तद्बाधनार्थमिहाण्ग्रहणमर्थवद्भवति। यदि पुंवद्भावः स्यात् तदा तदनर्थकं स्यात्। तथा हि—'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनादनुत्पन्न एव तद्धिते बुद्धिस्थे पुंवद्भावेन भवितव्यम्। युवशब्दस्य 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः'

१-१. चर्मन्, धर्मन्—इति पाठा०। २. अर्चन्—इति पाठा०।

३. विषय। श्रोत्र। * वृक्षादिभ्यः खण्डः *। वृक्षखण्डः। तरुखण्डः। वृक्ष। तरु। पादप—इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये। तत्रैकस्मिन् पुस्तके "वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति। वृक्षषण्डः, तरुषण्डः"—इति पाठा०।

४. आधुनिके भाष्यसंस्करणे तु 'सिद्धश्च' इति पाठ उपलभ्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव। औपगवानां समूहः औपगवकम्। कापटवकम्। उक्षन्—औक्षकम्। उष्ट्र—औष्ट्रकम्। उरभ्र—औरभ्रकम्। राजन्—राजकम्। राजन्य—राजन्यकम्। राजपुत्र – राजपुत्रकम्। वत्स – वात्सकम्। मनुष्य –

पदमञ्जरी

तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव इष्यते। आह हि—'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ' इति ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ *अपत्याधिकारादन्यत्रेति*। यद्येवम्, राजन्यमनुष्ययोरुपादानमनर्थकम्, गोत्र इत्येवसिद्धम्। न तावपत्यप्रत्ययान्तौ; जातेः प्रत्ययार्थत्वात्। उक्तं हि–'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्, मनोर्जातावञ्यतौ षुक्चेति। किं तर्ह्युच्यते 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवतीति, यावताऽनापत्ययकारत्वेनैव न भविष्यति? सत्यम्; अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते। यद्यपत्यार्थत्वमभ्युपेयते, राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकम्? नानर्थकम्; ज्ञापनार्थत्वात्, एतज् ज्ञापयति—नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति न वक्तव्यम्। *औपगवकमिति*। यथात्र परोऽप्यनुदात्तादेरञ् न भवति, तथा 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यत्र वक्ष्यते ॥

न्यासः

इति कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। तत्र यदि पुंवद्भावः स्याद्युत्सर्गलक्षणेनैवाण् सिद्ध इतीह ग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्माद् मा भूदस्यानर्थक्यमिति तस्य ग्रहणसामर्थ्यादेव पुंवद्भावो न भवति, तेन यौवतमिति सिद्धं भवति ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति। यद्येवम्, गोत्रग्रहणेनैतस्य सिद्धत्वाद् राजन्यमनुष्ययोरुपादानमनर्थकम्? नैतदस्ति; न हि तौ गोत्रप्रत्ययान्तौ, जातेः प्रत्ययार्थत्वात्। यद्येवम्, लोपस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत्र यदुक्तम्—'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवतीति, तदनर्थकं स्यात्? एतत् पुनरेकीयमतमाश्रित्योक्तम्। केचिदाचार्या राजन्यमनुष्ययोरपत्यप्रत्ययान्तत्वमिच्छन्ति, अतस्तन्मतमाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः, तन्मतेन तर्हि राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्? ज्ञापनार्थत्वात्। तेनैतद् ज्ञाप्यते—राजन्यमनुष्ययो-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानुष्यकम्। अज—आजकम्। 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवति – 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति।

* वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् *। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः। केदाराणां समूहः कैदार्यम्। कैदारकम्।

* गणिकायाश्च यञ्वक्तव्यः *। गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। कवचिनां समूहः कावचिकम्।

चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः—केदाराणां समूहः कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येत-

पदमञ्जरी

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ नकारः स्वरार्थ इति। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्या-

न्यासः

यंकारस्य किञ्चिदपत्याश्रितं कार्यं न भवतीति। किं पुनस्तत्? आपत्यव्यपदेशम्। तेन राजन्यकम्, मानुष्यकमिति—अत्रापि 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवतीति। तथा सूत्रोपात्त एव राजन्यमनुष्ययोः प्रकृतिभावः 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इत्यनेनाख्यायत इति वेदितव्यम्।

वृद्धाच्चेति वक्तव्यमिति। वृद्धशब्दाद् वुञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इह पुनरुत्तरसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते सिंहावलोकितन्यायेन, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वृद्धशब्दाद् वुञ् भवतीति। योगश्चायं यथायोगमणञोरपवादः ॥

केदाराद् यञ्च ॥ गणिकायाश्च यञ् वक्तव्यः। वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम् - इहाप्युत्तरसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन गणिकाशब्दादपि यञ् भवतीति, वुञ् न भवतीति; अनभिधानात् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ कवचिन्शब्दो मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। तस्मादनुदात्तादिलक्षणेऽञि प्राप्ते वचनम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मिन्विषये। नकारः स्वरार्थः। ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाडव्यम्।

* यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् *। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः।

* अह्नः खः क्रतौ *। अह्नां समूहः अहीनः क्रतुः। क्रताविति किम्? आह्नः। खण्डिकादिषु दर्शनादञ्भवति।

* पर्श्वा णस्वक्तव्यः *। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति।

* वातादूलः[1] *। वातानां समूहो वातूलः[1] ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

द्युदात्तत्वं यथा स्यात्। किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते, न प्रकृतो यञेव विधीयते, न हि वृद्धेषु यञो यनो वा विशेषोऽस्ति—तदेव रूपम्, स एव स्वरः, ठञ्स्वरस्वरितत्वादननुवृत्तिः? ज्ञापनार्थं तु। एतज् ज्ञापयति—अन्येभ्योऽप्ययम्। किं सिद्धं भवति? पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति।

पृष्ठानां समूह इति। पृष्ठशब्दः स्तुतिविशेषवचनः। *पृष्ठ्यः षडह इति*। तद्भूति तदुपचारः।

णस्वक्तव्य इति। सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति॥

न्यासः

ब्राह्मणमाणववाडवाद् यन्॥ पृष्ठादुपसंख्यानमिति। पृष्ठशब्दाद् यन्प्रत्ययस्योपसंख्यानम् = व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पृष्ठशब्दादपि भविष्यतीति। अहीन इति। 'अह्नष्टखोरेव' टिलोपः। आह्न इति। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। ननु चाचित्तलक्षणेन ठका भवितव्यम्, तत् कथमाह्न इति भवति? इत्याह—खण्डिकादिष्वित्यादि।

णस् वक्तव्य इति। सकारः 'सिति च' इति विशेषणार्थः। तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावात् 'ओर्गुणः' न भवति॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्॥ ग्रामशब्दादचित्तलक्षणे ठकि प्राप्ते। जनशब्दो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः; घञन्तत्वात्। तथा बन्धुशब्दोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव। तथा

१-१. अयं पाठो बहुत्र नास्ति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां समूहः ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ।

* गजाच्चेति वक्तव्यम् * । गजानां समूहो गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । कपोतानां समूहः कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

'खण्डिका' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च

पदमञ्जरी

अनुदात्तादेरञ् ॥ *अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति* । चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दौ 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तौ, इगुपधात्कः, तरतेः सन्वल्लुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तित्तिरिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति; 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ *क्षुद्रकाश्चेति* । क्षुद्रकस्यापत्यानि, जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवाश्च वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । *पूर्वेणाञि सिद्धे इति* । समासान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानुदात्तादित्वात् ॥

न्यासः

हि स 'धान्ये नित्' इति वर्त्तमाने 'श्रुस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्यनेन व्युत्पादित उप्रत्ययान्तः । आद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते । सहायशब्दोऽपि 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तः । तत्र अनुदात्तादेरञि प्राप्ते तलो विधानम् ।

गजाच्चेति वक्तव्यमिति । गजशब्दात् तल् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं चेह चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ कापोतम्, मायूरमिति । कपोतमयूरशब्दौ 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तौ । तैत्तिरमिति । तित्तिरिशब्दः 'इगुपधात् कित्' इति कित्प्रत्ययान्तः । तरतेः सन्वल्लुक् चाभ्यासस्येति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ननु च सन्वद्भावादाद्युदात्तः प्राप्नोति ? 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् स्वरे सन्वद्भावो न भविष्यतीत्यदोषः ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ आद्युदात्तार्थमचित्तार्थञ्च वचनमिति । असत्येतस्मिन्ना-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मालवाश्चेति क्षत्त्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वेणैवाञि सिद्धे वचनं गोत्रवुञ्बाधनार्थम् ।

ननु च परत्वादञा वुञ् बाधिष्यते, न च गोत्रसमुदायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरत्रास्ति ? एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति--वुञि पूर्वं-

पदमञ्जरी

ननु च परत्वादिति । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तम्, तदेव तु नास्तीत्याह— *न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति* । तत्र च यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति काशिकोसलाया इत्यत्र छ एव भवति, न जनपदलक्षणो वुञ्, तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत्—मा भूत्समुदायो गोत्रम्, मालवशब्दस्तु गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तविधिना समुदायादपि वुञ्प्राप्नोतीति ? तत्राह— *न चेति* । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र हि 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्तम् । *एवं तर्हीत्यादि* । कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं

न्यासः

द्युदात्तेभ्योऽण् स्यात्, अचित्तेभ्योऽचित्तलक्षणष्ठक् प्रसज्येत । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्त्रियद्वन्द्व इति । क्षुद्रकस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्', मालवस्यापत्यानि बहूनि । 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ् ञ्यङ्' । तयोः 'तद्राजस्य' इति बहुषु लुक्, पश्चाद् द्वन्द्वः । ततः पूर्वेणाञि सिद्ध इति । समासान्तोदात्तत्वे कृते द्वन्द्वसमासस्यानुदात्तादित्वात् । वचनं गोत्रवुञो बाधनार्थम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र' इत्यादिना गोत्रलक्षणो वुञ् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थं क्षुद्रकमालवकस्येह गणे पाठः ।

ननु चेत्यादि । परत्वादेवाञ् वुञं बाधिष्यत इत्यतो नार्थो वुञो बाधनार्थेनानेन वचनेनेति भावः । एतच्च गोत्रत्वमभ्युपेत्योक्तम् । इदानीं गोत्रत्वमेव न भवतीति दर्शयितुमाह न चेत्यादि । गोत्रसमुच्चयोऽयम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो न जनपदग्रहणेन । तथा च काशयश्च कोशलाश्च काशिकोशलाः, तेषु भवाः काशिकोशलीयाः । जनपदत्वाभावात् 'जनपदवध्योश्च' इति वुञ् न भवति, 'वृद्धाच्छः' एव तु भवति । स्यादेतत्—यद्यपि गोत्रसमुदायो गोत्रं न भवति, तदवयवस्तु भवति, क्षुद्रकमालवकशब्दोऽवयवो गोत्रम्, अतस्तदन्तविधिना तदन्ताद् गोत्रसमुदायादपि वुञ् प्राप्नोति ? अत आह—न चेत्यादि । न हि सर्वस्तदन्तविधिर्भवतीति । तथाहि— 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्रोक्तम्—'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः, उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति । प्रत्ययविधिश्चायम् । येषु तत्र च तदन्तविधिरिष्यते ते तत्रैव 'भयाद्यादिग्रहणम्' इत्यादिना परिगणिताः, न चास्य तत्र परिगणनम् । ततो नास्ति तदन्तविधिः । एवं तर्हीत्यादि । यदयं क्षुद्रकमालवकग्रहणं करोति वुञ्बाधनार्थम्, तज्ज्ञापयति—वुञि पूर्वविप्रतिषेधो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति। प्रयोजनम्—औपगवकं कापटवकमिति वुञ् भवति, वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः।

'क्षुद्रकमालवात्' इत्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते 'सेनासंज्ञायाम्' इति—क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाञ्भवति। क्षौद्रकमालवी सेना। क्षौद्रकमालवकमन्यत्[1]।

पदमञ्जरी

ज्ञापयितुम्? शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना नास्मादञ्विधानमुपपद्यत इति। किमत्रानुपपन्नम्? तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति। वुञोऽवकाशः यदाद्युदात्तम्—ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, 'प्राचामवृद्धात्फिन्' तेषां समूहो ग्लौचुकायनकमिति; अञस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः; गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्रसङ्गे परत्वादञ् स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद् वुञेव भवति। तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनम्—वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम्। *गौधेनुकमिति*। 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिविकल्पः।

पुनरस्यैव नियमार्थत्वं वर्णयिष्यन् कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्—ज्ञापनं च नियमश्च? इत्याशङ्क्याह—*क्षुद्रकमालवादित्येतावतेति*। योगविभागेन यत्नद्वयमाश्रीयत इत्यर्थः। *क्षौद्रकमालवी, क्षौद्रकमालवकमिति*। उभयत्रापि मालवा-

न्यासः

भवति, न परविप्रतिषेधः। सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह—औपगवकम्, कापटवकमिति। एतद् वुञ्पूर्वविप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनम्। असति ह्येतस्मिञ् ज्ञापने परविप्रतिषेधेन 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् स्यात्। वुञस्तु यत्राद्युदात्तत्वं सोऽवकाशः—ग्लौचुकायनकमिति। ग्लुचुकायनशब्दो हि 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति फिन्प्रत्ययान्तत्वाद् नित्स्वरेणाद्युदात्तः। वानहस्तिकम्, गौधेनुकमिति। तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनम्। असत्येतस्मिञ् ज्ञापने 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति धेनुहस्तिशब्दाभ्यां विधीयमानष्ठक् न तदन्तात् स्यात्।

क्षुद्रकमालवकादिति। गणे 'क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम्' इति पठ्यते, तत्र यद्यय-

---

१. अत्र 'गोत्रलक्षणे वुञेव भवति' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

पदमञ्जरी

दुत्पन्नस्य ञ्यङः 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे 'आपत्यस्य' इति यलोपः ।
अञ्सिद्धिरित्यादि अनुदात्तादेरिति । हेतुगर्भं विशेषणम्; यतोऽयं क्षुद्रकमालवशब्दोऽनुदात्तादिस्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवाञः सिद्धिरस्ति। *कोऽर्थः* तस्य गणपाठेनेति शेषः। न किञ्चित्प्रयोजनम् इत्यर्थः। गोत्रलक्षणो वुञ् प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थः पाठ इति चेत्तत्राह—*गोत्राद्वुञिति*। गोत्राद् वुञ् विधीयते, न च तत्क्षुद्रकमालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः। *तदन्तादिति*। मालवशब्दस्य गोत्रत्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव। *न स सर्वत इति*। आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः। *तदन्तत्वे इति*। तदन्तविधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः। *तथा चेति*। धेनुरनञिकमुत्पादयतीति *आपिशलेः सूत्रम्*। अत्र वृद्ध्यर्थोऽनुबन्धो मृग्यः, इकस्यैव चेसुसुक्तान्तात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः। अर्थमात्रं वा *भाष्यकारेण* निर्दिष्टम्। इकमिति ठकमित्यर्थः। धेनूनां समूहो धैनुकम्। अनञिति किम्? अधेनूनां समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादञ्। यद्यपि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते, तथापि बष्कयास इति लिङ्गादधेनु-

न्यासः

मेको योगः स्यात्, एकेन यत्नेन च ज्ञापनं नियमश्च न लभ्यते। तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः। तत्र क्षुद्रकमालवादित्येको योगः, सेनासंज्ञायामिति द्वितीयः। तत्र पूर्वो योगो ज्ञापनार्थः, उत्तरो नियमार्थः। पुनरस्यैवेति। क्षुद्रकमालवादित्यस्यैव योगस्य। क्षौद्रकमालवीति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति। तदन्तविधिनात्र वुञ् भवति।

अञ्सिद्धेरित्यादि। क्षुद्रकमालवशब्दाद् 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् सिद्धः। तत् कोऽर्थः किं प्रयोजनं तस्य गणपाठेन? न किञ्चिदित्यर्थः। स्यादेतत्—यो गोत्रलक्षणो वुञ् स्यादतस्तद्बाधनार्थः पाठः? इत्याह - गोत्राद्वुञ् विधीयते। न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्, तत् कुतस्ततो वुञ्प्राप्तिः? तदन्तादित्यादि। यद्यपि क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रसमुदायो गोत्रं न भवति, तदवयवस्तु भवति, तेन तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव। न च सर्वत इति। न च तदन्तविधिः सर्वत्रैव भवति। परिगणितेष्वेव कार्येषु तदन्तविधिरिष्यते, न चेदं तत्र परिगण्यते, तत् कुतस्तदन्तविधिना वुञ्प्राप्तिः। ज्ञापकं स्यादि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञा ॥

खण्डिका । वडवा । * क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् * । भिक्षुक। शुक । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

पदमञ्जरी

शब्दादपि भवति । तत्र यदि सामूहिकेषु तदन्तविधिर्न स्यात्, अनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।

प्रयोजनान्तरमप्याह—*सेनायामिति* । *यथेति* । पूर्वविप्रतिषेधेन वुञाऽञो बाधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोऽत्र पठ्यते स 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । छन्दसि तु यदुलूको वदति मोघमेतत्, इत्था उलूक आपप्तदिति यदाद्युदात्तत्वम्, तच्छान्दसम् । भाषायां तु मध्योदात्तमेव, तत्र पूर्वेणैवाञ् सिद्धः, तस्मादेवं वक्तव्यम्—औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः, यतः 'यञञोश्च' इति बहुषु लुकि कृते रूपम्, तदिह पठ्यत इति । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकः प्रतिषेधादौलुक्यशब्दाद् गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्नोति । शुकशब्दोऽत्र पठ्यते, 'तस्य समूहः' इत्यत्र तु 'यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधानमस्ति' इत्युक्त्वोदाहृतम्—काकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने बाकमिति पठितव्यम् । बकशब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः । युगवरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविगृहीतार्थमिच्छन्ति—यौगवरत्रम्, यौगम्, वारत्रमिति, तत्र सङ्घातपक्षे 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावे नपुंसकह्रस्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्देशोऽनुपपन्नः, तस्माद्युगसहिता वरत्रेति समासः कर्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्भावाभावः ॥

न्यासः

त्यादि । इदं हि क्षुद्रकमालवग्रहणं ज्ञापनार्थं भवेत् । एतज्ज्ञापयति - सामूहिकेषु तदन्तविधिरस्तीति । एवं कृत्वाऽऽपिशलेर्विधिरुपपन्नो भवति । विधीयतेऽनेनेति विधिः, स पुनः 'धेनोरनञः' इति, एतद्धि तत्सूत्रम् । अस्यायमर्थः—धेनुशब्दः समूहेऽर्थे ठकमुत्पादयति, न चेद्धेनुशब्दो नञ उत्तरो भवतीति । नञ्पूर्वपदो न भवतीति यावत् । यदि तत्र सामूहिकेषु तदन्तविधिर्न स्याद्, 'अनञः' इति वचनं नोपपद्यते । असति तदन्तविधौ धेनुशब्दादुच्यमानः प्रत्ययः, कः प्रसङ्गो यदधेनुशब्दात् स्यात् ! तदेतदनञिति वचनं परमर्थवद्भवति यदि सामूहिकेषु तदन्तविधिर्भवति, नान्यथा । प्रयोजनान्तरमाह—सेनायामित्यादि । सेनासंज्ञायामेव क्षुद्रकमालवशब्दादञ् भवतीत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थस्तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । यथेत्यादि । चेति समुच्चये । पूर्वविप्रतिषेधेन वुञाऽञो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थो गणे पाठः ।

खण्डिक इति । खण्डिकशब्दो मत्वर्थीयठन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । 'वल संवरणे' इत्यस्माद् 'उणादयो बहुलम्' इत्यवन्प्रत्यये डलयोरेकत्वस्मरणाल् लकारस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते—'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः काठकम् । कालापकम् ।

पदमञ्जरी

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ *गोत्रचरणाद्वुञित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते इति* । ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति, तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो युज्यत इत्याह—*तत्रेदमिति* । इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति, तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति । *वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति* । असति तस्मिन् 'चरणेभ्यो धर्मः' इत्युच्यमाने यदि तावदेवं

न्यासः

डकारादेशे टापि वडवेति भवति । भिक्षुकशब्दोऽपि कुत्सार्थविवक्षायां[1] कन्नन्तत्वात् पूर्वपदाद्युदात्तः । शुकोलूकयोरपि 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इति कुपूर्वादिरुदात्त एव । श्वञ्शब्दः 'कनिन् युवृषि' इत्यतः कनिन्ग्रहणेऽनुवर्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्' इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः, तेनासावपि पूर्ववदाद्युदात्तः । युगवरत्राशब्दयोरचित्तार्थः । संहतविगृहीतार्थं युगवरत्राग्रहणं वर्णयन्ति— यौगम्, वारत्रम्, यौगवरत्रमिति ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ गोत्रचरणाद् वुञित्यारभ्येति । ननु च तत्र धर्मग्रहणं नास्ति, तत् कथं धर्मवदित्यतिदेशः प्रयुज्यते ? इत्याह—तत्रेदमित्यादि । इदमेव धर्मवदिति वचनं लिङ्गभूतं गमयति—चरणाद्धर्माम्नाययोरित्येतद्वचनं शेषभूतमिति । न हि तेन विनातिदेश उपपद्यते । वतिः सादृश्यार्थ इति । असति हि वतौ यदि चरणग्रहणं धर्मप्रत्ययैरभिसम्बध्यते— चरणेभ्यो धर्मेऽर्थे ये प्रत्यया अभिधास्यन्ते ते भवन्ति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्नर्थ इति, समूहप्रकृतिर्न विशेषिता स्यात् । एवञ्चेह प्रकृतिमात्राद्धर्मप्रत्ययाः प्रसज्येरन् । अथ प्रकृतिः सम्बध्यते—धर्मे ये विधास्यन्ते प्रत्ययास्ते भवन्ति 'चरणेभ्यः समूह' इत्येतस्मिन्नर्थे, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः । ततश्चाचरणेभ्योऽपि ये धर्मे विधास्यन्ते प्रत्ययास्तेऽपीह चरणेभ्य आपद्येरन् । अथाप्युभयसन्निधानादुभयं विशेष्यते, तेन वाक्यभेदं कृत्वा प्रत्ययैः प्रकृतिभिः सम्बध्यते—चरणेभ्यो धर्मेऽर्थे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते समूहे भवन्ति चरणेभ्य इति ? एवमपि कश्चित् चरणप्रकृतिकः

---

१. 'अनुकम्पार्थविवक्षायाम्' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि—काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम्[1] ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

पदमञ्जरी

सम्बन्धः, चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूह-प्रकृतिरविशेषिता स्यात्, ततश्च काकादिभ्योऽपि वुञादयः प्रसज्येरन् । अथ पुनरेवं सम्बन्धः—धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति ? एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च 'तस्येदम्' इति विधास्यमाना अणा-दयोऽपि कठादिभ्य आपद्येरन् । अथाप्येवं सम्बन्धः—चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति ? तत्र सकृत् श्रुतस्य चरणशब्दस्यै-वमुभयसम्बन्ध एव तावद् दुर्लभः, अथापि लभ्येत ? एवमपि यः कश्चिद्धर्मे प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात्, 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' कठादिभ्योऽपि स्यात्, वतिनिर्देशे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया धर्मे विधास्यन्ते, इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टम् । *काठकम्*, *कालापकमिति* । गोत्रचरणाद्वुञ् । *छान्दोग्यमिति* । 'छन्दोगौक्थिक' इति ञ्यः । *आथर्वणमिति* । 'आथर्वणिकस्येक-लोपश्च' इत्यण्, इकलोपश्च ॥

न्यासः

प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणात् समूहे स्यात् । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' छन्दोगादिभ्योऽपि स्यात् । वतौ तु तस्य सादृश्ये विधानात् सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृति-भ्यश्चरणविशेषणेन ये प्रत्यया विहिताः, इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । तस्मात् सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थं वत्करणं कर्तव्यम् । काठकम्, कालापकमिति । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' । छान्दोग्यम्, औक्थिक्यमिति । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' इति ञ्यः । आथर्वणमिति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्', 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' इत्यण्, इकलोपश्च । एते प्रत्यया यथा चरणेभ्यो धर्मे भवन्ति, तथा समूहेऽपि ॥

---

१. "ननु धर्मे न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः ? एतदेव ज्ञापयति वार्त्तिकारः 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इत्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषम् 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति वक्ष्यति । तद्भगवतः पाणिनेरप्यभिमतम्' इति"—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अणञोरपवादः। अपूपानां समूह आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्।

* धेनोरनञ इति वक्तव्यम् *। आधेनवम्।

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश, अश्व – इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ्, छ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्याम् 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। केशानां समूहः कैश्यम्। कैशिकम्। अश्वानां समूह आश्वम्। अश्वीयम्॥

पदमञ्जरी

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ *अणञोरपवाद इति*। अचित्तार्थेषु येननाप्राप्तिन्यायेनाणोऽपवादः। कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्याञोऽपि परत्वाद्बाधक इत्यर्थः। हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याञोऽपवादः। हस्तिशब्दः 'हस्ताज्जातौ' इतीनिप्रत्ययान्तः। धेनुशब्दः 'धेटोऽनुश्च' इति नुप्रत्ययान्तः। *आधेनवमिति*। उत्सादिपाठादञ्, 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य' इति पक्षे वृद्ध्यभावः॥

न्यासः

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ अचित्त इति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्यार्थस्येदं ग्रहणम्, न स्वरूपस्य, तेनाचित्तवाचिभ्यष्ठग् विज्ञायत इत्याह – अचित्तवाचिभ्यः शब्देभ्य इति। हस्तिधेनुशब्दयोश्च शब्दप्रधानत्वान्निर्देशस्य स्वरूपग्रहणम्। अत एव हस्तिधेनुशब्दाभ्यामिति।

अधेनोरिति वक्तव्यमिति। धेनुशब्दादनञ्पूर्वाट् ठग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—वक्ष्यमाणमिहान्यतरस्यांग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषो विज्ञायते, व्यवस्थितविभाषा च। तेन धेनुशब्दादनञ्पूर्वादेव भवतीति, न नञ्पूर्वादिति। आधेनवमिति। 'उत्सादिभ्योऽञ्'। ननु च धेनुशब्दस्तत्र पठ्यते, तत् कथमधेनुशब्दाद् भवतीति? तत्रापि तदन्तविधेः सम्भवात्। तत् कथं विज्ञायते? वष्कयास इति वष्कयशब्दस्य समासे प्रतिषेधात्। वष्कयशब्दाद्धि प्रत्ययविधानम्, गोवष्कयशब्दान्न प्राप्नोति, किं समासप्रतिषेधेन? इतः प्रतिषेधाद्विज्ञायते— अस्ति तत्र तदन्तविधिरिति॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्॥ केशशब्दादचित्तलक्षणे ठकि प्राप्ते वचनमिदम्। अश्वशब्दादप्यणि सूत्रमिदमारभ्यते। अन्यतरस्यांग्रहणाट् ठगणावपि भवतः॥

काशि० ३ : ३६

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या[1] ।

पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन[2] ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । खलानां समूहः खल्या । गव्या । रथ्या ।

पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः[3] ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

पाशादिभ्यो यः ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गम् । वातशब्दोऽत्र पठ्यते—वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽत्र समूहः, तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः ? नैष दोषः; एकस्यापि वातावयविनो दिग्भेदेन भेदोऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः । अथ वा—प्रतिदिशं वातावयविन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः—पूर्वो वातः, उत्तरो वातः, सर्वतो वान्ति वाता इति । आह च—वायोर्वायुसम्मूर्छनं नानात्वे लिङ्गमिति ॥

खलगोरथात् ॥ अथ कस्मात्खलादयोऽपि पाशादिष्वेव न पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति ? तत्राह—*पाशादिष्वपाठ इति* ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यार्थः, अन्यथा इनित्रकट्यचस्त्रय

न्यासः

पाशादिभ्यो यः ॥ अचित्तलक्षणके ठकि प्राप्ते वचनमिदम् ॥

खलगोरथात् ॥ गोशब्दादणि प्राप्ते खलरथाभ्यामचित्तलक्षणे ठकीदं वचनम् । अत्र पाशादिष्वेव खलादीनां पाठः कस्मान्न कृतः ? इत्याह—पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्र इनित्रकट्यचः खलादिभ्य एव यथा स्युः, पाशादिभ्यो मा भूदिति ।

---

१. अत्र 'स्त्रीलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

२. अत्र—'पाटलका, गल'—इत्यधिकौ शब्दौ पुस्तकान्तरे ।

३. योगविभाग उत्तरार्थः' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् 'इनि' 'त्र' कटच्च्'—इत्येते प्रत्यया भवन्ति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या॥

❀ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ❀। डाकिनी। कुण्डलिनी। कुटुम्बिनी।

❀ कमलादिभ्यः[1] खण्डच् प्रत्ययो भवति ❀। कमलखण्डम्। अम्भोजखण्डम्।

कमल। अम्भोज। पद्मिनी। कुमुद। सरोज। पद्म। नलिनी। कैरविणी। कमलादिराकृतिगणः॥

❀ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ❀। नरस्कन्धः। करिस्कन्धः। तुरङ्गस्कन्धः॥

❀ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ❀। पूर्वकाण्डम्। तृणकाण्डम्। कर्मकाडम्[1]॥

पदमञ्जरी

अकाराद्यश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः, प्रकृतयस्तु तिस्र इति वैषम्यं स्यात्।

खलादिभ्य इति। खलादयः प्रयोगतो गम्याः। एतेऽपि प्रत्ययाः स्वभावतः स्त्रियामेव॥

न्यासः

इनित्रकट्यचश्च॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य इति। वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्· चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन खलादिभ्य इनिप्रत्ययो भविष्यति। आदिशब्दश्चायं प्रकारे, खलप्रकार इत्यर्थः। किं पुनस्ते खलप्रकाराः? येभ्य इनिर्दृश्यते। यदि तर्हि खलादिभ्य इनिर्भवति, वैषम्याद् यथासंख्यं न प्राप्नोति? वाक्यभेदाददोषः। एकं वाक्यं यथासंख्यं न भवति, इह द्वे वाक्ये इति। इनित्रकट्यचः खलगोरथेभ्यो भवन्तीत्येकं वाक्यम्; चकारश्चानुक्तसमुच्चयार्थः, ततः खलादिभ्य इनिर्भवतीति द्वितीयम्। द्वितीये तु वाक्ये खलशब्दस्य तत्र प्रकारोपलक्षणत्वं वेदितव्यम्, न तु प्रकृतित्वम्॥

१–१. अयं पाठः क्वचिन्नास्ति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

'समूहः' इति निवृत्तम्। षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'विषयः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति।

विषयशब्दोऽयं बह्वर्थः। क्वचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते – विषयो लब्ध इति। क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये—चक्षुर्विषयो रूपमिति। क्वचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये – देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति। क्वचिदन्यत्राभावे – मत्स्यानां विषयो जलमिति। तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम्। शिबीनां विषयो देशः शैबः। औष्ट्रः।

देश इति किम्? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः॥

पदमञ्जरी

विषयो देशे॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचाराद् देश इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह—*विषयशब्दोऽयमिति*। *अत्यन्तशीलितः* = अत्यन्ताभ्यस्तः। *तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति*। यद्येवम्, देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणम्? नैवं शक्यम्; देशशब्दोऽपि नानार्थः, देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात्। *शिबीनां विषयो देशः शैब इति*। कथं शिबयो देश इति? निवासविवक्षायाम् 'तस्य निवासः', 'जनपदे लुप्' इति लुपि भविष्यति। नन्वर्थभेदो भवति, शिबीनां निवासो जनपद इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेऽपि जनपदे निवाससम्भवात्; शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते, न तु निवासार्थः, तत्रावसतामपि स्वामित्वसम्भवात्? सत्यम्; य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते, न निवासमात्रे। अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः। एवं च शिबीनां विषयः शैब इत्यत्रार्थे शिबय इत्यपि भवति। एवं वसातीनां विषयो वासातः, तेषामेव निवासो वसातयः। तथा गान्धारीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः। अङ्गाः, वङ्गाः, सुह्माः पुण्ड्रा इति—निवासरूपतैव विवक्ष्यते, न विषयरूपता।

न्यासः

विषयो देशे॥ योऽसौ विषयो देशश्चेत् स भवतीति। ननु च यो विषयः स देश एव भवति, किं तद्विशेषणेन देशग्रहणेन? इत्याह—विषयशब्दोऽयमित्यादि। अत्यन्तशीलित इति। अत्यन्ताभ्यस्त इत्यर्थः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्तकः ।

राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति । बैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वत । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ[1] ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल्, भक्तल् — इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः—ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः ।

भौरिकि । वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काणेय । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक । शैकयत । वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्यायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण । शयण्ड । ताक्ष्यायण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव[2] ॥

पदमञ्जरी

एवं *राजन्यादिभ्यो वुञित्यत्रापि* विषयविवक्षायां राजन्यकम्, निवासो

न्यासः

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ आकृतिगणश्चायमिति । अपरिसमाप्ततां राजन्यादेर्दर्शयति । आदिशब्दश्चायं प्रकारार्थः ॥

---

१. आप्रीत, अव्रीड, वैतिल, वात्रक — एतेऽत्राधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।
२. अलायत, औलालायत, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वदेव — एते शब्दा अधिकाः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

'सः' इति समर्थविभक्तिः। 'अस्य' इति प्रत्ययार्थः। 'आदिः' इति प्रकृतिविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। 'छन्दसः' इति प्रकृतिनिर्देशः। 'प्रगाथेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम्। 'सः' इति प्रथमा-समर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति। इति-करणस्ततश्चेद्विवक्षा। पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रगाथः। आनुष्टुभः। जागतः।

आदिरिति किम्? अनुष्टुम्मध्यमस्य प्रगाथस्य। छन्दस इति किम्? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य। प्रगाथेष्विति किम्? पङ्क्ति-रादिरस्यानुवाकस्य। प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्वचिदेव मन्त्र-विशेषे वर्तते। यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रग्रथनात्प्र-कर्षगानाद्वा 'प्रगाथः' इत्युच्यते॥

पदमञ्जरी

राजन्याः। तत्रैव बैल्वतादिषु विषयविवक्षैव, तेन बैल्वतकम्, आम्बरीषपुत्रक-मित्याद्येव भवति। सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह—विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुवचनविषयाद् गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यम्, न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति॥

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु॥ *छन्दस इति* न स्वरूपग्रहणम्, नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि? अक्षराणामियतावचनश्छन्दःशब्दोऽस्ति, यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणम्; प्रगाथानामादौ तस्यैव सम्भवात्, तेन पङ्क्त्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः। यत्र द्वे ऋचौ तिस्रः क्रियन्त इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हतो प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोरवस्येदित्येवमादिना प्रकारेण। तद्यथा— यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषों प्रियं मित्रं न शंसिषमूर्जे निपातमिति। तत्र योऽयमुच्चारणप्रकारस्तद् ग्रथनम्। *प्रग्रथनादिति*। प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

न्यासः

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगा-थेषु॥ छन्दस इति। न स्वरूपग्रहणम्, नापि मन्त्रब्राह्मणयोः। कस्य तर्हि? अक्षराणा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थं उपसंख्यानम् *। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। जागतम्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ ६५॥

'सोऽस्य' इति समर्थविभक्तिः, प्रत्यायार्थश्चानुवर्तते। प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च। प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः। प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे

पदमञ्जरी

दर्शयति, प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः, 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ्, पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः। *प्रगायनाद्वेति*। 'कृत्यचः' इति णत्वम्, 'कै गै शब्दे', प्रगीयत इति प्रगाथः, 'उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन्'। *त्रैष्टुभमिति*। कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि रप्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता, तथेहापि नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनात्संग्रामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्यश्चरमनिर्दिष्टेभ्य इत्याशङ्क्याह—*सोऽस्येति समर्थविभक्तिरित्यादि*। *प्रथमासमर्थविशेषणमिति*। तेन विशेष्यद्वारेण

न्यासः

मियत्तावचनश्छन्दःशब्दोऽस्ति, यस्य जगत्यादयो विशेषाः, तस्येदं ग्रहणम्। तस्यैव हि प्रगाथ इत्यादौ सम्बन्धः, नेतरस्य। तेन पङ्क्त्यादिभ्यः प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति।

प्रग्रन्थनेनेति। उच्चारणविशेषणेन प्रग्रन्थनात् प्रकर्षाद् गायनार्थाद्वेति। एतेन यन्निमित्तकः प्रगाथशब्दस्तां क्रियां दर्शयति। प्रगाथशब्दोऽयं यदा 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञन्तो व्युत्पाद्यते—प्रग्रथ्यतेऽसौ प्रगाथ इति, पृषोदरादिपाठाद् ग्रन्थे रेफानुनासिकयोर्लोपश्च, तदा प्रग्रन्थनक्रियानिमित्तको भवति। यदा तु 'कै गै शब्दे' इत्यस्माद् 'उणादयो बहुलम्' इति प्रगाथस्थन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तदा गायनक्रियानिमित्तो भवति।

नपुंसक इत्यादि। नपुंसकलिङ्गे स्वार्थं एव च्छन्दसः प्रत्ययस्योपसंख्यानम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन यत्र प्रत्ययान्ताच्छिष्टानां विवक्षा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम्। नपुंसकलिङ्गे स्वार्थेऽपि च सा भवति, अतस्तत्रापि प्रत्ययो भवति। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्। यो हि मन्यते—'सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिकरणेन क्रियते' इति, तस्यासावनर्थक एव स्यात्; सर्वातिप्रसङ्गानामुपाधिभिर्निरस्तत्वात्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ अत्र 'संग्रामे' इति प्रत्ययार्थं इति, सप्तम्यन्तत्वात्।

---

१. मुद्रितमूलपुस्तके प्रगथनादिति पाठ उपलभ्यते, स पदमञ्जर्यसम्मतः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः। सौभद्रः। गौरिमित्रः। योद्धृभ्यः—अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य आहिमालः। स्यान्दनाश्वः। भारतः।

संग्राम इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य। प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम्? सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संग्रामस्य॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ ५७॥

तदिति प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति। यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा।

प्रहरणमिति किम्? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम्। क्रीडायामिति किम्? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम्॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ ५८॥

'सा' इति समर्थविभक्तिः। 'अस्याम्' इति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः। 'क्रिया' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। 'घञः' इति प्रकृतिनिर्देशः।

पदमञ्जरी

प्रयाजनयोद्धार एव प्रथमनिर्दिष्टाः। *प्रत्ययार्थविशेषणं संग्राम इति*। तेन तद्द्वारेण संग्रामश्चरमनिर्दिष्टः॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ *अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्ग इति*। तेन

न्यासः

'प्रयोजनयोद्धृभ्यः' इति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतिनिर्देशः, ततश्च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्येतद्विरुध्यते; प्रथमस्य प्रत्ययार्थत्वेन द्वितीयस्य प्रकृतित्वेनोपादीयमानत्वादित्यस्य चोद्यस्य निरासायाह—सोऽस्येति समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तत इति। एतेनैतद् दर्शयति—'प्रयोजनयोद्धृभ्यः' इत्येतदेवमर्थं यस्मात् पूर्वसूत्रादेव स इति प्रथमं तदिहानुवर्त्तते, तद्विशेषणं तु प्रयोजनयोद्धृभ्य इति। प्रत्ययार्थोऽप्यस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तद्विशेषणं संग्रामः, ततो नास्ति विरोधः; पूर्वसूत्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टस्तत एव प्रत्ययविधानादिति॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ क्रियेति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतिकरणो विवक्षार्थः। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययो भवति। 'घञः' इति कृदग्रहणम्, तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता। तैलम्पाता।

घञ इति किम्? श्येनपतनमस्यां वर्तते। क्रियेति किम्? प्राकारोऽस्यां वर्तते।

अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यावता द्वयमपि प्रकृतमेव? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ

पदमञ्जरी

लिङ्गस्य विवक्षितत्वं दर्शयति। *घञन्तात्क्रियावाचिन इति*। भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः। *श्यैनम्पातेति*। पतनं पातः, श्येनानां पात इति कर्तरि षष्ठ्याः समासः, ततो ञः, 'श्येनतिलस्य पाते ञः' इति मुम्। *प्राकार इति*। द्रव्यवचनोऽयं कर्मणि घञन्तः, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति प्रशब्दस्य

न्यासः

प्रकृतिविशेषणमिति। यत्र तद् घञन्तं क्रियावाचि चेद् भवतीति। तेन भावे यो घञ् तदन्तात् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। ननु च भावे यो घञ् तेनैव तदन्तं क्रियावाचि? यस्माद् धात्वर्थस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादिभिर्भवितव्यमित्युक्तं प्राक्, धर्मधर्मिणोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् क्रियाधर्मोऽपि क्रियाशब्देनोक्त इत्यदोषः। इतिकरणो विवक्षार्थ इति। ननु च पूर्वसूत्रादेवेतिकरणोऽनुवर्त्तिष्यते, तत् किं पुनरिह तस्योपादानम्? इतिकरणस्येह प्रकरणेऽनधिकारतां दर्शयितुं पुनरुपादानम्। तेन 'तदधीते तद्वेद' इत्यत्रास्येतिकरणस्याननुवृत्तौ विवक्षानियमाभावादध्येतृवेदितृमात्रे प्रत्ययः सिद्धो भवतीत्येके। वैचित्र्यार्थमितिकरणोपादानमित्यपरे। श्यैनम्पातेति। 'शल हुल पत्लृ गतौ', भावे घञ्, श्येनस्य पात इति षष्ठीसमासः। ञे विहिते 'श्येनतिलस्य पाते ञः' इति मुम्।

प्राकार इति। करोतेः प्रपूर्वाद् 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति प्रशब्दस्य दीर्घः। भवतीदं घञन्तम्, न तु क्रियावाचि; प्राकारस्य द्रव्यत्वात्।

अथेत्यादि चोद्यम्। क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धमित्यादि परिहारः। स्यादेतत्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'अधीते', 'वेद'—इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः ।

द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दीर्घत्वम् । *सामान्येन चेदं विधानमिति* । एतदेवोदाहरणेन द्रढयति— दण्ड*पात इति* ॥

तदधीते तद्वेद ॥ इह योऽयं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति, यश्च वेत्ति सोऽवश्यमधीते—इत्यन्यतरोपादानेन सिद्धम्, किमर्थमिमावर्थावुपदिश्येते, नैतयोरावश्यकः समावेशः, अध्ययनम् = शब्दपाठः, अर्थावबोधः = वेदनम्, भवति च—कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चिच्चार्थं वेत्ति न संपाठं पठति ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । 'तदधीते वेद' इत्युच्यमाने समुच्चयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यात्, यस्तु केवलमधीते वेद वा न तत्र स्यात्; द्विस्तद्ग्रहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक्प्रत्ययविधानं सिध्यति । ननु च 'तदस्य तदस्मिन्स्यात्' इत्यत्र नानार्थनिर्देशे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्ग्रहणेन न्यायो व्युत्पादयिष्यते, अत एव 'तेन दीव्यति' इत्यत्र प्रत्यर्थं

न्यासः

अनुवर्त्तता क्रीडा, तस्याञ्चेदं प्रत्ययविधानमिष्यत इत्यत आह—सामान्येन चेत्यादि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ वैयाकरण इति । 'न य्वाभ्याम्' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः; ऐजागमश्च ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । यदि 'तदधीते वेद' इत्येवोच्येत प्रत्ययार्थद्वयस्य द्वितीयासमर्थे समुच्चयो विज्ञायेत, ततश्च यस्त्वधीते वेत्ति च तत्रैव स्यात्; यस्त्वधीते केवलं न वेत्ति, वेत्ति वा केवलं नाधीते तत्र न स्यात् । द्विस्तद्ग्रहणे तु वाक्यभेदादधीयाने विदुषि च प्रत्येकं प्रत्ययः सिध्यति । तदर्थं द्विस्तद्ग्रहणम् । नैतद् द्विस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, यथैव हि 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इत्यत्र सकृत् समर्थविभक्त्युपादानेऽपि प्रत्ययार्थचतुष्टयेन तृतीयासमर्थेन समुच्चयो न विज्ञायते, तथेहापि न विज्ञास्यते । तेन यथा दीव्यतिप्रभृतिषु प्रत्ययो भवति, तथेहापि प्रत्येकमधीयाने विदुषि च भविष्यतीति ? न ब्रूमः—इहैव द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति । कुतस्तर्हि ?

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थादिभ्यः—औक्थिकः। लौकायतिकः। सूत्रान्तात्—वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः।

पदमञ्जरी

प्रत्ययो भवति? न ब्रूमः—इहैव द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति, किं तर्हि? उत्तरत्र 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्', 'वसन्तादिभ्यष्टक्' इत्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्? क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादयोऽप्यर्थाः, न तेषामध्ययनं सम्भवति, तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु ग्रन्थे सम्भवति, गौणत्वात्तु न गृह्यते, मुख्य एव त्वर्थे वेदनं सम्भवतीति तेभ्यो विदुष्येव स्याद्, नाध्येतरि। पुनस्तद्ग्रहणात्तु यत्नाद् गौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ *क्रतुविशेषवाचिभ्य इति*। स्वरूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यदि स्यादुक्थादिष्वेव पठेत्। क्रतुसामान्यवाचिनामपि सोमयागादीनां पर्यायाणां न भवति; उक्थादिषु यज्ञशब्दस्य पाठात्। तस्माद्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो वेदितरि प्रत्ययः, तत्प्रतिपादनपरग्रन्थवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरि। *वार्त्तिकसूत्रिक इति*। वृत्तौ साधु वार्त्तिकम् 'कथादिभ्यष्ठक्'। वार्त्तिकं च तत्सूत्रं चेति कर्मधारयात्प्रत्ययः। एवं *सांग्रहसूत्रिक इति*। कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः, समाहारद्वन्द्वो वा।

न्यासः

'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्', 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' इत्यत्र च। किं कारणं तत्र न स्यात्? क्रतुशब्दः कर्मनामधेयः, वसन्तादयोऽप्यृतुवचनाः, तेषामध्ययनं नोपपद्यते। तत्सहचरिते ग्रन्थे स्यात्, स च तत्र गौण इति न गृह्यते। मुख्य एवार्थे वेदने सम्भवतीति तेभ्यो विदुष्येव प्रत्ययः स्यात्, नाध्येतरि। पुनर्द्विस्तद्ग्रहणाद् गौणस्यापि ग्रहणं भवतीति प्रत्येकमध्येतृविदुषोरत्र ठक्प्रत्ययो भवति॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ क्रतुशब्दः कर्मनामधेयः, तस्याध्ययनवेदने द्वे न सम्भवत इति साहचर्यात् तदर्थो ग्रन्थो गृह्यते, न तु क्रतुनामा क्रतुरस्तीति तद्विशेषा येऽग्निष्टोमादयस्तदर्थो ग्रन्थो गृह्यते, तत्र चाह—क्रतुविशेषवाचिभ्य इति। अग्निष्टोममधीत इत्यग्निष्टोमेन सहचरितं तदर्थंग्रन्थमधीत इत्यर्थः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❋ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ❋। कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः, अणेव भवति। उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः। यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। उक्थमधीते, औक्थिकः। औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः। औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव; अनभिधानात्।

❋ विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यम् ❋। वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। मातृकल्पिकः। पाराशरकल्पिकः।

विद्या च नाङ्गक्षत्त्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ❋। अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः। क्षात्त्रविद्यः। धार्मविद्यः। सांसर्गविद्यः। त्रैविद्यः।

पदमञ्जरी

यज्ञायज्ञीयात्परेणेति। एनपा योगे पञ्चमी चिन्त्या, एनबपि परशब्दात्पाक्षिकः, यदा तद्विधौ 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' इति नानुवर्तते, दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्तते। *न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यत इति*। ठग्, अण्–च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते, तेनोक्थान्यधीयत इति वाक्यमेव भवति। अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाख्यम्। *औक्थिक्य इति*। औक्थिकानामाम्नायः, इदमर्थे 'छन्दोगौक्थिक' इति ञ्यः। *औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति*। अण्प्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम्। *सूत्रान्तादिति*। अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह– *विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यमिति*। *विद्या* चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः। अङ्गादिपूर्वो विद्याशब्दः प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः। *त्रैविद्य इति*।

न्यासः

सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यत इति। किमिष्यत एव? ततो न तत् शस्यते, लभ्यते च। कुतः? वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। किं तर्हि? सामलक्षण औक्थिक्ये वर्त्तमाने इति। उक्थसंज्ञकानां साम्नां लक्षणं व्याख्याग्रन्थ औक्थिक्यः, 'छन्दोगौक्थिक्य' इत्यादिना ञ्यः। तत्रौक्थिक्ये सामलक्षणे ग्रन्थे वर्त्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। कुत एतत्? गौणेन सह क्रतुशब्देन निर्देशात्। औक्थिक्ये उक्थशब्दस्य वृत्तिस्तादर्थ्याद्भवति। भवति च तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा–प्रदीपार्था मल्लिका प्रदीप इति। अत्रौक्थिक्यं योऽधीते कथं तत्र भवितव्यम्? इत्यत आह–औक्थिक्यशब्दाच्चेति। तत्रैव कारणमाह–अनभिधानादिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठग्वक्तव्यः ❀। आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणम्, इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः।

❀ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ❀। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सादेः — सवार्त्तिकः। ससंग्रहः। द्विगोः — द्विवेदः। पञ्चव्याकरणः।

पदमञ्जरी

त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीते त्रैविद्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति तु विग्रहे 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रसङ्गः।

यावक्रीतिक इति। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते, एवं प्रैयङ्गवमधिकृत्य कृतमुपचारात्प्रैयङ्गवमुच्यते। *वासवदत्तिक इति*। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यत्रार्थे 'वृद्धाच्छः', तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप्, ततोऽनेन ठक्। एवं *सौमनोत्तरिकः*, *ऐतिहासिक इति*। इति हासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादित्वात्साधुः।

सर्वसादेरिति। सर्वादेः, सादेर्द्विगोश्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लो भवति लुग्भवतीत्यर्थः, अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपात्तः, 'द्विगोश्च' इत्यनेन 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्ययमेव लुक् स्मारितः। *सर्ववेद इति*। सर्ववेदानधीते इत्यणो लुक्। *सवार्त्तिक इति*। वर्त्तिकान्तमधीते इति अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सभावः, ततोऽणो लुक्।

न्यासः

'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात्' इत्यस्यातिप्रसक्तस्यापवादमाह—विद्या चेत्यादि। विद्याशब्दोऽनङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्व एव प्रत्ययमुत्पादयति, नाङ्गादिपूर्व इत्यर्थः। त्रैविद्य इति। त्र्यवयवा विद्या, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। त्रिविद्यामधीते त्रैविद्यः।

यावक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः। प्रियङ्गुमधीते प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः। सुमनोत्तरामधीते सौमनोत्तरिकः।

सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति। सर्वादेः सादेर्द्विगोरुत्पन्नस्य ठको लोपो भवतीत्यर्थः। ननु च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येवं सिद्धः? सत्यमेतत्; इह तु कैश्चिद् 'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ताद्' इत्यादिना प्रतिपदं प्रत्ययो विधीयते। तद् द्वेष्यमपि जायेत। प्रतिपदविधानान्न लुक्, ततो लुग्वचनम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च * । अनुसूर्नाम ग्रन्थः, तमधीते आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः ।

* इकन्बहुलं पदोत्तरपदात् * । पूर्वपदिकः[1] ।

* शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् * । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादणपि भवति – शातपथः, षाष्टिपथः ।

उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादेः * विद्यालक्षणकल्पान्तात् । विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठक् । सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च । द्विपदी – ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इकन्बहुलं पदोत्तरपदात् । शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् ॥

पदमञ्जरी

अनुसूरिति । अनुसूशब्दष्ठकमुत्पादयति, लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । *आनुसुक इति* । अनुसूमधीत इति ठक्, तस्य 'इसुसुक्तन्तात्कः' इति कादेशः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः ।

पदोत्तरपदादिति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते *पूर्वपदिकः* । एवमुत्तरपदिकः ।

शतषष्टेरिति । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात् षिकन् भवति । षकारो ङीषर्थः ॥

न्यासः

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे चेति । अनुसूशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । लक्ष्यलक्षणे च शब्दरूपे प्रत्ययमुत्पादयतः । आनुसुक इति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः ।

इकन् बहुलं पदोत्तरपदादिति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः ।

शतषष्टेः षिकन् पथ इति । शतषष्टिशब्दाभ्यामुत्तरस्मात् पथः षिकन् प्रत्ययो

---

१. "इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः । अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते; तन्मते पूर्वपदिकः, उत्तरपदिकः" इति क्वचित्पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

'क्रम' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। क्रमकः। पदकः।

क्रम। पद। शिक्षा। मीमांसा। सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्। तदधीते अनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिनः।

मत्वर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिना सिद्धम्? तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति। अनभिधानान्न भविष्यति? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥

'वसन्त' इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्तः, तमधीते वासन्तिकः। वार्षिकः।

पदमञ्जरी

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ *ब्राह्मणसदृश इति*। 'यथार्थे यदव्ययम्' इति सादृश्येऽव्ययीभावः।

चोदयति—*मत्वर्थ इति*। परिहरति—*तत्रैतस्मादिति*। दूषयति—*अनभिधानादिति*। साक्षात्परिहारमाह—*अणो निवृत्त्यर्थं तु वचनमिति*। क्वचित्तु मत्वर्थ इत्यादि न पठ्यते ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ *वसन्तसहचरित इति*। यत्र वसन्तो वर्ण्यते यो वा

न्यासः

भवति। षकारो ङीषर्थः, नकारः स्वरार्थः। एतत् सर्वमुक्थादिषु पाठादेव सिद्धम्। यदपीह किञ्चिन्न पठ्यते, तदपि च बहुलग्रहणेन संगृहीतम्। उक्थादिष्वपि षिकन् बहुलं पदोत्तरपदाच्चेति पठ्यते ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणमिति। यथार्थेऽव्ययीभावं दर्शयति। ननु योऽनुब्राह्मणमधीते तस्यानुब्राह्मणमस्तीति तत्र मत्वर्थीयेनैवेनिना सिद्धम्, तत् किमर्थमिदम्? अण्बाधनार्थम्। यदीदं नोच्येत 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् प्रसज्येत ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्त इति। यो वसन्ते पठ्यते,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वसन्त । वर्षाशरद्[1] । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः 'प्रोक्तः' । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग्भवति। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः।

पदमञ्जरी

वसन्तेऽध्येयः । वसन्तसाहचर्यात्ताच्छब्दं लभते ।

उक्थादिष्वेते पठितव्याः, ते वा वसन्तादिषु ? तथा तु न कृतमित्येव । अथर्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते, स उपचारेण प्रोक्ते ग्रन्थे वर्तते । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इति निपातनात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ प्रोक्तसहचरित इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यायोगान्मुख्यार्थासम्भवाद् गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर आह—प्रोक्तशब्द इह स्वर्यते, तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो गृह्यत इति । यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौत्रोऽयमतद्धितनिर्देशः । *पाणिनीयमिति* । ननु पणोऽस्यास्तीति पणी, तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पणिनो युवा पाणिनिः, ततः 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थविवक्षायां 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन 'इञश्च' इत्यण् प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'इञश्च' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यतः 'गोत्रे' इत्यनुवर्तते, तेनैवं विशेषयिष्यामः—गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादिति । तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते, तेन यूनीञो न भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः; आपिशलिशब्दाद् 'इञश्च' इत्यण्, उभयत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् । नन्वत्र लुकि सति,

न्यासः

नियोगेन यत्र च वसन्तो वर्ण्यते स वसन्तसहचरितो भवति । वर्षाशरदमिति । वर्षाश्च शरच्च वर्षाशरदम् । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टच् । समासान्तेन निर्देशः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ युक्तो निर्देशो यदि प्रोक्तनामा ग्रन्थो व्याकरणादिर्भवति, न चासावस्ति; अन्यार्थेन ततः परः सम्भवतीत्येतं दोषमपाकर्तुमाह—प्रोक्तसहचरित इत्यादि । साहचर्यात् सोऽयमित्यभेदोपचारेण प्रोक्तार्थे यो विहितः प्रत्ययः स प्रोक्तशब्देनोक्त इति दर्शयति । पाणिनीय इति । 'वृद्धाच्छः' तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । तस्य लुक् पाणिनीयः । आपिशलिना प्रोक्तमित्यण्, तस्य लुक्—आपिशलः । कः पुनरत्र

---

१. 'वर्षा, शरद्'—इति शब्दद्वयात्मकः मुद्रितः पाठः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः — पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थं आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रम् , तदधीते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ।

❀ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत् — महावार्त्तिकं सूत्रमधीते माहावार्त्तिकः । कालापकमधीते कालापकः ।

पदमञ्जरी

असति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषः ? तत्राह—*स्त्रियां स्वरे च विशेष इति* । असति लुकि स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् स्यात्, अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च । लुकि तु सति टाब् भवति, छस्वरेण मध्योदात्तत्वं च । आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीन्न भवति, तथा 'अनुपसर्जनाद्' इत्यत्र प्रत्यपादि ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ *अष्टकं सूत्रमिति* । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य, 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ।

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्ययस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । *कालापकमधीते कालापक इति* । कलापिना प्रोक्तम-

न्यासः

विशेषोऽर्थो लुकि सति, यावता तदेव रूपम् ? इत्याह—स्त्रियामित्यादि । असति लुकि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् स्यात् , सोऽणः स्वरेणान्तोदात्तः । लुकि हि सति टाब भवति, स्वरेण तु मध्योदात्तः । आपिशलिशब्दाल्लुकि सति स्वरे नास्ति विशेषः । सत्यपि हि लुक्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । स्त्रियां तु पूर्वोक्तो विशेषो वर्त्तते — न हि लुकि सति ङीब् भवति; सत्यप्यणि तत्रैव 'अनुपसर्जनाद्' इत्यधिकारात् प्रतिषेधात् , प्रोक्तार्थविहितस्य चाण इहोपसर्जनत्वात् ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ कोपधादिति वचनात् स्वरूपग्रहणं न भवतीत्यतः सूत्रवाचिनो ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—सूत्रवाचिनः प्रातिपदिकादिति । अष्टकमिति । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति च 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन् ।

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्ययस्य स संख्याप्रकृतिः । तदन्तात् कोपधादुत्पन्नस्य लुब् भवतीत्येतदर्थरूपं वक्तव्यम् , व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोपधादिति किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि

पदमञ्जरी

धीयते कालापाः, 'कलापिनोऽण्,' 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि' इत्यौपसंख्यानिकष्टिलोपः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्। कालापानामाम्नाय इति 'गोत्रचरणाद् वुञ्', कालापकम्, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुग्न भवति। यदि स्याद् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे त्वण एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीब् भवति।

चतुष्टय इति। चत्वारोऽवयवा अस्य 'संख्याया अवयवे तयप्', 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति मूर्द्धन्यः॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ *प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते इति*। तद्ध्यनुवर्तमानमेव पूर्वसूत्र आरम्भसामर्थ्यान्न सम्बध्यते। *छन्दांसि च ब्राह्मणानि चेति*। तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; बहुवचननिर्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च। *प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति*। प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्या-

न्यासः

व्याख्यानम्—वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन संख्याप्रकृतेरेव भविष्यति, नान्यस्मादिति।

चातुष्टयमिति। चत्वारोऽवयवा अस्येति 'संख्याया अवयवे तयप्', ह्रस्वात् तादौ तद्धिते' इति मूर्धन्यः षत्वं भवति। एतत् संख्याप्रकृतिप्रत्ययान्तम्, न तु कोपधम्, किं तर्हि? योपधम्॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तत इति। तच्चेहार्थात् प्रथमान्तं विज्ञायते छन्दोब्राह्मणानीत्यस्य समानाधिकरणार्थम्, अत आह—छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति भवन्ति। स्वरूपग्रहणमिह न भवति। तथा हि—प्रोक्तग्रहणमिहानुवर्त्तते, न च च्छन्दोब्राह्मणशब्दौ प्रोक्तप्रत्ययान्तौ। तस्माच्छन्दोब्राह्मणवाचिनो ये शब्दाः प्रोक्तप्रत्ययान्तास्ते गृह्यन्ते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते? इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता लभ्यते। तथा हि क्वचित् तदन्तस्य स्वातन्त्र्यमुपलभ्यते, यथा-पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं शास्त्रम्। प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः = स्वातन्त्र्यम्। पाणिनीयशब्दस्य चात्र प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः। क्वचिदुपाध्यन्तरयोगः, यथा—पाणिनीयं महत् भवत्सु विहितमिति। क्वचिद्वाक्यम्—पाणिनीयमधीत इति। क्वचिद् वृत्तिः—पाणिनीय इति। तदिह छन्दोब्राह्मणानामध्येतृवेदितृविषया वृत्तिर्यथा स्यात्। प्रकारान्तरं मा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्विषयाण्येव भवन्ति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि। अनन्यभावो विषयार्थः, तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। मौदाः। पैप्पलादाः। आर्चाभिनः। वाजसनेयिनः।

पदमञ्जरी

दिति भावः। *अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणीत्यनेनैतद्दर्शयति*—तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विधेयतया प्रधानत्वात्; नाध्येतृवेदितारावर्थौ, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभावादिति। किं सिद्धं भवति? अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति। *अनन्यभावो विषयार्थ इति*। ग्रामसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दोऽसम्भवान्न गृह्यते। अत्र यद्यधीते वेदेत्यनुवर्तेत, ततोऽध्येतृवेदितृविवक्षायामेव तद्विषयता विधीयेत, ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेत्, न क्रियान्तरविषयम्, नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च। यदाह—तत्र 'यथाधिकारात्तद्विषयप्रसङ्गः' इति। तस्मात्प्रोक्तग्रहणमेवानुवर्तते, नाधीयते वेदेति। तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः। तेन सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्तते। आह च—'सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात्' इति। प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते, नाधीते वेदेत्येतावर्थावित्यर्थः।

इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते—स्वातन्त्र्यम्, उपाध्यन्तरयोगः, वाक्यम्, अध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति। स्वातन्त्र्यं तावत्—पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमिति। प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः; उपाध्यन्तरयोगः। महत्पाणिनीयमिति वाक्यम्। पाणिनीयमधीत इति प्रत्ययः—पाणिनीयाश्छात्रा इति। छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते, न तु

न्यासः

भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अध्येतृवेदितृ इति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययो विषयो येषामिति बहुव्रीहिः। अनन्यत्रभावो विषयार्थ इति। यथा मत्स्यानां जलं विषय इत्यत्रानन्यत्रभावे विषयशब्दो वर्त्तते, तथेहापि। एतेन यद्यपि ग्रामसमुदायादिष्वप्यर्थेषु विषयशब्दस्य वृत्तिः, तथापीहानन्यत्रभावे वर्त्तमानः संगृह्यत इति दर्शयति। तेनेत्यादिना अनन्यत्रभाववृत्तिशब्दस्य फलं दर्शयति। एवं ह्यनन्यत्रभावो भवति यदि स्वातन्त्र्यादि न भवति। उपाध्यन्तरयोगो महत्त्वादिना विशेषेण सम्बद्धः कठ इति। कठेन प्रोक्तमिति। 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्', ततः कठेन प्रोक्तमधीते तद्वेदेति पुनरण्, तस्यापि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्। मौदाः, पैप्पलादा इति। 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः—मोदेन प्रोक्तमिति, कलापिनोऽण्' इत्यण्, तदन्ताद् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्। आर्चाभिन इति। ऋचाभेन प्रोक्तमिति 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्राह्मणानि खल्वपि – ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः ।

ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तद् ? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इह तद्विषयता मा भूत् – याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि ।

पदमञ्जरी

स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते, तदाह—*तेनेति* । एवं च कृत्वाऽर्थद्वयस्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्तव्य इति दर्शयति । कठेन प्रोक्तमधीयते *कठाः*, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक्, ततः 'तदधीते' इत्यण्, ततस्तस्यापि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । मुदपिप्पलादशब्दाभ्यां प्रोक्तार्थे औत्सर्गिकोऽण् । शेषं यथायोगं पूर्ववत् । ऋचाभः = वैशम्पायनान्तेवासी । एवं ताण्ड्यः । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । *ताण्डिन इति* । 'आपत्यस्य' इति यलोपः । *भाल्लवि*शब्द इञन्तः । शाट्यशब्दाद् गर्गादियञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक् । ऐतरेयशब्दः शुभ्रादिढगन्तः, तेभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः, सर्वत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् ।

ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । ब्राह्मणस्य विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । *याज्ञवल्क्यानीति* । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः, सुलभादौत्सर्गिकोऽण्, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । 'पुराणप्रोक्तेषु' इत्यत्र वक्ष्यति—'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता

न्यासः

तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । वाजसनेयिन इति । वाजसनेयेन प्रोक्तमिति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इति णिनिः, तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक् । ताण्डिन इति । ताण्ड्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् प्रोक्तार्थे 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' इति णिनिः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः । ततः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तस्य लुक् । भाल्लविन इति । भाल्लविशब्दादिञन्तात् प्रोक्तार्थे पूर्ववण्णिनिः, तदन्तात् तद्वेदेत्यण्, तस्य लुक् । शाट्यायनिन इति । शाट्यशब्दाद् गर्गादियञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक्, ततः प्रोक्तार्थे पूर्ववण्णिनिः, तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक् । ऐतरेयिण इति । ऐतरेयशब्दाच् शुभ्रादिढगन्तात् पूर्ववण्णिनिः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक् ।

ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । ब्राह्मणविशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । तस्य प्रतीतिः = प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं ब्राह्मणग्रहणम् । याज्ञवल्क्यानीति । याज्ञवल्क्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् प्रोक्तार्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । सौलभानीति सुलभेन प्रोक्ता-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दसि इत्येतस्य पदस्याव्याप्तेः ...

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कल्पे – काश्यपिनः। कौशिकिनः। सूत्रे–पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दिनः। कृशाश्विनः। छन्दोब्राह्मणानीति किम्? पाणिनीयं व्याकरणम्। पैङ्गी कल्पः॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ ६७॥

'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः। 'अस्मिन्' इति प्रत्ययार्थः। 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। 'देशे तन्नाम्नि' इति प्रत्ययार्थविशेषणम्। तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति – प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः। बाल्बजः। पार्वतः। मत्वर्थीयापवादो योगः॥

पदमञ्जरी

इत्याख्यानेषु वार्ता' इति। *काश्यपिनः, कौशिकिन इति*। 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः'। *पाराशरिण इति*। पाराशर्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्' इति णिनिः, पूर्ववद्यलोपः। *कर्मन्दिन इति*। 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः'। पिङ्गशब्दात्पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति। ननु तन्नाम-

न्यासः

नीति। पूर्ववत् 'कलापिनोऽण्' इत्यण्। अत्र स्वातन्त्र्यं भवति। न हीह पुराणप्रोक्तत्वमस्ति; इदानीन्तनेन प्रोक्तत्वात्। काश्यपिनः, कौशिकिन इति। काश्यपेन प्रोक्तः कल्पः, कौशिकेन प्रोक्त इति। 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः', तदन्तात् 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक्। पाराशरिणः, शैलालिन इति। पाराशर्येण प्रोक्तं सूत्रम्, शिलालिना प्रोक्तं सूत्रम्—'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इति णिनिः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक्। कर्मन्दिनः, कृशाश्विन इति। कर्मन्देन प्रोक्तं सूत्रम्, कृशाश्वेन प्रोक्तं सूत्रमिति 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः', तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक्।

पैङ्गी कल्प इति। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः—'पुराणप्रोक्त' इत्यादिना णिनिः। तत्र स्वातन्त्र्यमेव भवति, न च तद्विषयता॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ प्रत्ययान्तनामेति। यदि तर्हि तन्नाम्नि देशे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'निर्वृत्तम्' इत्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । 'देशे तन्नाम्नि' इति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'निवासः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावां

पदमञ्जरी

ग्रहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति ? तन्न; द्विविधं नाम—कदाचित्केनचित्सङ्केतितम्, नित्यं व्यवहारानुपाति । तत्र द्वितीयस्य परिग्रहार्थमितिकरणः क्रियते, भूमादिविशेषपरिग्रहार्थं च । 'तन्नाम्नि' इत्येतत्तु नामधेयताविरोधिनो बलीयसोऽपि प्रत्ययान् बाधितुम्, अन्यथा नाप्राप्ते मतुप्यारम्भात्तस्यायं बाधकः । तदपवादैस्त्वनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणायामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितण्यर्थाद् वृतेः कर्मणि क्तः ॥

तस्य निवासः ॥ *ऋजुनावामिति* । ऋज्वी नौर्येषां तेषामित्यर्थः ॥

न्यासः

प्रत्ययः, इतिकरणोऽनर्थकः, तन्नामग्रहणादेवातिप्रसङ्गनिवृत्तिः ? नैतदस्ति; द्विविधं हि नाम—संकेतितम्, अनुवृत्तञ्च । संकेतितं यद्यापि व्यवहारपदवीं नानुपतति, अनुवृत्तञ्च व्यवहारमनुपतति । तत्रानुवृत्तं यन्नाम तत्रायं योगः । अनुवृत्तञ्च व्यावहारिकम्, तत्प्रतिपत्त्यर्थमितिकरणः क्रियते, ग्रामादिविशेषपरिग्रहार्थश्च । यद्येवम्, इतिकरण एव क्रियताम्, किं तन्नाम्नीत्यनेन ? एतदपि न कर्त्तव्यम्; नामधेयता विरोधिनोऽपि बलीयसोऽपि प्रत्ययान् बाधितुम् । कथम् ? नाप्राप्ते मतुप्ययं योग आरभ्यमाणो मतुपमपवादत्वाद् बाधते । तदपवादैस्त्वनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणायामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः । नामग्रहणे तु सति बलीयोभिरपि सम्प्रधारणायाः सम्प्रत्ययो भवति—यो नामधेयतां गमयति स चातुरर्थिक एवेति । अतः स एव भवति ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ चतुर्ष्वपीति । अनन्तरातीतेऽस्मिन् वक्ष्यमाणयोश्च योगयोः । कर्त्तरि चेति । लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्धेतौ क्वचित् कर्त्तरि च सहस्रेणेति हेतौ, कुशाम्बेनेति कर्त्तरि । यदा हेतौ तदा वृत्तेरकर्मकत्वान्निर्वृत्त इति कर्त्तरि निष्ठा, यदा कर्त्तरि तदाऽन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मणि । अकर्मका अप्यन्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निवासो देश आर्जुनावो देशः । शैबः । औदिष्ठः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'अदूरभवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । हैमवतम् ।

चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेसु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्त्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नस्ति' इत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरडु – आरडवम् । कक्षतु – काक्षतवम् । कर्कटेलु – कार्कटेलवम् । नद्यास्तु परत्वान्मतुब्भवति – इक्षुमती ।

अञधिकारः – प्राक् सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिका-

पदमञ्जरी

अदूरभवश्च ॥ अदूरमन्तिकं तत्र भवतीत्यदूरभवः, निपातनात्सप्तमीसमासः । *विदिशाया इति* । 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति षष्ठी । *चकार इत्यादि* । असति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवार्थ उत्तरत्र सम्बध्येत ॥

ओरञ् ॥ अरडुः = क्षत्रियविशेषः । *नद्यां तु मतुप्परत्वादिति* । आरडवमित्यादिरञोऽत्रकाशः, 'नद्यां मतुप्' इत्यस्योदुम्बरावतीत्यादिः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ *चातुरर्थिक इति* । चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तद्धितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् ।

न्यासः

तस्य निवासः ॥ अदूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ यथायथमिति । यथास्वम् । तत्र प्रथमे प्रथमासमर्थविभक्तियुक्तात् । द्वितीये तृतीयासमर्थविभक्तियुक्तात् । तृतीयचतुर्थयोः षष्ठीसमर्थविभक्तियुक्तात् । नद्यास्तु परत्वान्मतुबेव भवतीति । 'नद्यां मतुप्' इत्यनेन ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । ऐषुकावतम्[1] । सैध्रकावतम् ॥

बह्वजङ्गादिति किम् ? आहिमतम् । यावमतम् ।

अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दैर्घवरत्रः । कापिलवरत्रः ॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः । गौप्तः ।

उदगिति किम् ? दक्षिणतो विपाशः ।

कूपेष्वणेव—दात्तः । गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ! ॥

पदमञ्जरी

अङ्गग्रहणं किमिति । 'मतोश्च बह्वचः' इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्ध्यत्येव विवक्षितमिति प्रश्नः । *मतुबन्तविशेषणं मा भूदिति* । अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति, वैयधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति विभावः । अस्ति चेदिदानीं क्वचिदबह्वच् मत्वन्तो यदर्थं बह्वज्ग्रहणं स्यात् ? अस्तीत्याह—स्ववान् , श्ववान् ॥

उदक्च *विपाशः* ॥ *महती सूक्ष्मेक्षिकेति* । एवं नाम स्वरेऽप्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसैषा ॥

न्यासः

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ मालावतमिति । यदि बह्वजिति, न भवत्येष दोषः ॥

---

१. 'ऐकटावतम्' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

'कूपेषु' इति निवृत्तम्। 'सङ्कल' इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। संगतः कलः सङ्कलः, सङ्कलेन निवृत्तः साङ्कलः। पौष्कलः।

सङ्कल। पुष्कल। उद्वप। उडुप। उत्पुट। कुम्भ। विधान। सुदक्ष। सुदत्त। सुभूत। सुनेत्र। सुपिङ्गल। सिकता। पूतीकी। पूलास। कूलास। पलाश। निवेश। गवेष। गम्भीर। इतर। शर्मन्। अहन्। लोमन्। वेमन्। वरुण। बहुल। सद्योज। अभिषिक्त। गोभृत्। राजभृत्। गृह। भृत। भल्ल। माल। वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

'देशे तन्नाम्नि' इत्यस्य विशेषणम्— सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च। ङ्याप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि। सौवीरे तावत्—दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्री। साल्वे—विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी। प्राचि खल्वपि—ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी। माकन्दी। माणिचरी। जारुषी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

'सुवास्तु' इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः[1]। अञ उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः। सुवास्तोरदूरभवं नगरं सौवास्तवम्। वार्णवम्।

पदमञ्जरी

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ अञ इति। 'अण्ग्रहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत्। तस्य

न्यासः

बह्वचः कूपेषु ॥ उदक् च विपाशः ॥ सङ्कलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ उवर्णान्तलक्षणस्येत्यादि। य उवर्णान्तास्तेभ्यः

---

१. 'यथासंभवमर्थसंबन्धः'—इत्यधिकं क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम्। सौवास्तवो नदी।

सुवास्तु। वर्णु। भण्डु। खण्डु[1]। सेचालिन्। कर्पूरिन्। शिखण्डिन्। गर्त। कर्कश। शटीकर्ण। कृष्ण। कर्क। कर्कन्धूमती। गोह्य[2]। अहिसक्थ। वृत्॥

रोणी॥ ७८॥

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। कूपलक्षणस्याञोऽपवादः। रोणीति कोऽयं निर्देशः, यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता? सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते — रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽ-

पदमञ्जरी

तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति—'अण्ग्रहणं मतुपो बाधनार्थम्' इति। तेन वस्तुतो मतुपोऽप्ययमपवादः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्धि को विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाणेव? तत्राह-*अण्ग्रहणमिति*। असत्यण्ग्रहणे मध्येऽपवादन्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानोऽणञ एव बाधकः स्याद्, नदीमतुपा तु परत्वाद्बाध्येत, पुनरण्ग्रहणात्तु मतुपो विषये भवतीत्यर्थः। किञ्च—'ओरञ्' इत्यस्य नद्यां मतुप्परत्वाद्बाधक इत्युक्तम्, तत्रासत्यण्ग्रहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्याम् 'ओरञ्' एव स्याद्, वचनं तु मतुपो बाधनार्थं स्यात्। तस्मादेतदर्थमप्यण्ग्रहणं कर्तव्यम्॥

रोणी॥ *केवलस्तदन्तश्चेति*। अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-

न्यासः

'ओरञ्' इति प्राप्तस्याञोऽपवादः। शेषेभ्यश्च 'बह्वचः कूपेषु' इत्यादिना प्राप्तस्य कूपलक्षणस्य। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, सुवास्त्वादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत। पुनर्वचनं यो विहितो न च प्राप्नोति तदर्थं विज्ञायते। अणेव च विहितो न प्राप्नोति, अपवादेन बाधितत्वात्। अथ स भविष्यतीत्यत आह —अण्ग्रहणमित्यादि। असति ह्यण्ग्रहणे 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति नदीमतुपा सह संप्रधारणायां परत्वान्नदीमतुप् स्यात्। अणो ग्रहणादणेव भवति। तस्मान्मतुपो बाधनार्थमण्ग्रहणम्॥

रोणी॥ कोऽयं निर्देश इति। कुत्सितोऽयं निर्देश इत्यर्थः। कुत्सितत्वं तु लक्षणातिक्रान्तत्वात्। तदेव लक्षणातिक्रान्तत्वं दर्शयितुमाह—यावतेत्यादि। सर्वावस्थाप्रति-

---

१. 'कण्डु'—इति पाठा०।

२. 'गर्हि'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च। रौणः। भाजकरोणः। सैंहिकरोणः॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। कूपलक्षस्यौवर्णलक्षणस्य चाञोऽपवादः। कार्णच्छिद्रिकः कूपः। कार्णवेष्टकः। कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम्। त्रैशङ्कवम्॥

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्य-कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराह-कुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

विधिप्रतिषेधात्केवलादेव स्यात्, न तदन्तात्। रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यत इति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति। ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकम्, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्; न च 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्, येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभाषेयं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्तत्वात्? यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति *भाष्यकार*पक्षः, तदाश्रयेणैतदुक्तम्। एवं च *वृत्तिकारस्या*प्ययमेव पक्षः। ङ्याप्सूत्रे तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते। किं सिद्धं भवति? कुमारीमाचष्टे कुमारयति—'णाविष्ठवद्' इति टिलोपः सिद्धो भवति॥

न्यासः

पत्त्यर्थमित्यादि। सर्वावस्था च केवलस्य तदन्तस्य च प्रतिपत्तिः प्रकृतित्वेन यथा स्यादित्येवमर्थमुच्यते। यदि 'रोण्याः' इत्यादिनिर्देशः क्रियेत तदा 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति केवलादेव स्यात्, न तदन्ताद्। रोणीति शास्त्रानपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिहोच्यते, तदस्याः परिभाषाया अनपेक्षणादिह तदन्तादपि प्रत्ययः सिद्धो भवति। ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, न चेदं प्रातिपदिकम्; स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्। अथ मतम्—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति प्रातिपदिकस्य तदन्तविधेः प्रतिषिध्यमानः स्त्रीप्रत्ययान्तस्यापि प्रतिषिध्यत इति, एतच्च यत्र हि प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणं तद्विषया परिभाषेति प्राग् ज्ञापितमेतत्? एवं तर्हि तस्य ज्ञापनस्य प्रायिकत्वं दर्शयति। तेन क्वचिदस्वरूपग्रहणेऽप्येषा परिभाषा प्रवर्त्तते। तेन कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यत्र 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावः सिद्धो भवति॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वुञादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुर्थिकाः। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। अरीहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति। आरीहणकम्। द्रौघणकम्।

अरीहण। द्रुघण। खदिर। सार। भगल। उलन्द। साम्परायण। क्रौष्ट्रायण। भास्त्रायण। मैत्रायण। त्रैगर्त्तायन। रायस्पोष। विपथ। उद्दण्ड। उदश्चन। खाडायन। खण्ड। वीरण। काशकृत्स्न। जाम्बवन्त। शिंशपा। किरण। रैवत। बैल्व। वैमतायन[1]। सौसायन। शाण्डिल्यायन। शिरीष। बधिर[2]। अरीहणादिः॥

कृशाश्वावादिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति। कार्शाश्वीयः। आरिष्टीयः। कृशाश्व। अरिष्ट। अरीश्व। वेश्मन्। विशाल। रोमक। शबल। कूट। रोमन्। वर्वर। सुकर। सूकर। प्रतर। सदृश। पुरग। सुख। धूम। अजिन। विनता[3]। अवनत। विकुघास। अरुस्। अवयास[4]। मौद्गल्य। कृशाश्वादिः॥

पदमञ्जरी

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरुपादीयते, तत्रारीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्व-

न्यासः

कोपधाच्च॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदा-

१. 'मैमतायन'—इति पाठा०।
२. वैगर्तायण, गोमतायण, सौमतायण, खाण्डायण, विपाश, सुयज्ञ, जम्बु, समर्थ— एतेऽत्र गणे क्वचिदधिकाः शब्दाः।
३. 'वनिता'—इति पाठा०।
४. 'अयावस्'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति। ऋश्यकः। न्यग्रोधकः। ऋश्य। न्यग्रोध। शिरा। निलीन। निवास। निधान। निवात। निबद्ध। विबद्ध। परिगूढ। उपगूढ। उतराश्मन्। स्थूलबाहु। खदिर। शर्करा। अनडुह्। परिवंश। वेणु। वीरण[1]। ऋश्यादिः॥

कुमुदादिभ्यष्ठच्प्रत्ययो भवति। कुमुदिकम्। शर्करिकम्। कुमुद। शर्करा। न्यग्रोध। इत्कट[2]। गर्त। बीज। अश्वत्थ। बल्वज। परिवाप। शिरीष। यवाष। कूप। विकङ्कत[3]। कुमुदादिः॥

काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति। काशिलम्। वाशिलम्। काश। वाश। अश्वत्थ। पलाश। पीयूष। विश[4]। तृण। नर। चरण। कर्दम। कर्पूर। कण्टक। गृह। काशादिः[5]।

तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति। तृणशः। नडशः। तृण। नड। बुस। पर्ण। वर्ण। चरण। अर्ण। जन। बल। लव। वन। तृणादिः।

प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति। प्रेक्षी। हलकी। प्रेक्षा। हलका[6]। बन्धुका। ध्रुवका। क्षिपका। न्यग्रोध। इकुंट[7]। प्रेक्षादिः।

अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति। अश्मरः। अश्मन्। यूष। रूष। मीन। दर्भ। वृन्द। गुड। खण्ड। नग। शिखा[8]। अश्मादिः।

---

१. खण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु—एतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

२. उत्कट—इति पाठा०।

३. कण्टक, कङ्कट, संकट, पलाश, त्रिक, कत, दशग्राम—पुस्तकान्तरे एतेऽधिकाः शब्दा अत्र गणे।

४. विस—इति पाठा०।

५. आवास, नड, वन, वधूल, बर्बर—एतेऽत्र शब्दा गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

६. फलका—इति पाठा०।

७. बुधका, संकट, कूपका, कर्कटा, सुकटा, सुक, महा—एते शब्दा अत्राधिकाः पुस्तकान्तरे।

८. यूथ, रुष, नद, नख, काट, पाम—एतेऽत्र शब्दा गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित[1] । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल[2] । सख्यादिः ।

संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् । संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । बिरत । चिकार । विरह । नासिका । संकाशादिः ।

बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । वुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥

पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाक्षायणः । तौषायनः । पक्ष । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्पन्थ च[3] । पक्षादिः ।

कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत्[4] । कर्णादिः ।

सुतङ्गमादिभ्य इञ्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विग्र । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः ।

---

१. गोहिल—इति पाठा० ।

२. चर्क, वक्रपाल, उशीर, सुरस, रोह, तमाल, कदल, सप्तल—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः क्वचित् ॥

३. कुम्भ, सीरज, सीरक, सरक, सलक, सरस, समल, रोमन्, लोमन्, हंसका, लोमक, सकण्डक, अस्तिवल, यमल, हस्त, सिंहक—क्वचिदेते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः ।

४. अर्क, लूष, स्फिक्, ज्ञावत्—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादिः ।

बराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । बाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा[1] । वराहादिः ॥

कमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शाल्मली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण[2] । कुमुदादिः ।

शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते, तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्भवति । तथा चोक्तम् – शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति ॥

पदमञ्जरी

करणादेकशेषाभावः । *कुमुदादिष्विति* । ऋश्यादेरनन्तरेषु औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यत इत्यादि यदुक्तं तदेवाप्तप्रयोगेण द्रढयति—*तथा चोक्तमिति* । 'लुपि युक्तवद्' इत्यत्र *भाष्यकारैः*तदुक्तम् । अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुब् भवतीति कस्मान्नोच्यते ? तथा वा भवतु; सर्वथा चातूरूप्यमेवात्र नः समीहितम् ॥

न्यासः

दिभ्यः ॥ औत्सर्गिकोऽपि तत्रेष्यत इति । यद्येवम्, तस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्यत आह – तस्य चेत्यादि । तथा चोक्तमित्यादि । तदेव द्रढयति—औत्सर्गिक इत्येव । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति भाष्यकारवचनाल्लभ्यते । विशेषविहितानां हि लुपा न भवितव्यम् । अत औत्सर्गिकस्य लुब् भवतीति विज्ञायते ॥

---

१. विनद्ध, निबद्ध, विरुद्ध, मूल—एतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

२. कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष—एतेऽप्यत्राधिका शब्दाः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

'देशे तन्नाम्नि' इति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्भवति। ग्रामसमुदायः = जनपदः। पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः। मत्स्याः। अङ्गाः। वङ्गाः। मगधाः। सुह्माः। पुण्ड्राः।

इह कस्मान्न भवति—उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो[1] जनपद इति? तन्नाम्नीति वर्त्तते। न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

'वरण' इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति। अजनपदार्थं आरम्भः। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। शृङ्गी। शाल्मलयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति। [2]कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी। शिरीषाः काञ्ची।

वरणाः। पूर्वौ गोदौ[3]। आलिङ्ग्यायन। पर्णी। शृङ्गी। शाल्मलयः। सदाण्वी। वणिकि। वणिक। जालपद। मथुरा। उज्जयिनी। गया। तक्षशिला। उरशा। आकृत्या॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्भवति।

वाग्रहणं किम्, यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति? एवं तर्हि

पदमञ्जरी

शर्कराया वा ॥ कुमुदादिष्विति। ऋश्याद्यनन्तरेषु। पाठसामर्थ्यादिति।

न्यासः

जनपदे लुप्॥ वरणादिभ्यश्च॥ शर्कराया वा॥ पाठसामर्थ्यादित्यादि।

---

१. 'वैतसः'—इति पाठा०।

२. 'कन्दुक'—इति पाठा०।

३. 'पूर्वेण गोदौ, अपरेण गोदौ'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतज्ज्ञापयति – शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति। शर्करा। शार्करम्। गणपाठाच्च श्रवणम्, उत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ। तदेवं षड् रूपाणि भवन्ति – शर्करा, शार्करम्, शर्करिकम्, शार्करकम्, शार्करिकम्, शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दाट्ठक्, छ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। शार्करिकम्। शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी। उदुम्बरा यस्यां सन्ति उदुम्बरावती। मशका-

पदमञ्जरी

नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठोऽनर्थकः स्यात्। *शर्करेति*। अणो लुप्। *शार्करमिति*। तस्यैव श्रवणम्। *शार्करिकमिति*। कुमुदादित्वाट्ठच्। *शार्करकमिति*। वराहादित्वात्कक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः। *शार्करिकम्, शर्करीयमिति*। उत्तरसूत्रेण ठक्छौ ॥

नद्यां मतुप् ॥ 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुपि सिद्धे वचनमिदं तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निवृत्ताद्यर्थं च, तत्सूचितम्—*चातुरर्थिक इति*। *देशस्य विशेषणं नदीति*। यद्यपि 'विशिष्टलिङ्ग' इत्यत्रोक्तम्–'नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देशः' इति, इह तु नद्यां देश इति; सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदो देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पर्वतेष्वपि चातुरर्थिको भवति। अन्ये त्वाहुः—नद्यपि देश एव, लोकप्रसिद्धेः; 'विशिष्टलिङ्ग' इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्व एवावयवो नदीवचनस्तत्परिग्रहार्थम्, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः, कश्चिदन्यदेशवाची–तत्र

न्यासः

यदि नित्यो लुप् स्याद्, गणयोरस्य पाठोऽनर्थकः स्यात्। तस्मात् पाठसामर्थ्यादेव पक्षे श्रवणं भविष्यतीत्यत आह। एवं तर्हीत्यादिना वाग्रहणस्य ज्ञापकं दर्शयति। शर्करेति। औत्सर्गिकस्य लुप्। शार्करमिति। तस्यैव पक्षे श्रवणम्। शार्करिकमिति। कुमुदादित्वाट्ठच्। शार्करकमिति। वराहादित्वात् कक्। शार्करिकम्, शर्करीयमिति। उत्तरसूत्रेण ठक्छौ ॥

ठक्छौ च ॥ नद्यां मतुप् ॥ उदुम्बरावतीति। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती ।

इह कस्मान्न भवति – भागीरथी, भैमरथी ? मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

'मधु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनद्यर्थं आरम्भः । मधुमान् । विसवान् ।

मधु । विस । स्थाणु । मुष्टि[1] । इक्षु । वेणु । रम्य । ऋक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरुत् । मरुव । दार्वाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मध्वादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

'कुमुद', 'नड', 'वेतस' – इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

* महिषाच्चेति वक्तव्यम् * । महिष्मान्नाम देशः ॥

पदमञ्जरी

मा भूदित्येवमर्थमिति । उदुम्बरावतीत्यादौ 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वम् । *भागीरथीति* । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुद्वानित्यादौ झयः 'मादुपधायाश्च' इति वत्वम् । अथ वकारादिरेव कस्मान्न विहितः ? ज्ञापनार्थम्, एतज्ज्ञापयति–अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति, महिषाच्चेति न

न्यासः

मध्वादिभ्यश्च ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुदशब्दाट् ठच्ठकोः प्राप्तयोः । नडशब्दादपि 'नडशादाड्ड्वलच्' इति 'नडादीनां कुक्च' इति । अस्मिंश्च विधौ प्राप्ते वेतसशब्दादपि मतुब् विधीयते । महिषाच्चेत्यादि । 'महिषशब्दान्मतुब् विधीयते' इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् – पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन महिषशब्दादपि भविष्यतीति ॥

---

१. 'दृष्टि' 'हृष्टि' इति वा पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मतुप्प्रकरणेऽपि शिखाया वलचं वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर-इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् ।

उत्कर । सम्फल[1] । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या ।

पदमञ्जरी

वक्तव्यं भवति । एतेनैतदपि निरस्तम्—प्रकृतस्यैव मतुपो डित्त्वातिदेशेन सिद्धमिति, न हि डित्त्वातिदेशे पूर्वोक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ शादशब्दो दोपधः, 'पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ'[2] इति ॥

शिखाया वलच् ॥ *शिखाया वलज्वक्ष्यतीति* । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इत्यनेन । *तददेशार्थं वचनमिति* । इदं तु निर्वृत्ताद्यर्थम्, देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं च ॥

न्यासः

नडशादाड् ड्वलच् ॥ नडशब्दात् पूर्वसूत्रेण ड्मतुप्यपि प्राप्ते शादशब्दादप्यणि ड्वलज्विधीयते ॥

शिखाया वलच् ॥ शिखाया वलचं वक्ष्यतीति । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' इत्यनेन ।

---

१. 'संकर'—इति पाठा० ।

२. अ० को० १.१.९ ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अजिन। मश्व। चर्मन्। उत्क्रोश। शान्त। खदिर। शूर्पणाय। श्यावनाय। नैव। बक। नितान्त। वृक्ष। इन्द्रवृक्ष। आर्द्रवृक्ष। अर्जुनवृक्ष। उत्करादिः॥

नडादीनां कुक् च॥ ९१॥

'नड' – इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। नडकीयम्। प्लक्षकीयम्।

नड। प्लक्ष। बिल्व। वेणु। वेत्र। वेतस। तृण। इक्षु। काष्ठ। कपोत। ❋ क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वं च ❋। ❋ तक्षन्नलोपश्च ❋।

शेषे॥ ९२॥

'शेषे' इत्यधिकारोऽयम्। यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः।

उपयुक्तादन्यः शेषः। अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः

पदमञ्जरी

नडादीनां कुक् च॥ तक्षन्नलोपश्चेति। यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियेत, नान्तस्य पदत्वात्सिद्धो नलोपः; किन्तु कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिः, छस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति॥

शेषे॥ *उपयुक्तादन्यः शेष इति*। शब्दार्थकथनमेतत्। तस्यैव प्रकरणादागतं विशेषमाह—*अपत्यादिभ्य इति*। एते ह्यत्रोपयुक्ताः। *चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति*। चत्वारोऽर्थाः 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादयः पर्यन्तो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः। *चातुरर्थ्यपर्यन्तेभ्य इति* पाठे समाहारद्विगोश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। ये तु पठन्ति—*चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति*, ते प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणमिच्छन्ति। किमर्थं

न्यासः

उत्करादिभ्यश्छः॥ नडादीनां कुक् च॥ क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वञ्चेति। क्रुञ्चाशब्दस्य कुग्भवति ह्रस्वत्वञ्च—क्रौञ्चकीयमिति। तक्षन्नलोपश्चेति। तक्षन्नित्येतस्य कुगागमो भवति, नलोपश्च—तक्षकीयमिति॥

शेषे॥ उपयुक्तादन्यः शेष इत्येतद् ग्रहणकवाक्यम्। तदेव अपत्यादिभ्य इत्यादिना विवृणोति। अपत्यादयो हि चातुरर्थ्यपर्यन्ता प्रत्ययविधौ विनियुक्ताः, तस्मात् तेभ्यो योऽन्यो जातादिरर्थः स शेषः। ननु च निवृत्ता अपत्यादयः, तेभ्यश्चान्तरेषु जातादिषु येषु घादयस्ततोऽपत्यादिषु नैव ते प्राप्नुवन्तीति तत्किं तन्निवृत्त्यर्थेन शेषाधिकारेण!

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयः, तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते ।

पदमञ्जरी

पुनः शेषवचनम् ? शेषे घादयो यथा स्युः, अपत्यादिषु मा भूवन् । चिरनिवृत्ता अपत्यादयः ? चतुर्ष्वर्थेषु तर्हि मा भूवन् ; अन्यथा 'ओरञ्' इत्यादयः 'नडादीनां कुक् च' इत्येवमन्ता यथा चतुरर्थेषु भवन्ति, तथा घादयोऽपि 'विभाषा पूर्वाह्णाभ्याम्' इत्येवमन्तास्तत्रैव स्युः । न ह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते । निवर्तिष्यते तर्हि चतुरर्थाः ? अस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्करादिषु कांश्चिद् वृद्धान् शब्दान्पठति— आर्द्रका, शालेति; अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धः स्यात् । स्वार्थे तर्हि घादयो मा भूवन् ? अनिर्दिष्टार्थत्वाद्धि स्वार्थ एव स्युः, नामी अनिर्दिष्टार्थाः । जातादिष्वर्थेषु घादयोऽनुवर्तिष्यन्ते ? यद्यनुवर्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्यास्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति । नार्थनिर्देशं प्रति व्यप्रयोरन्योऽन्यमभिसम्बन्धो भवति । लिङ्गाच्च, यदयं क्वचिच्चकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' इति, तज्ज्ञापयति— न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः प्रकृतेर्भवतीति । अथ वा— लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणः । न च घादीनां प्रकृत्यन्तरापेक्षा, नापि ग्रामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थे मा भूवन्निति । तदेव तर्हि प्रयोजनम्—अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति । ननु चोक्तम्—चिरनिवृत्ता अपत्यादयश्चातुरर्थी च नापेक्ष्यत इति ? न ब्रूमोऽपत्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति, किं तर्हि ? तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नुवन्ति । कथम् ? इत्याह— *तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादय इति* । यथा 'तस्येदम्' इत्यनेन पाणिनीयाश्छात्त्रा इति छात्त्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति, एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः; विशेषेषु सामान्यभावात् ।

ननु च विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपात्तः, तत्र विशेषे पर्यवस्यति— कौण्डिन्यो ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा—दधि ब्राह्मणेभ्यस्तक्रं कौण्डिन्यायेति । तत्रापत्यादिविशेषसन्निधावुपात्तं तस्येदमिति सामान्यम्, यद्यपत्यादिष्वेव पर्यवस्येत् सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति ।

किञ्च यद्यपत्यादिष्वपि घादयः स्युः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्रैवाणादिभिः सह

न्यासः

इत्यत आह—तस्येदमित्यादि । जातादिष्वर्थेषु तस्येदमित्येषोऽर्थः पठ्यते । तच्चापत्यादीनां सामान्यम् । सामान्ये च विधीयमानस्तद्विशेषेऽपि विधीयते । तदुपलक्षणत्वात् सामान्यस्य । अतस्तस्येदं विशेषत्वाज्जाताद्यन्तःपातिष्वपत्यादिषु घादयः प्राप्नुवन्ति । तस्मात् तेषु मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किञ्च – सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादिशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति— 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः[1] । दृषदि पिष्टाः दार्षदा सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति ॥

पदमञ्जरी

विधीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गम्? 'फेश्छ च' इत्यत्र 'फेर्वा' इत्येव ठग्विधानार्थं वक्तव्यम्, ठका मुक्ते 'वृद्धाच्छः' इति तावच्छः सिद्धः, तदेव छविधानं ज्ञापनार्थम्—न ह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति । तथा गोत्रचरणाद्वुञिति समूह इदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इति पुनर्विधानमपि लिङ्गमस्यार्थस्य; तथा 'राजन्यादिभ्यो वुञ्' इति राजन्यादिषु दैवयातशब्दः पठ्यते, स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तः; तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते, तत्रापि 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्येव सिद्धः; तदेतैर्लिङ्गैरपत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति । तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यत इति प्रयोजनान्तरमाह—*किञ्चेति* । असति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत, द्वितीयादिषु त्वर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्युः, शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतमान् जातादीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति । अतः साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्तव्यम् । *लक्षणं चाधिकारश्चेति* । तत्र 'तस्येदम्' इत्येव चाक्षुषादयः सिध्यन्ति, पार्षदादयस्तु 'संस्कृतं भक्षाः' इति, तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते ॥

न्यासः

किञ्चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं दर्शयति । असति हि शेषाधिकारे घादीनां प्रथमार्थेनैव सम्बन्धमनुभवतां तत्रैव कृतार्थता विज्ञायेत । तत्र द्वितीयादिष्वर्थेषु प्राग्दीव्यतीया एवाणादयः स्युः, न तु घादयः । शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतया जातादीनर्थानेकीकृत्य शक्नोत्यभिधातुम्— सर्वत्र घादयः सिध्यन्तीति । अतः साकल्यार्थं वा शेषवचनम् । लक्षणं चाधिकारश्चेति । इह लक्षणस्य विधायकत्वाल्लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिति कृत्वा;

---

१. 'रासनो रसः, स्पार्शनः स्पर्शः'—इत्येकस्मिन्पुस्तकेऽधिकम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

'राष्ट्र' 'अवारपार' – इत्येताभ्यां यथासंख्यं घ-खावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । विगृहीतादपीष्यते – अवारीणः । पारीणः । विपरीताच्च – पारावारीणः ।

प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

पदमञ्जरी

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ *विगृहीतादपीष्यते इति* । सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणम्; अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । *विपरीताच्चेति* । इयमपीष्टिरेव ॥

न्यासः

उत्तरत्राधिकारः स्वरितत्वात् । तत्र यदाऽस्य लक्षणम्, चाक्षुषादयः सिध्यन्ति । यदा त्वधिकारता, तदा सर्वेषु जातादिष्वर्थेषु घादयो भवन्ति । यदि तर्हि शेष इति लक्षणमपीदमनेनैव यथा ग्रहणादिष्वर्थेषु शेषेष्वर्थेषु प्रत्ययो भवति, तथा जातादिष्वपि भविष्यतीति जाताद्यनुक्रमणमनर्थकम् ? न; अपवादविधानार्थत्वात् । यानि त्वनपवादार्थानि जातनिवृत्तलब्धक्रीतकुशलाः— इत्येवमादीनि तानि शेषग्रहणस्यैव प्रपञ्चो वेदितव्यः ।

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ राष्ट्रशब्दाद् 'वृद्धाच्छः' इति च्छे प्राप्ते । अवारपारशब्दादणि घखौ विधीयेते । अवारस्य पारमवारपारमिति षष्ठीसमासः । राजदन्तादिषु दर्शनात् पारावारमित्यपि पक्षे भवति । विगृहीताद् विपरीताच्च लभ्यते । वक्तव्यमेवैतत् । अथ वा— एकशेषो विज्ञास्यते, तत्रैकः समुदायार्थः, अपरोऽवयवार्थो भविष्यति । विपरीतस्यापि 'एकार्थानां विरूपाणाम्' इत्येकशेषो न विरुध्यते, यथा— वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च कुटिलदण्डाविति, यथा च यङ्लुकाविति । ननु च तस्यैवं प्रकृतयो भवन्ति, पञ्च राष्ट्रादिशब्दाः, प्रत्ययौ तु द्वौ—इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न सिध्यति ? नैष दोषः; निर्देशापेक्षं हि यथासंख्यत्वम् । निर्देशश्च द्वयोरेव, तदपेक्षया प्रकृते यथासंख्यत्वम् । एवं पञ्चाद्यभेद उपजायते, न स यथासंख्यं बाधते । यथा तुञादीनाञ्च गणापेक्षया यथासंख्यं प्रवृत्ते तु यथासंख्येन प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां गणेषु यद्यपि प्रातिपदिकरूपाण्यसमसंख्यानि भवन्ति, तथात्रापि यथासंख्यं न हीयते । कुतः पुनरवगतम्—एकशेषोऽयमिति ? व्याख्यानात् ।

प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेणेति । मात्रशब्दो जाताद्यर्थविभक्तिनिर्देशस्य च व्यवच्छेदाय ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रामशब्दाद्य, खञ्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

'कत्त्रि' इत्येवमादिभ्य ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ।

कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती[1] । ग्राम । उख्या । * कुल्याया[2] यलोपश्च * । कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं 'श्वन्', 'असि', 'अलङ्कार'—इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत्, कौलोऽन्यः । कौक्षेयको भवत्यसिश्चेत्, कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत्, ग्रैवोऽन्यः ॥

पदमञ्जरी

ग्रामाद्यखञौ ॥ ग्रामशब्दः कत्त्र्यादिषु पठ्यते, तेन ढकञपि भवति ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ *कात्त्रेयक इति* । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रय इति बहुव्रीहिर्वा । अस्मादेव निपातनात्कोः कद्भावः, तेन कद्भावे 'त्रौ उपसंख्यानम्' इति न वक्तव्यं भवति । *कुल्याया यलोपश्चेति* । केचित्तु तृतीयं वर्णं लकारं पठन्ति, अन्ये तु डकारम् ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? कौलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्तते तदा तस्यापत्यमपि श्वैव भवति,

न्यासः

ग्रामाद् यखञौ ॥ वृद्धलक्षणे छे प्राप्ते वचनम् ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ कत्त्र्यादिषु यद्वृद्धं पठ्यते ततश्छे प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणीति योगोऽयमारभ्यते । कत्त्रिशब्दश्च तत्पुरुषः—कुत्सितास्त्रयः, 'कोः कत्' इति योगविभागात् कद्भावः । अत एव निपातनाद् बहुव्रीहिर्वा—कुत्सितास्त्रयो यस्याः सा कत्त्रिः । कुड्याया यलोपश्चेति । कुड्याशब्दाड् ढञ् भवति यलोपश्च—कौडेयकः ।

ये तु कुल्याया यलोपश्चेति पठन्ति तेषां कौलेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ अणोऽपवादो योगः ।

---

१. 'वमंती'—इति पाठा० ।

२. 'कुण्ड्यायाः'—इत्यपि केचित्पठन्ति, तेषां मते 'कौण्डेयकः' इति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

'नदी'– इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् ।

पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् ।

केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति – पौरेयम्, वानेयम्, गैरेयमिति; तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् ।

नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दार्वा । दाल्वा । वासेनकी । वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् – इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

पदमञ्जरी

तत्र 'अपूर्वपदादन्यतरस्याम्' इति ढकञा सिद्धम्; कुक्षिग्रीवाशब्दाभ्याम् 'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' इति ढञि कृते आस्यलङ्कारयोस्स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणम्, न संज्ञा; नद्याः मह्यादीनां पृथग्ग्रहणात् । *पौरेयमित्यादिषु* पुरि भवम्, वने भवम्, गिरौ भवमिति विग्रहः । *उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति* । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ दक्षिणाशब्दः 'दक्षिणादाच्' इत्याजन्तोऽव्ययं गृह्यते; पश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यात् । तेन न टाबन्तस्य प्रवीणवाचिनो ग्रहणम् ॥

न्यासः

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ यान्यत्रावृद्धानि तेभ्योऽणि प्राप्ते, वृद्धेभ्यस्तु वाराणसीत्येवमादिभ्यश्छे प्राप्तेऽपवादः । केषाञ्चिद् 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञि प्राप्ते ढगारभ्यते । पौरेयमिति । पुरि भवम् । वने भवं वानेयम् । गैरेयमिति गिरौ भवम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणभूतमिति । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ।

गणे नदीत्येतत् स्वरूपेण ग्रहणम्, न संज्ञाग्रहणार्थम् । संज्ञाग्रहणे हि मह्यादीनां पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ पश्चात्पुरसोरव्ययत्वात् साहचर्याद् दक्षिणाशब्दोऽपि 'दक्षिणादाच्' इत्याजन्तमव्ययमेव गृह्यते । एवञ्च 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र परिगणनात् त्यपः प्राप्तिर्नास्तीत्यणोऽपवादोऽयं योगः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। षकारो ङीषर्थः। कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा ॥

ॐ बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॐ। बाह्लायनी। और्दायनी। पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फक्च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणो गौः।

अमनुष्य इति किम्? राङ्कवको मनुष्यः।

ननु च रङ्कुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति मनुष्ये परत्वाद्वुञैव भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्ये

पदमञ्जरी

कापिश्याः ष्फक् ॥ *बह्ल्युर्दिपर्दीति*। 'अवृद्धादपि' इति वुञि प्राप्ते वचनम् ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च ॥ रङ्कवो नाम जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः, तस्य 'अवृद्धादपि' इति वुञ् बाधकः, तस्य ओर्देशे ठञ्, ततः कोपधादण्, ततः 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण् प्राप्तः, ततः ष्फगणौ विधीयेते। कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः। *मनुष्ये परत्वादिति*। उत्कृष्टत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः। *कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्ध इति*। ननु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्, ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये ष्फगेव स्यात्, यत्राण् विधीयते? नैतदस्ति; कच्छादिपाठस्योभयार्थत्वे

न्यासः

कापिश्याः ष्फक् ॥ वृद्धादिति छे प्राप्ते कापिशीशब्दात् ष्फग्विधीयते।

वाह्लीत्यादि। वाह्लीत्यादिभ्यः ष्फग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रादिह चकारः सिंहावलोकितन्यायेनानुवर्त्तते, तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वाह्लयादिभ्योऽपि ष्फग्भवतीति ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ 'ओर्देशे ठञ्' इति ठञि 'जनपदतदवध्योश्च' इति जनपदलक्षणे वुञि 'कोपधादण्' इत्यणि प्राप्ते वचनम्।

कच्छादिपाठादणपि सिद्ध इति। 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यत्र 'कोपधादण्' इत्यण्-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च ? तदुच्यते; नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । तेन राङ्कवः, कम्बल इति ष्फग्न भवति ।

विशेषविहितेन च ष्फकाऽणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणमपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रत्यच् – इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

बाधकाभावात् । *नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते इति* । यस्त्वमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिषु रूढः, न तस्यैव ग्रहणम्; अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्मान्न विज्ञायते— परत्वादेव वुञि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति–'मनुष्यतत्स्थयोः' इत्यस्याप्येतौ ष्फगणौ बाधकाविति, तेन तत्स्थे ष्फगणावेव भवतो न वुञिति ? तन्न; अनिष्टत्वात् । न हि तत्स्थे ष्फगणाविष्येते, किं तर्हि ? वुञेव । *राङ्कवः कम्बल इति ष्फग्न भवतीति* । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथात्र ष्फगिष्यते, मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः । यथाऽऽह—'रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्, तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वादण्ग्रहणानर्थक्यं च कच्छादिभ्योऽण्विधानात्' इति । *विशेषविहितेन च ष्फकेति* । अन्यथा कच्छादिपाठस्य प्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि ष्फगेव स्यात् ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ 'द्यु' इति दिव उत्त्वेन निर्देशः । द्युशब्दस्य तु

न्यासः

ग्रहणानुवृत्तेः । नञिवयुक्तन्यायेनेति । नञ्युक्ते चेवयुक्ते च सत्सदृशसंप्रत्ययो भवति । इह च मनुष्यशब्दो नञ्युक्तः, तस्मान्नेह मनुष्यप्रतिषेधः क्रियते । अपि च मनुष्यसदृशे प्राणिन्येव प्रवृत्तिः, तेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फगणौ भवतः । अप्राणिनि तु कच्छादिपाठादणेव भवति, न ष्फक् राङ्कवः, कम्बल इति । विशेषविहितेनेत्यादि । यदीहाप्यण्न क्रियेत, तदा 'कच्छादिभ्योऽण्' इत्यणो राङ्कवः कम्बल इत्यत्र सावकाशत्वात् प्राणिनि विशेषविहितेन ष्फका तस्य बाधनं स्यात् । तस्मादेष दोषो मा भूदित्यणपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ अणि प्राप्ते यद् विधीयते । प्रागित्यादयः शब्दा अञ्चतेः 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विनि कृते सत्यात्मानं लभन्ते । ते च द्विविधाः— अव्ययसंज्ञकाः, अनव्ययसंज्ञकाश्च । यदा त्वस्तातिप्रत्ययान्ता भवन्ति तदा 'तद्धितश्चासर्व-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति शैषिकः। दिव्यम्। प्राच्यम्। अवाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्।

अव्ययात्तु कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः। प्राक्तनम्॥

कन्थायाष्ठक्॥ १०२॥

कन्थाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कान्थिकः॥

वर्णौ वुक्॥ १०३॥

'कन्थायाः' इत्येव। वर्णौ या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः। तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः। तथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम्।

पदमञ्जरी

ग्रहणं न भवति, व्याख्यानात्। *अवाच्यमिति*। अवाची = दक्षिणा दिक्।

अव्ययात्तु कालवाचिन इति। यथाव्ययात्कालवाचिनः 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्न भवति; न्यायस्य तुल्यत्वात्॥

वर्णौ वुक्॥ तत्समीपो देशो वर्णुरिति। 'अदूरभवश्च' इत्यर्थे 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इत्यण्, तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुप्। *तद्विषयार्थवाचिन इति*। स

न्यासः

विभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञाविधानादव्ययसंज्ञकाः, अन्यदा त्वनव्ययसंज्ञकाः। तेषामिह विशेषस्यानुपादानादुभयेषामपि ग्रहणम्। प्राच्यम्, अपाच्यमिति। 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घः। उदीच्यमिति। 'उद ईत्' इतीकारः। प्राक्तनमिति। प्राक्शब्दाद् दिक्शब्देभ्यः 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्' इत्यादिनाऽस्तातिः, तस्य 'अञ्चेर्लुक्' इति लुक्, ततोऽनेन यति प्राप्ते 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलौ भवतः। यतस्तु—यश्च कालवाची सोऽवकाशः॥

कन्थायाष्ठक्॥ अणपवादोऽयं योगः॥

वर्णौ वुक्॥ वर्णुरिति। नदोऽभिधीयते। स्रोतसि च कन्था न सम्भवतीति सामीपिकमधिकरणं विज्ञायते, अत आह—तत्समीपो देशो वर्णुरिति। वर्णुशब्दाद् 'अदूरभवश्च' इत्यत्रार्थे 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इत्यण्, तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुपि कृते वर्णुरिति भवति। ननु च प्रतिपदविधानात् प्रत्ययस्य लुब्न भवति? नैवम्; सुवास्त्वादिपाठो हि जनपदादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे कृतार्थः—वार्णवो ग्रामो वार्णवं नगरमिति, न तु जनपदे। तत्र तु परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। तद्विषयार्थेति। विषयग्रहणेन वर्णाविति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।
निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा[1] ॥

अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः ।

परिगणनं किम् ? औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः[2] । वृद्धात्तु छो भवति – आरातीयः ।

पदमञ्जरी

वर्णुदेशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः । विषयग्रहणेन वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ *अमेहेति* । योऽव्ययात्त्यब्विहितः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः ।

अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे भवोऽमात्यः । *औपरिष्ट इति* । उपरिष्टाद्भव इत्यणि कृते 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । परतःशब्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतसुजन्तः, तत्र भवः । *आरातीय इति* । 'बहिषष्टिलोपश्च' इत्यनित्यत्वज्ञापनादत्र टिलोपाभावः ।

न्यासः

सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । स वर्णुदेशो विषयो यस्य तद्विषयार्थः । सा पुनः कन्थैव ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ अमेहेत्यादि । परिगणनम् । एतच्चोत्तरसूत्रस्थस्यान्यतरस्यांग्रहणस्योभयोर्योगयोः शेषभूतत्वाद्, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते । अमाशब्दः समीपवाची, स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । इहेत्यादीनाम् 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति । अमा भवोऽमात्यः ।

औपरिष्ट इति । उपरिष्टाद् भवतीत्यणि कृते 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः' इति टिलोपः । परतो भावः पारस्तः । परतःशब्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतसुजन्तः । आरातीय इति । अत्र टिलोपो न भवति; 'बहिषष्टिलोपश्च' इत्यत्रानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् ।

---

१. इदं पद्यार्धं क्वचिन्नास्ति ।

२. अत्र 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यधिकःपाठ कस्मिन्पुस्तके ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ त्यब्नेर्ध्रुवे ❀ । नियतं ध्रुवम् – नित्यम् ।

❀ निसो गते ❀ । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चण्डालादिः ।

❀ आविसश्छन्दसि ❀ । आविस्-शब्दाच्छन्दसि त्यप्प्रत्ययो भवति । आविष्टयो वर्द्धते ।

❀ अरण्याण्णो वक्तव्यः ❀ । आरण्याः सुमनसः ।

❀ दूरादेत्यः ❀ । दूरेत्यः पथिकः ।

❀ उत्तरादाहञ् । ❀ । औत्तराहम् ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् – इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप्प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । 'श्वसस्तुट् च' इति ठञपि तृतीयो भवति – शौवस्तिकम् ॥

पदमञ्जरी

त्यब्नेर्ध्रुव इति । निशब्दाद् ध्रुवे वाच्ये त्यब्भवति । नियतं सर्वकालं भवो नित्यः ।

निसो गते इति । निःशब्दाद् गते वाच्ये त्यब्भवति । *निष्ट्य इति* । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वम् । एवमाविर्भूतमाविष्ट्यम् ।

अरण्याण्ण इति । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते ।

दूरेत्य इति । 'तत आगतः' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः ।

उत्तरादाहञिति । आद्युदात्तार्थं वचनम् । *औत्तराहमिति* । 'उत्तराच्च' इत्याहिप्रत्ययः, उत्तराहिशब्दात्परिगणनेन त्यपोऽभावादणि सति सिद्धम् ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ ठञपि तृतीयो भवतीति । विधिवाक्यापेक्षं

न्यासः

त्यब्नेर्ध्रुव इति । निशब्दाद् ध्रुवे वाच्ये त्यब्भवति । नियते सर्वकाले भवो नित्यः ।

निसो गत इति । निःशब्दाद् गते वाच्ये त्यब्भवति । निष्ट्य इति । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति मूर्धन्यः । एवमाविष्ट्य इत्यत्रापि भवति ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ ऐषमःप्रभृतीनि कालवाचीनि प्रातिपदिकान्यव्ययानि । 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना परत्वाट्ट्युट्युलोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । शौवस्तिकमिति । 'द्वारादीनाञ्च' इत्यैजागमः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद् यथासंख्यमञ्, ञ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। अणोऽपवादौ। काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। रूप्योत्तरपदात् – वार्करूप्यम्। शैवरूप्यम्। तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्, बहुच्प्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति। बाहुरूप्यम्। अणेव भवति[1] ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम्। दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाद् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। पौर्वशालः। दाक्षिणशालः। आपरशालः।

असंज्ञायामिति किम्? पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः।

पदमञ्जरी

तृतीयत्वम्, प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थः, 'श्वसस्तुट् च' इत्यत्र विकल्पाधिकारात् ट्युट्युलावपि भवतः ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ अञ्ञपोः स्त्रियां विशेषः–काकतीरी, चाणाररूप्या। *बहुच्पूर्वान्मा भूदिति*। अन्यथा बहुतीरशब्दादपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वान्नास्ति बहुच्पूर्वात्प्रसङ्गः ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ *असंज्ञायामिति*। न चैवमसंज्ञाया इति पञ्चम्या

न्यासः

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ अथ तीररूप्योत्तरादित्येवं कस्मान्नोक्तम्, एवं हि लघु सूत्रं भवतीति? अत आह—तीररूप्यान्तादित्यादि। यदीह तीररूप्यान्तादित्युच्येत, बहुच्पूर्वादपि स्यात्—बहुतीरे जात इति, भवति ह्येतत् तीरान्तम्। उत्तरपदग्रहणे त्वेषोऽतिप्रसङ्गो न भवति, न ह्येतत् तीरोत्तरपदम्, यस्मात् समासे सत्येतद्भवति। पूर्वपदमुत्तरपदमिति न्यायेन नायं समासः ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ पौर्वशाल इति। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। 'तद्धितार्थ' इत्यादिना तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः।

---

१. 'स्वरे विशेषः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः। पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

'दिक्पूर्वपदात्' इत्येव। दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। 'दिशो मद्राणाम्' इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम्। उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। शैवपुरम्। माण्डवपुरम्।

पदमञ्जरी

निर्देशः, विषयसप्तम्यापि तदर्थलाभादित्याह—*संज्ञाविषयादिति*। *पौर्वशाल इति*। पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः। *पदग्रहणमित्यादि*। 'दिक्पूर्वाद्' इत्युच्यमाने स्वरूपं स्यात्, ततश्च दिग्गज इत्यादेरेव स्यात्। पदग्रहणे तु सति दिग्विशेषवाचिनां ग्रहणं भवति, कथम्? व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः—दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, 'दिशः' इति वाचकापेक्षया षष्ठी, दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ मद्रशब्दो जनपदवचनः, बहुवचननिर्देशो जनपदवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन मद्रपर्यायो न गृह्यते। *पौर्वमद्र इति*। मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तेर्दिक्शब्देन सामानाधिकरण्ये सति 'तद्धितार्थं' इति समासः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ *शैवपुरमिति*। 'प्रस्थपुरवहान्तात्'

न्यासः

अथ पदग्रहणं किमर्थम्? न 'दिक्पूर्वाद्' इत्येवोच्येत? इत्यत आह—पदग्रहणमित्यादि। असति हि पदग्रहणे स्वरूपग्रहणं स्यात्। तथा च दिग्गजः, दिग्नागः, दिग्भागः, दिग्दाहः—इत्येवमादिः प्रकृतिर्विज्ञायते। पदग्रहणे तु सति दिग्विशेषो गृह्यते, कथम्? पदग्रहणसामर्थ्याद् व्यधिकरणे बहुव्रीहिर्विज्ञायते—दिशः पूर्वपदं यस्य। दिश इति च वाचकापेक्षया षष्ठी विज्ञायते। तेनेह तदभिधायी पूर्वादिदिक्शब्दो गृह्यते ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ पौर्वमद्र इति। पूर्ववत् तद्धितार्थे समासः, ततोऽणि प्राप्ते, 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयाद्' इति च वुञि, 'मद्रवृज्योः कन्' इति कन्यञ् विधीयते ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ शैवपुरम्, माहानगरमिति। शिवपुरमहानगरशब्दौ समासस्वरेणान्तोदात्तौ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदीच्यग्रामादिति किम्? माथुरम्[1]। बह्वच इति किम्? ध्वजी। ध्वाजम्। अन्तोदात्तादिति किम्? शार्करीधानम्। शर्करीधानशब्दे लित्स्वरेण धानशब्द उदात्तः॥

प्रस्थोत्तरपदलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः। माद्रीप्रस्थः। माहकीप्रस्थः। पलद्यादिभ्यः – पालदः। पारिषदः। ककारोपधात् – नैलीनकः। चैयातकः[2]। पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्ततष्ठञ्ञिठयोरपवादः, यथा – गौष्ठी, नैतकीति[3]।

पदमञ्जरी

इति वुञ् न भवति; 'वृद्धात्' इति तत्र वर्तते॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति। ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्थ-गिरिप्रस्थ-करिकादावौत्सर्गिक एवाण्, कैलासप्रस्थ-काकशाकादिषु वृद्धेषु 'वृद्धाच्छः' भवति, देशवाचिनि तु मालाप्रस्थादौ 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति वुञ्, इक्ष्वाकुप्रभृतिषु जनपदवुञोऽपवादः 'कोपधादण्' इत्यणवक्ष्यते,

न्यासः

माथुरमिति। मथुराशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। मध्यदेशग्रामस्तु, तेनाणेव भवति। ध्वाजमिति। ध्वजीशब्दः पिप्पल्यादिरवान् ङीषन्तः। गौरादिषु हि पिप्पल्यादयः पठ्यन्ते, तेनासौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। उदीच्यग्रामश्च बह्वजन्तो भवति। धानशब्द उदात्त इति। 'गतिकारकोपपदात्' इति धानशब्दस्य ल्युडन्तस्य प्रकृतिभावात्॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति। प्रस्थोत्तरपदादीनामुदीच्यग्रामत्वात्। माद्रीप्रस्थः, माहकीप्रस्थ इति। अत्र प्रकृतिः समासस्वरेणान्तोदात्ता। अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, न प्रस्थान्तादित्येवोच्येत? नैवं शक्यम्; तदिहापि प्रसज्येत—उत्तमकर्णीप्रस्थः। तत्राप्युत्तरपदग्रहणान्न भवति। न ह्यत्र प्रस्थशब्द उत्तरपदम्, किं तर्हि? कर्णीप्रस्थशब्दः। ततष्ठञ्ञिठयोरपवाद इति।

---

१. 'माधुरम्'—इति पाठा०।

२. 'वैयतकः'—इति पाठा०।

३. 'नैकेतीति', 'नैधिकीति'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोमतीशब्दः पठ्यते, ततः 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञोऽपवादः। वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पुनः पठ्यते परं छं बाधितुम्। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्।

पलदी। परिषत्। यकृल्लोमन्। रोमक। कालकूट। पटच्चर। वाहीक। कलकीट। मलकीट। कमलकीट। कमलभिदा। कमलकीर। बाहुकीट। नैतकी। परिखा। शूरसेन। गोमती। उदयान[1]। पलद्यादिः॥

पदमञ्जरी

अरीहणकादौ च 'वृद्धादकेकान्त' इति छो भवति, तस्मादञोऽपवाद इति सुष्ठूक्तम्। उत्तरपदग्रहणादिह न भवति—उत्तरो माहकिप्रस्थ उत्तरमाहकिप्रस्थः, तत्र भव इति। 'प्रस्थान्तात्' इति तूच्यमानेऽत्रापि स्यात्।

अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति। यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदत्र वृद्धं वाहीकग्रामवाचि तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणि प्राप्ते 'वृद्धाच्छः' प्राप्तः, तस्मिन् 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठाभ्यां बाधिते पुनर्विधानाच्छ एव स्यात्। तस्माद्बाधकमपि तं छं बाधित्वा अण्ग्रहणादणेव भवति।

न्यासः

'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति प्राप्तयोः। अथ वाहीकशब्दः किमर्थमिह पठ्यते, यावता कोपधत्वादेवाण् सिद्धः? अत्राह—वाहीकशब्द इत्यादि। यदि वाहीकशब्द इह न पठ्यते, परत्वाद् 'वृद्धाच्छः' इति च्छः स्यात्। कोपधस्य तु निलीक इत्यत्रावृद्धमवकाशः। तस्मात् परमपि च्छं बाधित्वाऽण् यथा स्यादिति कोपधोऽपि वाहीकशब्दः पठ्यते।

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न यावता यथाविहितमेवोच्येत? न; पुनर्विधानादणेव भवतीति विज्ञायते। अपवादस्य विधाने पुनर्विधानमनर्थकमित्याह—अण्ग्रहणमित्यादि। यदत्र वृद्धं वाहीकग्रामः, तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यतोऽणि प्राप्ते 'वृद्धाच्छः' प्राप्नोति, तस्मिन् 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ, तौ परत्वात् बाधित्वा यद्यत्राण्ग्रहणं न क्रियेत तदा पुनर्विधानाच्छ एव स्यात्। अण्ग्रहणादणेव भवति—गोष्ठ्यां भवं गौष्ठमिति। तस्मात् बाधकमपि बाधित्वाऽणेव यथा स्यादित्येवमर्थमण्ग्रहणम्। कोपधग्रहणमिहाजनपदार्थम्। जनपदतदवधिः 'कोपधादण्' इत्यनेन सिद्धः। यकृल्लोमशब्दः

---

१. अत्र—पक्ष, कललकीट, कललकीकटा, गोष्ठी, नैधिकी, नैकेती, सकृल्लोमन्—एतेऽधिकाः शब्दः क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थः, न च प्रकृतिविशेषणम् । तर्ह्येवं संबध्यते — कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकक्षाः[1] ॥

पदमञ्जरी

यक्कल्लोमशब्दः पठ्यते, यक्कल्लोम्नि भवः याक्कल्लोमः, 'अन्' इति प्रकृतिभावो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ *गोत्रमिह न प्रत्ययार्थं इति* । शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात् । *न च प्रकृतिविशेषणमिति* । कण्वादीनामगोत्रप्रत्ययान्तानां गोत्रे वृत्त्यसम्भवात् । *कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति* । प्रतिपदविहितो यञेव गृह्यते । एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं गृह्यते, न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम्—कण्वो देवताऽस्येति । ननु 'कण्वादिभ्यः' इत्युच्यमाने कथमणन्तात्प्रसङ्गः ? कथं वा यञन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति ? एवं मन्यते—केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति, छापवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यवयवे तद्धितान्ते कण्वादिशब्दो वर्तिष्यत इति ॥

न्यासः

पलद्यादिषु पठ्यते, तस्य नलोपो निपात्यते, अन्यथा 'अन्' इति प्रकृतिभावे सति यक्कल्लोम्नि भवः याक्कल्लोम इति न सिध्येत् ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ गोत्रग्रहणमिह न प्रत्ययार्थमिति । शेषाधिकारात् । यदि हि प्रत्ययार्थः स्यात्, शेषाधिकारो बाध्येत । न प्रकृतिविशेषणम् । असम्भवात् । न हि कण्वादीनाम् परमप्रकृतिरूपाणामेव गोत्रार्थत्वं सम्भवति । तर्हि गोत्रग्रहणं सम्बध्येतेत्येवमर्थं पृच्छति । एवमित्यादिना प्रत्ययविधिविशेषणं गोत्रग्रहणमिति दर्शयित्वा तेन गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्योऽण् भवतीति दर्शयति । छस्यापवाद इति । गोत्रप्रत्ययान्तानां कण्वादीनां वृद्धत्वात् । काण्वाः, गौकक्षा इति । कण्वगोकक्षशब्दाभ्यां गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद् यञ्, तदन्तादण्, 'आपत्यस्य' इत्यादिना यलोपः । काण्व इति । 'सास्य देवता' इत्यण् ।

---

1. 'गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वः, तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इञश्च ॥ ११२ ॥

'गोत्रे' इत्येव । गोत्रे य इञ्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः ।

गोत्र इत्येव – सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । पैङ्गीयाः । प्रौष्ठीयाः । चैदीयाः[1] । पौष्कीयाः । काशीयाः । पाशीयाः ।

द्व्यच इति किम्? पान्नागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम्? दाक्षाः ।

काशीया इति कथमुदाहृतम्, यावता काश्यादिभ्यष्ठञ्ञठाभ्यां भवितव्यम्? नैतदस्ति; देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम्, चैदि[2]-शब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति ।

पदमञ्जरी

इञश्च ॥ *गोत्र इत्येवेति* । पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम्, इहापि तदेवानुवर्तते, तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति—पाणिनेर्यूनश्छात्राः पाणिनीया इति । *सौतङ्गमेरिदमिति* । सुतङ्गमशब्दाद् वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिक इञ् । अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव, तत्किमर्थं तेषां

न्यासः

इञश्च ॥ दाक्ष्यादिभ्यः 'अत इञ्' इतीञन्तेभ्योऽण् । सौतङ्गमीयमिति । सुतङ्गमेन निर्वृत्तमिति 'वुञ्छण्' इत्यादिना सुतङ्गमशब्दाच्चातुरर्थिक इञ् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ पैङ्गीयाः, प्रौष्ठीया इति । प्राच्यगोत्रोदाहरणम् । काशीयाः, पाशीया इति । भरतगोत्रोदाहरणम् । कथमित्यादि चोद्यम् । नैतदस्तीति परिहारः । उभयश्चैतत् तदुदाहरणम् । उभयश्चैतदनुगतार्थम् । ननु च भरताः प्राच्या एव, ततः प्राच्यग्रहणेनैव तेषां ग्रहणं भविष्यति, तत् किमर्थं तेषां स्वशब्देनोपादानम्?

---

१. 'वैदीयाः'–इति पाठा० ।

२. 'वैदि'–इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

'गोत्रे' इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः ।

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधींस्तु परत्वाद्बाधते ॥

पदमञ्जरी

स्वशब्देन ग्रहणम् ? तत्राह– *ज्ञापकादन्यत्रेति* । 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितः–'अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवति' इति ।

अपर आह—ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

वृद्धाच्छः ॥ *अव्ययतीरेत्यादि* । अव्ययात्त्यब् भवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः, छस्यावकाशः—शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति—आरातीयः । 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति परिगणनमनपेक्ष्यायं विप्रतिषेधः । तीरोत्तरविधेरवकाशः- काश्यतीरः, छस्य स एव; वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः । रूप्योत्तरविधेरवकाशः—चाररूप्यः, छस्य स एव; माणिरूप्याच्छः प्राप्तः, तं चापि योपधलक्षणो वुञ् बाधते– माणिरूप्यकः । प्राप्तिमात्राश्रयेण तु छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञस्य विप्रतिषेध उक्तः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य विधेरवकाशः—शिवपुर– शैवपुरः, वाडवकर्षाच्छो भवति—वाडवकर्षीयः । कोपधविधिः—'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्' इत्ययं विवक्षितः, स तस्माद्धि परस्थस्तस्यावकाशः—निलीनक– नैलीनकम्, उलूका अस्मिन्सन्ति 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यण्, औलूको नाम ग्रामस्तत्र भवः, तस्माच्छो भवति—औलूकीयः । यस्तु

न्यासः

इत्यत आह– ज्ञापकादन्यत्रेत्यादि । कान्यत्र ? 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्र ॥

वृद्धाच्छः ॥ अव्ययतीरेत्यादि । तत्राव्ययविधिं बाधते—आराद् भव आरातीयः । तीरोत्तर एव विधिः, तं च—वायसतीरे भवो वायसतीरीयः । रूपोत्तरपदात् तु छं बाधित्वा 'धन्वयोपधाद् वुञ्' इति योपधलक्षणो वुञ् भवति—मणिरूप्ये भवो माणिरूप्यक इति । उदीच्यग्रामविधिं बाधते– वाडवाक्षे भवो वाडवाक्षीयः, साडलपुरे भवः साडलपुरीयः । कोपधलक्षणम्—औदके भव औदकीयः, चौल्लुके भवः चौल्लुकीयः । तेषां तु विधीनामवृद्धोऽवकाशः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

'वृद्धात्' इत्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्, छस् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञा । भावत्कः । भवदीयम् ।

अवृद्धात्तु भवतः शतुरणेव भवति – भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥

'काशि' – इत्येवमादिभ्यः ठञ्, ञिठ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। इकार उच्चारणार्थः । ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी, काशिका । बैदिकी, बैदिका ।

'वृद्धात्' इत्यत्रानुवर्त्तते । ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते, वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः ।

पदमञ्जरी

'कोपधादण्' इत्यण्, स जनपदवुञोऽपवादः, तस्यापि 'वृद्धादकेकान्त' इत्यत्र 'कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्' इति विहितश्छो बाधको भवति ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ *ठक्छस् इत्येताविति* । सित्करणादवसीयते—छसोऽयं निर्देशः, न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम् । *सकारः पदसंज्ञार्थ इति* । तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति । *भावत्क इति* । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । प्रक्रियालाघवार्थं ककि विधातव्ये ठग्विधानं स्त्रियां ङीबर्थम्—भावत्की ।

अवृद्धात्तु भवत इति । शत्रन्तात् । कचित्तु *भवतः* शतुरित्येव पाठः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ *वृद्धादित्येवेति* । कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह—*ये त्विति* ।

न्यासः

भवतष्ठक्छसौ ॥ सकारः पदसंज्ञार्थ इति । 'सिति च' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् । तस्याञ्च सत्यां भवदीयमित्यत्र 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं भवति । भावत्क इति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' । अवृद्धात्तु भवत इति । शत्रन्तादिति ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ काशि-चेदिशब्दाभ्यां जनपदलक्षणे वुञि प्राप्ते साङ्काशेः 'इञश्च' इत्यणि सांवाहादिभ्यो वृद्धाच्छे हस्तिकर्षूशब्दाद् 'ओर्देशे ठञ्' इति ठञि परिशिष्टेभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणीदमारभ्यते । कथं पुनर्ञकार एव विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धे क्रियमाणे विशेष इत्यत आह—स्त्रीप्रत्यये विशेष इति । अन्ते हि ञकारेऽनुबन्धे सति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीब्भवति । आदौ हि सति टाबेव भवति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धसंज्ञा – दैवदत्तिकः। वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा – दैवदत्तः। कथं भाष्य उदाहृतम् – 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या; देवदत्तीया, दैवदत्ताः' इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम् ? तत्रैवं वर्णयन्ति – 'वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयम्, सा छे कर्त्तव्ये भवति, ठञ्ञिठयोर्न भवति' इति।

काशि। चेदि[1]। संज्ञा। संवाह। अच्युत। मोहमान। शकुलाद। हस्तिकर्षू। कुदामन्[2]। हिरण्य। करण। गोधाशन। भौरिकि। भौलिङ्गि। अरिन्दम। सर्वमित्र। देवदत्त। साधुमित्र। दासमित्र। दासग्राम। सौधावतान। युवराज। उपराज। सिन्धुमित्र। देवराज। ※ आपदादिपूर्वपदात्कालात् ※। आपत्कालिकी, आप-

पदमञ्जरी

यद्यवृद्धेभ्यो वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययौ भवतः, किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकारः ? इत्यत आह— *देवदत्तशब्द इत्यादि*। *कथं भाष्ये उदाहृतमिति*। यद्यपि तत्र स्वयमपि छप्रत्ययमुदाहरत्येव, तत्तु *भाष्यकार*प्रामाण्येन, न स्वातन्त्र्येणेति 'भाष्ये' इत्युक्तम्।

आपदादिपूर्वपदादिति। आपदादिराकृतिगणः। *कालादिति*। कालशब्दान्तादित्यर्थः॥

न्यासः

वृद्धादित्यनुवर्तत इति। यद्येवम्, अत्र ये वृद्धाः पठ्यन्ते तेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोति ? इत्याह— ये त्ववृद्धा इत्यादि।

यदि तर्ह्यवृद्धेभ्योऽपि वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययो भवति, वृद्धादित्यस्यानुवृत्तिरपार्थिकेत्यत आह— देवदत्तशब्द इत्यादि। देवदत्तशब्दस्य प्राग्देश एव हि वर्तमानेऽस्य वृद्धसंज्ञा, न वाहीकग्रामे। तत्र यदि वृद्धादिति नानुवर्तते, वाहीकग्रामवाचिनोऽपि ततष्ठञ्ञिठौ स्याताम्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं वृद्धाधिकारोऽर्थवान् भवतीति भावः। कथमित्यादिना वृद्धसंज्ञायां देवदत्तीया इति भाष्यकारस्योपन्यासे तदुदाहरणं विघटय्य तत्रैवं वर्णयन्तीत्यादिना समर्थ्यते।

आपदादिपूर्वपदात् कालादिति। आपच्छब्द आदिर्येषां तान्यापदादीनि। तानि

---

१. 'वैदि'—इति पाठा०।

२. 'कुनामन्'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्कालिका । औध्र्वंकालिकी, औध्र्वंकालिका । तात्कालिकी, तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

'वृद्धात्' इत्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौप्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । शाकलिकी, शाकलिका । मान्थविकी, मान्थविका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

'वृद्धात्' इति वर्तते, 'वाहीकग्रामेभ्यः' इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिकी, आह्वजालिका, आह्वजालीया । सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया ॥

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

'वृद्धात्' इति नानुवर्त्तते । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उवर्णा-

पदमञ्जरी

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ छस्यापवादौ इति । एवं च ये छेनैव बाधिता अव्यय-तीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविषयास्तद्विषयेऽप्येतावेव भवतः, न चेदन्येन बाधः, तद्यथा—आरान्नाम वाहीकग्रामः आरात्की, आरात्का, 'इसुसुक्तान्तात्कः' । तथा कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी, कास्तीरिका । इह तु दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः, 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् ठञ्ञिठौ बाधते—दाशरूप्यकः । तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं नामोदीच्यग्रामः भूयो वाहीकग्रामः, ततष्ठ-ञ्ञिठौ भवतः—शाकलिकी, शाकलिका । इह तु सौसुकं नाम वाहीकग्रामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण प्राप्तं कोपधलक्षणमणं छो बाधते, परत्वात्तमप्यपवादत्वाद् 'वृद्धादकेकान्त' इत्यत्र 'कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्' इति कोपधलक्षणश्छो बाधते, सौसुकीयः ॥

ओर्देशे ठञ् ॥ नैषादकर्षुकः, शाबरजम्बुक इति । निषादकर्षू-शबरजम्बू-शब्दाभ्यां ठञ्, 'इसुसुक्तान्तात्कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः ॥

न्यासः

पूर्वपदं यस्य तदापदादिपूर्वपदम्, ततः कालाट् ठञ्ञिठौ भवतः । आदिशब्देनोर्ध्वादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ नैषादकर्षुकः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः[1] ।

देश इति किम् ? पटोश्छात्त्राः पाटवाः ।

ठञ्ञिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

'ओर्देशे' इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः[2] । नापितवास्तुकः । पूर्वेणैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् – वृद्धादेव प्राचामवृद्धान्न भवतीति । मल्लवास्तु – माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥

'वृद्धात्' इति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च

पदमञ्जरी

वृद्धात्प्राचाम् ॥ *वृद्धादेव प्राचामिति* । विपरीतस्तु नियमो न भवति—प्राचामेव वृद्धादिति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्याभावाद् यत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात् । *आढकजम्बुक इति* । पूर्ववत्कादेशह्रस्वत्वे ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ *धन्ववाचिन इति* । धन्वविशेषवाचिन ऐरावतादेरित्यर्थः । स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति, वृद्धाधिकारात् । *पारेधन्वक इति* । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः, 'अचश्च' इति टच् समासान्तः,

न्यासः

शाबरजम्बुक इति । निषादकर्षू-शबरजम्बूशब्दाभ्यां ठञ्, 'इसुसुक्तान्तात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः । ननु च ठञ् प्रकृत एव, स एवेहानुकृष्यते, तत् किं ठञ्ग्रहणेन ? इत्यत आह—ठञ्ञिठयोरिति । यथैव हि ठञ् प्रकृतः, एवं ञिठोऽपि । तत्र द्वयोरपि प्रकरणे ठञ् चानुवर्तिष्यते, नेतर इत्येतन्न लभ्यते । तस्माद् ञिठस्य निवृत्तये पुनष्ठञ्ग्रहणं कृतम् । ननु चास्वरितत्वादेव ञिठो नानुवर्तिष्यते ? सत्यमेतत्; तदेवास्वरितत्वं ज्ञापयितुं ञिठस्य ठञ्ग्रहणं कृतम् । तच्चास्वरितत्वमाख्यायते मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय ॥

वृद्धात् प्राचाम् । आढकजम्बुक इति । पूर्ववत् कादेशो ह्रस्वत्वञ्च ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ धन्वनोऽर्थस्य ग्रहणम्, न स्वरूपस्य; वृद्धाधिकारात् ।

---

१. अत्र–'केऽण इति ह्रस्वः'–इत्यधिकः पाठोऽपि क्वचित् ।

२. 'शालजम्बुकः'–इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। धन्वशब्दो मरुदेशवचनः। पारेधन्वकः। ऐरावतकः। योपधात्—साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

'वृद्धात्' इत्येव', 'देशे' इति च; अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धचते। प्रस्थ, पुर, वह—इत्येवमन्तादेशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। कान्तीपुरकः। पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः।

पुरान्तो रोपधः, तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम्॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

पदमञ्जरी

वुञि यस्येति लोपः। यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गः, ततः 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति टजभावपक्षे वुञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ वृद्धादिति वर्तते इति। यद्येवमन्तग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति? नैतदस्ति; 'वा नामधेयस्य' इति प्रस्थादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्। अथाप्येवंनाम्नो देशस्याभावः, तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि सम्भाव्येत- नादीपुरं नाम वाहीकेषु ग्रामः, तत्र वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ छस्यापवादौ, अयमपि वुञ् छस्यापवादः। इह त्वपवादविप्रतिषेधाद् वुञ् भवति। एवं च पातनप्रस्थकः, कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञेव भवति॥

न्यासः

न हि धन्वशब्दो वृद्धः। पारेधन्वनि जातः पारेधन्वकः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ऐरावते जात ऐरावतकः॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च॥ वृद्धादित्येवेति। यदि तर्हि वृद्धादित्यनुवर्तते वृद्धाधिकारादेव स्वरूपग्रहणाभावात् कथं तदन्तविधिर्भविष्यति, न हि प्रस्थादेः केवलस्य वृद्धत्वं सम्भवति, किं तर्हि? तदन्तस्य, तत् किमन्तग्रहणेन? नैवम्; सत्यपि वृद्धाधिकारे यथा धन्वेति वृद्धग्रहणं हि देशस्य विशेषणं तथेहापि स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमन्तग्रहणं कृतम्॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। पाटलिपुत्रकाः। ऐकचक्रकाः। ईतः खल्वपि – काकन्दी, काकन्दकः। माकन्दी, माकन्दकः।

प्राचामिति किम्? दात्तामित्रीयः।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम्॥

जनपदतदवध्योश्च॥ १२४॥

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च। तद्विशेषणं जनपदतदवधी। वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। आभिसारकः। आदर्शकः। जनपदावधेः खल्वपि – औपुष्टकः। श्यामायनकः।

तदवधेरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः। किमर्थं तर्हि

पदमञ्जरी

रोपधेतोः प्राचाम्॥ ईकारान्ताच्चेति। ह्रस्वस्य तु ग्रहणं न भवति, तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्। *ऐकचक्र इति*। एकचक्रा नाम प्राग्देशे नगरी, तत्र 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धसंज्ञा, ककन्देन निर्वृत्ता नगरी काकन्दी, स्त्रीषु 'सौवीरसाल्वप्राक्षु' इत्यञ्। *तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति*। न तु ह्रस्वप्लुतयोर्निवृत्त्यर्थम्; तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्, ईकारस्यानण्त्वेन तयोरग्रहणाच्च। असति तु तकारे 'रोपधयोः' इत्युच्यमाने किमत्र गृहीतमिति विस्पष्टं न ज्ञायेत। तकारे तु सति वर्णनिर्देशो निश्चीयते, तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्। 'ईकाररोपधयोः' इति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः॥

जनपदतदवध्योश्च॥ तदवधेरपि जनपद एव गृह्यते इति। स चासाव-

न्यासः

रोपधेतोः प्राचाम्॥ ईकारान्ताच्चेति। कथं पुनर्ज्ञायते–दीर्घस्येदं ग्रहणम्, न ह्रस्वस्येति? सामर्थ्यात्। प्राग्ग्रहणं हि देशस्य विशेषणम्। वृद्धादिति वर्तते, न च वृद्धमिकारान्तं प्राग्देशवाच्यस्ति, तस्माद् दीर्घस्येदं ग्रहणमिति विज्ञायते। एकचक्राशब्दस्य तु 'एङ् प्राचाम्' इति वृद्धसंज्ञा।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, नेह किञ्चित्तस्य व्यावर्त्यमस्तीत्यत आह—तपरकरणं विस्पष्टार्थम्। असति हि तस्मिन् रोपध इति स्थिते गुणे कृते विभक्तौ च रोपधयोरिति निर्देशः स्यात्। तत्रैवं सन्देहः स्यात्— किं रोपधस्येदं ग्रहणम्? उत रोपधस्येकारान्तस्येति? तपकरणे तु सति सन्देहो न भवति। ईरोपधादिति नोक्तम्, वैचित्र्यार्थम्॥

जनपदतदवध्योश्च॥ तदवधेरपीत्यादि। 'जनपदतदवध्योश्च' इत्यत्र तच्छब्देन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहणम् ? बाधकबाधनार्थम्। गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव जनपदावधेर्भवति। त्रैगर्त्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

'जनपदतदवध्योः' इत्येव। अवृद्धाद्, वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। अण्छयोरपवादः। अवृद्धाज्जनपदात्तावत् — अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

पदमञ्जरी

वधिरिति कर्मधारय आश्रीयते, न तु तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः। तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो ग्रामः, तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात्। कस्य पुनरसाववधिरिति चेत्? सन्निधानाज्जनपदस्यैवेति विज्ञायते।

गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वेति। अन्यथा तु गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—वृकगर्तीयः, जनपदवुञोऽवकाशः— आङ्गकः; त्रिगर्तशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति। *त्रैगर्तक इति*। उत्तरसूत्रेण वुञ्। एतेनोत्तरत्र तदवधिग्रहणस्योपयोगं दर्शयति ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ *अण्छयोरपवाद इति*। अवृद्धादणोऽपवादो वृद्धाच्छस्य। इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धम्; यौगिको बहुवचनशब्दः—

न्यासः

सन्निहितत्वाज्जनपद एव परामृश्यते। न चायं षष्ठीसमासः। षष्ठीसमासे ह्यजनपदोऽपि योऽवधिस्ततोऽपि वुञ् प्रसज्येत। छ एव तस्येष्यते—मौञ्जी नाम वाहीकानामवधिर्ग्रामः, तत्र भवो मौञ्जीय इति। तस्मात् समानाधिकरण एवायं समासः—स एव जनपदोऽवधिर्मर्यादा तदवधिरिति। तेन जनपदावधिरेव जनपदा एव गृह्यन्ते, न ग्रामः।

किमर्थं तर्हि तदवधिग्रहणमिति। यदि तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते, निरर्थकं तर्हि तस्य ग्रहणम्, 'जनपदाच्च' इत्येतावदेव वक्तव्यमित्यभिप्रायः। बाधकबाधनार्थमिति। गर्तोत्तरपदाद् वक्ष्यमाणश्छ एव परत्वाद् विशेषविहितत्वाच्च बाधकः, तस्य बाधनार्थं तदवधिग्रहणम्। तेन हि त्रिगर्तेषु भवस्त्रैगर्तक इत्यत्रोत्तरसूत्रेण गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव भवति ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ अण्छयोरपवाद इति। अवृद्धादणोऽपवादः, वृद्धाच्छस्य। अथ विषयग्रहणं किमर्थम्, विनापि तेन विशेषो लभ्यत एव। कथम्?

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आङ्गकः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः – अजमीढाः । अजक्रन्दाः । आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् – दार्वाः । जाम्बवाः । दार्वकः । जाम्बवकः । वृद्धाज्जनपदावधेः – कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।

विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः । वार्तनः[1] ।

अपिग्रहणं किम्, यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धम् ? तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

पदमञ्जरी

बहूनामर्थानां वचनो बहुवचन इति । यदि वा बहुवचनाद्बहुवचनान्तादित्यर्थः, नार्थो विषयग्रहणेन ? तत्राह— जनपदैकशेषबहुत्व इति । जनपदस्यैकशेषवशेन यद्बहुत्वं तत्रेत्यर्थः । वर्तन्य इति । अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः । नायं नित्यबहुवचनान्तः; द्व्येकयोरपि दर्शनात् । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति । पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धाद् वुञ् विहितः, यथा— ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम् । इह तु बहुवचनविषये विशेषेऽवृद्धाद् वुञ्, यथा—कौण्डिन्ये तक्रदानम्, ततश्च

न्यासः

इह जनपदतदवधिशब्दाभ्यां समानाधिकरणत्वाद् बहुवचनशब्दो न पारिभाषिको विज्ञायते, किं तर्हि ? अन्वर्थः— बहूनामर्थानां वचनो यो जनपदस्तदवधिश्चेति । यश्च बहूनामर्थानां वचनः सोऽर्थान् बहून् ब्रुवन् सामर्थ्यादेव बहुवचनविषयो भवति ? इत्याह— विषयग्रहणमित्यादि । अनन्यत्रभावः कथं नाम लभ्यत इत्येवमर्थं विषयग्रहणम् । अनन्यत्रभावः किमर्थमिष्यत इत्याह—जनपदैकदेशः क्रियते । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तद् बहूनां वाचको भवति । ततश्च यदि विषयग्रहणं न क्रियते ततो वर्तनीषु भव इति वुञ् स्यात् । विषयग्रहणे तु सति न भवति, अनन्यत्रभावो विषयः । तेनैवं विज्ञायते— बहुवचनं न यो व्यभिचरतीति । यस्त्वेकशेषः स बहुवचनं व्यभिचरति, तस्य हि विवक्षाभावे बहुत्वात् । द्वयोरपि च कदाचिद् वृत्तेः ।

अपिग्रहणमिति । अपिग्रहणं हि वृद्धादपि यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । वृद्धात् पूर्वेणैव सिद्धः प्रत्ययः, तत् किमपिग्रहणेन ? तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति । यथा 'ब्राह्मणेभ्यो

---

1. 'वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति; सहविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वार्तनः'—इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

'देशे' इत्येव। उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते। कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्च वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छाणोरपवादः। दारुकच्छकः। पैप्पलीकच्छकः। काण्डाग्नकः। वैभुजाग्नकः। ऐन्द्रवक्त्रकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुगर्तकः। चाक्रगर्तकः॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणादेरपवादः। धौमकः। खाण्डकः[1]।

पदमञ्जरी

बहुवचनादपि वृद्धाद् वुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् वुञ् वृद्धाद् वुञो बाधकः स्यादित्यपिशब्देन समुच्चीयत इत्यर्थः। इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धार्थोऽयमारम्भः। वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम्॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्॥ कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणम्। स हि केवलोऽपि कूलाख्ये देशे वर्तते, इतरेषां तु केवलानां देशवृत्त्यसम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः। कच्छाद्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणम्॥

धूमादिभ्यश्च॥ अणादेरपवाद इति। अवृद्धेभ्यो धूमादिभ्योऽणोऽपवादः,

न्यासः

दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति सामान्येन वृत्तस्य दधिदानस्य विशेषे वर्तमानेन तक्रदानेन बाधा क्रियते, तथेहापि बहुवचनविषये च सामान्येन प्रवृत्तस्य पूर्वयोगस्य बहुवचनविषये वर्तमानेनानेन योगेन बाधा विज्ञायते। तस्माद् वृद्धादपि यथा स्यादित्यपिशब्देन समुचीयते॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्। कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणम्, स हि केवलोऽपि देशे वर्तते। इतरेषां तु केवलानां देशे वृत्त्यसम्भवात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्लभ्यत इतीतरान् प्रत्युत्तरपदग्रहणमनर्थकम्। 'कच्छाग्निवक्त्रगर्तान्तात्' इति नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूत्। यदा हि कच्छदेशेन देशान्तरस्य गुणसाम्ये सतीषदसमाप्तः कच्छदेश इति कच्छशब्दाद् बहुच् क्रियते तदा बहुकच्छशब्दो देशवचन इति। अन्तग्रहणे तु सति ततोऽपि प्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदग्रहणान्न भवति। दारुकच्छक इति। कच्छशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धस्योदाहरणम्। पैप्पलीकच्छक इत्यवृद्धस्योदाहरणम्। एवमग्न्याद्युत्तरपदानामपि। एकमवृद्धस्योदाहरणम्। अपरं वृद्धस्य वेदितव्यम्॥

---

१. 'खाडण्डकः'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योपधात्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याद-देशार्थं ग्रहणम् ।

तथा विदेहानर्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धेऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं वैदेहकम् । आनर्तकम् ।

समुद्रशब्दः पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये च वुञिष्यते – सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति – सामुद्रं जलमिति ।

धूम । खण्ड[1] । शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहक-स्थली । घोषस्थली । माषस्थली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आञ्जीकूल । द्व्याहाव । त्र्याहाव । संहीय । वर्वर । वर्चगर्त । विदेह । आनर्त्त । माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । * कूलात्सौवीरेषु * । * समुद्रान्नावि मनुष्ये च * । कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत[2] ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च

पदमञ्जरी

वृद्धेभ्यश्छस्य, उदीच्यग्रामेभ्यस्त्वञः, वाहीकग्रामेभ्यष्ठञ्ञिठयोः । कूलात्सौ-*वीरेष्विति* । कौलको भवति सौवीरेषु, कौलमन्यत्र ॥

न्यासः

धूमादिभ्यश्च ॥ अणादेरपवाद इति । आदिशब्देन कच्छादीनां ग्रहणम् । तत्र देशवचना अवृद्धा ये धूमादयस्तेभ्योऽणोऽपवादः । ये तु वृद्धास्तेभ्यश्छस्य । य उदीच्य-ग्रामास्तेभ्योऽणः । ये वाहीकग्रामास्तेभ्यष्ठञ्ञिठयोः । तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्ध इति । 'धन्वयोपधाद् वुञ्' इत्यनेन । जनपदलक्षणे वुञि सिद्ध इति । 'अवृद्धादपि' इत्यादिना । कूलात् सौवीरेषु इति । कुलशब्दाद वुञ् भवति सौवीरेषु । कौलको भवति सौवीरश्चेत्, कौलोऽन्यत् ॥

---

१. 'खडण्ड'–इति पाठा० ।

२. मानवल्ली, वल्ली, सुराज्ञी—एतेऽत्र गणेऽधिकाः शब्दाः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् — कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं इति । कुत्सनम्=निन्दनम् । प्रावीण्यम् = नैपुण्यम् ॥

केनेदं मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति ।

कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः । कत्त्र्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ।

पदमञ्जरी

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ केनेदं *मुषितमिति* प्रश्नः, इह नगरे मनुष्येणेत्युत्तरम् । *सम्भाव्यत एतदित्यादि* प्रष्टुर्वचनम् । *संज्ञानगरं पठ्यत इति* । माहिष्मतीशब्दसाहचर्यात् संज्ञानगरं संज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थः ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ *औपसंख्यानिकस्येति* । 'अरण्याण्णो वक्तव्यः' इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य ।

न्यासः

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ नागरा ब्राह्मणा इति । अण् । ननु च 'नगरमाहिष्मती' इति नगरशब्दः कत्त्र्यादिषु पठ्यते, ततो ढकञा भवितव्यम्, तत् कथं नागरा इति प्रत्युदाहृयत इत्याह—कत्त्र्यादिष्वित्यादि । द्विविधो नगरशब्दः—जातिवचनः, संज्ञाशब्दश्च । तयोः कत्त्र्यादिषु माहिष्मतीशब्देन साहचर्यात् संज्ञाशब्दः पठ्यते । तत्र जातिशब्दान्नागरा इति प्रत्युदाहृतम् । संज्ञाशब्दे तु नागरेयक इति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

अरण्यान् मनुष्ये ॥ औपसंख्यानिकस्य णस्यापवाद इति । 'अरण्याण्णः' इत्युपसंख्यानात् प्राप्तस्य ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् ❀। आरण्यकः पन्थाः। आरण्यकोऽध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती।

❀ वा गोमयेषु ❀। आरण्याः, आरण्यका गोमयाः। एतेष्विति किम्? आरण्याः पशवः॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ १३०॥

कुरु, युगन्धर – इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कौरवकः, कौरवः। यौगन्धरकः, यौगन्धरः। जनपदशब्दावेतौ, ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते।

कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति। सैषा युगन्धरार्था विभाषा[1]। मनुष्यतस्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य

पदमञ्जरी

'मनुष्ये' इत्यल्पमिदमुच्यते, इत्याह—*पथ्यध्यायेति*। *आरण्यकोऽध्याय* इति। योऽरण्येऽधीयते उपनिषद्भागः स उच्यते। विहारः=क्रीडा॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ *कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते इति*। कथं तर्हि कुरुशब्दाद् वुञः प्राप्तिरुक्ता, ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं वुञि प्राप्त इति? आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तम्, न पुनर्योऽनेन विकल्पेन बाध्यते तदभिप्रायेण। येऽपि पठन्ति–वुञि सिद्ध इति, प्राप्त इत्यर्थः। यथा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति कुरुशब्दार्थं विभाषाग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यन्नाह—*कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यत इति*। ततः किमित्यत्राह—*तत्रेति*। किमर्थं तर्हि विभाषा-

न्यासः

पथ्यध्यायन्यायेत्यादि। एषु पथ्यादिषु वुञ्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'धूमादिभ्यश्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पथ्यादिषु वुञ्भवति।

वा गोमयेष्विति। गोमयेषु वाच्येषु वा वुञ्भवतीति। स तु तस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्यानुवृत्तेर्वक्ष्यमाणस्य विभाषाग्रहणस्योभयोः शेषभूतत्वाल्लभ्यते। यदि तर्हि वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषभूतं पथ्यादिष्वपि विकल्पेन विधिः स्यात्? नैष दोषः; व्यवस्थितविभाषा हि सा, तेन गोमयाद् विकल्पेन विधिर्भवति, पथ्यादिषु नित्यमिति॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ सैषा युगन्धरार्था विभाषेति। न कुरु-

---

१. 'पारिशेष्याद्युगन्धरार्था विभाषा'–इति पाठा०। काशि० ३ : ४०

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एव वुञ्प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातः मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

'देशे' इत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोऽपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वेणैव कोपधादणि सिद्धम्।

पदमञ्जरी

ग्रहणमित्याह-*सैषेति* । ननु युगन्धरशब्दादपि 'अवृद्धादपि' इति नित्ये वुञि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते ? नैवं शक्यम्; विपर्ययोऽपि स्यात्। युगन्धरशब्दान्नित्यो वुञ् , 'अवृद्धादपि' इत्यनेन तु विभाषित इति पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते । *मनुष्यतत्स्थयोस्त्विति* । एतच्च कच्छादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथाऽनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धत्वात्तत्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ मद्रशब्दः 'स्फायितञ्चि' इति रक्प्रत्ययान्तः, 'वृजी वर्जने' 'इगुपधात्किः' इति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । *जनपदवुञोऽपवाद इति* । 'अवृद्धादपि' इति ॥

कोपधादण् ॥ किं पुनरदेशवाचिनोऽयं नेष्यते यतो देशग्रहणमनुवर्तते ? इत्यत आह—*अन्यत्रेति* । पूर्वेण, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण, एवं चोत्तरार्थं देशानु-

न्यासः

शब्दार्था । तत्र कच्छादिपाठाद् विनापि विभाषाग्रहणेनाणा भवितव्यम् । ननु युगन्धरशब्दादप्यणि 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति नित्य एव वुञि प्राप्ते वचनमनित्यार्थं भविष्यति, नित्ये हि वुञि पुनरारम्भोऽनर्थकः स्यात्, तस्माद् युगन्धरार्थाऽपि विभाषा न प्रसज्येत ? नैतत्, पुनरारम्भो विपर्ययेणापि शक्यते समर्थयितुम् । जनपदलक्षणो यो वुञ् स विभाषा, अयं तु नित्य इति । अस्मात् तु युगन्धरार्थं विभाषाग्रहणं कर्तव्यम् । मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव वुञ्भवति, कच्छादिषु पाठसामर्थ्यात् । अन्यथानयैव विभाषया वुञणोः सिद्धत्वात् कच्छादिपाठोऽनर्थकः स्यात् ; अनवकाशत्वात् ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ जनपदवुञोऽपवाद इति । 'अवृद्धादपि' इत्यादिप्राप्तस्य । मद्रवृज्योः कन्निति घ्यन्तस्य परनिपातः 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धूमाग्नी इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कोपधादण् ॥ जनपदवुञोऽपवाद इति । पूर्ववत् प्राप्तस्य । किं पुनर्देशादन्यत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋषिकेषु जातः आर्षिकः । माहिषिकः ।

अण्ग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात् – इक्ष्वाकुषु जातः ऐक्ष्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

'देशे' इत्येव । 'कच्छ' – इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः ।

पदमञ्जरी

वृत्तिः न त्वदेशनिवृत्त्यर्था । नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीय एवाण् सिद्धः, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रं तु उदीच्यग्रामलक्षणाञ्ञो बाधनार्थम्, तत्किमुच्यते—अन्यत्र पूर्वेणैवेति, सत्यम्; सति त्वेवमर्थे तस्यारम्भे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राण्विधिर्युक्तः, अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न कोपधाद्यथाविहितमित्येवोच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति ? इत्यत आह–*अण्ग्रहणमिति* । इक्ष्वाकुशब्दाद् 'ओर्देशे ठञ्' प्राप्तः, तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनाद् वुञेव स्याद्, अण्ग्रहणे त्वणेव भवति । *ऐक्ष्वाक इति* । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपः, एवं चाण्ग्रहणादेवायमोर्देशे ठञो बाधको न परत्वात् ।

कच्छादिभ्यश्च ॥ *वुञादेरपवाद इति* । ये जनपदवाचिनो बहुवचनविषयाः, तेभ्यो वुञोऽपवादः, सिन्धुवर्णुशब्दाभ्यामोर्देशे ठञः । साल्वशब्दः पठ्यते—जनपदलक्षणो वुञ्मा भूदिति । 'अपदातौ साल्वात्' 'गोयवाग्वोश्च' इति नियमार्थं भविष्यति—अपदातावेव गोयवाग्वोरेवेति, वृद्धत्वाच्छः प्राप्नोति ॥

न्यासः

वर्तमानो नेष्यते, यो देशे न वर्तते ? इत्याह—अन्यत्रेत्यादि पूर्वेणेति । 'प्रस्थोत्तरपदात्' इति सूत्रेण ।

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न कोपधाद्यथाविहितमेवोच्येत, यथाविहितमुच्यमानेऽणपवादो वुञ् स्यादिति चेत् ? न; वुञ्विधाने हि वचनमनर्थकं स्यात्, तेन विना वुञः सिद्धत्वात् । तस्माद् वचनसामर्थ्याद् विहितोऽणेव प्राप्नोति । अन्येन बाधित्वा अत एवाण् भविष्यतीति । स हि 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इति विहितो बाधितश्च वुञैवेत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि । इक्ष्वाकुषु जात इति । इक्ष्वाकुशब्दादोर्देशे ठञ् प्राप्तः, तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते यदीहाण्ग्रहणं न क्रियते तदा पुनर्वचनाद् वुञेव भवति, अण्ग्रहणादणेव भवति । ऐक्ष्वाक इति । 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इत्यादाविक्ष्वाकुशब्दस्योकारस्य लोपो निपातितः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ वुञादेरपवाद इति । आदिशब्देन ठञः । तत्र ये जनपदबहुवचनविषयास्तेभ्यो वुञः प्राप्तस्यापवादः । सिन्धुवर्णुशब्दाभ्यामोर्देशे ठञः कच्छशब्दः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कच्छशब्दो न बहुवचनविषयः, तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुञर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाण्सिद्धे इह ग्रहणमुत्तरार्थम्।

कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्कु । अणु[1] । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥

'कच्छादिभ्यः' इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा ।

मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् ? काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे च साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् ।

अपदाताविति किम् ? साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

पदमञ्जरी

अपदातौ साल्वात् ॥ पादाभ्यामततीति 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः, न पदातिरपदातिः । अपदातिः = अश्वरोहादिः । *अपदातावेव मनुष्ये तत्स्थे चेति* । द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वेन तत्स्थे चेत्युक्तम्, न तु तत्स्थस्य पदातेः सम्भ-

न्यासः

न बहुवचनविषय इति । तेन 'अवृद्धादपि' इत्यादिना बाधकस्य वुञोऽप्राप्तावेव सामान्येनाण्सिद्ध एवेति दर्शयति । यद्येवम् , किमर्थं तस्य पाठः ? इत्याह— तस्येत्यादि । उत्तरसूत्रेण वुञ् मनुष्यतत्स्थयोर्यथा स्यादित्येवमर्थः । कच्छस्येह पाठः, न त्वनर्थकः । कोपधादेवाण् सिद्ध इति । पूर्वसूत्रेणेति । इह ग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रे वुञ् यथा स्यात् ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ अपदातौ साल्वात् ॥ साल्व इति । कच्छादिपाठादण ॥

---

१. 'अण्ड' इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्वको गौः। साल्विका यवागूः। साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

'देशे' इत्येव। गर्त्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। वाहीकग्रामलक्षणं च प्रत्ययं परत्वाद् बाधते। वृकगर्त्तीयम्। शृगालगर्त्तीयम्। श्वाविद्गर्त्तीयम्।

उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् – बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

'गह' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणादेरपवादः[1]। गहीयः। अन्तःस्थीयः। देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं

पदमञ्जरी

वोऽस्ति। अपदातौ साल्वादेवेत्येष तु विपरीतनियमो न भवति; 'गोयवाग्वोश्च' इत्यारम्भात् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ वाहीकग्रामलक्षणमिति। यद्यपि 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ विहितौ, तथाप्युत्सृष्टानुबन्धयोस्तयोष्ठरूपाविशेषाद्वाहीकग्रामलक्षणमित्येकवचननिर्देशः। *श्वाविद्गर्तीयमिति।* श्वानं विध्यतीति व्यधेः क्विप्, सम्प्रसारणम्, 'नहिवृति' इति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्तः ॥

गहादिभ्यश्च ॥ अणादेरपवाद इति। तत्र माहकिप्रस्थशब्दात् 'प्रस्थपुर-

न्यासः

गोयवाग्वोश्च ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ अवृद्धार्थं वचनम्। वृद्धात्तु 'वृद्धाच्छः' इत्यनेनैव सिद्धमिति। सति तु वृद्धादपि परत्वादनेनैव भवितव्यम्। अणोऽपवाद इति। नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्। वाहीकग्रामलक्षणञ्चेत्यादि। यद् गर्तोत्तरपदं वाहीकवाचि ततो वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ बाधितत्वात् परत्वाच्छ एव भवति, तस्य गर्तोत्तरपदमवकाश इति। अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, न गर्तान्तादित्येवोच्येत ? इत्याह—उत्तरपदग्रहणमित्यादि। यदि गर्तान्तादित्युच्येत तदा बहुगर्त इत्येतस्मादपि

१. 'अणणो रपवादः'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेषणम्, न सर्वेषाम्। 'मध्यमध्यमं चाण् चरणे' इति पठ्यते, तस्यायमर्थः मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते। मध्यमीयाः। चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति—माध्यमा इति। तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः। चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति च।

पदमञ्जरी

वहान्ताच्च' इति वुञोऽपवादः, वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इञन्तेभ्यः 'इञश्च' इत्यणः, शेषेभ्य औत्सर्गिकस्याणः। *सम्भवापेक्षमिति*। येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणम्, न त्वन्तस्थपूर्वपदादीनामित्यर्थः। *पृथिवीमध्यस्येति*। पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यः, न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः। *चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति*। चरणसम्बन्धेन योऽण्विधीयतेऽण् चरण इत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः। 'सोऽयं निवासः' इत्यत्रैवार्थे भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कठादीनां चरणानामित्यत्रार्थे मध्यमा इति भवति।

न्यासः

बह्वच्पूर्वात् स्यात्, भवति ह्येतद् गर्तान्तम्। उत्तरपदग्रहणे तु सति न भवति, न ह्येतद् गर्तोत्तरपदम्। समासे हि सत्येतद् भवति—पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

गहादिभ्यश्च ॥ अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन वुञः। तत्र कामप्रस्थशब्दात् 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः, शेषेभ्यस्त्वौत्सर्गिकस्याणः। सम्भवापेक्षं विशेषणमिति। सम्भवमपेक्षत इति सम्भवापेक्षम्। येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेवेदं विशेषणमिति। एतदुभयमपि विशेषणमेवाचार्यैः स्मर्यते। पृथिवीमध्यस्येत्यादिना तद्विशेषं दर्शयति। चरणसम्बन्धेनेत्यादि। चरणेनार्थेन सम्बन्धश्चरणसम्बन्धः, तेन हेतुना करणेन वाण् भवति। किंविशिष्टः? निवासलक्षणः। निवासो लक्षणं यस्य स तथोक्तः। कथं निवासलक्षणः? यः पृथिवीमध्ये निवासभूते वर्तमानात् मध्यशब्दाद् भवति, स हि निवासेन लक्ष्यते। तदेतदुक्तं भवति—पृथिवीमध्यनिवासोऽस्य चरणस्येति। यदायमर्थो विज्ञायते तदाण्भवति, नान्यत्रेति। तेन यदा पृथिवीमध्याद् गतं चरणमिति विवक्ष्यते तदा च्छ एव भवति—मध्यमीय इति। कथं पुनः सामान्योक्तावेष विशेषो लभ्यत इति? सामान्याभिधानेऽपि विशेषोपस्थानदर्शनात्। घृतक्षरणवच्च स ह्यविशेषेणोपदिष्टो घृतादिष्वेवावतिष्ठते। तस्मात् सामान्योक्तावपि पृथिवीमध्य एव वर्तमानो मध्यशब्दो मध्यमभावमापद्यते। चरणे च प्रत्ययार्थे निवासलक्षण एवाण् भवति, न हि सर्वेषु जातादिष्वर्थेषु।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ❀। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्।

❀ कुग्जनस्य परस्य च ❀। जनकीयम्। परकीयम्।

❀ देवस्य चेति वक्तव्यम् ❀। देवकीयम्।

❀ वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यः ❀। आकृतिगणोऽयम्। वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औत्तरपदकीयम्। प्रास्थकीयम्[1]। माध्यमकीयम्।

गह। अन्तःस्थ। सम। विषम। ❀ मध्यमध्यमं चाण्चरणे ❀। उत्तम। अङ्ग। वङ्ग। मगध। पूर्वपक्ष। अपरपक्ष। अधमशाख। उत्तमशाख। समानशाख। एकग्राम। एकवृक्ष। एकपलाश। इष्वग्र। इष्वनी[2]। अवस्यन्दी[3]। कामप्रस्थ। खाडायनि[4]। कावेरणि[5]। शैशिरि। शौङ्गि। आसुरि। आहिंसि। आमित्रि। व्याडि। वैदजि। भौजि। आढ्यश्वि। आनृशंसि। सौवि। पारकि। अग्निशर्मन्। देवशर्मन्। श्रौति। आरटकि। वाल्मीकि। क्षेमवृद्धिन्। उत्तर।

पदमञ्जरी

मुखपार्श्वतसोर्लोप इति। मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन लोपो भवति, स च 'अलोऽन्त्यस्य', तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनम्, 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारातीय इति सिद्धं भवति ॥

न्यासः

मुखपार्श्वतसोर्लोप इति। मुखपार्श्वशब्दयोस्तसस्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन लोपो भवति। स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादन्त्यस्य। लोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारातीय इत्यत्र न भवति। मुखतीयम्, पार्श्वतीयम्। 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसिः। 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यौपसंख्यानिके सकारस्य लोपे कृतेऽकारस्यापि 'यस्येति च' इति लोपः।

देवस्य चेति वक्तव्यमिति। देवशब्दस्य कुग् भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'कुग्जनस्य परस्य' इत्यत्र चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन देवशब्दादपि भविष्यति ॥

---

१. 'प्रास्थीयम्'–इति पाठा०। २. 'इष्वनीक'–इति पाठा०।
३. 'अवस्कन्द'–इति पाठा०। ४. 'खाण्डायनी'–इति पाठा०।
५. 'कामवेरणि'–इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तर। * मुखपार्श्वतसोर्लोपः *। * जनपरयोः कुक्च *। * देवस्य च *। * वेणुकादिभ्यश्छण् *। गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

'देशे' इत्येव। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवाद्देशाधिकारः, न विशेषणम्। राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः। राजकीयम्। आदेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

'देशे' इत्येव। वृद्धाद्देशवाचिनोऽक, इक—इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। कोपधलक्षणस्याणोऽपवादः। वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य, 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति च। अकान्तात्तावत्—आरीहणकीयम्। द्रौघणकीयम्। इकान्तात्—आश्वपथिकीयम्। शाल्मलिकीयम्। खोपधात्—कौटिशिखीयम्। आयोमुखीयम् ॥

पदमञ्जरी

वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ आरीहणकीयम्, द्रौहणकीयमिति। 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्रार्थे वुञ्छणादिसूत्रेण यो वुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदाहरणदिक्चेयमकान्तस्य दर्शिता। 'वृद्धाच्छः' इत्येव ह्यत्र छः सिद्धः, न ह्येतौ जनपदवाचिनौ, येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्। इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्—ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' इति निपातनात्

न्यासः

प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क च॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ कोपधलक्षणस्य चेत्यादि। अकेकान्तात् 'कोपधादण्' इत्यणि प्राप्तेऽणोऽपवादः। कोपधादपि वाहीकग्रामलक्षणस्य ठञो ञिठस्य च। रोपधेतोः प्राचामिति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् *। सौसुकीयम्। मौसुकीयम्। ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

'देशे' इत्येव, 'वृद्धात्' इति च। कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः। दाक्षिकन्थीयम्। माहकिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। माहकिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। माहकिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। माहकिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्। माहकिह्रदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। पर्वतीयो राजा। पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वा, अमनुष्ये वाच्ये। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते – पर्वतीयानि फलानि, पार्वतानि फलानि। पर्वतीयमुदकम्, पार्वतमुदकम्।

पदमञ्जरी

साधुः, तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति। *अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति*। सूत्रेऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधादिति वक्तव्यम्, व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः ॥

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ अन्तग्रहणेनैव सिद्धम्, नार्थ उत्तरपदग्रहणेन। न च बहुच्पूर्वे प्रसङ्गः, 'प्राचां देशे' इत्यधिकारात् ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ यद्यत्र नञः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहार्थम् 'मनुष्ये विभाषा-

न्यासः

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति। इह सूत्रेऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं कर्तव्यम्। कोपधादित्येवं वक्तव्यमित्यर्थः।

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ वाहीकग्रामलक्षणस्येति। ठञ्ञिठयोश्च। अन्तग्रहणेनैव सिद्धे सत्युत्तरपदग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ॥

पर्वताच्च ॥ विभाषाऽमनुष्ये ॥ पार्वतीयानि फलानीति। ननु चामनुष्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमनुष्ये इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

'देशे' इत्येव। भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्दः। प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः। कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः[1]। कृकणीयम्। पर्णीयम्।

भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम्। पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

पदमञ्जरी

इत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाऽऽह—*अमनुष्येऽभिधेय इति*। अमनुष्यशब्दो यौगिकोऽत्र गृह्यते, न तु रक्षःपिशाचादिषु रूढ इति दर्शयत्युदाहरणेन। *पर्वतीयानि फलानीति* ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ॥ *न गोत्रशब्द इति*। कुत इत्याह—*प्रकृतिविशेषणं चैतदिति*। चशब्दो हिशब्दार्थे ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

न्यासः

शब्दो रक्षःपिशाचादिष्वेव रूढः, तथा हि 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्रेह कस्मान्न भवति—काष्ठसमेति, तत्रेदमुक्तम्—'अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते' इति, तत् कथम् 'अमनुष्ये' इत्युच्यमाने फलादिष्वभिधेयेषु भवति ? नैष दोषः; द्वौ ह्यमनुष्यशब्दौ—रूढः, व्युत्पन्नश्च। तत्र 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्र रूढिशब्दस्य ग्रहणम्, इह त्वितरस्य मनुष्यादन्यत्र वर्तमानस्य ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ॥ भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्द इति। देश एव भारद्वाजे कृकणपर्णशब्दवृत्तेः सम्भवात् ॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः

---

१. अत्र 'अणोऽपवादः'—इत्यधिकं कुत्रचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः। युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। चकाराच्छश्च। अन्यतरस्यांग्रहणाद् यथाप्राप्तम्। तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति, तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते — यौष्माकीणः, आस्माकीनः। युष्मदीयः, अस्मदीयः। यौष्माकः, आस्माकः॥

पदमञ्जरी

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः। *एते त्रयः प्रत्यया भवन्तीति*। ननु चान्यतरस्यांग्रहणेन खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते, तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण 'प्राग्दीव्यतः' इत्यनेनैवाण् भवति, तत्कुतोऽनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानम्, छोऽपि तर्हि नैवानेन विधीयते, तस्यापि हि चकारोऽभ्यनुज्ञापक एव — यद्यन्योऽपि कश्चित्प्राप्नोति सोऽपि भवतीति, ततश्छोऽपि स्वशास्त्रेण 'वृद्धाच्छः' इत्यनेनैव भवति, एक एव त्वपूर्वः खञ् विधीयते। अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वोऽनेन विधीयत इति छस्यानेन विधानम्। यद्येवम्, अणोऽप्यनेनैव विधानम्, न खञ्छयोरनुत्पत्तिमात्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य तात्पर्यम्, तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं तर्हि? अणः प्रवृत्तावपि। तस्मात्तात्पर्यतस्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम्, प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयत इति च। तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्। अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तं चेत्यनेनाणोऽभ्यनुज्ञानम्। त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्त इत्यनेनापि छस्याभ्यनुज्ञानम्। भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः—'युष्मदस्मदोः' इत्येको योगः, अत्र 'गर्तोत्तरपदाच्छः' इत्यतश्छोऽनुवर्तते; ततः 'खञ्च' इति द्वितीयो योगः॥

न्यासः

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ तत्र वैषम्याद् यथासंख्यं न भवतीति। द्वे हि प्रकृती, प्रत्ययाश्च त्रय इति वैषम्यम्। ननु च खञ्छावेवानेन विधीयेते, अण्प्रत्ययस्त्वन्यतरस्यांग्रहणेन यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञाने कृते शास्त्रादेव भवति, तत् कुतो वैषम्यम्? छोऽपि तर्हि तेनैवानेन विधीयते, तस्यापि हि चकारोऽभ्यनुज्ञापक एव। सोऽपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते, न चकारानुकृष्टश्छः। तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक, अस्माक — इत्येतावादेशौ भवतः।

निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? योगविभागः करिष्यते — 'तस्मिन्', खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः। ततः

पदमञ्जरी

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ *साक्षादिति*। प्रत्यक्षेण विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः। हेतुगर्भं चेदं विशेषणम्—यतः साक्षाद्विहितः ततः खञेव निर्दिश्यत इति। तस्मिन्नियुक्ते तत्रैव झटिति प्रत्ययो भवति, न चानुकृष्टश्छ इति। चकारो हि समीपवर्तिनः खञः सहायतामात्रमभिधाय निवर्तते। तत्र सहायस्यानिर्देशात्प्रकृतान्वेषणम्, तत्र 'गर्तोत्तरपदाच्छः' इति यावदन्वेषणे छस्य प्रतीतिश्चिरेण भवति, तेन च नासौ प्रत्यवमर्शार्हः। यदा तु यथासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभागस्तदा नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का।

निमित्तयोरित्यादि। द्वे हि निमित्ते—खञणौ, निमित्तिनावपि द्वावेव—आदेशौ, ततश्च साम्याद्यथासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः। *योगविभागः करिष्यत इति*। 'खञणोर्युष्माकास्माकौ' इति वक्तव्ये 'तस्मिन्नणि च' इति

न्यासः

स्वशास्त्रादेव 'वृद्धाच्छः' इत्येतस्माद् भवतीति ? एवमपि वैषम्यम्। सर्वथा नास्ति यथासंख्यप्रसङ्गः।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ तस्मिन्निति साक्षाद् विहितः खञ् निर्दिश्यत इति। तस्मिन्नियुक्ते प्रागेव तत्रैव प्रतीत्युत्पत्तेः। तत्र पुनः कारणं साक्षाद् विहितत्वम्, आनन्तर्यांच खञः, तस्यैव निर्देशो युक्तः। ननु च पूर्वसूत्रे खञ्चेति चकारेण च्छोऽनुकृष्यते, वाचकदेशश्च वाच्य इति खञश्छ एवानन्तरो भवति। स्यादनन्तरो यदि चकारस्तस्य वाचकः स्यात्, न चासौ तस्य वाचकः, स हि समीपवर्तिनः पदार्थान्तरस्य सहायतामात्रमाचष्टे खञः सहायतामाख्याय निवृत्ते चकारे सा सहायता प्रकरणाच्छेनैव विज्ञायते। तस्माच्चकारश्छस्य वाचको न भवतीति नासौ ग्राह्यः।

तत्कृतयोस्तस्यानन्तर्यनिमित्तयोरित्यादि। द्वे हि निमित्ते—खञणौ, निमित्तिनावपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अणि च' इति। यौष्माकीणः, आस्माकीनः। यौष्माकः, आस्माकः। तस्मिन्नणि चेति किम्? युष्मदीयः। अस्मदीयः॥

तवकममकावेकवचने॥ ३॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक – इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः। निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति।

ननु च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता

पदमञ्जरी

वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभिसम्बन्ध इत्यर्थः॥

तवकममकावेकवचने॥ 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवचनस्य ग्रहणम्', तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षणेन समर्थयितव्या। तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयन्नाह—*ननु चेति*। *वचनादिति*। यदि पुनरेकवचनपरत्वे-

न्यासः

द्वावेवादेशौ, ततः समानत्वाद् यथासंख्येनात्र भवितव्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नः। योगविभाग इत्यादि परिहारः।

युष्मदीयः, अस्मदीय इति। 'यदि तस्मिन्नणि च' इति नोच्यते ततो यथा पूर्वसूत्रविहितयोः खञणोरिमावादेशौ भवतस्तथा च्छेऽपि स्याताम्। तस्मिंस्तु सति न भवतः॥

तवकममकावेकवचने॥ पूर्वेण युष्माकास्माकयोः प्राप्तयोः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरेकवचने तवकममकावादेशौ विधीयेते। एकवचनपरयोरिति। एकवचनं परं याभ्यां ते तथोक्ते। निमित्तयोस्त्वित्यादि। यथा पूर्व एव सूत्रे योगविभागान्निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यत्वं न भवति, तथेहापि न भविष्यति। तस्य च यथासंख्याभावस्य पूर्वसूत्र एव योगविभागो हेतुः। तेन हि पूर्वत्र निमित्ते निवृत्ते यथासंख्ये कृते तस्मादिहाप्यनुवर्तते। ते निवृत्ते यथासंख्ये एवानुवर्तेते; अजहद्धर्मत्वादधिकाराणाम्। तस्मादिहापि पूर्वकयोगविभागाद् यथासंख्याभावः।

इह सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानित्येकवचनस्य लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलोपलक्षणेन समर्थयितव्या। तदपि प्रत्ययलोपलक्षणं प्रतिषेधयितुमाह—ननु चेत्यादि। वचनादित्यादि परिहारः। यदि हि प्रत्ययलोपलक्षणं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युष्मदस्मदोर्न संभवति ? वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति[1]।

अथ वा – नैवेदं प्रत्ययलक्षणम्, किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्। एकवचने युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः। तावकीनः, मामकीनः। तावकः, मामकः।

तस्मिन्नणि चेत्येव – त्वदीयः, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

पदमञ्जरी

नाण्खञौ विशेष्येयाताम्, को दोषः ? इह च स्याताम्—युष्माकं छात्त्रो यौष्माकीणः, आस्माकीन इतिः, इह च न स्याताम्—तव छात्त्रास्तावकीनाः, मामकीना इति। तस्मात्पूर्वसूत्रे खञणपरतया विशेष्येते—युष्मदस्मदी, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वचनाद् आस्माकीनः—प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येषैव गतिः।

अन्वर्थग्रहणमिति। एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम्। अत्र च पक्षे 'एकवचने' इति प्रथमाद्विवचनान्तम्, न सप्तम्यन्तम्।

न्यासः

न स्यादिदं वचनमपार्थकं स्यादित्यभिप्रायः। ननु च यस्यैकवचनपरता सम्भवति तस्य विशेषणार्थमेकवचनं स्यात्, कस्यैकवचनपरता सम्भवति ? निमित्तस्य खञादेः। निमित्ते त्वेकवचनपरत्वेन विशेष्यमाणे सतीहैव स्याताम्— यौष्माकः पुत्र; आस्माकः पुत्रः; अत्र ह्येकवचनपरत्वम्, तद्धि तस्योपपद्यते; इह च न स्याताम्— तावकाः पुत्राः, मामकाः पुत्रा इति, न ह्यत्र निमित्तस्यैकवचनपरता सम्भवतीति ? नैतदस्ति; युष्मदस्मदी पूर्वसूत्रे विशेष्ये अभूताम्। तथा हि—खञ्यणि च परतो युष्मदस्मदोरिति खञणपरता तयोः, अत एव युष्मदस्मदी विशेष्येते। तदिहापि तथाभूते एवानुवर्तेते; अजहद्धर्मत्वादधिकाराणामिति तयोरेवैकवचनपरत्वं विशेषणं युक्तम्। अथ वा—तवकममकयोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात् तयोरेवैतद् विशेषणं युक्तम्। तयोरेव तद् विशेषणं भवत् स्थानिद्वारकमेव भवति। यदि स्थानिनोरेकवचनपरता, एवमादेशौ स्थानिवत्त्वादेकवचनपरौ भवतः। तदनेनापि प्रकारेण युष्मदस्मदोरेकवचनविशेषणं युक्तम्, न तु कथञ्चिन्निमित्तस्य खञादेः।

अथ वेत्यादि। पूर्वं पारिभाषिकमेकवचनमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वर्थमाश्रित्य व्याचष्टे—एकोऽर्थं उच्यते येन तदेकवचनम्। अत्र तु व्याख्याने 'एकवचने' इति नेदं सप्तम्येकवचनम्। किं तर्हि ? प्रथमाद्विवचनान्तम् ॥

---

१. 'वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति'—इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। अर्द्ध्यम्। * सपूर्वपदाट्ठञ्वक्तव्यः * । बालेयार्द्धिकम्। गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर, अवर, अधम, उत्तम – इत्येवम्पूर्वाच्चार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। परार्द्ध्यम्। अवरार्द्ध्यम्। अधमार्द्ध्यम्। उत्तमार्द्ध्यम्।

पूर्वग्रहणं किम्, 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येवोच्यते, अर्धादिति वर्त्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते ? परावरशब्दावदिग्ग्रहणावपि स्तः – परं सुखम्, अवरं सुखमिति। तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम्। अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति–परार्द्ध्यम्, अवरार्द्ध्यमिति।

पदमञ्जरी

अर्द्धाद्यत् ॥ बल्यर्थं वस्तु बालेयम्, तस्यार्धम् = एकदेशः, तत्र भवं बालेयार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ 'सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः' इत्यौपसङ्ख्यानिके ठञि प्राप्ते वचनम्।

अर्द्धादिति वर्तते इति। ततश्च परावराधमोत्तमेभ्यः परो योऽर्द्धशब्द इत्येवं विशेषणसामर्थ्यादेवार्द्धशब्दस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते, तत्किं पूर्वग्रहणेनेति ? एवमनन्तरोक्तस्य चोद्यस्यैवैतत्समर्थनं परिहृति—*परावरशब्दाविति*। *अस्मात्तु पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्यय एव भवतीति*। पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः।

न्यासः

अर्धाद् यत् ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्तविधिप्रतिषेधात् पूर्वेणाप्राप्तावयमारम्भः। तत्राधमोत्तमशब्दौ निन्दाप्रशंसावचनौ, तत्पूर्वादणि प्राप्ते सत्ययमारम्भः। परावरशब्दौ यावदिक्छब्दौ तत्पूर्वादप्यण्येव। यौ तु दिक्शब्दौ तत्पूर्वादुत्तरसूत्रेण ठञि यति च। कथं पुनः 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्युच्यमाने परावरादिपूर्वता शक्या विज्ञातुम् ? इत्याह—अर्धादिति वर्तत इत्यादि। इह हि पूर्वसूत्रादर्धादित्यनुवर्तते। तत्र परावराधमोत्तमेभ्यः परो योऽर्द्धशब्दः—इत्येवं विशेष्यमाणेऽर्द्धशब्दसामर्थ्यादेव तस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते, तत् किं पूर्वग्रहणेन ? तत्रेति। परावरयोरदिक्शब्दयोः। परेणेति। उत्तरसूत्रेण ठञ्यतौ स्यातामिति। यदि पूर्वग्रहणं न क्रियेतेत्यभिप्रायः। अस्मादित्यादि। परावरादिपूर्वादेव यथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च शैषिकः । अणोऽपवादः । पूर्वार्द्धयम्, पौर्वार्द्धिकम् । दक्षिणार्द्धयम्, दाक्षिणार्द्धिकम् ।

पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

'दिक्पूर्वपदाद्' इत्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः, शैषिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः, पौर्वार्धिकाः । दाक्षिणार्धाः, दाक्षिणार्धिकाः ॥

पदमञ्जरी

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ *अणोऽपवाद इति* । सौत्रीं प्राप्तिमभिप्रेत्यैतदुक्तम्, 'सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः' इत्युक्तत्वात् ।

पदग्रहणमित्यादि । 'दिक्पूर्वात्' इत्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात्, ततश्च दिगर्धे जात इत्यत्रैव स्यात् । पदग्रहणे तु सति—पद्यतेऽनेनेति पदम्, दिशः पदं पूर्वमस्मादिति निपातनात्समासः ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ *पौर्वार्द्धा इति* । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भव इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः । यद्यप्यर्द्धशब्दो ग्राममपेक्षते, तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविरुद्धम्—समासवृत्तिः, तद्धितवृत्तिश्च ।

न्यासः

स्यादित्येतदेव हि पूर्वग्रहणस्य प्रयोजनम् । तेन हि पूर्वं कार्यं भवति, न परमित्येषोऽर्थः सूच्यते । तस्मात् पूर्वग्रहणाद् दिक्शब्दपक्षेऽपि परावरपूर्वाद् यदेव भवति ॥

दिक्पूर्वपदाट् ठञ्च ॥ पौर्वार्द्धिकमिति । पूर्वस्मिन्नर्द्धे जातः । 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः, ततस्तद्धितः ।

अथ पदग्रहणं किमर्थम्, दिक्पूर्वादित्येवोच्येत ? इत्याह—पदग्रहणमित्यादि । असति हि पदग्रहणे स्वरूपविधिः स्यात्, ततश्च दिगर्द्धे जात इत्यत्रैव स्यात् । पदग्रहणे तु सति यन्नाम किञ्चिद् दिक्सम्बन्धि पूर्वपदं तस्य ग्रहणमुपपन्नं भवति ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ यतोऽपवादाविति । पूर्वेण प्राप्तस्य । पौर्वार्धा इति । पूर्ववत् समासः । नन्वत्र पूर्वस्मिन्नर्द्धे ग्रामस्येति ग्राममपेक्षमाणस्यार्धशब्दस्या-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः ॥

* आदेश्चेति वक्तव्यम् * । आदिमः ।

* अवोऽधसोर्लोपश्च * । अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकम्=न्याय्यम्, युक्तम्, उचितम्, सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

पदमञ्जरी

ठञ्ग्रहणं किमर्थम्, नाञ्चेत्येवोच्येत ? न चैवमुच्यमाने यतोऽपि समुच्चयप्रसङ्गः; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । तस्माद्विस्पष्टार्थं ठञ्ग्रहणम् ॥

अ साम्प्रतिके ॥ साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत इति । कस्यचित्कश्चित्प्रसिद्ध इत्यनेकशब्दोपादानम् । सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यत्रार्थे प्रसिद्धोऽपि न्याय्येऽपि वर्तते । दृश्यते हि—'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्र इति', न न्यूनो नातिरिक्तः, सम इत्यर्थः । स च प्रज्ञादौ पठ्यते । तेन साम्प्रतम्, सम्प्रतीति च पर्यायौ ॥

न्यासः

सामर्थ्यात् समासो नोपपद्यते ? नैष दोष; प्रधानमत्रार्द्धं भवति । प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः— इत्येतद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यत्र ज्ञापितम् ॥

मध्यान्मः ॥ मध्यशब्दो यो गहादिषु पृथिवीमध्यवचनः मध्यमध्यमञ्चाण् चरणे' इति पठ्यते, ततस्तु तत एव विधिर्भवति । यस्त्वन्यस्तस्येह ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

अ साम्प्रतिके ॥ न्याय्यं युक्तमित्यादिभिः पर्यायैः साम्प्रतिकशब्दार्थमाचष्टे—साम्प्रतिकं न्याय्यमुच्यते । तथा हि प्रयोगो दृश्यते न बाह्यं प्राप्तमित्येवं वर्तितव्यमसाम्प्रतमिति । अत्र न्याय्यः प्रतिषेधः प्रतीयते । साम्प्रतमेव साम्प्रतिकम् विनयादेराकृतिगणत्वात् 'विनयादिभ्यश्च' इति ठक् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवुञश्चापवादः । द्वैप्यम् । द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् ।

अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वृद्धात् तु छं परत्वाद्बाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

यथाकथञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते । कादम्ब-

पदमञ्जरी

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ *अनुसमुद्रमिति* । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चैतद्, तद् द्वीपस्य विशेषणम्, तदाह—*समुद्रसमीपे यो द्वीप इति* ॥

कालट्ठञ् ॥ *कालविशेषवाचिन इति* । स्वरूपस्य च पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति; सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽण्विधानात् । तद्धि ठञो बाधनार्थः, अर्थग्रहणे च तेभ्यष्ठञः प्रसङ्गः ।

इह 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः' इति न्यायान्मुख्यया वृत्त्या ये काले वर्तन्ते मासोऽर्द्धमास इति, तत एवायं प्रत्ययः स्याद्; न तु गौणवृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहचर्याद् व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्क्याह—*यथाकथञ्चिदिति* । येन केनचित्प्रकारेण । एतदेव स्पष्टयति—*गुणवृत्त्यापीति* । परत्र परशब्दप्रवृत्तेर्यन्निबन्धनं स गुणः, तन्निबन्धना

न्यासः

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ अनुसमुद्रमिति । समुद्रं समयाऽनुसमुद्रम् । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । अणो मनुष्यवुञश्चापवाद इति । 'कच्छादिभ्यश्च' इति प्राप्तस्याणः । 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति प्राप्तस्य वुञः ॥

कालाट् ठञ् ॥ कालविशेषवाचिन इति । अनेन कालादित्यर्थग्रहणम्, न स्वरूपस्येति । यदि हि स्वरूपग्रहणं स्यात् सन्धिवेलादिसूत्रेणाणो विधानमनर्थकं स्यात्; 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इह त्वर्थग्रहणे ठञ्बाधनार्थत्वात् तस्यानर्थक्यं भवति । तस्मादर्थग्रहणमेतत् ।

इह केचिच्छब्दा मुख्यया वृत्त्या काले वर्तन्ते—मासोऽर्द्धमास इति, केचिद् गौण्या वृत्त्या—कदम्बपुष्पसाहचर्यात् कालः कदम्बपुष्पः, व्रीहिपलालेन साहचर्यात् कालो व्रीहिपलाल इति; तेषामिहोभयेषामपि ग्रहणम् । अत एवाह—यथा कथञ्चिदिति । येन केनचित् प्रकारेणेत्यर्थः । गुणवृत्त्यापीति । अनेन यथाकथञ्चिदित्यस्यार्थं विस्पष्टी-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्पिकम् । व्रैहिपलालिकम् । 'तत्र जातः' इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । 'श्राद्धे' इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान्पुरुषः; अनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

'शरदः' इत्येव । रोगे, आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः ।

रोगातपयोरिति किम् ? शारदं दधि ॥

पदमञ्जरी

वृत्तिर्गुणवृत्तिः । एतच्च सन्धिवेलादिसूत्रेऽनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते । न हि मुख्यार्थः कालशब्दोऽस्ति नक्षत्राणां सम्भवति । पुष्यादिसमीपस्थेन हि चन्द्रमसा योगाल्लक्षितलक्षणया पुष्यादिशब्दानां काले वृत्तिः । सैव च 'लुबविशेषे' इति लुब्विधानेनाप्यन्वाख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थम्, न त्वेतावता कालस्तेषां मुख्योऽर्थः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ *श्राद्ध इति कर्म गृह्यते इति* । श्रद्धास्मिन्विद्यत इति 'प्रज्ञाश्रद्धार्चा' इति मत्वर्थीयोऽणः, श्रद्धया सम्पाद्यं पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देन उच्यत इत्यर्थः । *न श्रद्धावान् पुरुष इति* । यदा स एव णः षष्ठ्यर्थे भवति तदा पुरुषवृत्तिः श्राद्धशब्दः । कथं पुनः शब्दसाधारण्येऽप्ययं विशेषो लभ्यते ? इत्याह—*अनभिधानादिति* । *शारदिकं श्राद्धमिति* । यद्यत्र विहितं तत्तत्र भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

न्यासः

करोति । औपचारिकी वृत्तिः, अप्रधानभूता वृत्तिरित्यर्थः । अपिशब्दान्मुख्ययापि वृत्त्या । ननु च मुख्ये सति गौणस्य ग्रहणमयुक्तम्, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् ? नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—गौणस्यापि कालस्य ग्रहणमिति, यदयं सन्धिवेलादिसूत्रे प्रकृतेन कालग्रहणेन नक्षत्राणि विशिनष्टि । न हि मुख्यार्थः कालो नक्षत्राणां विशेषणमुपपद्यते; तेषु मुख्यस्य कालत्वस्यासम्भवात् ॥

श्राद्धे शरदः ॥ ऋत्वणोऽपवाद इति । सन्धिवेलादिसूत्रेण प्राप्तस्य श्राद्ध इति न कर्म गृह्यत इति । क्रियाविशेषः कश्चित् शास्त्रोक्तेन विधिना साध्यः श्राद्धग्रहणेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। 'कालाट्ठञ्' इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते। नैशम्, नैशिकम्। प्रादोषम्, प्रादोषिकम्॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

'विभाषा' इत्येव। श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति। त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः 'ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' इति; एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः — शौवस्तिकः, श्वस्त्यः, श्वस्तनः॥

पदमञ्जरी

श्वसस्तुट् च ॥ *तस्य चेति*। ठञः, न तु श्वःशब्दस्य। कुत एतत्? ठञो विधेयत्वेन प्राधान्यात्। स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति वेदितव्यम्। ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्प्राक् ठञस्तुट् प्राप्नोति, इकादेशस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवन्बहिरङ्गः,तुटि च कृते प्रत्ययादेष्ठ-स्येकादेशविधानाद्यथा कर्मठ इत्यत्र न भवति एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते; नैवं शक्यम्, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव। कथमिकादेशः? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं वुञ्छणादिषु ठचश्चित्करणं करोति, तज्ज्ञापयति—अन्तरङ्गेभ्योऽपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति। यदि न स्यात्, प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात्। *ट्युट्युलावपि भवत इति*। 'सायंचिरम्' इत्यादिना

न्यासः

गृह्यते, न तु श्रद्धावान् पुरुषः। कुत् एतत्? तस्य प्रत्ययेनानभिधानात्। शारदिक-शब्देन ह्यभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् कर्मण एवाभिधानम्, न पुरुषस्य॥

विभाषा रोगातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्याञ्च। श्वसतुट् च॥ तस्य चेति। ठञः। कुत एतत्? तस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययात्। स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति वेदितव्यम्। ननु सन्नियोगशिष्टत्वात् तुटस्तेनैव तावद् भवितव्यम्, पश्चादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायामिकादेशेन? नैतदस्ति; उपदेशाव-स्थायामेव हीकादेशे कृते न भवितव्यम्, ज्ञापकात्। यदयम् 'वुञ्छण्कठच्' इति प्रत्यय-स्वरार्थमनुबन्धं चकारं करोति। प्रत्ययसंज्ञायाः सन्नियोगाद्धि प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादि-कादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वम्, किञ्चित्करणेन? तस्माच्चित्करणाद् विज्ञायते—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

'कालात्' इत्येव सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठञोऽपवादः। अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम्। सन्धिवेलादिभ्यस्तावत् – सान्धिवेलम्। सान्ध्यम्। ऋतुभ्यः– ग्रैष्मम्। शैशिरम्। नक्षत्रेभ्यः – तैषम्। पौषम्।

पदमञ्जरी

श्वःशब्दोऽव्ययम्, कालवाची चेति कृत्वा। *शौवस्तिकमिति*। द्वारादित्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ *अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थमिति*। असत्यण्ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने यद्यप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति; तथापि सन्धिवेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्, वचनं तु कालाट्ठञो बाधनार्थं स्यात्। तस्मादण्ग्रहणं कर्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम्। *सौवातमिति*। 'अत सातत्यगमने' सुपूर्वात् 'अज्यतिभ्यां च' इतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल इत्यण्, तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततो भवादावर्थेऽनेनाण्, 'न य्वाभ्याम्' इति वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च। जातार्थे तु 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इति लुकि स्वातिरिति भवति। *तैषमिति*। अत्रापि जातार्थे पूर्ववल्लुका भवितव्यमिति भवादौ प्रत्ययः, 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः'

न्यासः

सन्नियोगशिष्टेभ्योऽपि पूर्वमिकादेशो भवति। तेन ठग्ग्रहणान्यङ्गसंज्ञाभूतानीकमेव बोधयन्तीति तुडपि तस्यैव भविष्यतीति विज्ञायते। एताभ्यामित्यादि। श्वःशब्दोऽयमव्ययं कालवाची। तेन यदा ठञ्त्यपौ न भवतः, तदा 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलौ अपि भवतः ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ठञोऽपवाद इति। 'कालाट्ठञ्' इति प्राप्तस्य। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, यथाविहितमेवोच्येत, तेनैवमुच्यमाने न प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम्, यदि ठञ् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, तस्माद् वचनप्रामाण्याद् यो विहितो न स प्राप्नोति, ठञ्प्रत्ययेन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स चाण्च? इत्यत आह - अण्ग्रहणमित्यादि। सन्धिवेलादिषु पौर्णमासीशब्दो वृद्धः पठ्यते। स्वातिरिति नक्षत्रशब्दो वृद्धोऽस्ति। तत्र यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, ताभ्यां परत्वाट् ठञा छे बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्यात्। तस्मात् तमपि बाधित्वा वृद्धादणेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरण्ग्रहणम्। तैषम्, पौषमिति। तिष्यपुष्यशब्दाभ्यां 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्, तस्याणो 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततोऽनेनाण्, 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोपः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥

* संवत्सरात्फलपर्वणोः * । सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृष्शब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

इति यलोपः । *संवत्सरात्फलपर्वणोरिति* । सांवत्सरं फलं पर्व वा, सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृष एण्यः ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट्, क्विपि 'नहिवृति' इत्यादिना दीर्घः । *प्रावृषेण्य इति* । भवार्थे प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्ठपं वक्ष्यति । 'रषाभ्याम्' इत्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणम्—प्रावृषेण्यमाचष्टे प्रावृषेण्ययतेः क्विप्, णिलोपः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः, प्रावृषेणित्यत्र णत्वार्थम्; अन्यथा 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ *वार्षिकं वास इति* । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' इति साध्वर्थे ठक् ॥

न्यासः

संवत्सरात्फलपर्वणोरिति । संवत्सरशब्दाण्भवति फले पर्वणि चाभिधेये । सांवत्सरं फलम्, सांवत्सरं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृ एण्यः ॥ अथ किमर्थं प्रत्यये मूर्धन्यः पठ्यते, न 'रषाभ्याम्' इत्यनेनैव णत्वं भविष्यति ? नैवं शक्यम्, इह हि न स्यात्—प्रावृषेणिति, पदान्तत्वात् ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ अथ किमर्थं ठग्विधानम्, कालाट्ठञैव सिद्धत्वात् उभयत्रापि तदेव रूपमिति ? नैवम्; ठकि सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, ठञि तु सति 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्षाशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

'छन्दसि' इत्येव। वसन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

'छन्दसि' इत्येव। हेमन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः। हैमनं वासः। हैमनमुपलेपनम्।

सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्। छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति।

पदमञ्जरी

छन्दसि ठञ् ॥ *नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इति*। 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः, ऋतुशब्दश्च ऋत्ववयवयोर्मासयोर्वर्तते, वर्षर्तोरेतौ मासाववयवावित्यर्थः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ *हैमनमिति*। यदा तशब्दस्य समुदायस्य लोपस्तदा 'अन्' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति। यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु यस्येति लोपः, तदा तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च टिलोपाभावः।

न्यासः

छन्दसि ठञ् ॥ वसन्ताच्च ॥ हेमन्ताच्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इति वक्ष्यति, स हेमन्तशब्दस्यैव यथा स्यात्, वसन्तस्य मा भूत्। यदि 'हेमन्तवसन्ताभ्याम्' इत्येकयोगः क्रियेत, ततो वसन्तस्यापि स्यात्; तस्य ह्युत्तरत्रानुवृत्तेः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ छन्दसि पूर्वेण ठञि प्राप्ते भाषायामपि ऋत्वणि चैतदुच्यते। सर्वत्र ग्रहणमित्यादिना सर्वत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे। छन्दसि भाषाया-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञं स्मरन्ति ।

अथ 'अण्च' इति चकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोरणोर्विशेषः ? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति—हैमन्ती पङ्क्ति-

पदमञ्जरी

ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यत इति । अस्वरितत्वात् । *सैवेत्यादि* । यासावस्वरितत्वादनुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थम् ? इत्याह—*प्रयत्नाधिक्येनेति* । ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेऽपि छन्दसीति नानुवर्तिष्यते, तस्मात्स्पष्टार्थमेव सर्वत्रग्रहणम् । *भाषायामपि ठञं स्मरन्तीति* । *भाष्ये* तु नैतदिष्यते, तथा हि—सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, कथम् ? हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽस्ति—'हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ, तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यतः, यदि हेमन् प्रमीयते हेमन्तो भवति' इति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्-हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम्, छन्दसि तु हेम्नो हैमनम्, हेमन्तस्य 'हेमन्ताच्च' इति ठञि हैमन्तिकम्, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति हेमन्तशब्दादेवाणि हैमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति । *सूत्रकारेण* तु भाषायामेतद्वृत्तिविषयादन्यत्रर्तुवाचिनो हेमञ्छब्दस्य प्रयोगाभावान् नलोपो विहितः, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वत्रान्वयेनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चीयते । *कः पुनरनयोर्विशेष इति* । न कश्चिदिति भावः । *त्रीणि*

न्यासः

त्रेत्यादिना छन्दोऽधिकारनिवृत्तेः फलं दर्शयति । ननु चेत्यादि । अस्वरितत्वादेव च्छन्दसीति नानुवर्तिष्यते, ततो नार्थश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थेन सर्वत्रग्रहणेनेत्यभिप्रायः । सैवेत्यादिना यासावस्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते । किमर्थमित्याह—प्रयत्नाधिक्येनेत्यादि । प्रयत्नाधिक्यमेतदेव शब्देनाख्यातम् । तेन हेतुना पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रशब्दस्य सम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थः शब्देनाख्यायते । कस्मात् पुनः पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रग्रहणस्य सम्बन्ध इष्यते ? इत्याह—हैमन्तिकमिति हीत्यादि । हिशब्दो हेतौ । आचार्या हि हैमन्तिकमिति भाषायां ठञं स्मरन्ति । स चैवं भाषायामपि सिध्यति, यदि पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रग्रहणस्य सम्बन्धो भवति । तत्र हि सति पूर्वसूत्रस्यायमर्थो भवति - हेमन्ताच्च सर्वत्र च्छन्दसि भाषायामपि ठञ् भवतीति । कः पुनरनयोरणोर्विशेष इति । न कश्चिदिति भावः । ऋत्वणि हीत्यादिना विशेषं दर्शयति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रिति, तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हैमन्तिकम्, हैमन्तम्, हैमनमिति ॥

सायंचिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

'कालाद्' इत्येव। सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे – इत्येवमादिभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णेतनम्। अव्ययेभ्यः –

पदमञ्जरी

रूपाणि भवन्तीति। पूर्वेण ठञि एकम्, अनेनाण्तलोपयोर्द्वितीयम्, ऋत्वणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि ॥

सायंचिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ इह 'युवोरनाकौ' इत्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनादेशो बहिरङ्गः, तुडागमस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन विधानादन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्भवितव्यम्, तत्र कृतेऽनादेशो न प्राप्नोति, किं कारणम्? अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वत्र सति त्युशब्दोऽङ्गस्य निमित्तं न युशब्दमात्रम्, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो न भवति, तथात्रापि न स्यात्। यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते? नैवं शक्यम्; प्रातस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात्। तस्मात्परादिरेवायं कर्तव्यः, तत्र चानादेशो न प्राप्नोति? तत्राह— *तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवतीति*। आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः। एष चार्थ आदिष्टशब्दस्य अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिश्यत इत्यादिष्टः, स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरादिष्टयोरिति। एतच्च 'घकालतनेषु' इति निर्देशाल्लभ्यते, न ह्यनादिष्टयोस्तुड्विधाने तनशब्द उपपद्यते। प्रातस्तनमित्यत्र वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधत इति नोक्तम्; छस्य बाधकमपि ठञं बाध-

न्यासः

हैमन्तीति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। तदेवमित्यादि। यत एव पूर्वसूत्रेण ठञ् भवत्यनेनाण् तलोपसहितः, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति ॥

सायंचिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ 'कालाट् ठञ्' इति ठञि प्राप्ते सायमादिभ्यः ट्युट्युलौ विधीयेते, तयोश्च तुडागमः। ठञपवादत्वाच्च ट्युट्युलोः। ठञैव च्छस्य बाधितत्वादेताभ्यां पुनश्छस्य सम्प्रधारणैव नास्ति। तेन वृद्धादपि ट्युट्युलावेव भवतः—प्राक्तनमिति। तयोश्चेत्यादि। यद्यनादिष्टयोस्तुट् स्यात् तदा युरूपौ प्रत्ययौ न भवत इत्यनादेशो न स्यात्। तस्मादादिष्टयोस्तयोः कृतादेशयोस्तुडागमः। एतच्च 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति निर्देशाल्लभ्यते। न ह्यनादिष्टयोस्तुड्विधानेन तनशब्द उपपद्यते। अथ प्रत्यययोष्टित्करणं किमर्थम्, न तुट एव टित्त्वेन प्रत्यययोरपि टित्त्वं विज्ञास्यत इति, यतस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादागमानाम्? नैतदस्ति; युक्तं यत् प्रत्यय-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दः, तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानम् = सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णे, प्रगे—इत्येकारान्तत्वम् ।

* चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ।

पदमञ्जरी

मानयोष्ट्युट्युलोरुत्कृष्टबलयोर्दुर्बलेन छेन सह सम्प्रधारणाभावात् । *मकारान्तं पदमव्ययमिति* । स्वरादिषु पठितम् । *अन्तकर्मण इति* । अन्तक्रियस्य, 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्येत्यर्थः । यद्यप्यसाववसानमात्रवाची, घञन्तस्तु सायशब्दो दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का । *प्रत्ययसन्नियोगेनेति* । अन्यत्र त्वकारान्त एव, यथा—सायाह्नः, सायतर इति । आह च—संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति । *एकारान्तत्वमिति* । निपात्यत इत्यनुषङ्गः । यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति—प्राह्णः सोढोऽस्येत्यादौ, तदर्थं निपातनम् । जातादिके त्वर्थे 'घकालतनेषु' इत्यलुका सिद्धम् ।

चिरपरुत्परारिभ्य इति । चिरशब्दस्य सूत्र उपादानात् ट्युट्युलावपि भवतः, न तु 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानात्' इतिवत्सूत्रस्य बाधः । परुत् = पूर्वस्मिन् संवत्सरे, परारि = पूर्वतरे । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः ।

न्यासः

धर्मा आगमे भवन्ति तस्य प्रत्ययभक्तत्वात्, न त्वागमधर्मा प्रत्यये । तस्माट्टित्कार्यार्थं प्रत्यययोरपि टित्त्वमासज्यते । स्यतेरन्तकर्मण इति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य । प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वमिति । निपात्यत इति सम्बन्धः । ननु च 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुकैव सिद्धम्, तदपार्थकं निपातनम् ? यत्र तर्हि सप्तम्यर्थो नास्ति तदर्थं निपातनम्—प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतनः, प्रगः सोढोऽस्य प्रगेतन इति । अत्र हि 'तदस्य सोढम्' इति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययविधानात्सप्तम्यर्थो नास्ति । तदभावात्सप्तम्यपि नास्त्येव ।

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु—'तद्धिताः' इत्यत्रैव कृतम् । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । चिरशब्दस्य सूत्रे चोपादानात् ट्युट्युलावपि भवतः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च * । प्रत्नम् ।

* अग्रपश्चाड्डिमच् * । अग्रिमम् । पश्चिमम् ।

* अन्ताच्चेति वक्तव्यम् * । अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युटयुलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । 'कालाट्ठञ्' इति ठञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति, तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २४ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थ-

पदमञ्जरी

अग्रपश्चाड्डिमजिति । केचिदत्रादिशब्दमपि पठन्ति— अग्रादिपश्चादिति, ते 'मध्यान्मः' इत्यत्रादेश्चेति वक्तव्यमिति न पठन्ति । डित्करणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ *सप्तम्या अलुगिति* 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र निरणायि—सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । यदि सुबन्तात्तद्धित उत्पद्यते, कथं पूर्वाह्णतन इत्यत्र भवति ? तत्राह—*यदा त्विति* ॥

तत्र जातः ॥ *तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्त इति* । तदिदमु-

न्यासः

प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्चेति । वक्तव्य इति सम्बन्धः । वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः । व्याख्यानात् त्विहापि 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् च्छन्दसि' इति निपातनमाश्रित्य कर्तव्यम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तशब्दाड्डिमज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु कृतमेव । डिमचो डित्करणं पश्चादित्यस्य टिलोपार्थम् । ननु च 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः' इत्यनेनैव सिद्धम् ? न सिध्यति; अनित्यत्वात् तस्य । यथा आरातीय इत्यत्र न भवति, तथेहापि न भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निरासार्थं डित्करणम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ पूर्वाह्णे तन इति । अह्नः पूर्वो भाग इति पूर्वादिसूत्रेणैकदेशिसमासः । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः, 'अह्नोऽह्नः' एतेभ्य इत्यह्नादेशः, 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम् । यदाऽसप्तम्यन्तात् प्रत्ययस्तदा पूर्वाह्णतन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'जातः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । माकलिकः । ग्राम्यः । ग्रामीणः । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

पदमञ्जरी

अयमनिर्देश्यम्, कथम् ? 'शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च' इत्युक्तम्, तत्र लक्षणतया चाक्षुषं रूपमित्यादाविव जातादिष्वप्यर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावन्न निर्देश्याः प्रत्ययार्थेन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोऽपि लभ्यन्ते इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य एव । नियमार्थमिति चेन्न; अनिष्टत्वात् । तत्रैतत्स्यात्—जातादिष्वेव तद्धिता यथा स्युः, तत्रास्ते तत्र शेत इत्यादौ मा भूवन्निति जातादयोऽर्था अनुक्रम्यन्त इति ? तच्च नैवम्; अनिष्टत्वात् । अन्यत्रापि हि तद्धिता इष्यन्ते—चाक्षुषं रूपम्, श्रावणः शब्दः, चातुर्दशं रक्षः, दार्षदाः सक्तव इति । यत्र तु नेष्यन्ते, तत्रास्त इत्यादौ—तत्रानभिधानान्न भविष्यन्ति, यथा—अङ्गुल्या खनतीत्यादौ । तस्मान्नार्थो जाताद्यनुक्रमणेन ।

अपवादविधानार्थं तु, प्रावृषष्ठबादीनपवादाँस्तत्र तत्रासङ्करेण वक्ष्यामीति अवश्यानुक्रमितव्या अर्थाः, तेऽन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाणादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते ।

विस्पष्टार्थम्, यानि पुनरनपवादान्यर्थादर्शनानि, यथा—'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इति, तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

न्यासः

इति भवितव्यमिति; सप्तम्यभावात् । सप्तम्यभावस्तु प्रथमासमर्थात् तद्धितोत्पत्तेः ॥

तत्र जातः ॥ अणादयो घादयश्चेति । एकेनादिशब्देनाणादीनामिहोत्सर्गाणां ग्रहणम्, द्वितीयेन घादीनां शेषाधिकारविहितानाम् । स्रौघ्नः, माथुर इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । औत्सः, औदपान इति । 'उत्सादिभ्योऽञ्' । राष्ट्रियः, अवारपारीण इति । 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' । शाकलिकः, माकलिक इति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ । कात्त्रेयकः, औम्भेयक इति । 'कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्' ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ एण्यस्यापवाद इति । 'प्रावृष एण्यः' इत्यनेन प्राप्तस्य ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणोऽपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। शारदका दर्भाः। शारदका मुद्गाः। दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा।

संज्ञायामिति किम्? शारदं सस्यम्।

संज्ञाधिकारं केचित् 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इति यावदनुवर्त्तयन्ति॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्॥ २८॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम्। पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः। आर्द्रकः। मूलकः। नक्षत्राणोऽपवादः। प्रदोषकः। 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यस्यापवादः। अवस्करकः। औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः। असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति॥

पदमञ्जरी

संज्ञायां शरदो वुञ्॥ *समुदायेन चेदिति*। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः। *कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदिति*। यावच्छब्दोऽवधिद्योतको निपातः॥

न्यासः

संज्ञायां शरदो वुञ्॥ समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इति। अनेन समुदायोपाधित्वं संज्ञाया दर्शयति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इत्यर्थः। यद्येवम्, शारदका दर्भा इति दर्भशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, प्रत्ययान्तेनाभिहितत्वात्? नैष दोषः; यथैव हि शारदकशब्दो दर्भविशेषस्य नामधेयं तथा मुद्गविशेषस्यापि। तत्रासति दर्भशब्दप्रयोगेऽनेकार्थसाधारणत्वात् कस्य नामधेयमिति सन्देहः स्यात्—कोऽर्थः शारदकशब्देन विवक्षित इति। तस्मादसन्देहार्थो दर्भशब्द उपादीयते। संज्ञाधिकारमित्यादि। केचिदिति वचनात् केचिन्नानुवर्तयन्तीत्युक्तं भवति॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्॥ पूर्वाह्णकः, अपराह्णक इति। पूर्वत्रैकदेशिसमासादिकं कार्यं विधेयम्—'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति, तत्र ट्युट्युलविधिश्च। आर्द्रकः, मूलक इति। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यागतस्याणः 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततो वुन्। निशाप्रदोषाभ्यामिति। ठञ्विधेः। ठञादय एवेति। आदिशब्देन ट्युट्युलादयो गृह्यन्ते॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवादः । प्रत्ययसन्नियोगेन च पथः 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये । सन्धिवेलादिषु पाठादणोऽपवादः । अमावास्यकः, आमावास्यः ।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । आमावस्यः ।

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्

पदमञ्जरी

अमावास्याया वा ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अमापूर्वस्य वसेर्ण्यति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यते' इत्युक्तम् । ण्यति च 'अत उपधायाः' इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्ध्युपधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः । ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधमधीयते, तेषां दीर्घोपधस्य न स्यात्; अतद्विकारत्वात् ॥

अ च ॥ किमर्थो योगविभागः, न च 'अमावास्याया वा' इत्युच्येत, चकाराद्वुन्, वावचनादुभयोरभावेऽणपि भविष्यति ? सत्यम्; उत्तरत्र तु विकल्पा-

न्यासः

पथः पन्थ च ॥ अमावास्याया वा ॥ एकदेशविकृतस्येत्यादि । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इत्यत्र ण्यत्यवृद्धिरेव निपात्यते । अवृद्धिस्तु वृद्धेरेकादेशभूततया विकारो भवतीत्येकदेशविकृतत्वममावस्याशब्दस्योपपद्यते । ये तु सन्धिवेलादिषु ह्रस्वोपधमधीयते, तेषां वृद्ध्युपधस्य ग्रहणं न प्राप्नोति, न हि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति । तस्माद् दीर्घ एव पाठो युक्तः ॥

अ च ॥ अथ योगविभागः किमर्थः, न 'अमावास्याया अ च वा' इत्येवोच्येत, चकारो वुनोऽनुकर्षणार्थो भविष्यति, वावचनञ्चोभयोर्विकल्पार्थम्, तेन ताभ्यां मुक्तेऽणपि भविष्यति ? अस्त्येतत्; किन्त्वेकयोगे सति 'सिन्ध्वपकराभ्यां कन्' इति कन्नेव विकल्पेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषये। पूर्वेण वुञ्णोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते। अमावास्यः। अमावास्यकः। आमावास्यः। अमावस्यः। अमावस्यकः। आमावस्यः॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन्॥ ३२॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये। सिन्धुशब्दः कच्छादिः, ततोऽणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिकेऽणि। सिन्धुकः। अपकरकः॥

अणञौ च॥ ३३॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये। पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम्। सैन्धवः। आपकरः॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ ३४॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति।

पदमञ्जरी

नुवृत्तिः शङ्क्येत। योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोऽभ्यनुज्ञानाय पूर्वसूत्रे वाग्रहणसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति॥

अणञौ च॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ कृत्तिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वन्द्वैकवद्भावेन नपुंसकह्रस्वत्वेन निर्देशः, न

न्यासः

भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं योगविभागे हि सति व्यवधानतया विकल्पस्य कन् नित्यो विज्ञायते॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन्॥ अपकरशब्दादौत्सर्गिकेऽणीति। प्राप्ते विधानमिति सम्बन्धः।

अणञौ च॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः यदि 'सिन्ध्वपकराभ्याञ्च कन्नणञः' इत्येकयोगः क्रियेत, ततो वैषम्यात्कैदकस्याः प्रकृतेः प्रत्ययास्त्रयः स्युः॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ नक्ष-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन्स्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक्तद्धितलुकि' इति भवति। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुनः। अनुराधः। स्वातिः। तिष्यः। पुनर्वसुः। हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः।

❀ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ❀। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष्।

❀ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ❀। फल्गुनी। अषाढा।

❀ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः ❀। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः॥

पदमञ्जरी

बह्वर्थादाननिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य; श्रविष्ठादिभिः साहचर्यात्। *चित्रेति*। 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुकि कृते पुनष्टाप्।

गौरादिपाठान् ङीषिति। 'रेवती नक्षत्रे, रोहिणी नक्षत्रे' इति तत्र पठ्यते, न चेमौ नक्षत्रवाचिनौ; जातार्थवृत्तित्वात्। तस्माद् 'गौरादिषु पिप्पल्यादयश्च' इति पाठात्तेषां चावृत्कृतत्वादत्र ङीषित्यर्थः।

टानौ वक्तव्याविति। स्त्रियामित्यपेक्ष्यते, टकारो ङीबर्थः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुग्न भवति।

छणपि वक्तव्य इति। अत्र च 'स्त्रियाम्' इति नापेक्ष्यते॥

न्यासः

त्राणः श्रवणे प्राप्ते लुगुच्यते। ननु च 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' इत्यनेनैव लुग् भविष्यति? सत्यमेतत्; तस्यैवायं प्रपञ्चः। उत्तरावपि योगौ प्रपञ्चौ तस्यैव वेदितव्यौ। श्रविष्ठादयश्चैते 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनेनागतस्याणः 'लुबविशेषे' इति कृते लुबन्ता वेदितव्याः। स्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुग् भवतीति। ये स्त्रीप्रत्ययान्तास्तेषामुपसंख्यानमिति प्रतिपादनमित्यर्थः। तच्चोपरिष्टात् करिष्यते। चित्रायाष्टापो लुकि कृते पुनष्टाप् क्रियते।

गौरादित्वान् ङीषिति। रेवतीरोहिणीत्यत्र।

पाठा, फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्याविति। स्त्रियामित्यपेक्ष्यते। तयोस्तु विधानसामर्थ्यान्न लुग् भवति। टस्य टकारो ङीबर्थः, अनो नकार आद्युदात्तार्थः। वक्तव्यशब्दो व्याख्येये वर्तते। व्याख्यानं तु कृतमेव च।

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्य इति। अत्र स्त्रियामिति नोपपद्यते। णकारो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति। गोस्थाने जातः गोस्थानः। अश्वस्थानः। गोशालः। खरशालः॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति। वत्सशालायां जातः वत्सशालः, वात्सशालः। अभिजित्, आभिजितः। अश्वयुक्, आश्वयुजः। शतभिषक्, शातभिषजः।

बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः॥

पदमञ्जरी

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ गोशालेति । 'विभाषा सेना' इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणम्, न तु द्वन्द्वैकवद्भावेन ह्रस्वत्वम्। एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव। यद्यपि टाबन्तयोरपि पाठे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्नपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवार्थं तु ह्रस्वस्य पाठः॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ वत्सशालेति । ह्रस्वान्तस्य दीर्घान्तस्य वा ग्रहणम्। *बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्च इति* । अश्वयुक्शतभिषक्शब्दावभिप्रेत्यैतदुक्तम्; अन्ययोरनक्षत्रवाचित्वात्। *अभिजिदिति* । यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति—'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामिति', मुहूर्तमप्यस्ति॥

न्यासः

वृद्ध्यर्थः। वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः। व्याख्यानमपि करिष्यते च। कृतमेव॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ गोशालखरशालयोर्ह्रस्वान्तयोः पाठान्नपुंसकयोर्ग्रहणं विज्ञायते। नपुंसकलिङ्गता तु 'विभाषा सेनासुरा' इत्यादिना। यद्यपि नपुंसकयोर्ग्रहणम्, तथापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भविष्यति इति स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव। उदाहरणेऽप्यौत्सर्गिकस्याणो लुक्॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ वत्सशालशब्दो नपुंसकलिङ्गो गृह्यते। कुत एतत्? व्यासेर्न्यायात्; नपुंसकलिङ्गस्य हि ग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुग्न सिध्यति; न तु स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणे नपुंसकात्।

बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्च इति। वत्सशालशब्दो यद्यपि नक्षत्रवचनो न भवति, तथापि बहुलवचनात् ततोऽपि लुग्भविष्यतीत्यभिप्रायः॥

काशि० 3 : ४२

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रौहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

'तत्र' इत्येव । सप्तमीसमर्थात् कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्याभिन्नत्वात् ।

पदमञ्जरी

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्व्यवस्थायां सिद्धायाम्, बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थम्, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । *रोहिण इति* । 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्' इत्येतत्तु स्त्रियां नियमेन लुगर्थे, न तु स्त्रियामेव लुगर्थम् ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ *यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवतीति* । यद्यपि जातं सर्वं कृतं न भवति, स्वयं जातस्यापि भावात्; कृतं तु सर्वं जातं भवति, न ह्यजननस्वभावं क्रियते, यथा—व्योमेति भावः । *यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति* । अत्रापि लब्धं सर्वं क्रीतं न भवति; दानादिनापि लाभसम्भवात् । क्रीतं तु लब्धमेव; क्रयस्यापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः । *तत्किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियत इति* । जातलब्धाभ्यामेव गतमिति प्रश्नः । *शब्दार्थस्याभिन्नत्वादिति* । परव्यापारोपहितं

न्यासः

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ रोहिण इत्यादौ नक्षत्राणः पक्षे लुक् । मृगशिरा इति । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । मार्गशीर्ष इति । 'ये च तद्धिते' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच् शिरसः शीर्षभावः । अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? न पूर्वसूत्रादेव वाग्रहणमनुवर्तिष्यते ? इदं प्रयोजनम् – न क्वचिदन्यदेव यथा स्यात्, तेन फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ सिद्धौ भवतः । श्रविष्ठाषाढाभ्याञ्छाणपीति ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ननु चेत्यादि । जन्मवद्वस्तु जातशब्दस्यार्थः, कृतस्यापि जन्मास्त्येव, तस्माद् यद् यत्र कृतं जातमपि तत् तत्र भवति । यच्च क्रीतमित्यादि । प्राप्तं लब्धमप्युच्यते । यदपि क्रीतं प्राप्तमपि तद् भवत्येव, तस्मात् क्रीतं लब्धमपि भवति । शब्दस्यार्थस्याभिन्नत्वादिति । स्वजन्मन्यनुभूतकर्तृभावो जातशब्दस्यार्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

'तत्र' इत्येव। सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'प्रायभवः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

प्रायभवग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतार्थत्वात्।

पदमञ्जरी

रूपं कृतमित्युच्यते, तद्रहितं तु जातमिति; तथा मूल्यप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुर्व्यापारस्तदुपहितं रूपं क्रीतमित्युच्यते, तद्रहितं तु लब्धमिति। तत्र यथा—विक्लिन्न ओदनः, पक्व ओदन इति शब्दार्थभेदः, तथात्रापीत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—*वस्तुमात्रेणेति*। वस्तुत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयते। एवं कृतमपि वस्तुतो जातं भवति, शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयत इति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति—*शब्दार्थस्तु भिद्यत एवेति*। तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोरुपादाने यथा—क्वायं घटः कृतः, क्रीतो वा इति पृष्टे स्रुघ्ने जातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते; तथा तद्धितोऽपि न स्यात्। तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्धितेनाभिधानाय भेदेनोपादानमिति ॥

प्रायभवः ॥ प्रायेण भवः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः।

तत्र भवेन कृतत्वादिति। यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यम्, तस्य 'तत्र भवः' इत्य-

न्यासः

जातशब्दस्यैव विशेषोपलक्षितपरव्यापारो स्वजन्मनिष्पत्तौ कृतशब्दस्यार्थः। प्राप्तिसामान्यं लब्धशब्दस्यार्थः। प्राप्तिविशेषो यस्य मूल्यहेतुका प्राप्तिः स क्रीतशब्दस्यार्थः। न च सामान्यविशेषयोरेकार्थता युक्ता। मा भूत्पर्यायप्रसङ्ग इति भिद्यते शब्दार्थः। वस्तुमात्रेणेति। क्रीतलब्धयोर्यदाधारभूतं वस्तुमात्रं तस्याभिन्नरूपत्वात् क्रीतं लब्धं भवति। मात्रग्रहणं शब्दार्थव्यवच्छेदार्थम्। अत एवाह—शब्दार्थस्तु भिद्यत एव। न हि येन रूपेण क्रीतशब्देन तत्प्रत्याय्यते तेनैव लब्धशब्देन। एवं जातकृतशब्दयोर्वस्तुत्वेनाभिन्नत्वम्। शब्दार्थद्वारेण तु भिन्नार्थत्वमेव। अन्येनैव हि रूपेण जातशब्देन तद्वस्तु प्रत्याय्यते, अन्येन कृतशब्देन ॥

प्रायभवः ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकमिति। वैचित्र्यादन्यस्यार्थस्याभावादनर्थकमित्युच्यते। वैचित्र्येण तु सार्थकमेव। कस्मात् पुनरनर्थकमिति ? तत्र भवेन कृतार्थत्वादिति। यत् 'प्रायभवः' इत्यस्य साध्यम्, तस्य 'तत्र भवः' इत्यनेनैव साधित-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् ? मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

पदमञ्जरी

नेनैव साधितत्वादित्यर्थः । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धम् । शङ्कते—*अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति* । यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स 'तत्र भवः' इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्भेद आश्रीयत इति यद्युच्येतेत्यर्थः । निराकरोति—*मुक्तसंशयेन तुल्यमिति* । यं भवान्मुक्तसंशयं न्याय्यं तत्रभव उदाहरणं मन्यते—स्रौघ्नो देवदत्त इति, तेनैव तुल्यम् । सोऽपि हि कदाचित्तस्मादुदक्देशादभिनिष्क्रामति । तत्र चेद्युक्ता तत्र भवता, इहापि युक्ता दृश्यताम् । अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणम्—स्रौघ्नो देवदत्त इति । तत्रभवनस्य किमुदाहरणम् ? तत्र नित्यभवः स्रौघ्नः प्राकार इति । यद्येवम्, 'तत्र भवः' इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स तस्मिन्दृष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च—

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः ।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ इति ।

तस्मात्तत्रभवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावादनर्थकं प्रायग्रहणम् ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्' प्रायभवे यथा स्यान्नित्यभवे मा भूत्—उपजानु भवं गड्विति । अथेदानीं जानुसमीपस्थशरीरावयववाचिन उपजानुशब्दात्तत्र भव इति प्रकृत्य 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत्कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । ठगपि तर्ह्यनभिधानादेव न भविष्यति ? तदेवं स्थितम्—एतत्प्रायग्रहणमनर्थकम्, तत्र भवेन कृतत्वादिति ॥

न्यासः

त्वादिति भावः । यो हि राज्ये प्रायेण भवति तत्रासौ भवत्येव । ततश्च तत्र भवे तस्यान्तर्भावात् 'तत्र भवः' इत्यनेनैव कृतं सम्पादनमिति किं प्रायभवग्रहणेन ? अनित्यभव इत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । स्यादेतत्— अनित्यभवः प्रायभवो नित्यभवस्तत्र भव इति, तस्मात् तत्र भवेन प्रायभवस्यासंग्रहान्न सिध्यति ? इत्याशङ्क्याह— मुक्तसंशयेन तुल्यमिति । मुक्तस्त्यक्तः संशयो येन तत् मुक्तसंशयम् । न्याय्यस्तत्र भवोऽयमिति यो निश्चितस्तेन तुल्यं भवति । तथा हि—स्रुघ्ने भवो देवदत्तः स्रौघ्न इत्युच्यते, न चासौ स्रुघ्ने सदा भवति, अवश्यं हि कदाचिदुदग्देशादोनपक्रामति, अथ च तत्रभवप्रत्ययो भवति । यदि च नित्यभवस्तत्र भवः ? जिह्वामूले भवो वर्णः जिह्वामूलीय इत्यत्र 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति च्छो न स्यात्, न हि वर्णो नित्यं जिह्वामूले भवति । तस्मात् प्रायभवस्य तत्रभवान्तर्भावात् ततो न व्यतिरिच्यत इत्यनर्थकं प्रायभवग्रहणम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'प्रायभवः' इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः॥

सम्भूते ॥ ४१ ॥

'तत्र' इत्येव। सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'सम्भूते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थं इह गृह्यते, नोत्पत्तिः, सत्ता वा; जातभवाभ्यां गतत्वात्। स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र सम्भूते' इत्यस्मिन्विषये।

पदमञ्जरी

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुंल्लिङ्गनिर्देशः॥

सम्भूते ॥ *अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्चेति*। सकृत्प्रयुक्तस्याप्यनेकार्थत्वमविरुद्धम्, तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः। तत्रावक्लृप्तिः = सम्भावना, इदमेवं भवेदिति बुद्धिः; प्रमाणानतिरेकः = आधारपरिमाणादाधेयपरिमाणस्यानतिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेऽनुप्रविशति। *स्रौघ्न इति*। देवदत्त इदानीं स्रुघ्ने सम्भाव्यत इत्यर्थः, स्रुघ्नप्रमाणाद्वाऽनतिरिच्यते सेनादिकोऽर्थ इत्यर्थः॥

कोशाड् ढञ् ॥ *कौशेयं वस्त्रमिति*। ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भवति, वस्त्र-

न्यासः

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ जानुनः समीपम्, कर्णस्य समीपम्, नीव्याः समीपमिति—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः। उपजानुक इति। 'इसुसुक्तान्तात् कः'॥

सम्भूते ॥ अवक्लृप्तिरित्यादि। अवक्लृप्तिः = सम्भावना। प्रमाणानतिरेकः = आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानतिरिक्तता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारमनुप्रविशति। स्रुघ्ने सम्भवति। यस्तु स्रुघ्ने सम्भाव्यते, स्रुघ्नप्रमाणान्नातिरिच्यते, तदनुप्रवेशात् स सेनादिकोऽर्थ एवमुच्यते॥

कोशाड्ढञ् ॥ कौशेयं वस्त्रमिति। ननु च वस्त्रं कौशेयं न सम्भवति, किन्तु कृमिः, ततश्च कृमावेव स्यात्, न वस्त्रे; अपि च विशेषानभिधानात् खड्गसस्त्रविषयोऽपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अणोऽपवादः। कोशे सम्भूतं कौशेयं वस्त्रम्। रूढिरेषा, तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

'तत्र' इत्येव। कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्व-

पदमञ्जरी

दशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे वस्त्रस्य सम्भवः, न च तत्रेष्यते, तस्माद्विकारे कोशाड्ढञ् सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति वार्त्तिकमेव शरणम्। 'तस्य विकारः' इत्यत्र प्रकरणे 'एण्या ढञ्' इत्यस्यानन्तरम् 'कोशाच्चेति वक्तव्यम्' इत्यर्थः। *अर्थानुपपत्तिरिति*। कौशेयशब्दस्य योऽर्थो लौकिकः सूत्रवस्त्रलक्षणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोऽर्थः शास्त्रेण नानुसृतः स्यात्। कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति। किञ्चाविशेषाभिधानात्खड्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत, इत्यत आह—*रूढिरेषेति*। रूढिशब्देषु नावश्यमवयवार्थोऽन्वेष्यः, यथा तैलपायिकादिष्विति मन्यते। *सूत्रकारेण* तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नम्। कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धः, न त्वाधाराधेयभावः ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ *कालविशेषवाचिभ्य इति*। स्वरूपग्रहणं तु न

न्यासः

कोशात् प्रत्ययः प्रसज्येतेत्याह—रूढिरेषेत्यादि। रूढिशब्दो हि यथाकथञ्चिदुत्पाद्यते, न तत्रावश्यमवयवार्थोऽपेक्ष्यः; क्वचिदवयवार्थसम्भवात्। तथा हि तैलं पिबतीत्येवं तैलपायिकाशब्दो व्युत्पाद्यते, स च तैलपानक्रियारहित एव क्वचित् प्राणिविशेषे वर्तते। तस्माद् यद्यपि कोशे सम्भूतमित्येवं विगृह्य कोशशब्दात् प्रत्यय उत्पाद्यते, तथापि वस्त्रे सूत्रे वा कौशेयशब्दः साधुभावमनुभवति, न कृमौ। अथ खड्गकोशादुत्पत्तौ को दोषः, येन ततः प्रत्ययो नेष्यते? खड्गस्याभिधानं प्राप्नोति। स हि तत्र सम्भवतीति चेत्? इतरस्मादपि तर्हि कोशात् प्रत्ययोत्पत्तौ च कृमेरभिधानं प्राप्नोति, स हि तत्र सम्भवति। अथ तत्रापि रूढिवशाद् वस्त्रस्याभिधानम्, न कृमेः। इतरस्मादपि तर्हि कोशादुत्पत्तौ वस्त्रस्याभिधानं न खड्गस्य? एवं मन्यते—यद्यपि सम्भूताधिकारे कोशाड् ढञ् विधीयते, तथापि कौशेयशब्दान्न सम्भवोऽर्थः प्रतीयते, अपि तु विकारोऽर्थः; रूढिवशात्। कौशेयं वस्त्रमिति कोशविकारो वस्त्रमित्यर्थः। तथा च वार्त्तिककारेणोक्तम्—'विकारे कोशाड् ढञ् सम्भूतार्थानुपपत्तेः' इति। विकारश्च कौशेयशब्दात् कृमिकोशस्य प्रतीयते, न खड्गकोशस्य; रूढिवशात्। तस्माद् यस्य विकारः प्रतीयते तदभिधायिन एव कोशशब्दाद् युक्तः प्रत्ययः; नेतरस्मात् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते साधुः हैमनः प्राकारः। शैशिरमनुलेपनम्। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। ग्रैष्म्यः पाटलाः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः। ग्रैष्मा यवाः॥

उप्ते च॥ ४४॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च। सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः। ग्रैष्मा व्रीहयः। योगविभाग उत्तरार्थः॥

आश्वयुज्या वुञ्॥ ४५॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे। ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः। अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी। अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः॥

पदमञ्जरी

भवति; उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेषणात्॥

उप्ते च॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति। *हेमन्ते उप्यन्ते इति*। *योगविभाग उत्तरार्थं इति*। उत्तरयोगयोरुक्त एव प्रत्ययो यथा स्यात्, साध्वादिषु मा भूत्॥

आश्वयुज्या वुञ्॥ वुञो ञकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च, अश्वयुग्भ्यां युक्तेति पाठः, अश्वयुजोर्द्वित्वात् 'नमोऽश्विभ्यामश्वयुग्भ्याम्' इति दर्शनात्। *अश्विनीपर्याय* इति पाठः। 'तारा अश्वयुगश्विनी' इत्यमरसिंहः। *अश्वनीपर्याय*

न्यासः

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ कालादिति स्वर्यते, प्रकृतीरुत्तरा विशेषयितुम्। न च स्वरूपग्रहणे सत्युत्तराः प्रकृतयः शक्या विशेषयितुम्; स्वरूपस्यासाधारणत्वात्। तस्मादर्थग्रहणमेवैतत्। तेन कालविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह— कालविशेषवाचिभ्य इत्यादि। हैमन इति 'सर्वत्राण् च तलोपश्च'। शैशिर इत्यादौ सन्धिवेलादिसूत्रेण ऋत्वण्।

उप्ते च॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र वुञ् उप्त एव यथा स्यात्; साध्वादिषु मा भूत्।

आश्वयुज्या वुञ्॥ ठञोऽपवाद इति। 'कालाट् ठञ्' इति प्राप्तस्य। ननु च कालाट् ठञ् विहितः। न चाश्वयुजीशब्दः कालवाची, ततः कुतष्ठञ्? इत्याशङ्क्य कालवाचित्वमाश्वयुजीशब्दस्य प्रतिपादयितुमाह—अश्विनीभ्यां युक्तेत्यादि॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे। ऋत्वणोऽपवादः। ग्रैष्मं सस्यम्, ग्रैष्मकम्। वासन्तकम्, वासन्तम्॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च। सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् देयमृणं चेत्तद्भवति। मासे देयमृणं मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्।

ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥

'कालात्' इत्येव। कलापि, अश्वत्थ, यवबुस – इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति।

कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात्काले वर्त्तन्ते। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी। यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽ-

पदमञ्जरी

इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनेरौणादिक इन्प्रत्ययः, पृषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्यादीनां शब्दानां काले वृत्तिर्न सम्भवति, तत्कथम् 'कालविशेषवाचिभ्यः' इत्युक्तम्? अत आह—*कलाप्यादयः शब्दा इति*। अश्वत्थेन वृक्षेण कालस्य सम्बन्धोऽव्यभिचारादविशेषणमिति 'फले लुक्' इति लुगन्तोऽश्वत्थशब्द इत्याह—*यस्मिन्नश्वत्थाः फल-*

न्यासः

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्॥ देयमृणे॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन्॥ कथं पुनः कलापादयः शब्दाः काले वर्तन्ते, यावता मयूरादिषु तेषां वृत्तिः प्रसिद्धेत्यत आह—कलाप्यादयः शब्दा इत्यादि। एतदेव विषयं स्पष्टीकरोति—यस्मिन् काल इत्यादि। अश्वत्थशब्दोऽत्र वृक्षविशेषे रूढः। तेन सर्व एव कालः सम्बध्यत इति तद्द्वारेण कालविशेषो न संज्ञायते। तस्मादश्वत्थफलसहचारिणि कालेऽश्वत्थशब्दो वर्तत इति दर्शयितुमाह—यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्तीत्यादि। अश्वत्थशब्दो यद्यपि वृक्षे वर्तते, तथापि फले वर्तत एव॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्वत्थः। यस्मिन्यवबुसं सम्पद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते।

कलापिनि काले देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थकम्। यवबुसकम्॥

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ्॥ ४९॥

ग्रीष्मावर-समशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। अणठञोरपवादः। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्। प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धचर्थम्। समाशब्दो वर्षपर्यायः॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ ५०॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ्च 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम्।

वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं सन्धिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति॥

पदमञ्जरी

न्तीति। अपकृष्टो यवो यवबुसं जात्यन्तरं वा यवादिवत्, यवानामेव वा बुसं यवबुसम्॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ *अवरसममिति* विशेषणसमासः। न चावरशब्दो दिग्वाची, येन 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्समासो न स्यात्। *आवरसमकमिति*। आगामिनां संवत्सराणामाद्यवत्सरे देयमित्यर्थः। अपर आह—अतीते वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदावरसमकमिति॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ *वेति वक्तव्ये इति*। वुञि विकल्पिते पक्षे यथा प्राप्तष्ठञेव भविष्यतीति मन्यते। *ठञ्ग्रहणमित्यादि*। असति ठञ्ग्रहणे सन्धि-

न्यासः

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ्॥ अणठञोरपवाद इति। ग्रीष्मशब्दादृत्वणोरपवादः। अवरसमाशब्दात् कालाट् ठञः। अवरा चासौ समा चेत्यवरसमा॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च॥ कालाट् ठञि प्राप्ते वचनम्। तेन ठञ् न वक्तव्य इति। वुञि विकल्पिते विनापि ठञ्ग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तं ठञेव भवतीत्यभिप्रायः। ठञ्ग्रहणमित्यादि। तत्र यद्यत्र ठञ्ग्रहणं न क्रियेत 'सन्धिवेला' इत्यादिषु

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकाद् 'व्याहरति मृगः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः ।

मृग इति किम् ? निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

'कालात्' इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं श्चेत्तद्भवति । सोढम् = जितम् , अभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरित-सोढमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्त्रस्य नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

'कालात्' इति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदि-

पदमञ्जरी

वेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पाठात्फले ऋणत्वेन विवक्षिते वुञा मुक्तेऽणेव स्यात्, ठञ्ग्रहणात्तु ठञेव भवति ॥

व्याहरति मृगः ॥ *व्याहरति* = शब्दायते ॥

तदस्य सोढम् ॥ *अस्येति* । नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी, 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधात्, किं तर्हि ? कर्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेषलक्षणा षष्ठी । *निशासहचरितमध्ययनमिति* । कालस्य स्वरूपेणासोढत्वात्तत्सहचरितवृत्तेरत्र सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

तत्र भवः ॥ *कालादिति निवृत्तमिति* । 'तत्र जातः' इति प्रकृतं तत्रग्रहणं

न्यासः

'संवत्सरात्फलपर्वणः' इति पाठात् सन्धिवेलाद्यणष्ठञपवादत्वादण्त्वेन काले विवक्षिते वुञा मुक्तेऽणेव स्यात् । ठञ्ग्रहणादणमपि बाधित्वाट्ठञेव भवति ।

व्याहरति मृगः ॥ नैशिकः, नैशः । प्रादोषिकः, प्रादोष इति । निशाप्रदोषाभ्यां ठञ् । तेन मुक्ते पक्षे ऋत्वणेव भवति ।

तदस्य सोढम् ॥ कालादिति वर्तते, न च कालो जीयते, तस्मान्निशासहचरितमिहाध्ययनं गौण्या वृत्त्या निशेत्येवमादिभिरभिधीयत इति विज्ञायते । अत एवाह— निशासहचरितमध्ययनं निशेति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काद् 'भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते, न जन्म; 'तत्र जातः' इति गतार्थत्वात् । स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणम् 'तदस्य' इति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

'दिश्' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

मुख-जघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः – सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमिति[1] ।

दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । ❀ उदकात्संज्ञायाम्[2] ❀ ॥ न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

पदमञ्जरी

कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह तत्रग्रहणं कृतम् 'सप्तम्यर्थमात्रं यथा गृह्येत कालसम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहि' इत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितम् ? नेत्याह, शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ *सेनामुख्यमिति* । यदन्तस्य सेनाशब्देन षष्ठीसमासः, न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः; तदन्तविध्यभावात् ॥

न्यासः

तत्र भवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ अणश्छस्य चापवाद इति । यद् दिगादिषु वृद्धं वाप्यादि ततश्छस्यापवादः, शेषेभ्यस्त्वणः प्राग्दीव्यतीयस्य ।

अथ मुखजघनयोश्च किमर्थः पाठो दिगादिषु, यावता शरीरावयवात् ताभ्यामुत्तरसूत्रेणैव भविष्यति ? इत्याह–मुखजघनयोरिति । सेनावयववाचिनौ हि यौ मुखजघनशब्दौ

---

१. 'मुखजघनाभ्यां सेनाया अग्रभागपश्चाद्भागावुच्येते' इत्यधिकः पाठः क्वचित्पुस्तके ।

२. इतोऽग्रे 'उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम् ? औदको मत्स्यः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे, वस्तुतस्तु तन्न्यासस्थव्याख्यानम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरम् = प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । दृतौ भवं दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् ।

अस्तिशब्दः प्रातिपदिकम्, न तिङन्तः ॥

पदमञ्जरी

शरीरावयवाच्च ॥ *शरीरं प्राणिकाय इति* । 'व्याकरणस्य शरीरम्' इत्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । *अणोऽपवाद इति* । वृद्धात्तु छं परत्वाद्बाधते, पादे भवं पद्यम्, 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः । नासिकायां भवं नस्यम्, 'नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' इति नसभावः । कथम् 'वेगो जङ्घोरस्यः' इति ? कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन गृह्यते । न च तदन्तविधिरस्ति ? निरङ्कुशाः कवयः ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवश्च । कुक्षिशब्दो धूमादिः, वस्तिर्नाभेरधः शरीरावयवः । *आहेयम्* विषादि ।

अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसंज्ञकम्, तच्च

न्यासः

तौ शरीरावयववाचिनौ न भवतः । पाणिपादाद्यवयवस्वभावं हि शरीरम्, न चैवमात्मिका सेना; किं तर्हि ? रथादिसमुदायात्मिका ।

उदकात्संज्ञायामिति । उदकशब्दात् संज्ञायां गम्यमानायां यद्भवति—उदक्या स्त्री, रजस्वलोच्यते । न चात्र प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थो वा विद्यते । सा च तयोरविद्यमानता संज्ञाग्रहणेन विज्ञायते । संज्ञायामन्यत्र—औदको मत्स्य इति, अत्राणेव भवति ॥

शरीरावयवाच्च ॥ अणोऽपवाद इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । यस्तु पादादिवृद्धस्ततः परत्वाद् यतं छं बाधते ।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ दृतिकुक्षिभ्यां शरीरावयवत्वाद् यति प्राप्ते; कुक्षिशब्दो धूमादिष्वपि पठ्यते, तस्माद् 'धूमादिभ्यश्च' इति वुञि प्राप्ते; शेषेभ्यस्त्वणि ढञ् विधीयते ।

अस्तिशब्दस्तिङन्तो मा विज्ञायीत्यत आह—अस्तिशब्द इत्यादि । 'विभक्तिस्वर-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण्प्रत्ययो भवति, चकाराड्ढञ्च, 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये, शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ।

ग्रीवाशब्दो धमनीवचनः, तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

* बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् * । बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम्[1] ॥

पदमञ्जरी

तिङन्तेन समानार्थम्—अस्तिक्षीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

ग्रीवाभ्योऽण्च ॥ धमनीवचन इति । धमनीसङ्घातवचन इत्यर्थः । स च यदोद्भूतावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदा बहुवचनम्, यदा तु तिरोहितावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति । 'प्राग्दीव्यतः' इत्यत्रोक्तम्—'देवस्य यञ्ञौ, बहिषष्टिलोपश्च' इति । तच्चावश्यं वक्तव्यम्—अर्थान्तरेष्वपि यथा स्यादिति । तस्यैव प्रपञ्चार्थम्, इह तु बहिर्देवयोर्ग्रहणम् ॥

न्यासः

प्रतिरूपकाश्चेति निपाता भवन्ति' इति निपातसंज्ञकं तिङन्तसदृशं प्रातिपदिकमेतत्, न तिङन्तः । एतच्च तिङन्तेन समानार्थम्, यथा—अस्तिक्षीरा ब्राह्मणीति । भिन्नार्थञ्च यथा धने वर्तते, यथा—अस्तिमानिति । धनवानिति गम्यते । तदिह विशेषस्यानभिधानादुभयस्यापि ग्रहणम् ।

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ बहुवचननिर्देशाद् बहुवचनान्तात् प्रत्ययेन भवितव्यम्, अन्यथा ह्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यादिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—ग्रीवाशब्द इत्यादि । अर्थविशेषाद् बहुवचननिर्देशः कृतः, न तु बहुवचनान्तादेव यथा स्यादिति दर्शयति ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ बहिर्देवेत्यादि । बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च ञ्यो भवतीत्येतदर्थरूपं

---

१. '* चतुर्मासाद्यज्ञे ञ्यो वक्तव्यः * । चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः । चातुर्मासोऽज्यश्च' इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि? परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनम् – तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम्। परिमुखं भवं पारिमुख्यम्। पारिहनव्यम्। परिमुखादेरन्यत्र न भवति – औपकूलम्।

परिमुख। परिहनु। पर्योष्ठ। पर्युलू। औपमूल। खल। परिसीर। अनुसीर। उपसीर। उपस्थल। उपकलाप। अनुपथ। अनुखड्ग। अनुतिल। अनुशीत। अनुमाष। अनुयव। अनुयूप। अनुवंश[1] ॥

पदमञ्जरी

अव्ययीभावाच्च ॥ *किं तर्हि परिमुखादेरिति*। कथं पुनः सामान्योक्तावयं विशेषो लभ्यत इत्याह– *परिमुखादीनां चेति*। चशब्दो हेतौ। दिगादेरनन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्प्रयोजनं सम्भवति अव्ययीभावग्रहणस्य, परिमुखादिविशेषणतयाऽन्वयसम्भवात्, तस्मात्परिमुखादेरेव भविष्यति, न सर्वस्मादव्ययीभावात्। यद्येवम्, परिमुखादेरित्येव वक्तव्यमत आह—*तेषामेवेति*।

न्यासः

व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र वर्तते, तेन बहिरादिभ्योऽपि ञ्यो भविष्यतीति ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ किं तर्हीत्यादि। कथं पुनरव्ययीभावादिति सामान्येनोच्यमानः प्रत्ययः परिमुखादेरेव? इत्यत आह—परिमुखादीनाञ्चेत्यादि। चशब्दो हेतौ। न ह्यन्यत् कार्यमस्ति परिमुखादिगणपाठस्य। तत्र यद्यप्येतदपि न स्याद्, विध्यर्थमेव तस्य स्यात्, तस्मात् परिमुखादेरेव भवति, न सर्वस्मादव्ययीभावात्। यद्येवम्, परिमुखादेरित्येवं वक्तव्यमित्याह – तेषामित्यादि। यदि हि परिमुखादेरित्युच्यते, तदोऽसत्यव्ययीभावग्रहणे तत्पुरुषेभ्योऽपि परिमुखादिभ्यः प्रत्ययः स्यात्, तस्मिंस्तु सति न भवति—परिगतं मुखं परिमुखमिति प्रादिसमासः, तत्र भवः पारिमुखः; अणेव भवति। अपि च—उत्तरार्थमव्ययीभावग्रहणमवश्यमेव कर्तव्यम् —'अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्'। 'ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्' इत्यव्ययीभावाद् यथा स्यात्। पारिहनव्यमिति। 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः। औपकूलमिति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाव्ययीभावः। एष च परिमुखादि न पठ्यत

---

१. 'अनुखड्ग'—इति पुस्तकान्तरेऽधिक।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥

'अव्ययीभावात्' इत्येव। अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गेहिकम्[1]।

* समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः *। समाने भवं सामानिकम्।

* तदादेश्च *। सामानग्रामिकम्। सामानदेशिकम्।

* अध्यात्मादिभ्यश्च *। आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्।

पदमञ्जरी

'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ञ्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योऽणेव भवति। उत्तरार्थं चावश्यमव्ययीभावग्रहणं कर्त्तव्यम्, तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततः 'अपपरिबहिरञ्चवः। पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः। अथ सर्वतो भावः, ततोऽस्मादेव निपातनादव्ययीभावः। उपपूर्वेषु सामीप्येऽनुपूर्वेषु 'अनुर्यत्समया' 'यस्य चायामः' 'पश्चादर्थे यदव्ययम्' इति च यथाभिधानं समासः॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्॥ आध्यात्मिकमिति। 'अनश्च' इति टच् समासान्तः।

न्यासः

इत्यणेव भवति। अत्र परिमुखमिति कथमव्ययीभावः, यावता अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या समस्यन्ते, पञ्चमी च परिणा कर्मप्रवचनीयेन योगे भवति, कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तु 'अपपरी वर्जने' इत्यनेन; न च परिमुखे वर्जनं गम्यते, किं तर्हि? सर्वतोभावः? एवं तर्हि 'अव्ययम्' इति योगविभागादव्ययीभावो भविष्यति।

अन्ये तु येऽत्र परिहनुप्रभृतयोऽव्ययीभावाः, ते 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यनेनैव भवन्ति। अत्र येष्वपि वर्जनं न गम्यते, ततस्तेष्वपि 'अव्ययम्' इति योगविभागेनैव। ये तूपसीरादय उपपूर्वाः, ते सामीप्ये 'अव्ययम्' इत्यादिना। अनुगङ्गमिति। 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः। अन्ये तु येऽनुसीरादयोऽनुपूर्वास्ते पश्चादर्थेऽव्ययमित्यादिना॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्॥ अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यत इति। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना। विभक्त्यर्थस्त्वधिकरणम्, अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्।

समानशब्दाट्ठञ्वक्तव्य इति। वक्तव्यशब्दो व्याख्येये। तत्रेदं व्याख्यानम्—इहान्तःपूर्वादित्येवं सिद्धे यदधिकं पदग्रहणं तदधिकमिह कार्यं भवतीत्येवमर्थं क्रियते, तेन समानशब्दादपि ठञ् भवतीति। एतेन शब्दान्तरादेव।

---

१. 'आन्तरगारिकम्'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आधिभौतिकम्[1] । अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

❀ ऊर्ध्वंन्दमाच्च ठञ् वक्तव्यः ❀ । और्ध्वंन्दमिकः । ऊर्ध्वंशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वंन्दमशब्दः ।

❀ ऊर्ध्वंदेहाच्च ❀ । और्ध्वंदेहिकम् ।

❀ लोकोत्तरपदाच्च ❀ । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।

❀ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ❀ । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ।

पदमञ्जरी

आधिविदैकम्, आधिभौतिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । *अध्यात्मादिराकृतिगण इति* । एवं च समानशब्दादित्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

ऊर्ध्वंशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वंशब्द इति । स चैतद्वृत्तिविषय एव । अपर आह—'ठञ्सन्नियोगेन दम शब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मान्तत्वं निपात्यते' इति ।

ऊर्ध्वदेहाच्चेति । नात्र मान्तत्वम् ।

ऐहलौकिकमिति । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः ।

मुखतीयम्, पार्श्वतीयमिति । मुख-पार्श्व-शब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः, तत ईयः, अव्ययत्वाट्टिलोपः । अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः । एतेन परं व्याख्यातम् ।

न्यासः

अध्यात्मादिभ्य ऊर्ध्वंन्दमादूर्ध्वदेहाल्लोकोत्तरपदाच्च ठञ् भवतीति वेदितव्यम् । आध्यात्मिकमिति । आत्मन्यधि अध्यात्मम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयपदवृद्धिः । अध्यात्मादिराकृतिगणश्चायमिति । यद्येवम्, 'समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः' इत्याद्यनर्थकम्, अध्यात्मादिभ्यश्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; अस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् । अध्यात्मादिरेव तत् प्रपञ्च्यते । ननु चाकारान्त ऊर्ध्वंशब्दः, तत् कुत इह मकारान्तत्वमायातम् इत्याह—ऊर्ध्वंशब्देनेत्यादि ।

ऐहलौकिकः, पारलौकिक इति । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः ।

मुखतीयम्, पार्श्वतीयमिति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यौपसंख्यानिको वा । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यनेन टिलोपः ।

---

१. 'अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः' इत्यधिकं कुत्रचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ जनपरयोः कुक्च ❀ । जनकीयम् । परकीयम् ।

❀ मध्यशब्दादीयः ❀ । मध्यीयः ।

❀ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ❀ । माध्यमम् । मध्यमीयम् ।

❀ मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ❀ । मध्ये भवं माध्यन्दिनम् ।

❀ स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः ❀ । अश्वत्थामा ।

❀ अजिनान्ताच्च ❀ । वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।

पदमञ्जरी

मण्मीयाविति । गह्यादिषु 'मध्यमध्यमं चाण् चरणे' इति यत्पठितं तत्र 'पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यते' इत्युक्तम्, भवार्थे तु ततोऽन्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययवचनम् । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति, न मध्यान्तरवाचिनः । तथा गह्यादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एषामित्यस्मिन्नेवार्थे माध्यमा इति सिध्यति, मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेऽपि यथा स्यादिति मण् प्रत्यय उक्तः ।

मध्यो मध्यंदिनण् चास्मादिति । मध्यशब्दो मध्यभावमापद्यते दिनण्चास्मात् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

स्थाम्न इति । स्थामन्शब्दान्तादित्यर्थः । *अश्वत्थामेति* । अश्वस्येव स्थाम बलमस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः, ततो भवार्थे 'स्थाम्नोऽकारः' इत्यकारः, तस्यानेन लुक् ।

वृकाजिन इति । अणो लुक् ।

समानस्य तदादेश्चेति । आनन्तर्यत्वलक्षणा षष्ठी । *अध्यात्मादिष्विति* ।

न्यासः

मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्याविति । मध्यशब्दादित्यपेक्षते ।

मध्यो मध्यं दिनण् चास्मादिति । मध्यशब्दो मध्यम्भावमापद्यते, दिनण् चास्मात् प्रत्ययो भवति ।

स्थाम्न इति । स्थामशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् । अश्वस्येव स्थाम बलमस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः । अश्वत्थाम्नि भव इत्यण्, तस्य लुक् ।

अजिनान्ताच्चेति । लुगिति सम्बध्यते । वृकाजिन इति । अणो लुक् ।

समानस्येति । आनन्तर्यलक्षणा षष्ठी । समानशब्दादनन्तरष्ठञिष्यत इत्यर्थः । अध्यात्मादिष्विति । वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी । अध्यात्मादिविषये ठञिष्यत इत्यर्थः ।

काशि० ३ : ४३

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥
मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

'अव्ययीभावात्' इत्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि, अनु — इत्येवम्पूर्वाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

पदमञ्जरी

विषयसप्तमी । *ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्चेति* । ऊर्ध्वशब्दाद्दमशब्दान्ताच्चेत्यर्थः । ऊर्ध्वपूर्वादेव च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् 'ऊर्ध्वदेहाच्च, और्ध्वदेहिकम्' इति । *स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति* पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

न्यासः

कुग्जनस्य परस्य चेति । चकारादीयश्च प्रत्ययः । ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्चेति । ऊर्ध्वशब्दात् परस्मात् दमशब्दादूर्ध्वशब्दाद्देहशब्दाच्च ठगिष्यत इत्यर्थः । ईयः कार्योऽथ मध्यस्येति । अथशब्दः समुच्चये । मध्यशब्दस्यानन्तर ईयः कार्य इत्यर्थः । मण्मीयौ प्रत्ययो तथेति । मध्यशब्दादित्यपेक्ष्यते । मण्मीयौ मध्यशब्दस्यानन्तरौ कर्तव्यौ । अजिनात् तथेति । अजिनान्तात् लुग्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ पारिग्रामिकमिति । ग्रामात् परीति । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । आनुग्रामिकमिति । अत्रापि 'अनुर्यत्समया' इति ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ यतोऽपवाद इति । 'शरीरावयवाच्च' इति प्राप्तस्य ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वर्गान्तात्' इत्येव। शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। छे प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति। वासुदेववर्ग्यः। वासुदेववर्गीणः। वासुदेववर्गीयः[1]। युधिष्ठिरवर्ग्यः। युधिष्ठिरवर्गीणः। युधिष्ठिरवर्गीयः।

अशब्द इति किम्? कवर्गीयो वर्णः॥

कर्णललाटात्कनलंकारे॥ ६५॥

कर्ण-ललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन् विषयेऽलङ्कारेऽभिधेये। यतोऽपवादः। कर्णिका। ललाटिका।

अलङ्कार इति किम्? कर्ण्यम्। ललाट्यम्॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ ६६॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम। तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद् व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च। वाक्यार्थं-

पदमञ्जरी

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्॥ *वासुदेववर्गीय इति*। 'वृद्धाच्छः' इत्यस्य परत्वाद्यत्खौ बाधकाविति वृद्धादप्यनेन छ एषितव्यः॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ *तस्येति षष्ठीसमर्थादिति*। ननु चाधिकारार्थोऽयमिति वक्ष्यति, भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथाविहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते? उच्यते—तात्पर्यतोऽपवादविधानायाधिकारस्यानुषङ्गिकेऽणादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिकगतिर्हि विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः। अत एव 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यादीन्यनपवादान्यर्थादेशनानि भवन्ति। *तत्र भवे*

न्यासः

वर्गान्ताच्च॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्॥ छे प्राप्त इति। पूर्वसूत्रेण॥

कर्णललाटात् कनलङ्कारे॥ कर्णिकाशब्दश्चाभरणविशेषे रूढः। रूढिशब्देषु च नावश्यमपि कर्णसम्बन्धेन भवितव्यम्॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ तस्य व्याख्यानमिति। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, करणे ल्युट्। चकारात् तत्र भवे चेति। ननु च

---

१. 'अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनवर्गीणः, अर्जुनवर्गीयः'— इत्यधिकं क्वचित्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति – 'तत्र भवः' इति । सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्त्तः । सुप्सु भवं सौपम् । तैङम् । कार्त्तम् ।

व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुको-

पदमञ्जरी

चेति । अयमनुवादः; एतस्मिन्नेव विशेषे 'तत्र भवः' इति विहितत्वात् । ननु च व्याख्यानस्य प्रत्ययार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्समानजातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समुच्चयं करोति, न समर्थविभक्तेः; यथा 'केदाराद्यञ्च' इति प्रत्ययसमीपवर्त्तिना प्रत्यय एव समुच्चीयते, न प्रकृतिः; 'ठञ्कवचिनश्च' इति प्रकृतिरेव न प्रत्ययः; ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्भवार्थेऽपि षष्ठीसमर्थादेव प्रत्ययो युक्तः, तत्राह—*वाक्यार्थसमीपे इति* । इहेतिकरणः क्रियते—प्रकृतं वाक्यार्थं प्रत्यवमर्शामीति । प्रत्यवमर्शस्य च प्रयोजनम्- तत्तुल्यजातीयस्यैव समुच्चयो यथा स्यादित्येतदेवेति भावः । एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वम् 'तत्र भवे च' इत्यनुवादः कृतः ।

व्याख्यातव्यनाम्न इति किमिति । व्याख्यानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यत्प्रतिव्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत इति मत्वा प्रश्नः । *पाटलिपुत्रं*

न्यासः

व्याख्यानं प्रत्ययार्थः, तस्य समीपे चकारः श्रूयत इति प्रत्ययार्थमात्रस्यैव समानजातीयस्य तेनानुकर्षणं न्याय्यम्, न तु समर्थविभक्तेरपि; समानजातीयस्य तु चकारः समुच्चयं करोति, यथा—'केदाराद् यञ्च' इति; प्रत्ययसमीपवर्तिना चकारेण प्रत्यय एव समुच्चीयते, यथा—'ठञ् कवचिनश्च' इति प्रातिपदिकसमीपस्थेन चकारेण प्रातिपदिकमेव; तत्र प्रत्ययार्थमात्रस्यैवानुकर्षणे सति समर्थविभक्त्यन्तरोपादानात् पूर्वस्याः समर्थविभक्तेर्निवृत्तौ सत्यां भवार्थेऽपि षष्ठीसमर्थादेव प्रत्ययो युक्तः-तदयुक्तमुक्तम् ; तत्र भवे चेति, तस्य भवे चेति वक्तुं युक्तम ? इत्यत आह—वाक्यार्थसमीप इत्यादि । इहेतिकरणेन तस्य व्याख्यान इत्येषोऽर्थः प्रत्यवमृश्यते । न तु व्याख्यानप्रत्ययार्थः । तस्मादितिकरणानन्तरमुच्चारितश्चकारस्तत्प्रत्यवमृष्टस्य वाक्यार्थस्यैव समीपे श्रूयमाणस्तुल्यजातीयमेव वाक्यार्थं समुच्चिनोति । तेन भवार्थे सप्तमीसमर्थादेव प्रत्ययो भवति । न ह्यन्यथा पूर्वो व्याख्यार्थ उपपद्यते । इतिकरणश्च वाक्यार्थसमुच्चयो यथा स्यादित्येवमर्थ एव कृतः; अन्यथा हि 'तस्य व्याख्याने च' इत्येवं ब्रूयात् । कः पुनरसौ वाक्यार्थ इत्याह—तत्र भव इति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शला, पाटलिपुत्रः सुकोशलया व्याख्यायते—एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम ।

पदमञ्जरी

सुकोशलया व्याख्यायत इति । नेयं कर्तरि तृतीया, किं तर्हि ? करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायत इत्यर्थः । कथमित्याह—*एवंसन्निवेशमिति* । तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिसन्निवेशो यादृशः सुकोशलायाम्, तेन तया तद्व्याख्यायते । यद्येवम्, तस्य व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति, तत्कथं प्रत्युदाहरणम् ? अत आह—न *त्विति* । यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम्, न तस्य नाम भवतीत्यर्थः । किं पुनरिहाभिप्रेतम् ? यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं ग्रन्थात्मकम्, एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं कृतम्, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्यानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनैवाक्षेपसिद्धेः । ननु च भवार्थमेतत्स्यात्, न हि तत्राक्षेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभः ? एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थं भविष्यति ।

न्यासः

न तु पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनामेति । ननु च पाटलिपुत्रः कोशलया व्याख्यायते, नियतं तेन व्याख्यातव्येन भवितव्यम्, अन्यथा तस्य व्याख्यानी सुकोशला न स्यात् । तस्य व्याख्यानस्य पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनाम भवतीति तत् कथमुच्यते, न तु पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनाम भवतीति ? नैतदस्ति; यदीह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम्, न तस्यैतन्नाम भवतीति भावः । किन्त्वेह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम् ? यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धतरम् । कुत एतत् ? व्याख्यातव्यनामग्रहणात् । इह हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं व्याख्यातव्यार्थं तु न कर्तव्यमेव; विनापि हि तेन व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्ययसिद्धेः । तथा हि 'तस्य' इति तस्य प्रतियोगि व्याख्यानमुपात्तम्, तच्च व्याख्यातव्यस्यैव सम्भवति, नान्यस्य । तस्माद् यत् तस्य व्याख्यातव्यं सामर्थ्यात् तदेव तस्येत्यनेन षष्ठ्यन्तेनोपादीयत इति विज्ञायते । ततश्चान्तरेणापि व्याख्यातव्यनामग्रहणं व्याख्यातव्यनामाभिधायिन एव प्रत्ययो भविष्यतीति किं व्याख्यातव्यनामग्रहणेन ? तत् क्रियते व्याख्यातव्यतया लोके यः प्रसिद्धस्तदभिधायिन एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । व्याकरणादयो ग्रन्थविशेषा लोके प्रसिद्धाः, न ते पाटलिपुत्रादयः । एवमपि नामग्रहणं न कर्तव्यम्, व्याख्यातव्यग्रहणसामर्थ्यादेव हि व्याख्यातव्यतया प्रसिद्धतरेभ्यः प्रत्ययो लभ्यत एव ? नैतदस्ति; व्याख्याने हि प्रत्ययार्थे व्याख्यानादेव व्याख्यातव्यवाचिनः प्रत्यये सिद्धे पुनर्व्याख्यातव्यग्रहणसामर्थ्याद् व्याख्यातव्यतया ये प्रसिद्धास्तेभ्यः प्रत्ययो लभ्यते, न तु तत्र भवे; तत्र सामर्थ्याभावात् । भवेऽपि चार्थे तत्र व्याख्यातव्यतया प्रसिद्ध-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम्[1] । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः ।

पदमञ्जरी

भवव्याख्यानयोरिति । नात्रायमर्थः—योऽयं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः सोऽपवादविधानार्थ इति; पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात् । तस्माद्भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽयं न त्वणादीनामर्थनिर्देश इत्यर्थः । किमर्थोऽधिकारस्तत्राह—*अपवादविधानार्थ इति* । अणादीनां चायमर्थनिर्देशः कस्मान्न भवति ? तत्राह—*कृतनिर्देशौ हि ताविति* । एकः 'तत्र भवः' इति, अपरः 'तस्येदम्'—इत्येवं कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । तस्मात्तदर्थमेतन्न भवति । पूर्वं त्वधिकारार्थतयावश्यकर्त्तव्यस्यानुषङ्गिकमर्थनिर्देशार्थमिदमिति व्याख्यातम् ॥

बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ् ॥ *अणोऽपवाद इति* । वृद्धाच्छं तु परत्वाद्बाधते । सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकम् । षत्वादिविधायकं शास्त्रं षत्वादिशब्देनोच्यते । नतः = अनुदात्तः, अनतः = उदात्तः । *अन्तोदात्ताः प्रकृतय इति* ।

न्यासः

तराः, तदभिधायिभ्य एव प्रत्यय इष्यत इति; न तु यतः कुतश्चित् । तस्माद् भवाधिकारे रूढ्युपसंग्रहार्थं नामग्रहणं कर्तव्यम् ।

अथ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ? इत्याह—भवव्याख्यानयोरित्यादि । ठञादीनपवादानत्राभिधास्यामीत्येवमर्थो युगपदनयोरधिकारः । ननु किमुच्यते—अपवादविधानार्थ इति; न पुनः प्रकृतानामणादीनां प्रत्ययानामर्थनिर्देशो यथा स्यात् ? इत्यत आह—कृतनिर्देशौ हि ताविति । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकः 'तत्र भवः' इति, अपरः 'तस्येदम्' इति । तस्येदंविशेषत्वाद् व्याख्यानस्य ॥

बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ् ॥ षात्वणत्विकमिति । नातानतिकमिति । उभयत्र द्वन्द्वात् प्रत्ययः । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतय इति । समासस्येत्यनेन बहुवचननिर्देशश्चैवञ्जातीयापरप्रकृत्यपेक्षया ।

---

१. नतोऽनुदात्तः, अनत उदात्तः, तयोर्व्याख्यानम् ; सौवरग्रन्थरूपमित्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बह्वच इति किम्? द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति। एकाच् प्रत्युदाह्रियते — सौपम्, तैङ्म्, कार्त्तम्।

अन्तोदात्तादिति किम्? संहितायाः सांहितम्। संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। क्रतुभ्यस्तावत् — अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवः आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। राजसूयिकः। यज्ञेभ्यः — पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः।

अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः। 'क्रतुभ्यः' इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोम-

पदमञ्जरी

उदाहृतयोर्द्वित्वेऽप्येवञ्जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं बहुवचनम्, ताश्च कुत्वरुत्वादयः।

गतिस्वरेणेति। 'गतिरनन्तरः' इत्यनेन। उदात्त इति वर्णग्रहणम्, तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा 'वर्णादनुदात्ताद्' इत्यत्र। तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्त्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम्। *अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ इति*। तत्र राजसूय-वाजपेयशब्दौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राजा सूयते, राज्ञा वेह सूयते, क्यप्; तत एव निपातनात्समासः, षष्ठीसमासो वा। पीयतेऽस्मिन्निति पेयः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत्; वाजो यवागूभेदः, तस्य पेयः पायो वाजपेय इति। स्तुतिः = स्तोमः, अग्नेस्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तः। नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः = आग्रयणम्, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, 'कृदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नङ एव स्वरोऽवतिष्ठते' इत्यन्तोदात्तः। अल्प-

न्यासः

द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति— 'द्व्यजृद्ब्राह्मण' इत्यादिना। सौपमिति। तैङ्मिति। सुपतिङ्शब्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ। गतिस्वरेणाद्युदात्त इति। 'गतिरनन्तरः' इत्यनेन। अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्; सर्वोदात्तस्य प्रातिपदिकस्यासम्भवात्। सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीति यथा—'वर्णादनुदात्तात्तोपधात् तो नः' इति। अपि चोदात्त इति वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति युक्त एव तदन्तविधिः॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ इति। यद्येवम्, राजसूयिकम्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यागेभ्योऽपि यथा स्यात्—पाञ्चौदनिकः। दाशौदनिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु। 'व्याख्यातव्यनाम्नः' इत्यनुवर्त्तते, तत्साहचर्यादृषिशब्दैर्ग्रन्थ उच्यते। वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः। वैश्वामित्रिकः।

अध्यायेष्विति किम्? वासिष्ठी ऋक् ॥

पदमञ्जरी

पर्यायः पाकशब्दः, पाकश्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः, समासस्वरेणान्तोदात्तः। सत्यन्यार्थे एतस्यारम्भे, अन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तोदात्तानामुपन्यासः।

क्रतुभ्य इत्येव सिद्ध इति। क्रतुयज्ञयोः पर्यायत्वादिति भावः। *असोमयागेभ्योऽपीति*। अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे रूढत्वादन्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणात्तु तेभ्योऽपि भवति। एवं केवलयज्ञग्रहणेऽपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपादानम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानीति। होत्राध्वर्युणा च प्रत्रियन्त इति प्रवराः = भृग्वादयः, तद्यथा भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्नेति होता, जमदग्निवदुर्ववदप्रवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः। एतेन यद्यपि मन्त्रदर्शिष्वृषिशब्दः प्रसिद्धः, तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति। *वसिष्ठस्य व्याख्यान इति*। वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः।

वासिष्ठी ऋगिति भवार्थेऽण्, एवकारः सर्ववाक्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः ॥

न्यासः

वाजपेयिकमित्येतदेवोदाहरणद्वयं युक्तम्, राजसूय-वाजपेयशब्दयोः कृदन्तोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वादुत्तरपदं चाद्युदात्तमत्र, एकं क्यबन्तत्वात् कृत्स्वरेण, अपरम् 'यतो नावः' इति समासे च कृते 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिभावेनाद्युदात्तमेवावतिष्ठते; आग्निष्टोमिकं नावयज्ञिकमिति एतदुदाहरणद्वयमयुक्तम्, अग्निष्टोम-नवयज्ञशब्दाभ्यां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताभ्यामनेनाप्राप्तेः ? न हि पूर्वेणानेन वा ठञि विशेषः। क्रतुसाहचर्यादत्रोदाहृतम्। शब्दः साहचर्याद् वर्तत इति विज्ञायते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्, पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् प्रत्ययो भवति। पुरोडाशाः=पिष्टपिण्डाः; तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः। पौरोडाशिकी। पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकी। षकारो ङीषर्थः॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः। 'द्व्यचः' इति ठकि प्राप्ते वचनम्। छन्दस्यः। छान्दसः॥

पदमञ्जरी

पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥ *पुरोडाशाः पिष्टपिण्डा इति*। 'दाश्रृ दाने' कर्मणि घञ्, पुरो दाश्यन्ते दीयन्त इति पुरोडाशाः, पृषोदरादित्वात्समासः, दकारस्य च डकारः, एतेनैतदाह—आकृतिवचनः पुरोडाशशब्दः, न यूपाहवनीयादिवददृष्टनिमित्त इति। *तेषां संस्कारको मन्त्र इति*। 'मखस्य शिरोऽसि' इत्येवमादिः। *पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति*। मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः॥

छन्दसो यदणौ ॥ अत्र भवव्याख्यानौ द्वावर्थौ, यदणौ प्रत्ययावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति; 'तस्य व्याख्याने' इति यदणौ भवतः, 'तत्र भवः' इति चेत्येवं समुच्चयात्। *द्व्यच इति ठकि प्राप्त इति*। उत्तरसूत्रे द्व्यज्ग्रहणेन ठकि प्राप्त इत्यर्थः॥

न्यासः

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ पुरोडाशस्येदमित्यन्तोदात्तः। तस्माद् बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञि प्राप्ते। पुरोडाशस्तु 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तः। अस्मादणि प्राप्ते ष्ठन् विधीयते। षकारो ङीषर्थः, नकार आद्युदात्तार्थः। तेषां संस्कारो मन्त्रः पौराडाश इति। पुरोडाशसहचरित इति। तादर्थ्यात् साहचर्याद्वा पुरोडाशा येन मन्त्रेण संस्क्रियन्ते तत्र पुरोडाशशब्दो वर्तते, न पुरोडाशेषु। कुत एतत्? व्याख्यातव्यनामग्रहणानुवृत्तेः। न हि पुरोडाशा व्याख्यातव्यतया प्रसिद्धतराः॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥

द्व्यजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्व्यचस्तावत् – ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋकारान्तात् – चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण – ब्राह्मणिकः । ऋक् – आर्चिकः । प्रथम – प्राथमिकः । अध्वर – आध्वरिकः । पुरश्चरण – पौरश्चरणिकः ।

नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

पदमञ्जरी

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ *अणादेरपवाद इति* । आदिशब्देन ठञः । तत्र ऋक्छन्दे द्व्यक्षु चाणोऽपवादः, पुरश्चरणशब्दोऽपि ल्युडन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । असिप्रत्ययो हि सप्तम्यन्तादुत्पद्यत इति पुरःशब्दः कारकम्, 'पुरोऽव्ययम्' इति वा गतिः । तेन तस्मादप्यण एवापवादः । ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तेषु ठञोऽपवादः, ऋकारान्तेष्वप्यणोऽपवादः । ये तु तत्र बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेषु परत्वादयं ठञं बाधते । *नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति* । आख्यातार्थं विगृहीतग्रहणम्, नामशब्दात्तु द्व्यच्त्वादेव सिद्धम् ॥

न्यासः

छन्दसो यदणौ ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुनश्चरणनामाख्याताट्ठक् । अणादेरपवाद इति । आदिशब्देन ठञः । तत्र य ऋकारान्ता उद्गातृप्रभृतयो बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेभ्यष्ठञोऽपवादः । ब्राह्मणप्रथमाध्वरेभ्योऽपि ठञ एव । तेऽपि बह्वचः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः । नामाख्यातशब्दादपि समस्तात् तस्यैव । सोऽपि बह्वच्, समासस्वरेणान्तोदात्तश्च । परिशिष्टेभ्योऽणः । पांशुकम्, पाञ्चहोतृकमिति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' पञ्चहोतृ-चतुर्होतृशब्दाविगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तौ । पूर्वपदं हि 'त्रेः संख्यायाः' इत्युदात्तम् । पुरश्चरणशब्दो ल्युडन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । आख्यातशब्दः 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तः ।

सङ्घातविगृहीतार्थमिति । तच्चैकशेषसमाश्रयणाल्लभ्यत इति वेदितव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति। ठञादेरपवादः। आर्गयनः। पादव्याख्यानः। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। वास्तुविद्यः।

ऋगयन। पदव्याख्यान। छन्दोनाम। छन्दोभाषा। छन्दोवि-

पदमञ्जरी

अणृगयनादिभ्यः ॥ *ठञादेरिति*। आदिशब्देन ठकः छस्य च ग्रहणम्। तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः, व्याकरणशब्दाद् वृद्धाच्छस्य, शेषा बह्वचोऽन्तोदात्ताः, तेष्वञः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न ऋगयनादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, वचनप्रामाण्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्, स एवाण् भविष्यति ? अत आह–*अण्ग्रहणमिति*। असत्यण्ग्रहणे यद् वृद्धमन्तोदात्तं बह्वच्, यथा—वास्तुविद्येति, तस्माद् वृद्धाच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्याद्, अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति।

ऋगयनमिति। 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वं न भवति, 'अगः' इति प्रतिषेधात्। अयनशब्दश्च भावसाधनोऽभेदोपचाराद् ग्रन्थे वर्तते, 'अनो भाव-

न्यासः

अणृगयनादिभ्यः॥ ठञादेरपवाद इति। आदिशब्देन ठकश्छस्य च। तत्र ये बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेभ्यष्ठञः। विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यज्लक्षणस्य ठकः। व्याकरणशब्दाद् वृद्धाच्छस्य। अण्ग्रहणं किमर्थम् ? न ऋगयनादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, न चैवं सत्यपवादाष्ठनादयः स्युरिति संभाव्यते; अपवादविधानस्य हि वैयर्थ्यं स्यात्। तस्माद् वचनप्रामाण्याद् यो विहितो न च प्राप्नोत्यन्येन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स चाणेव ? इत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि। तत्र यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदत्र वृद्धमन्तोदात्तं तस्माच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव भविष्यति। तस्माच्छस्य बाधकस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम्, तेन वास्तुविद्य इति सिद्धं भवति। वास्तुविद्याशब्दो वृद्धः, समासस्वरेणान्तोदात्तश्च।

ऋगयनेत्यादि। ऋगयनमिति। ऋगयनशब्दो भावसाधन ऋचामयनम्, यद्यपि भावे ल्युट्, तथाप्यभेदोपचारात् तद्वति ग्रन्थे व्याख्यातव्ये वर्तते, स च 'अनो भावकर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः। यैस्तु करणे ल्युटं कृत्वा ऋगयनशब्दो व्युत्पाद्यते, तेषां स कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तो न गणे पाठं प्रयोजयति। ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्येव सिद्धः। पदव्याख्यानशब्दः 'मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः' इत्यन्तोदात्तः। मानेति। मनेर्धातोर्यदा घञ् तदा 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तः। अथ मिनातेर्ल्युट्, तदा 'अनो भावकर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः। छन्दोभाषेति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिति । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्त्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा[1] । ऋगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थात् 'आगतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । स्रुघ्नादागच्छन्वृक्षमूलादागत इति ॥

पदमञ्जरी

कर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः । पदव्याख्यानशब्दः 'मन्क्तिन्व्याख्यान' इत्यन्तोदात्तः । छन्दोमानशब्द ऋगयनशब्देन व्याख्यातः । छन्दो भावेति कृत्स्वरेणान्तोदातः । छन्दोविचितिशब्दो मन्क्तिन्नित्यन्तोदात्तः । पुनरुक्तशब्दस्थाथादिस्वरेण । निरुक्तशब्दः 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इति । निगमशब्दो गोचरादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः । वास्तुविद्या, क्षत्त्रविद्या, अङ्गविद्येति समासस्वरेण । उत्पातोत्पादशब्दौ थाथादिस्वरेण । अशेः सरन्, वसेः सम्पूर्वाच्चिदिति संवत्सरशब्दोऽन्तोदात्तः । मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदिकस्वरेण । उपनिपूर्वात्सदेः क्विप्, उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

तत आगतः ॥ तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यत इति ।

न्यासः

'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । भाषाशब्दः 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । छन्दोविचितीति । 'मन्क्तिन्' इत्यादिनान्तोदात्तः । पुनरुक्तशब्दाः 'थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तः । निरुक्तः 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यन्तोदात्तः । व्याकरणशब्दो ल्युडन्तो मध्योदात्तः । निगमशब्दः 'गोचरसञ्चर' इत्यादिसूत्रे घप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वास्तुविद्याशब्दोऽङ्गविद्याक्षत्त्रियविद्येत्येतौ च समासस्वरेणान्तोदात्ताः । उत्पात, उदपाद—इत्येतौ थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तौ । संवत्सर इति । 'अशेः सर' इत्यनुवृत्तौ वसेः संपूर्वाच्चिदित्येवं व्युत्पादितत्वात् संवत्सरशब्दोऽन्तोदात्तः । मुह्यतेर्धातोः क्तः, क्ते ऊरागमः, तेन मुहूर्तं इत्यन्तोदात्तः ।

---

१. अत्र—'छन्दोविजिनी, व्याय, निरुक्त, विद्या, उद्याव, भिक्षा'—एते शब्दा अधिका पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

'आय' इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये, अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम्[1] । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

'शुण्डिक' – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः ।

पदमञ्जरी

मुख्यत्वादेव । अपादानसंज्ञा तु नान्तरीयकस्यापि भवति, कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यविभागो नाश्रीयते ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ *आय इति स्वामिग्राह्यो भाग इति* । एत्येनं स्वामी, स्वामिनं वाऽयमेतीति कृत्वा ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ *आयस्थानठकोऽपवाद इति* । उपलक्षणमेतत् । कृकणशब्दात् 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छस्याप्यपवादः । तीर्थशब्दाद् धूमादिलक्षणस्य वुञोऽप्यपवादः । उदपानशब्दादुत्साद्यञोऽप्यपवादः ।

न्यासः

निमित्तशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेण । उपनिषदिति । उपनिपूर्वात् सदेः क्विप् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

तत आगतः ॥ अथ स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलागत इति । अत्र वृक्षमूलशब्दात् प्रत्ययः कस्मान्न भवति ? इत्याह – मुख्यमित्यादि । मुख्यं प्रधानं विवक्षितम्, तदिह परिगृह्यते; न तु नान्तरीयकमप्रधानम् । न हि मुख्ये सतीतरस्याप्रधानस्य ग्रहणं युक्तम्; मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् ।

ठगायस्थानेभ्यः ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ आयस्थानठकोऽपवाद इति । बाहुल्यादेवमुक्तम्; यस्मात् कृकणशब्दोऽत्र पठ्यते । तत्र हि 'कृकणपर्णाद् भारद्वाजे' इति

---

१. 'नागरिकम्, आपणिकम्'–इत्यपि कुत्रचित्पुस्तके ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः ।

शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः सम्बन्धो येषां ते विद्यायोनिसम्बन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । विद्यासम्बन्धेभ्यस्तावत् – उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिसम्बन्धेभ्यः – मातामहकः । पैतामहकः[1] ॥

ऋतष्ठञ् ॥ ७८ ॥

पदमञ्जरी

अथाण्ग्रहणं किमर्थं न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, वचनसामर्थ्याद्धि, यो विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्, स एवाण् भविष्यति ? अत आह—*अण्ग्रहणमिति* । उदपानशब्द इह पठ्यते, स चोत्सादिः, तत्रासत्यण्ग्रहणे आयस्थानठकं बाधित्वा 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञेव स्यात् । अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति ॥

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ *विद्यायोनिकृत इति* । बहुव्रीहौ गतार्थत्वात्कृतशब्दस्याप्रयोगः ॥

ऋतष्ठञ् ॥ एषूदाहरणेषु 'इसुसुक्तान्तात्कः' । एवं च प्रक्रियालाघवाय कन्नेवायं विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

प्राप्तस्य च्छस्यापवादः । तीर्थशब्दश्चेह धूमादिषु पठ्यते, ततः 'धूमादिभ्यश्च' इति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, न चैवं पठ्यमानेऽपवाद एव स्यादित्याशङ्कनीयम्; अपवादविधाने हि वचनवैयर्थ्यं स्यात्, तस्मादन्तरेणाप्यण्ग्रहणमणेव भविष्यति ? इत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि । उदपानशब्दोऽत्र पठ्यत आयस्थानवचनम्, उत्सादिष्वसौ पठ्यते; तत्रासत्यण्ग्रहण आयस्थानठकं बाधित्वा 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञेव स्यात् । तस्मात् तस्य बाधकस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम् । तेनोदपान इत्यत्राण्सिद्धो भवति ॥

---

१. अत्र 'मातुलकः' इत्युदाहरणमपि बहुषु पुस्तकेषु विद्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्येव। ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। वुञोऽपवादः। विद्यासम्बन्धवाचिभ्यस्तावत्—होतुरागतं हौतृकम्। पौतृकम्। योनिसम्बन्धवाचिभ्यः — भ्रातृकम्। स्वासृकम्। मातृकम्।

तपरकरणं मुखसुखार्थम्। विद्यायोनिभ्यामन्यत्र — सावित्रम्॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। पितुरागतं पित्र्यम्। पैतृकम्॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादङ्कवत् प्रत्ययविधिर्भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते। तस्माद् वुञति-

पदमञ्जरी

पितुर्यच्च ॥ *पित्र्यमिति*। 'रीङृतः', 'यस्येति च'।

गोत्रादङ्कवत् ॥ *अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यत इति*। कथं मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रीयते? व्याख्यानमत्र शरणम्। अपर आह—अङ्के यद् दृष्टं तदतिदिश्यते, न त्वङ्क आहत्य विहितम्। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्ययमपि वुञ् तस्येदमिति सामान्ये विहितोऽप्यञादिव्यतिरिक्ते विषयेऽङ्केऽपि दृष्ट इति तस्या-

न्यासः

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ऋतष्ठञ् ॥ तपकरणं मुखसुखार्थमिति। अथ दीर्घनिवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति? असम्भवात्। न हि विद्यायोनिसम्बन्धिषु किञ्चिदृकारान्तं प्रातिपदिकमस्ति यन्निवृत्त्यर्थस्तकारः स्यात्॥

पितुर्यच्च ॥ पित्र्यमिति। 'रीङ् ऋतः' इति रीङ्, यस्येति लोपः॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ यदि गोत्रादङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवतीत्युच्यतेऽण एवातिदेशः प्राप्नोति, न वुञः। यस्मादण्विधावेवाङ्कग्रहणमस्ति। 'सङ्घाङ्कलक्षण' इत्यादौ सूत्रेण वुञ्विधौ 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यत्र? इत्याह—अङ्कग्रहणेनेत्यादि। यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकग्रहणमुपघातसामान्यस्योपलक्षणम्, एवमिहाप्यङ्कग्रहणं 'तस्येदम्' इत्यस्य। तेनायं सूत्रार्थो भवति—यथा 'तस्येदम्' इत्यत्र गोत्रात् प्रत्ययो भवति, तथा 'तत आगतः' इत्यत्रापि। तेन वुञोऽप्यतिदेश उपपद्यते। नन्वेवमप्यणोऽतिदेशो न

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिश्यते[1], नाणेव – 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इति । औपगवानामङ्कः औपगवकः । कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवम् – औपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः = कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् – समादागतं समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच्छः । मनुष्येभ्यः – देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् ।

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

पदमञ्जरी

प्यतिदेश इति । *औपगवकमिति* । वुञ उदाहरणम् । अणस्तु—वैदम्, गार्ग्यम्, दाक्षमिति । वतिः सर्वसादृश्यार्थः, 'कालेभ्यो भववत्', 'चरणेभ्यो धर्मवत्' इति यथा ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ *समादागतमिति* । समाद्धेतोरागतमित्यर्थः । तत्र 'हेतौ' इति तृतीया प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं पञ्चम्यन्ताद्धेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति—भवति हेतौ पञ्चमीति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, यत्र 'विभाषा गुणे' इति पञ्चमी, तदर्थमेतत्स्यात्—जाड्यादागत इति ? तस्मात् 'विभाषा गुणे' इत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी भवति ॥

न्यासः

प्राप्नोति, न हि तद्विधौ गोत्रग्रहणमस्ति ? पूर्वसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्तत इत्यदोषः । 'सङ्घाङ्कलक्षण' इत्यादिना येन सूत्रेणाण् विहितस्तद् दर्शयति ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ समादागतमिति । समाद्धेतोरागतमस्यार्थः । केन पुनरिह पञ्चमी ? अस्मादेव ज्ञापकात् । यदयं पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययमाह ततो ज्ञायते–हेतौ पञ्चमी भवति ॥

---

१. 'गोत्रचरणाद्वुञिति'–इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। सममयम्। विषममयम् – मनुष्येभ्यः। देवदत्तमयम्। यज्ञदत्तमयम्। टकारो ङीबर्थः – सममयी।

योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

'ततः' इत्येव। पञ्चमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'प्रभवति' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रभवति = प्रकाशते, प्रथमत उपलभ्यते इत्यर्थः। हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा। दारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दात् ञ्यः प्रत्ययो भवति 'ततः प्रभवति' इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः।

ननु च वालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्क्रियते ? एवं तर्हि –

पदमञ्जरी

मयट् च ॥ *योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ इति*। विकल्पार्थेनान्यतरस्यांग्रहणेन रूप्यमयटोः पक्षेऽभावः प्रतिपाद्यते, तदभावे स्वशास्त्रेणैव प्राप्तः प्रत्ययो भवति। तेन रूप्यमयटोरेवानेन विधानादसति योगविभागे स्यादेव यथासङ्ख्यमिति भावः ॥

प्रभवति ॥ *प्रकाशते इति*। उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते; 'तत्र जातः' इत्यनेन गतत्वात् ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ अयुक्तोऽयं निर्देश इत्याह—*ननु चेति*।

न्यासः

मयट् च ॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ इति। ननु चान्यतरस्यांग्रहणेनौत्सर्गिकेऽभ्यनुज्ञायमाने वैषम्याद् यथासंख्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति ? सत्यमेतत्; यस्तु रूप्यमयटोरपूर्वत्वाद् विधीयमानापेक्षया यथासंख्यत्वं मन्येत, तं प्रति योगविभागः क्रियते ॥

प्रभवति ॥ प्रथम उपलभ्यत इत्यर्थ इति। प्रथम इत्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे। 'उपलभ्यते' इत्यनेनापि भवतेः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां भवतिरिहोपलब्धौ वर्तते। हिमवतः प्रभवतीति। 'भुवः प्रभवः' इति हिमवतोऽपादानसंज्ञा ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ तत्र तु संस्क्रियत इति। तु शब्दोऽधारणे। संस्क्रियते एव च तत्र विदूरे नगरे, न ततः प्रभवति।

काशि० 3 : ४४

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा । माथुरः[1] । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ वा स्रुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् ।

पदमञ्जरी

वालवायो विदूरं चेति । वालवायशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, विदूरं चादेशमापाद्यते, सूत्रे त्वादेश एव निर्दिष्टः, तेनानुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते, यथा—शिवादिषु विश्रवणरवणेत्यादेशाभ्यां पठिताभ्यां विश्रवःशब्दः । *प्रकृत्यन्तरमेव वेति* । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतिरित्यर्थः । *न वै तत्रेति चेदिति* । चेच्छब्दोऽक्षमायाम्, पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् ब्रूयात्स *जित्वरीवदुपचारेत्* = व्यवहरेत्, यथा—वणिज एव मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति, एवं वैयाकरणा एव वालवायं विदूरमुपचरन्ति । नियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ प्राप्तिफले परिस्पन्दे गमिर्वर्तते, न च पथः परिस्पन्दोऽस्ति तस्मात्पुरुषवर्त्ति गमनं पथ्युपचर्यत इत्याह—*तत्स्थेष्विति* । *अथ*

न्यासः

वालवायो विदूरञ्चेति । वालवायशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयति, न विदूरशब्दः । प्रभवतिशब्दस्य प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रभवति च वालवाये पर्वते । तस्माद् यतः प्रभवति तद्वाची वालवायशब्दः प्रकृतित्वेनाक्षिप्यते । यथा विश्रवणरवणा इत्यादेशावेव शिवादिषु पठ्येते । अपत्याधिकारात् तु येन तयोरपत्यापत्यवत्सम्बन्धः स एव प्रकृतित्वेनाक्षिप्यते विश्रवश्शब्दः । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः, रावणः ।

अथवा प्रकृत्यन्तरमेव विदूरशब्दो वालवाये वर्तते । विदूरात् भवति वालवायात् पर्वतात् प्रभवतीत्यर्थः । एवं स्थिते यो ब्रूयात्—नैव तत्र वालवाये प्रसिद्धो विदूरशब्द इति तं प्रत्याह —जित्वरीवदुपाचरेदिति । यथा बणिज एव वाराणसीं नगरीं 'जित्वरी' इत्युच्चारयन्ति मङ्गलार्थम्, न लोकाः;एवं वैयाकरणा एव वालवायं विदूरमित्युच्चारयन्ति । नियतदेशपुरुषविषया अपि रूढयो भवन्तीत्येतज्जित्वरीवदित्यनेन कथयति ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ पथो निष्क्रियत्वाद् गमेः कर्तृत्वं नोपपद्यत इत्याह—

१. 'राष्ट्रियः' इत्यधिकःशब्दोऽन्यत्र ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथिदूतयोरिति किम् ? स्रुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थाद् 'अभिनिष्क्रामति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्भवति । आभिमुख्येन निष्क्रामति=अभिनिष्क्रामति, स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं स्रौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धम्, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा – साध्वसिश्छिनत्तीति ।

द्वारमिति किम् ? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

'तत्' इत्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य = प्रस्तुत्य, आगूर्येत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'अधिकृत्य कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे

पदमञ्जरी

वेति । प्राप्तावपि गमिर्वर्तते, यथा देवभूयङ्गत इति ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ *द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायामिति* । अनेनैतदाह—तत्स्थेष्वभिनिष्क्रामत्सु करणभूते द्वारे तदारोपाद् द्वारमेवाभिनिष्क्रामतीत्युच्यत इति । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति नोक्तम्; तदिति द्वितीयाधिकारात्, तदा हि कृद्योगलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ *आख्यायिकाभ्य इति* । तादर्थ्ये चतुर्थी, आख्या-

न्यासः

तत्स्थेष्वित्यादि । पुरुषवृत्तिर्गमनं पथ्युपचर्यत इति दर्शयति । अथ वेत्यादि । प्राप्तावत्र गमिर्वर्तते । अस्ति च प्रत्यक्षगम्यैव स्रुघ्नादीनां पथोऽस्यैवानन्तर्यलक्षणा प्राप्तिः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ कथं पुनः करणत्वेन प्रसिद्धं द्वारं स्वातन्त्र्येणैव विवक्ष्यते ? इत्याह–यथेत्यादि । यथा च्छेदनक्रियायामसिः करणत्वेन प्रसिद्धोऽपि स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते । ननु चेतनावतोऽभिनिष्क्रमणं भवति, चेतनावता प्रयुक्तस्य वा—देवदत्तोऽभिनिष्क्रामति, शकटमभिनिष्क्रामतीति, न च द्वारं चेतनावता प्रयुक्तम्, तस्मान्नोपपद्यते तस्याभिनिष्क्रमणम् ? नैष दोषः, अचेतनेष्वप्यभिनिष्क्रामतीति व्यवहारो दृश्यते, तद्यथा अनेन गुहामुखेन वायुरभिनिष्क्रामतीति । निष्क्रियत्वात् तर्हि नोपपद्यते ? तत्स्थेषु निष्क्रामत्सु द्वारमभिनिष्क्रमतीत्युपचर्यत इत्यदोषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ननु 'कृते' इति कर्मणि निष्ठा, ततश्च तयाभिहितत्वात् कर्मणो द्वितीया न प्राप्नोति? इत्याह–अधिकृत्येत्यैतदपेक्ष्या द्वितीयेति । ल्यबन्तेन या

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः। गौरिमित्रः। यायातः।

ग्रन्थे इति किम्? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः।

* लुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् *। वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। उर्वशी। न च भवति — भैमरथी॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः॥ ८८॥

'तत्' इत्येव। 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति च। शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। अणोऽपवादः। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम्, यमसभीयः। द्वन्द्वात् — अग्निकाश्यपीयः। श्येनकपोतीयः। शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम्। वाक्यपदीयम्। इन्द्रजननादिभ्यः — इन्द्रजननीयम्। प्रद्युम्नागमनीयम्[1]। इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते।

* द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः *। दैवासुरम्। राक्षोऽसुरम्। गौणमुख्यम्।

पदमञ्जरी

यिका = गद्यग्रन्थप्रभेदः, तदभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः। न चेदं वक्तव्यम्, अभेदोपचारेण ताच्छब्द्यलाभाद् अभिधानलक्षणत्वाच्च क्वचित्तद्धित उत्पद्यते, क्वचिन्न॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः॥ इन्द्रजननादिराकृतिगण इति।

न्यासः

क्रियाभिधीयते तदपेक्षया द्वितीया, न च तस्या यत् कर्म तत् केनचिदभिहितम्। निष्ठया हि ग्रन्थात्मकमेव कर्माभिहितम्, न तु ल्यबन्तक्रियाया यत् कर्म सुभद्रादिकं तदपि। गिरिमित्त्रमधिकृत्य कृतो गैरिमित्त्रः। ययातिमधिकृत्य यायातः।

लुबित्यादि। आख्यायिकायै इति तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्यायिकार्थमाख्यायिकामभिधातुं प्रत्ययस्य लुग्भवतीत्यर्थः॥

---

१. 'सीतान्वेषणीयम्'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् । एवं च सति देवासुरादिप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्छप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

'स' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति । निवसन्त्यस्मिन्निवासः = देश उच्यते । स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

'सोऽस्य' इत्येव । स इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः = पूर्वबान्धवः । तत्सम्बन्धाद् देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते—यस्मिन्पूर्व-

पदमञ्जरी

तेन 'विरुद्धभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः' इति सिद्धं भवति ॥

सोऽस्य निवासः ॥ इह यस्य स्रुघ्नो निवासः स्रुघ्नेऽसौ भवति, ततः 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धम्, शब्दार्थभेदात्तु पृथगुपादानम् ॥

अभिजनश्च ॥ *अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति* । अभिजायते तेभ्य इति कृत्वा, पूर्वबान्धवाः = पित्रादयः । बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । *तत्सम्बन्धादेशोऽपीति* । यथा यष्टिसम्बन्धाद्यष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते, तथाभिजनशब्दो देशे । कः पुनरसौ देशः ?

न्यासः

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ यमसभमिति । 'सभाराजा' इत्यादिना नपुंसकलिङ्गता ।

यदीन्द्रजननादावेव शिशुक्रन्दादयो द्रष्टव्याः, तत्किमर्थं पृथग्ग्रहणम् ? इत्यत आह— प्रपञ्चार्थमित्यादि । एवञ्च सतीत्यादि । चशब्दो हेतौ । यस्मादिन्द्रजननादेराकृतिगणस्य तदन्तर्भूतानामेव शिशुक्रन्दादीनां प्रपञ्चार्थं ग्रहणम्; तस्मादेवमर्थेऽस्मिन् स्थिते देवासुरादीनां प्रतिषेधो न वक्तव्यः, प्राप्त्यभावात् । येभ्य एव च्छप्रत्ययोऽयं दृश्यते, त एवेन्द्रजननादयः, न च देवासुरादिभ्यो दृश्यते ॥

सोऽस्य निवासः ॥ अभिजनश्च ॥ तत्सम्बन्धाद् देशोऽप्यभिजन उच्यत इति । यथा यष्टीः प्रवेशयेति यष्टिसम्बन्धाद् यष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते, तथाभिजनशब्दो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बान्धवैरुषितम्। तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययः, न बन्धुभ्यः; निवासप्रत्यासत्तेः। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

निवासाभिजनयोः को विशेषः ? यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥

'सोऽस्याभिजनः' इति वर्त्तते। 'आयुधजीविभ्यः' इति तादर्थ्ये चतुर्थी, 'पर्वते' इति प्रकृतिविशेषणम्। पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थाद-

पदमञ्जरी

इत्याह—*यस्मिन्निति*। *तदिहेत्यादि*। तदिति वाक्योपन्यासे। कथं पुनर्मुख्येऽभिजने सम्भवति गौणात्प्रत्ययो भवति ? इत्याह-*निवासप्रत्यासत्तेरिति*। प्रत्यासन्नेनानन्तरसन्निहितेन निवासशब्देनाभिजनस्य विशेषणादित्यर्थः। इह हि निवासे योऽभिजन इति विशेषिते, तस्माद् देशवाचिन एव प्रत्ययः।

निवासाभिजनयोः को विशेष इति। अभिजनस्यापि निवासभूतस्य ग्रहणान्नास्त्येव विशेष इत्यर्थः। *तत्रेति*। यत्र स्वयं निवसति स तस्य *निवासः*। यत्र तु पूर्वैः पित्रादिभिरुषितं सो*ऽभिजन* इत्यर्थः।

आयुधजीविभ्यश्छ पर्वते॥ *आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थीत्यादि*। यदि तु 'आयुधजीविभ्यः' इति पञ्चमी स्यात्, पर्वतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्येया स्यात्, ततश्चायमर्थः स्यात् -आयुधजीविभ्यः पर्वतमुद्दिश्य पर्वतेऽभिधेये छो भवतीति, तत्र सोऽभिजन इत्यधिकारो बाध्येत ॥

न्यासः

देशे वर्तते। कः पुनरसौ योऽभिजनसम्बन्धादभिजन उच्यते ? इत्यत आह — यस्मिन्नित्यादि। इह देशवाचिन इत्यादि। कथं पुनर्मुख्येऽभिजने गौणात् प्रत्ययो भवति ? इत्याह—निवासप्रत्यासत्तेरिति। निवासोऽनुकृष्यते तेनाभिजनो विशेष्यते निवासो योऽभिजन इति। तस्माद्देशवाचिन एव प्रत्ययो भवति, न बन्धुभ्यः; तेषामनिवासत्वात्।

निवासाभिजनयोः को विशेषः ? नास्त्येव कश्चिद् विशेषः, अभिजनस्य निवासभूतत्वादिति मन्यते। यत्रेत्यादिना विशेषं दर्शयति।

योगविभाग उत्तरार्थ इति ॥ उत्तरेषु योगेष्वभिजनप्रत्यया यथा स्युः, निवासे मा भूवन्निति ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ आयुधजीविभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थीति पञ्चमीं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिजनाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति। आयुधजीविभ्यः — आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः। अन्धकवर्त्तीयाः। रोहितगिरीयाः।

आयुधजीविभ्य इति किम्? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः।

पर्वत इति किम्? साङ्काश्यका आयुधजीविनः॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः॥ ९२॥

'शण्डिक'— इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये। अणादेरपवादः। शाण्डिक्यः। सार्वसेन्यः।

शण्डिक। शर्वकेश। सर्वसेन। शक। सट। रक। शङ्ख। बोध। शण्डिकादिः॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ॥ ९३॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य-

पदमञ्जरी

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः॥ अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन छादेः। तत्र यदि शण्डिकादयः पर्वतशब्दाः, ततः पूर्वेण छः प्राप्तः; अथ जनपदशब्दाः, ततो 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ्, शण्डिकाशब्दात्कोपधादण् प्राप्तः॥

न्यासः

निराकरोति। यदि ह्येषा पञ्चमी स्यात्, अयुधजीविभ्य एव पर्वतेऽभिधेये च्छो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात्, न चेष्यते; तस्मात् तादर्थ्य एवैषा चतुर्थी, न पञ्चमीति। साङ्काश्यका इति। 'धन्वयोपधाद् वुञ्'॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः॥ अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन च्छादेः। अत्र ये शण्डिकादीन् पर्वतानाचक्षते तेषां मतेन पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य च्छस्यापवादः। ये तु जनपद-शब्दाः, तेषाम् 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति प्राप्तस्य वुञः। शण्डिकशब्दात् 'कोपधादात्' इति प्राप्तस्याणः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये । सैन्धवः । वार्णवः ।

सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका । उरस । दरत्[1] ।

ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयः, तेभ्यस्तत्र एवाणि सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम् ।

तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि – ताक्षशिलः । वात्सोद्धरणः ।

तक्षशिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ ९४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक्, छण्, ढञ्, यक् – इत्येते प्रत्यया भवन्ति 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

पदमञ्जरी

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ *सिन्धुवर्णुप्रभृतय इति* । प्रभृतिशब्देन मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार–इत्येते गृह्यन्ते । किष्किन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यः 'अवृद्धादपि' इति वुञि प्राप्ते वचनम् । तक्षशिलादिष्वपि वृद्धेभ्यश्छः प्राप्तः, शेषेभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' ॥

न्यासः

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ प्रभृतय इति । प्रभृतिशब्देन मधु, वसन्त, कम्बोज, साल्व, कश्मीर–इत्येते गृह्यन्ते । गन्धारि, किष्किन्धा, सारदि, उरस्, दरत्– इत्येतेषाम् 'अवृद्धादपि' इत्यादिना वुञि प्राप्ते वचनम् । तक्षशिलादिष्वपि कौमेदुर, काण्डवारण, ग्रामणी– इत्येतेषाम् 'वृद्धाच्छः' इति च्छे प्राप्ते । शेषाणाम् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणि ॥

---

१. 'कुलून, दिरसा'–एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकौ ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । 'अभिजनः' इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थात् 'भस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधते । अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः ।

अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशादिति किम् ? स्रौघ्नः । अकालादिति किम् ? ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

पदमञ्जरी

अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ *अचित्तवाचिन इति* । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, देशकालप्रतिषेधात् । तत्साहचर्याद्देशकालयोरपि स्वरूपग्रहणं न भवति ॥

न्यासः

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ भक्तिः ॥ भज्यते सेव्यत इति भक्तिरिति । 'भज सेवायाम्' इत्येतस्मात् कर्मसाधनः क्तिन् ।

अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ननु च देशकालयोरचित्तयोः प्रतिषेधान्नञिवयुक्तन्यायेन प्रकृतिरचेतनैव विज्ञास्यते, तत् किमचित्तग्रहणेन नैतदस्ति; विना हि तेनादेशकालादिति न ज्ञायते—किमयं प्रकृतिनिर्देशः, उत देशकालयोः प्रतिषेध इति ? तत्रानिष्टमपि विज्ञायते—अदेशशब्दात् , कालशब्दाच्चेति । अचित्तग्रहणे तु सति तेनातिप्रसङ्गे सत्यदेशकालादिति प्रतिषेधो विज्ञायते । अस्मादेव च प्रतिषेधादचित्तादिति स्वरूपग्रहणं न भवति । स्वरूपग्रहणे हि देशकालाभ्यां प्रसङ्गो नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्यात् ॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ननु च पूर्वसूत्रादेव ठगनुवर्तिष्यते, तेनापि हि माहाराजिक इति सिध्यत्येव, तत् कथं ठञ् प्रत्ययान्तरं क्रियते ? इत्याह—प्रत्ययान्तकरणमित्यादि ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेव-अर्जुनशब्दाभ्यां वुन्प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

ननु च वासुदेवशब्दाद् 'गोत्रक्षत्त्रियाख्येभ्यः' इति वुञस्त्येव, न चात्र वुन्वुञोर्विशेषो विद्यते, किमर्थं वासुदेवग्रहणम् ? संज्ञैषा देवताविशेषस्य न क्षत्त्रियाख्या ।

पदमञ्जरी

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ *छाणोरपवाद इति* । 'वासुदेवशब्दः संज्ञा' इति वक्ष्यति, तेन तत्रोत्तरस्य वुञोऽप्राप्तिः । अर्जुनशब्दोऽपि यो वृक्षविशेषवचनो वर्णविशेषवचनो वा, न तत्र वुञः प्राप्तिः; क्षत्त्रियवचनादपि बहुलवचनाद् वुञोऽप्राप्तिरेवेति भावः ।

ननु चेत्यादि । वसुदेवस्यापत्यम्, 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण् । *न चात्रेति* । न तावद् वृद्धौ विशेषः; प्रागेव वृद्धत्वात् । योऽपि 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः, सोऽस्यापि 'न कोपधायाः' इत्यस्त्येव । *संज्ञैषा देवताविशेषस्येति* । वसत्यस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा । *न क्षत्त्रियाख्येति* । उपलक्षणमेतत्, नापि गोत्राख्येत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरं वासुदेवग्रहणस्य दर्शयति—*अजाद्यदन्तम्*,

न्यासः

ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति प्रत्ययान्तरकरणम् । ठकि हि सति तद्धितस्य 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ वासुदेवशब्दाद् वृद्धाच्छस्यापवादः । अर्जुनशब्दादौत्सर्गिकस्याणः । ननु चार्जुनशब्दः क्षत्त्रियाख्यः, तस्मादुत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य वुञोऽपवादो युक्तः ? एवं मन्यते—बहुलग्रहणं तत्र क्रियते, तेनार्जुनशब्दाद् वुञ्प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तस्मादस्मादणेव स्यात्, अतस्तदपवादो न्याय्यः ।

ननु चेत्यादि चोद्यम् । स्यादेतत्—वुञ्वुनोर्विशेषोऽस्ति, अतो वासुदेवशब्दाद् वुन् विधीयते ? इत्याह —न चात्रेत्यादि । वासुदेवशब्दस्य च वुञि वुनि वा सति नास्ति कश्चिद् विशेष इति । तथा ह्युभयत्र तदेव रूपम्, स एव स्वरः । योऽपि वुञि सति पुंवद्भावप्रतिषेधः 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति, स वुन्यपि लभ्यत एव 'न कोपधायाः' इति । संज्ञैषात्यादिना, यदुक्तम्—'ननु च वासुदेवशब्दाद् गोत्रक्षत्त्रिया-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अजाद्यदन्तम्' 'अल्पाच्तरम्' इति चार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति – अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः – नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः ।

आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थम् – यथाकथञ्चित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् ।

पदमञ्जरी

अल्पाच्तरमिति चेति । इतिकरणः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । यद्यप्येतज्ज्ञाप्यते, तथापि 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति निर्देशात्कचिदन्यथापि भवति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ *गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इति* । आङ्पूर्वात्ख्यातेर्मूलविभुजादित्वात्कः । *आख्याग्रहणमिति* । आङ्पूर्वस्य ख्यातेर्ग्रहणमित्यर्थः । *यथाकथञ्चिदिति* । क्षत्रियशब्दसामानाधिकरण्याद्येषां क्षत्रिये वृत्तिः, यथा— शूरः क्षत्रिय इति, तेभ्यो मा भूदित्यर्थः ॥

न्यासः

ख्येभ्य इति वुञस्त्वेव' इति, तन्निकरोति । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो वुञ् विधीयते । न च वासुदेवशब्दो गोत्राख्यं प्रातिपदिकम्, नापि क्षत्रियाख्यम्, तत् कुतो वुञः सम्भवः ! अजाद्यदन्तमित्यादि । इतिकरणः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । 'अजाद्यन्तम्' इत्यनेन 'अल्पाच्तरम्' इत्यनेन वाऽर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातममकुर्वतैतद् विज्ञापितम्–अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति। तेन मातापितरौ, श्रद्धामेधे, दीक्षातपसी–इत्यत्र शास्त्रादेवाभ्यर्हितस्य पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । अभ्यर्हितत्वं तु वासुदेवशब्दस्य देवताविशेषत्वात् ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ग्लौचुकायनकः । म्लौचुकायनक इति । ग्लुचुकम्लुचुकशब्दाभ्याम् 'प्राचामवृद्धात् फिन्' तदन्ताद् वुञ् । आख्याग्रहणं किमर्थम् ? न गोत्रक्षत्रियेभ्य इत्येवोच्येत ? इत्यत आह– आख्याग्रहणमित्यादि । यद्याख्याग्रहणं न क्रियेत, ततो येऽपि कथाकथञ्चित् क्षत्रिये वर्तते तेभ्योऽपि स्यात्, नेष्यते; तस्मात् प्रसिद्धक्षत्रियपरिग्रहार्थमाख्याग्रहणं क्रियते । तेनेह न भवति– विद्वान् क्षत्रियो भक्तिरस्येति । न विद्वच्छब्दः क्षत्रियशब्द इति प्रसिद्धः । क्षत्रियशब्दस्य तु सामानाधिकरण्यात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव – पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः। पौरवीयः॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति – प्रत्ययः, प्रकृतिश्च, 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये। 'जनपदतदवध्योश्च' इत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहिताः, ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते। जनपदिनः = जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः। वाङ्गकः। सौह्मकः। पौण्ड्रकः।

तद्वद् – अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः। वाङ्गकः। सौह्मकः। पौण्ड्रकः।

पदमञ्जरी

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ *जनपदिनाम्* जनपदिवाचिनां शब्दानाम् *जनपदवत्* जनपदवाचिनां शब्दानामिव, *जनपदेन* जनपदवाचिना शब्देन, *समानशब्दानाम्* समानश्रुतीनाम्, बहुवचने बह्वर्थाभिधाने। वृत्तेरप्येष एवार्थः। *प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति*। अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः। *जनपदिनो जनपदस्वामिन इति*। स्वस्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति। *अङ्गा जनपदा इत्यादिना* दृष्टान्ते प्रवृत्तिप्रकारमाह। *तद्वदित्यादिना* तूदाहरणम्। सर्वत्र बहुष्वर्थेषु 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिना विहितस्याणः 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुकि कृते समानशब्दादवृद्धादपि बहुवचनेति वुञ् विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगचि' इति वचनादाङ्गशब्दाद् वुञ्।

न्यासः

क्षत्रिये वृत्तिर्गम्यते। पाणिनीय इति। पाणिनोऽपत्यमित्यण्, 'गाथिविदथि' इत्यादिना प्रकृतिभावः, पाणिनो भक्तिरस्येति 'वृद्धाच्छः' पाणिनीयः। पौरवो भक्तिरस्येति पौरवीयः॥

जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ एकशब्दा इति। एतेन समानशब्दोऽयमेकवाचीति दर्शयति। प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति। सर्वशब्देन योऽर्थ उपात्तस्तमाचष्टे। तद्वत् अङ्गा क्षत्रिया भक्तिरस्येति। अङ्गादिभ्यः क्षत्रियेभ्यो बहुष्वपत्येषु 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिना विहितस्याणः 'तद्राजस्य' इत्यादिना लुक् क्रियते। बहुवचनेऽङ्गादयो जनपदिनो जनपदेन समानशब्दा भवन्ति। अत्र जनपदवृत्तिभ्योऽङ्गा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनपदिनामिति किम् ? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः ।

सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोः प्रयोजयति— वृद्धिनिमित्तेषु च वुञादिषु विशेषो नास्तीति ।

मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यम् 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण्—माद्रः । वृजिशब्दादपि 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्',

पदमञ्जरी

पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद् ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः, तत्रातिदेशाभावादणेव भवति ।

सर्वग्रहणमित्यादि । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्, न प्रकृतेः । वतिनिर्देशस्तु यैर्जनपदैर्ये जनपदिनस्तेषां तज्जनपदप्रत्यय एव यथा स्यात्, जनपदान्तरप्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् । न त्वनेन प्रकृत्यतिदेशो लभ्यते, तस्मात्तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते । *स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीति* पाठः । स च प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोः प्रयोजयति, न बहुषु; तत्र रूपस्याभिन्नत्वात् । यदाह—'बहुवचने समानशब्दानाम्' इति । द्व्येकयोस्तु जनपदवाचिनो रूपं वृद्धम्, जनपदवाचिनस्त्ववृद्धमिति तत्रैव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । *अतिदेशः प्रयोजयति, अतिदेशं प्रयोजयतीति* वा पाठे न समीचीनमर्थं पश्यामः । *वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि* । तत्र ह्यतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति विशेषः ।

न्यासः

दिभ्यो यथा 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन् विषये 'जनपदतदवध्योश्च' इति वुञ् भवति, तथा जनपदवृत्तिभ्योऽपि— पञ्चाला ब्राह्मणा इति । यदा पञ्चालनिवासिषु साहचर्यात् पञ्चालादिशब्दो वर्तते, तदा भवन्ति ब्राह्मणा जनपदेन बहुवचने समानशब्दाः, न तु ते जनपदिनः । तेनातिदेशाभावादणेव भवति—पाञ्चालः ।

सर्वग्रहणमित्यादि । यदि सर्वग्रहणं न क्रियते, तदा प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् तस्यैवातिदेशः स्यात्, न प्रकृतेः । तस्माद् यथा प्रकृतेरप्यतिदेशो भवति तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते । स चेत्यादि । स च प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोरेव प्रयोजयति, न बहुषु । जनपदशब्दो नात्र वृद्धः, तस्मादवृद्धो जनपदशब्दो दृश्यते । बहुवचने तु 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुकि कृते विनाप्यतिदेशेनावृद्धः, अत एव भवतीति तत्र प्रकृत्यतिदेशोऽनर्थकः । ततो नैतदर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिष्वादिष्टायामवृद्धायां प्रकृतौ पुनर्वृद्धिभावात् । प्रकृतिनिर्ह्रासे कृत इति सर्वग्रहणात्प्रकृत्यतिदेशेन निर्ह्रासः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति ञ्यङ् – वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे कृते – मद्रकः, वृजिकः ।

जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा, स भक्तिरस्य पौरवीयः ।

बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम् ; अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्; एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् –

पदमञ्जरी

मद्रवृज्योः कनि विशेष इति । तत्र वृद्धाच्छसम्भवात् । *प्रकृतिनिर्ह्रासे कृत इति* । निर्ह्रासः = अपचयः, अल्पत्वमित्यर्थः । *मद्रकः, वृजिक इति* । असति तु प्रकृत्यतिदेशे माद्रकको वार्ज्यक इति स्यात् ।

बहुवचनग्रहणमित्यादि । समानशब्दताया यो विषयस्तस्य लक्षणं प्रदर्शनं तदर्थम् । *अन्यथा हीति* । यदि बहुवचनग्रहणं न क्रियते । *यत्रैवेति* । बहुवचने, तत्रैव हि तद्राजस्य लुकि कृते समानशब्दता भवति । *एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति* । लुगभावेन समानशब्दताया अभावात् । ननु सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीत्युक्तम्, तत्कथं द्व्येकयोर्न स्यात् ? तस्मात् सर्वग्रहणाद्यत्र क्वचित्समानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः सिद्धः । अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् 'बहुवचने' इत्युपलक्षणमुपात्तम् ॥

न्यासः

निर्ह्रासः = अल्पता, अपक्षय इत्यर्थः । माद्र इति । एतां च प्रकृतिमपेक्ष्य मद्र इत्येषा प्रकृतिरल्पा भवति । वार्ज्य इति । एतां च वृजिरिति । ननु वतेः सर्वसादृश्यार्थत्वाद् वतिनिर्देशेनैव प्रकृतेरतिदेशो भविष्यतीति तत् किं सर्वग्रहणेन ? नैतदस्ति; यथैव तत्र सर्वसादृश्यार्थे वतौ न प्रत्ययार्थो देवतार्थेऽतिदिश्यते, तथेहापि जनपदरूपं जनपदिनि नातिदिश्यते । कस्मात् पुनस्तत्र प्रत्ययार्थो नातिदिश्यते ? वतिना तयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । वतिर्हि सादृश्ये विधीयते, सादृश्यं च भेदाश्रयम् ; यदि भवार्थस्यापि देवतार्थतया विपरिणामः स्यात्, तदा वतिरेव न स्यात् । तस्मादन्यस्य कार्यस्य सादृश्यं वतिराचष्टे, प्रत्ययार्थयोस्तु भेदम्, इहापि च जनपदजनपदिनोर्भेदमाचष्ट इति । असति सर्वग्रहणे जनपदरूपं जनपदिनि न लभ्यते । तस्मात् सर्वग्रहणं क्रियते ।

बहुवचनग्रहणमित्यादि । समानशब्दताया विषयप्रदर्शनं लक्षणम् । तदर्थं बहुवचनग्रहणम् । अन्यथा हीत्यादि । यदि बहुवचनग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः । तत्रैवेति । बहुवचने । बहुवचन एव तद्राजप्रत्ययस्य लुकि कृते समानशब्दता भवति, यतश्च तत्रैवातिदेशः स्यात् । एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति । तत्र समानशब्दताया अभा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाङ्गो वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु, बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति – वाङ्गः वाङ्गौ वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकर्षेणोक्तम् = प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्; 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।

छन्दसि वाऽयमिष्यते – तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न

पदमञ्जरी

तेन प्रोक्तम् ॥ *प्रकर्षेणोक्तमिति* । अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकर्षेणाप्रकाशितमित्यर्थः । प्रकर्षेणेति वचनाद् ग्रामे ग्रामे यद्यपि काठकादिकं देवदत्तादिभिः प्रोच्यते, तथापि तेभ्यः प्रत्ययो न भवति । *न तु कृतमिति* । प्रपूर्वो वचिः करणेऽपि वर्तते इति भावः । मधुरायां भवो माधुरः, ततो वृद्धाच्छे प्राप्ते 'कलापिनोऽण्' इत्यण्ग्रहणादधिकविधानार्थादण्प्रत्ययः । *पाणिनीयमिति* । स्वयमन्येन वा कृतं यत्पाणिनिना प्रोक्तं तदुच्यते ॥

न्यासः

वात् । बहुवचने त्वित्यादि । बहुवचनग्रहणे तु सति बहुवचने ये जनपदेन समानशब्दास्तेषां यत्र वा तत्र वातिदेशो विज्ञायमाने द्व्येकयोरप्यसौ सिद्धो भवति ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ प्रकर्षेणोक्तमिति । प्रकर्षः = अतिशयः, व्याख्यातं तदध्यापितं वा प्रोक्तम्' इत्युच्यते । न तु कृतमिति । न तु कृतमुत्पादितं प्रोक्तमित्युच्यते । कस्मादित्याह– कृते ग्रन्थ इति गतार्थत्वात् । कथं माथुरीत्यण्, यावता वृद्धाच्छेनैव भवितव्यम् ? नैष दोष; 'कलापिनोऽण्' इत्यत्राण्ग्रहणस्यान्येभ्यो भवतीत्येतत् प्रयोजनं वक्ष्यति, तेन माथुरशब्दादप्यण्भवति । पाणिनीयमिति । पाणिनशब्दाद् 'वृद्धाच्छः' इति छः । आपिशलम्, काशकृत्स्नमिति । अपिशलिकाशकृत्स्निशब्दाभ्याम् 'इञश्च' इत्यण् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि'[1] इत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते[1] ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यप-कौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः कल्प्यः, 'ताभ्यां प्रोक्तः' इति स्मर्यते, तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र

पदमञ्जरी

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ *छन्दसि चायमिष्यत इति* । छन्दस्यभिधेय इत्यर्थः । *तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवतीति* । न केवलं छणेव, अपि त्वणपि न भवत्यनभिधानादित्याहुः । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि छन्दसि लभ्यः ? इत्याह—*शौनकादिभ्य इति* ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ *णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थ इति* । इह तु पूर्वमेव वृद्धेः सिद्धत्वात् । योऽपि 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः, सोऽपि न प्रयोजनम्, णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामवृत्तेः । वृत्तावपि 'जातेश्च' इति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वात् । *तस्यापि चेति* । कथं छन्दोब्राह्मणानामुच्यमाना तद्विषयता कल्पस्य भवति ? तत्राह—*शौनकादिभ्य इति* । ननु च तत्रानु-

न्यासः

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ तैत्तिरीया इति । छण्प्रत्ययः, तेभ्य 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति तद्विषयता ।

छन्दसीत्यादि । कथं पुनश्छन्दसि लभ्यते ? न हि च्छन्दोग्रहणमस्तीत्याह—शौनकादिभ्य इत्यादि ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थ इति । उत्तरेषु योगेषु वृद्धिर्यथा स्यात् । इह हि णकारस्य प्रयोजनं नास्ति, तस्य हि वृद्धिरेव प्रयोजनम् । काश्यपकौशिकशब्दौ वृद्धिमन्तौ । तस्यापि चेत्यादि । ननु च च्छन्दोब्राह्मणादीनां तद्विषयता युक्ता, तत् कथं कल्पस्यापि सा भवति ? इत्याह—शौनकादिभ्य इत्यादि । स्यादेतत्—यद्यपीदं 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रानुवर्तता, तथापि च्छन्दो-

---

१–१. 'शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यमित्याहुः' इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्विषयतेष्यते — काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः[1]।

ऋषिभ्यामिति किम्? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

पदमञ्जरी

वृत्तौ सत्यामप्यस्य योगस्य न कल्पः छन्दो भवति, नापि ब्राह्मणम्? अत आह— *छन्दोऽधिकारविहितानां चेति*। 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यत्र छन्दोग्रहणं स्वर्यते, तत्र स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति छन्दःप्रकरणमध्यपातिनोऽस्यापि णिनेस्तद्विषयता भवतीत्यर्थः। यत्तु 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कल्पादेस्तद्विषयत्वप्रतिपादनम्, तत्प्रकारान्तरं द्रष्टव्यम्। *इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेनेति*। न ह्यसावृषिः; अमन्त्रदर्शित्वात् ॥

न्यासः

ब्राह्मणादीनां तद्विषयतोच्यमाना कल्पस्य न सिध्यत्येव। न हि शौनकादिसूत्रानुवृत्तौ सत्यामस्य योगस्य कल्पश्छन्दोभावं ब्राह्मणभावमापद्यत इत्याह—छन्दोऽधिकारविहितानाञ्चेत्यादि। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि च्छन्दोऽधिकारविहितानां तद्विषयता लभ्यते? एवमर्थम् 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यत्र च्छन्दोग्रहणं स्वर्यते, तेन शौनकादिभ्यश्छन्दसीतीदम्प्रकृतयो विहिताः प्रोक्तप्रत्ययाः, तेषां सर्वेषामेव कल्पादावपि तद्विषयता भवति। अथ गुणकल्पनया कल्पादीनामपि च्छन्दस्त्वं विवक्ष्यते। ननु च 'छन्दोब्राह्मणानि च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेनैव प्रागेव कल्पादेस्तद्विषयता प्रतिपादिता, तत् किमर्थं पुनरनेन प्रकारेण प्रतिपाद्यते। तत्र वा कल्पादेस्तद्विषयता प्रतिपादनार्थश्चकारः कर्तव्यः, अयं वा प्रकार आश्रयितव्य इति विकल्पप्रदर्शनार्थम्।

इदानीन्तनेनेत्यादि। इदानीन्तनो यः काश्यपः स काश्यपगोत्रप्रभवत्वात् काश्यप इत्युच्यते, तथेदानीन्तनो यः कौशिकः स कौशिकगोत्रप्रभवत्वात् कौशिक इत्युच्यते; तत्र यदि ऋषिग्रहणं न क्रियेत ततो णिनिः स्यात्, ऋषिग्रहणे तु सति न भवति। कथं न भवतीति, यावता काश्यपकौशिकशब्दावपि ऋषिशब्दावेव, तथाहि प्रवराध्याये ये पठ्यन्ते त ऋषय इति, इमावपि तत्र पठ्येते एव? नैष दोषः; विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यमृषिशब्दः क्रियाशब्दो विज्ञायते—ऋषिर्दर्शनादिति। तेन यावनन्यपुरुषसाधारणेनौपदेशिकेन दर्शनेन तद्वन्तौ काश्यपकौशिकशब्दौ तत इदं प्रत्ययविधानम्; न चेदनीन्तनौ काश्यपकौशिकशब्दावेवंविधौ, ताभ्यां छ एव भवति ॥

---

१. 'कौशिकिनः' इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु।
काशि० ३ : ४५

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दाः, तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। छं तु परत्वाद्बाधते। तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः – हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलप इति। वैशम्पायनान्तेवासिनो नव – आलम्बि, पलङ्ग, कमल, ऋचाभ, अरुणि, ताण्ड्य, श्यामायन, कठ, कलापी इति।

प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः। कुतः? कलापि-खाण्डायनग्रहणात्। तथा हि – वैशम्पायनान्तेवासी कलापी,

पदमञ्जरी

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ *कलाप्यन्तेवासिनामित्यादि*। सूत्रे त्वभेदोपचाराश्रयो निर्देशः। *कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार इत्यादि*। ननु च शिष्यशिष्येष्वपि शिष्यव्यवहारो लोके दृश्यते, तत्कथमियन्त एवेति नियमः? तत्राह– *प्रत्यक्षकारिण इति*। क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते। *कलापिखाण्डायनग्रहणादिति*। एतदेव विवृणोति—*तथा हीति*। वैशम्पायनस्यान्तेवासी कलापी, यदि चान्तेवास्यन्तेवासिनोऽपि गृह्येरन्, कलापिग्रहणमनर्थकम्, 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः' इत्येव सिद्धम्; कलाप्यन्तेवासिनामपि वैशम्पायनान्तेवासित्वात्। तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाण्डायनः, तत्र व्यवहितानामपि ग्रहणे वैशम्पायनान्तेवासित्वादनेनैव सिद्धे शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फलः स्यात्। उदाहरणेषु छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता, अध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्।

न्यासः

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ अभिधानेऽभिधेयोपचारात् कलापिवैशम्पायनान्तेवास्यभिधायिनः शब्दा इह कलापिवैशम्पायनान्तेवासिशब्देन निर्दिष्टाः। अत एवाह—कलाप्यन्तेवासिनामिति।

ननु च ये व्यवहिताः शिष्यशिष्याः, ते कलापिवैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, तदयुक्तमुक्तम्–कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, वैशम्पायनान्तेवासिनो नव? इत्याह–प्रत्यक्षकारिण इत्यादि। करोतिरत्राध्ययने वर्तते। यैः साक्षादधीतं ते प्रत्यक्षकारिणः। इहान्तेवासिनो गृह्यन्ते चैतावन्त एवेति। किमत्रायुक्तम्? कुत इह साक्षात्कारिणो गृह्यन्ते, न हि व्यवहिता इत्यत्र हेतुं पृच्छति। कलापिखाण्डायनग्रहणादिति। हेतुनिर्देशः। तथा चेत्यादि। अस्यैव विवरणम्। वैशम्पायनस्य कलाप्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन ? तदेतत्प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् – हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः । औलपिनः । छगलिनो ढिनुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः – आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठाल्लुकं वक्ष्यति, कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू ।
उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

पदमञ्जरी

उलपेन चतुर्थेनेति । सहयोगे तृतीया । कलापिन इदं कालापकम्, 'गोत्रचरणाद् वुञ्' । तत्र 'धर्माम्नाययोः' इति पठ्यते, तस्मादिहोपमानाच्छिष्यसमूहे प्रयोगः । *आलम्बिश्चरकः प्राचामिति* । आलम्बिर्नाम प्राचां देश उत्पन्नश्चरकस्य शिष्यः । एवं फलिङ्गकमलावुभौ प्राचामेव त्रय एते प्राच्या उक्ताः । कठकला-

न्यासः

न्तेवासी, तस्य येऽन्तवासिनस्ते वैशम्पायनान्तेवासिनो भवन्त्येव । यदि तत्र ये व्यवहितास्तेऽप्यन्तेवासिनो गृह्येरन् कलापिग्रहणमनर्थकं स्यात्, 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः' इत्येवं ब्रूयात् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाण्डायनः; तत्र यदि व्यवहिता अपि गृह्येरन्, ततो वैशम्पायनान्तेवासित्वादनेनैव सूत्रेण सिद्धे शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फल एव स्यात् । तस्मादिहापि कलापिग्रहणं शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठ एतदुभयमपि साक्षात्कारिग्रहणस्य लिङ्गं ज्ञापकम् । हारिद्रविण इत्यादि । हरिद्रुप्रभृतिभ्यः प्रोक्तार्थे णिनिः, तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' । अयञ्च योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्तते, तेन तद्विषयता भवति ।

उलपेन चतुर्थेनेति । सहार्थेनेति तृतीया । कालापकमिति । कलापिन इदं कालापकम्, 'गोत्रचरणाद् वुञ्' । ननु च 'धर्माम्नाययोर्वुञ्', न चेमे शिष्या धर्माम्नायाः, तत् कथं वुञ्? एवं तर्ह्युपमानाद् भविष्यतीति । कालापकमिव धर्मवच्छिष्या उच्यते । यथा धर्मः कलापिसम्बन्धी, तथा शिष्या इत्युच्यत उपमानार्थः । आलम्बिर्नाम प्राचां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्तं कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्सम्बन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन = चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् — भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु — पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी ।

पदमञ्जरी

पिनोरिति । 'कठचरकाल्लुक्' इति कठाल्लुगुक्तः । कलापिशब्दादपि 'कलापिनोऽण्' त्यणुक्तः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ *भाल्लविन इत्यादि* । भल्लु, शाट्यायन,

न्यासः

देशः, तत्रोत्पन्नश्चरकः । एवं पलङ्गकमलावुभौ । प्राचामेव त्रयः । एते प्राच्याः वैशम्पायनशिष्या ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे चरकाः । मध्यदेशे भवा मध्यमीयाः । गहादिषु 'मध्यमध्यमञ्चाण चरणे' इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—मध्यशब्दो मध्यमभावमापद्यते, छप्रत्ययश्च ततो भवति, चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् च भवतीति । तत्र यदा ऋचाभादीनां चरणत्वं न विवक्ष्यते, तदा च्छे कृते मध्यमीया इति भवति । चरणविवक्षायां त्वणि कृते माध्यमा इति भवति । उदक्षु भवा उदीच्याः, 'द्युप्रागपाग्' इत्यादिना यत् । उदीच्येषु मध्ये श्यामायनिश्चरकः । कठकलापिनावप्युदीच्येषु चरकौ, तयोरुक्तं कठकलापिनोः । किमुक्तम्? एकस्य तावदुक्तम्—'कठचरकाल्लुग्' इति, अपरस्याप्युक्तम् -'कलापिनोऽण्' इति । ननु च वैशम्पायनान्तेवासिनां कठेनैव चरक इत्येषाख्या, तत् कथं चरक इत्युच्येत? इत्याह—चरक इति वैशम्पायनस्येत्यादि । यद्यपि तेषां चरक इत्याख्यानं न भवति, तद्गुरोस्तु वैशम्पायनस्य भवति, तत्सम्बन्धेन तच्छिष्या अपि तथोच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ भाल्लविन इति । भाल्लव, शाट्यायन, ऐतरेय- इत्येतेभ्यः प्रोक्तार्थे णिनिः । तदन्तात् 'तदधीते' इत्युत्पन्नस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यादिना तद्विषयता । पैङ्गीति । आरुणपराजीति । पिङ्गारुणपराजशब्दाभ्यां णिनिः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । याज्ञवल्कादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता, तया व्यवहरति सूत्रकारः, तद्विषयता कस्मान्न भवति ? प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययः, तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् ।

न वायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति ।

पदमञ्जरी

ऐतरेय, पिङ्ग, अरुण, पराजि— इत्येतेभ्यो णिनिः ।

यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी, ताभ्यां यञन्ताभ्यामपि 'आपत्यस्य' इति यलोपः । ननु च याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव, शाट्यायनकादिभिर्ब्राह्मणान्तरैस्तुल्यकालत्वात् ? इत्यत आह—*याज्ञवल्क्यादयो हीति* । आख्यानानि = भारतादीनि । *तया व्यवहरतीति* । अर्थस्तु तथा वा भवत्वन्यथा वेति भावः । *तद्विषयता कस्मान्न भवतीति* । याज्ञवल्कादिविषयः प्रश्नः, 'छन्दोब्राह्मणानि च' इत्यत्र पुराणप्रोक्तत्वविशेषस्यानाश्रयणात्प्राप्नोतीति भावः । *प्रतिपदमिति* । एतल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । एतदर्थमेव च तत्र ब्राह्मणग्रहम्; छन्दस्त्वादेव सिद्धेः ।

कल्पेषु तर्हि कस्मान्न भवति, यथा—काश्यपिनः, कौशिकिन इत्यत्र ? इत्यत आह—*न वायमिति* । युक्तं तत्र छन्दोऽधिकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः, अयं तु न

न्यासः

याज्ञवल्कानीति । आश्मरथ इति । याज्ञवल्क्याश्वरथ्यशब्दाभ्यां गर्गादियञन्ताभ्याम् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'आपत्यस्य' इत्यादिना यलोपः । ननु याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव ब्राह्मणानि, ब्राह्मणान्तरैः पुराणप्रोक्तैस्तुल्यत्वात् ? इत्याह— याज्ञवल्क्य इत्यादि । आख्यानेषु ह्येषा वार्त्ता— याज्ञवल्क्यादयोऽपरकालाः प्रवक्तारो अन्येभ्यः प्रवक्तृभ्यः । तथा च वस्तुत्वमनपेक्ष्य व्यवहरति सूत्रकार इत्यदोषः । तद्विषयता कस्मान्न भवति । 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यादिनेति भावः । प्रतिपदमित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हि प्रतिपदं विशेषणम् । ब्राह्मणमुच्चार्य ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययो विहितस्तस्य तद्विषयता विधीयते । तस्मात् तद्विषयतास्य न भवति । कल्पेषु तर्हि कस्मान्न भवति, यथा— काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिन इत्यत्र ? इत्याह — न चायमित्यादि । छन्दोऽधिकारे ये योगास्तद्विहितस्य प्रत्ययस्य तद्विषयता भवति, न चायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्तते; तेनैतद्विहितस्य प्रत्ययस्याध्येतृवेदितृविषयता कल्पेषु न भवति—पैङ्गी कल्पः, आरुणपराजी कल्प इति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन पुरातन-मित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

'शौनक' इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।

छन्दसीति किम् ? शौनकीया शिक्षा । 'कठशाठ' इत्यत्र पठ्यते सत्सङ्घातार्थम्, केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः ।

शौनक । वाजसनेय । साङ्गरव । शार्ङ्गरव । साम्पेय । शाखेय । खाण्डायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तलवकार । पुरुषांस । अश्वपेय[1] । शौनकादिः ॥

पदमञ्जरी

तथेति कल्पेष्वपि तद्विषयता न भवतीत्यर्थः । न *चात्यन्तबाधैवेति* । 'सिद्ध-शुष्कपक्वबन्धैश्च' इति निपातनादेव सिद्धे, 'शुषः कः' 'पचो वः' इति लिङ्गम्— 'बाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति । यथा तु सर्वादिसूत्रे भाष्यम्, तथा 'अन्यपराण्यपि निपातनानि बाधकान्येव' इति स्थितम् ॥

न्यासः

पुराण इति कोऽयं शब्दः, यावता 'सायंचिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलोः सन्नियोगेन तुटि कृते पुरातनमिति भवितव्यम् ? इत्यत आह—पुराण इति निपातनात् तुडभावः । यद्येवम्, न भवति पुरातनम् ? इत्याह—न चेत्यादि । ननु 'बाधकान्यपि निपातनानि' इत्यतो भवितव्यमेव बाधकेनेति ? अबाधकान्यपि । अबाधकान्यपि भवन्ति, एतच्च 'शदेरगतौ तः' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ छाणोरपवाद इति । ये वृद्धास्तेभ्यश्छस्यापवादः, शेषेभ्यस्त्वणः । शौनकिनः । वाजसनेयिन इति । शौनकेन प्रोक्तं वाजसनेयेन प्रोक्त-मिति णिनिः । तदन्तात् 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' पूर्ववत् तद्विषयता ।

केवलाद्धीत्यादि । तत् संहतार्थमित्यत्रायं हेतुः । यस्मात् केवलात् कठाल्लुकं वक्ष्यति, तस्मात् कठशाठ इति यदत्र पठ्यते तत्संहतार्थम् ।

---

१. 'स्कम्भ'—इत्ययं शब्दः पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसीत्येव – काठाः । चारकाः[1] ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते, * नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमि[2]तैतलिजाजलिजाङ्गलि[3]लाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् * इति टिलोपः ।

अथाण्ग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन माथुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्येवमादि सिद्धम् ॥

पदमञ्जरी

कलापिनोऽण् ॥ *यथाविहितमेवोच्येतेति* । तत्र वचनसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यतीति भावः । *एवमादीनीति* । आदिशब्देन मौदाः, पैप्पलादाः, शाकला इत्येतेषां ग्रहणम् । अत्र मुद-पिप्पलाद-शाकल्य— इत्येतेभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण्भवति ॥

न्यासः

कठचरकाल्लुक् ॥ कठाश्चरका इति । प्रोक्तप्रत्ययस्य लुकि कृते यो ह्यध्येतर्यण् भवति तस्यापि प्रोक्ताल्लुक् । पूर्ववत् तद्विषयता ॥

कलापिनोऽण् ॥ कालापा इति । पूर्ववत् प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतर्युत्पन्नस्याणो लुक्, तद्विषयता च ।

अथेत्यादि । ननु चासत्यण्ग्रहणे यथा प्राप्ते विधीयमाने णिनेरेवापवादः स्यात् ? नैतदस्ति; एवं हि वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् यो विहितो न च प्राप्नोत्यनेन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स चाणेव । एवमादीति । आदिशब्देन मौदाः, पैप्पलादाः,

---

१. 'श्लोकाः' इत्यधिकं कुत्रचित् ।

२. 'कौथुमी'–इति पा० ।

३. 'जाङ्गली'–इति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिन्शब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन् विषये। कलाप्यन्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः। छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक्। पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये। 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणम्, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम्। पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः।

पदमञ्जरी

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ *तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यमिति*। ननु तदनुवृत्तावपि कथं भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम्? तत्राह—*गुणकल्पनया चेति*। उपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो गुणो गुरुशुश्रूषणादिः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना। *पाराशरिण इति*। पूर्ववद्यलोपः। *शैलालिन इति*। शिलामलते इति शिलाली, 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' इत्येतस्मात् 'सुप्यजातौ' इति णिनिः, ततोऽस्मिन् णिनौ टिलोपः।

न्यासः

शाकलाः, जाजलाः—इत्येतेषां ग्रहणम्। असति त्वण्ग्रहणे सर्वमेव न सिध्येत्; 'वृद्धाच्छः' इति च्छेनाण औत्सर्गिकस्य बाधितत्वात्।

छगलिनो ढिनुक् ॥ छागलेयिन इति। इहापि पूर्ववदेवाध्येतर्युत्पन्नस्याणो लुक् च, तद्विषयता च। एवमुत्तरयोर्योगयोर्वेदितव्यः।

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ यथासंख्यमित्यादि। पाराशर्याद् भिक्षुसूत्रे प्रत्ययः, शिलालिनो नटसूत्रे। तद्विषयता चात्रेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणापि सा लभ्यते? इत्याह—तदर्थमित्यादि। ननु चानुवर्तमानच्छन्दोग्रहणेनैव तद्विषयता प्राप्नोति? न; भिक्षुनटसूत्रयोरच्छन्दस्त्वादित्याह—गुणकल्पनया चेत्यादि। छन्दसस्तूपचारनिमित्तं यो धर्मः स इह गुणोऽभिप्रेतः, तद्धेतुका कल्पना। यथा छन्दो यदर्थमधीयते तथा सूत्रमपि तद्धेतुं सम्पादयति। भिक्षुनटयोरित्येवमादिकया गुणकल्पनया

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशरम् । शैलालम् ।

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥

'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्द-कृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः । अत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव – कार्मन्दम् । कार्शाश्वम् ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'एकदिक्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक्=तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैककुदी । पैलुमूली ।

'तेन' इति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

पदमञ्जरी

पाराशरमिति । कण्वाद्यण् । *शैलालमिति* । औत्सर्गिकेऽणि 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि' इत्यादिना टिलोपः ॥

तेनैकदिक् ॥ *सौदामनीति* । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । सुदामादयः = पर्वतविशेषाः ॥

न्यासः

भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वमौपचारिकम् । पाराशरिण इति । पाराशर्यशब्दो गर्गादिषु यञन्तः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः । शैलालिन इति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

पाराशरमिति 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । शैलालमिति । औत्सर्गिकोऽण्, 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठ' इत्यादिना टिलोपः ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ तेनैकदिक् ॥ तेनेति । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया । सौदामनीति । 'अन्' इति प्रकृतिभावाट् टिलोपाद्यभावः ।

ननु च तेनेति प्रकृतमेव, तत् किमर्थं पुनरिह तृतीया समर्थविभक्तिरुपादीयते ? इत्याह—तेनेति प्रकृत इत्यादि । पूर्वत्र हि तेनेति छन्दोऽधिकारसम्बद्धम्, अतस्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति 'तेनैकदिक्' इत्येतस्मिन्विषये। पूर्वेण घादिषु अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। सुदामतः। हिमवत्तः। पिलुमूलतः॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

'उर':-शब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकारात्तसिश्च, 'तेनैकदिगिक्' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। उरसा एकदिग् उरस्यः। उरस्तः॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

'तेन' इत्येव। तृतीयासमर्थात् 'उपज्ञाते' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। विनोपदेशेन ज्ञातम्=उपज्ञातम्, स्वयमभिसम्बद्धमित्यर्थः। पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम्। काशकृत्स्नम्। गुरुलाघवम्। आपिशलम्। दुष्करणम्॥

पदमञ्जरी

तसिश्च॥ *स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति*। तस्मिन्नेवार्थे विधीयमानस्याप्यस्य लिङ्गसंख्यानुपादानमपि स्वाभाविकं वेदितव्यम्॥

उपज्ञाते॥ *विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति*। उपपूर्वो जानातिस्तत्र प्रसिद्ध इति भावः। *अकालकमिति*। आन्याय्यादुत्थानादित्यादिकालपरिभाषारहितमित्यर्थः। गुरुलाघवं नामार्थशास्त्रम्, यत्रोपायानां गौरवं लाघवं चिन्त्यते। 'दुषू' इत्ययं सङ्केतशब्दो यत्र क्रियते, यथा पाणिनीये 'वृत्' इति, तद् दुष्करणं व्याकरणम्; कामशास्त्रमित्यन्ये॥

न्यासः

दनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्माच्छन्दोऽधिकारनिवृत्तये पुनरिह तृतीया समर्थविभक्तिरुपादीयते। किमर्थं पुनश्छन्दोऽधिकारः पूर्वत्र क्रियते? इत्याह—पूर्वत्र इत्यादि। पूर्वेषु योगेषु च्छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते। तस्मात् तत्र च्छन्दोऽधिकारः कर्तव्यः। तस्मिंस्तु क्रियमाणे तन्निवृत्त्यर्थं इह च यत्न आस्थेयः; अन्यथेह च्छन्दस्येव प्रत्ययः स्यात्।

तसिश्च॥ उरसो यच्च॥ उपज्ञाते॥ अकालकमिति। कालपरिभाषारहितमित्यर्थः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

'तेन' इत्येव । तृतीयासमर्थात् 'कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः ।

ग्रन्थ इति किम् ? तक्षकृतः प्रासादः ।

उत्पादितम् = कृतम्, विद्यमानमेव ज्ञातम् = उपज्ञातम् — इत्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् 'कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । कामुंकम्[1] । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

'तेन' 'कृते' 'संज्ञायाम्' इति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति 'तेन कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञाया गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् ।

कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह् । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

पदमञ्जरी

कृते ग्रन्थे ॥ 'तित्तिरिवरतन्तु' इत्यादीनि सूत्राण्यत्र प्रकरणे न पठितानि । तित्तिर्यादयो हि छन्दसां प्रवक्तारो न कर्त्तारः; नित्यानि हि छन्दांसि न केनचित्क्रियन्ते ॥

संज्ञायाम् ॥ अग्रन्थार्थमिदम् ॥

न्यासः

कृते ग्रन्थे ॥ कः पुनः कृतोपज्ञातयोर्विशेषः, येनोपज्ञायत इति प्रकृते सति कृतग्रहणं क्रियते ? इत्याह—उत्पादितमित्यादि ।

---

१. 'कामुंतम्'—इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

'तेन' 'कृते' 'संज्ञायाम्' इति सर्वमनुवर्तते। क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति 'तेन कृते' इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम्। अणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् 'इदम्' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः। घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्सम्बन्धिमात्रं च विवक्षितम्, यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम्। उपगोरिदमौपगवम्। कापटवम्। राष्ट्रियम्। अवारपारीणम्।

पदमञ्जरी

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ *अणोऽपवाद इति*। बाहुल्यादेवमुक्तम्, पादपशब्दाद्धि छः प्राप्नोति। अन्ये तु पादपशब्दस्य स्थाने पदपशब्दं पठन्ति॥

तस्येदम् ॥ 'तस्या पत्यम्' इत्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति—*प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरित्यादि*। प्रकृतौ षष्ठ्यर्थमात्रं विवक्षितम्, प्रत्ययार्थेऽपि तत्सम्बन्धिमात्रं यद्योगात्षष्ठी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः। मात्रशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—*यदपरमिति*। इदं शब्दः प्रत्यक्षवचनः, तच्छब्दः परोक्षवचनः। आदिशब्देन सामान्याभिधायित्वं गृह्यते। *तत्सर्वमविवक्षितमिति*। अत्र कारणम् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्रैवोक्तम्।

न्यासः

संज्ञायाम् ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ स्वरे विशेष इति। अणि हि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्। अञि तु सति ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति।

तस्येदम् ॥ तस्येति। यदि पुंल्लिङ्गेनायं निर्देशः, पुंस्येव स्यात्, न द्विवचनबहुवचनान्तात्; प्रत्यक्षवाचिनश्च न स्यात्; नापि विशेषवाचिनः; तच्छब्दस्य परोक्षवस्तुमात्रवाचित्वात्। प्रत्ययार्थोऽपीदमित्येकवचनेन नपुंसकलिङ्गेन निर्दिष्ट इत्येकस्मिन्नर्थे स्यात्—नपुंसक एव, नान्यत्र; परोक्षे न स्यात्; इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्? इत्येतत् सर्वमाशङ्क्याह—प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरित्यादि। प्रकृतौ षष्ठ्यर्थमात्रं विवक्षितम्। प्रत्ययार्थेऽपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धिमात्रम्, येन विना षष्ठ्यर्थो न सम्पद्यते। यदपरमित्यादिना मात्र-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनन्तरादिष्वनभिधानान्न भवति — देवदत्तस्यानन्तरमिति ।

* संवहेस्तुरणिट् च * । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण्, इडर्थमुपसंख्यानम् ।

* अग्नीधः शरणे रण् भं च * । आग्नीध्रम् ।

* समिधामाधाने षेण्यण् * । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

पदमञ्जरी

वहेस्तुरिति । तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । *सांवहित्रमिति* । ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमिहेटि कृते निमित्ताभावात्तेषामभावः ।

अग्नीध इति । अग्निमिन्ध इति क्विप् अग्नीत् 'ऋत्विग्विशेषः । 'त्वमग्निहतीयते' इत्यत्र तुछान्दसं ह्रस्वत्वम् । *शरणम्* = गृहम्, स्थानम्, यत्राग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तदाग्नीध्रम्, तात्स्थ्यात्तु मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदृत्विजि प्रयोगः *कल्पसूत्रकाराणाम्*— 'प्रत्याश्रावयेदाग्नीधः आग्नीध्रं पोतारं ब्रह्मणः' इति । छप्रत्ययं च ततः शरणे कुर्वन्ति, 'आग्नीध्रीयसकाशमुत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं परीत्य' इति शरणवचनाच्छः ।

समिधामाधान इति । यया समिध्यतेऽग्निः सा समित्, सम्पदादित्वात्करणे

न्यासः

शब्देन यद् व्यवच्छिन्नं तद्दर्शयति । आदिशब्देन सामान्याभिधायित्वं गृह्यते । अस्य तु सर्वत्र विवक्षाकारणम् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्रैवोक्तम् । अथेह कस्मान्न भवति—देवदत्तस्यानन्तरम्, देवदत्तस्य समीपमित्यादि ? अनन्तरादिष्वित्यादि । अनभिधानादिति । प्रत्ययान्तेनानन्तरादीनामप्रत्यायनमित्यर्थः ।

संवहेस्तुरिति । वहेस्त्रन्तादित्यर्थः । सांवहित्रमिति । सम्पूर्वाद्वहेस्तुरिट् च, यणादेशः । सिद्ध एवत्राणिति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनेन । यद्येवं किमर्थमुपसंख्यानम् ? इत्याह—इडर्थमित्यादि । उपसंख्याने ह्यसतीडागमो न स्यात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधात् ।

अग्नीध इत्यादि । अग्नीध इत्येतस्माच् शरणे गृहे वाच्ये रण् वक्तव्यः, भसंज्ञा च वक्तव्या, भसंज्ञायाञ्च सत्यां पदसंज्ञाभावाज्जश्त्वं न भवति ।

समिधामित्यादि । आधीयन्ते येन मन्त्रविशेषेण,समिधस्तस्मिन् समिधामाधानविशेषे समिच्छब्दात् षेण्यण् प्रत्ययो वक्तव्यः = व्याख्येयः । व्याख्यानं तु—'हविर्निवाससामिधेनीषु' इत्येतन्निर्देशमाश्रित्य वक्तव्यम् । सामिधेनीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्, 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यम्, चक्रं वा, युगं वा ।

रथाङ्ग एवेष्यते, नान्यत्र; अनभिधानात् ।

❀ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ❀ । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्त्रम् = अश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्रथशब्दादञ् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम्[१] ॥

पदमञ्जरी

क्विप् । सा समिदाधीयते यया सा सामिधेनी ऋक्, षित्वान्ङीष्, 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

रथाद्यत् ॥ रथाङ्ग एवेष्यत इति । यस्तु रथस्य वोढा रथ्य इति वोढरि प्रयोगः, सः 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति द्रष्टव्यः । स्यादेतत्— अयमेव तद्वोढर्यपीष्यताम्, 'तद्वहति' इत्यत्र रथग्रहणं मा कारीति ? नैवं शक्यम्, इह द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इति 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुक् प्राप्नोति । यत्तु द्वयो रथयोरङ्गं तत्र द्विरथमित्येव भवति ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ पतन्त्यनेनेति पत्त्रमिति । 'दाम्नीशस' इत्यादिना ष्ट्रन् । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः, षष्ठीसमासे वृत्तिस्वभावाद्युक्तार्थावगतिः । तस्याङ्गमाश्वरथम् ॥

न्यासः

रथाद् यत् ॥ नान्यत्रेति । सन्नाहादौ ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ 'पत्त्राद्वाह्ये' इत्यवधारणमत्र द्रष्टव्यम् — पत्त्राद् वाह्य एवेति । अन्यत्र कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । अथ किमर्थं न पूर्वेण सहैकयोग एव क्रियते—'पत्त्रपूर्वपत्त्राध्वर्युपरिषदोऽञ्' इति ? नैवं शक्यम्; एवं हि पूर्वपत्त्रपूर्वात् प्रातिपदिकादन्यतोऽपि प्रसज्येत । योगविभागे पूर्वस्मिन् योगे रथादित्यनुवृत्ते रथ एव पत्त्रपूर्वग्रहणेन विशेष्यत इति न भवत्यतिप्रसङ्गः । एकयोगे तु रथाद्यनुवृत्तौ सत्यां

१. 'रासभरथम्, छं परत्वाद् बाधते' इत्यधिकं क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्त्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्यु-परिषच्छब्दाभ्यां चाञ्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः ।

❀ पत्त्राद्वाह्ये ❀ । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हल, सीर-शब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये, वैर-मैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते ।

वैरे तावत् – [1]बाभ्रव्यशालङ्कायनिका । काकोलूकिका ।

मैथुनिकायाम् – अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहन-मैथुनिका । वैरस्य[2] नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः[2] ।

पदमञ्जरी

पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ पत्त्रेत्यर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणम् । व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ वैरम् = विरोधः, वीराणामिदमिति कृत्वा, मिथुनकर्म मैथुनिका, मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । मिथुनम् = दम्पती, कर्म = क्रियानिष्पादनम् । *बाभ्रवशालङ्कायनिकेति* । वुञन्तं स्वभावतः स्त्रियां वर्त्तते ॥

न्यासः

यथा पत्त्रपूर्वतया रथो विशेष्यते, तथा पत्त्रादिभिरपि रथ एव विशेष्यते इत्यनिष्टं स्यात् । तस्माद् योगविभाग एव न्याय्यः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ बाभ्रव्यशालङ्कायनिकेति । वुन्नन्तः स्वभावादेव स्त्रियां वर्तत इति टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिनेत्त्वम् ।

---

१. 'बाभ्रव०'–इति पाठा० ।

२-२. पाठोऽयं क्वचिन्न दृश्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः *। देवासुरम्। राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। छं तु परत्वाद्बाधते। गोत्रात्तावत् — ग्लौचुकायनकम् औपगवकम्।

चरणाद्धर्माम्नाययोरिष्यते। काठकम्। कालापकम् मौदकम्। पैप्पलादकम् ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥

सङ्घादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वञन्ताद् यञन्ताद् इञन्ताच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। पूर्वस्य वुञोऽपवादः।

* घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् *। तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। अञन्तात् — बैदः सङ्घः। बैदोऽङ्कः। बैदं लक्षणम्। बैदो घोषः।

पदमञ्जरी

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ वुनि प्रकृते वुञो विधानमवृद्धेषु वृद्ध्यर्थम्। वृद्धेषु वुनि वुञि च विशेषो नास्ति — तदेव रूपं स एव स्वरः, पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि 'न कोपधायाः' इत्युभयोरस्ति ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ *पूर्वस्य वुञोऽपवाद इति*। गोत्रग्रहणानुवृत्तेरजादीनां गोत्रप्रत्ययानामत्र ग्रहणमिति भावः।

घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यमिति। घोषः = आभीरस्थानम्, तत्रापि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। घोषग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाह — *तेन वैषम्यादिति*।

न्यासः

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ वुनि प्रकृते वुञ्विधानं वृद्ध्यर्थम्। तच्चावृद्धा एव गोत्रचरणशब्दाः प्रयोजयन्ति, न वृद्धाः। तेषु हि वुञि वुनि वा सति न कश्चिद् विशेषः। ग्लौचुकायनक इति। 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति फिन्, तदन्ताद् वुञ्।

चरणादित्यादि। चरणाद्धर्माम्नाययोरेवेष्यते, नान्यत्र; अनभिधानादिति।

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ तेन वैषम्याद् यथासंख्यं न भवति। असति तु घोषग्रहणे, अञादयस्त्रयः सङ्घादयोऽपि तत्र इति समानाद् यथासंख्यं स्यात्? घोषे च प्रत्ययो न स्यात्। बैद इति। 'अनृष' इत्यादिनाञ् तदन्तादण्। अङ्कलक्षयोः की

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यञन्तात् – गार्गः सङ्घः । गार्गोऽङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः ।
इञन्तात् – दाक्षः सङ्घः । दाक्षोऽङ्कः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोषः ।

अङ्कलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वम्, यथा–विद्या बिदानाम्। अङ्कस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्याऽस्य बैदोविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्सङ्घादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाऽण्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । वुञोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घः शाकलः, शाकलकः । शाकलोऽङ्कः, शाकल-

पदमञ्जरी

अथाङ्कलक्षणयोः को विशेष इति ॥ निघण्टुषु पर्यायतया पाठान्नास्त्येव विशेष इत्यर्थः । पृथगुपादानसामर्थ्याद्विशेषोऽत्राश्रीयताम् ? इत्याह—*लक्षणं लक्ष्यस्यैवेति* । स्वमात्मीयं सम्बन्धीत्यर्थः । *बैदी विद्या अस्येति* । बिदानामसाधारणी या विद्या सा यस्यास्ति स बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ *वुञोऽपवाद इति* । शाकलशब्दस्य चरणशब्दत्वात्, तद्दर्शयति—*शाकलेन प्रोक्तमिति* ॥

न्यासः

विशेष इति ? नास्त्येव कश्चिद् विशेषः । पर्यायत्वादङ्कलक्षणयोरिति मन्यते । लक्षणमित्यादिना विशेषं दर्शयति । लक्षणं चिह्नं लक्ष्यस्येव स्वम्, नान्यस्य; यथा विद्या बिदानाम् । बिदानामेव हि लक्षणानां सम्बन्धिनाम्, नान्यस्य कस्यचित् । अङ्कस्तु गवादिस्थो न गवादीनां सम्भवति । किं तर्हि ? ततोऽन्येषाम्, गवादिस्वामिनाम् । अथ किमर्थं णित्करणं प्रत्ययस्य, यावताञन्तयञन्ताः प्रकृतयो वृद्धा एव ? अत आह—णित्करणमित्यादि । बैदी विद्येत्यत्र ङीब् यथा स्यात् । इह च बैदीविद्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । एवमर्थं णित्करणम्, न वृद्ध्यर्थम् ॥

शाकलाद् वा ॥ वुञोऽपवाद इति । चरणलक्षणस्य शाकलशब्दस्य चरणलक्षणत्वात् । शाकला इति । शाकल्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति प्रोक्तार्थेऽण् । 'आपत्यस्य च तद्धितेनाति' इति यलोपः । शाकल इति स्थिते

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोऽङ्कः । शाकलं लक्षणम् , शाकलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः, शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥

सङ्घादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । वुञणोरपवादः । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः', तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव भवति — छन्दोगानां धर्मो वाऽऽम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र — छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः=शिष्याः, तेष्वभिधेयेषु वुञ्प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन वुञ्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षाः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ॥

पदमञ्जरी

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ *वुञणोरपवाद इति* । चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः, नटादौत्सर्गिकस्याणः ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ *दण्डप्रधाना माणवा इति* । अर्थकथनमेतत् , समासस्तु कर्मधारयः । सदा दण्डधारणाद्दण्डशब्दो माणवेषु वर्तते ॥

न्यासः

'तदधीते तद्वेद' इत्यण् , तस्य प्रोक्ताल्लुक्'—शाकलाः, तेषां सङ्घः शाकलः, शाकलक इति वा ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ वुञणोरपवाद इति । छन्दोगादिभ्यश्चरणलक्षणस्य वुञोऽपवादः । नटादौत्सर्गिकस्याणः ।

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवा इति । मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति । स पुनर्मयूरव्यंसकादित्वाद् वेदितव्यः । मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात् । वुञ्प्रत्ययो न भवतीति । एतेन वुञोऽयं प्रतिषेध इति दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते वुञोऽयं प्रतिषेधः ? इत्याह — गोत्रग्रहणमित्यादि । इह हि गोत्रग्रहणमनुवर्तते 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यतः, तेनायमर्थो भवति—'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो गोत्राद् प्राप्नोति स दण्डमाणवान्तेवासिषु न भवतीति, गोत्रे वुञेव प्राप्नोतीति,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम्। रैवतिकीयः। स्वापिशीयः।

रेवतिक। स्वापिशि। क्षैमवृद्धि। गौरग्रीवि। औदमेयि। औदवाहि। बैजवापि। रैवतिकादिः॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जल-हास्तिपदशब्दाभ्यामणप्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। गोत्रवुञोऽपवादः; गोत्राधिकारात्। कौपिञ्जलः। हास्तिपदः॥

पदमञ्जरी

रैवतिकादिभ्यश्छः॥ *पूर्वेणेति*। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यनेन। *रैवतिकीय इति*। रेवत्या अपत्यम् 'रेवत्यादिभ्यष्ठक्' रैवतिकः, ततश्छः। अन्ये इञन्ताः, तत्रानन्तरसूत्रात्प्रतिषेधोऽनुवर्त्तिष्यते, रैवतिकादिभ्यो वुञः प्रतिषेधे विज्ञायमाने यत्रापवादो नास्ति—रैवतिकीय इति, तत्र 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धः; क्षेमवृद्धिशब्दादपि गहादित्वाच्छः; अन्येषु 'इञश्च' इत्यण् स्यात्, तस्माच्छग्रहणम्॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्॥ *गोत्रवुञोऽपवाद इति*। कुत इत्याह—*गोत्राधिकारादिति*। *कौपिञ्जल इति*। कुपिञ्जलस्यापत्यम्, अस्मादेव निपातनादण्, तदन्तात्पुनरण्। *हास्तिपद इति*। हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः, पादस्य

न्यासः

अतस्तस्यैवायं प्रतिषेधो विधीयते। गौकक्ष्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, पूर्ववद् यलोपः। दाक्षा इति। दाक्षिप्लाक्षिमाहकिभ्यः 'इञश्च' इत्यण्॥

रैवतिकादिभ्यश्छः॥ पूर्वेणेति। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यनेन। रैवतिकीयमिति। रेवत्या अपत्यमिति रैवतिकः, ततश्छः। स्वापिशीयमिति। स्वापिशशब्दादिञन्ताच्छः। अथ च्छग्रहणं किमर्थम्, नानन्तरसूत्राद् विप्रतिषेधोऽनुवर्तिष्यते, तत्र रेवतिकादिभ्यो वुञि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वादेषां छ एव भविष्यति? भवेत् सिद्धं यत्र च्छस्यापवादो नास्ति—रैवतिकीय इति, ये त्वत्रेञन्ताः पठ्यन्ते—स्वापिशि, औदमेधि, औदवापि—इत्येवमादयः तेभ्यः 'इञश्च' इत्यण् प्रसज्येत। तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यम्। अथ क्षेमवृद्धिशब्दोऽत्र कस्मात् पठ्यते, यावता गहादिरसौ, गहादित्वाच्छ एव भविष्यति? न सिध्यति; गहादिपाठस्यान्यस्तद्धितार्थोऽवकाशः, इदमर्थे तु परत्वाद् वुञेव स्यात्। तस्मादिदमर्थे तु स्यादिति युक्तस्तस्येह पाठः॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्॥ गोत्राधिकारादिति। 'गोत्रवुञोऽपवादः' इत्यत्रायं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

'अण्' इत्येव । आथर्वणिकशब्दादण्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च इकलोपः, 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । चरणवुञोऽपवादः । आथर्वणिक-

पदमञ्जरी

लोपो न भवति; 'अहस्त्यादिभ्य' इति वचनात् । हस्तिपादस्यापत्यम् 'तस्यापत्यम्' इति अस्मादेव निपातनादण्, पद्भावश्च, हास्तिपदस्येदम्, पुनरण् । अथाण्ग्रहणं किमर्थम् ? असत्यण्ग्रहणेऽनन्तरश्छः प्राप्नोति । सिद्धोऽत्र छः 'वृद्धाच्छः' इति ? न सिद्ध्यति; 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इति वुञ्प्राप्नोति । एवं तर्हि यद्येताभ्यां छ इष्टः स्यात्, रैवतिकादिष्वेवेमौ पठेत्, एवं हि विभक्त्यनुच्चारणाल्लाघवं भवति । तस्मात्पृथगारम्भादेव छो न भविष्यति । अन्यस्तु यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति, स चाणेव । एवं तर्ह्यसत्यण्ग्रहणे यत्र वुञ् प्राप्तः प्रतिषिध्यते, न दण्डमाणवान्तेवासिषु, तत्र वुञो विधानार्थमेतत्स्यात्तस्मादण्ग्रहणं कर्तव्यम् । णित्करणं ङीबर्थम्, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च—कौपिञ्जली क्रिया अस्य कौपिञ्जली-क्रिय इति ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ *चरणवुञोऽपवाद इति* । अथर्वणा प्रोक्तो वेदो-

न्यासः

हेतुः । अत्र हि गोत्रग्रहणेऽधिक्रियमाणे कौपञ्जल-हास्तिपदशब्दाभ्यां गोत्रवाचकाभ्यामण् विधीयते, स च नाप्राप्ते गोत्रवुञीति तेन तस्यैवापवादो विज्ञायते । कौपिञ्जल इति । कुपिञ्जलस्यापत्यमित्येतस्मादेव निपातनादण्, तदन्तात् कौपिञ्जलस्येदमिति पुनरण् । हास्तिपद इति । हस्तिन इव पादावस्येति हस्तिपादस्यापत्यमित्यस्मादेव निपातनादण्, पादस्य पद्भावः, हास्तिपदस्येदम् इति पुनरनेनाण् ।

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न यथाविहितमेवोच्येत ? ननु चैवमुच्यमाने 'वृद्धाच्छः' स्यात् ? नैतदस्ति; यद्येताभ्यां छोऽभीष्टः स्याद्, रैवतिकादिष्वेतौ पठ्येयाताम् । रैवतिकादिभ्यस्तु पृथगुपादानाद् विज्ञायते—नैताभ्यां छो भवतीति । वुञ् तर्हि स्यात् ? नैतदस्ति; आरम्भो ह्येवमनर्थकः स्यात्, गोत्रादित्येवं वुञः सिद्धत्वात् । नानर्थकः; यत्रासौ प्रतिषिध्यते तत्रारम्भस्य सार्थकत्वात् । क्व चासौ प्रतिषिध्यते ? 'न दण्डमाणवान्तेवासिषु' । तस्मादण्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

णित्करणं कौपिञ्जली क्रियेति ङीब्यथा स्यात् । इह च कौपिञ्जली क्रियाऽस्य कौपिञ्जली-क्रिय इति 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ चरणवुञोऽपवाद इति । आथर्वणिकस्य चरण-वाचित्वात् । आथर्वण इति । अथर्वणा प्रोक्तमित्यण्, 'अन्' इति प्रकृतिभावः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् 'विकारः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरम्=विकारः । किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धम्, यस्य च नान्यत् प्रतिपदं ग्रहणम्। अश्मनो विकारः आश्मः । आश्मनः । 'अश्मनो विकारः' इति टिलोपः पाक्षिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते ।

पदमञ्जरी

ऽभेदोपचारादथर्वा, तमधीते वसन्तादित्वाठ्ठक्,—आथर्वणिकः, दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः। अथ वा—अथर्वणा प्रोक्तो वेदः 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण्, ततः 'छन्दोब्राह्मणानि' इति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात् 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुग्न भवति—आथर्वणिकः ।

पूर्वसूत्रमिदञ्च वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रेषु प्रक्षिप्तम ॥

तस्य विकारः ॥ *प्रकृतेरिति* । उपादानकारणस्य । *अवस्थान्तरमिति* अन्यथात्वम् । अपवादेनानाक्रान्तस्य विषयस्य दुर्लभत्वात्प्रश्नः । *किमिहोदाहरणमिति* । *अप्राणीति* । प्राणिभ्योऽञं वक्ष्यति । *आद्युदात्तमिति* । अनुदात्तादेरप्यञं वक्ष्यति । *अवृद्धमिति* । वृद्धान्मयटं वक्ष्यति । *यस्य च नान्यदिति* । यथा 'गोपयसोर्यत्' इति । *नित्स्वरेणेति* । अश्मभस्मशब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ । 'मृदस्तिकन्', मृत्तिका ।

न्यासः

आथर्वण इति स्थितेऽध्येतरि 'तदधीते तद्वेद' इत्यनुवर्तमाने 'वसन्तादिभ्यष्ठक्'—आथर्वणिकः । अत एव निपातनात् 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुग्न भवति । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति पूर्वोक्तमिष्टं स्मारयति ।

तस्य विकारः ॥ प्रकृतेरवस्थान्तरमिति । प्रकृतेः कारणस्यावस्थान्तरम् = अन्यथात्वम् । अप्राणीति । प्राणिनः 'प्राणिरजतादिभ्यः' अञं वक्ष्यति । आद्युदात्तमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञं वक्ष्यति । अवृद्धमिति । वृद्धान्मयटं वक्ष्यति—'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति, यस्य च नान्यत् प्रतिपदं विधानमिति—'गोपयसोर्यत्' इत्येवमादि । ननु च 'अन्'इति प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, तत्कथमाश्म इति भवति ? इत्याह—अश्मनो विकार इति टिलोप इति । टिलोपार्थमश्मनो विकार इत्येतदुपसंख्यानं कृतम् । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एत इति । अश्मादयः शब्दाः । तत्राश्म-भस्मशब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तत्वाद्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य प्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति — हालः, सैरः।

पदमञ्जरी

तस्य प्रकरणे इति। 'तस्येदम्' इत्यस्मिन्। *पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति*। प्रकृतं हि तस्यग्रहणं शैषिकैर्घादिभिः सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तेऽप्यनुवर्तेरन्, इदं त्वपूर्वं तस्य ग्रहणं क्रियमाणं घादिसम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। ननु च विधेयतया प्रधानभूता घादयः, न ते गुणभूते तस्यग्रहणे निवर्तमानेऽपि निवर्तितुमर्हन्ति, न हि गुणानुवर्त्ति प्रधानम्, किं तर्हि? प्रधानानुवर्त्ती गुणः? सत्यम्; तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानामपि घादीनां निवृत्तिः, अणादयस्तु न निवर्तन्ते, 'प्राग्दीव्यतः' 'प्राग्भवनात्' इति च विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्। *विकारावयवयोरिति*। परस्तात्तु प्राग्वहतेः 'प्राग्घितात्' इति चाधिकारान्तरेणावष्टब्धत्वादेव घादीनां निवृत्तिः सिद्धेति भावः। स्यादेतत्—मा भूवन्ननेन घादयः, तस्य ग्रहणेन निवर्तितत्वात्; 'तस्येदम्' इत्यनेन तु प्राप्नुवन्ति, तस्येदंविशेषत्वाद्विकारावयवयोरिति? तन्न; 'तस्येदम्' इत्येव विकारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं शैषिकाणां बाधनार्थमेव। किं तर्ह्युच्यते—तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति, यावता सूत्रप्रवृत्तिरेव शैषिकनिवृत्त्यर्था? सत्यम्; तस्य ग्रहणे त्वसति सूत्रप्रवृत्तिः शैषिकानपि विषयीकुर्यादिति तस्यग्रहणस्यैवायं भारः यदुत वै शैषिका निवर्तन्ते। *हालः सैर इति*। हलशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। सीरशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तः, नात्र वक्ष्यमाणस्यापवादस्य कस्यचित्प्रसङ्ग इत्यण्भवति।

न्यासः

नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। मृत्तिकाशब्दोऽपि तिकन्प्रत्ययान्तत्वात्—'मृदस्तिकन्' इति।

अथ तस्येति वचनं किमर्थम्, यावता तस्यग्रहणं प्रकृतमेव? इत्याह—तस्य प्रकरणमित्यादि। तद्धि प्रकृतं तस्येति वचनं शैषिकैर्घादिभिः सम्बद्धः। अतस्तदनुवृत्तौ तेऽप्यनुवर्तेरन्। अस्मिंस्तु तस्यग्रहणे क्रियमाणे पूर्वकं तस्येति वचनं निवर्तते। तस्मात् प्रकृतेऽपि तस्येति वचने शैषिकनिवृत्त्यर्थं पुनस्तस्येत्युच्यत इति। ननु च प्रधानं घादयः, विधीयमानत्वात्; तस्येति तु वचनमप्रधानम्, तदर्थत्वात्; तत्रायुक्ता गुणे निवर्तमाने प्रधानस्य निवृत्तिः, प्रधानवृत्तिर्हि गुणो भवति, न गुणार्थवृत्तिः प्रधानम्? नैष दोषः; तस्येति वचनसामर्थ्यात् प्रधानस्यापि गुणनिवृत्तौ निवृत्तिर्भवतीति, अन्यथा हि तस्येति वचनमनर्थकं स्यात्। अणादीनामपि तर्हि निवृत्तिः प्रसज्येत, यथैव हि प्रकृतं तस्येतिवचनं घादिभिः सम्बद्धं तथा अणादिभिरपि? नैष दोषः; उभ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं

पदमञ्जरी

इदं च योगविभागेनाणादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितम्। यदि हि 'तस्य विकारः' 'बिल्वादिभ्योऽण्' इत्येवापवादविधानार्थमुच्येत, ततो हलस्य विकार इत्यत्र 'तस्येदम्' इत्यनेन प्रत्ययो विधातव्यः, ततश्चाणं बाधित्वा 'हलसीराट्ठक्' इति ठक् प्राप्नोति, तथान्यस्मिंस्तस्येदंविशेषे; योगविभागेन त्वणादीनां विधानादणेव भवति, तस्यग्रहणे तु घादीनां निवृत्तिः प्रयोजनम्। वृजीनां विकारो वार्जं इति, वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वादण्। यदि त्वत्र 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्ययः स्यात्; यदि वानेन घादयो विधीयेरन् ततो मद्रवृज्योः कन्निति कन्स्यात्। तथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्त इति, त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः, अत्र प्रथमः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः, गर्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः, तदवधिग्रहणेन विहितो वुञ् चतुर्थः; अनेन त्वणेव भवति। तथा रंकूणां विकारो राङ्कव इति— अत्र 'प्राग्दीव्यतोण्' प्रथमः, तदपवादयोः 'अवृद्धादपि' इति 'ओर्देशे ठञ्' इति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्षयोरन्यतरो द्वितीयः, 'कोपधादण्' इति वा कच्छादिपाठाद्वाऽण्तृतीयः, 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' चतुर्थः; अनेन त्वण् प्राप्त ओरञा बाधितः 'कोपधाच्च' इति प्रतिप्रसूयते। यदि तर्हि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति पाटलिपुत्रस्यावयवाः पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति, 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ्न प्राप्नोति ? नैष दोषः; प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो हि घादीनामवयवे निवृत्तिः, तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे निवृत्तिः स्यात्! ॥

न्यासः

येषां हि निवृत्तौ निष्फलः सूत्रस्यारम्भः स्यात्। विधेयस्य कस्यचिदभावात् तस्मान्न भवत्युभयेषां निवृत्तिः। ननु चारम्भसामर्थ्यादुभयेषामन्यतमेषां निवृत्तिरित्येतावद् विज्ञायते। तत् किं घादयो निवर्तन्ते ? उताणादयः ? सन्देह एव। सन्देहमात्रमेतत्, सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति। घादयो निवर्तन्त इत्येवं व्याख्यास्यामः स्वरितत्वादणादीनामनुवृत्तिर्भविष्यति। ननु चास्वरितत्वाद् घादीनामनुवृत्तिः, सैव तु तस्येति वचनेनाख्यायते शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। विकारावयवयोरित्यादिना विशेषं दर्शयति। केन पुनर्विकारावयवयोर्घादयः प्राप्नुवन्ति ? 'तस्येदम्' इत्यनेन; तस्येदंविशेषत्वात् तयोः। हालः, सैर इति। यदि शैषिका अनुवर्तेरंस्ततो हलसीरशब्दाभ्याम् 'हलसीराट्ठक्' इति ठक् स्यात्। तन्निवृत्तौ त्वणेव भवति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च। तत्र प्राणिभ्योऽञं वक्ष्यति। कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतः। मायूरः। तैत्तिरः। ओषधिभ्यः – मौर्वं काण्डम्, मौर्वं भस्म। वृक्षेभ्यः – कारीरं काण्डम्, कारीरं भस्म।

इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति[1]। अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे। कथं द्वयमप्यधिक्रियते – 'तस्य विकारः', 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। कृतनिर्देशौ हि तौ॥

पदमञ्जरी

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ मौर्वमिति। मूर्वाशब्दः 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तः। *खदिरमिति*। खादेः खदिरशब्दः किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, तेनानुदात्तादिलक्षणो वुञ् प्राप्नोति। यदि त्वणिष्यते, बिल्वादिषु पठितव्यः।

कृतनिर्देशौ हि ताविति। 'तस्येदम्' इत्यनेन। यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वं पूर्वयोगस्य प्रयोजनमुक्तम्, तथापि तदनपेक्ष्य भास्मनम्, मार्तिकमित्यादौ तावदणादयः सिद्धा इत्यभिसन्धायेदमुक्तम्॥

न्यासः

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ मौर्वं काण्डमिति। मूर्वाशब्दादवयवे प्रत्ययः। मौर्वं भस्मेति। विकारे।

इत उत्तरमित्यादिना वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां विषयविभागं दर्शयति। कथमिति। केन प्रकारेणायं विभागो लभ्यते। प्रत्यक्षमर्थं पृच्छति — द्वयमपीत्यादि। यतो हेतोरेष विषयविभागो लभ्यते तद्दर्शयति। तत्र फलपाकान्ता ओषधयः, पुष्पवन्तः फलवन्तश्च वृक्षाः, तद्विशेषा वनस्पतयः फलवन्त एव। तत्र वनस्पतिग्रहणेन वृक्षविशेषास्ततोऽन्येन गृह्यन्ते। वृक्षग्रहणे तु वनस्पतेरपि ग्रहणं विज्ञेयम्। विकारावयवयोरित्यादि। युगपदधिकारे ह्यणादीन् वक्ष्यामीत्येवमर्थो युगपदधिकारः। अणादीनामर्थनिर्देशार्थोऽपि कस्मान्न भवति ? इत्याह—कृतनिर्देशौ हि ताविति। कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ 'तस्येदम्' इत्यनेनैव; तस्येदंविशेषत्वात् तयोः॥

---

१. भवन्तीत्यस्याग्रे 'वृक्षशब्देन वनस्पतयोऽपि गृह्यन्ते—न्यग्रोधस्य विकारोऽवयवो वा नैयग्रोधः, पैप्पलः, औदुम्बरः। ओषधिशब्दाल्लतादयोऽपि गृह्यन्ते, ताम्बूल्या विकारोऽवयवो वा, ताम्बूलः, गान्दूचः—एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति'—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

'बिल्व' – इत्येवमादिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। यथायोगमञ्मयटोरपवादः। बिल्वस्यावयवो विकारो वा बैल्वः। गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम्।

बिल्व। व्रीहि। काण्ड। मुद्ग। मसूर। गोधूम। इक्षु। वेणु। गवेधुका। कर्पासी। पाटली। कर्कन्धू। कुटीर। बिल्वादिः॥

पदमञ्जरी

बिल्वादिभ्योऽण्॥ *अञ्मयटोरपवाद इति*। तत्र काण्ड-पाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोऽपवादः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्याञः, बिल्वशब्दस्य 'बिल्वतिष्योर्वान्तःस्वरितः' इत्यन्तःस्वरितः, उदात्तो वा। व्रीहिमुद्गशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ। मसूर-गोधूम-गवीधुकशब्दाः 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति मध्योदात्ताः। इषेः क्सः, इक्षुः, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। वेणुशब्दः 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' इति पक्षेऽन्तोदात्तः। कर्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः। कर्कन्धूशब्दः 'अलाबूकर्कन्धूदिधिषूः' इति निपातनान्मध्योदात्तः, 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इति कुटीरशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। *मयड्बाधनार्थमिति*। 'मयड्वैतयोः' इत्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाधनार्थम्, शेषेभ्यस्त्ववृद्धेभ्यः शब्देभ्यः पक्षे मयड् भवत्येव। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेऽपि हि पाटलीशब्दान्ङीषन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याञो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनादञेव स्यात्; अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति।

न्यासः

बिल्वादिभ्योण्॥ अञ्मयटोरपवाद इति। यदत्रानुदात्तादि तस्माद् 'अनुदात्तादेश्च' इति प्राप्तस्याञोऽपवादः। यद् वृद्धं ततः 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटः। तत्र बिल्वशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'बिल्वतिष्ययोर्वान्तस्वरित्वम्' इति स्वरितत्वं भवति, उदात्तो वा। व्रीहिमुद्गशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ। मसूरगोधूमशब्दौ 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तौ। एवं गवेधुकाशब्दोऽपि। इषेः क्सुः, इक्षुः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। वेणुशब्दोऽपि 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' इति पक्षेऽन्तोदात्त एव। कर्पासीपाटलीशब्दौ 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीषन्तौ। ङीष्प्रत्ययान्तत्वान् ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। कर्कन्धूशब्दः 'अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' इति निपातनान्मध्योदात्तः। कुटीरशब्दः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः। सर्वं एते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तादयः। तेनाञ्बाधनार्थं ग्रहणमिति। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न बिल्वादिभ्यो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अञोऽपवादः । तर्कु – तार्क्कवम् । तित्तिडीक – तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दार्दुरूकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपु-जतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः षुगागमो भवति । ओरञोऽपवादः । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् । अप्राण्यादित्वान्नावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

पदमञ्जरी

कोपधाच्च ॥ *अञोऽपवाद इति* । 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्च' इति प्राप्तस्य, तित्तिडीकादयः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताः ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ *अप्राण्यादित्वादिति* । प्राण्योषधिवृक्षेष्वन्यतमत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

ओरञ् ॥ देवदारु-भद्रदारुशब्दौ 'पीतद्रुवर्थानाम्' इत्यादिनाद्युदात्तौ ।

न्यासः

यथाविहितमेवोच्येत ? नैवं शक्यम्; पाटलीशब्दो ह्यत्र वृद्धः पठ्यते, तस्मादञो बाधके मयटि प्राप्ते पुनर्वचनादञेव स्यात् । अण्ग्रहणात् त्वणेव भवति । तस्मादण्ग्रहणं क्रियते ॥

कोपधाच्च ॥ यथायोगमिति । प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोः, अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्येषो यथायोगार्थः । अञोऽपवाद इति । 'ओरञ्', 'अनुदात्तादेः' इत्येताभ्यां प्राप्तस्य । तित्तिडीक-माण्डूक-दर्दुरूक-मधूकशब्दाः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताः, तेनानुदात्तादयो भवन्ति ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ओरञोऽपवाद इति । अनुदात्तत्वात् । अप्राण्यादीति । आदिशब्देनौषधित्वमवृक्षत्वं च गृह्यते ॥

ओरञ् ॥ अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणमिति । अनुदात्तादेरुत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वात् । दैवदारवम्, भाद्रदारवमिति । देवदारु-भद्रदारुशब्दौ 'पीतद्रुवर्थानाम्'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । दाधित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्रविभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्पन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते, अन्येषामप्राप्ते ।

पलाश । खदिर । शिंशपा । स्पन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

पदमञ्जरी

पीतद्रुः = सरलो वनस्पतिः, पीतद्रुरर्थो येषां तेषामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ दाधित्थं कापित्थमिति । दधनि तिष्ठतीति 'सुपि स्थः', उपपदसमासः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्रविभाषेयमिति । कथमित्याह—*पलाशखदिरेत्यादि ।* पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । खदिरशब्दः 'अजिरशिशिर' इत्यादौ

न्यासः

इत्याद्युदात्तौ । तस्यायमर्थः—पीतद्रुः अर्थो येषां ते पीतद्र्वर्थाः, तेषां पीतद्र्वर्थवचनानामादिरुदात्तो भवति ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ दाधित्थमित्यादि । दध्नि तिष्ठतीति, कपौ तिष्ठतीति—'सुपि स्थः' इति कः, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः, उपपदसमासः, समासस्वरेणान्तोदात्तौ । तेन दधित्थ-कपित्थशब्दावनुदात्तादी भवतः ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्रविभाषेयमिति । प्राप्ते चाप्राप्ते च । तामेवोभयत्रविभाषां स्पष्टीकर्तुमाह—पलाशखदिरेत्यादि । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, खदिरशब्दोऽपि तित्स्वरेण । 'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्' इत्यनुवर्तमाने 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः' इति किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिंशपाशब्दः 'पान्तानां गुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तः । तस्यायमर्थः—पाशब्दान्तानां गुर्वादीनां द्वितीयमुदात्तं भवतीति । अथ द्वितीयं प्रागीषादित्यत्रानुवर्तते, 'स्पदि किञ्चिच्चलने' अस्माद् 'अनुदात्तादेश्च हलादेः'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शम्याष्ट्लञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् ट्लञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः। शामीलं भस्म। शामीली स्रुक् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति, भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु। अश्ममयम्। आश्मनम्। मूर्वामयं मौर्वम्।

भाषायामिति किम्? बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात्। अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम्? मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्।

एतयोरिति किमनेन, यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव? ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्येवमादयः, तद्विषयेऽपि यथा

पदमञ्जरी

किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः। शिंशपाशब्दो 'द्वितीयं प्रागीषात्' इति वर्तमाने 'पान्तादीनां गुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तः। 'स्पदि किञ्चिच्चलने,' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच्, किरतेरीरन्, करीरम्, 'कॄहॄभ्यामीषन्', शॄपॄभ्यां किच्च', शिरीषम्, शेषे नित्स्वरेणाद्युदात्तावेतौ। विकङ्कतमूलासयवासशब्दाः 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्ताः ॥

शम्याष्ट्लञ् ॥ *अञोऽपवाद इति*। शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः। *शामीली स्रुगिति*। चातुर्मास्ये वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचो भवन्तीति श्रुतम् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ *मौद्गः सूपः, कार्पासमाच्छादनमिति*। उभयत्र बिल्वाद्यण्, विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोश्च यथासंख्यं न भवति; विकारावयवयोरसमासनिर्देशेन प्रत्येकमभिसम्बन्धात्।

तद्विषयेऽपि यथा स्यादिति। यद्येतयोरिति नोच्येत, उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैरना-

न्यासः

इति युच्—स्पन्दनः, चित्स्वरेणान्तोदात्तः। 'कॄशॄगॄकटिपटिशटिभ्य ईरन्'। करीरशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। 'कॄहॄभ्यामीषन्' 'शॄपॄभ्यां किच्च' इति शिरीषशब्दोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्तः। विकङ्कतपूलासयवासाश्च 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्ताः ॥

शम्याष्ट्लञ् ॥ अञोऽपवाद इति। शमीशब्दस्य गौरादित्वान् ङीषन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्यानुदात्तादित्वात्। टकारो ङीबर्थः।

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ एतयोरिति। किमनेनेत्यादि चोद्यम्। ये विशेषप्रत्यया इत्यादि परिहारः। आदिशब्देन 'उष्ट्राद्वुञ्' इत्येवमादयो गृह्यन्ते। यदि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यात् – कपोतमयम्, कापोतम्। लोहमयम्, लौहमिति॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ १४४॥

'भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इत्येव। वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति। वृद्धेभ्यस्तावत् – आम्रमयम्। शालमयम्। शाकमयम्। शरादिभ्यः – शरमयम्। दर्भमयम्। मृण्मयम्।

नित्यग्रहणं किम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति?

पदमञ्जरी

दिभिः सम्प्रधारणायां परत्वात्त एव स्युः, पूर्वेषां विशेषप्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यत इति प्राणिरजतादिभ्योऽञादय इत्युक्तम्। 'एतयोः' इति वचनं पुनर्विधानार्थं सम्पद्यत इति परेषामपि विषये मयड् भवति॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ *नित्यं मयट्प्रत्ययो भवतीति*। प्राग्दीव्यतीयानामपवादः। अणं तु कोपधलक्षणमञ्चेव परत्वाद्बाधते। *शाकमयम्, आम्रमयमिति*। आम्रशब्दः 'अमितम्योर्दीर्घश्च' इति रन्प्रत्ययान्तः।

न्यासः

ह्येतयोरिति नोच्येत, ततो य इत उत्तरे विशेषाः प्रत्यया अञादयः, तैः सह सम्प्रधारणायां परत्वात् त एव स्युः। 'एतयोः' इत्युच्यमाने तु विशेषप्रत्ययेष्वपि पक्षे भवन्ति, तेन कपोतमयमित्यादि सिद्धं भवति। अथ क्रियमाणे 'एतयोः' इत्येतस्मिन्, कथमपवादविषये मयड् भवति? एतयोरित्यस्य द्वितीयविधानार्थत्वात्। मयट् प्रत्ययो विकारावयवयोर्भवति। एकम् – विधानमेतयोरिति, मयड् भवतीति—द्वितीयम्। तत्र यद्येतद् द्वितीयं विधानं तदा प्रापणार्थम्। तेन यत्रापि निषेधप्रत्ययैर्बाधितो मयड् न प्राप्नोति तत्रापि भवति।

अथ वाग्रहणं किमर्थम्, यावतोत्तरसूत्रे नित्यग्रहणादेवेह विभाषा विज्ञायते? नैतदस्ति; नित्यशब्दो ह्याभीक्ष्ण्येऽप्यस्ति—नित्यप्रहसितः, नित्यजल्पितमिति। प्रायेण च भवनमाभीक्ष्ण्यं भवतीति वृद्धशरादिलक्षण एव मयड् नित्यः स्यात्, अयं त्वनित्यः। इह तु वाग्रहणे सति नित्यग्रहणम्, तत्र नियमेनाव्यभिचारेण भवतीत्येषोऽर्थो विज्ञायते। तस्माद्वाग्रहणं कर्तव्यम्॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ प्राग्दीव्यतीयाणो ह्यपवादो मयडारभ्यते, अणं तु कोपधलक्षणम् अञमुवर्णान्तलक्षणमनुदात्तादिलक्षणं च परत्वाद् बाधते। आरम्भसामर्थ्यादेव

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वङ्मयम् । स्रङ्मयम् । वाङ्मयमिति ।

शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बल्वज । शरादिः ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् ।

पुरीष इति किम् ? गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवः । तस्येदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पदमञ्जरी

तदनेन *क्रियत इति* । नित्यंशब्दोऽतिरिच्यमानः पूर्वाचार्यपठितस्य वाक्यस्य स्मारक इति । एवं च मृच्छब्दस्य शरादिषु पाठोऽस्यैव प्रपञ्चार्थो द्रष्टव्यः ॥

गोश्च पुरीषे ॥ गव्यं पय इति । कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता विकारावयवयोरिति वर्तते, पयश्च न विकारो नावयवः ? तत्राह—*पुरीषं न विकार इत्यादि* । अक्रियमाणे पुरीषग्रहणे इष्टसिध्यर्थमेव 'तस्येदम्' इत्यधिकारे 'गोर्मयट्' इति सूत्रं कर्तव्यम्, ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

न्यासः

नित्यं भविष्यतीति । यदि ह्यनित्यः स्यात्, अस्य सूत्रस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्; पाक्षिकस्य मयटः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । तदनेन क्रियत इति । यत् तदेकेषामाचार्याणामिष्टम् । तदनेन नित्यग्रहणेन सफलं क्रियत इत्यर्थः । कथं योगविभागः क्रियते ? तद् यथा द्वारं द्वारमिति शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति नित्यग्रहणेनायमर्थः सूच्यते । यद्येवम् , नित्यग्रहणादेव मृच्छब्दादपि नित्योऽयं मयट् सिद्धः, तदपार्थकोऽस्य शरादिषु पाठः ? नानर्थकः; नित्यग्रहणस्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थत्वात् ॥

गोश्च पुरीषे ॥ गव्यमिति । गोरिदमित्यर्थविवक्षायां सर्वत्र 'गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इति यत् , 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । पुरीषं न विकारो नाप्यवयव इति । प्रकृतत्वाद् गोरिति गम्यते । तत्र विकारस्तावन्न भवति; प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः, न च गोरवस्थान्तरं पुरीषम्; गोधर्मानन्वयात्[1] । वस्तूपकारस्य[1] समुदायस्यैकदेशो ह्यारम्भकोऽवयवो भवति, यथा—हस्तादि शरीरस्य; न चैवं गोः पुरीषम् । क्व तर्हीदं विधानमित्याह—तस्येदंविषय इति । गवा भावितत्वात् पुरीषस्य, तत् तस्याः कार्यमिति तस्येदमर्थो भवति । तस्मात् तत्रैवेदं मयटो विधानम् । विकारावयवयोस्तर्हि केन भवितव्यम् ? इत्याह—विकारावयवयोस्त्वित्यादि ॥

१–१ 'गोधर्मान्वयादोदनवस्तूपकारस्य' इति मुद्रितः पाठोऽपपाठः; अर्थासङ्गतेः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दान्नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति 'तस्य विकार' इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये। मयटोऽपवादः। पिष्टकः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे। बिल्वाद्यणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः। व्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिल-यवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। तिलमयम्। यवमयम्।

असंज्ञायामिति किम्? तैलम्। यावकः। 'यावादिभ्यः कन्' ॥

पदमञ्जरी

पिष्टाच्च ॥ पिष्टमयं भस्मेति ॥ पैष्टी सुरेति तु सामान्यविवक्षायाम् 'तस्येदम्' इत्यण्, 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इतिवत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ यावक इति। यवशब्दाद्विकारेऽण्, तदन्ताद् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन् ॥

न्यासः

पिष्टाच्च ॥ अणोऽपवाद इति। पिष्टशब्दोऽयम् 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्याद्युदात्तः, तेन तस्मादौत्सर्गिकः प्राप्नोति, ततस्तस्यायमपवादः ॥

संज्ञायां कन् ॥ मयटोऽपवाद इति। पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य। ननु च संज्ञायां कनं वक्ष्यत्येव, तदपार्थकं तद्विधानम्? नैतदस्ति; स ह्यल्पादिष्वर्थेषु, अयं तु विकारे। तदिदं सार्थकम्; अर्थभेदात् ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ तिलयवशब्दावाद्युदात्ताविति। तस्मादण्प्राप्नोति, अतस्तस्यायमपवादः। आद्युदात्तत्वं तु तयोः 'तृणधान्यानां द्व्यषाम्' इत्यनेनैव भवितव्यम्। अस्यायमर्थः—तृणधान्यानां द्व्यचामादिरुदात्तो भवतीति।

यावक इति। विकारेऽण्। तदन्तात् तु 'यावादिभ्यः कन्' इति कन् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। भाषायां मयड्डुक्तः, छन्दस्यप्राप्तो विधीयते — यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति। दर्भमयं वासो भवति। शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्वतः प्रातिपदिकाद् वर्ध्र-बिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति। 'द्व्यचश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मौञ्जं शिक्यम्। गार्मुतं चरुम्। वार्ध्री=बालप्रग्रथिता भवति। बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः।

तपरकरणं तत्कालार्थम्। धूममयान्यभ्राणि।

मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः। इहैव स्यात्—वैणवी यष्टिरिति ॥

पदमञ्जरी

नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ *मौञ्जमिति*। मुञ्जशब्दात् 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण्। *गार्मुतमिति*। गर्मुच्छब्दः 'मृग्रोरुतिः', 'ग्रोर्मुट् च' इत्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त इति 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्। कथं तर्हि 'तस्मा एतं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्' इत्यन्तोदात्तत्वम्? सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादण् भविष्यति। *वार्ध्रीति*। वर्ध्रशब्दः 'लघावन्ते' इत्याद्युदात्तः, तमादण्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्।

मतुब्निर्देशे इत्यादि। असति तस्मिन्वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तदन्तविधिः स्यात्। *वैणवीति*। बिल्वाद्यण् ॥

न्यासः

द्व्यचश्छन्दसि ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ मौञ्जमिति। मुञ्जाशब्दस्य पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन तस्मादौत्सर्गिक एवाण्। गार्मुतमिति। 'मृग्रोरुतिः', 'ग्रोर्मुट् च' इति प्रत्ययस्वरेण गर्मुच्छब्दोऽन्तोदात्तः। तस्माद् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्। बार्ध्रीति 'वृधिवपिभ्यां रन्' वर्ध्रशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्त, तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्', 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। बैल्वमिति। 'बिल्वादिभ्योऽण्'।

अथ मतुपा निर्देशः किमर्थः? न नोद्वर्ध्रबिल्वादित्येवोच्येतेत्यत आह—मतुब्निर्देश इति। 'नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्' इत्युच्यमान उदिति वर्णग्रहणं स्यात्। अत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तस्मात्तन्निषेधाय मतुब्निर्देशः। कः पुनस्तदन्तविधौ सति दोषः स्यादित्यत आह — इहैवेत्यादि। एवकारेण मुञ्जादिभ्यो न स्यादिति दर्शयति। वैणवीति। बिल्वादित्वादण् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपपादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् । ❋ तालाद्धनुषि[1] ❋ । बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । इन्द्रा-

पदमञ्जरी

तालादिभ्योऽण् ॥ *मयडादीनामपवाद इति* । आदिशब्देनाञो ग्रहणम्, बहुवचनं तु तयोरेव प्रकृतिभेदेन बहुत्वात् । तत्र तालश्यामाकाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः, बर्हिणस्य विकारो बार्हिणम्—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्', तस्माद् 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्योऽनुदात्तादिलक्षणस्य । लिशिदृशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । 'चप् सान्त्वने', पचाद्यच् । पीयूक्षाशब्दः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः, तत्र हि 'फिष' इत्यधिकारात्प्रागेव टापः स्वरप्रवृत्तिः, इन्द्रायुधशब्द समासस्वरेणान्तोदात्तः ।

तालाद्धनुषीति । अन्यत्र तालमयमित्येव भवति । अण्ग्रहणं बाधकबाधना-

न्यासः

तालादिभ्योऽण् ॥ मयडादीनामपवाद इति । आदिशब्देनाञः । प्रकृतिभेदात् तयोर्बहुत्वस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोरपि बहुवचनम् । तत्र तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोऽपवादः । बर्हिणो विकारोऽवयवो वेति 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यनेन बार्हिणशब्दोऽपि विकारावयवप्रत्ययान्तः, तेन तस्मादञ् 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इति प्राप्तस्याञोऽपवादः । शेषेभ्यस्त्विन्द्रालिशादिभ्योऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः । लिशिदृशिभ्यामिन्द्र उपपदे 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' इति कप्रत्ययः । 'अन्येषामपि दृश्यते' दीर्घत्वम् । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ इन्द्रालिशेन्द्रादृशशब्दौ । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । 'चप सान्त्वने' पचाद्यच्' चपशब्दोऽन्तोदात्तः । पीयूक्षाशब्दः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः । यद्यप्यस्य टापि कृते 'लघावन्ते' इति नास्ति, प्राक् तु टापो विद्यत एव, तस्यामेवावस्थायां मध्योदात्तत्वं भवति ।

तालाद् धनुषीति पठ्यते । तालशब्दादण् प्रत्ययो भवति धनुष्यभिधेय इति । तालं धनुः, तालमयमन्यत् । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न यथाविहितमेवोच्येत ? नैवं शक्यम्; बार्हिणशब्दाद् वृद्धिलक्षणो मयड् 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यणा बाधितः ।

---

१. इतोऽग्रे 'तालमयमन्यत्, नित्यं वृद्धेति मयट्'—इत्यधिकमन्यत्र ।
काशि० 3 : ४७

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युध । चाप[1] । श्यामाक । पीयुक्षा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपम्=सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् ।

परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित

पदमञ्जरी

र्थम्, अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने बार्हणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात्, वचनं तु 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञो बाधनार्थं स्यात् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ मयडादीनामपवाद इति । आदिशब्देनाञो ग्रहणम्, बहुवचनं तु पूर्ववत् । तत्र वृद्धेभ्यो हाटकादिभ्यो मयटोऽपवादः, तपनीयादिभ्योऽनुदात्तादिभ्योऽञः ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ अणादीनामिति । आदिशब्देन मयड् गृह्यते, बहुवचनं तु पूर्ववत् । तत्राद्युदात्तेभ्यः प्राणिशब्देभ्योऽणोऽपवादः, वृद्धेभ्यो मयटः,

न्यासः

तत्रारम्भसामर्थ्याद् मयडेव स्यात् । श्यामाकशब्दः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः । तस्माद् 'अनुदात्तादेरञ्' परत्वाद् वृद्धलक्षणेन मयटा बाधित इति पुनरारम्भसामर्थ्यादञेव स्यात् । अण्ग्रहणादणेव भवति ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ बहुवचननिर्देशादित्यादि । यदि स्वरूपग्रहणमभीष्टं स्यात् तस्यैकत्वादेकवचनेनैव निर्देशं कुर्यादिति भावः । मयडादीनामिति । आदिशब्देनाञो ग्रहणम् । बहुवचनं तु पूर्ववत् । तत्र ये वृद्धा हाटकजातरूपप्रभृतयः, तेभ्यो मयटोऽपवादः । ये तु तपनीयप्रभृतयोऽनुदात्तादयस्तेभ्योऽञः । तापनीयमिति । तपनीयशब्दः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ अणादीनामपवाद इति । आदिशब्देन मयट् परि-

---

१. चर्म'—इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम्। प्राणिभ्यस्तावत् – कापोतम्। मायूरम्। तैत्तिरम्। रजतादिभ्यः – राजतम्। सैसम्। लौहम्।

रजतादिषु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते – रजत-कण्टकारप्रभृतयः, तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाधनार्थम्।

रजत। सीस। लोह। उदुम्बर। नीलदारु[1]। रोहितक। बिभीतक। पीतदारु। तीव्रदारु। त्रिकण्टक। कण्टकार। रजतादिः॥

पदमञ्जरी

रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोऽपवादः, अनुदात्तादेस्तु मयटः। *कापोतम्, मायूरम्, तैत्तिरमिति*। तित्तिरिशब्दस्तरतेः 'सन्वच्चाभ्यासस्य' इति किप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः, शेषौ 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तौ। *परिशिष्टमिहोदाहरणमिति* चोक्तम्, तस्माच्छुक-बक-गृधादय इहोदाहार्याः। शुकबकशब्दौ 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तौ। गृध्रशब्दो रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। कथं तर्हि कापोतमित्याद्युदाहृतम, सत्युदात्तार्थे प्राणिग्रहणेऽनुदात्तादेरपि प्राणिनः परत्वादनेनैवाऽभवितुमर्हतीति मन्यते, आह च 'अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन' इति? कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा? सापवादकः स विधिर्मयटा परेण बाध्यते, अयं पुनर्निरपवादः, अनेनैव हि परत्वान्मयड् बाध्यते। किं सिद्धं भवति? श्वाविधो विकारः शौवाविध इति सिद्धं भवति। कथं सिद्धं भवति? श्वानं विध्यतीति क्विप्, 'नहिवृति' इति दीर्घः, ग्रहिज्यादिसम्प्रसारणम्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः। तत्रानुदात्तलक्षणस्याञो बाधकं मयटं परत्वादयमञ् बाधते, द्वारादित्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च॥

न्यासः

गृह्यते। बहुवचनं तु पूर्ववत्। तत्र ये प्राणिशब्दा आद्युदात्तास्तेभ्योऽणपवाद इति। ये तु वृद्धास्तेभ्यो मयट् परिगृह्यते। रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोऽपवादः। यत् पुनरनुदात्तादि तस्मान् मयटः। ततो हि 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेनैवाञि सिद्धे पुनर्वचनमञेव यथा स्याद्, 'मयड्वैतयोः' इत्यादिना मयड् मा भूदित्येवमर्थम्। तत्र रजतं घृतादिपाठादन्तोदात्तम्। सीस, लोहेति 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तम्। अस्यायमर्थः—नपुंसकविषयस्य शब्दस्यानिसन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति। नबिति नपुंसकस्य संज्ञा। अन्त्यात् पूर्वमित्यनुवर्तमाने 'शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च' इत्युदुम्बरेऽन्त्यात् पूर्वमक्षरमुदात्तम्। नीलदारु-रोहितक-बिभीतक—इत्येतेषां 'लघावन्ते' इत्यादिना

1. 'नीचदारु' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

'अञ्' इत्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति 'विकारावयवयोः' इत्येव[1]। मयटोऽपवादः। 'ओरञ्', 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्', 'पलाशादिभ्यो वा', 'शम्यांष्ट्लञ्', 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्', 'उष्ट्राद्वुञ्', 'एण्या ढञ्', 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ' – इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य

पदमञ्जरी

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ तयोर्वाचकत्वेन यः सम्बन्धी प्रत्ययः स तत्प्रत्ययः, षष्ठीसमासः । *विकारावयवयोरेवेति* । यदि तु ञित्प्रत्ययान्तः प्राण्योषधिवृक्षवाची सम्भवति ततोऽवयवेऽपि भवति; द्वयोः प्रकृतत्वात् । लक्ष्यमनपेक्ष्यैवमुक्तम् । ननु च पूर्वे पञ्चालाः, पटो दग्ध इत्यवयवे समुदायशब्दो दृष्टः, विकारे च प्रकृतिशब्दः–शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैरिति शालिविकारान्मुद्गविकारैरित्यर्थः; ततश्च देवदार्वाद्यवयवविकारवृत्तेर्देवदार्वादिशब्दात्तद्विकारावयवयोस्तेन तेनाण्वादयो भविष्यन्ति, नार्थोऽनेनेत्याशङ्क्याह—*मयटोऽपवाद इति* । सत्यमस्ति यथाकथञ्चिदिष्टसिद्धिः, तथापि वृद्धलक्षणो मयण्मा भूदित्येवमर्थमेवाञ्विधेयः । अन्यथा येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति—दैवदारवस्य विकारः, शामलस्य विकारः, तेनैव मयडपि स्यात्, विकारार्थत्तेनैव हेतुना मयडपि प्राप्नोति ? अनभिधानान्न भविष्यति, तदेव तह्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते । यद्येवम्, 'तस्य विकारः', 'उष्ट्राद् वुञ्', औष्ट्रकं

न्यासः

मध्योदात्तत्वम् । पीतदारुशब्दमपि केचित् पठन्ति, स 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः 'तरतेर्ड्रिः' इति ड्रिप्रत्ययान्तत्वात् त्रिशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युत्तत्वम् । त्रयः कण्टका अस्येति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति त्रिकण्टकशब्द आद्युदात्तः । कण्टं करोतीति कर्मण्यण् । कण्टकारकशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ मयटोऽपवाद इति । वृद्धलक्षणस्य सर्वस्य ञित्प्रत्ययान्तस्य वृद्धत्वात् । एते प्रत्यया गृह्यन्त इति । ननु चैकानुबन्धपरिभाषया ष्ट्लञो ग्रहणं न प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'ञितश्च' इति हि चकारस्तत्समुच्चयार्थः ।तेन तस्यापि ग्रहणं भविष्यति । ओरञो ग्रहणेन 'अनुदात्तादेश्च' 'पलाशादिभ्यो वा' इत्येतत्सूत्रग्रहणं वेदितव्यम्; अभिन्नत्वात् । य एवम् 'ओरञ्' इत्यनेनाञ्विहितः स एवास्मिन् सूत्रद्वयेऽनुवर्तते । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वेत्यादिना यथायोगमेषां प्रत्ययानामुदा-

---

१. 'विकारावयवयोरेव'–इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकारोऽवयवो वा दैवदारवम्। दाधित्थस्य दाधित्थम्। पालाशस्य पालाशम्। शामीलस्य शामीलम्। कापोतस्य कापोतम्। औष्ट्रकस्य औष्ट्रकम्। ऐणेयस्य ऐणेयम्। कांस्यस्य कांस्यम्। पारशवस्य पारशवम्।

ञित इति किम्? बैल्वमयम्। तत्प्रत्ययादिति किम्? बैदमयम्॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदिश्यन्ते। परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्विषये। अणादीनामपवादः। संख्यापि परिमाणग्रहणेन

पदमञ्जरी

चर्म, तस्य विकार औष्ट्रिकोपानदिति, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्प्राप्नोति, न चेष्यते, एवं हि *सौनागाः* पठन्ति—'वुञश्चाञ ईतः प्रसङ्गः' इति। तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेन तेन लक्षणेनाञादयो भविष्यन्ति। अनभिधानात्तु विकारावयवप्रत्ययान्तान्न मयड् भविष्यतीत्येतदेव साम्प्रतम्। *बैल्वमयमिति*। 'ञितो यत्नेन मयटं सूत्रकारो निवर्त्तयन् अन्यतो वष्टि मयटम्' इति *वृत्तिकृतो* मतम्। *भाष्यवार्त्तिककारौ* पुनराहतुः—'तच्चानभिधानमाश्रयितव्यम्, अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयटः प्रसङ्गः—बैल्वस्य विकारः' इति॥

क्रीतवत्परिमाणात्॥ 'चरणेभ्यो धर्मवत्' इत्यनेन तुल्यमेतत्। *सङ्ख्या च परिमाणग्रहणेन गृह्यत इति*। चकारादुन्मानं च, परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति

न्यासः

हरणादीनि दर्शयति। कांस्यम्। पारशवमिति। कंसाय हितमिति 'प्राक् क्रीताच्छः' कंसीयः। परशवे हितमित्युगवादित्वाद् यत्। परशव्यस्य विकारोऽवयवो वेति 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च' इति यथासंख्यं यञञौ भवतः, छयतोश्च लुक्—कांस्यम्, पारशवः; तयोर्विकारोऽवयवो वेत्यनेनाञ्। बैल्वमयमिति। बिल्वशब्दो 'बिल्वादिभ्योऽण्' इत्यणन्तः, ततो वृद्धलक्षणो मयडेव भवति। वैदमयमिति। 'अनृष' इत्यादिनाञ्—वैदः। भवत्ययमञ्प्रत्ययो ञित्, न तु विकारावयवलक्षणः, तेन मयडेव भवति॥

क्रीतवत् परिमाणात्॥ अणादीनामपवाद इति। आदिशब्देनाञादीनां ग्रहणम्। संख्यापि परिमाणग्रहणेन गृह्यत इति। कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता परिमाण-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो नैष्किकः । शतेन क्रीतं शत्यम्, शतिकम् । शतस्य विकारः शत्यः, शतिकः । साहस्रः ।

वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्यर्द्धपूर्वाद् 'द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इत्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः, द्विनैष्किकः ॥

पदमञ्जरी

यौगिकः परिमाणशब्द इत्यर्थः । तदाह—*न रूढिपरिमाणमेवेति* । *नैष्किक इति* । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठक् । *शत्यः, शतिक इति* । 'शताच्च ठन्यतावशते' । *साहस्रमिति* । 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्' ।

वतिः सर्वसादृश्यार्थं इति । किमेवं सति सिद्धं भवति ? तदाह—*अध्यर्द्धपूर्वेत्यादि* । आदिशब्देन प्रकृतिप्रत्यययोः प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुक' इति तदन्तविधेश्च परिग्रहः । एतदुक्तं भवति—याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया विकारे भवन्ति । *द्विसाहस्रमिति* । पक्षे लुक्, 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः । *द्विनैष्किकमिति* । प्राग्वतीयस्य ठञः 'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' इति पक्षे लुक्, 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

न्यासः

शब्दः प्रस्थादिषु रूढः, न संख्यायाम् ? नैषः दोषः; यथैव हि प्रस्थादि परिच्छेदहेतुस्तथा संख्यापि । अत उपमानात् संख्यायामपि परिमाणशब्दो वर्तिष्यते परिमाणमिव परिमाणमिति । नन्वेवं मुख्ये सति गौणग्रहणमयुक्तम् ? अयमत्र दोषः—इह हि तन्त्रेण द्वौ परिमाणशब्दावुच्चारितौ, तत्र द्वितीयं पदमुपात्तम्, तेन संख्यापि गृह्यते । नैष्किकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् । शत्यः, शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतावशते' । साहस्रमिति । 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्' ।

अध्यर्धपूर्वेत्यादिना । सादृश्यार्थे वतौ सति यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति । आदिशब्देन प्रकृत्यादिपरिग्रहः । द्विसहस्रमिति । द्वयोः सहस्रयोर्विकार इति तद्धितार्थे द्विगुः । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदात् तदन्तविधिरलुकि' इति तदन्तविधेरभ्यनुज्ञानाद् यथा क्रीतार्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनात्' इति द्विसहस्रादण् भवति, तथा विकारेऽपि । तस्य च क्रीतार्थे 'विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्' इति पक्षे लुग् भवति, तथेहापि । द्विसाहस्रमिति । 'संख्यायाः संवत्सरपूर्वस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । द्विनिष्क इति । यथा क्रीतार्थे निष्कशब्दात् प्राग्वतेष्ठञ् भवति तस्य 'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' इति पक्षे लुक्, तथेहापि । द्विनैष्किकमिति । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उष्ट्राद् वुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् , औमकम् । और्णम् , और्णकम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद ढञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । ऐणेयं मांसम् । पुंसस्त्वञेव भवति—एणस्य मांसमैणम्[1] ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गो, पयस् – शब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। गव्यम् । पयस्यम् ।

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयड्विषये तु विधीयते ॥

पदमञ्जरी

उमोर्णयोर्वा ॥ उमाशब्दस्तृणधान्यानां वेत्याद्युदात्तः, ऊर्णाशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां वुञभावे यथाक्रममणञौ ॥

एण्या ढञ् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—*पुंसस्त्वञेव भवतीति* ॥

गोपयसोर्यत् ॥ *मयड्विषये त्विति* । 'मयड्वैतयोः' इति विहितस्य मयटो विषये ॥

न्यासः

उष्ट्राद् वुञ् ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ उमाशब्दस्तृणधान्यमित्यादिनाद्युदात्तः, ऊर्णाशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां यथासंख्यमणञो। प्राप्तयोर्विभाषा वुञारभ्यते ।

एण्या ढञ् ॥ पुंसस्त्वञेव भवतीति । यदिह पुंसो ढञ् स्यात् पुंल्लिङ्गेनैव निर्देशं कुर्यादिति । पुंल्लिङ्गेन हि निर्देशे प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येणीशब्दादपि प्रत्ययो लभ्यत एव । तस्मात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव पुंसोऽञ् भवति, न ढञ् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ मयड्विषये तु विधीयत इति । अजादिप्रसङ्ग इति वचनात् ।

---

२. इतोऽग्रे ' कोशाड्ढञ् वक्तव्यः * । कौशेयं वासः, सूत्रं च' इत्यधिकं क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। ओरञोऽपवादः। द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति। यतोऽपवादः। द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विषये विवक्षिते लुग्भवति। आमलक्याः फलम् आमलकम्। कुवलम्। बदरम्। फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च। पल्लवितस्यैव पल्लवः ॥

पदमञ्जरी

द्रोश्च ॥ *अञोऽपवाद इति*। 'ओरञ्' इत्यस्य, सूत्रप्राप्त्यभिप्रायं चैतत्। एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् त्वस्मात्प्राप्नोति। *द्रव्यमिति*। गुणैः संद्रूयते प्राप्यत इति गुणसंद्रावः ॥

माने वयः ॥ मीयते येन तन्मानं प्रस्थादि ॥

फले लुक् ॥ *तद्विशेष इति* ॥ विकारावयवविशेषे। उदाहरणेषु आमलकीशब्दाद् वृद्धान्मयटो लुक्, इतरयोर्गौरादित्वान्ङीष्, ताभ्यामनुदात्तादिलक्षणस्याञः, सर्वत्र 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ननु च न फलं वृक्षस्य विकारः, स हि द्विविधो भवति—यो वा प्रकृतिमुपमृद्नाति खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतेर्व्यपदेशान्तरं करोति खादिरः स्रुव इति; फलं तु नैवंविधमिति वृक्षे स्थितमपि काकादिवन्न तस्य विकारः, नाप्यवयवः, अनारम्भकत्वात्; उत्पन्ने हि वृक्षे पश्चात्फलमुपजायते तत्कथं विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्विधीयते? इत्याह—*फलितस्येति*। फलशब्दस्तारकादिः, 'प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः' इत्युक्तम्,

न्यासः

मयटोऽनजादित्वात् तद्विषये न प्राप्नोतीत्यतस्तत्र गोशब्दाद् विधीयते। पयःशब्दस्तु पिबतेरित्यसुन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः, तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् प्राप्नोति। अतस्तदपवादोऽयं यद्विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ माने वयः ॥ फले लुक् ॥ तद्विषय इति। विकारावयवविषये। आमलकमिति। 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट्, तस्य लुक्। स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

'फले' इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । विधानसामर्थ्या-

पदमञ्जरी

अफलितावस्थायाश्च फलिताऽवस्थान्तरं भवत्येव । तत्र वृक्षत्वं तूभयत्रानुवर्तते, सर्वत्र चोत्तरावस्था विकारः, सर्वश्चावयवः स्वोत्पत्तेः प्राग्नोपस्थितो नास्यारम्भकः, यथा शृङ्गदन्तादिरथ च गवादेरवयवो भवति, तदेतत्फलेऽपि समानम् । पल्लवशब्दोऽर्द्धर्चादिः । फले लुग्विधानमनर्थकम् ; प्रकृत्यन्तरत्वात् । आमलकादिशब्दः फले वर्तते, न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति, यथा नामलकयोगाद्वृक्षे आमलकशब्दः, आमलकफलस्येयमामलकीति, यथाङ्गादिशब्दः क्षत्त्रिये जनपदे च । प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तु यथैतद्वाक्यं भवति—आमलक्या विकारः कुवल्या विकार इति, तथा प्रत्ययोऽपि स्यात् ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ *अञोऽपवाद इति* । शिग्रु-काक्षतुशब्दाभ्यामुवर्णान्तलक्षणस्य, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तलक्षणस्य । तत्र प्लक्षशब्दः 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः, फिषिति प्रातिपदिकस्य नाम । न्यग्रोधशब्दः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । इङ्गुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ । *विधानसामर्थ्यादिति* । यद्यस्य लुक् स्याद्विधानमनर्थकं स्यात् । न ह्यणोऽञो वा

न्यासः

पूर्ववत् । ननु च फलं वृक्षस्य न विकारः, नाप्यवयवः । विकारो द्विधा भवति—यो वा प्रकृतं निगृह्णाति : खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतिव्यपदेशं करोति : खादिरो यूप इति । नच फलं वृक्षमपगृह्णाति, नापि फलेन वृक्षस्य व्यपदेशान्तरं भवतीत्यत आह—फलितस्येत्यादि । यथा पल्लवो न वृक्षमपगृह्णाति, नापि तस्य व्यपदेशान्तरं जनयति, अथ च तस्य विकारस्तथा फलमपि । स्यादेतत् । पल्लवितावस्थां वृक्षस्यापगृह्णन् पल्लव उपजायते, अतो युक्ता तस्य तद्विकारावयवतेति; फलमपि तस्य फलितावस्थां वृक्षस्यापगृह्णन् फलमुपजायते, तस्यापि युक्त एव तद्विकारभावः । यदप्युक्तम्—नावयवोऽनारम्भकत्वादिति, तदप्ययुक्तम् ; फलं ह्युपजायमानं शाखाद्यवयवसहायमन्यमेव विशिष्टं वृक्षावयवमारभते । तद् यथा पल्लवो विशिष्टं समुदायान्तरमारभमाणोऽवयवो भवति तथा फलमपीति वेदितव्यम् ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ अञोऽपवाद इति । तत्रेक्षुककर्कन्धूशब्दाभ्यामुवर्णान्तलक्षणस्याञोऽपवादः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्य । सर्वे हि तेऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादयः । तत्र प्लक्षन्यग्रोधाश्वत्थशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः । इङ्गुदीबृहतीशब्दौ तु गौरादिङीषन्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । विधानसामर्थ्यादित्यादि ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्तस्य न लुग्भवति । प्लाक्षम् । नैयग्रोधम् ।

प्लक्ष । न्यग्रोध । अश्वत्थ । इङ्गुदी । शिग्रु । ककंन्धु[1] । बृहती[2] । प्लक्षादिः ॥

जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥

'फले' इत्येव । जम्बूशब्दात्फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति, अञस्तु भवत्येव – जाम्बवानि फलानि, जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

'वा' इत्येव । जम्ब्वाः फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुब्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्ब्वाः फलं जम्बूः फलम्, जम्बु फलम्, जाम्बवमिति वा ॥

पदमञ्जरी

लुकि कृते कश्चिद्विशेषः । *नैयग्रोधमिति* । न्यग्रोधस्य च 'केवलस्य' इत्यैजागमः ॥

जम्ब्वा वा ॥ अञस्तु भवत्येव । न ह्यञो विधानसामर्थ्यम्; फलादन्यत्र श्रवणात् । *जम्बूनीति* । फलस्याभिधेयत्वान्नपुंसकह्रस्वे 'जश्शसोः शिः', नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ॥

लुप् च ॥ *युक्तवद्भावे विशेष इति* । लुपि हि सति 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति प्रकृत्यर्थगते लिङ्गवचने भवतः, लुकि त्वभिधेयवल्लिङ्गवचने स्याताम् ।

न्यासः

यद्यणो लुक् स्याद् वचनमनर्थकं स्यात् । न ह्यणो वाञो वा लुकि कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । नैयग्रोधमिति । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' इत्यैजागमः ॥

जम्ब्वा वा ॥ अञस्तु भवत्येवेति । तस्य हि लुकि सति विधानमनर्थकं भवति; अश्रूयमाणत्वात् । जम्बूनीति । लुकि कृतेऽभिधेयलिङ्गं नपुंसकं भवति । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति, 'जश्शसोः शि', नुम्, 'नोपधायाः' इति दीर्घः ॥

लुप् च ॥ कः पुनर्लुपि सति विशेषो यतो लुकि प्रकृते स विधीयते ? इत्याह — युक्तवद्भावो विशेष इति । लुपि सति युक्तवद्भावो भवति 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति–लुपि सत्येष विशेष इति । जम्बूः फलमिति । अत्र युक्तवद्भावेन प्रकृतिगतमेव लिङ्गं भवति, तेन नपुंसकलिङ्गं न प्रवर्तते ।

---

१. 'ऋक्रतु', 'ककंन्तु'–इति पाठा० ।

२. 'काक्ष, तुरुरु'–इत्यधिकं कुत्रचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् *। व्रीहयः। यवाः। माषाः। मुद्गाः। तिलाः।

* पुष्पमूलेषु बहुलम् *। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। नवमल्लिका[1] जातिः। विदार्याः मूलं विदारी। अंशुमती। बृहती। न च भवति पाटलानि पुष्पाणि शाल्वानि मूलानि।

बहुलवचनात्क्वचिदन्यदपि भवति–कदम्बं पुष्पम्, अशोकम्, करवीरम्, बैल्वानि फलानीति॥

पदमञ्जरी

फलपाकशुषामिति। फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः। *व्रीहयो मुद्गा इति*। बिल्वाद्यणो लुक्, यवमाषतिलशब्दाः 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्ताः, तेभ्य औत्सर्गिकस्याणो लुक्। मल्लिकाशब्दो मादीनामिति मध्योदात्तः। अस्यार्थः— अत्र 'द्वितीयः प्रागीषात्' इति त्र्यषामिति वर्तते, मकारादीनां त्र्यषां द्वितीयमक्षरमुदात्तं भवति। नवमालिकाशब्दः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तो जातिशब्दः। विदारीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ। अंशुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततो मतुप् 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुबाद्युदात्तः, ङीबनुदात्तः। तदेवमंशुमतीशब्दे मतुबकार उदात्तः। *पाटलानीति*। बिल्वादित्वादण्, साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। *क्वचिदन्यदपि भवतीति*। लुपोऽन्यदपि क्वचित्कार्यं भवति, तत्पुनर्लुग्लुपोरभावश्च। कदम्बमित्यादावनुदात्तादिलक्षणस्याञो लुक्। कदम्बादयः शब्दाः 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ताः। *बैल्वानीति*। अत्रोभयाभावः, बिल्वाद्यण्॥

न्यासः

लुप्प्रकरण इत्यादि। फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्। व्रीहयः, मुद्गा इति। बिल्वादिभ्योऽणो लुप्। यवाः, माषा इति। अत औत्सर्गिकस्याणः। एते 'तृणधान्यानाम्' इत्यादिनाद्युदात्ताः।

पुष्पमूलेषु बहुलमिति। पुष्पमूलेषु चाभिधेयेषु बहुलं लुब्भवति। मल्लिका, वनमल्लिका, जातिः, विदारी, अंशुमती, बृहती–अत्रानुदात्तादिलक्षणस्याञो लुप्। मल्लिका-नवमल्लिकाशब्दौ 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तौ। जातिशब्दश्च 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। बदरीबृहतीशब्दावपि गौरादिङीषन्तत्वादन्तोदात्तावेव। अंशुमतीशब्दः 'उगितश्च' इति ङीबन्तः। अंशुशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वान् मध्योदात्तः। पाटलानीति। बिल्वादित्वादण्। शाल्वानि मूलानीति।

---

१. 'नवमालिका'–इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

'हरीतकी' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुब् भवति। लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः। हरीतक्याः फलं हरीतकी। कोशातकी। नखरजनी। अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः।

हरीतकी। कोशातकी। नखरजनी[1]। शष्कण्डी[2]। दाडी। दोडी। दीडी। श्वेतपाकी। अर्जुनपाकी। काला। द्राक्षा। ध्वाङ्क्षा। गर्गरिका। कण्टकारिका। शेफालिका। येषां[3] च फलपाकनिमित्तः शोषः। पुष्पमूलेषु बहुलम्[3]। हरीतक्यादिः॥

पदमञ्जरी

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ हरीतक्यादिषु द्राक्षाप्रभृतिभ्यो मयटो लुप्, उदात्तादिभ्योऽणः, अनुदात्तादिभ्योऽञः॥

न्यासः

शाल्वानीत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्। शाल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। शाल्व इति = शाक इति यस्य प्रसिद्धिः। क्वचिदन्यदपीति। लुपोऽन्यत्रापि क्वचित् कार्यं भवति। तत् पुनर्लुक्लुपोरभावश्च। कदम्बमित्यादावनुदात्तलक्षणस्याञो लुक्। कदम्बादयः शब्दाः 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताः। बैल्वानीति। अत्रोभयाभावः। 'बिल्वादिभ्योऽण्'। एतत् तु सर्वं हरीतक्यादिपाठादेव सिद्धमिति नापूर्वं वक्तव्यम्। यतः हरीतक्यादिषु 'येषाञ्च फलपाकनिमित्त शोषः, पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति पठ्यन्ते॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ हरीतक्यादिषु कण्टकारिका, गर्गरिका, शेफालिका—इत्येते 'संज्ञायां कन्' इति कन्नन्तत्वान् नित्स्वरेणाद्युदात्ताः। तेनैव तेभ्य औत्सर्गिकस्याणो लुप्। शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्याञः सर्वे हि तेऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादयः। तत्र काला, द्राक्षा, ध्राक्षा—इत्येतेभ्यः प्राग्ये पठ्यन्ते ते ङीषन्तत्वादन्तोदात्ताः। तत्र श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी—इत्येतौ 'पाककर्ण' इत्यादिना ङीषन्तौ। शेषेभ्यस्तु गौरादित्वाद् 'गौरादिभ्यश्च'। कालाद्राक्षाध्राक्षाशब्देभ्यः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तेभ्यष्टाप्, सवर्णदीर्घत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्। अतः कालादयोऽप्यन्तोदात्ताः॥

---

१. 'नखररजनी'—इति पाठा०।

२. 'शाकण्डी'—इति पाठा०।

३-३. पाठोऽयं बहुत्र नास्ति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ १६८ ॥

'प्राक्क्रीताच्छः'—कंसीयः। 'उगवादिभ्यो यत्'—परशव्यः। कंसीय-परशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ भवतः 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्विषये, तत्सन्नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भवति। कंसीयस्य विकारः कांस्यः। परशव्यस्य विकारः पारशवः।

प्रातिपदिकाधिकाराद्धातुप्रत्ययस्य न लुग्भवति। परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवाञि सिद्धे लुगर्थं वचनम्।

पदमञ्जरी

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ प्राक् क्रीताच्छेन कंसीय इति। 'प्राक् क्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इतिच्छप्रत्ययेन कंसीयशब्दो व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। एतेनोगवादिभ्यो यता परशव्यशब्द इति व्याख्यातम्। *तत्सन्नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भवतीति*। प्रत्ययादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानात्तदवयवयोः प्रत्यययोर्लुग्भवतीत्यर्थः।

अथ 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति सः, कंसशब्दे सप्रत्ययः। यश्च परान् शृणोतीति परशुः, 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' इति कुप्रत्ययस्तयोर्लुक्कस्मान्न भवति ? तत्राह— *प्रातिपदिकाधिकारादिति*। प्रातिपदिकाधिकारे हि ततः परयोश्छयतोर्लुग्भवति, न धातुप्रत्ययस्य, आह—'ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थम्' इति, ननु च 'अतः कृकमि' इत्यत्र कंसग्रहणं लिङ्गम्—नावयमुणादिषु व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति, तेनोकारसकारयोर्लुग्न भविष्यति ? सत्यम्; वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थमवश्यकर्तव्यस्य ङ्या-

न्यासः

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च। कंसीय इति। उणादौ कंसशब्दः सप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। परशुशब्दोऽपि 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुः' इत्यनुवर्तमाने 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' इति कुप्रत्ययान्त ; तदनयोरपि धातुप्रत्यययोर्लुक्कस्मान्न भवति ? इत्याह—प्रातिपदिकाधिकारादित्यादि। प्रातिपदिकादिति वर्तते, तेन प्रातिपदिकेभ्यो यो विहितस्तस्य लुग् भवति। न चेमौ प्रातिपदिकाद् विहितौ, किं तर्हि ? धातोः 'अतोऽनयोर्लुग् न प्रवर्तते। अनुदात्तत्वादेवेति। परशव्यशब्दो हि 'तित्स्व-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु च यस्येति लोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति; 'ईति' इति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

पदमञ्जरी

प्प्रातिपदिकग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं दर्शितम्। अत एव च 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र नेदं वृत्तिकृता दर्शितम्॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयश्चरणः

न्यासः

रितम्' इत्यन्तस्वरितः। तेनानुदात्तादिरिति। ईतीति तत्र वर्तत इति। 'यस्येति च' इत्यतः॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥

'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति वक्ष्यति। प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यानर्थाननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति – "'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः"।

※ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ※। माशब्द इत्याह माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम्।

पदमञ्जरी

प्राग्वहतेष्ठक्॥ तदाहेति। 'वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम्' इति वक्ष्यति, न च वाक्याद् द्वितीया सम्भवति; अप्रातिपदिकत्वात्। तेन तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते, न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः।

माशब्द इत्याहेति। शब्दो मा कारीत्याहेत्यर्थः। संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्येतिकरणेन प्रत्यवमर्शे सति वचनक्रियां प्रति कर्मत्वं सम्भवति, नान्यथेति मत्वैष विग्रहः। *वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति*। एतच्चाहौ प्रभूतादिभ्यः पुनर्वचनाल्लभ्यते, अन्यथा प्रभूतादयो माशब्दादय एव भवन्तु, किं पृथग्वचनेन!

न्यासः

प्राग्वहतेष्ठक्॥ अथ प्राग्ग्रहणं किमर्थम्? अर्थविशेषे प्रत्ययान्तरेणापवादेन निवर्तितस्य ठक उत्तरस्मिन् ग्रन्थान्तरे पुनरुपस्थानं यथा स्यादित्येवमर्थम्। तद्यथा—'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थविशेषे 'कुलत्थकोपधात्' इत्यणा निवर्तितस्योत्तरत्रार्थान्तरे 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे पुनरुपस्थानं यथा स्यादिति।

ठक्प्रकरण इत्यादि। तदिति कर्माभिधायिभ्य आहेत्येतस्मिन्नर्थे माशब्दादिभ्यष्ठक उपसंख्यानम्। वाक्यादेतत् प्रत्ययविधानमिति। स एव हि वाक्यार्थ इति नावमृष्टः कर्मभावमुपगतः। तदाहेति निर्दिश्यते – तदभिधायिन एव वाक्यात् प्रत्यय इति। पदसमुदायो हि वाक्यमिति। 'मा' इत्येतस्य च 'शब्द' इत्येतस्य च पदस्य यः समुदायस्तद् वाक्यम्। एमन्यत्रापि वेदितव्यम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* आहौ प्रभूतादिभ्यः * । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ।

* पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः ।

* गच्छतौ परदारादिभ्यः * । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । शालाकिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । कौद्दालिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः ।

पदमञ्जरी

आहाविति । आहेति पदे प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेणेदमोऽनुकरणम् । तत्र शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थप्रत्ययविधिः । *क्रियाविशेषणादिति* । तदन्ताभिधायिन इत्यर्थः ।

पृच्छताविति । तिङन्तानुकरणमेतत् । एवं *गच्छताविति* । तिङन्तार्थे तु प्रत्ययः । *सुस्नातं पृच्छतीति* । सुस्नातं भवता, सुस्नातो भवानित्येवं वा पृच्छतीत्यर्थः । *सौखरात्रिक इति* । सुखरात्रिं पृच्छति । एवं यः पृच्छति, स एवमुच्यते । एतेन सौखशायनिको व्याख्यातः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । *गौरुतल्पिक इति* । तल्पशब्देन भार्या लक्ष्यते ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ *सर्वत्र करणे तृतीयेति* । दीव्यत्यादाव-

न्यासः

कथं पुनः प्रातिपदिकाधिकारे वाक्यात् प्रत्ययविधिः ? इत्यत आह—प्रभूतादिभ्य इति । पुनर्वचनात् । यदि ह्यनेनापि प्रातिपदिकादेव प्रत्ययविधिः स्यादेवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः, इति पुनरुपसंख्यानमनर्थकं स्यात् ; अनेनैव सिद्धत्वात् । प्रभूतादयोऽपि हि माशब्दादयो भविष्यन्ति, ते च कर्माभिधायिन एव प्रत्ययमुत्पादयन्ति; क्रियाविशेषणाभिधायित्वात् । क्रियाविशेषणानां हि कर्मत्वम् 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते—प्रत्ययार्थोऽप्याहेति । स एव तस्मादाहेति प्रभूतादिभ्य इति पुनर्वचनाद् वाक्यादेव प्रत्ययविधानं विज्ञायते । क्रियाविशेषणादिति । प्रभूतादिशब्दः क्रियाविशेषणाभिधायित्वादभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा क्रियाविशेषणशब्देनोक्तः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ 'तेन' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सर्वत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति; अनभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरविवक्षा ।

पदमञ्जरी

भिहितत्वात्कर्तरि तृतीया नोपपद्यत इति तत्साहचर्याज्जितमित्यनेनापि योगे करण एव तृतीयेति सर्वशब्दार्थः । तेन देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति । हेतुतृतीया तु नाशङ्किता; अनभिधानात् । न हि हेतुतृतीयान्तादुत्पद्यमानेन ठका विग्रहवाक्यार्थस्याभिधानमस्ति ।

प्रत्ययार्थे इति । निर्द्धारणे एषा सप्तमी, सामान्यापेक्षमेकवचनम् । इह दीव्यतीत्यादौ तिपो बहवोऽर्थाः—एकत्वसङ्ख्या, वर्त्तमानकाले, युष्मदस्मद्व्यतिरेक इति, तेषु मध्य इत्यर्थः । तदेव दर्शितम् । *सङ्ख्याकालयोरविवक्षेति* । नान्तरीयकत्वात् । अवश्यं हि यया कयाचित्सङ्ख्यया येन केनचित्कालेन निर्देश इति तयोरुपादानम्, न तु तयोर्विवक्षा । तत आक्षिकौ आक्षिका इति द्विबह्वोरपि भवति, अक्षैरदीव्यदित्यादौ कालान्तरे चाक्षिक इति भवति, न्यायस्य तुल्यत्वात् पुरुषस्याप्यविवक्षा, तेनाक्षिकस्त्वम्, आक्षिकोऽहमित्यत्रापि भवति । यथैव तर्हि सङ्ख्याकालपुरुषाणामविवक्षा तथा कर्तुरपि प्राप्नोति, एकप्रत्ययवाच्यत्वात्? नैष दोषः; कर्तुरविवक्षायामाख्यातोपादानमकिञ्चित्करं स्यात् । विपर्ययस्तु न भवति—कर्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति; कर्तुः प्रधानत्वात् । सङ्ख्यादिविशिष्टो हि कर्त्ताऽऽख्यातानां प्रधानभूतोऽर्थः, तेन स तावद्विवक्ष्यते, इतरेषां नान्तरीयकत्वादविवक्षा । किञ्च, साधनस्याप्यविवक्षायां जितमित्यस्योपादानमनर्थं स्यात् ।

इहाख्यातेषु क्रिया प्रधानभूता, गुणभूतः कर्त्ता, अत एव किं करोति देवदत्त इति क्रियाप्रश्ने पचतीत्याख्यातेनोत्तरं दीयते, न तु कृदन्तेन पाचक इति; तस्य सत्त्वप्रधानत्वात् । किञ्च, यदि कृदन्तेष्विवाख्यातेष्वपि कर्ता प्रधानभूतः स्याद्,

न्यासः

करणे तृतीयेति । दीव्यतीत्यादौ कर्तरि लकार इति तेनैव कर्तुरभिहितत्वात् कर्तरि तृतीया नोपपद्यते । तस्मात् करण एव तृतीया । अथ हेतौ तृतीया कस्मान्न भवति? अनभिधानात् । जितमित्यत्र कर्मणि निष्ठाविधानाद् यद्यपि कर्तर्यपि तृतीया सम्भवति, तथापि दीव्यतीत्यादिभिः साहचर्यात् करण एव तृतीय विज्ञायते । देवदत्तेन जितमित्यत्र कर्तरि तृतीया; तेन वाक्यमेव भवति; न प्रत्ययः ।

इह सूत्रे दीव्यतीत्यादिनैकवचनान्तेनैकसंख्यस्य प्रत्ययार्थस्य वर्तमानेन च कालेन निर्देशः । ततश्चैकस्मिन्नेव प्रत्ययः स्यात्, न द्विबह्वोः । तथा वर्तमान एव काले, न भूतभविष्यतोरिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरविवक्षेति । अविवक्षा तु तयोर्नान्तरीयकत्वात् । अवश्यं हि यया कयाचित् संख्यया येन केनचित्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य, तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानम् = संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

यथा—पाचकस्यापत्यमित्यपत्यादिभिर्योगो भवति, तथाऽऽख्यातवाच्यस्यापि स्यात् पचत्ययमिति, क्रियावेशः स्याद्, यथा—पाचकस्तिष्ठतीति । तस्मात्क्रिया-प्रधानमाख्यातम् । ततश्च तदर्थे विधीयमानः प्रत्ययोऽपि क्रियाप्रधानः स्यादिति तदन्तस्यापत्यादिभिर्योगः क्रियावेशश्च न स्यात्—आक्षिकस्यापत्यमाक्षिकं पश्येति । तत्राह—*क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्येति* । आख्यायतेऽनेन क्रिया प्रधानभूतेत्याख्यातस्तिङन्तः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे क्तः, स्वनिकाय-प्रसिद्धिरेषा । *स्वभावादिति* । यथा 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च' इत्येतस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरणतसोस्सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वम्, विपर्ययश्च—सौदामनी विद्युत्सु-दामतो विद्युदिति, तथात्रापि । न हि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

संस्कृतम् ॥ *योगविभाग उत्तरार्थ इति* । उत्तरोऽपवादः संस्कृत एव यथा स्यात् ॥

न्यासः

कालेन निर्देशः कर्तव्य इति । न तौ प्रधानम्, न च तयोर्विवक्षेति । यदि तर्हि संख्याकालयोरविवक्षेति साधनस्याप्यविवक्षा प्राप्नोति, एकप्रकरणत्वात् ? नैष दोषः; यस्य हि विवक्षामन्तरेण द्वितीयस्य पदस्योच्चारणमनर्थकं भवति तन्नियोगतो विवक्षि-तव्यम् । दीव्यतीत्यादिष्वन्वर्थमात्रे विवक्ष्यमाणे द्वितीयस्य पदस्योच्चारणमनर्थकमा-पद्येतेति न युक्ता साधनस्याप्यविवक्षा ।

इह दीव्यतीत्येवमादौ 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति क्रियैव पदेन प्राधान्येनाख्यायते, कर्ता तु गुणीभूतः, तद्धितस्तु—आक्षिक इति प्राधान्येन कर्तारमेवात्र वक्ति, क्रियां तु गुण-भावेन, एतच्चायुक्तम्; आख्यातेषूत्पन्नैः प्रत्ययैर्यथासौ तिङन्तेनाभिधीयते, तथैव प्रत्ययान्तेनापि युक्तोऽभिधातुमिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—क्रियाप्रधानत्वेऽपि चेत्यादि । अभिधानस्वभावश्चायम्, येन क्रियाप्राधान्यस्याप्यनुविधीयमानस्तद्धितः कर्तृ-प्रधानो भवति । तस्मात् कर्तृस्वभावोऽत्रापेक्षितव्यः । न हि स्वभावोऽपि पर्यनुयोगमर्हति ॥

संस्कृतम् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः—'कुलत्थकोपधादण्' इत्ययमपवादः संस्कृत एव यथा स्याद्, 'दीव्यति' इत्यादौ मा भूदित्येवमर्थो योगविभागः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् ककारोपधात् — तैत्तिडीकम्[1] । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते इत्यर्थः । काण्डप्लवेन तरति काण्डप्लविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेषः । गौपुच्छिकः ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद द्व्यचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नावा तरति नाविकः । द्व्यचः खल्वपि — घटिकः । प्लविकः । बाहुकः ।

षकारः सांहितिकः, नानुबन्धः — बाहुका स्त्री ।

पदमञ्जरी

कुलत्थकोपधादण् ॥ कुले तिष्ठति कुलत्थः, अस्मादेव निपातनात्सकारस्य तकारः । केचित्पुनः स्कारमेवाधीयते ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ इह ठगधिकारे सूत्रे क्वचित्प्रत्ययस्यानुबन्धो ङीषर्थः । स हि किं

न्यासः

कुलत्थकोपधादण् ॥ तरति ॥ गोपुच्छाट् ठञ् ॥ स्वरे विशेष इति । ठकि हि सति तद्धितस्य 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । ठञि सति ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ इह प्रकरणे केषुचित् सांहितिकः षकारो दृष्टः केषुचित् प्रत्ययस्यैवानुबन्धः; तदिह ठगधिकारे न ज्ञायते—कः सांहितिकः ? कः प्रत्ययानुबन्धः ? इति । अतोऽसन्देहार्थं परिगणनं कृतम् । तच्च 'आकर्षात् पर्पादिभ्यः' इत्यादिना श्लोकेन करोति । 'आकर्षात् ष्ठल्', 'पर्पादिभ्यष्ठन्' 'भस्त्रादिभ्यष्ठन्' 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ' 'आवसथात् ष्ठल्', 'किशरादिभ्यः ष्ठन्' इति षितः षडेते । ननु च 'अन्यतो ङीष्' इत्यादयोऽन्येभ्योऽपि षितः सन्त्येव । तत् किमुच्यते षडेते ? इत्यत आह—

---

1. 'तैत्तिरीकम्'—इति पा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आकर्षात्पर्पादिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वम्, प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्त्तते । दध्ना चरति दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात्ष्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ष्ठल् प्रत्ययो भवति 'चरति इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आकर्षेण चरति

पदमञ्जरी

सांहितिकः, किं वानुबन्धः ? इति तत्र सन्देहे विषयपरिगणनं करिष्यन्श्लोक-*वार्त्तिककारः* सर्वानेव षितः परिगणयति-*आकर्षादिति*—यदि तु यत्र सन्देहस्ताने-वोपादायैतावन्तष्ठगधिकारे षित इत्युच्येत, तदा आकर्षादिषु प्रत्ययस्याषि-त्त्वमनार्षमाशङ्क्येत । *कुसीदसूत्रादिति* । कुसीदादिकं सूत्रं यस्य तत्कुसीदसूत्रं कुसीदशब्दश्च, दशैकादशशब्दश्च ।

ननु सप्तैते भवन्ति, कुसीदादिसूत्रेण द्वयोः षितोर्विधानात् ? इत्यत आह—*विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वमिति* । सप्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेक्षमौपचारिकं षट्त्वमाश्रित्य 'षितः षडेते' इत्युक्तम् ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ *आकर्षेति* । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति अधि-करणे घः ॥

न्यासः

ठगधिकार इत्यादि । ठकः प्रकृतत्वात् तदधिकारे ये षितः त एव परिगृह्यन्त इति दर्शयति ।

नन्वेववमपि सति सप्त भवन्ति, कुसीदादिसूत्रे षित्प्रत्ययद्वयविधानात् ? इत्यत्राह—विधिवाक्यापेक्षं तु षट्त्वमिति । षितः प्रत्ययानां सप्तत्वात् । एतेनैव योगाः षितः प्रयुक्ताः । षित्प्रत्ययार्थाः षडेते योगा इत्यर्थः ॥

चरति ॥ आकर्षात् ष्ठल् ॥ लकारः स्वरार्थं इति । लिति प्रत्ययात् पूर्वस्यो-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आकर्षिकः । आकर्षिकी । 'आकर्ष' इति = सुवर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥

'पर्प' इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पर्पिकः, पर्पिकी । अश्विकः, अश्विकी ।

पर्प । अश्व । अश्वत्थ । रथ । जाल । न्यास । व्याल । पादः पच्च । पदिकः । पर्पादिः ॥

श्वगणाट्ठञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ष्ठन्, 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति श्वागणिकः, श्वागणिकी । ठन् – श्वगणिकः, श्वगणिका । 'श्वादेरिञि' इत्यत्र वक्ष्यति – 'इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम्' इति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

पदमञ्जरी

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ पर्पादिषु 'पादः पत्' इति पठ्यते, पादाभ्यां चरति पदिकः, 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यत्र वक्ष्यति—'पद्भाव इके चरतावुपसङ्ख्यानम्' इति, सोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः ॥

श्वगणाट्ठञ् च ॥ *श्वागणिक इति* । ननु च श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तदादिविधिश्च तत्रेष्यते, तत्कथं श्वागणिक इति ? तत्राह—*श्वादेरिञीत्यत्रेति* ॥

न्यासः

दात्तत्वं यथा स्यात् । षकारो ङीषर्थ इति । 'षिद्गौरादिभ्यः' इति ङीष् यथा स्यात् । आकर्षिकीति । स्वर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यत इति । आकृष्यते स्वर्णमिति कृत्वा ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ पर्पादिषु पादः पच्चेति पठ्यते, तस्यायमर्थः—पादशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च पदित्ययमादेशः; पदिकः, पदिकी । यद्येवम्, 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावे 'इके चरतावुपसंख्यानम्' इति कस्मादुपसंख्यायते ? नैष दोषः; 'पादः पत्' इत्यस्यापौराणिकत्वात् ॥

श्वगणाट्ठञ्च ॥ श्वागणिक इति । शुनां गणः श्वगणः । ननु च श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यत इति 'द्वारादीनाञ्च' इति वृद्धिप्रतिषेधेनैजागमेन भवितव्यम्, तत्र

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यः 'जीवति' इत्ये-तस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र सङ्घातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ।

वेतन । वाह । अर्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । स्रक् । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति 'जीवति' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् – क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्ठँश्च 'जीवति' इत्येत-स्मिन्विषये । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

पदमञ्जरी

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ धनुर्दण्डग्रहणं *सङ्घातविगृहीतार्थमिति* । तन्त्रावृत्त्येक-शेषाणामन्यतमाश्रयणात् ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ वसेर्वस्नम् = मूल्यम् । *क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृही-तार्थमिति* । उक्तोऽत्र हेतुः । क्रयविक्रयेणेति समाहारद्वन्द्वः ॥

आयुधाच्छ च ॥ आयुध्यतेऽनेनेति *आयुधम्*, 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः ॥

न्यासः

तदादिविधेरिष्टत्वात्, तत् कथं श्वागणिक इति भवति ? इत्याह—श्वादेरिञीत्यादि । द्वारादिकार्ये च प्रतिषिद्धे सत्यादिवृद्धिरेव भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-विगृहीतार्थमिति । इह तन्त्रेण क्रयविक्रयशब्दावुच्चारितौ; तत्रैकस्य सङ्घातार्थं ग्रहणम्, अपरस्य तु विगृहीतार्थं वेदितव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

'तेन' इत्येव। उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'हरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति। हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते। उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः। औडुपिकः।

उत्सङ्ग। उडुप। उत्पत। पिटक। उत्सङ्गादिः[1] ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥

'भस्त्रा' इत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'हरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन्प्रत्ययो भवति। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, भस्त्रिकी। भरटिकः, भरटिकी।

भस्त्रा। भरट। भरण[2]। शीर्षंभार। शीर्षेभार। अंसभार। अंसेभार। भस्त्रादिः ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

'हरति' इत्येव। विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ष्ठन् प्रत्ययो भवति। तेन मुक्ते प्रकृतष्ठग्भवति। विवधेन हरति विव-

पदमञ्जरी

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ हरति = नयति, उपादत्ते वा ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रम् = चर्मविकारः, येन लोहादि ध्मायते, येन वा धान्यादिकं नीयते, 'हूयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति करणे त्रन्। *शीर्षंभारः, शीर्षेभार इति* पठ्यते, निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् ॥

न्यासः

आयुधाच्छ च ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रादिषु शीर्षेभार इति पठ्यते। तत्रास्मादेव निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पक्षे सप्तम्या अलुक् ॥

---

१. 'उडप, पिटाक'— एतौ शब्दवत्र गणे क्वचिदधिकौ।

२. 'भारण' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धिकः, विवधिकी । वीवधिकः, वीवधिकी । ठक् खल्वपि – वैवधिकः, वैवधिकी ।

विवध-वीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्त्तेते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

'हरति' इत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति 'हरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिकः कर्मारः ।

कुटिलिका = वक्रगतिः, कर्माराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिश्चोच्यते ॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

'तेन' इत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'निर्वृत्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, आक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् ।

अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात । अनुगत । अक्षद्यूतादिः ॥

त्रेर्मम्नित्यम् ॥ २० ॥

'निर्वृत्ते' इत्येव, 'ड्वितः क्त्रिः' इत्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । त्र्यन्ता-

पदमञ्जरी

विभाषा विवधवीवधात् ॥ पर्याहारे चेति । परित आह्रियतेऽनेन तण्डुलादिकोऽर्थ इति पर्याहारः = उभयतो बद्धशिक्योऽसवाह्यः काष्ठविशेष उच्यते । वीवधशब्दो वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ कुटिलव्याधानामुपरमणम् = कुटिलिका, संज्ञायां कन् ॥

त्रेर्मम्नित्यम् ॥ ड्वितः क्त्रिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यत इति । सङ्ख्यावचन-

न्यासः

विभाषा विवधवीवधात् ॥ पर्याहारे इति । परितः स ह्रियत इति पर्याहारः, मण्डलादिकमुच्यते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ त्रेर्मम् नित्यम् ॥ ड्वितः क्त्रिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यते इति । संख्याशब्दः कस्मान्न गृह्यते ? अनभिधानात् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्नित्यं मप् प्रत्ययो भवति 'तेन निर्वृत्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे। 'डुपचष्पाके' — पक्त्रिमम्। डुवप् — उप्त्रिमम्। 'डुकृञ्' — कृत्रिमम्।

नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्। तेन त्र्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति, विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥

* भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः *। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्। त्यागिमम्। सेकिमम्। कुट्टिमम् ॥

पदमञ्जरी

स्त्वनभिधानान्न गृह्यते। *उप्त्रिममिति*। वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्।

नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति। प्रत्ययरहितस्य त्र्यन्तस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यम्, स्वातन्त्र्यनिवृत्तौ सत्यां यो गुणस्तं दर्शयति—*त्र्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवतीति*। एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति—*विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति*। ननु विभाषया वाक्ये प्रसक्ते नित्यग्रहणं क्रियमाणं निर्वृत्ताधिकारे तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयितुमर्हति—पक्त्रिणा निर्वृत्तमिति, यथा—'अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम्' 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' इति, ततश्च विषयान्तरगतत्र्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं स्यादेव कृत्रिमर्हत्सुविहितमिति ? एवं मन्यते—योगविभागोऽत्र कर्तव्यः, 'त्रेर्मब्भवति निर्वृत्ते' इत्येको योगः, ततः 'नित्यम्'। अत्र त्रेर्मबित्येवापेक्ष्यते न निर्वृत्त इति; योगविभागसामर्थ्यात्। तेन सर्वविषयस्वातन्त्र्यस्य नित्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियत इति। नन्वेवमपि 'नित्यम्' इत्यत्र निर्वृत्तमित्यस्यानपेक्षणात्स्वातन्त्र्यान्तरे नित्यमुपाधिः प्राप्नोति ? सत्यम्; अनभिधानात्तु तथानाश्रीयते।

भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्य इति। 'तेन निर्वृत्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। पाकेन *निर्वृत्तं पाकिममिति*। एवं च त्र्यन्तादपि भावाभिधायिन इमपि कृते यस्येति

न्यासः

न हि त्रिरित्युक्ते विवक्षितार्थस्य प्रतीतिर्भवति। उप्त्रिममिति। 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणम्।

नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति। केवलस्य त्रिप्रत्ययान्तस्य मप्प्रत्ययरहितस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यम्, तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्। स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थे नित्यग्रहणे सति योऽर्थः सम्पद्यते तं त्र्यन्त इत्यादिना दर्शयति। विषयान्तर इत्यादिना यदेवकारस्य व्यवच्छेद्यं तदाचष्टे। मप्प्रत्ययविषयार्थादन्यविषये यत्र प्रत्ययो न भवति तद्विषयान्तरम्। नित्यग्रहणं तन्निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं वेदितव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

'निर्वृत्ते' इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक्, कन्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'निर्वृत्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

'तेन' इत्येव । तृतीयासमर्थात् 'संसृष्टे' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टम् = एकीभूतम्, अभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । मारिचिकम् । शाङ्गवेरिकम् । पैप्पलिकम् ॥

पदमञ्जरी

लोपे च कृत्रिममित्यादि सिद्धं भवति, स्वरेऽपि नास्ति विशेषः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवोदात्तत्वम् । सूत्रारम्भस्तु नित्यग्रहणेन स्वातन्त्र्यं निवर्तयिष्यामीत्येवमर्थं वेदितव्यः ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ *अपमित्येति* । 'उदीचां माङो व्यतिहारे' इति क्त्वाप्रत्ययेऽपशब्देन समासे क्त्वो ल्यप्, 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इतीत्वम्, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययसंज्ञा । तेन नात्र तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः ॥

संसृष्टे ॥ ननु यद्येन संसृष्टं तत्तेन संस्कृतं भवति; ततश्च संस्कृतमित्येव संसृष्टेऽपि प्रत्ययः सिद्धः ? न सिध्यति; सत उत्कर्षाधानम् = संस्कारः, एकीभावस्तु = संसर्गः, न च यत्रासौ तत्रावश्यमुत्कर्षोऽस्ति, अशुचिद्रव्यसंसर्गे हि प्रत्युतापकर्ष एव भवति । तस्मात्संसृष्ट इति वक्तव्यम् । यद्यस्य निबन्धनमस्त्येतदेवास्तु, मा भूत्संस्कृतमित्येतत् ? तदवश्यं कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्—विद्यया

न्यासः

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ अपमित्येति । 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति क्त्वा, तस्य ल्यबादेशे कृते, अपमित्येति भवति । तस्य च 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययसंज्ञा । तेन तृतीयासमर्थविभक्त्यधिकारेऽप्यविभक्तिकादेवास्मात् प्रत्ययविधिः ॥

संसृष्टे ॥ ननु च 'संस्कृतम्' इत्येव संसृष्टे प्रत्ययो भविष्यति, यत् पुनर्येन संसृष्टं तत्तेन संकृतं भवति ? नैतत्; सतो ह्युत्कर्षाधानम् = संस्कारः, एकभावः = संसर्गः, न च तत्रोत्कर्षेण भवितव्यम्, स्वशुचिद्रव्यसंसर्गे स्वप्रकर्ष एव भवति, नोत्कर्षः । संसर्गमात्रे प्रत्यय इष्यते; तस्मात् संसृष्ट इति वक्तव्यमेतत्; एतदेव क्रियताम्; किं 'संस्कृतम्' इत्यनेन ? असत्यपि संसर्गे यत्र संस्कृतमस्ति तत्रापि प्रत्यय इष्यते—वैद्यिकः, न विद्यया संसर्ग उपपद्यते; संसर्गो द्रव्ययोरेव भवति, यथा—दण्डपुरुषयोः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे। ठकोऽपवादः। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। चूर्णिनो धानाः॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

'संसृष्टे' इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुग्भवति। लवणः सूपः। लवणं शाकम्। लवणा यवागूः।

द्रव्यवाची लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति, न गुणवाची॥

पदमञ्जरी

संस्कृतो वैद्यक इति, न ह्यत्र संसर्गोऽस्ति; मूर्त्तिधर्मत्वात्। किञ्च 'कुलत्थकोपधादण्' संस्कृत एव यथा स्यात्संसृष्टे मा भूदित्येवमर्थं संस्कृतमित्येतद्भवतीति वक्तव्यम्॥

चूर्णादिनिः॥ चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्तीति मत्वर्थीयेनैवेनिना सिद्धम्? सत्यम्; तद्रूपविवक्षायां सिद्धम्। संसर्गविवक्षायां तु ठक् प्राप्नोति। अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम्॥

लवणाल्लुक्॥ *लवणद्रव्यवाचीत्यादि*। लवणशब्दोऽयमस्त्येव गुणवचनः—षण्णां रसानामन्यतमस्य वाचकः, अस्ति च द्रव्यवचनो यः सैन्धवादिषु वर्तते; तत्र यो गुणवचनः स न लुकं प्रयोजयति, मधुरादिशब्दवदभेदोपचारादेव द्रव्ये वृत्तिसिद्धेः। द्रव्यशब्दस्तु सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्ये वर्तमानः। यद्यपि प्रष्ठी प्रचरी यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ द्रव्यशब्दस्यापि क्वचिदभेदोपचारो दृष्टः, तथापि भेदविवक्षायां तत्स्थोऽपि दृश्यते—प्रष्ठस्येयं प्राष्ठी यष्टिमतः पुरुषानिति। तस्माद् द्रव्यवाच्येव लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति, स च प्रयोजयत्येव॥

न्यासः

मूर्तिमतस्तद्धर्मत्वात्, न तु विद्या मूर्तिमती। कुलत्थकोपधादणो विधानार्थं संस्कृतग्रहणं कर्तव्यम्। न हि संसृष्टमात्रे प्रत्यय इष्यते; किन्तु तत्कृतगुणाधाने॥

चूर्णादिनिः॥ ननु च चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्ति, तत्र मत्वर्थीयेनैवेनिना सिद्धमिति तदपार्थकमिदम्? नैतत्; अस्तिविवक्षायां मत्वर्थीयेन सिद्धं स्यात्, संसृष्टविवक्षायां पुनर्न सिध्यति, तत्र हि ठक् स्यात्। ठको बाधनार्थत्वे कुतोऽस्यानर्थक्यम्॥

लवणाल्लुक्॥ द्रव्यवाचीत्यादि। लवणशब्दोऽयमस्त्येव गुणवचनो यो रसविशेषे वर्तते, रसस्य गुणत्वात्। अस्ति द्रव्यवचनः यथा—पञ्च लवणानीति। तत्र यो गुणवचनः स लुकं न प्रयोजयति। गुणैर्हि यद्यपि द्रव्यं न संसृज्यते, तथापि गुणशब्दाः 'सोऽयम्' इत्यभेदेन सम्बन्धाद् द्रव्ये वर्तन्ते, यथा—शुक्लः पटः, मधुरं क्षारम्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति 'संसृष्टे' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

'तेन' इत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'उपसिक्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । खारिकम् ।

व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस्, सहस्, अम्भस् — इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तते'

पदमञ्जरी

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ओदनादिषु रसो येन व्यज्यते तद्व्यञ्जनम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः । उपसिक्तः = सेचनेन मृदूकृतः । इह यद्येनोपसिक्तं तत्तेन संसृष्टं भवति, तत्र संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम्— व्यञ्जनेभ्य उपसिक्त एव संसृष्टे यथा स्यात्संसृष्टमात्रे मा भूत् , दध्ना संसृष्टा स्थालीति ॥

न्यासः

अम्लं दधीति; तथा लवणशब्दोऽपि वर्तिष्यते, ततः किं लुका ? अवश्यं तदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा हि मधुरादिभ्योऽपि लुग् वक्तव्यः स्यात् । द्रव्यशब्दास्त्वन्यत्र सोऽयमित्यभेदसमर्थनान्न वर्तन्ते । तस्माद् द्रव्यवाचो लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति ॥

मुद्गादण् ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ व्यञ्जनैरिति । बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः । तेनेत्यधिकारादेव तृतीयायां समर्थविभक्तौ वर्तमानायां तृतीयानुवादः सुखप्रतिपत्तये । 'संसृष्टे' इति वर्तमान उपसिक्तस्यैतत् प्रयोजनम्— ओदनादौ यथा स्यात् इह मा भूत्— सूपेन संसृष्टं स्थालीति, उदकेनोपसिक्त ओदन इति । उदकं व्यञ्जनं न भवति; व्यञ्जनशब्दस्य सूपादावेव रूढत्वात् । ननु यद् व्यञ्जनैरुपसिक्तं तत्तैः संस्कृतं भवति, तत्र संस्कृतमेव सिद्धम् ? न सिध्यति; सतो ह्युत्कर्षाधानं संस्कारः, न चासौ सर्वत्रोपसिक्तः सम्भवति । तथा हि—व्यगते स्वादुरसैः प्रतिभावापन्नैरुपसिक्तेष्वोदनादिष्वपकर्ष एव भवति, नोत्कर्षः । उपसिक्तमात्रेऽपि चेष्यते । तस्मात् प्राक् तस्य पृथगारम्भः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः । 'प्रति' 'अनु'— इत्येवम्पूर्वेभ्य ईप, लोम, कूल-शब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

ननु च वृतिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः ? क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति ।

प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनु-

पदमञ्जरी

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ क्रियाविशेषणमित्यादि । आख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्तव्यतामाचष्टे—वर्तते = वर्तनं करोति, सुप्यते = स्वापः क्रियते, शोभनमोदनं पच्यते = ओदनकर्मकः पाकः शोभनः क्रियते इति । पचिधात्वर्थः कर्तव्य एव सम्बध्यमानः कर्म सम्पद्यते, तस्य यत्समानाधिकरणं विशेषणं तदपि कर्मैव भवति ।

प्रातीपिकः, आन्वीपिक इति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारः समासान्तः, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, प्रतिकूलानुकूलपर्यायौ त्वेतौ । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्वमत्र न भवति; अदेशत्वात्, देशत्वे क्रियाविशेषणत्वासम्भवात् । सूत्रे ईप्शब्दस्य

न्यासः

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ वर्तत इति । चेष्टत इत्यर्थः । तत्प्रक्रियाविशेषणमित्यादि । अनेन हि वृत्त्यर्थस्य कर्तव्यतामाचष्टे । वर्तत इति वर्तमानं करोत्यर्थः । स हि वृत्त्यर्थः कर्तव्यतया सम्बध्यमानः कर्म सम्पद्यते । तत्सामानाधिकरण्याच्च तद्विशेषणमपि कर्तव्यतया युज्यते । तदपि कर्म च प्रसक्तम् । क्रियाविशेषणस्यैवाकर्मकेऽपि धातौ कर्मत्वमाख्यातम् । तदित्यनेन द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायामपि द्वितीयान्ता इह प्रकृतयो निर्दिष्टा विस्पष्टार्थम्; अन्यथा प्रत्ययविधौ पञ्चमी न्याय्येति तदन्ता एव निर्दिश्येरन् ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ प्रातीपिक इति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः । एवञ्च 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वर्त्तते' इत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'प्रयच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति, यद् द्वितोयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्भवति । द्विगुणार्थम् = द्विगुणम्,

पदमञ्जरी

निर्देशात् । *प्रातिलोमिकः, आनुलोमिक इति* । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, 'अच् प्रत्यन्वव-पूर्वात्' इत्यच् समासान्तः । अत्रापि व्युत्पत्तिमात्रम्, अर्थस्तु पूर्वोक्त एव । *प्राति-कूलिक इति* । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । अत्रापि कूलार्थो नास्ति । प्रतिसरणं चैतयोरर्थः ॥

परिमुखं च ॥ *पारिमुखिक इति* । परिरिह वर्तते, तस्य च 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी, 'अपपरिबहिरञ्चवः' इत्यव्ययीभावः, अनेन ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः । सर्वतो भावे वा परिशब्दः, परितो मुखम्, प्रादिसमासः, यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्तत इत्यर्थः । एवं पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ *द्विगुणार्थं द्विगुणमिति* । द्वैगुणिक उत्तमर्ण उच्यते, न

न्यासः

ईत्' इतीत्त्वम् । अपरत्र तु 'ऊदनोर्देशे' इति देशादन्यत्रोत्त्वमेव, ततष्ठक् । प्रातिलोमिकम्, आनुलोमिकमिति । प्रतिगतानि लोमान्यस्य, अनुगतानि लोमान्यस्येनि बहुव्रीहिः । 'अच् प्रत्यनु' इत्यादिनाऽच् समासान्तः ॥

परिमुखञ्च ॥ 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्यीभावः, ततष्ठक् । स्वामिमुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिक । सर्वतोभावे वा परिः, तस्य 'कुगतिप्रादयः' इति प्रादिसमासः । यतो यतः स्वामिनो मुखं वर्तते ततस्ततो यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ द्विगुणमिति । तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यं दर्शयति । अद्विगुणार्थे वस्तुनि द्विगुणशब्दं वर्तयित्वा तत्र प्रत्ययं कुर्वतः कोऽभिप्रायः ? एवं मन्यते—द्वैगुणिक इति उत्तमर्ण उच्यते, न चासौ द्विगुणं प्रयच्छति, किं तर्हि ? स्कन्दयित्वा द्विगुणं गृह्णाति; अन्यथा हि विपर्यये सति प्रशस्यमेव स्यात्, न तु गर्ह्यम् । यदैकस्मिन्नर्थे तादर्थ्याद् द्विगुणशब्दो वर्तते तदैकमेव द्विगुणार्थं प्रयच्छतो द्विगुणमेव भवतीति गर्ह्यमिति । गर्हा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

* वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः * । वार्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः ।

गर्ह्यमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥

'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इत्येव । कुसीदम् = वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीद, दशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं ष्ठन्, ष्ठच् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः, कुसीदिकी । दशैकादशिकः, दशैकादशिकी ॥

पदमञ्जरी

चासौ द्विगुणं प्रयच्छति, किं तर्ह्येकगुणं दत्त्वा द्विगुणं गृह्णाति, अत एव तद् गर्ह्यं भवतीति । तस्माद् द्विगुणार्थे द्विगुणशब्दो वर्तयितव्यः ।

वार्धुषिक इति । वृद्ध्यर्थे धने वृद्धिशब्दः । *प्रकृत्यन्तरमेवेति* । एतच्च वार्धुषिक इत्येतद्वृत्तिविषयमेव । नियतविषया अपि हि शब्दा भवन्ति, वृद्धिशब्दादनभिधानान्नैव भविष्यति, तेन वार्धिक इत्यनिष्टप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । अथ कथम् 'वार्धुदासमकम्पत ववान्यस्य च वार्द्धुषेः' इति ? स्वच्छन्दवाच ऋषयः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ *तदर्थं द्रव्यं कुसीदमिति* । अत्रापि कुसीदिक इत्युत्तमर्णस्याभिधानमिष्यते, न चोत्तमर्णः कुसीदं प्रयच्छति, किं तर्हि ? अधमर्णः, न च तस्य वृद्धिप्रदानं गर्ह्यम्, तस्मात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः । एकादशार्थं

न्यासः

पुनरिह प्रतिषिद्धस्य शास्त्रेण दीयमानस्य प्रत्यवायहेतुत्वाद्वेदितव्या । प्रकृत्यन्तरमित्यादिनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । तत्रापि तादर्थ्याद् वृद्ध्यर्थं यद्दीयते तद् वृधुषिशब्देनोच्यते । ननु च तत्प्रत्याख्याने वृद्धिशब्दात् प्रत्यये सति वार्धिक इत्यपि स्यात् ? नैष दोषः; अव्यविकन्यायेन हि वृद्धिशब्देन वाक्यमेव भवति । वृधुषिशब्देन वाक्यं वृत्तिश्च ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ तत्रापि कुसीदार्थे वस्तुनि दशैकादशार्थेषु च दशसु दशैकादशशब्दं वर्तयित्वा ततः प्रत्ययः । सर्वतः पूर्ववदभिप्रायो वेदितव्यः । दश चैकादश चेति समानाधिकरणसमासः । ननु च भिन्नविषययोः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ? दशैकादशशब्दोऽप्येकादशार्थेषु दशस्वेवोपचाराद् वर्तत इत्यदोषः । यो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उञ्छति ॥ ३२ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'उञ्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । बदराण्युञ्छति बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ[1] पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानम् = उञ्छः । कणानुञ्छति काणिकः[1] ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद् 'रक्षति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां 'करोति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पदमञ्जरी

दश दशैकादशशब्देनोच्यन्त इति तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषु दशस्वेव वृत्तेः सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासः, 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति दशशब्दस्य पूर्वनिपातः । दशैकादशादिति निर्देशादकारः समासान्तः । एवं वाक्यमप्यकारान्तेनैव भवति—दशैकादशान्प्रयच्छतीति ॥

रक्षति ॥ *सामाजिक इति* । समाजः = समूहः, समजन्त्यस्मिन्निति कृत्वा, एवं सन्निवेशः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ *शब्दं करोतीति* । करोतिरिह ज्ञाने वर्तते, प्रकृत्यादिविभागेन जानातीत्यर्थः । एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते, इह न भवति—शब्दं करोति खर इति । पात्रविशेषवाची दर्दुरशब्दः । अनुकरणशब्द इत्यन्ये ॥

न्यासः

दश प्रयच्छत्येकादश एव स्युरिति स दशैकादेश इत्युच्यते । दशैकादशादिति निर्देशादकारान्तत्वं निपात्यते, किमर्थम् ? वाक्येऽप्यकारान्तत्वश्रवणार्थं दशैकादशान् प्रयच्छतीति ॥

उञ्छति ॥ उञ्छतीति उद्धुनोतीत्यर्थः ॥

रक्षति ॥ शब्ददर्दुरं करोति ॥ तदित्यनेनैव द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायां शब्ददर्दुरमिति द्वितीयानिर्देशो लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थः । शब्ददर्दुरं करोतीत्येतद्

१-१. पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

'तत्' इत्येव। पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो 'हन्ति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति। स्वरूपस्य पर्यायाणां च तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। तैत्तिरिकः। मत्स्य – मात्स्यिकः, मैनिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः। मृग – मार्गिकः, हारिणिकः, सौकरिकः, सारङ्गिकः॥

पदमञ्जरी

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ *स्वरूपस्य तद्विशेषाणां पर्यायाणां च ग्रहणमिष्यत इति*। अत्र हेतुः 'स्वं रूपम्' इत्यत्रैवोक्तः। *मात्स्यिक इति*। 'सूर्यतिष्य' इति लोपो न भवति; मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणनात्। *हारिणिकः, सौकरिक इति*। अत्र मृगपर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितम्, यथा पूर्वयोः द्वावपि ह्येतस्माद्विशेषौ, आरण्याश्चतुष्पादो मृगाः उच्यन्ते, हरिणपर्यायोऽपि मृगशब्दोऽस्ति, तदपेक्षया *हारिणिक* इति पर्यायोदाहरणम्॥

न्यासः

व्यावहारिकं वाक्यम्। अस्य प्रतिग्रहो यत्र लोके व्यवहारस्तत्र प्रत्ययो भवति नान्यत्रेत्यर्थं सूचयति, तेन शब्दं करोति खर इत्यत्र न भवति। लोके स शाब्दिक इत्युच्यते यः शब्दं वेत्ति; वैयाकरण एव शब्दं वेत्ति, तेन तत्रैव प्रत्ययो भवति, न खरे। असौ वैयाकरणः प्रत्ययप्रकृत्यादिना सर्वं शब्दं जानाति॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणाञ्च तद्विशेषणानाञ्च ग्रहणमिष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणमपि पर्यायादीनां ग्रहणं लभ्यते? अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। शब्दप्रधाने हि निर्देशे स्वरूपस्य ग्रहणं भवति, नार्थप्रधान इति प्रतिपादितमेतत् प्राक्। यदि तर्हि पर्यायाणामपि ग्रहणम्, अजिह्मान् हन्त्यनिमिषान् हन्तीत्यत्रापि प्राप्नोति? नैष दोषः; इह द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायां पुनर्द्वितीयासमर्थविभक्तिनिर्देशो लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थः। अस्य परिग्रह—यत्र लौकिकवाक्यव्यवहारस्तत्र प्रत्ययो भवति नान्यत्रेत्यस्यार्थस्य सूचनार्थम्, तेनाजिह्मान् हन्तीत्यादौ प्रत्ययो न भवति। अजिह्मान् हन्त्यनिमिषान् हन्तीत्यस्यार्थस्य विवक्षायामाजिह्मिकः, आनिमिषिक इति लोके न व्यवहारोऽस्ति। तत्र पक्षिषु पाक्षिक इति स्वरूपस्योदाहरणम्। शाकुनिक इति पर्यायस्य। मायूरिकः, तैत्तिरिक इति विशेषस्य। मत्स्येषु मात्स्यिक इति स्वरूपस्य। मैनिक इति पर्यायस्य। शाफरिकः शाकुलिक इति विशेषस्य। मृगेषु मार्गिक इति स्वरूपस्य। हारिणिक इति पर्यायस्य। सौकरिकः, सारङ्गिक इति विशेषस्य॥

काशि० 3 : ४९

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'तिष्ठति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः ।

चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम्, परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः ॥

पदमञ्जरी

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ *तदिति द्वितीयासमर्थादिति* । परिपन्थशब्दः परिमुखशब्दवदव्ययीभावः, तत्पुरुषो वा । तत्राप्यव्ययीभावपक्षे क्रियाविशेषणात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वम्; तत्पुरुषे तु परितः पन्थाः परिपन्थ इति 'कालभावाध्वगन्तव्याः' इति वचनात्कर्म, तदित्यधिकारसामर्थ्यादित्यन्ये । *पारिपन्थिकश्चोर इति* । यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति यो वा पन्थानं व्याप्य तिष्ठति स एवमुच्यते ।

लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थमिति । परिपन्थं तिष्ठतीत्येतल्लौकिकवाक्यं तस्य प्रदर्शनार्थं द्वितीयोच्चारणम् । अथैवमर्थे द्वितीयोच्चारणे किं सिद्धं भवति ? इत्याह—*परिपथपर्याय इत्यादि* । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? इत्याह—*स विषयान्तरेऽपीति* ।

न्यासः

परिपन्थञ्च तिष्ठति ॥ यथा परिमुखञ्चेति परिमुखशब्दस्याव्ययीभावत्वं तत्पुरुषत्वञ्च, तथेहापि परिपन्थशब्दस्य तद्द्वयं वेदितव्यम् । तदिति द्वितीयासमर्थादिति । ननु च तिष्ठतिरयमकर्मकः, तत् कथं द्वितीयया सह सम्बन्धः ? नैष दोषः; अकर्मणामपि हि कालभावाध्वनां कर्मसंज्ञां प्रतिपद्यन्ते । तथा चोक्तम्—'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति । पारपन्थिकश्चौर इत्यव्ययीभावः । चौरो यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति स पारिपन्थिकशब्देनोच्यते । तत्पुरुषपक्षे तु यश्चौरः सर्वान् पथो व्याप्य तिष्ठति स पारिपन्थिक उच्यते ।

चकार इत्यादि । तिष्ठति चेत्यत्र प्रत्ययार्थसमनन्तरमेव चकारो द्रष्टव्यः, तेन समानजातीयस्यैव प्रत्ययस्यार्थस्य समुच्चयं करोति । अथ प्रकृतेरेव समुच्चयः कस्मान्न विज्ञायते ? कर्मत्वानुपपत्तेः । तत्र हि द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते, तिष्ठतेश्चाकर्मकत्वात् प्रकृताया मत्स्यादेः प्रकृतेः कर्मभावो नोपपद्यते । कालभावाध्वनामेव ह्यकर्मकाणां कर्मसंज्ञेष्यते, न मत्स्यादीनाम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी, अनुपद – इत्येताभ्यां च 'धावति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ॥

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दः = देशः, अथ वा – आक्रन्द्यत इत्याक्रन्दः – आर्त्तायनमुच्यते; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'धावति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः, आक्रन्दिकी ॥

पदमञ्जरी

असति तु ज्ञापने प्रत्ययसन्नियोगेन परिपन्थशब्दस्य निपातनं विज्ञायेत, ततश्च ततोऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ *माथशब्दः पथिपर्याय इति* । मथ्यते प्रशाद्यते गन्तृभिरिति कृत्वा । दण्डाकारो मथो दण्डमाथः ॥

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ *आक्रन्दो देश इति* । दुःखितानां रोदनस्यायनमार्त्तायन-

न्यासः

लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थं तदेवद् द्वितीयोच्चारणं करोतीत्याह—परिपथपर्याय इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह—स विषयान्तर इत्यादि । असति ह्यस्मिन् ज्ञापने ठक्प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिर्निर्दिश्यमाना प्रत्ययाभावेन प्रसज्यते । ज्ञापने तु सति यत्रापि प्रत्ययो न भवति तत्रापि प्रयोग उपपद्यते ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ दण्डभावो माथो दाण्डमाथः = ऋजुः पन्था उच्यते, तं धावति दाण्डमाथिकः । शुल्कस्य माथः शुल्कमाथः, शौल्कमाथिकः । पदस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुपदं धावत्यानुपदिकः । प्रत्यासत्त्या धावतीत्यर्थः । द्वितीयायां समर्थविभक्तौ लब्धायां पुनर्द्वितीयानिर्देशः 'इष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्याद्, अनिष्टाद् मा भूत्' इत्येवमर्थम् । तेन यः 'अनुर्यत्समया' 'यस्य चायामः' 'कुगतिप्र' इत्यादिभिर्योगैरनुशब्दस्य समासः, ततो न भवति ॥

आक्रन्दाट् ठञ्च ॥ आर्तायनमिति । परित्राणार्थमीयते गम्यत इत्ययनम्, आर्तानामयनमार्तायनम् । शरणमित्यर्थः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात् 'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद् 'गृह्णाति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

पदान्तादिति नोक्तम् , बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'गृह्णाति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

पदमञ्जरी

मुच्यते, आर्त्तैरीयते प्राप्यत इति कृत्वा । आर्त्तायनमार्त्तानां त्राता आक्रन्द इत्युच्यते, आक्रन्द्यते आर्त्तैराहूयत इति कृत्वा ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ पदग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते, न सुप्तिङन्तमुत्तरपदस्य पदत्वाव्यभिचाराद्, अत एवाह—*पदशब्द उत्तरपदं यस्येति* ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठम् , 'यथार्थे यदव्ययम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः । आभिमुख्ये वा, 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्य ग्रहणं न भवति; अनभिधानात् ॥

न्यासः

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ पदग्रहणेन स्वरूपमेव गृह्यते, न सुप्तिङन्तं पदम् । अत-वाह—पदशब्द उत्तरपदं यस्येति । एतच्च द्वितीयायां प्रकृतायां लौकिकवाक्यप्रदर्श-नार्थत्वाद् द्वितीयानिर्देशाल्लभ्यते । पदोत्तरपदं गृह्णातीत्येल्लौकिकं वाक्यम् । अस्य प्रदर्शनेनैतत् सूचितम्—लौकिकस्य हि पदस्य ग्रहणम् , न पारिभाषिकस्येति ।

अथ पदान्तादित्येव कस्मान्नोक्तम् ? इत्याह पदान्तादिति नोक्तमित्यादि । गता-र्थम् । पदमेवोत्तरपदं यस्य तस्माद् यथा स्यात् । इह तु श्लोकपादपदं गृह्णातीति वाक्य-मेव भवतीति केचित् ॥

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ॥ कण्टं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठम् , यथार्थेऽव्ययीभावः, आभि-मुख्ये वा 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति । कण्ठस्याभिमुख्य इति । कण्ठस्या-भिमुख्यं प्रतिकण्ठम् । प्रातिकण्ठिकः स उच्यते सर्वं कण्ठं यो गृह्णाति, यो वा कण्ठमभि-मुख्येन गृह्णाति । द्वितीयासमर्थप्रकरणे पुनर्द्वितीयान्तप्रकृतिनिर्देश इष्टाद् स्यात् , अनि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायाम्, नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति धार्मिकः ।

* अधर्माच्च वक्तव्यम् * । आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठँश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'एति' इत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् च । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यः 'तत्' इति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'समवैति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

समवायः समूह उच्यते, न सम्प्रधारणा । 'समवायान्' इति बहुवचनं

पदमञ्जरी

धर्मं चरति ॥ *अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति* । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वचनम् । *आधर्मिक इति* । नञत्र विरोधिवचनः, पापाचार इत्यर्थः ॥

प्रतिपथमेति ठँश्च ॥ *प्रतिपथमिति* । पूर्ववद्वीप्सायामव्ययीभावः, 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारः समासान्तः ॥

समवायान् समवैति ॥ *समवायः समूह उच्यत इति* । समवयन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । न *सम्प्रधारणेति* । समयपूर्वस्येणः सम्प्रधारणायामपि प्रयोगोऽस्तीति

न्यासः

च्चान्मा भूत् । तेन प्रतिगतः कण्ठमिति 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषो यः प्रतिकण्ठशब्दस्ततो न भवति ॥

धर्मञ्चरति ॥ चरतिरासेवायामिति । आसेवा = पौनःपुन्यम् ।

अधर्माच्च वक्तव्यमिति । अधर्मशब्दाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थो वेदितव्यः, तेनाधर्मादपि भविष्यति ॥

प्रतिपथमेति ठँश्च ॥ प्रतिपथिकमिति । पूर्ववद् वीप्सायाम्, आभिमुख्ये वाव्ययीभावः । पन्थानं पन्थानं प्रति प्रतिपथम् । आभिमुख्ये—पथ आभिमुख्यं प्रतिपथम् । यः सर्वान् पथ एति, आभिमुख्येन वा पन्थानमेति स प्रातिपथिक इति चाभिधीयते ।

समवायान् समवैति ॥ समवायः समूह उच्यते, न सम्प्रधारणेति । कृत

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति, आगत्य तदेकदेशीभवतीत्यर्थः ।

समवायान्समवैति सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । सान्निवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

[1]परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति 'समवायान् समवैति' इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति 'समवायान्समवैति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति सैन्यः, सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाट-कुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्याम् 'पश्यति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति, संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेय-

पदमञ्जरी

मन्यते । *समागत्य तदेकदेशीभवतीत्यर्थ इति* । तत्र गुणभूतसमागमापेक्षया समवायमिति द्वितीयानिर्देशः । लोके तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते—द्रव्ये गुणाः समवयन्तीति ॥

परिषदो ण्यः ॥ परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषत्, सम्पदादित्वादधिकरणे क्विप्, 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ संज्ञानं संज्ञा = प्रतीतिः, प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

न्यासः

एतत् ? तत्र समवैतीत्यस्य प्रत्ययार्थस्यायोगात् । आगत्य तदेकदेशीभवतीति समवैतिशब्दस्यार्थः । सम्प्रधारणा चामूर्त्तिः, चैतसिको धर्मः, न च तदेकदेशीभवितुं शक्यते । तस्मात् समूह एव समवायशब्दस्यार्थः, नैतीत्यस्यार्थः । एतीति वर्तमाने समवैतीति वचनमर्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । एतीति प्राप्तिमात्रं कुर्वन्नुच्यते । समवैतीत्यागत्य तदेकदेशीभवतीति ॥

परिषदो ण्यः ॥ सेनाया वा ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ अभिधेय-

---

१. अत्र 'परिषीदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप्'—इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियमार्थम् , न तु रूढ्यर्थम् । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः ।

सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति स उच्यते कौक्कुटिक इति[1] ॥

पदमञ्जरी

अभिधेयनियमार्थमिति । अभिधेये सेवकविशेषे भिक्षुविशेषे च नियमः, तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । *न रूढ्यर्थमिति* । लालाटिक-कौक्कुटिकशब्दयोर्डित्थादिवदरूढत्वात् तन्नियोगेन वर्त्तते, यावद्योगे च वर्त्तते । योगेऽपि ललाट-कुक्कुटीदर्शनमात्रेण ठञ् न भवतीत्येतावत्संज्ञाग्रहणेन प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थे न क्रियते ।

यादृशस्तु योगोऽत्र विवक्षितस्तं दर्शयति— *सर्वावयवेभ्य इत्यादि* । अनुपश्लेषस्य विवरणं *कार्येष्वनुपस्थायित्वमिति*, दूरे स्थितो ललाटमेव पश्यति, न पुनः कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः ।

कुक्कुटीपातो लक्ष्यते इति । यावति देशे कुक्कुटी पतति यावन्तं देशं समतीत्य निपतितुं समर्था स देशो लक्ष्यत इत्यर्थः । अनेनापि प्रकारेण देशस्याल्पत्वं लक्ष्यते, कुक्कुटी पततु मा वाऽपतदित्याह— *देशस्याल्पतयेति* । एतदेव स्पष्टयति— *यो हि भिक्षुरिति* । भिक्षुः = संन्यासी ॥

न्यासः

नियमार्थ इति । अभिधेये सेवकविशेषे भिक्षुविशेषे च प्रत्ययान्तस्य नियमः । तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । न तु रूढ्यर्थमिति । लालाटिककौक्कुटिकशब्दयो रूढ्यामेकत्वात् ।

तदनेनेत्यादि । यत एव सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तस्मादनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषो लभ्यते । न त्वत्र ललाटार्थो दर्शनं चास्ति । यादृशश्चानुपश्लेषो विवक्षितः, तं कार्येष्वनुपस्थायित्वमित्यनेन दर्शयति ।

कुक्कुटीशब्देनापीत्यादि । कुक्कुट्या ह्यल्पदेशविषयः पातो भवति । तदनेन

---

१. 'तदयमभिधेये नियमः संज्ञाग्रहणेन क्रियते, कुक्कुटी = दाम्भिकचेष्टा'—इत्यधिकं क्वचित् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाद् 'धर्म्यम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

'महिषी' इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तस्य धर्म्यम्' इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजावतम् ।

महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान । महिष्यादिः ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य धर्म्यम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् ।

* नराच्चेति वक्तव्यम् * । नरस्य धर्म्या नारी ।

* विशसितुरिड्लोपश्च * । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ।

* विभाजयितुर्णिलोपश्च * । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

'तस्य' इत्येव । षष्ठीसमर्थाद् 'अवक्रयः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्

पदमञ्जरी

तस्य धर्म्यम् ॥ धर्मः = अनुवृत्त आचारः, ततोऽनपेतं धर्म्यम्, 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति वचनात् । *दौवारिकमिति* । 'द्वारादीनां च' इति वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च ॥

ऋतोऽञ् ॥ *होतुर्धर्म्यं हौत्रमिति* । होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठादपपाठोऽयम्, *पोतुर्धर्म्यमिति* तु पाठः । अपर आह—यजमानसाहचर्यादृत्विग्वचनस्य होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठः, अयं तु क्रियाशब्द उदाहृत इति ।

नराच्चेति वक्तव्यमिति । नृशब्दात्सूत्रेणैवाञि नारमिति सिद्धे नरशब्दाट्ठको निवृत्त्यर्थं वचनम्, अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

न्यासः

कुक्कुटीपातदेशस्याल्पता लक्ष्यते । न त्वत्र कुक्कुट्यर्थो देशश्च विद्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीतेऽनेनेत्यवक्रयः = पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः । आकरिकः[1] । आपणिकः । गौल्मिकः ।

नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति; लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।

पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतम्, अतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

पदमञ्जरी

अवक्रयः ॥ *अवक्रीयतेऽनेनेत्यवक्रय इति* । क्रयो नाम = स्वद्रव्यत्यागेन परद्रव्यस्वीकरणम्, तस्यावमत्वमवशब्दो द्योतयति । वाणिज्यार्थं तैलधान्यादिकं देशान्तरं नयताऽस्मिन् शुल्कस्थाने प्रतिभारमेतावद् देयमिति तद्देशाधिपतिना यत्कल्पितं सोऽवक्रयः, पिण्डक इति चोच्यते । तत्र स्वद्रव्यमेव दत्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियते इत्ययमवक्रयो भवति, न तु मुख्यः ।

नन्वित्यादि । अवक्रयस्याप्यनादिप्रवृत्तत्वादिति भावः । *लोकपीडयेति* । अर्थलोभेन धर्मातिक्रमेण धर्मापेतत्वं दर्शयति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ *पण्यमिति विशेषणमित्यादि* । इह यो विशेषणमुपाधिर्वोपादीयते द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यम्, तद्यथा—'सास्य देवता', इन्द्रो देवता अस्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति देवतात्वं वृत्तावन्तर्भवति, तद्वदत्रापि पण्यत्वमन्तर्भवतीति नात्रापूर्वं किञ्चित् ॥

न्यासः

तस्य धर्म्यम् ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ऋतोऽञ् ॥ अवक्रयः ॥ तदस्य पण्यम् ॥ अपूपा पण्यमस्येति आपूपिकः ।

अथ यथा वाक्ये पण्यशब्दो युज्यते तथा वृत्तावपि कस्मान्न युज्यते ? इत्याह—पण्यमिति । विशेषणमित्यादि । अथ य एवमवेक्ष्यमाणः पण्यार्थं वृत्तावन्तर्भावयति तेन गतार्थत्वात् पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

---

१. 'आन्तरगारिकः'—इति पाठा० ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। स्वरे विशेषः। लवणं पण्यमस्य लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥

'किशर' इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। किशरादयो गन्धविशेषवचनाः। किशराः पण्यमस्य किशरिकः। किशरिकी। नरदिकः। नरदिकी।

किशर। नरद। नलद। सुमङ्गल। तगर। गुग्गुलु। उशीर। हरिद्रा। हरिद्रायणी। किशरादिः ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतद्विषये। ठकोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः। शलालुपण्यमस्य शलालुकः, शलालुकी। शालालुकः, शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति। शिल्पम् = कौशलम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। पाणविकः। वैणिकः।

पदमञ्जरी

किशरादिभ्यष्ठन् ॥ किशरादयो गन्धविशेषवचनास्तद्वति वर्तन्ते, गन्धान्पिनष्टीति यथा ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ *शलालुक इति*। 'इसुसुक्तान्तात्कः' ॥

शिल्पम् ॥ *कौशलमिति*। क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः। *मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति*। मृदङ्गो वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पम् भावसाधनस्य गौणं

न्यासः

लवणाट्ठञ् ॥ किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ शलालुक इति। 'इसुसुक्तान्तात् कः' ॥

शिल्पम् ॥ शिल्पं कौशलमिति। क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः। मृदङ्गवादनं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

'मड्डुक', 'झर्झर' – शब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति, 'तदस्य शिल्पम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः, माड्डुकिकः । झार्झरः, झार्झरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

पदमञ्जरी

सामानाधिकरण्यम् । मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्यर्थः । *मार्दङ्गिक इति* ।

ननु मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति विग्रहः कृतः, ततश्च मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यम् ? तत्राह–*मृदङ्गेत्यादि* । मृदङ्गवादनशब्दात्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्, किं तूपचरितवृत्तेरपि मृदङ्गशब्दादेव भवति । अत एवानभिधानात् मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकार इत्यत्र न भवति ॥

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ अयमेव निर्देशो ज्ञापयति—'तद्वादनवृत्तिभ्यो मृदङ्गादिभ्यः प्रत्ययः' इति । न हि मुख्यमड्डुकझर्झरयोः शिल्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥

प्रहरणम् ॥ प्रहरणमायुधम्, प्रह्रियतेऽनेनेति कृत्वा । *धानुष्क इति* । पूर्ववत् कादेशः, 'इणः षः' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

न्यासः

शिल्पमस्येति । मृदङ्गो वाद्यते येन शिल्पेन तन्मृदङ्गवादनम् । ननु च मृदङ्गवादनं शिल्पं यस्येति विगृह्य प्रत्यय उत्पद्यमानो मृदङ्गवादनशब्दादेव प्राप्नोति, न तु मृदङ्गशब्दात्, ततो मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यम्, तत् कथं मार्दङ्गिक इति भवति ? इत्याह–मृदङ्गवादनमित्यादि । मृदङ्गशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयति, स तु मृदङ्गवादने वर्तमानः, न मृदङ्गे । अत्र शब्दशक्तिस्वाभाव्यं हेतुः । न चायं नियमः—येन विग्रहः क्रियते, तत एव प्रत्ययेन भवितव्यमिति । यथा ह्यवेरिदं मांसमाविकम् मांस-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक्। स्वरे विशेषः। परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्ति, यष्टि-शब्दाभ्यामीकक्प्रत्ययो भवति, 'तदस्य प्रहरणम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः। याष्टीकः ॥

पदमञ्जरी

परश्वधाट्ठञ्च ॥ परश्वधः = परशुः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ शक्यतेऽनया प्रहर्तुमिति शक्तिः, यष्टिशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्यते, का रूपसिद्धिः ? शक्तियष्टिशब्दाभ्यां बह्वादिङीषन्ताभ्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ककि कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिद्धम्; न सिध्यति ? 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति। विभाषा ङीबुक्तः, तदभावपक्षे दीर्घस्य शङ्कैव नास्ति ? एवं तर्हि इकगेवोच्येत, इकारेऽपि हि सवर्णदीर्घत्वे सिध्यति, यस्येति लोप इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। पदस्यावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्। एवं तर्हि सूत्रारम्भो निष्फलः स्यात्, पूर्वसूत्रविहितेन ठकैवावग्रहनिवृत्तेः सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्। एवमपि प्रत्ययान्तरमनर्थकं शक्तियष्ट्योरित्येतावद्वक्तव्यम्, ठक् प्रकृतः, तस्य पुनर्विधानं वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति, किमीकको विधानेन, तद्विधानात्तु

न्यासः

मित्यविशब्देन विग्रहः क्रियतेऽविकशब्दादेव प्रत्ययो भवति, तथेहापि मृदङ्गवादनशब्देन विग्रहः क्रियते, प्रत्ययस्तु मृदङ्गशब्दाद् भवति। तेन तत्र गतार्थत्वाच् शिल्पशब्दो न प्रयुज्यत इत्यभिप्रायः ॥

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ प्रहरणम् ॥ धानुष्क इति। कादेशः। 'इणः षः' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

परश्वधाट् ठञ्च ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, इकगेव नोच्येत, इकक्यपि सवर्णदीर्घत्वे कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिध्यत्येव ? न सिध्यति; इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपेन भवितव्यम्। तत् कुतः सवर्णदीर्घत्वम् ? इकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपो न भविष्यति। ननु चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनं स्यात् ? नैतत्, यदि ह्येतत् प्रयोजनं स्यात् सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यात्; ठकाप्यनवग्रहस्य सिद्धत्वात् ? नानर्थकः; वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्। एवमपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकं स्यात्, ठक्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थेभ्यः 'अस्ति', 'नास्ति', 'दिष्ट' – इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य नास्तिकः । दैष्टिकः ।

न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि ? परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः, तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाल्लभ्यते ।

अस्ति, नास्ति-शब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

पदमञ्जरी

यस्येति लोपो न भविष्यति । यथैव तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात्; यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, यस्येतिलोपं च प्रति इकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ यद्यस्ति मतिर्यस्य स आस्तिकः, चोरेऽपि प्राप्नोति, तस्यापि मतिसद्भावात्? तत्राह—*न चेति* । *तद्विपरीत इति* । परलोको नास्तीति मतिर्यस्य तन्नास्तिकः = लौकायतिकः, न त्वचेतनः पदार्थः, मत्यभावमात्रे प्रत्ययस्यानिष्टत्वात् । दिष्टम् = दैवम्, तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः, वृत्तावपि प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्येति दैववित्, प्रमीयते तेभ्यो दैवमिति । प्रमाणशब्देनेतिहासपुराणादिविवक्षितम् ।

अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति । तेन प्रातिपदिकाधिकारो न बाध्यते इति

न्यासः

प्रत्ययो हि प्रकृतः, तत्रैतावदेव वक्तव्यम्— शक्तियष्ट्योरिति । एवं पुनर्विधानं वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति; किमीकग्विधानेन ? तस्मादिकग्ग्रहणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति । एवमपि ठकैव 'यस्येति च' इति लोपाभावेनानवग्रहे सिद्धे ईकग्ग्रहणमधिकविधानार्थं प्रतीयते । तेन 'यस्येति च' इति लोपो न भवति । यथा तस्मादकः सवर्णे दीर्घोऽपि न स्यादिति विगृहीतमेव श्रूयेत । तस्मादीकग्वक्तव्यः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ किं तर्हि परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्येति, कथं पुनरसति विशेषोपादान एतल्लभ्यते ? इत्याह—तदेतदित्यादि । अभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । ननु चास्तीति तिङन्तम्, नास्तीति वाक्यम् । अत एताभ्यां न प्राप्नोति

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीलम् ॥ ६१ ॥

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेत्तद्भवति । शीलम् = स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।

भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्त्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

'छत्त्र' – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति, 'तदस्य शीलम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । छत्त्रं शीलमस्य छात्त्रः । छादनादावरणाच्छत्त्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरण-प्रवृत्तश्छत्त्रशीलः शिष्यश्छात्त्रः ।

पदमञ्जरी

भावः । वचनसामर्थ्याच्चेत्यभ्युपगम्यवादः ॥

शीलम् ॥ *शीलं स्वभाव इति* । शील्यते पुनःपुनः क्रियतेऽनेनेति कृत्वा । *अपूपभक्षणं शीलमस्येति* । शीलविषये शीलत्वमारोप्य सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः । *भक्षणक्रियेत्यादि* । शीलं तावदुपात्तत्वादन्तर्भवति, क्रियाविषयत्वाच्च शीलस्य क्रियाप्यन्तर्भवति, स्वभावाच्च भक्षणक्रिया, न निष्पादिका ॥

छत्त्रादिभ्यो णः ॥ छत्त्रशीलता शिष्यस्य दर्शयितुमाह—*छादनादावरणाच्छत्त्रमिति* । छादयतेः ष्ट्रनि 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' इति ह्रस्वः । *छत्त्रशील इति* । छत्त्र-

न्यासः

प्रत्ययः प्रातिपदिकाधिकारात् ? इत्यत आह—अस्तिनास्तिशब्दावित्यादि । अभ्युपगम्यापि तिङन्तत्वं वाक्यत्वञ्च परिहारान्तरमाह— वचनादाख्याताद् वाक्याच्च प्रत्यय इति ॥

शीलम् ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्येति । शीलविषयत्वादुपचारात् तथा व्यपदेशः । भक्षणक्रिया तद्विषयश्च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । तेन तत्र प्रतीयमानत्वाद् भक्षण-शीलशब्दौ न प्रयुज्येते इति भावः ॥

छत्त्रादिभ्यो णः ॥ छत्त्रशीलत्वं शिष्यस्य प्रतिपादयितुमाह—छादनादपवारणाच्छत्त्रमित्यादि । अपवारणादित्यनेन च्छादनादित्यस्यार्थं व्यक्तीकरोति । आच्छादयति हि यत् तच् छत्त्रमित्युच्यते, तेन शिष्योऽपि गुरुकार्यतत्परो गुरोर्यानि च्छिद्राणि गोपयति तेषामावरणाय प्रवृत्तस्तत्र युक्तः सच्छत्त्रसहचरितां क्रियामाचरँश्छत्त्रशीलो भवति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते, स चोपसर्गपूर्वो गृह्यते – आस्था, संस्था, अवस्थेति ।

छत्त्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोह । स्था । चुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका । छत्त्रादिः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः ।

एकमन्यदिति विगृह्य 'तद्धितार्थ' इति समासः, ततश्च ठक् प्रत्ययः । 'अध्ययने कर्म वृत्तम्' इत्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्या-

पदमञ्जरी

सहचरिता छादनक्रिया शीलमस्येत्यर्थं । यदि त्वपूपभक्षणं शीलमस्यापूपिक इतिवत् छत्त्रावरणं शीलमस्य छात्त्रिक इति व्युत्पाद्यते, तदा दासेऽपि प्राप्नोति; अभिधानस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते ।

उपसर्गपूर्वो गृह्यते इति । ततश्च तस्य 'आतश्चोपसर्गे' इत्यादिना व्युत्पत्तिः; केवलस्य स्थाशब्दस्याभावात् । केवलस्य तु पाठः सर्वोपसर्गग्रहार्थः । *चुरेति* पठ्यते, तत्र चोरयतेः 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्तेऽस्मादेव निपातनादकारः, गुणाभावश्च । न च युचोऽन्यत्र बाधः, चोरणेत्यपि भवति ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ कर्म = क्रिया, तच्च स्खलितमपचाररूपं विवक्षितम्, न तच्छीलं कर्म, तेनेह न भवति—अध्ययने जपो वृत्तोऽस्येति । एतच्चाभिधान-

न्यासः

स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते, स चोपसर्गपूर्वो गृह्यत इति । ततश्च तस्य 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययमुत्पाद्याप्युत्पादितत्वात् । केवलस्य तु पाठः सर्वोपसंग्रहार्थः ।

चुरेति पठ्यते, तत्र निपातनादकारप्रत्ययो गुणाभावश्च ।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ क्रियया यद् व्याप्यमानमीप्सिततममनीप्सिततमं वा तत् कर्म । इह त्वनीप्सिततमं गम्यते । अत एवाह—यस्याध्ययनप्रयुक्तस्येत्यादि । न हि कस्यचिदध्ययने युक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितपाठरूपमीप्सितं भवति । अध्ययनशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनो वा । अधीतम्, अधीयते वाऽध्ययनम् । वृत्तम् = भूतम्, उत्पन्नमित्यर्थः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्ययनप्रयुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बह्वच्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

पदमञ्जरी

स्वाभाव्याल्लभ्यते । तदेतद्दर्शयति –*यस्याध्ययने नियुक्तस्येत्यादि* । *एकमन्यदिति* । सम्यक्पाठापेक्षया ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ स्वरभेदेऽप्यन्यत्वं भवति, न वर्णभेद एवेत्याह—*उदात्ते कर्त्तव्ये इति* । उदात्तग्रहणं सम्यक्स्वरस्योपलक्षणम् । अनुदात्तग्रहणं चासम्यक्स्वरस्य ॥

न्यासः

एकमन्यदित्यादि । सम्यक् पाठापेक्षायान्योऽर्थो वेदितव्यः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यैजागमः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत् सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवतीति । तेन तत्राध्ययनवृत्तशब्दोऽवगतार्थत्वान्न प्रयुज्यत इति भावः ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ द्वादशान्यिक इति । द्वादशशब्दो बह्वच्पूर्वपदम् । द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः । 'द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः' इत्यात्त्वम्, ततो द्वादशान्यानीति विगृह्य 'तद्धितार्थ' इति समासः । ननु चैकादेशे कृते पूर्वोत्तरपदाभावाद् बह्वच्पूर्वपदं न भवति, न चान्तादिवद्भावोऽस्ति—'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' इति ? नैष दोषः; 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकादेकादेशात् पूर्वं प्रत्ययः । त्रयोदशान्यिक इति । त्रयश्च दश चेति द्वन्द्वः, 'त्रेस्त्रयः' इति त्रय आदेशः । अन्यशब्दोऽत्र सम्यक् पाठापेक्षयापपाठे वर्तत इत्यत आह—चतुर्दशापपाठा इत्यादि । कथं पुनर्ज्ञायतेऽपपाठेऽन्यशब्दो वर्तते ? इत्याह—उदात्त इत्यादि । उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तकरणमपपाठः । तत्र य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति स यस्मादन्यं करोषीत्युच्यते ततो ज्ञायतेऽन्यशब्दोऽपपाठे वर्तत इति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति, तच्च भक्षाः ।

ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्, तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते ? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थंक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

'तत्' इति प्रथमासमर्थाद् 'अस्मै' इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद् दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण

पदमञ्जरी

हितं भक्षाः ॥ हितम्, भक्षाः—इति पदयोः पर्यवसानेन सम्बन्धः । अत्र 'हितम्' इति सामान्योपक्रमत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । 'भक्षाः' इत्यपूपादिविशेषेषूपसंग्रहात्पुंल्लिङ्गं बहुवचनं च । अत एवाह—*यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्षा इति* ।

एवं तर्हीति । एवं च चतुर्थ्यर्थे प्रत्ययो न षष्ठ्यर्थे । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमस्येति षष्ठ्यर्थ इति ? एवं तर्ह्यधिकारमात्रापेक्षया तदुक्तम् । अपर आह—'हितं भक्षास्तदस्मै' इति सूत्रच्छेदः, ततः 'दीयते नियुक्तम्' इति तस्या एवेति ।

हितार्थः क्रिया चेति । हितार्थस्तावदुपात्तत्वादन्तर्भवति । भक्षणक्रियाप्यपूपादिशब्दानां लक्षणया तत्र वृत्तेरन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ *अव्यभिचारो नियोग इति* । अस्मिन्पक्षे नियुक्तमिति

न्यासः

हितं भक्षाः ॥ ननु हितशब्दयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्, 'हितयोगे चतुर्थी भवति' इत्युपसंख्यानात् 'तस्मै हितम्' इति निर्देशात् ? सामर्थ्याद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । सामर्थ्यं पुनस्तदेवोपसंख्यानम् । लिङ्गञ्च—हितार्था क्रिया तद्धितवृत्तावन्तर्भवति, तेन न प्रयुज्यत इति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ननु च 'तदस्य पण्यम्' इत्यतस्तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरनुवर्तिष्यते, तदपार्थकं पुनः प्रथमासमर्थविभक्त्युपादानम्; 'अस्मै' इति प्रत्ययार्थोऽप्यपार्थक एव । तथा हि 'अस्य' इत्यनुवर्तते, तत्र 'दीयतौ' इत्यभिसम्बन्धात्तु सम्प्रदानत्वेन भवितव्यम् । ततश्च शेषसम्बन्धे निवृत्ते चतुर्थ्यत्र विपरिणम्यते, तस्मात्

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीयत इत्यर्थः। अव्यभिचारः = नियोगः। अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः। आपूपिकः। शाष्कुलिकः।

केचित्तु नियुक्तम्=नित्यमाहुः। अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकः॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥ ६७॥

'श्राणा', 'मांसौदन' – शब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति, 'तदस्मै दीयते नियुक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादः। इकार उच्चारणार्थः। टकारो ङीबर्थः। श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः, श्राणिकी। मांसौदनिकः, मांसौदनिकी।

अथ ठञेव कस्मान्नोक्तः, न ह्यत्र ठञष्टिठनो वा विशेषोऽस्ति ?

पदमञ्जरी

क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया। *अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयत इति*। यद्यग्रभोजनं दीयते तदास्मै एवेत्येष नियोगार्थः। तेन कदाचिल्लोपेऽपि न नियुक्तताया हानिः।

केचित्त्विति। अत्र पक्षे नियुक्तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥ 'श्रा पाके' क्तः, क्षीरहविषोरेव निपातनाच्छृभावाभावे 'संयोगादेरातो धातोः' इति निष्ठातकारस्य नकारः। श्राणा = यवागूः। मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः।

ठञेव कस्मान्नोक्त इति। लाघवात्स एव युक्तो वक्तुमिति भावः। न *ह्यत्रेति*। द्वे अप्येते प्रकृती पूर्वमेव वृद्धे, योऽपि 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंव-

न्यासः

'दीयते नियुक्तम्' इत्येतावदेव वक्तव्यम्? अत्रोच्यते—समर्थविभक्त्युपादानं तावत् पूर्वसूत्रे समर्थविभक्तिविशेषः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यस्य सूचनार्थम्। तेनेह न भवति—दुःखमस्याध्ययने वृत्तम्, अजयोऽस्याध्ययने वृत्त इति। अपपाठ एव हि वृत्ते प्रत्यय इष्यते। दीयमाने न सर्वस्मात् चतुर्थी—अरेः पृष्ठं ददातीति। स च षष्ठ्या एव प्रत्ययो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्ताद् यथा स्यात्। एवम् 'अस्मै' इति प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥ अथ ठञेव कस्मान्नोक्त इति। एवं हि लघु सूत्रं भवतीति भावः। स्यादेतत्—ठञ्टिठनोर्विशेषोऽस्ति, अतष्टिठन्नुक्तो न ठञ्? इति आह—न ह्यत्रेत्यादि। द्वयोरप्यनयोर्वृद्धत्वान्नास्ति विशेषः। योऽपि 'वृद्धिनिमित्तस्य'

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृद्धयभावो विशेषः – ओदनिकः, ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां 'तदस्मै दीयते नियुक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भाक्तः, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात् 'नियुक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। नियुक्तः = अधिकृतः, व्यापारित इत्यर्थः। शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः। आकरिकः[1]। आपणिकः। गौल्मिकः। दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥

पदमञ्जरी

द्भावप्रतिषेधः, स टिठन्यपि 'न कोपधायाः' इति भवति। *मांसौदनग्रहण-मित्यादि*। ठञ्येव वक्तव्ये टिठनो वचनमेवात्र प्रमाणमिति तेषां भावः ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ भजेर्भक्तम् = अन्नम् ॥

तत्र नियुक्तः ॥ नियुक्तमिति प्रकृते पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदार्थमेव, तमे-वार्थभेदं दर्शयति–*नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि*। किञ्च–प्रकृतं नियुक्तग्रहणं प्रकृत्यर्थ-विशेषणस्य दीयत इत्यस्योपाधिः, न तस्येह प्रत्ययार्थत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

न्यासः

इत्यादिना ठञि पुंवद्भावप्रतिषेधः, तस्य 'न कोपधायाः' इति टिठन्नप्यभावान्नात्र ठञ्टिठनोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। मांसौदनेत्यादिना विशेषं दर्शयति।

केचिदिति वचनाद् विगृहीतग्रहणं केचिन्नेच्छन्तीत्येतदुक्तं भवति। तन्मते ठञेव वक्तव्यः। टिठन्वचनं वैचित्र्यार्थं वेदितव्यम् ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ तत्र नियुक्तः ॥ अथ 'नियुक्तः' इति वर्तमाने पुन-र्नियुक्तग्रहणं कस्मात् क्रियते ? अर्थभेदात्। न तस्य ह्यव्यभिचारलक्षणो नित्यभावोऽर्थः। अस्य तु ततोऽन्य एवार्थो यदाह—नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि ॥

---

१. 'आन्तरिकः' इति पाठा०।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्ठन् प्रत्ययो भवति, 'तत्र नियुक्तः' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः। कोष्ठागारिकः। भाण्डागारिकः।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

'तत्र' इत्येव। सप्तमीसमर्थाददेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति। अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते, तत इदं प्रत्ययविधानम्। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चातुष्पथिकः। अकालात् — चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः। आमावास्यिकः।

अदेशकालादिति किम्? स्रुघ्नेऽधीते। पूर्वाह्णेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

'तत्र' इत्येव। कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति, 'व्यवहरति' इत्येतस्मिन्नर्थे। व्यव-

पदमञ्जरी

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ अधीते इत्यध्यायी, आवश्यके णिनिः, ग्रह्यादिलक्षणो वा। *अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते इति*। अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात्पर्युदासवृत्त्या, अभक्ष्यास्पर्शनीयवत्। तद्यथा—शूद्रादिप्राणिभिर्भक्ष्यमाणमपि लशुनमभक्ष्यमित्युच्यते, स्पृश्योऽपि चण्डालोऽस्पृश्य इत्युच्यते, अप्रतिषिद्धाभ्यां भक्ष्यस्पृश्याभ्यामन्यत्वात्; तद्वदिहापि श्मशानचतुर्दश्यौ स्वरूपेण देशकालावेव सन्तावप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्यत्वाददेशकालशब्देनोच्येते। 'अध्ययनस्य' इत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेन सन्निधापितत्वाल्लभ्यते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ व्यवहरतिः सम्भवति पणिना

न्यासः

अगारान्ताट् ठन् ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ अध्येतुं शीलमस्येत्यध्यायी, ताच्छीलिको णिनिः। अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते इति। अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात् पर्युदासवृत्त्याऽभक्ष्यास्पर्शनीयवदध्ययनस्येति। अत आह—तस्याध्यायिना प्रत्ययार्थेन सन्निधापितत्वात्। न हि विनाध्ययनेनाध्याय्युपपद्यते ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हारः = क्रियातत्त्वम्, यथा – लौकिकव्यवहार इति। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकश्चक्रचरः। वार्ध्रकठिनिकः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'वसति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः। 'आरण्यकेन भिक्षुणा

पदमञ्जरी

समानार्थः, आह हि—'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति; अस्ति विवादे—व्यवहारे पराजित इति, अस्ति विक्षेपे—शलाकां व्यहरतीति, अस्ति क्रियातत्त्वे; तदिह चरमस्य ग्रहणं तद्धितस्वभावादित्याह—*व्यवहारः क्रियातत्त्वमिति*। यत्र देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तत्र तस्यास्तथानुष्ठानमित्यर्थः। वंशाः = वेणवः कठिना यस्मिन्वंशकठिनो देशः। वर्ध्री = चर्मविकारः कठिना अस्मिन्वर्ध्रकठिनः, आहिताग्न्यादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातः। चक्रयुक्तेन शकटेन चरतीति चक्रचरः, स देशाननुक्रमेण चरन् तत्रानुष्ठेयक्रियाविपरीतं चरन्नेवमुच्यते। संस्थानप्रस्तारौ सन्निवेशौ॥

निकटे वसति॥ अरण्यं निवासो यस्य स आरण्यकः, 'अरण्यान्मनुष्ये'

न्यासः

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति॥ अल्पाच्तरस्य प्रस्तारशब्दस्य च पूर्वनिपातमकुर्वन्नेतत् सूचयति–अन्यदपि कार्यं लक्षणप्राप्तं न भवति। तेन कठिनान्तशब्दस्य ग्रहणं न भवतीति कठिनशब्दान्तं प्रातिपदिकं गृह्यते। व्यवहरतिरयमस्ति पणिना समानार्थः—यस्य 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इत्यत्र ग्रहणम्, अस्ति विवादे—व्यवहारे परिहृतमिति, अस्ति च विक्षेपे शलाकां व्यवहारतीति, अस्ति च लौकिके क्रियातत्त्वे—लौकिको व्यवहार इति; इह तु क्रियातत्त्वे वर्तमानस्य ग्रहणमित्येतद्दर्शयितुमाह—व्यवहारः क्रियातत्त्वमिति। क्रियाया अविपरीतस्वभावत्वादि क्रियातत्त्वम्। यथेत्यादि। लौकिको व्यवहार इत्यत्र यथा व्यवहारः क्रियातत्त्वे वर्तते, तथेहापि दर्शयति। क्रियातत्त्वे वर्तमानस्य ग्रहणम्। 'तत्र' इति सप्तम्यधिकारे सप्तमीनिर्देशात् प्रसिद्ध्युपसंग्रहणं लभ्यते। वांशकठिनिकश्चक्रचर इति। यश्चक्रचरः सन्ननुष्ठेयां क्रियां शास्त्रोक्तमविगीतां वंशकठिनेऽनुतिष्ठति स एवमुच्यते॥

निकटे वसति॥ निकटे समीप इत्यर्थः। यत्र शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः। एतच्च सप्तम्यां समर्थविभक्तौ लब्धायां पुनः सप्तमीनिर्देशात् प्रसिद्ध्युपसंग्रहणेन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यम्' इति शास्त्रम् । निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥

'तत्र' इत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'वसति' इत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः, षकारो ङीषर्थः । आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी ।

ठकः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति — 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यः 'वहति' इत्येतस्मि-

पदमञ्जरी

इति वुञ् । भिक्षुः = संन्यासी । *ग्रामात्क्रोशे इति* । 'यतश्च निर्द्धारणम्' इति पञ्चमी । अयं च विवेषोऽभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

आवसथात् ष्ठल् ॥ आवसत्येतमिति आवसथः, 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययः । *ठकः पूर्णो विधिरिति* । प्राग्वहतीयस्य ठको विधानं पूर्णमित्यर्थः, *अवधिरिति* पाठे पूर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ननु य एवार्थो रथं वहतीति स एव रथस्य वोढेति, तत्र तस्येदं रथाद्यदित्येव सिद्धं नार्थो रथग्रहणेन ? ननु तत्रोक्तं रथाङ्गएवेष्यत इति, वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यताम् ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्वौ

न्यासः

लभ्यते । स ह्येवमर्थः कृतः—इष्टे विषये सप्तम्यन्ते यथा स्यात्, अनिष्टान् मा भूत् । स पुनः शास्त्रतो निकटवास आरण्यकस्य भिक्षोरिति दर्शयति—आरण्यकेन भिक्षुणेत्यादि ॥

आवसथात् ष्ठल् ॥ प्राग्घिताद् यत् ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ तदिति द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायां रथादीनां द्वितीयानिर्देश इष्टाद् यथा स्यात्, अनिष्टान्मा भूत् । तेनेहैव भवति—गौर्युग्य इति, इह न भवति—युगं वहति राजा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। रथं वहति रथ्यः। युग्यः। प्रासङ्ग्यः।

'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥

'तद्वहति' इत्येव। 'धुर्' इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। धुरं वहतीति धुर्यः, धौरेयः ॥

पदमञ्जरी

रथौ वहति द्विरथ्यः, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुग्मा भूत्, 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः। 'युग्यं च पत्रे' इत्येव सिद्धम्। इह युगग्रहणमयुग्यमित्यत्र 'ययतोश्चातदर्थे' इति स्वरार्थम्, निपातनस्य तु क्यबन्तत्वादेष स्वरो न स्यात्। रथाङ्गवचनोऽयं युगशब्दः, इह न भवति— युगं वहति राजा कलिं द्वापरं वेति। प्रासङ्गशब्दो वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते तद्वाची गृह्यते, प्रासज्यते इति प्रासङ्गः, इह न भवति— प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीति। एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ धूर्धूर्वतेः, 'भ्राजभास' इति क्विप्, 'राल्लोपः'। धुरं वहतीति धुर्य इति। 'न भकुर्छुराम्' इति प्रतिषेधात् 'हलि च' इति दीर्घाभावः। ढञत्र विधीयते, न तु ढकञ्। धौरेयो भविता पितुरिति च दृश्यते, धौरेयक इति स्वार्थिके कनि भवति।

इह 'धुरो ढक् च' इति वक्तव्यम्, चकारात्प्राग्घितीयो यद्भविष्यति ॥

न्यासः

कलिं द्वापरं वेति। तथा प्रासज्यत इति प्रासङ्गः, यत् काष्ठं वनकाले वत्सानां कण्ठ आसज्यते तत्प्रासङ्गः, तं वहति प्रासङ्ग्यः। इह न भवति – प्रसङ्गादागतं प्रासङ्गम्। 'युग्यश्च पत्रे' इति निपातनाद् युग्यशब्दे सिद्धे युगग्रहणं स्वरार्थम्। न युग्यमयुग्यमित्यत्र नञो गुणप्रतिषेधे 'सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः' इत्यतो नञ इत्यनुवर्तमाने 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। तेन न ह्येकस्वरो लभ्यते। तस्य क्यबन्तत्वात् ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ अथ 'धुरो ढक् च' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, चकारो समुच्चयार्थः, यथाभिहिते प्रत्यये विज्ञायमाने यदेव भविष्यति? नैतदेवम्; यो हि धुरं वहति धुरोऽसौ वोढा भवति। तस्य यथाविहिते प्रत्यते विज्ञायमाने 'तस्येदम्' इत्यणपि स्यात्। यद्ग्रहणात् तस्येदंविवक्षायामपि यदेव भवति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खः सर्वंधुरात् ॥ ७८ ॥

'तद्वहति' इत्येव । सर्वंधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वंधुरां वहति सर्वंधुरीणः ।

स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये 'सर्वंधुरात्' इति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । 'खः' इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

'तद्वहति' इत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्ये-

पदमञ्जरी

खः सर्वंधुरात् ॥ *स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्याय्य इति* । सर्वा चासौ धूश्चेति 'पूर्वकाल' इत्यादिना समासः, ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारः समासान्तः, तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति वचनात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य न्याय्यत्वम्, यथा—'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इत्यत्र । *दक्षिणधुरीणः* । दक्षिणां धुरं वहति, उत्तरां धुरं वहतीति तद्धितार्थे समासः, ततोऽकारः समासान्तः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ *एकधुरादिति* निर्देशः सर्वधुरादित्यनेन व्याख्यातः । चकारेण खोऽनुकृष्यते, तेन स तावद्विधेयः, प्रत्ययादर्शनस्य च लुक् संज्ञा । न चान्योऽत्र प्रत्ययः, तेन खस्यैव लुग्विज्ञायते, तस्य यदि लुक् स्याच्चकारेणानुकृष्य विधानमनर्थकं स्यात् । एकधुराल्लुगिति वक्तव्यम्, लुक् स्वभावाद-

न्यासः

खः सर्वंधुरात् ॥ सर्वधुरमिति । सर्वा चासौ धूश्चेति 'पूर्वकालैक' इत्यादिना समासः । 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यादिना समासान्तः ।

स्त्रीलिङ्गे न्याय्य इति । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति धूःशब्दस्य यल्लिङ्गं तदेव न्याय्यमिति । तत्र सर्वधुरायाः' इति सूत्रे कर्त्तव्ये यतः सर्वधुरादिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः स शब्दरूपापेक्षः, अर्थापेक्षे हि निर्देशे परवल्लिङ्गता भवति । अयन्तु शब्दरूपापेक्षः, शब्दरूपञ्च नपुंसकमिति नपुंसकेनैव निर्देशो युक्तः । अर्थविवक्षायां तु स्त्रीलिङ्गमेव भवति—सर्वधुरां वहतीति ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ 'एकधुरात्' इत्ययमपि शब्दरूपापेक्षया निर्देशः । अर्थापेक्षया हि परवलिङ्गता भवति । अत्रापि पूर्ववत् समाससमासान्तौ वेदितव्यौ । वचनसामर्थ्यात् पक्षे लुग् विधीयते । यदि हि नित्यो लुक् स्यात् खस्य विधानमनर्थकं स्यात्, यत एव हि लुकं विदध्यात् । ननु चैकधुरशब्दात् केनचिद् विहितो न स्यात्, तस्य कथं लुक् शक्यते विज्ञातुम् ? लुग्वचनादेव यतोऽपि विधिरनुगम्यते इत्यदोषः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्भवति । एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

'तद्वहति' इत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति शाकटो गौः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

'तद्वहति' इत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

पदमञ्जरी

नन्तरस्य खस्य प्राकरणिकस्य यतो वा विधिरनुमास्यते, तदाह—*तस्य च लुग्भवतीति एकधुरीण इति* । एकां धुरं वहतीति तद्धितार्थे समासः, तत्रोक्तोऽकारः समासान्तः, ततः खः ॥

शकटादण् ॥ शकटादण्विधानमनर्थकम् । कथं शाकट इति ? 'तस्येदम्' इत्यण् भविष्यति, यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ वोढा भवति ? तत्राहुः—आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, तेन द्वे शकटे वहति, द्वैशकट इति प्राग्दीव्यतीयो लुग्न भवति ॥

हलसीराट्ठक् ॥ इह यो हलं वहति सीरं च तस्यासौ वोढा भवति, तत्र तस्येदं हलसीराट्ठगित्येव हालिकः सैरिक इति सिद्धम्, नार्थोऽनेन ? अत्राहुः—आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, द्वैहालिकः, द्वैसीरिकः, ैसीरिक इति लुङ् न भवतीति ॥

न्यासः

शकटादण् ॥ रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकम् ; 'तस्येदम्' इत्यनैव सिद्धत्वात् । शब्दभेदाद्विधानमिति चेदन्यो हि शब्दो रथं वहतीति, अन्यो हि रथस्य वोढेति । तदाऽर्थाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात् सिद्धम् । न हि कश्चिद् रथ्यमित्युक्ते रथस्यायमित्येवावैति, वहत्यर्थः प्रतीयते । तस्मात् स्यादेव रथाद् यत् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ शकटादणेवोत्सर्गः कर्तव्यः । एवञ्च वाक्यं करिष्यामः, यथा—रथस्य वोढा रथ्य इति । न तत्र विधीयते; तत्र प्रत्ययविधाने 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यनेन लुक् प्राप्नोति । अनेन पुनर्न प्राप्नोति, कस्मात् ? 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारात् । ननु च क्रियमाणेऽपीह द्विगोरण् प्रत्ययो न प्राप्नोति, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

'तद्वहति' इत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति जन्या = जामातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी = वधूरुच्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद् 'विद्धयति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति, न चेद्धनुष्करणं भवति । पादौ विद्धयन्ति पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः ।

अधनुषेति किम् ? पादौ विद्धयति धनुषा ।

पदमञ्जरी

संज्ञायां जन्याः ॥ *जामातुर्वयस्येति* । सा हि प्रणयकलहादौ जनीं जामातुः समीपं प्रापयति । *जनी वधूरुच्यत इति* । जायतेऽस्यां गर्भ इति कृत्वा । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधे 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ *पादौ विध्यन्ति पद्या इति* । तदन्तीत्यर्थः । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः । *ऊरव्या इति* । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' ।

नन्वसमर्थत्वादिति । सापक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यम् । प्रत्ययार्थो ह्यत्र

न्यासः

विधिर्नास्ति' इति ? न; एतदेव हि 'शकटादण्' इत्येवमादिकं ज्ञापकं भवति तदन्तविधेरिति । तेन द्वैहलिकः, द्वैशकटः, द्वैसीरिक इत्येवमादिकं सिद्धं भवति ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ अस्यत्यत्र गर्भ इति 'इन् सर्वधातुभ्यः', जनयतीति वा । अत्र 'कृदिकारादक्तिनः' 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीप्—जनी, तां वहन्ति जन्याः = जामातुर्वयस्याः । विवाहमानिताभिधीयते । केचित् कर्तरि जायतेऽस्यां गर्भ इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युटि जननशब्दाच्च ङीपि नकाराकारयोर्लोपेन साधयन्ति । ननु च जनीशब्दादेव यद् विधेयः ? सर्वकालार्थं निपातनमित्येके ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ पद्या इति । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पादशब्दस्य पद्भावः । ऊरव्या इति । 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः ।

ननु चेत्यादि । धनुरत्र प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थेन वाह्यं करणमपेक्ष्यते, तेन सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यम् ? ननु च व्यधनमेवात्र सापेक्षम्, क्रियया कारणं सम्बध्यत इति कृत्वा, तच्च व्यधनं क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य प्रधानं भवति, प्रधानस्य सापेक्षस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, न हि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते ? एवं तर्हि धनुष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते, यस्यां धनुष्करणं न सम्भाव्यते इति । तेनेह न भवति — चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

पदमञ्जरी

बाह्यम् करणं धनुरपेक्षते । ननु व्यधनमत्र सापेक्षम्, करणक्रिययोः सम्बन्धात्, व्यधनं च प्रधानम्, क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, यथा—राजपुरुषः शोभन इति ? भवतु क्रियाप्रधानमाख्यातम्, तद्धितस्तु स्वभावात्साधनप्रधानः । क्रिया तु गुणभूतेत्युक्तम् सा च धनुरपेक्षत इत्यसामर्थ्यम् । *अनभिधानाच्चेति* । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमनभिधानमेव दर्शयति । न *हीति* । 'धनुषा पद्यः' इत्युक्ते इत्थम्भूतलक्षणा सहयोगलक्षणा वा तृतीया गम्यते, न तु पादौ धनुषा विध्यतीत्ययं विवक्षितोऽर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्— असमर्थत्वादनभिधानाच्चात्र प्रत्ययो न भवतीति । यो हि मन्यते—'अधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवति' इति, तस्य शर्कराभिः पादौ विद्ध्यति कण्टकैरूरू विद्ध्यतीत्यत्र प्रत्ययः स्यादेव ? एवं तर्हि विशेषोपलक्षणपरोऽत्र धनुषेति निर्देशः, न तु धनुषः करणत्वप्रतिषेधपर इत्यर्थः । *धनुष्प्रतिषेधेनेति* । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति षत्वमुपलक्षणत्वमेव प्रतिपादयति । *यस्यामिति* । तेनेह न

न्यासः

भवत्येव वृत्तिः, यथा—राजपुरुषोऽयमभिरूप इति ? नैतदस्ति; यद्यपि क्रियाप्रधानमाख्यातम्, तथापीह प्रत्ययार्थ एव प्रधानम् । प्रत्ययार्थस्य साधनं व्यद्धा । तथा च प्रागुक्तम्[1]—'क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः' इति । अथ क्रियाद्वारेण व्यद्धुरपि करणं प्रत्यपेक्षा भवतीति कल्प्यते, तथा च सति प्रकृत्यर्थस्यापि क्रिया द्वारेणैव करणं प्रत्यपेक्षा भवतीति केन वार्यते ! न हि पादौ विध्यति धनुषेति करणविवक्षायां व्यधनमात्रस्य पादौ कर्म धनुष्करणविशिष्टस्य । तस्माद् व्यधनस्यापि क्रियाकरणे प्रत्यपेक्षेत्यसामर्थ्यात् प्रत्ययो न भविष्यति । अनभिधाच्चेति । अत्रैवोपपत्त्यन्तरम् । कथं पुनरुपपत्त्यन्तरमित्याह—न हीत्यादि । धनुषा पद्य इत्युक्ते धनुषः पद्यं प्रत्युपलक्षणभावः सम्भाव्यते, यथा—शिखया परिव्राजकमद्राक्षीदित्यत्र शिखया परिव्राजकं प्रति । धनुषा सह दृष्टः पद्य इत्येषोऽप्यर्थश्चाशङ्क्यते । न तु पादौ विध्यति धनुषेत्यमर्थो विवक्षितः प्रतीयते । एवं तर्हीत्यादिना क्रियाविशेषणपरो धनुषेति निर्देशः, न धनुषः करणत्वप्रतिषेधः । प्रतिषेधे प्रधानमिति दर्शयति—तेने-

१. 'तेन दीव्यति' (पा. सू. ४।४।२) इत्यत्र वृत्तौ ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

'तत्' इत्येव। धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्याम् 'लब्धा' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृनन्तम्, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात् 'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'लब्धा' इत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात् 'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद् 'गतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः वश्यः = कामप्राप्तः, विधेय इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

भवति—चौरं विद्ध्यतीति । सम्भाव्यते हि प्रच्यवच्छेदनादिकायां चोरस्य व्यधनक्रियायां धनुषः करणत्वम् ॥

धनगणं लब्धा ॥ लब्धेति तृनन्तमेतत्, तृजन्ते तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यम्। तृनन्ते तु 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इति प्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

वशङ्गतः ॥ 'वश कान्तौ', वशनं वशः, 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' इत्यच्। कामः = इच्छा, तां प्राप्त इति । परेच्छानुगामीत्यर्थः ॥

न्यासः

त्यादिना । क्रियत एव धनुषः प्रतिषेधः, तेन क्रिया विशेष्यते । तेन चौरं विध्यतीत्यादौ न भविष्यति । सम्भाव्यते हि चौरादिव्यधनक्रियया धनुषः करणत्वम् ॥

धनगणं लब्धा ॥ कथं पुनरत्र द्वितीया समर्थविभक्तिः, यावता 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यम्? इत्याह – लब्धेति तृन्नन्तमित्यादि । तृनन्तस्य हि प्रयोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधेन द्वितीया भवति ॥

अन्नाण्णः ॥ वशं गतः ॥ वशः = कामः, इच्छा । वशेर्धातोरत एव निपातनादप्रत्ययः । द्वितीयासमर्थविभक्तौ प्रकृतायां वशमिति द्वितीयानिर्देश इष्टे विषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यात्, अनिष्टान्मा भूत् । तेनेहैव भवति—वशं गतः = इच्छाप्राप्तः, विधेय इत्यत्र न भवति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः। पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः। पद्याः पांसवः। शक्यार्थे कृत्यप्रत्यः। शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः। कर्दमस्यावस्थोच्यते – नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थाद् 'आबर्हि' इत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। मूलमेषामावर्हि मूल्या माषाः। मूल्या मुद्गाः। 'वृहू उद्यमे', येषां मूलमावृह्यते उत्पाट्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः। मूलोत्पाटनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ *निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति*। द्वितीया तु न भवति; दृश्यमिति क्यपा कर्मणोऽभिहितत्वात्। *शक्यार्थे कृत्यप्रत्यय इति*। तेन योग्यत्वे सति पदस्पर्शनाभावेऽपि पद्यः कर्दम इति प्रयोग उपपद्यत इति भावः। मुद्रा = सन्निवेशः, प्रतिरूपा मुद्रा *प्रतिमुद्रा*। *नातिद्रवो नातिशुष्क इति*। पांसवोऽपि नात्यल्पा नातिबहुलाः पद्याः ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ *प्रथमासमर्थादिति*। द्वितीयाया निमित्ताभावान्निर्देशादेव प्रथमैव भवतीति भावः। 'वृहू उद्यमने', वादिरयं न बादिः। दृश्यते हि 'उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र ह्यस्सुष्मिक् प्रवृहाण', 'तद्ववर्हात्मनोदेवा' इति च। आवर्हणमावर्हः = उत्पाटनम्, आवर्होऽस्यास्तीत्यावर्हि, सुष्ठु पक्वा न शक्यन्ते

न्यासः

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ कर्मणः कृतैवाभिहितत्वाद् द्वितीया न सम्भवति। न च द्वितीयाप्रथमाभ्यामन्यत्र विभक्तौ पदमिति रूपमुपपद्यते। तस्मात् प्रथमान्तमेवैतदिति निश्चित्याह – निर्देशादेवेत्यादि ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ आवर्हणमावर्हः, उत्पाटनमित्यर्थः। वृहेराङ्पूर्वाद्भावे घञ्, आवर्होऽस्यास्तीत्यावर्हीति। द्वितीयाविभक्तिरिह नास्ति। न च प्रथमाद्वितीयाभ्यामन्यस्यां विभक्तौ मूलमित्येतद्रूपमुपपद्यते। तस्मात् प्रथमान्तमेवैतत्। निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरुपपद्यते इति मत्वाऽऽह—मूलशब्दात् प्रथमासमर्थादिति ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

'धेनुष्या' इति निपात्यते संज्ञायां विषये। संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम्। धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययो निपात्यते। अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यते। या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या। पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः। धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। गृहपतिशब्दात् तृतीयासमर्थात् 'संयुक्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति। गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः।

अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति, तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

पदमञ्जरी

संग्रहीतुम्। मध्यतो लूयमाने कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ *यश्च प्रत्ययो निपात्यत इति*। कुत्र? अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे, तदाह—*या धेनुरुत्तमर्णायेति*। कथं पुनर्यति प्रकृते यप्रत्ययो निपात्यते? तत्राह—*अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यत इति*। यति हि 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः स्याद्, अन्तोदात्तश्चेष्यते, न केवलं संज्ञायाम्, अपि त्वन्तोदात्तोऽपीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ *अन्यस्यापीत्यादि*। गृहपतिर्हि यजमानः, स यथा गार्हपत्ये कार्याणि करोति तथा दक्षिणाग्नावाहवनीये च, भूयो वाऽऽहवनीये; तस्मादन्यस्यापि गृहपतिना योगोऽस्ति। यद्येवम्, तत्राप्यतिप्रसङ्गः? इत्यत आह—*तत्रेति*। अपर आह—गृहपतिरग्निविशेषः, तेन संयोगो गार्हपत्य-

न्यासः

संज्ञायां धेनुष्या ॥ यश्च प्रत्यय इति। किमर्थं पुनर्यप्रत्ययो निपात्यते? इत्याह—अन्तोदात्तो ह्ययमपीष्यत इति। यति सति तित्स्वरेणान्तस्वरितत्वात्। अन्तोदात्तश्चेष्यते। तस्माद् यप्रत्यय एव न्याय्यः। न केवलं संज्ञाविषय एवेष्यते; अपि त्वन्तोदात्तोऽपीत्येषोऽपिशब्दस्यार्थः ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ संयुक्ते इति। सम्बद्ध इत्यर्थः।

अन्यस्यापीत्यादि। यथैव हि गृहपतिर्यजमानो गार्हपत्ये कार्यं करोति, तथा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते। नावा तार्यं नाव्यमुदकम्। नाव्या नदी। शक्यार्थे कृत्यः।

वयसा तुल्यो वयस्यः सखा। संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः, तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति।

पदमञ्जरी

स्यैवाग्निहोत्रेऽपि गार्हपत्ये अग्नये गृहपतये प्रजापतये, पत्नीसंयाजेषु च तत्रैवेज्यते इति, तत्रापि गृहपतिरग्निर्गृह्यते न यजमान इत्यत्र संज्ञाधिकार एव शरणम् ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ तत्र नावादीनां प्रथममूलान्तानां पञ्चानां द्वितीयमूलादीनां च त्रयाणां पूर्वं पृथक्पृथक् द्वन्द्वं कृत्वा ततो द्वयोरपरो द्वन्द्वः कृतः, न त्वष्टानां युगपत्सहविवक्षा; किं सिद्धं भवति ? न मूलयोः सारूप्यादेकशेषो भवति। का पुनरत्र समर्थविभक्तिः ? इत्यत आह—*प्रत्ययार्थद्वारेणेति*। द्वारम् = मुखम्, उपायः। इह तार्यादयः प्रत्ययार्थाः, तत्सम्बन्धे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति। *नाव्यमिति*। अत्र तावत्तरणक्रियायां करणत्वम्।

वयसा तुल्य इति। तत्र हेतुमाह—यो येन वयस्तुल्यः स तं प्रति वयस्यः। *शत्रौ न भवतीति*। किं तु मित्र एव भवति।

न्यासः

दक्षिणान्नावाहवनीये च। तस्मादन्यस्यापि दक्षिणादेर्गृहपतिना संयोगोऽस्ति। यद्येवम्, अतिप्रसङ्गोऽन्यत्र प्राप्नोति ? इत्याह—तत्र संज्ञाधिकारादित्यादि। अभिधेयनियमार्थं संज्ञाग्रहणमनुवर्तते, तेनेह न भवत्यतिप्रसङ्गः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ कथं पुनरिहापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते, यावता नेहोपात्ता, नाप्यनुवर्तते ? इत्याह—प्रत्ययार्थद्वारेणेत्यादि। द्वारम् = उपायः, कारकमित्यर्थः। इह तार्यादयः प्रत्ययार्थाः। तत्सम्बन्धे कर्तरि करणे हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति। ततः समर्थविभक्तिर्लभ्यते। नाव्यमिति। 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः अत्र नावस्तरणक्रियायां कर्तृत्वं करणत्वञ्च विवक्षावशाद् भवतीति करणे, कर्तरि वा तृतीया। एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम्। ननु च 'धर्मादनपेते' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम्? नैतदस्ति; धर्मं यदनुवर्त्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते, फलं तु धर्मादपेत्यैव; कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य।

विषेण वध्यो विष्यः। विषेण वधमर्हतीत्यर्थः।

मूलेनानाम्यं मूल्यम्। आनाम्यम् = अभिभवनीयम्। पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलम्, तेन तदभिभूयते शेषीक्रियते। मूलं हि सगुणं मूल्यं करोति। 'पोरदुपधात्' इति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ण्यत्। मूलेन समो मूल्यः पटः। उपादानेन समानफल इत्यर्थः।

पदमञ्जरी

ननु चेति। धर्मेण प्राप्यं सुखादि, फलमपि धर्मादनपेतमेव; कार्यस्य कारणाविनाभावादिति प्रश्नः। *धर्मं यदनुवर्तत इति*। अनादिः शिष्टसमाचारस्तज्जन्यो वाऽऽत्मगुणो धर्मः, यदनुष्ठानमनुवर्तते तद्धर्मादनपेतम्, फलं तु धर्मादपैत्येवेति कुतः? इत्याह—*कार्यविरोधित्वादिति*। धर्मस्य कार्यं सुखानुभवः, कार्यं विरोधि नाशकं यस्य स कार्यविरोधी, तस्य भावः कार्यविरोधित्वं तस्मादित्यर्थः। उत्पन्ने हि फले धर्मो नश्यति, अन्यथा सकृद्धर्मे कृते स्वर्गमनुभवतः प्रभवो न स्यात्।

वधमर्हतीत्यर्थ इति। वध्यशब्दस्य 'दण्डादिभ्यो यः' इत्यत्रार्थे व्युत्पादितत्वात्।

आनाम्यमभिभवनीयमिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामापूर्वो नमिरभिभवे वर्तते।

पटादीनामुत्पत्तिकारणमिति। पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं यद्वस्तु तन्मूलशब्दवाच्यमित्यर्थः। *तेनेति*। मूलेन। *तदिति*। मूल्यम्। *शेषीक्रियत इति*। शेषीकरणमेवात्राभिभव इत्यर्थः। गुणभावमापद्यते कथमित्याह—*मूलं हि सगुणं मूल्यं करोतीति*। मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म, पटादिषु विक्रीय-

न्यासः

धर्मेण प्राप्यं धर्म्यमिति। तत् पुनर्धर्मस्य फलं स्वर्गाद्युच्यते। ननु चेत्यादि। ननु च धर्मेण यत्प्राप्यं तद्धर्मादनपेतं भवतीति भावः।

विष्य इति। विषेण वधमर्हतीत्यर्थः। वध्यशब्दस्य 'दण्डादिभ्यो यः' इत्यर्हार्थे व्युत्पादितत्वात्।

आनाम्यमभिभवनीयमिति। अनेकार्थत्वाद् धातूनामत्र नमिरभिभवे वर्तते। पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलमिति। दत्तेन हिरण्येन पटादीनामुत्पत्तिर्भवति। तेनेति। मूलेन। तदिति। मूल्यम्। शेषीक्रियत इति। अनेनाभिभूयत इत्यस्यार्थमाचष्टे।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । समितम् = सङ्गतमित्यर्थः ॥

'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।

तुलया सम्मितं तुल्यम् । सम्मितम् = समानम्, सदृशमित्यर्थः ।

पदमञ्जरी

माणेषु यन्मूलातिरिक्तं वस्तु लाभो नाम तन्मूल्यम्, गुणो भागः, स पुनरिह मूल्यमेव, तेन सह वर्तते सगुणः, हिशब्दो हेतौ । एतदुक्तं भवति—यस्मान्मूल्यमात्मनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति तस्मान्मूले मूल्यमभिभूयते शेषीक्रियते, मूल्ये सति तेन गुणेन सगुणं मूलं भवति; इयमेव चावनतिः, अयमेवाभिभवः, इदमेव शेषीकरणम् । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिको विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः, न मूलातिरिक्ते भागे, स च मूल्यसम्भवादौपचारिकः । एवं च यत्रापि मूल्यं नास्ति दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे क्रीयमाणे, तत्रापि क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगः सिद्धो भवति ।

सीता = हलाग्रम्, सम्पूर्वादिणः क्तः, समितम् = सङ्गतम्, निम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत् । *द्विसीत्यमिति* । द्वाभ्यां सीताभ्यां समीकृतमिति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः ।

तुलया सम्मितं तुल्यमिति । अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया । यद्यपि तद्योगे

न्यासः

शेषीक्रियते = गुणभावमापाद्यते, अप्रधानीक्रियत इत्यर्थः । अप्रधानीकरणमेव = अभिभवः । कथं पुनस्तेन तच्छेषीक्रियते ? इत्याह-मूल्यं हीत्यादि । हिशब्दो हेतौ । मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म । तत्प्रणयेन हिरण्येन पटादयो विक्रीयन्ते । तत्र यन्मूलातिरिक्तं हिरण्यं लाभः, तन्मूल्यं गुणो भागः । सह तेन वर्तत इति सगुणः । गुणः पुनरिह तदेव मूल्यं वेदितव्यम् । तदेतदुक्तं भवति— यस्मान् मूल्यभागेनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति न न्यूनं तन्मूल्यमभिधीयत इति । मूल्ये सति तत् तत्र द्विगुणं करोतीत्युच्यते । का पुनरियं युक्तिः, यदि नाम सगुणं मूलं करोतीत्येच्यते तत् कथं मूल्यमभिभूयते ? यथेयं युक्तिस्तदाख्यायते—इह हि शास्त्रे यत् सिद्धमुपकारि तदङ्गमप्रधानम्, यच्चोपकारसाध्यमनुपकारकं तदङ्गि प्रधानमित्येषा व्यवस्था । तथा चोक्तम्—

शास्त्रे द्वयमेवेह स्यादङ्गमथवा भवेदङ्गि तत्र ।
उपकारि सिद्धमङ्गं साध्यानुपकारकमङ्गीति ॥ इति ।

एवञ्च मूल्येन मूलं सगुणं क्रियमाणमुपकार्यत्वात् प्रधानं सम्पद्यते, मूल्यं त्वनुपकार्यत्वादप्रधानं सम्पद्यते । तन्मूलेन मूल्यमभिभूयते, तदपेक्षया तस्याः प्रधानभावापत्तेः ।

तुलया सम्मितं तुल्यमिति । अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया । यद्यपि तुल्यार्थयोगे

काशि० ३ : ५१

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा – तुला परिच्छिनत्ति परम्, एवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः। धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यः- 'अनपेतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः। छन्दःशब्दात् तृतीयासम-

पदमञ्जरी

षष्ठ्यपि भवति, तथापि नावादिभिस्साहचर्यात्तुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययः। अत एव पूर्वमुक्तम्—'तृतीयासमर्थविभक्तिर्लभ्यते' इति। षष्ठ्यन्तादपि न कश्चिद्दोषः, न्यायस्तु कथितः। कथं पुनस्तुल्यस्य तुल्या सदृशत्वमत आह—*यथेति*। *एवं तदपीति*। तदपि तुल्यं प्रतियोगिनं सादृश्येन परिच्छिनत्ति, एतद् व्युत्पाद्यत्वेन प्रदर्शितम्। सदृशपर्यायस्तुल्यशब्दः, नावयवार्थः कश्चित्, अत एव 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इत्यत्रोक्तम्—'तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः' इति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ *निर्देशादेवेति*। सत्यर्थसम्भवेऽर्थान्तरस्य वा सम्भवे सति निर्देशादिति द्रष्टव्यम्, 'धुरो यड्ढकौ' इत्यत्रातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः। *संज्ञाधिकारादभिधेयस्य नियत इति*। शास्त्रीयात् पथो यदनपेतं तत् पथ्यम्, न तु तस्मादनपेतश्चोरः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ *प्रत्ययार्थसामर्थ्यं लभ्यते इति*। निर्माणे छन्दसः करण-

न्यासः

षष्ठ्यपि विधीयते, तथापि नौप्रभृतिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः प्रत्ययविधानात् तुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययो विज्ञायते। यथेत्यादिना तुलया सादृश्यं दर्शयति। ननु च 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' इति निपातनादेव तुल्यशब्दस्य साधुत्वं भविष्यति, स च सदृश एव लोके प्रसिद्ध इति नार्थस्तुलाशब्दात् सम्मिते प्रत्ययविधानेन ? स्वरार्थं तु प्रत्ययविधानम्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। न हि निपातने सत्याद्युदात्तत्वं तुल्यशब्दस्य शक्यते विज्ञातुम् ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिरिति। यद्येवम्, 'धुरो यड्ढकौ' इत्येवमादावपि निर्देशादेव समर्थविभक्तिर्विज्ञेया ? नैष दोषः; तत्र हि द्वितीया समर्थविभक्तिः। एवं ज्ञानं स्याद्—द्वितीयानुवृत्तिरपार्थिका स्यात्। इह तु न काचिद् विभक्तिरनुवर्तते, पञ्चमी च सूत्रे श्रूयते। तस्मात् सैव समर्थविभक्तिरुत्कल्पयितुं युक्ता ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्थात् 'निर्मिते' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मितः=उत्पादितः । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः । इच्छया कृत इत्यर्थः ।

इच्छापर्यायश्छन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'निर्मिते' इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उरसा निर्मित औरसः पुत्रः, उरस्यः पुत्रः ।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'प्रियः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् ।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति – हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

पदमञ्जरी

त्वात् । इष्टपर्यायश्छन्दःशब्दो गृह्यते इति न वेदवचनः, नापि त्रिष्टुबादिवचनः । एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते । यद्यपि स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः, 'छन्दानुवृत्ति-'दुस्साध्या' इत्यादावकारान्तश्छन्दशब्द इच्छापर्यायः, तथापि तस्यैव धातोर-सुन्नन्तस्येच्छावाचित्वमविरुद्धं चेति मन्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ *औरसः पुत्र इति* । आत्मनोत्पादित इत्यर्थः । *संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति* । उरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न भवति ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ हृदयम् = अन्तःकरणम्, प्रियम् = प्रीतिकरम् । *हृद्यमिति* । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशः ॥

न्यासः

छन्दसो निर्मिते ॥ प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्येति । निर्मिते इति प्रत्ययार्थः । तत्र च्छन्दसः करणत्वमिति सामर्थ्यात् तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । छन्दःशब्दोऽयं वेदे त्रिष्टुबादौ, इच्छायाश्च वर्तते; इह त्विच्छायां वर्तमानो गृह्यते, अत एवाह—इच्छया कृत इति । इच्छावृत्तिस्तु संज्ञाग्रहणस्याभिधेयनियमार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति । तेनोरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न भवतीति भावः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ हृद्य इति । 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिना हृद्भावः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥

'हृदयस्य' इत्येव। 'बन्धने' इति प्रत्ययार्थः। तद्विशेषणमृषिग्रहणम्। बद्धयते येन तद्बन्धनम्। हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति। ऋषिः = वेदो गृह्यते। हृदयस्य बन्धनमृषिः हृद्यः। परहृदयं येन बद्धयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रः = हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः। मतम् = ज्ञानम्, तस्य करणं मत्यम्, भावसाधनं वा। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः। कर्षणं कर्षः, भावसाधनं वा ॥

पदमञ्जरी

बन्धने चर्षौ ॥ *षष्ठीसमर्थादिति*। बन्धनयोगे कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी। *ऋषिर्वेदो गृह्यते इति*। 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ दर्शनात्। यस्त्वाध्यानसम्पन्ने वसिष्ठादावृषिशब्दः, तस्य ग्रहणं न भवति; संज्ञाधिकारात् ॥

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ *प्रत्ययार्थसामर्थ्यलब्धेति*। करणादयः प्रत्ययार्थाः, तद्वचनाः करणादयः शब्दाः कृदन्ताः, तद्योगे यथायथम् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी भवति। संज्ञाधिकाराद्धलसम्बन्धाच्च कर्षशब्दोऽपि क्रियावचनो गृह्यते, न परिमाणशब्दः। *मतस्य करणमिति* कर्मणि षष्ठी। *जनस्य जल्प इति* कर्त्तरि। जल्पशब्दो भावसाधनः, अत एवात्र भावः साधनं वेति नोक्तम्। *हलस्य कर्ष इति* कर्मणि षष्ठी, करणस्य वा कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि। *द्विहल्य इति*। 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः ॥

न्यासः

बन्धने चर्षौ ॥ ऋषिशब्दोऽयमस्त्येव गुणवति पुरुषविशेषे, अस्ति च वेदे; इह संज्ञाधिकारादेव न मनुष्यग्रहणमिति दर्शयति। ऋषिर्वेदो गृह्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्येति। करणादयः प्रत्ययार्थाः। तत्र करणादयः शब्दा भावे करणे च व्युत्पाद्यन्त इति सामर्थ्यादेवोपलभ्यमाना षष्ठीविभक्तिर्विज्ञायते। यद्यपि कर्षशब्दः परिमाणवचनोऽप्यस्ति, तथापि करणादीनां साहचर्यात् क्रियाशब्द एव गृह्यते। करणशब्दो भावसाधनः। यदा तु करणसाधनः, तदा क्रियतेऽनेनेति करणम्, 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात् 'साधुः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः; तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्' इत्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । सांयुगीनः ।

प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः ॥

पदमञ्जरी

तत्र साधुः ॥ *सामन्य इति* । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । *प्रवीणः* = निपुणः, *योग्यः* = समर्थः । *तत्र हि परत्वादिति* । 'तस्मै हितम्' इत्यनेन चतुर्थीसमर्थात्प्रत्ययो विधीयते, अनेन तु सप्तमीसमर्थात्तेन नात्र 'विप्रतिषेधे परम्' इत्येतत्परत्वापरत्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? इष्टवाची परशब्दः, उपकारलक्षणे साधौ प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वात् 'तस्मै हितम्' इत्यनेन विधिना भवितव्यमित्यर्थः । एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ जनं जनं प्रति प्रतिजनमिति 'यथार्थे यदव्ययम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः । *प्रतिजने साधुरिति* । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' । *परस्यकुलम्, अमुष्यकुलमिति* । षष्ठीसमासेऽस्मादेव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् ।

न्यासः

विधिरत्रेष्यते । तस्योदाहरणम् --'द्विहल्यः' इति दर्शयति । भावसाधनश्चेति । अत्रापि पूर्ववद् विभागो वेदितव्यः ॥

तत्र साधुः ॥ सामन्य इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । साधुरिह निपुणः, योग्य इति भावः ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ जनं जनं प्रति प्रतिजनम्, 'यथार्थेऽव्ययम्' इत्यव्ययीभावः । परस्यकुलमम्, अष्यकुलमिति । निपातनादलुक् । 'षष्ठ्या आक्रोशे' इति वा यदा परकुलत्वेनाक्रुश्यते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र हितार्थ एव साध्वर्थः, तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताण्णः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। भक्ते साधुः भाक्तः शालिः। भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्-शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन् विषये। यतोऽपवादः। परिषदि साधुः पारिषद्यः।

णप्रत्ययोऽप्यत्रेष्यते। तदर्थं योगविभागः क्रियते — 'परिषदः', णो भवति। परिषदि साधुः पारिषदः, ततः 'ण्यः', परिषद इत्येव ॥

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। कथायां साधुः काथिकः। वैकथिकः।

कथा। विकथा। वितण्डा। कुष्टचित्। जनवाद। जनेवाद। वृत्ति। सद्गृह। गुण। गण। आयुर्वेद। कथादिः ॥

पदमञ्जरी

पूर्वसूत्र उक्तम्-'साधुः प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः,' तत्र प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वादिति, इह तु न तथेत्याह—*यत्रेति*। *प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते इति*। अप्राप्तिरत्र बाधः; न हि चतुर्थ्यन्ताद्विधीयमानानां सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्तिरस्ति। तत्र प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति वक्तव्ये बाध्यत इत्युक्तम्—'चतुर्थ्यन्तेभ्योऽप्यनभिधानात्प्राक्क्रीतीया न भवन्ति' इति दर्शयितुम् ॥

भक्ताण्णः ॥ भक्तास्तण्डुला इति। भक्तयोग्याः, त्रिफलीकृतत्वात् ॥

परिषदो ण्यः ॥ णप्रत्ययोऽप्यत्रेष्यते इति। 'पारिषदा कृतिरेषा तत्रभवताम्', 'सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्' इति च *भाष्यकार*प्रयोगात् ॥

न्यासः

यत्रेत्यादि। 'प्रतिजन', 'सर्वजन'—इत्येवमादिषु केषुचिद्धितार्थ एव प्रतीयते, न तु प्रवीणो योग्यशब्दस्यार्थः। तेन तत्र वचनसामर्थ्यात् परेऽपि प्राक्क्रीतीयाः प्रत्यया बाध्यन्ते; अन्यथा हि वचनमनर्थकं स्यात् ॥

---

१. अत्र मुद्रितपुस्तके 'भक्तादणन्यतरस्याम्' इति सूत्रप्रतीकमुपात्तम्, तत्तु प्रामादिकमेव ध्येयम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। कौल्माषिको मुद्गः। साक्तुको यवः।

गुड। कुल्माष। सक्तु। अपूप। मांसौदन। इक्षु। वेणु। संग्राम। सङ्घात। प्रवास। निवास। उपवास। गुडादिः॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वासतेयम्। स्वापतेयम्॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। स्वरे विशेषः। सभायां साधुः सभ्यः॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाड्ढः प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये छन्दसि। यस्यापवादः। सभेयोऽस्य युवा यजमानस्य वारो जायताम्॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

पदमञ्जरी

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ पतन्त्यनेनेति पन्थाः, 'गमेरिनिः' 'पतेस्थ च'; अतति सततं गच्छतीत्यतिथिः, न विद्यते तिथिर्यस्य सोऽप्यतिथिः, एकमपि दिनमत्रास्थित इत्यर्थः। वसनं वसतिः, 'वसेश्च' इत्यतिप्रत्ययः, तत्र योग्या वासतेयी रात्रिः। स्वपतिराद्यः, स्वपतेर्योग्यं स्वापतेयं धनम्॥

समानतीर्थे वासी ॥ वसतीति वासी, निपातनाण्णिनिः, ग्रह्यादेराकृतिगणः

न्यासः

भक्ताण्णः॥ परिषदो ण्यः॥ कथादिभ्यष्ठक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ सभाया यः॥ स्वरे विशेष इति। यति सति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं स्यात्, ये तु सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्॥

ढश्छन्दसि॥ समानतीर्थे वासी॥ वसतीति वासी। निपातनादेव णिनिः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'साधुः' इति निवृत्तम् । 'वासी' इति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थ-शब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् 'वासी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय इत्यर्थः । तीर्थशब्दे-नेह[1] गुरुरुच्यते । समानस्य सभावः, तीर्थे यः[1] ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'शयितः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, ओकारश्चोदात्तः । शयितः=स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

पदमञ्जरी

त्वाद्वा साधुरिति । *निवृत्तमिति* । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—*वासीति प्रत्ययार्थ इति* । साधुरित्यस्यानुवृत्तौ तु तस्यैव विशेषणं वासिग्रहणं स्यात् । *तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यत इति* । प्रयागादितीर्थसाधर्म्यात् । तरन्त्यनेनेति तीर्थम्, तरतेः क्थन् । मुख्यस्य तीर्थस्य ग्रहणं न भवति; संज्ञाधिकारात् ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ *ओकारश्चोदात्त इति* । तित्स्वरितस्या-पवादः । *शयितः स्थित इति* । शेतेः स्थितावपि वृत्तेः, आमाशयः, जलाशय इति यथा । *समानोदर्य इति* । उदीर्यत इत्युदरम्, उदि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त-लोपश्चेत्यलचोरन्यतरः । समानं च तदुदरं च समानोदरम्, 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना समासः, ततः प्रत्ययः ॥

न्यासः

ग्रहादिलक्षणो वा । अथ वा—वसनं वासः, सोऽस्यास्तीति वासी, मत्वर्थीय इनिः । अथ तत्रेति वर्तमाने पुनः 'समानतीर्थे' इति सप्तम्युपादानं किमर्थम् ? प्रकृतित्वेनेष्टात् सप्तम्यन्ताद् यथा स्यात्, अनिष्टान् मा भूत् । एतेन गुरुवचनो यस्तीर्थशब्दस्तदन्तात् सप्तमीसमर्थात् प्रत्ययो भवति, न तु यः प्रयोगादिवचनस्तदन्तात् । अमुमेवार्थं चेतसि कृत्वाऽऽह—तीर्थशब्देन गुरुरुच्यत इति ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ औकारश्चोदात्त इति । यतः स्वरे प्राप्त ओकारस्योदात्तत्वं विधीयते । शयतिः स्थित इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् तस्य स्थितावपि वृत्तेः, तथा हि—आमाशयः, जलाशय इति । समानोदर्य इति । समानञ्च तदुदरञ्चेति समानाधिकरणसमासं कृत्वा ततः प्रत्ययः ॥

१—१. पाठोऽयं क्वचिन्नास्ति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'शयितः' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति। 'विभाषोदरे' इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः। समानोदरे शयितः सोदर्यो भ्राता। 'ओ चोदात्तः' इति नानुवर्त्तते। यकारे स्वरः॥

भवे छन्दसि॥ ११०॥

'तत्र' इत्येव। सप्तमीसमर्थाद् 'भवे' इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति। अणादीनां घादीनां चापवादः। सति दर्शने तेऽपि भवन्ति; सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात्। मेध्याय च विद्युत्याय च नमः।

आ पादपरिसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः। भवाधिकारश्च 'समुद्राभ्राद्धः' इति यावत्॥

पदमञ्जरी

सोदराद्यत्॥ यकारादौ प्रत्यये विवक्षित इति। 'विभाषोदरे' इत्यत्र 'तीर्थे यः' इत्यतो य इत्यनुवर्तते, तत्र य इत्येषा विषयसप्तमीति दर्शयति। *ओ चोदात्त इति तु नानुवर्तत इति*। यविधानसामर्थ्यात्॥

भवेच्छन्दसि॥ अणादीनां घादीनां चापवाद इति। 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम्। *सति दर्शने तेऽपि भवन्तीति*। तद्यथा—मुञ्जवान्नाम पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतस्तस्येति भक्षः। *मेध्यायेति*। अत्र 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, अन्तस्वरितं चाधीयत इति॥

न्यासः

सोदराद् यः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सोदर्यशब्दादपि पूर्वेण यत्येव प्राप्ते यो विधीयते। 'विभाषोदरे' इति विषयसप्तमीति मत्वाऽऽह—यकारादौ प्रत्यय इत्यादि। ओ चोदात्त इति नानुवर्तत इति। प्रत्ययविधानसामर्थ्याद् य उदात्तः॥

भवे च्छन्दसि॥ अणादीनां घादीनाञ्चापवाद इति। 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम्। यद्येवम्, यता बाधितत्वाच्छन्दसि तेषामभावः स्यात्, ततश्च मुञ्जावत्यं[1] मौञ्जावतं[1] वेत्येवमादि न सिध्यति? इत्याह—सति दर्शन इत्यादि। कथं पुनरेवं लभ्यते? इत्याह—सर्वविधीनामित्यादि। सर्वविधिव्यभिचारस्तु 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलग्रहणाल्लभ्यते। मुञ्जावान्[2] नाम पर्वतः, तत्र भवौऽसौ मौञ्जावतः[2]॥

१-१. क्वचित् 'मुञ्जीरात्यं मौञ्जीरातम्'—इति पाठः।
२-२. मुञ्जीरातो नाम ······मौञ्जीरातः'—इति पाठः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोऽपवादः। पाथसि भवः पाथ्यो वृषा। नाद्यो गिरो मे प्रयच्छति। पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवन्तीभ्यः स्वाहा।

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतश्शब्दाद्विभाषा 'ड्यत्', 'ड्य' – इत्यतौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। स्रोतसि भवः स्रोत्यः। स्रोतस्यः। ड्यड्ड्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

'सगर्भ', 'सयूथ', 'सनुत'–शब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः'

पदमञ्जरी

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ *पाथोऽन्तरिक्षमिति*। पाति भूताद्यवकाशदानेनेति कृत्वा। यद्यपि 'पातेर्बलेर्जुट्', 'उदके थुट्', 'अन्ने च' इति अन्नोदकयोः पाथःशब्दोऽसुनि व्युत्पाद्यते, तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेऽपि भवति ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ वेशन्तः = पल्वलम्, 'विशेर्झ च', तत्र भवा आपः वैशान्त्यः ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ 'स्रुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुन्। स्रोतः = नदीप्रवाहः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ 'अर्त्तिगृभ्यां भन्', गिरति गीर्यते वा गर्भः। युता

न्यासः

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ड्यड्ड्ययोः स्वरे विशेषः। ड्यति हि सति 'तित् स्वरितम्' इत्यन्तस्वरितः स्यात्, ड्ये तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं भवति ॥

सगर्भसयूथसनुताद् यन्। समानो गर्भः, समानो यूथ इति कर्मधारयः। 'णु

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। स्वरे विशेषः। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्यः। सर्वत्र 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः॥

तुग्राद् घन्॥ ११५॥

तुग्रशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः। त्वमग्ने वृषभस्तुग्रियाणाम्।

अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः॥

अग्राद्यत्॥ ११६॥

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। अग्रे भवमग्रयम्। किमर्थमिदम्, यावता सामान्येन यद्विहित एव? 'घच्छौ च' इति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते॥

पदमञ्जरी

भवन्त्यस्मिन्यूथम्, 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' इति क्थन्प्रत्ययान्तो निपातितः। नुतिर्नुतम्, 'नपुंसके भावे क्तः'। सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः॥

तुग्राद् घन्॥ 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यत औणादिको रन् गुडागमः॥

अग्राद्यत्॥ 'ऋज्रेन्द्राग्र' इत्यग्रशब्दो निपातितः। *सामान्येनेति*। 'भवे छन्दसि' इति। *ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयत इति*। एवमपि यद्ग्रहणमनर्थकम्, अग्रादित्येवास्तु, प्राकरणिको यद्भविष्यति; अथ वा 'अग्राद् घच्छौ च' इति चकाराद्भविष्यति, 'अग्रपश्चाड्डिमच्' इत्यस्य समुच्चयो न शक्यः, विदेशस्थत्वात्? एवमप्यनन्तरस्य घनः समुच्चयो विज्ञायेत। योगविभागे पुनरनन्तरो घनेव स्यात्, योगविभागसामर्थ्यान्न भविष्यति। अथ कथम् 'ताश्च एव चाग्र्यजननः,' 'एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्' इति भाषायां प्रयोगः? छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति॥

न्यासः

स्तुतौ', भावे क्तः, समानं नुतमस्येति बहुव्रीहिः। समानश्च तन्नुतञ्चेति कर्मधारयो वा। स्वरे विशेष इति। यति सति 'तित् स्वरितम्' इत्यन्तस्वरितत्वं स्यात्, यनि सति नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। सर्वत्र समानस्य च्छन्दसीति। 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इत्यस्योपलक्षणपर एकदेश उपात्तः॥

तुग्राद् घन्॥ अग्राद् यत्॥ सामान्येन यद्विहित इति। 'भवे च्छन्दसि' इत्यनेन। अथ यद्ग्रहणं किमर्थम्, न यथाविहितमेवोच्येत? नैवं शक्यम्; 'अग्र-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दाद्यत्, घच्छौ प्रत्ययौ भवन्ति, 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। अग्र्यम्, अग्रियम्, अग्रीयम्।

चकारः 'तुग्राद्धन्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः। अग्रियम्। स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दाद, अभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोऽपवादः। समुद्रियाणां नदीनाम्। अभ्रियस्येव घोषः।

अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातः; तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

'भवः' इति निवृत्तम्। बर्हिः-शब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'दत्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

पदमञ्जरी

घच्छौ च ॥ चकारस्तुग्राद्धनित्यस्यानुकर्षणार्थं इति। पूर्वमेव विहितस्य यतोऽनुकर्षणे प्रयोजनाभावात् ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ समुनत्तीति समुद्रः, उन्देः 'स्फायितञ्चि' इति रक्प्रत्ययः। अपो बिभर्त्तीत्यभ्रम्, मूलविभुजादित्वात्कः। *तस्य लक्षणस्येति*। तस्य पूर्वनिपातस्य यल्लक्षणं तस्येत्यर्थः। *व्यभिचारित्वादिति*। व्यभिचारस्य चायमेव निर्देशो लिङ्गम् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ 'बृहेर्नलोपश्च' इतीसिप्रत्ययः, बर्हिः ॥

दूत*स्य भागकर्मणी* ॥ दूताद्भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम्, कर्मणि

न्यासः

पश्चाड्डिमच्' इत्येवाग्रशब्दाड् डिमजप्युक्तः, तत्र यथाविहिते प्रत्यय उच्यमाने डिमजपि स्यात्। तस्माद् यद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

घच्छौ च ॥ स्वरे विशेष इति। घे विहितेऽन्तोदात्तत्वं स्यात्, घनि तु सत्याद्युदात्तत्वं भवति ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ननु च 'अजाद्यदन्तम्, 'अल्पाच्तरम्' इत्यभ्रशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यम्, तत् कथमपूर्वनिपातः ? इत्याह—अभ्रशब्दस्येत्यादि ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ दूतस्य भागकर्मणी ॥ भावे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते 'गुणवचन-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागः = अंशः । कर्म = क्रिया । यत्ते अग्ने दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थात् 'हननी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । या ते अग्ने रक्षस्या तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या । यातूनां हननी ।

बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूः स्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

पदमञ्जरी

तु दूतवणिग्भ्यां चेत्यौपसंख्यानिके ये ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ रक्षेरसुनि रक्षः 'कमिमनिजनि' इत्यादिना । यातेस्तौ यातुः । यातुशब्दो रक्षःपर्यायः । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषस्तु न भवति; बह्वर्थाभिधायिस्वरूपपरत्वेन सूत्रे भिन्नार्थयोर्निर्देशात् । *निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति* । सा पुनः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । *बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थमिति* । तद्धि बहुवचनात्प्रत्ययविध्यर्थम्, अन्यथा द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात् । कथं पुनर्बहुवचनेन स्तुतिवैशिष्ट्यं ज्ञाप्यते ? तत्राह—*बहूनामिति* । बहुवचनान्तात्प्रत्यये बहूनां रक्षसां हनने सामर्थ्यमुद्भाव्यते मन्त्रे । तथा च स्तुतिविशिष्टा सम्पूर्णा भवति । योगश्चायं शैषिकयोरण्छयोरपवादः ॥

न्यासः

ब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञि यतो विधानम् । येषाम् 'सख्युर्यः' इत्यत्र 'दूतवणिग्भ्यां च' इत्युपसंख्यायते, तेषां कर्मणि ये प्राप्ते ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सा पुनः षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि द्रष्टव्या । योग्यतामात्रे विवक्षिते हन्यतेऽनयेति हननी, करणे ल्युट्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । ननु च रक्षोयातुशब्दयोर्द्वित्वाद् द्विवचनेन भवितव्यम्, तत् कथमिदमुक्तम् ? वचनसामर्थ्यात् सम्भावनमेव स्तुतिरिति दर्शयितुमाह—बहुवचनमित्यादि । योगश्चायम् 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वेदितव्यः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम्, भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्याः, तासां प्रशंसनं हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'स्वम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । असुर्यं वा एतत्पात्रम्, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'मायायाम्' स्वविशेषेऽण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

पदमञ्जरी

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ रयिरस्यास्तीति *रेवती*, 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति बहुलवचनात्सम्प्रसारणम् । उगित्त्वान्ङीप्, नक्षत्रे तु गौरादित्वान्ङीष् । जगच्छब्दाच्छतृवद्भावान्ङीप् । *षष्ठीसमर्थेभ्य इति* । 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी भवति, हविषे हिता हविष्या, 'उगवादिभ्यो यत्' ॥

असुरस्य स्वम् ॥ न सुरोऽसुरः = सुरप्रतिपक्षः । अथ वा 'असेरुरन्', अस्यत्यस्यते वेत्यसुरः ॥

मायायामण् ॥ मीयतेऽनयेति माया = असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ औणादिको यः । नेति वक्तव्येऽण्ग्रहणं लाघवे विशेषाभावात् ॥

न्यासः

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ षष्ठीसमर्थेभ्य इति । सामर्थ्याद्धि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिर्विज्ञायते । यथा हि—'शंसु स्तुतौ' इत्यतोऽस्मादेव निपातनाद् भावे क्यप्प्रत्ययः; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् । तत्रावश्यं कृद्योगलक्षणया षष्ठ्या भवितव्यम् । अयमपि योगः पूर्ववदणि प्राप्ते वेदितव्यः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ षष्ठीसमर्थादिति । 'असुरस्य' इति निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते । स्वमिति । आत्मीयमित्यर्थः । अणोऽपवाद इति । 'तस्येदम्' इति प्राप्तस्य ॥

मायायामण् ॥ मायायां नेति वक्तव्येऽण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

'तद्वान्' इति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। मतुबन्तात्प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति। यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति। 'लुक्च मतोः' इति प्रकृतिनिर्ह्रासः। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। 'तद्वान्' इत्यवयवेन समुदायो निर्दिश्यते। वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान्। उपधीयते येन स उपधानः। चयनवचन इत्यर्थः। वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते – वर्चस्या उपदधाति, तेजस्या उपदधाति। पयस्याः। रेतस्याः।

पदमञ्जरी

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ मतुनिर्ह्रासः = मतोरपचयः। *तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्दिश्यत इति*। स विवक्षितो वर्चःशब्दादिरवयवोऽस्मिन्मन्त्रलक्षणे समुदायेऽस्तीत्येवमेकदेशार्थाभिधायिनः सर्वनाम्नः समुदाये मतुबयं विहित इत्यर्थः। *वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीति*। स पुनः कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः—'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवः' इत्यादिकः। *वर्चस्या उपदधातीति*। यथा वर्चस्या भवन्ति तथोपदधातीत्यर्थः। तेजस्वान्मन्त्रः–'वसु च स्थ वाम च स्थ देवस्य वः सवितुः' इत्यादिकः। वयस्वन्तो मन्त्राः—'त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुब्' इत्यादिकाः, ऋतुमन्तो मन्त्राः—'मधुश्च माधवश्च'

न्यासः

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ स विवक्षितोऽवयवोऽस्मिन्निति तद्वान्। कः पुनरसौ ? समुदायः। अत एवाह—तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्दिश्यत इति। एतेनैकदेशादिदं प्रत्ययविधानमित्युक्तं भवति। वर्चःशब्दोऽस्मिन् मन्त्रेऽस्तीत्यादिना तत्समुदायं प्रदर्शयति। चयनवचन इति। चिनोतेरेव करणे ल्युट्। तेजस्या इति। तेजःशब्दोऽस्य मन्त्रस्यास्तीति तेजस्वानुपधानमन्त्रः। शेषं विग्रहवाक्यादि पूर्ववत्। मन्त्रादेव, समुदायान्मा भूत्। यद्यपि समुदायः प्रातिपदिकं न भवति, तथापि वचनसामर्थ्यादपि स्यात्। किं हि वचनान्न लभ्यत इत्यभिप्रायः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्वानिति किम् ? मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् ।

इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते, न सर्वेण ॥

पदमञ्जरी

इत्यादिकाः । *मन्त्रसमुदायादेव मा भूदिति* । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकावाचिन उपधाने मन्त्रे प्रत्ययविधिः प्रसञ्जनीयः ? सत्यम् ; आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च तद्वानित्यस्याभावे 'त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः' इत्ययमुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्, ततश्चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति । *वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र इत्यादि* । उपस्थानं मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विवक्षितम्, 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यादिकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । *अङ्गुलिमानित्यादि* । यद्यपि सर्वासामिष्टकानामङ्गुलिमान्हस्त उपधानः, तथापि यास्तूष्णीमुपधेया इष्टकास्तासु मन्त्रव्यावृत्त्यर्थतया विशेषणमर्थवत्—एषां कपालानामित्यत्र मा भूदिति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्राप्रसङ्ग इति चेत् ? एवमपि शर्करासु प्रसङ्गः ।

अनेकपदसम्भवेऽपीति । असति त्वितिकरणे मन्त्रे बहूनां सम्भवाद्येन केनचित्पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यं त तथा पदैकदेशेन वर्णसमुदायेन, इतिकरणात्त्वयमतिप्रसङ्गो न भवति ।

मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् - अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुग्यथा स्यात्, इनेर्मा भूदिति । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुग्भविष्यति । वर्चःशब्दादावसुप्रभृतेरप्रसङ्गः, उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । इह 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यादावभेदोपचारात्प्रत्ययाभावः ॥

न्यासः

इतिकरणो नियमार्थ इति । असतीहेतिकरणे मन्त्रे बहूनां पदानां सम्भवे सर्वेण पदेन तद्वान् मन्त्रो गृह्यते । अस्मिंस्तु सति तेन नियमार्थेन येनैव पदेन तद्वता मन्त्रेणेष्टकोपलभ्यते, तेनैव सर्वो मन्त्रो ग्राह्यव इत्येतदुपपन्नं भवति ।

अथ मतुब्ग्रहणं किमर्थम्, यावता मतुबन्तादयं विधीयते, तत्र प्रत्ययस्य लुग् विज्ञायमानो विधानसामर्थ्याच्च मतुप एव भविष्यतीत्यपार्थकं मतुब्ग्रहणम् ? नैवम् ;

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याण्विधीयते, तत्र मतुपो लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्याः, तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्द्धन्शब्दश्च विद्यते, स वयस्वानपि भवति, मूर्द्धन्वानपि; यथा – मूर्द्धा वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्द्धन्वच्छब्दादपि

पदमञ्जरी

अश्विमानण् ॥ *सोऽश्विमानिति* । यद्यपि बह्वोऽश्विमन्तो मन्त्राः 'ध्रुवक्षितिः' इत्यादिकाः, तथापि सामान्यापेक्षमेकवचनम् ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ *वयस्यास्विति* । छन्दसि या वयस्या इष्टका उच्यन्ते तास्वित्यर्थः । ताश्च बह्व्यः, तास्वन्तश्चतस्रो मूर्धन्वत्यः, 'विष्टम्भो वयः' इत्यादिवयस्वद्भिर्मन्त्रैरुपधेयाः, तत्र च यद्यपि मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इत्यन्तिम एकस्मिन्नेव मन्त्रे मूर्द्धशब्दोऽस्ति, तथापि साहचर्याद् 'विष्टम्भो वयः' इत्याद्याश्चत्वारो मूर्धन्वन्त उच्यन्ते, यथा– छत्रिणो यान्तीति, तेन मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति बहुवचनम् । *मूर्द्धन्वानपि भवतीति* । ननु 'अनो नुट्' इति छन्दसि नुड् विधीयते ? सत्यम्; यथा सूत्रकारेण छान्दसमेव पदं प्रयुक्तम्—'वयसस्यासु' इति, तथेदमपि वृत्तिकारेण, मूर्धन्वानपि भवति छन्दसीत्यर्थः । 'वयस्याश्च ताः मूर्धन्वत्याश्च' इति 'उभयथापि छन्दस्यभिधीयते' इत्युक्तं भवति ।

न्यासः

उत्तरत्र 'अश्विमानण्' इत्यत्र ह्युपधानमात्रावयवे द्वौ मत्वर्थीयौ—इनिमतुपौ, तत्रासति मतुब्ग्रहणे द्वयोरपि लुक् स्यात्; अस्मिन् सति मतुप एव भवति ॥

अश्विमानण् ॥ आश्विनीरिति । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ मूर्धन्वतीरिति । 'उगितश्च' इति ङीप् । वयस्यास्ता मूर्धन्वत्यश्चेति वयस्वानुपधानो मन्त्रः, तासामिति वयस्याः । मूर्धन्वानुपधानो मन्त्रः, तासामिति मूर्धन्वत्यः ।

काशि० ३ : ५२

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यति प्राप्ते मतुब् विधायते – मूर्द्धन्वतीरुपदधाति, वयस्या एव मूर्द्धन्वत्यः।

वयस्यास्विति किम्? यत्र मूर्द्धन्शब्द एव केवलो न वयःशब्दः, तत्र मा भूत्।

'मूर्द्धन्वतः' इति वक्तव्ये 'मूर्ध्नः' इत्युक्तम् – मतुपो लुकं भाविनं चित्ते कृत्वा॥

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ १२८॥

यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः। प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति। मत्वर्थीयानामपवादः। नभांसि विद्यन्ते

पदमञ्जरी

यत्र मूर्द्धन्शब्द एव केवल इति। यथा—'अग्ने यशस्विन्यशसे समर्पय' इत्यादिके मन्त्रे। *ततो मा भूदिति*। तदभिधायिनो मूर्द्धन्शब्दादित्यर्थः। *मूर्द्धन्वत इति वक्तव्यमिति*। 'तद्वान्' इति च 'लुक् च मतोः' इति चानुवर्तते, ततश्च मूर्द्धन्वत इति युक्तं वक्तुमिति भावः। इह तु गायत्रीः पुरस्तादुपदधाति, 'तेजो वै गायत्री तेज एव मुखतो धत्ते मूर्द्धन्वती भवति' इति मुख्यो गायत्रीषु मूर्धन्वतीशब्दः प्रथमं मतुबन्तः प्रयुक्तः, किं कारणम्? तदुपधानमन्त्रेषु 'अग्निर्मूर्धा भुवः' इत्यादिषु वयःशब्दस्याभावात्॥

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ मत्वर्थग्रहणाल्लब्धमर्थं दर्शयति—*प्रथमासमर्थादित्यादि*। मासतन्वोरिति 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इत्यूकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः, न तु 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिमिमस्जिभ्य उः' इत्युका-

न्यासः

यत्रेत्यादि। न ह्येवंविधो यासामुपधानो मन्त्रस्ततो वयस्यास्विति वचनात्। अत्र मूर्धशब्द एवास्ति, न वयःशब्दः, ततो न भवति— र्धन्वत्य इति।

वक्तव्य इति। तद्वानित्यधिकाराद् मतुबन्ताद् मूर्धशब्दाद् प्रत्ययेन भवितव्यम्। अतः 'मूर्धन्वतः' इति युक्तं वक्तुम्, तन्मतुपो भाविनं लुकं चेतसि कृत्वा। एवं लघु सूत्रं भवति॥

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ मत्वर्थे मासतन्वोरिति प्रत्ययार्थविशेषणम्। मत्वर्थग्रहणादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरस्त्युपाधिका लभ्यते? इत्याह—प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकादिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मिन्मासे नभस्यो मासः। सहस्यः। तपस्यः। मधव्यः। नभःशब्दोऽन्येषु वर्त्तते। तन्वां खल्वपि — ओजोऽस्यां विद्यते ओजस्या तनूः, रक्षस्या।

मासतन्वोरिति किम्? मधुमता पात्रेण चरति।

मासतन्वोरनन्तरार्थे वा। मध्वस्मिन्नस्ति, मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यो मासः।

* लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः *। लुक्तावत् — तपश्च तपस्यश्च। नभश्च नभस्यश्च। सहश्च सहस्यश्च। नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वात्। अकारः — इषो मासः। ऊर्जो मासः। इकारः — शुचिर्मासः। रेफः — शुक्रो मासः।

पदमञ्जरी

रान्तः; 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। *अनन्तरार्थे चेति*। न केवलं मत्वर्थमात्र इति चशब्दस्यार्थः।

लुगकारेकाररेफाश्चेत्यादि। रादिफः' इत्यत्र वर्णादिति न सम्बध्यते, तेन समुदायनिर्देशेऽपि इफः कृतः। अन्ये तु *रशब्दा* इति पठन्ति, प्रत्यय इत्यधिकारोऽकारादिभिः सम्बध्यते, न तु लुका। तपनं तपः, सहनं सहः, भावोऽसुन्, 'तदस्मिन्नस्ति' इति सूत्रेण विहितस्य यतो लुक्। कथं पुनरत्र नपुंसकत्वम्, यावता तद्धितलुकि सत्यभिधेयवल्लिङ्गेन भवितव्यम्? अत आह—*नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वादिति*। इट् = अन्नम्, इष्यमाणत्वात्। ऊर्क् = बलम्, 'ऊर्ज बलप्राणनयोः', ताभ्यामकारः प्रत्ययः—इषः, ऊर्जः। शोचनं शुक्, पूर्ववत्क्विप्, आतपातिरेकेण शरीरादेः शोषः, तद्वान्मासः शुचिः। एवं शुक्रः।

न्यासः

अनन्तरार्थे चेति। न केवलं मत्वर्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः।

ननु च तपःप्रभृतीनां प्रत्ययार्थमासादिवचनानामभिधेयलिङ्गवचनानि भवन्तीति पुंल्लिङ्गता प्राप्नोति, तस्याञ्च सत्याम् 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घेण भवितव्यम्, तत् कथं तपश्च सहश्च नभश्चेति प्रयोगः? इत्यत आह—नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वादिति। अयं हि च्छान्दसः प्रयोगः। तत्रेति पुंल्लिङ्गेऽभिधेये नपुंसकलिङ्गमुपपद्यते। 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लिङ्गव्यत्ययस्य च्छन्दसि विधानात्। इडस्मिन् मासेऽस्तीति इषः। ऊर्गस्मिन् मासेऽस्तीति ऊर्जः। शुगस्मिन् मासेऽस्तीति शुचिः। शुग् वास्मिन् मासेऽस्तीति शुक्रः, 'चोः कुः' इति कुत्वम्।

अर्थग्रहणं किमर्थम्, यावता 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' इत्यत्र यथा 'मतौ' इत्युच्य-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मघोर्ञ च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उपसंख्यानाल्लुक्च । माधवः, मधव्यः, मधुः । तन्वां खल्वपि — माधवा, मधव्या, मधुः तनूः ॥

ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥

'मत्वर्थे' इत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

पदमञ्जरी

अत्र छान्दसत्वादेवायस्मयादित्वद्भत्वाज्जश्त्वाभावः, तदेव छन्दोऽधिकारे लुगादीनां विधानाद्भाषायां शुचिशुक्रादीनामन्याय्यः प्रयोगः स्यात्, व्युत्पत्त्यन्तरेण वा, अव्युत्पन्ना वा नभस्यादयः शब्दा मासेषु वर्तन्ते । इषोर्जशब्दावर्श-आद्यच्प्रत्ययान्तौ, मत्वर्थीये रप्रत्यये पृषोदरादित्वाज्जश्त्वाभावे शुक्र इति भवति, शोचतेरन्तर्भावितण्यर्थादौणादिके किप्रत्यये कृते शुचिरिति भवति, शोचयति संतापयति प्राणिन इति कृत्वा । अभेदोपचारान्नभःप्रभृतीनां मासेषु वृत्तिः, नभस्यप्रभृतयस्तु 'तत्र साधुः' इति यदन्ताः, 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' इत्यत्र यथान्तरेणाप्यर्थग्रहणं मत्वर्थे प्रत्ययो लभ्यते, तथेहापि लप्स्यते; नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

मघोर्ञ च ॥ अत्रापि भाषायां मधुयोगान्मासो मधुः, तस्य प्रज्ञादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ॥

ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ यद्ग्रहणमनर्थकम्, 'खश्च' इत्येव वक्तव्यम्, चकारात्प्राकरणिको यद्भविष्यति ? नैवं शक्यम्; 'खश्च' इत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य ञस्य समुच्चयो विज्ञायेत, तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥

न्यासः

माने मत्वर्थे प्रत्यय उच्यते, तथेहापि लभ्यते, तस्मात् 'मतौ' इत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? सत्यमेतत्; विस्पष्टार्थमर्थग्रहणम् ॥

मघोर्ञ च ॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ असन्तत्वाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्यये प्राप्ते मतुपोऽपवादैः सह समावेशात् मतुपि यत्खौ विधीयेते । अथ यद्ग्रहणं किमर्थम्, ननु 'ओजसोऽहनि ख च' इत्येवोच्येत, चकारेण यथाविहिते प्रत्यये विज्ञायमाने यदिति च भविष्यति ? नैवं शक्यम्; चकारेण हि सन्देहः स्यात्— किमनेनानन्तरसूत्रविहितो ञोऽनुकृष्यते ? अथ प्रकृतो यदिति ? तस्मादसन्देहार्थं यद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

'मत्वर्थे' इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद् वेशोयशआदेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स वेशोभग्यः । यशोभग्यः ।

वेशः=इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भग-शब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशोभगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः, वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

'मत्वर्थे' इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात् तृतीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे 'इन', 'य' – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्ख च । पथिभिः पूर्विणैः । पूर्व्यैः । पूर्वीणैः ।

पदमञ्जरी

ख च ॥ *योगविभाग इत्यादि* । केचित्पुनरेकमेव योगमधीयते । तथा च— 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशः, बहुवचनान्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ यथासंख्यमिष्यत इति । *उत्तरार्थश्चेति* । उत्तरत्र खस्यैवानु-वृत्तिर्यथा स्यात् , यतो मा भूदिति ॥

न्यासः

वेशोयशआदेर्भगाद् यल् ॥ लित्करणं स्वरार्थम् ॥

ख च ॥ योगविभाग इत्यादि । यदि पूर्वसूत्र एव खग्रहणं क्रियते; द्वे प्रकृती, प्रत्ययावपि द्वावेवेति सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्रसज्येत । तस्मात् तन्निरासार्थो योग-विभागः । ननु 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इत्यत्र इह कस्मान्न भवति— 'वेशोयश-आदेर्भगाद् यल् ख च' इति दर्शयित्वा स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यमित्युक्तम् ? तदेक-योगतामभ्युपेत्य । भवतु नामैकयोगः, तथापि यथासंख्यं न भवतीति दर्शनार्थम् , तत् कुतो यथासंख्यनिरासार्थो योगविभाग इति ? अत आह – उत्तरार्थश्चेति ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ चेति । ख एव यथा स्यात्, यन्मा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'पूर्वैः' इति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'सम्मितौ' इत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । सम्मितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रतुल्य इत्यर्थः ।

केचित्तु 'समितौ' इति पठन्ति । तत्रापि समित्या सम्मित एव लक्षयितव्यः; तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

पदमञ्जरी

पूर्वैः कृतमिनियौ च ॥ *बहुवचनान्तेनेत्यादि* । बहुवचनान्तात्प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशः । बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तौ यथा प्रशंसा गम्यते – पूर्वैर्बहुभिः क्रियत इति प्रतीतेः, तेन पूर्वशब्दश्च वृद्धेषु पुरुषेषु प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सहस्रेण सम्मितौ घः ॥ *निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति* । सा पुनस्तुल्यार्थयोगे तृतीया । *सम्मित एव लक्षयितव्य इति* । किं कारणम् ? इत्याह—*तत्रेति* । छन्दसि हि तत्र सम्मिते प्रयोगो दृश्यते ॥

न्यासः

भूत् । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेनेत्यादि । 'पथिभिः पूर्वैः' इत्येवमादिभिर्वेदवाक्यैः पूर्वपुरुषकृतत्वेन यदा प्रशंसां प्रतिपादयितुं निष्ठा साध्वेव शक्यते विज्ञातुम्, तदा पूर्वपुरुषाभिधायिनः पूर्वशब्दात् प्रत्यय उपपद्यते । तस्मात् पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा अभिधीयन्ते । छन्दसामर्थपरत्वाद् बहुवचनस्य । तेन पूर्वपुरुषाणां पन्था आस्थित सम्पद्यत इति दर्शयितुमाह—तत्कृताः पन्थान इति ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ संस्कृतमिति प्राग्वहतीये ठकि प्राप्ते यद्विधीयते । निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति । तृतीया । सा पुनःसंस्करणक्रियायामपां करणत्वात् करणे वेदितव्या ॥

सहस्रेण सम्मितौ घः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति । तृतीया । सा पुनस्तुल्यार्थयोगे वेदितव्या । तत्रापीति । सम्मित्या = सादृश्येन धर्मेण सम्मित एव धर्मो लक्षयितव्यः । किं कारणम् ? इत्याह—तत्र सम्मित एव दैदिकप्रयोगे दृश्यते सम्मितिमात्रे ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते सहस्रियः । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी', 'अण् च' इत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणम्, यश्चानुवर्त्तते । 'मये' इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः – 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः', 'मयट् च', 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः', 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

सोममर्हति यः ॥ 'छन्दसि' इत्यधिकाराद्भाषायां सोम्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यम्—'आयुष्मान्भव सोम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने' इति । केचित्सौम्येति वृद्धिं पठन्ति । सौम्यशब्दो दर्शनीयवचनः सुखादिवत् ॥

मये च ॥ *मय इति मयडर्थो लक्ष्यते इति* । शब्दे कार्यस्यासम्भवात् । *तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति* । आगते पञ्चमी, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ॥

न्यासः

मतौ च ॥ शब्दे कार्यासम्भवान् मतुप्शब्देन मत्वर्थो लक्ष्यत इत्याह—मत्वर्थ इत्यादि । मत्वर्थे च प्रत्ययविधानात् प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—सहस्रमस्य विद्यत इति ॥

सोममर्हति यः ॥ 'तदर्हति' इत्यर्हार्थे ठकि प्राप्ते यो विधीयते । स्वरे विशेष इति । यत्यादाद्युदात्तत्वं स्यात् । यप्रत्यये तु सत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥

मये च ॥ रूप्यमयटोऽपवादो योग इति । मय इति मयडर्थो लक्ष्यत इति । शब्दे कार्यासम्भवादिति भावः । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति । तत्रागतार्थे पञ्चमी, विकारावयवयोः षष्ठी । प्रकृतवचने प्रथमेति यथायोगार्थः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मधव्यान् स्तोकान् । मधुमयानित्यर्थः ।

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च । यथायोगं समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयडर्थो वा ।

* अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम् * । ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः – एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।

* वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः * । हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ।

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । 'समूहे' इति नानुवर्त्तते । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

पदमञ्जरी

वसोः समूहे च ॥ ओश्रावयेत्यादिकस्याक्षराणि गण्यन्ते, सप्तदशात्मकश्छन्दस्योऽक्षरसमूहः । *प्रजापतिः* प्रजापतिना दृष्टः । हस्तौ पृणस्वेति पृणातिः पूरणकर्मा ॥

नक्षत्राद् घः ॥ *समूह इति नानुवर्तत इति* । तेनानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इति भावः ॥

न्यासः

मधोः ॥ मयडर्थं आगते प्रकृतवचने यथायोगं रूप्यमयटोः प्राप्तयोर्यद् विधीयते । तत्र मयटो हि 'द्व्यचश्छन्दसि' इति प्राप्तस्य 'नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्' इति प्रतिषेध उच्यते ॥

वसोः समूहे च ॥ अत्रापि मयडर्थे यथायोगं रूप्यमयटोः समूहे त्वणि ठकि च यद्विधीयते । वसुशब्दोऽप्ययमस्ति देववचनः—वसवो देवा इति, अस्ति च धनवचनः—वसु धनमिति; तत्र देवतावचनात् समूहविवक्षायामौत्सर्गिकोऽण् प्राप्नोति, धनवचनत्वा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति, छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः 'करे' इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल्प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल्प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

यतः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

पदमञ्जरी

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ *करोतीति कर इति* । पचाद्यच् । *सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिरिति* । सा पुनः कृद्योगलक्षणा कर्मणि । भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

न्यासः

दाचित्वलक्षणष्ठक् । यथायोगमित्यादीति । समूहे मयडर्थे च षष्ठ्यादिका सामर्थ्यलब्धेति ॥ नक्षत्राद् घः ॥ सर्वदेवात् तातिल् ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ भावे च ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

यत्पञ्जिकानावमिमामासाद्य सुधियः सुखम् ।
तरन्ति काशिकाम्भोधिं स जिनेन्द्रो जयत्ययम् ॥

❀ समाप्तोऽयं चतुर्थोऽध्यायः ❀

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याख्याद्वयसमाश्लिष्टा काशिका विदुषां मुदे ।
काशिकस्वामि-शुक्लाभ्यां प्रणिधानेन संस्कृता ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

अवितथमितद = [illegible]कुल [illegible] लाल।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

freshness and maintain your energy and vitality.

Mohun's corn flakes are manufactured under strict hygienic standards in a state-of-the-art plant.

Mohun's corn flakes are packed in air tight moisture-proof poly bags sealed inside cartons. So that they reach you factory fresh.

INGREDIENTS

Maize, Sugar, Salt, Malt, Extract, Baking Powder, Sodium, Hydrogen, Carbonate, Niacinamide.

NUTRIENT INFORMATION

Serving Size : 30 grams (1 bowl)

PER 100 g OF PRODUCT.

Energy	440 Cal.
Protein	10.30 g
Carbohydrates	83.60 g
Fibre	0.4 g
Fat	1.10 g
Sodium	0.26 g
Iron	12.90 mg
Vitamin B1	0.15 mg
Vitamin B2	0.20 mg
Niacin	33.9 mg

(Approximate)

231

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.